UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Fries waterstaatsbestuur : een geschiedenis van de waterbeheersing in Friesland vanaf het midden van de achttiende eeuw tot omstreeks 1970

Louman, J.P.A.

Publication date

2007

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Louman, J. P. A. (2007). *Fries waterstaatsbestuur : een geschiedenis van de waterbeheersing in Friesland vanaf het midden van de achttiende eeuw tot omstreeks 1970*. [, Universiteit van Amsterdam]. Amsterdam University Press.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Een geschiedenis van de waterbeheersing in Friesland vanaf het midden van de achttiende eeuw tot omstreeks 1970

[illegible]

v

Fries waterstaatsbestuur

© kaarten Versloot-kartografie, Hilaard 2006

Lay out: V3-Services, Baarn

Lettertype: Adobe Garamond Pro

Ontwerp omslag: René Staelenberg, Amsterdam

Omslagillustratie: 'Overzichtskaart waterstaatkundige toestand' (1954), behorend bij het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* (1956). De cijfers verwijzen naar het overzicht van waterschappen en polders dat bij het rapport gevoegd is.

Dit proefschrift is in digitale vorm aanwezig op de landelijke proefschriftensite Digital Academic Repositories DARE: <http://www.darenet.nl>

© J.P.A. Louman & Vossiuspers UvA – Amsterdam University Press, 2007

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN. Het ISBN van de handelsuitgave is

ISBN-10 90 5629 465 2

ISBN-13 978 90 5629 465 6

NUR 680/693

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Fries waterstaatsbestuur

*Een geschiedenis van de waterbeheersing in Friesland
vanaf het midden van de achttiende eeuw tot omstreeks 1970*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. mr. P.F. van der Heijden
ten overstaan van een door het college voor promoties
ingestelde commissie, in het openbaar te verdedigen
in de Aula der Universiteit
op woensdag 31 januari 2007, te 14.00 uur

door

Johannes Petrus Antonius Louman

geboren te Amsterdam

Promotor:

Prof. dr. G.P. van de Ven

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoudsopgave

LIJST VAN KAARTEN	9
1. INLEIDING	II
– Wateroverlast 11 – De Friese boezem 13 – Waterbeheersing 14 – De waterbalans 14 – Dit onderzoek 15 – De grenzen van het onderwerp 15 – De grenzen in de ruimte 16 – De grenzen in de tijd 19 – Andere literatuur 19 – Geschiedschrijving is letterkunde 22	
2. DE WATERBALANS	25
– Het begrip waterbalans 25 – De inhoud van het Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem 26	
3. DE TOEVOER VAN WATER NAAR HET BOEZEMGEBIED	35
3.1 Kwel 35 – Zoute kwel in Noordlik Westergoa 37	
3.2 Neerslag en verdamping 38 – Neerslagwaarnemingen in Friesland 39 – Gemeten hoeveelheden neerslag 42 – Neerslag en waterbezwaar 44 – Verdamping en neerslagoverschot 47 – Zomer- en winterhalfjaar 49 – Overschatting 50	
4. DE BEHEERSING VAN DE BOEZEM	53
4.1 Het ontstaan van de boezem weerspiegeld in het gebruik van het woord ervoor 53	
4.2 Peilvlak en streefpeil op de boezem 56	
– Het woord peil 56 – Het rapport Iets over het waterpeil, circa 1800 56 – Later onderzoek naar de geschiedenis van het FZP 58 – De voor-geschiedenis tot circa 1780 59 – De Tegenwoordige Staat, 1786 63 – Fa-lend peilbeheer 65 – Peilmerken in Leeuwarden, 1775 en 1777 67 – Het rapport-Ypeij / De Boer, 1780 68 – Het advies 70 – Het verslag van Matthijs Ypeij 71 – De Staten leggen het advies naast zich neer, 1780 72 – De Statenresolutie van 15 mei 1784 72 – Reacties van plaatselijke	

besturen **74** – Bevestiging van het besluit, 1785 **75** – De uitvoering blijft ontoereikend **76** – Het begin van de negentiende eeuw **77** – Hernieuwde vaststelling van een zomerstreefpeil, 1808 **79** – Het streefpeil wordt uit het oog verloren **80** – De metingen van 1849-1850 **81** – De metingen van 1870-1872. De koppeling met het Amsterdams Peil **83** – FZP en Normaal Amsterdams Peil **85**

4.3 Natuurlijke lozing en waterinlaat van circa 1800 tot circa 1960 **86** – Watertoevoer niet te beheersen **86** – Boezembeheersing door waterlossing **89** – Uitwaterende sluizen aan het einde van de achttiende eeuw **90** – De grootte van de sluizen **93** – De sluizen rond het jaar 1870 **95** – Advies van Brunings en Caland **95** – De twintigste eeuw **96** – De toevoer naar de sluizen rond 1780 **96** – Een samenhangende benadering rond 1800 **97** – Initiatieven en voorstellen vanuit het provinciale bestuur **98** – De *Memorie* van ir. C.I. Bolten, 1860 **100** – Maatschappelijke aandacht voor de afwatering **102** – De *Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland* **104** – Voorstellen voor verbetering in de jaren 1870 **107** – Werken in de jaren 1880 **108** – De Lauwerszee in het geding **109** – Een gemaal, maar ook verbetering van de natuurlijke afwatering? **110** – Boezembeheer na stoomgemaal en Afsluitdijk **112** – Inlaat van zoet water uit het IJsselmeer in het decennium voorafgaand aan het rapport *Bemaling Frieslands boezem* **113** – De *commissie voor de watervoorziening*, 1957-1967 **115** – Geen maalpeil op de boezem **121**

4.4 Verbetering van de natuurlijke lozing: de afsluiting van de Lauwerszee, 1951-1969 **125**

– Eerste plannen tot afsluiting **125** – De jaren '50: de Lauwerszee als landaanwinningsgebied **131** – De afsluiting en de Friese waterhuishouding **142** – De Deltawet. Aandacht in de landelijke politiek **147** – Verschuivend standpunt **154** – De minister wil van afsluiting afzien **159** – Friesland in het geweer **166** – De minister opent onderhandelingen **169** – Besluit tot afsluiting **176** – De afsluiting als Deltawerk? **179** – De afwatering door de af te sluiten Lauwerszee **187** – Voortzetting van de onderhandelingen. Provinciale Staten **192** – Overeenkomst **202** – De afsluiting **208**

4.5 Versterking van de natuurlijke lozing door bemaling **210**

– 1894 -1900: afsluiting van de Lauwerszee? **210** – 1900-1910: Geen afsluiting, maar bemaling **211** – 1913: Friesland besluit tot één gemaal **212** – Uitwerking van de bemaling **214** – De situatie na de Tweede

Wereldoorlog **215** – Eerste onderzoek **216** – Het onderzoek door de provinciale waterstaatsdienst, 1947-1956 **218** – Gedeputeerde Staten en het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*, 1956-1957 **220** – Reacties op het rapport **223** – Provinciale Staten en het rapport, 1958 **226** – Overleg met de rijksoverheid: verband met de afsluiting van de Lauwerszee **231** – De rol van de Cultuurtechnische Dienst **236** – Voorstel aan Provinciale Staten, 1958 **237** – Besluitvorming door Provinciale Staten: bekostiging door een rijksbijdrage en een bemalingsbelasting **240** – Reactie van de minister. Bemalingsbelasting of een waterschap? **250** – 1960 – 1961: Friesland wacht af **257** – 1961-1962: Het wetsontwerp in de Tweede Kamer **262** – 1962: Het wetsontwerp in de Eerste Kamer. Verzet tegen verband met bekostiging van de Lauwerszeewerken **268** – Het voorstel voor heffing van een bemalingsbelasting bij de Provinciale Staten **278** – De besluitvorming door de Provinciale Staten, 1962 **281** – Bouw van het gemaal **293**

5. DE BESCHERMING VAN HET BOEZEMLAND 301

5.1 Poldervorming tot 1867 **301**

– De oudste polders **301** – Droogmakerijen **305** – De Statenresolutie van 18 juli 1633 **307** – Voorstellen aan de Staten na 1633 **309** – De Statenresolutie van 9 mei 1774 **312** – Uitwerking van de regeling van 1774 **316** – Particuliere polders in de negentiende eeuw **320** – Aantallen molens en polders in het begin van de negentiende eeuw **323** – Zomerpolders en winterpolders **326** – Voortgang van de bepodderingen in de negentiende eeuw **328** – De telling van 1867 **331**

5.2 Boezemwaterschappen en boezemland, 1867-1950 **335**

– De *Verordening* van 1867 **335** – Het *Reglement* van 1874 **339** – Het aantal boezemwaterschappen **342** – De oprichting van boezemwaterschappen, verdeeld over de jaren **343** – De eerste boezemwaterschappen, 1877-1883 **346** – De roep om grotere waterschappen **347** – Bemoeienis van maatschappelijke organisaties, 1894-1900 **351** – Boezempeil en waterschapsvorming, 1910-1920 **358** – Na het gemaal: peilverhoging op de boezem. De lage boezemlanden **361** – Het rapport van de *Commissie Lage boezemlanden*, 1926 **366** – De *Verordening tot regeling van de afstroming en bemaling van Frieslands boezem*, 1927 **368** – De rol van de provincie. Toenemende financiële problemen voor de waterschappen in de jaren '30 **372** – Een verzoekschrift van grondeigenaars, 1931 **374** – Initiatief tot steunverlening in de Provinciale Staten, 1932 **378** – Geen financiële steun van de provincie voor de boezemwaterschappen **380** – De *Friesche Waterschapsbond* **383** – Het *geval-Eernewoude*, 1934 **384** – De waterschapslasten **395**

5.3 De concentratie van de boezemwaterschappen, 1956-1977	399
– Polders en boezemwaterschappen rond 1950	399
– Meningen over het waterschapsbestel	401
– Aandacht bij de Provinciale Staten	403
– 1956. De lezing van ir. K.I. de Haan	407
– Maatschappelijke omgeving	411
– Provinciale Staten en het waterschapsbestel	413
– 1957. De <i>commissie concentratie boezemwaterschappen en veenpolders</i>	418
– De commissie aan het werk	424
– Druk vanuit de Provinciale Staten	426
– De commissie gaat verder	428
– 1958. Het <i>werkverslag</i>	433
– Bespreking van het <i>werkverslag</i> door de Provinciale Staten	435
– Voortgang	442
– Enquête onder 29 boezemwaterschappen	446
– Het plan van irs. De Haan en Walther	449
– Provinciale Staten ontevreden	451
– 1960. Het rapport	455
– Ontvangst van het rapport	464
– Behandeling van het rapport door de Provinciale Staten	467
– Beeld van de gang van zaken	475
– Uitvoering van de concentratie. 1961-1977	477
– 2004. De concentratie voltooid	
 6. 1970: EEN STABIEL SYSTEEM	485
 7. SAMENVATTING	491
 BIJLAGEN	511
I. Resolutie van 18 juli 1633	511
II. Resolutie van 13 april 1702	513
III. Resolutie van 9 mei 1774	514
IV. Verordening van 18 april 1867	518
V. Reglement van 9 april 1874	519
VI. De (boezem)waterschappen en veenpolders	522
a. alfabetisch op naam	522
b. in chronologische volgorde van oprichting	540
c. in omgekeerd-chronologische volgorde van opheffing	552
 GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN, GEDRUKTE BRONNEN, LITTERATUUR EN DIGITALE BESTANDEN	567
 INDEX VAN PERSOONSNAMEN	591
 ZUSAMMENFASSUNG	595

Kaarten

Bestuurlijke indeling van Friesland in de achttiende eeuw	64
De afsluiting van de Lauwerszee, 1969	188
De zuidkust na de stichting van het J.L. Hooglandgemaal, 1967	225
Verkoopaankondigingen van kleine bepolderingen in het midden van de achttiende eeuw	303
De veenpolders en de in de tekst genoemde zee- en IJsselmeerwerende waterschappen in 1954	398
De concentratie tot 11 waterschappen, 1966-1977, en tot 5 kwantiteitswaterschappen, 1997	476

Bijlage:

Topografische oriëntatiekaart van Friesland

keerzijde: Waterstaatkundige oriëntatiekaart, situatie ca. 1950, waarop aangegeven de in de tekst genoemde boezemwaterschappen

I Inleiding

Wateroverlast

“De winter van 1950 was erg nat. Wij hadden een eigen polder rond de boerderij met een oppervlakte van zo’n 20 hectare. Dit poldertje werd bemalen door een Amerikaanse windmolen. Het water was die winter zo hoog dat rondom onze polder vrijwel alle land was ondergelopen. Alleen enkele zomerkaden staken nog boven het water uit. De kaden rond ons poldertje bestonden uit louter veen. Bij een beetje wind hadden de dijken het zwaar te verduren. Mijn vader was samen met de knecht dag en nacht in touw om de dijken te versterken. Achter de dijk werden zoden gestoken die op de kruin werden gelegd. De strijd was vrij hopeloos. Ik herinner me de discussie tijdens het eten. Of doorgaan, met de kans dat de dijk toch ergens zou doorbreken, of de verdediging opgeven en het kuilgras naar binnen halen dat achter op het erf was opgeslagen en dat dan onherroepelijk in het water zou komen te staan. Men koos voor het laatste. Het kuilgras was nog maar nauwelijks binnengehaald of de polder stroomde vol. ...”¹

Deze gebeurtenissen, opgetekend door ir. Henk Kroes,² speelden zich af bij Goëngahuizen in het Lage Midden van Friesland. Er was geen sprake van een eenmalige noodtoestand. Dat tonen de dagboeken van Lieuwe Jans de Jong.³ Deze was ruim een eeuw eerder pachter van een boerderij van de familie Lycklama à Nijeholt, bij Poppenhuizen, enkele kilometers ten zuiden van Goëngahuizen. Gedurende dertig jaar, vanaf 1825 tot enige weken voor zijn overlijden, heeft hij alles opgeschreven wat hem bezig hield.⁴ Zo noteert hij

1 H. Kroes, “Watersport & schaatsen. Herinneringen van een schooljongen”, *Noorderbreedte* 15 (1991), p. 58-60; aldaar p. 59-60

2 ir. Henk KROES, * Terkaple 1 november 1938; ingenieur bij de provinciale waterstaatsdienst, directeur van It Fryske Gea, voorzitter van de Elfstedenvereniging. Over hem: B. Boersma en A. Zeldenrust, *101 Markante Friezen van de twintigste eeuw*, Groningen (Noordboek) 2001, p. 116-117

3 Lieuwe Jans DE JONG, 18 juli 1798 – Poppenhuizen 9 augustus 1855.

4 *De dagboeken (1825-1855) van Lieuwe Jans de Jong, boer te Poppenhuizen onder Oldeboorn*. L.J. de Jong (ed.), s.l. 1998, p. 30. Over deze dagboeken ook: J. Hoekstra, “It

op 12 augustus 1828: “Nog Zuid-Westelijke harde winden, en eene zeer zware regen den gehelen dag, dit weder nog duurende tot bijna alle buitenlanden onder water, kunnende niet meer droogvoets in ons Dorp komen, daar de nieuwe weg en de oude Leppedijk beiden op eenige plaatzen onder water staan. Veel hooij moet zoo op het veld bederven, en nog zijn vele landen ongemaaid en zullen het moeten blijven zo het niet verandert.” De volgende dag: “Naar ons land zullende rijden, ... om hooij te halen of te zwelen, kregen wij onderwege het bericht dat alles onder water was...”. En weer twee dagen later: “Nu is alles onder water, zomerpolders zijn met water, en het gelijkt meer winter dan zomer, want in stede van hooij is het laagste land wel met bootjes bevaarbaar.”

Jaar op jaar keerden dergelijke situaties terug. Dat blijkt ook uit het relaas van ds. G.J.A. Offerhaus, predikant te Eernewoude.⁵ Offerhaus was de drijvende kracht achter de totstandkoming van het waterschap *Eernewoude c.a.*, dat werd opgericht in 1916. Bij de ingebruikneming van het electrisch gemaal van dat waterschap verhaalde hij: “Hoe het was in deze streken en hoe het kwam dat wij plannen gingen maken voor een waterschap, moge uit de volgende tafereeltjes blijken. Het was in den nazomer van het beruchte waterjaar 1909-1910, dat ik uit mijn pastorie de nijvere boeren zag maaien en hooien met waterlaarzen aan. Het gras werd opgevischt en het hooi eveneens. In Februari van dat jaar was een heel uur in den omtrek, behalve de kom van het dorp en een enkel boerderijtje met hooge dijkjes om 't heem, geen enkel plekje land te ontdekken. ... Toen was het ook, dat wij bij een boottochtje ongemerkt verdwaald waren op den grintweg Eernewoude-Garijp en daar, zonder eenige hindernis te ontmoeten, lustig voeren. En ware dit maar een uitzondering geweest voor een enkel buitengewoon jaar. Doch ongeveer alle jaren stond de weg gedurende weken of maanden tot een half uur gaans onder water en wat veel erger was: werd een groot deel van de vrucht dezer landen door het water vernield. De waterschade door de nijvere boeren geleden beliep telkens vele duizenden. En steeds dreigde dit euvel erger te worden, daar hoe langer hoe meer boezemland ingepolderd werd en daarmede de overblijvende boezemlanden steeds meer overlast van het water kregen, daar zij het uitgemaal water ontvingen.”⁶

Frysk in ‘e deiboeken van Lieuwe Jans de Jong (1825-1855)”, *It Beaken* 61(1999), p. 108-125

5 ds. George Johan Arnold OFFERHAUS, Baarderadeel 20 december 1873 – Tietjerksteradeel 12 mei 1936. Over hem: www.genlias.nl

6 Geciteerd door gedeputeerde B.W. Okma in de winterzitting-1933 van de Provinciale Staten: *Archieven van Provinciale Staten van Friesland 1920-1941, 1946-1961*, en Gedeputeerde Staten van Friesland 1919-1961, inv.nr. 157, p. 216

Hoe het in het verleden met de Friese waterhuishouding gesteld was, blijkt niet alleen uit geschreven teksten van allerlei aard. Het is hier en daar ook terug te vinden in de naamgeving, evenals op tal van plaatsen in het landschap.⁷ Wie zich op een *Bûtewei* of een *Bûtlânswai* bevindt, is op of onderweg naar voormalig “buitenland” of boezemland, zoals Lieuwe de Jong in de hierboven aangehaalde passage uit zijn dagboeken. Ook namen als *hooiweg* of namen die eindigen op ...*mieden* geven aan dat hier waarschijnlijk sprake is van voormalig boezemland, dat alleen geschikt was om enkele maanden per jaar hooi te leveren. En naast de toponymie zijn er uiteraard de talloze fysieke sporen in het landschap, variërend van molens en windmotoren tot verkavelingspatronen.

De Friese boezem

Lieuwe Jans de Jong spreekt over *buitenlanden*, ds. Offerhaus over *boezemland*. Daarmee hebben beide dezelfde gronden op het oog: land dat niet met kaden is omgeven, dat rechtstreeks afwatert op de Friese boezem, en dat dus bij hoge boezemstanden onder water komt te staan. Een boezem is “een samenhangend stelsel van wateren, dat zowel van het buitenwater als van het aangrenzende land is afgesloten.”⁸ Een boezem dient als berging voor het water dat vanuit polders wordt uitgemaalend. Vanuit de boezem kan men het water door spuien of opmalen lozen op het buitenwater, of het zonodig weer inlaten in de polders. Wanneer het buitenwater zoet is, kan men ook buitenwater in de boezem inlaten om het peil van de boezem op een gewenste hoogte te brengen of te houden. De Friese boezem omvat alle Friese meren, de grote waterwegen en een heel stelsel van kleinere vaarten. Het oppervlak ervan bedroeg in 1949, aan de vooravond

7 Zie met name: P. Sipma, “Hoe de Friezen heten en waar zij wonen” in: J.H. Brouwer (hoofddred.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam/Brussel (Elsevier) 1958, fotomechanisch herdrukt 1972, p. 103-109, aldaar in het bijzonder de paragraaf *Friese aardrijkskundige namen*; W.T. Beetstra, *Toponimen en toponimyske eleminten yn Fryslân. In analytyske bibliografy ca. 1835-1980*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1987; een korte inleiding: K.F. Gildemacher en A.P. Versloot, *Wetternammen*, Ljouwert (PENN) 2005

8 G.P. van de Ven e.a., *Atlas van Nederland. Dl. 15: Water*, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1986, 2e uitg., p. 10. Bij lezers met kennis van het Fries kan het gebruik van het woord “buitenwater” tot misverstanden leiden. In het Fries wordt met het *bûtenwetter* in de eerste plaats het *water buiten de polders*, dus het boezemwater aangeduid. Daarnaast betekent het ook het water buiten de boezem, in het geval van Friesland dus het zeewater. In het Nederlands heeft het woord alleen deze tweede betekenis. Uitsluitend in deze laatste betekenis wordt het hier gebruikt.

van een aantal belangrijke wijzigingen in de Friese waterhuishouding, bij een boezemwaterstand van N.A.P. – 0,46 m. , 14.100 ha.⁹ Bij hogere waterstanden – lagere kwamen nauwelijks voor – liepen al snel gronden onder, waardoor het boezemoppervlak vergroot werd. Het gebied dat er op afwaterde omvatte circa 320.500 ha.¹⁰ De verhouding tussen de groottes van boezem en boezemgebied – het gebied dat afwatert op deze boezem – was, vergeleken met situaties in Groningen en Holland, zeer gunstig; er was sprake van een relatief grote boezem.

Waterbeheersing

Lieuwe de Jong, ds. Offerhaus en Henk Kroes spreken over periodes met onderlinge tussenpozen van vele tientallen jaren. Hun verhalen lijken te laten zien dat er in al deze tijd op het gebied van de waterbeheersing in Friesland weinig veranderde. Toch is men er steeds op uit geweest om een einde te maken aan de beschreven situaties. In dit relaas zal het gaan over dat streven om te komen tot waterbeheersing op de Friese boezem.

Het gaat bij waterbeheersing om de regeling van het teveel of tekort aan water in een bepaald gebied, om de regeling van het waterpeil. Om dat te bereiken, moet men greep krijgen op een aantal verschijnselen en een aantal voorzieningen tot stand brengen, zoals kaden, molens, sluizen en gemalen.

Wie daarvan verslag wil doen, moet de onderlinge samenhang en wisselwerking van dit alles onderzoeken. Het beschouwen van de waterbalans van het Friese boezemgebied is daarvoor een geschikte werkwijze.

De waterbalans

De meest elementaire vorm van een waterbalans luidt: de *verandering in de watervoorraad* in een bepaald gebied over een bepaalde periode is gelijk aan de *toevoer* van water minus de *afvoer* van water. De termen van deze som bestaan elk weer uit een aantal componenten, die verschillend kunnen zijn al naar gelang het watersysteem dat men beschrijft. De waterbalans voor het Friese boezemgebied werd voor het eerst opgesteld in de eerste helft van de jaren '50 van de twintigste eeuw. Zij werd in 1956 uitvoerig beschreven in het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*.

⁹ *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*, 3 bdn., Provinciale Waterstaat van Friesland, s.l. 1956, p. 19

¹⁰ *Ibid.*, p. 13

Dit onderzoek

Hier zal worden geprobeerd de vraag te beantwoorden, wat men gedaan heeft om de Friese boezem te gaan beheersen. Het ging daarbij om twee zaken:

- de lozing van het boezemwater op het buitenwater, en
- het weren van het boezemwater van het boezemland.

Men kan deze vraag ook formuleren met gebruikmaking van de analyse-mogelijkheid die het gebruik van de waterbalans biedt. Dan luidt zij: welke beslissingen heeft men tussen de tweede helft van de achttiende eeuw en het jaar 1970 genomen om de waterbalans van het Friese boezemgebied in evenwicht te brengen, en hoe zijn deze beslissingen tot stand gekomen?

De termen van de Friese waterbalans kunnen in drie groepen verdeeld worden als men kijkt naar de menselijke bemoeienis ermee. De eerste groep wordt gevormd door de natuurverschijnselen: neerslag en verdamping, kwel en wegzijging. De eerste twee daarvan kunnen niet door de mens beïnvloed worden, de laatste twee slechts in zeer beperkte mate, door middel van cultuurtechnische ingrepen. De tweede groep bestaat uit gevolgen van menselijk handelen die in de loop van de tijd niet of weinig omstreden zijn geweest. Het gaat daarbij om activiteiten of situaties die een voornamelijk technisch, beheersmatig karakter hebben. Daarbij is bijvoorbeeld te denken aan het streven om bij het openen van de zeesluizen zo weinig mogelijk zoet water te verliezen en zout water binnen te krijgen, of aan de doorvoer van IJsselmeerwater naar de provincie Groningen. De laatste groep omvat de termen die onderwerp van intensieve maatschappelijke en bestuurlijke aandacht, bemoeienis en keuzes zijn geweest. Zij waren het meest van belang voor het bereiken van de beide nagestreefde doelen: de lozing van boezemwater op het buitenwater, en het weren van het boezemwater van het boezemland. Het betreft de bepolderingen, de waterschappen, de bemaling van Frieslands boezem en de afsluiting van de Lauwerszee. Zij hebben stuk voor stuk de emoties hoog doen oplaaien.

De grenzen van het onderwerp

Het onderzoek gaat dus niet over de waterbalans zelf. Het gaat ook niet over de natuurlijke en kunstmatige infrastructuur om de boezem te beheersen. Het behandelt de besluitvorming inzake de lozing van boezemwater op het buitenwater, en inzake het voorkomen van overlast van boezemwater op het land. Het waren niet de technische mogelijkheden, maar vooral de maatschappelijke omstandigheden en de werking van de bestuurlijke instellingen die uiteindelijk hebben bepaald op welke manier en met welke snelheid men greep op de boe-

zem heeft gekregen. Het gaat hier dus niet over de vraag hoeveel water er uit de polders kwam, maar wel over de vraag hoe de bepoldering zich ontwikkeld heeft, niet over de capaciteit van het tweede boezemgemaal, maar wel over de besluitvorming die tot de stichting ervan heeft geleid.

Voor elk onderzoek geldt, dat een aantal mogelijke onderwerpen niet besproken wordt. Dat is ook hier het geval. Hier wordt geen vergelijking gemaakt tussen Friesland en andere Nederlandse gewesten. De gang van zaken in Friesland moet eerst beschreven zijn voordat een dergelijke vergelijking mogelijk is. Hier vindt die beschrijving plaats. Er zou Friesland geen recht gedaan worden, als deze beschrijving van meet af aan in een vergelijkende kontekst zou worden geplaatst. De gang van zaken elders zou al snel de maatstaf kunnen worden voor de beoordeling van wat er in Friesland gebeurd is. Hier overheerst de wens, om de Friese gang van zaken om zichzelf wille en binnen haar eigen kader te beschrijven.

De grenzen in de ruimte

Het Friese boezemgebied wordt in het zuidwesten, het westen en het noorden begrensd door de zee- en IJsselmeerkerende dijken. Er is tot in het recente verleden steeds een volledige scheiding geweest tussen het beheer van deze dijken en het boezembeheer. Het enige dat gemeenschappelijk was, betrof de bemoeienis van het provinciale bestuur, die in beide gevallen geheel verschillende vormen aannam. Het Friese dijkbeheer heeft zijn eigen geschiedenis, die uiteraard grotendeels samenvalt met die van de instellingen die met dat beheer belast waren, de ruim twintig zee- en IJsselmeerkerende waterschappen.¹¹ Het dijkbeheer blijft in dit onderzoek van het boezemgebied dan ook buiten beschouwing.

Water trekt zich niets aan van bestuurlijke grenzen. Dat men toch kan spreken van *het Friese boezemgebied*, is een gevolg van het feit dat Frieslands boezem, het aanliggende boezemland, de hogere niet-ingepolderde gronden en de op de boezem uitwaterende polders tezamen een afgesloten waterstaatkundig geheel vormen dat ruimtelijk voor het overgrote deel samenvalt met de provincie

11 Over deze waterschappen met name: H. de Raad en A. Augustijn, *Zee- en IJsselmeerwerende waterschappen in Friesland: verzamelinventaris van gedeponeerde archieven van het waterschap Fryslân [ca. 1619]-1979 (1980)*, Leeuwarden (Fryske Akademy) 1992, en M.P. van Buijtenen en H.T. Obreen, *Westergo's IJsselmeerdijken*, Bolsward (A.J. Osinga) 1956

Friesland.¹² In de jaren waarin het rapport *Bemaling Frieslands boezem* werd opgesteld viel, naast enkele snippers aan de randen van de provincie, alleen de Polder van Oost- en Westdongeradeel, met een omvang van een kleine 12.000 ha., buiten dit gebied. Daarentegen waterden ruim 5300 ha. Gronings en enig Drents en Overijssels gebied wel af op de Friese boezem. Maar het gaat hier om grensverschijnselen. Wanneer men de Friese waddeneilanden buiten beschouwing laat, kan men bij benadering zeggen, dat het Friese boezemgebied in het midden van de twintigste eeuw samenviel met het provinciale territoir. Strikt genomen zou het toenmalige Friese boezemgebied echter beschreven moeten worden als *het Friese vasteland met uitzondering van de Polder van Oost- en Westdongeradeel en met inbegrip van enige gronden uit de aangrenzende provincies*.

Het gaat in dit relaas over twee vragen. Hoe organiseerde men de lozing van boezemwater op het buitenwater? En met welke besluiten probeerde men, zolang de lozing niet doelmatig geregeld was, overlast van het boezemwater op het land te voorkomen?

Wat de ruimte betreft, gaat het dus over het gebied waar men last had van boezemwater. Dat heeft tot gevolg, dat niet het hele Friese boezemgebied in het onderzoek betrokken wordt. Op de hoge gronden in het oosten en het zuidoosten was geen sprake van overlast van boezemwater. Zij blijven daarom buiten beschouwing. Dat geldt ook voor de veenpolders. De wateroverlast daar werd niet veroorzaakt door hoge waterstanden van de Friese boezem. Zij was een gevolg van de wijze van vervening. Wateroverlast werd hier vanaf de negentiende eeuw bestreden door het inrichten van droogmakerijen.¹³

Het Friese boezemgebied kan in waterstaatkundige en in institutionele termen worden beschreven. De gronden vanwaar de boezem zijn water ontvangt, omvatten het boezemland, de polders en de hoger liggende gronden. De polders omvatten ten tijde van de opstelling van het rapport *Bemaling Frieslands boezem* de van overheidswege gereguleerde polders, dus publiekrechtelijke waterschappen, met hun bijzondere variant, de veenpolders, en daarnaast de particuliere polders, privaatrechtelijke organisaties voor zover er van organisaties

12 M. Schroor, "Tusken Lauwers en Linde. De grinzen van Fryslân mei Grinlân, Drinte en Oerisel, benammen yn de 18de ieu" in: *It Beaken* 52 (1990), p. 161-193

13 Daarover o.a. D.F. Wouda, *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis*, Sneek (Brandenburgh & Co.) 1951, p. 423-570; M. Schroor, "Veenpolders in Friesland" in: *Noorderbreedte* 15 (1991) afl. 6 (dec.), p. 30-33; A.J. Thurkow, "Schaal en kwaliteit. Een vergelijking van de droogmaking en ontginning van drie kleinere Friese veenpolders", *Noorderbreedte* 13 (1989), p. 16-23, over droogmaking en ontginning van *De Grootte Noordwolderveenpolder, De Heidenschapsterpolder en De Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldeholtwolde*.

sprake was. Voorlopers van de veenpolders waren de veendistricten. Waterstaatkundig kunnen daarnaast binnen de groep van de polders de droogmakerijen nog onderscheiden worden. Waterschappen waren er in 1956 enkele honderden, polders buiten waterschapsverband bijna duizend.¹⁴ Dit boek behandelt niet de afzonderlijke, al dan niet geregementeerde polders. Daarvan komen er slechts enkele tientallen, wanneer dat voor de illustratie van een gang van zaken wenselijk is, ter sprake.¹⁵

14 *Rapport Bemaling, III: Oppervlak van de bemalen gronden welke lozen op Friesland's boezem*

15 Voor de geschiedenis van de afzonderlijke waterschappen, voornamelijk in het zuiden van Friesland, kan men terecht bij de waardevolle reeks inventarissen van de hand van H. de Raad en J. Hagen; H. de Raad, *Boezemwaterschappen en (veen)polders in Zuidoost-Friesland; verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Het Koningsdiep 1832-1984*, Beetsterzwaag (Waterschap Het Koningsdiep) 1992; H. de Raad, *Boezemwaterschappen en (veen)polders in Zuidoost-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Tjonger-Compagnonsvaarten (1881) 1882-1973*, Oosterwolde (Waterschap Tjonger-Compagnonsvaarten) 1992; H. de Raad, *Boezemwaterschappen en polders in Westergo. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap "It Marnelân" 1753-1987*, Bolsward (Waterschap "It Marnelân") 1993; H. de Raad, *Boezemwaterschappen en polders in Midden-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap De Middelsékrite 1729-1987*, Sneek (Waterschap De Middelsékrite) 1994; H. de Raad en J. Hagen, *Waterschappen en (veen)polders in Zuid-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap De Stellingwerven (1818) 1828-1969*, Wolvega (Waterschap De Stellingwerven) 1996; H. de Raad, *Boezemwaterschappen en polders in Noord-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Noardlik Westergo 1783-1971 (1972)*, Stiens (Wetterskip De Waadkant) 1998; J. Hagen, *Waterschappen, veenpolders en particuliere polders in Midden- en Zuid-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het voormalige waterschap Boarnferd 1754-1983*, Joure (Wetterskip Boarn en Klif) 2002.

De bescheiden typering *inventarisreeks* doet geen recht aan het feit dat hier in feite sprake is van een meerdelig naslagwerk betreffende het merendeel van de Friese waterschappen. Het beslaat zeven van de elf waterschappen waarin heel Friesland vanaf de afronding van de waterschapsconcentratie, in 1977, tot 1997 verdeeld was. Het is zeer te betreuren dat noord-Friesland, met uitzondering van Noardlik Westergo, vrijwel een witte plek is in dit verder zo mooi dekkende stelsel van inventarissen. Het ware te wensen dat het Wetterskip Fryslân zijn verleden en dat van zijn voorgangers recht doet door deze witte plek met de publicatie van de vier ontbrekende inventarissen snel in te kleuren, volgens dezelfde opzet als aan de genoemde inventarissen ten grondslag ligt.

De inventarissen zijn voor een gedeelte ook te raadplegen in elektronische vorm: <http://www.friesarchiefnet.nl>

Daarnaast kan men voor afzonderlijke polders en waterschappen ook vaak met succes de onvolprezen *Encyclopedie van Friesland* raadplegen.

De grenzen in de tijd

Al sinds de eerste bewoning van Friesland hebben zijn bewoners te maken gehad met het water. Men denke maar aan de terpen. Maar tot in de achttiende eeuw ging het daarbij voornamelijk om verdediging tegen het water van buiten. Dijken werden aangelegd, buitendijks land ingepolderd, en sluizen werden gebouwd, onder leiding of in ieder geval met toestemming van het gewestelijk bestuur. Dat is een eeuwenlang ononderbroken proces van *waterkering*, gericht op water van buitenaf. Maar pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw is er sprake van bestuurlijke bemoeienis met wat genoemd werd de “binnenlandse waterstaat”, de beheersing van de boezem. Men probeerde die te bewerkstelligen door te komen tot de vaststelling van één peilvlak en peilregelingen voor de boezem. Daarnaast namen de inpolderingen, die zo’n tweehonderd jaar eerder begonnen waren, vanaf deze tijd sterk in aantal toe. Ook zij waren er op gericht het water te beheersen. In die jaren begint dit relaas.

Het zou twee eeuwen duren voordat de volledige beheersing van de Friese boezem een feit was. Rond 1970 was het klassieke bouwwerk van waterstaatszorg in Friesland voltooid. De besluitvorming over en de organisatie van een samenhangend waterschapsbestel naderden hun afronding, en er bestond eindelijk voldoende mogelijkheid om het overtollige water te lossen. Behalve de sluizen voor de natuurlijke lozing waren er nu twee boezemgemalen en een bergboezem in het in 1969 gevormde Lauwersmeer.

Maar niet alleen werd er een periode afgesloten, er brak ook duidelijk een andere tijd aan. De *Wet op de Verontreiniging van het Oppervlaktewater* van 1970 bevestigde de al ingezette ontwikkeling waarbij de beheerder belast werd met de zorg voor niet alleen de kwantiteit, maar ook de kwaliteit van het water. De ecologie kwam nadrukkelijk in beeld. En daarnaast begon in Friesland het proces waarbij het beheer van de buitenwaterkeringen – de zee- en IJsselmeerdijken –, en van het binnenwater – kwantiteit en kwaliteit – stapsgewijs in de hand van één orgaan, het *Wetterskip Fryslân*, werd gebracht. Deze laatste ontwikkeling werd voltooid op 1 januari 2004. Toen werden het op dat ogenblik bestaande *Wetterskip Fryslân* en de vijf ingelezen kwantiteitswaterschappen opgeheven. Zij gingen op in een nieuw waterschap met dezelfde naam. De jaren rond 1970 vormen dus een duidelijke breukperiode.

Andere literatuur

Aan de geschiedenis van de Friese waterhuishouding als geheel is in het verleden maar beperkt aandacht besteed. De lotgevallen van het verdienstelijke, voor een breed publiek geschreven *Frieslands strijd tegen het water* van P.G. Bins, uit

1949, illustreren dit.¹⁶ De auteur deelt mee, dat het veel moeite heeft gekost om dit boekje uitgegeven te krijgen. Maar droeviger is nog, dat hij een deel van de oplage tenslotte wegens gebrek aan belangstelling heeft moeten laten vernietigen.¹⁷ Bins' boekje was het eerste dat overwegend aan de geschiedenis van de "binnenlandse waterstaat" van Friesland besteed was. Eerdere publicaties over de waterstaat van heel Friesland hadden steeds voornamelijk betrekking op de strijd tegen het zeewater. Weliswaar werd er in de tweede helft van de negentiende eeuw veelvuldig over Frieslands "binnenlandse waterstaat" geschreven, maar dat betrof dan steeds publicaties die een rol moesten spelen in de levendige actuele maatschappelijke en bestuurlijke discussies over dat onderwerp. Historische verwijzingen waren daarbij beknopt. Wanneer zij voorkwamen, moesten zij vooral een standpunt onderstrepen of een betoog dienen.

Bins' boekje was de eerste zelfstandige publicatie over het onderwerp. Veertig jaar eerder had A.A. Beekman in zijn *Polders en droogmakerijen* een veelomvattend hoofdstuk over de Friese waterhuishouding het licht doen zien.^{18, 19} Ook Beekman's laatste, posthuum verschenen werk, *De wateren van Nederland*, bevat een compact artikel over de Friese boezem.²⁰ Veel historische aspecten van de waterhuishouding op de boezem worden daarin genoemd, maar dat kon in dit overzichtswerk uiteraard niet anders dan summier gebeuren.

De meest omvangrijke studie over de geschiedenis van de Friese waterhuishouding, *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis*, is van de hand van ir. D.F. Wouda. Wouda schreef dit na zijn pensionering als hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst.²¹ Van het boek, 570 pagina's dik,

16 Pieter Grades BINS [*1914], *Frieslands strijd tegen het water*, Leeuwarden (Provinciale Friese Vereniging voor Vreemdelingenverkeer) 1949

17 S.J. van der Molen, *Striid tsjin it wetter*, Ljouwert (Miedema) 1962, p. 32

18 dr. Anton Albert BEEKMAN, Amsterdam 5 januari 1854 – 's-Gravenhage 23 mei 1947; auteur van een aantal standaardwerken op historisch-geografisch en waterstaatshistorisch gebied. Over hem: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. 3, 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1989, p. 38-40 (ook online beschikbaar via <http://www.inghist.nl/onderzoek/projecten/BWN>) en de daar vermelde levensberichten

19 A.A. Beekman, *Polders en droogmakerijen. Eerste boek: Beschrijving van het Nederlandse polderland*, 's-Gravenhage (Gebrs. Van Cleef) 1909, p. 301-334

20 A.A. Beekman, *De wateren van Nederland aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven*, 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1948, p. 60-64.

21 ir. Dirk Frederik Wouda, Noordhorn (prov.Groningen) 5 april 1880 – Leeuwarden 11 juni 1961; 13 juni 1912 -1 mei 1947 hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaatsdienst, behalve ontwerper van het gemaal ook architect van het gebouw voor de toenmalige Buma-bibliotheek, Grote Kerkstraat 29, Leeuwarden. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 702; *Friesch Dagblad* 13 juni 1961, p. 11: necrologie; *Leeuwarder Courant* 13 juni 1961 p. 4: overlijdensbericht, p. 11: necrologie

zijn de eerste 266 pagina's gewijd aan Frieslands boezem. Dan volgen hoofdstukken van ieder enige tientallen pagina's over het Lindegebied, over Oost-en Westdongeradeel, en over de veenvaarten. De laatste 150 pagina's zijn gewijd aan besprekingen van de dertien afzonderlijke veenpolders die op dat moment, 1951, bestonden. Het boek is deels een historische, kroniek-achtige verhandeling, deels een naslagwerk met een encyclopedisch karakter. De historische verhandelingen vallen in feite in twee delen uiteen: over de periode vanaf het begin van de negentiende eeuw tot 1912, het jaar waarin de auteur hoofdingenieur van de provinciale waterstaat werd, en over de periode van 1912 tot 1950. De eerste eeuw beschrijft hij vrijwel uitsluitend vanuit de bestuurlijke bemoeienis met het onderwerp. Die beperking tot de werkzaamheid van het provinciaal bestuur en wat daar rechtstreeks mee samenhang, gaat zover, dat hij aan de grote overstroming van 1825, die aan het begin stond van enkele decennia waarin men de waterhuishouding systematisch in orde probeerde te brengen, welgeteld acht regels wijdt. Vanaf 1912 schrijft Wouda in feite zijn ambtelijke autobiografie, al noemt hij zichzelf steeds *de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat*. Men kan het boek van kaft tot kaft lezen, zonder gewaar te worden, dat de auteur dan over zichzelf spreekt. Uit de bijna halve eeuw die hij dan behandelt, lijkt Wouda weinig zaken betreffende de afwatering van de Friese boezem waarmee hij te maken heeft gehad, onbesproken te laten. Daarbij lijkt hij geen gegeven onvermeld te laten. Dat is de kracht maar tegelijk ook de beperking van het boek. Als encyclopedie bevat het een tomeloze stortvloed van gegevens, maar als geschiedschrijving maakt het geen enkel verschil tussen hoofd- en bijzaken, terwijl de auteur zich ook niet afgevraagd lijkt te hebben, welke processen-op-de-langere-termijn zich onder zijn ogen, en ten dele ook onder zijn regie hebben afgespeeld. Hoewel het boek dus zijn niet onbelangrijke beperkingen heeft, verklaart de auteur van dít relaas zich niettemin graag schatplichtig aan Wouda.

Na de totstandkoming van het *Wetterskip Fryslân* per 1 januari 2004 verscheen *De loop van het Friese water*.²² Dit is een breed opgezet boek over alle aspecten van de Friese waterhuishouding: zeewering, kwantiteit, kwaliteit en organisatie. De schrijvers ervan komen uit de praktijk van het Friese waterschapswezen. Over de oudere geschiedenis van de Friese waterhuishouding brengt hun boek veel bestaande kennis bijeen. Zijn grootste kracht heeft het boek bij de beschrijving van de geschiedenis van de laatste decennia van de twintigste eeuw, die de auteurs uit hun eigen arbeidsverleden kennen.

22 G. ter Haar en P.L. Polhuis, *De loop van het Friese water. Geschiedenis van het waterbeheer en de waterschappen in Friesland*, Franeker (Van Wijnen) 2004.

Geschiedschrijving is letterkunde

Tot slot een woord tot de academische lezer. Honderd jaar geleden heeft de Engelse historicus Trevelyan²³ er in een artikel waarin hij aandacht vroeg voor de litteraire kant van de geschiedschrijving, op gewezen dat Kleio, de beschermvrouwe van het ambacht, een muze is.²⁴ Die muzische herkomst brengt verplichtingen met zich mee voor de manier waarop geschiedenis geschreven zou moeten worden: als een verhalende tekst die toegankelijk is voor iedere belangstellende. Het verhaal, en alleen het verhaal, moet duidelijk maken wat de auteur zich afvraagt en wat hij te vertellen heeft. De tekst moet zelf spreken, zonder dat het verhaal verstoppt wordt in cijferreeksen, achter verklarende toelichtingen, of in gewrongen theoretische constructies. Statistische hulpmiddelen moeten als zodanig behandeld worden, en wat zij duidelijk maken moet ook onder woorden worden gebracht. Uiteenzettingen waarbij de auteur laat weten wat hij zich voorstelt te beschrijven, en hoe hij dat denkt te doen, zijn bij een duidelijk verhaal overbodig. Ook de systeemdwang waarbij een verhaal gegoten wordt in een vorm die in de sociale wetenschappen gangbaar is – het onderzoek van een hypothese – voegt in een verhalende tekst in het algemeen evenmin iets toe aan de inhoud. Dit is geen simplisme. Integendeel, eenvoud is een eindproduct. Deze opvatting vindt men terug in dit boek: er is naar gestreefd, dat meta-tekst beperkt zou blijven tot enkele passages in de *Inleiding*, waarvan de onderhavige alinea de meest omvattende zou moeten zijn.

Er is dus gekozen voor beschrijvende geschiedschrijving. Maar beschrijving kan ook verklaring zijn. In de deftige woorden van een andere auteur: “Men zou bij de hier gevolgde werkwijze van een historische descriptie kunnen spreken maar die juist door het blootleggen van de genese en de condities waaronder deze zich voltrekt niet slechts descriptie maar tevens *verklaring* is.”²⁵ Een geslaagde beschrijving maakt ook zichtbaar welke van die condities “noodzakelijk” en

23 George Macaulay TREVELYAN 1876 – 1962; hoogleraar in Cambridge.

24 G.M. Trevelyan, “Clio, a muse” in: *Clio, a muse, and other essays*, Londen (Longmans, Green), herdruk 1949, p. 140-176. Trevelyan pleit voor geschiedschrijving als “... not merely the mutual conversation of scholars with one another, but [as] the means of spreading far and wide throughout all the reading classes a love and knowledge of history ...” (p. 142). Trevelyan gebruikt de Latijnse transcriptie van de naam van de muze. Er is echter geen reden, waarom men niet zou vasthouden aan de oorspronkelijke, Griekse versie daarvan.

25 G. Harmsen, *Herfsttijloos (colchicum autumnale). Een levensverhaal*, Nijmegen (Sun) 1993, p. 647

welke “voldoende” waren, om gebeurtenissen te laten plaatsvinden.²⁶ De druk van de Cultuurtechnische Dienst, in de jaren 1950, was geen voldoende voorwaarde voor een reorganisatie van het Friese waterschapsbestel, maar wel een noodzakelijke. Alleen die druk zou niet volstaan hebben, maar zonder die druk zou de reorganisatie niet op dezelfde manier en pas later hebben plaatsgevonden.²⁷ De hier gekozen vorm, het beschrijvende verhaal, kan het onderwerp dus ten volle recht doen.

²⁶ Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Meppel / Amsterdam (Boom) 1987, in het bijzonder p. 108-109

²⁷ Hierna, hoofdstuk 5.3

2 De waterbalans

Het begrip waterbalans

In het najaar van 1956 sloot de provinciale waterstaatsdienst een aantal jaren van onderzoek naar de Friese waterhuishouding af met het opstellen van het driedelige *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*.

Voor de berekening van de hoeveelheid water, het waterbezwaar, onder verschillende omstandigheden werd in het rapport een *waterbalans* van het Friese boezemgebied opgesteld.

Een waterbalans is te typeren als de boekhoudkundige weergave van de watervoorraad in een bepaald gebied en de toename of afname daarvan over een bepaalde periode. Voorraad, toename en afname zijn ieder op zich weer de resultaten van een aantal samenstellende delen. Deze kunnen verschillen al naar gelang het watersysteem dat men beschrijft.

De waterbalans is een instrument dat ontwikkeld is in de hydrologie. Zij werd in eerste instantie vooral toegepast om uit een aantal bekende gegevens, zoals hoeveelheid neerslag, peilverandering, waterlossing en dergelijke, de verdamping van water vanaf verschillende oppervlakken te berekenen. Het rapport *Bemaling Frieslands boezem* verwijst bij de invoering van het begrip *waterbalans* naar een artikel van de meteoroloog dr. L.J.L. Deij¹ uit 1945.² In dat artikel noemt Deij de negentiende-eeuwse onderzoeker ir. A. Elink Sterk als pionier van de toepassing van de waterbalans op een situatie in Nederland, in casu de Haarlemmermeerpolder.³ Elink Sterk heeft daarover in 1898 bericht.

¹ Dr. Lodewijk Jan Leonardus DEIJ, Sloten (N.H.) 10 april 1907 – Huis ter Heide 29 juli 2006; publiceerde op meteorologisch gebied tussen 1939 en 1972, laatste functie: directeur Klimatologie en Landbouwmeteorologie van het K.N.M.I. in De Bilt. Overlijdensbericht: *NRC-Handelsblad*, 2 augustus 2006

² *Rapport Bemaling*, p. 40.

³ L.J.L. Deij, “De verdamping van het bodemwater in Nederland. Een vraagstuk van groot economisch belang”, in: *Hemel en dampkring: orgaan van de Nederlandsche Vereniging voor weer- en sterrenkunde*, 6 (1945) p. 81-92, aldaar p. 82-84

Het begrip *waterbalans* had bij de opstelling van het rapport *Bemaling Frieslands boezem* dus al een lang leven achter de rug. Dat leven lijkt zich echter enigszins in de schaduw afgespeeld te hebben. Want de auteurs van het rapport konden in 1956 niet verwijzen naar een andere publicatie over de *waterbalans* dan naar de toen tien jaar oude publicatie van Deij, waarin die balans min of meer terloops beschreven wordt. Deij is bij de opstelling van het rapport *Bemaling Frieslands boezem* geraadpleegd.⁴ Men kan dan ook aannemen, dat er bij de opstelling van dat rapport geen andere ter zake doende publicatie beschikbaar was.

De *Encyclopedia of hydrology and water resources* laat de toepassing van de waterbalans beginnen met het werk van de Amerikaanse klimatoloog C.W. Thornthwaite in de jaren 1950.⁵ Dat is ongetwijfeld het gevolg van het feit dat de Amerikaanse auteur van het desbetreffende artikel, zoals bij Amerikanen gebruikelijk, waarschijnlijk alleen het Amerikaans beheerst, en dus alleen toegang heeft tot publicaties in die taal. Maar ook Thornthwaite zelf meldt dat een door hem en J.R. Mather opgesteld onderzoeksrapport uit 1955 dat de misleidende titel *The water balance* draagt, maar dat slechts gaat over *evapotranspiratie*, of huiselijker *verdamping*, in een paar regio's in de Verenigde Staten, onverwacht zo'n "tremendous interest" heeft ondervonden dat hij een tweede oplage ervan in 1959 wenselijk achtte. Enige jaren later verscheen zelfs nog een derde ongewijzigde oplage.⁶ De bibliografie in *The water balance* noemt ook een rapport van Deij uit 1955. Deij opereerde dus in de wetenschappelijke actualiteit.

De voorzichtige gevolgtrekking lijkt dan ook op zijn plaats, dat het rapport *Bemaling Frieslands boezem*, al dan niet dank zij het deskundig advies van dr. Deij, gebaseerd is op een op dat ogenblik moderne, goed gefundeerde methode.

De inhoud van het Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem

Het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* omvat drie banden. Band I bevat de tekst van het rapport, 118 pagina's. Band II bevat de bijlagen: kaarten, tabellen en grafieken, in het totaal 49 stuks, vaak onderverdeeld in a, b, c en

⁴ Rapport Bemaling, p. 63

⁵ R.M. Hordon, "Water balance" in: R.W. Herschy en R.W. Fairbridge edd., *Encyclopedia of hydrology and water resources*, Dordrecht etc. (Kluwer Academic Publishers) 1998, p. 679-681, aldaar p. 679

⁶ C.W. Thornthwaite en J.R. Mather, *The water balance*. Publications in climatology, vol. VIII, nr. 1 (Centerton, N.J. (Drexel institute of technology, Laboratory of climatology) 1955). Third printing [1959 of later], aldaar: *Preface to second printing*.

zovoorts. Band III bevat bevat bijlage 50: "Oppervlak van de bemalen gronden welke lozen op Frieslands boezem".

Dit laatste deel van het rapport geeft een overzicht van achtereenvolgens alle 12 veenpolders, 241 boezemwaterschappen, 662 beschreven particuliere polders, 301 niet beschreven particuliere polders, 13 Groningse waterschappen en 5 Groningse particuliere polders die loosden op de Friese boezem. Van elk territoir wordt, behalve de ligging en het water waarop het loost, de grootte van het bemalen oppervlak aangegeven. Dat oppervlak wordt onderverdeeld naar type bemaling: elektrische, diesel-, benzine- of stoombemaling, dan wel bemaling door een windmotor of een windmolen. Tot slot wordt in elk geval aangegeven of er sprake is van alleen zomerbemaling, dan wel van bemaling het hele jaar door – winterbemaling –, en wat het vermogen is, in m³ per minuut, van de verschillende vormen van bemaling die niet van de wind afhankelijk zijn.⁷

In de inleiding op het rapport wordt het probleem al meteen neergezet: het gezamenlijk vermogen van de poldergemalen in Friesland was belangrijk groter dan dat van het enige boezemgemaal dat Friesland op dat ogenblik bezat, het i.r. D.F. Woudagemaal. Dat gemaal had bij zijn stichting slechts ongeveer de helft van het vermogen gekregen dat Friesland volgens toenmalige berekening nodig had. Daarom was in 1930, toen de afsluiting van de Zuiderzee nabij kwam, en na de winter van 1944 / 1945, toen de ontoereikendheid van veel polderkaden was gebleken, uitgebreid onderzoek verricht. Daarbij werd ook de boezembeheersing betrokken. Dat onderzoek was sindsdien een aantal jaren voortgezet, en had uiteindelijk geleid tot het voorliggende rapport.

De inleiding wordt gevolgd door vijf *afdelingen*. De eerste daarvan geeft een historisch overzicht van de Friese afwatering. Dat leunt uiteraard sterk op de kort tevoren verschenen, klassieke boeken die de opeenvolgende hoofden van de provinciale waterstaatsdienst, de ingenieurs Wouda, Walther en Rienks, over dat onderwerp hebben geschreven.⁸

Afdeling II behandelt de op dat ogenblik actuele waterstaatkundige toestand. Er wordt een onderscheid gemaakt naar de hoogteligging en de bemaling van de gronden. Beschreven worden de effecten van wijzigingen in de boezemstand op de waterberging. Al bij geringe peilstijgingen lopen de boezemlanden en de zomerpolders onder, met als gevolg een vergroting van de boezem met honder-

⁷ Ook hierna, p. 399

⁸ Wouda, *Afwatering*; K.A. Rienks en G.L. Walther, *Binnendijken en slieperdijken in Fryslân*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1954, fotomechanische herdruk Leeuwarden/Ljouwert (A.J. Osinga) 1984

den tot duizenden hectaren. Peilstijgingen tot 0,90 m. boven *Fries Zomerpeil* (FZP) komen voor, waar tegenwoordig, vijftig jaar later, het peil gehandhaafd wordt op FZP + 0,14 m. Bij dergelijke peilhoogten zijn er ook winterpolders die gevaar lopen, omdat bij de in het totaal 2170 kilometer waterschapsdijken de reglementair voorgeschreven minimale kadehoogte van 90 tot 100 centimeter boven FZP vaak niet bereikt wordt. Dat is zeker het geval in de veengebieden, waar de kaden wegzakken in de ondergrond. Daar worden kadehoogten aangetroffen van slechts 60 centimeter boven FZP. De boezem zelf meet, aldus het rapport, bij een peil van FZP + 0,20 m., 14.100 ha. Sinds 1882 wordt daar het peil gemeten. Uit de waarnemingen blijkt “de, tengevolge van boezemverkleining en toename van het waterbezwaar, steeds voortgaande verslechtering van de toestand in de periode 1882-1920, gevolgd door een zeer belangrijke verbetering na het in het gebruik nemen van het Woudagemaal in 1920 en daarna door een langzame achteruitgang tengevolge van dezelfde oorzaken als van vóór 1920”.⁹ Het overtollige boezemwater kan worden geloosd door natuurlijke lozing – spuien uit de zee- en IJsselmeersluizen – of door de bemaling door het Woudagemaal. In de afgelopen jaren, aldus het rapport, zijn bij de sluizen niet alleen een groot aantal metingen gedaan, maar zijn er ook modelproeven verricht in het Waterloopkundig Laboratorium. De uitkomsten van al die waarnemingen, metingen en proeven worden weergegeven in de bijlagen.

In de volgende afdeling wordt ingegaan op de “betekenis van de beheersing van de boezem voor agrarische en andere belangen.” De titel van de afdeling maakt al duidelijk waar het zwaartepunt ligt: dertien pagina’s gaan over de agrarische belangen, anderhalve over de “andere”. Die “andere” belangen komen neer op het beperken van inundatieschade aan gebouwen, wegen, oevers en rioleringen. De agrarische belangen worden in een cultuurtechnische benadering niet alleen beschreven, maar ook uitvoerig becijferd.

Dan volgt afdeling IV, over “de berekening van de waterbalans”. Hier wordt uiteengezet dat voor het beschrijven van de Friese waterhuishouding zowel een waterbalans van alleen de Friese boezem als van het hele boezemgebied gebruikt zou kunnen worden. Op gronden van beschikbaarheid en meetbaarheid van gegevens wordt gekozen voor een waterbalans van het hele boezemgebied.

Het rapport identificeert vervolgens de “samenstellende waterhoeveelheden” als volgt; daarbij zijn “de in verband met hun grootte meest belangrijke ... met 2 kruisjes aangegeven”.¹⁰

⁹ *Rapport Bemaling*, I, p. 20

¹⁰ Overzicht overgenomen uit *Rapport Bemaling*, p. 42

WATERBALANS VAN HET GEHELE GEBIED VAN DE BOEZEM

Omschrijving	Meetbaar	Moeilijk meetbaar	Niet meetbaar
--------------	----------	----------------------	------------------

Watertoevoer

1	Neerslag op het boezemgebied	xx	
2	Binnendringen van schutwater		x
3	Kwel en diepe kwel		x
4	Inlaten van IJsselmeerwater	x	

Waterafvoer

5	Verdamping van het wateroppervlak en van het landoppervlak		xx
6	Natuurlijke lozing naar zee	xx	
7	Uitmalen van water door het ir. D.F. Woudagemaal	xx	
8	Verlies van schutwater		x
8a	Wateraftapping door de provincie Groningen en de Noordoostpolder	x	
9	Kwel naar de Noordoostpolder	x	

Toename waterberging

10	Vermeerdering waterhoeveelheid op de boezem	xx	
11	Vermeerdering waterhoeveelheid in de polderleidingen		xx
12	Vermeerdering waterhoeveelheid veenvaarten en riviertjes		x
13	Vermeerdering waterhoeveelheid in de bodem		xx
14	Vermeerdering waterhoeveelheid door inundatie		xx

In de opeenvolgende hoofdstukken van deze afdeling wordt de grootte van de verschillende termen van de balans berekend, voor zover dat in de jaren 1950 mogelijk was. De som van de onbekende of moeilijk berekenbare termen, in het rapport de *restfactor* genoemd, wordt vervolgens berekend door waterbalansen over een aantal perioden uit de jaren 1947-1948 en 1951 op te stellen. Door een doordachte keuze van enkele periodes voor controleberekeningen worden een paar onzekerheden geëlimineerd. Als resultaat daarvan brengt de *restfactor* voornamelijk tot uitdrukking hoeveel water er in een periode van neerslag tijdens het oplopen van de boezemwaterstand buiten de boezem achterblijft in watergangen en de bodem van de polders en van de vrij op de boezem afwaterende gebieden. Deze laatste uitkomsten leiden vervolgens tot enkele beschouwingen over de vraag, welke waterberging buiten de boezem in de toekomst toelaatbaar moet worden geacht. Daarbij wordt er ook op ingegaan, of het al dan niet wenselijk is om een *maalpeil* in te stellen. Dat laatste zou betekenen, dat het uitmalen op de boezem verboden zou worden zodra deze een bepaalde hoge stand bereikt zou hebben. De opstellers van dat rapport vinden dat onwenselijk. In de eerste plaats vinden zij het niet billijk om de afwatering van de polders te belemmeren, terwijl die van de hoge gronden wel vrij gelaten moet worden. Maar bezwaarlijker is, "dat de wateroverlast verplaatst wordt van de landbouwkundig minderwaardige boezemlanden en zomerpolders naar de in goede cultuurtoestand verkerende winterpolders". Bovendien zal de aard en het vermogen van hun bemaling de polders in een ongelijke positie van elkaar brengen. Waar een sterke bemaling aanwezig is, zal men er naar streven om tijdens een regenperiode zoveel mogelijk water te lozen voordat het maalpeil bereikt wordt. Dat zal bijvoorbeeld de waterschappen die nog op windbemaling aangewezen zijn, in een achterstandspositie brengen. Te vrezen is, dat daardoor een bemalings-wedloop tussen de polders ontstaat. Dat zal de reeds bestaande wanverhouding tussen het vermogen van het Woudagemaal en dat van de gezamenlijke poldergemalen nog versterken. De conclusie uit dit alles luidt, dat de instelling van een maalpeil de moeilijkheden niet oplost, maar alleen verplaatst, terwijl de schade tijdens regenperiodes eerder toe- dan af zal nemen. Een maalpeil "zou een stap terug betekenen in de landbouw- en waterstaatkundige ontwikkeling" van Friesland.

De afdeling over de waterbalans wordt besloten met een hoofdstuk over "de berekening van het gewenste vermogen van de middelen tot lozing van boezemwater". De uitkomst daarvan zal het resultaat zijn van fysische gegevens, in samenhang met te maken keuzes met betrekking tot de beheersing van de boezem- en polderwaterstanden, en uiteindelijk ook van financiële overwegingen. Na ampele bespreking van de verschillende mogelijkheden komt het rapport hier tot de conclusie "dat door vergroting van het vermogen van de middelen tot lozing van boezemwater met 6000 m³ per minuut voorshands een

redelijke beheersing van de waterstanden op de boezem wordt verkregen”.¹¹ Dat zou neerkomen op een verdubbeling van het op dat moment bestaande afvoervermogen van Woudagemaal en sluizen tezamen.¹² Daarbij werd uitgegaan van een hoogste boezemstand van FZP + 0,50 m.

Het gebruik van de woorden “voorshands” en “redelijk” maakt duidelijk, dat een vergroting van de lozingscapaciteit tot 6000 m³ per minuut niet als de grootst wenselijke werd beschouwd. Deze was slechts toereikend, aldus het rapport, “zolang in de tegenwoordige toestand van polderbemaling en afwatering hoge gronden geen zeer ingrijpende verbeteringen zijn aangebracht.”¹³ De berekeningen wezen uit, dat, wanneer die verbeteringen verwerkelijkt zouden zijn, de toestand weer ongunstiger zou worden, waarbij “evenals thans boezemstanden tot boven 70 cm + Z.P. kunnen optreden” en dat “een vergroting van de lozingscapaciteit met 10.000 m³/min. inplaats van 6000 m³/min. dan eigenlijk noodzakelijk zou zijn.”¹⁴

In de laatste afdeling van het rapport wordt uitgewerkt hoe die noodzakelijke vergroting van de lozingscapaciteit met 6000 m³ minuut bereikt kan worden: door vergroting van de natuurlijke lozing en door verbetering van het vermogen van de boezembemaling. Het voornaamste bezwaar tegen natuurlijke lozing bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zonder dat de Lauwerszee afgesloten zou zijn, is het feit dat het daar, en dan alleen nog bij een gunstige windrichting, als gevolg van de getijdenwerking slechts zes tot zeven uur per dag mogelijk is om naar zee af te stromen. De alternatieven, natuurlijke lozing door de Friese Sluis bij Zoutkamp, bij Roptazijl of door de bouw van een nieuwe stroomsluis naast de Tsjerk Hiddessluizen bij Harlingen, zijn óf veel te kostbaar óf zij vergroten de lozingsmogelijkheid slechts in geringe mate. Het rapport komt dan ook tot de conclusie, dat ook voor de beheersing van de Friese boezem de afsluiting van de Lauwerszee van groot belang zal zijn. Het kon nog geen uitspraak doen over de omvang van de verbetering die op die manier bereikt kon worden, omdat de Lauwerszeecommissie nog bezig was met een onderzoek naar de gevolgen van de inpoldering van de Lauwerszee op de afwatering van Groningen en Friesland. Daarover zou pas enkele jaren later, in 1960, een nota worden uitgebracht.¹⁵ Mocht die afsluiting geen doorgang vinden, dan zou de voorgestelde

¹¹ *Rapport Bemaling*, I, p. 96

¹² *Ibid.*, p. 92

¹³ *Ibid.*, p. 94

¹⁴ *Ibid.*, p. 102

¹⁵ Arch. Rijkswaterstaat 1952-1977, Dienst Lauwerszeewerken, inv. nr. 474: Nota 12. *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*. De nota is ook beschikbaar als bibliotheekstuk. Zie verder hfdst. 4.4

verruiming van de lozingscapaciteit niet de 6000 m³ per minuut moeten bedragen die nu op grond van praktische overwegingen werd voorgesteld, maar de 10.000 m³ die theoretisch gewenst was, aldus het rapport.¹⁶

Naast vergroting van de natuurlijke lozing zou ook de bouw van een of meer nieuwe gemalen soelaas moeten bieden. Het rapport bespreekt en berekent welke infrastructuur, met name aan toevoerkanalen, daarvoor noodzakelijk is, en wat de financiële gevolgen van de verschillende keuzes zouden zijn. De waddenkust bij Harlingen of Dokkumer Nieuwe Zijlen wordt ongeschikt bevonden, omdat de toevoerkanalen over grote afstanden verruimd moeten worden, en omdat er niet op korte afstand grote waterbergingen zijn, zoals in het zuiden bij de meren wel het geval is. Bovendien is lozing op de waddenzee te zeer afhankelijk van windrichting en waterhoogten. Daarom wordt de voorkeur gegeven aan een gemaal aan de IJsselmeerkust, tussen Hindeloopen en Lemmer. Daar zijn korte verbindingswegen naar de grote meren aanwezig, en hoeven geen grote ingrepen in de droge infrastructuur te worden aangebracht. Een paar mogelijkheden komen in aanmerking: bij Stavoren, of een paar kilometer oostelijker, aan de Wioldijk tussen Laaxum en Mirns, beide al dan niet in combinatie met uitbreiding van de bemaling die bij de Teroelsterkolk bewerkstelligd wordt door het Woudagemaal. Uiteindelijk wordt de voorkeur gegeven aan een combinatie van uitbreiding bij de Teroelsterkolk met nieuwbouw bij Stavoren of aan de Wioldijk. “Deze oplossing”, aldus het rapport, “komt er ... op neer dat de totale bemalingscapaciteit van Friesland in drie delen wordt gesplitst, te weten:

- a het ir. D.F.Woudagemaal aan de Teroelsterkolk;
- b een nieuw te stichten gemaal aan de Teroelsterkolk met een capaciteit van 2000 m³/min.;
- c een nieuw te stichten gemaal aan de Warnservaart te Staveren, of aan de Wioldijk, tussen Laaxum en Mirns met een capaciteit van 4000 m³/min.

Het voordeel van deze oplossing is dat de gemalen, door de grotere spreiding in oorlogstijd minder kwetsbaar zijn en dat de mogelijkheid bestaat om de gemalen op verschillende wijzen aan te drijven waardoor een geringere afhankelijkheid van de onderscheiden energiebronnen ontstaat.” Bij die verschillen in aandrijving wordt, naast de stoomaandrijving van het Woudagemaal, gedacht aan elektrische en dieselaandrijving. Drie locaties, drie verschillende energiebronnen: de ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog, die pas ruim tien jaar geleden geëindigd was, klinken hier nog volop in door. Bij de keuze tussen

¹⁶ *Rapport Bemaling*, I, p. 102. Het rapport gebruikt hier het woord *lozingscapaciteit*. Er is echter sprake van de *bemalingscapaciteit*. De *lozingscapaciteit* is de som van de bemalingscapaciteit en het afvoerend vermogen van de Lauwerszee.

Stavoren en de Wieldijk spreekt het rapport, voornamelijk op grond van financiële overwegingen, uiteindelijk een voorkeur uit voor een dieselgemaal tussen Laaxum en Mirns. Het nieuwe gemaal bij Lemmer zou dan, vanwege de nabijheid van hoogspanningsmasten, elektrisch aangedreven kunnen worden.

Over dit rapport kan men, in de beste Friese traditie, zeggen: “ ’t kon minder”. De vraag ligt voor de hand, aan wie de verdiensten ervoor toekomen, en of er een of meer auteurs bij naam aan te wijzen zijn. Dat is op grond van schriftelijke bronnen niet mogelijk. Volgens de ambtelijke praktijk uit die periode zijn alle stukken anoniem en ontbreekt elke verwijzing naar personen. Het zijn de *Provinciale Waterstaat* en zijn directeur, ir. G.L. Walther, die naar buiten treden. In de kring van de Friese waterstaatsdeskundigen die deze periode of de eerste jaren daarna uit eigen ervaring kennen, geldt ir. H. Zandvoort, de latere hoofdingenieur-directeur van de dienst, met zekerheid als de auteur van het rapport.¹⁷

17 Mededeling van ing. M. Hallema in de *Wurkgroep Wettersteatsskiednis* van de Fryske Akademy, 17 december 2004.

3 De toevoer van water naar het boezemgebied

Het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* noemt vier wegen waarlangs het water op het Friese boezemgebied terecht komt. Het gaat om twee natuurverschijnselen, namelijk neerslag en kwel, en twee manieren die door de mens gecontroleerd kunnen worden, te weten het binnendringen van schutwater en het inlaten van IJsselmeerwater. Deze laatste twee zijn zo zeer te beheersen, dat zij als mogelijke oorzaken van wateroverlast buiten beschouwing kunnen blijven. Anders is het met kwel en neerslag.

3.1 Kwel

Kwel is het verschijnsel waarbij in een bepaald gebied water aan de oppervlakte komt dat ondergronds van elders is aangevoerd. Kwel kan van nature aanwezig zijn, het kan ook een gevolg zijn van de aanwezigheid van kunstmatige verschillen in waterpeil, bijvoorbeeld aan weerszijden van een dijk of van een polderkade.¹ Het optreden van kwel blijkt uit het uittreden van water direct aan het grondoppervlak, of doordat ergens onverwachte hoeveelheden water aanwezig zijn. Dat laatste kan bijvoorbeeld blijken doordat gemalen om een gewenst peil te handhaven een groter aantal uren moeten malen dan berekend werd.² Kwel onder de zeedijken door leidt niet alleen tot toename van de hoeveelheid water in het geïnfiltreerde gebied, maar ook tot de verzilting daarvan. Deze *zoute kwel*

1 Voor een uitvoeriger bespreking van *kwel in droogmakerijen*, maar in feite niet alleen daar: E. Schultz, *Waterbeheersing van de Nederlandse droogmakerijen*, Lelystad (Rijkswaterstaat, Directie Flevoland) 1992, p. 91-98

2 Een mooi voorbeeld van kwelonderzoek in Friesland is te vinden in: D. As, *Onderzoek naar kwel in de polder Baukewijk (nabij Surhuisterveen, Frl.)*, Doctoraalscriptie Cultuurtechniek, Landbouwhogeschool Wageningen, 1986. Het onderzoek vond plaats omdat het poldergemaal jaarlijks meer draaiuren maakte dan berekend was. Opstelling van een waterbalans leidde tot de conclusie dat er een kwel optrad van 2 mm per etmaal. De capaciteit van het gemaal was echter bepaald op grond van de ontwateringsnorm die in Friesland gold voor polders zonder kwel, te weten 10 mm per etmaal.

vormt daarom niet in de eerste plaats een probleem voor de kwantiteit, maar vooral voor de kwaliteit van het oppervlaktewater.

In het rapport over de bemaling van Frieslands boezem krijgt kwel slechts geringe aandacht. Dat komt vermoedelijk doordat er ten tijde van de opstelling van het rapport nog weinig over het verschijnsel bekend was. Het is alleen waar te nemen door de gevolgen die het heeft, en het is moeilijk te meten. Daardoor lijken de opstellers van het rapport de betekenis ervan ook onderschat te hebben. Over de kwel naar het Friese boezemgebied zegt het rapport: "Kwelwater, afkomstig van buiten Friesland liggende hoge gronden, zou langs doorlatende zandlagen ondergronds het Friese boezemgebied kunnen bereiken en daar, onder druk opstijgend, de provinciale boezem en de polderboezems belasten. De waarschijnlijkheid, dat op deze wijze in belangrijke mate water wordt aangevoerd is echter ... zeer gering, daar het onder vrijwel geheel Friesland aanwezige keileemdek de opstijging van het diepe bodemwater belet. Aanwijzingen voor een dergelijk ondergronds watertransport ...ontbreken geheel."³ Daarmee volstaat het rapport.⁴

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd de omvang van kwel in een bepaald gebied voornamelijk bepaald door het opstellen van een waterbalans voor dat gebied. De kwel wordt dan berekend als sluitpost daarvan. Dat wil zeggen dat men, wanneer alle andere termen bekend zijn, aanneemt dat de term die nodig was om de vergelijking in evenwicht te brengen, het resultaat van kwel is.

3 *Rapport Bemaling*, p. 60

4 Wel wijdt het rapport nog een korte passage aan *kwelverlies of wegzijging*: "Van meer betekenis is het kwelverlies vanuit Friesland naar de Noordoostpolder; kwel doet zich echter uitsluitend gelden in een beperkt gebied ter grootte van 1900 ha. (inclusief de Buitenpolder achter Kuinre ter grootte van 585 ha). Volgens inlichtingen verstrekt door de Dienst der Zuiderzeewerken bedraagt de totale kwel vanuit het betreffende gebied naar de Noordoostpolder:

a. over de periode 1946-1950 ca 40.000 m³/etmaal, en

b. na omstreeks 1955 (in verband met het gereedkomen van de infiltratiewerken) ca 45.000 m³/etmaal in de zomer en ca 40.000 m³/etmaal in de winter." (p. 60).

Dit was een verrassing geweest. Voordat de Noordoostpolder in 1942 volledig droogviel, had men rekening gehouden met de mogelijke gevolgen daarvan voor de waterhuishouding van "het oude land", in dit geval het veengebied tussen Lemmer en Blokzijl. Hydrologisch onderzoek door de Dienst van de Zuiderzeewerken leidde in 1940 tot de conclusie dat geen ingrijpende gevolgen te verwachten waren. De praktijk wees anders uit. Er traden ernstige verdrogingsverschijnselen op. Door middel van cultuurtechnische ingrepen heeft men het verschijnsel in de jaren 1950 trachten in te perken. Hierover: J.S.Veenenbos, *De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoost Polder*, 's-Gravenhage (Staatsdrukkerij) 1950.

Tegenwoordig is de omvang van kwel ook met behulp van satellietbeelden te bepalen.⁵ Daardoor is nu bekend, dat kwel met name in de zuidoostelijke helft van de provincie optreedt. Op veel plaatsen heeft het daar een omvang van 0,5 – 1 mm per dag, hetgeen neerkomt op 180 – 360 mm per jaar. Her en der is sprake van 1 – 5 mm per dag, 360 – 1800 mm per jaar, en op enkele plaatsen zelfs van meer dan 5 mm per dag, meer dan 1800 mm per jaar. In de rest van de provincie, het midden, het noorden en het westen, treedt in de kuststrook een kwel op van ten hoogste 0,5 mm per dag, 180 mm per jaar, op incidentele plekken van 0,5 tot 1 mm per dag, 180 – 360 mm per jaar. In de overige kleiweide- en kleibouwstreek treedt lokaal in bescheiden mate kwel op. Men moet zich er wel van bewust zijn, dat het hier steeds om regionale en lokale verschijnselen gaat. Middelen over het provinciale grondgebied als geheel moet men er misschien van uitgaan, dat de kwel enige tientallen millimeters per jaar bedraagt.

Zoute kwel in Noardlik Westergoa

In het noorden van Friesland doet zich vooral *zoute kwel* voor. Het is daar de belangrijkste bron van verzilting. Toen Gedeputeerde Staten in 1966 aan de Provinciale Staten voorstelden om in noordwest-Friesland een nieuw waterschap, *Noardlik Westergoa*, op te richten, schreven zij dan ook in hun voorstel: “Als eerste en belangrijkste taak van het waterschap moet de bestrijding van de verzilting door doorspoeling van zijn boezem worden genoemd.”⁶ De bestrijding van de verzilting zou moeten plaatsvinden door het doorspoelen van de wateren in het betrokken gebied met zoet water van elders uit de Friese boezem, en uiteindelijk vanuit het IJsselmeer. Gedeputeerde Staten hielden er rekening mee, dat het in verband met het ontziltingsbeheer, wenselijk kon blijken om het gebied af te sluiten van de rest van de Friese boezem. Het waren vooral overwegingen van bestuurlijke, beheersmatige en financiële aard die er de reden van waren, dat Gedeputeerde Staten op dat ogenblik een slag om hun arm hielden.

5 A.G. Kors, J.A.P.H. Verhulst en T. Slot, *Van oude gronden en de dingen die voorbij gaan. Een studie naar de gevolgen van bodemdaling voor hydrologie en landbouw in Fryslân*. RIZA rapport 98.037 (s.l. (Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-generaal Rijkswaterstaat, Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling) 1998), p. 33; *Dreaun troch it wetter. Tweede waterhuishoudingsplan Fryslân 2000-2008. Provinciale verordening waterhuishouding*, Leeuwarden (Provincie Fryslân) 2001, kaart 5

6 Provinciale Staten van Friesland, *Notulen van de vergadering van 8 maart 1966*, punt F-2, *Voorstel*, p.6

Maar in de loop van de volgende jaren kreeg het gezichtspunt van de waterhuishouding de overhand. Het gevolg daarvan was, dat op 11 november 1972, na de ingebruikneming van het gemaal bij Zwarte Haan aan de Waddenkust, een gebied ter grootte van 8143 ha. in Het Bildt werd afgesloten van de boezem. Het op de boezem afwaterend gebied verminderde daardoor tot 312.400 ha, het boezemoppervlak zelf tot 13.900 ha.⁷ Het gemaal zou later de naam krijgen van de eerste voorzitter van het waterschap Noordlik Westergoa, H.G. Miedema.

Na de ingebruikneming van het gemaal Roptazijl, dat de daar tot dan toe liggende spuisluis verving, werd op 1 mei 1973 opnieuw een gedeelte van het waterschap Noordlik Westergoa afgesloten van de Friese boezem. Het gebied dat op de boezem afwaterde verminderde daardoor nogmaals, nu met 4900 ha tot 308.500 ha. Het boezemoppervlak bleef ongewijzigd 13.900 ha.⁸ Het gebied dat rechtstreeks afwaterde op de Waddenzee was daarmee toegenomen tot ruim 13.000 ha.

In kwantitatief opzicht werd de kwel van buiten het boezemgebied bij de opstelling van het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* beschouwd als van geen betekenis voor de waterbalans van het gebied. Hoewel de hoeveelheden die in het geding waren, werden onderschat, blijft de schaalgrootte van de kwel, ten opzichte van andere termen van de waterbalans, die keuze rechtvaardigen. In de volgende jaren is de kennis van de kwel snel toegenomen. De kwalitatieve betekenis van de kwel, als voornaamste bron van verzilting in het noorden, heeft er daarom vijftien jaar later wel toe geleid, dat men het noorden van de rest van het Friese boezemgebied heeft afgesloten.

3.2 Neerslag en verdamping

Verreweg het meeste water dat in de Friese boezem terecht komt, heeft het boezemgebied – poldergronden, boezemland of water – bereikt in de vorm van neerslag. Maar de hoeveelheid water die in de boezem terecht komt, vormt slechts ongeveer een derde gedeelte van de totale hoeveelheid neerslag. Het resterende twee derde gedeelte is grotendeels verdampt, hetzij rechtstreeks vanaf het bodem- en gewasoppervlak, de evaporatie, hetzij na eerst te zijn opgenomen door het gewas, de transpiratie. De som van beide vormen van verdamping wordt evapotranspiratie genoemd. Voor de waterhuishouding is vooral het verschil tussen de hoeveelheid neerslag en de evapotranspiratie, het neerslagoverschot of -tekort, van belang.

7 Provinciale Waterstaat van Friesland, *Jaarverslag 1972*, p. 6

8 Prov. Waterstaat, *Jaarverslag 1973*, p. 5

De neerslag wordt gemeten. Dat is in beginsel eenvoudig, al moet daarbij wel met methodische finesses rekening gehouden worden. De bepaling van de evapotranspiratie – die hier in het vervolg weer *verdamping* genoemd zal worden – is daarentegen minder eenvoudig. Sinds de achttiende eeuw zijn daarvoor in Nederland verschillende methoden gebruikt.⁹

Sinds het midden van de jaren '50 paste het KNMI de methode toe waarover in 1948 was gepubliceerd door de Engelsman H.L. Penman. Deze heeft een formule opgesteld om de verdamping te berekenen als een aantal gegevens bekend is.¹⁰ Doordat deze invoergegevens voor de formule in Nederland sinds ongeveer het begin van de twintigste eeuw gemeten en geregistreerd zijn, kon de Penman-verdamping voor de sindsdien verlopen jaren achteraf alsnog berekend worden. De Penman-verdamping heeft betrekking op open water. Op grond van theoretische en praktische overwegingen heeft G.F. Makkink in de jaren 1960 een nieuwe berekeningsmethode ontwikkeld voor een korte grasmat. De Makkink-verdamping is in het groeiseizoen, de lente en de zomer, kleiner dan de Penman-verdamping. Zij bedraagt dan grosso modo tachtig procent daarvan. In de eerste en de laatste twee maanden van het jaar, als de verdamping overigens bijna nihil is, zijn beide getallen vrijwel gelijk.¹¹ Het KNMI is per 1 april 1987 voor de berekening van het verdampingsgetal overgegaan naar de methode van Makkink.¹²

Neerslagwaarnemingen in Friesland

In Friesland zijn de oudste systematisch verzamelde gegevens betreffende de neerslag afkomstig van J.H. van Swinden.¹³ Deze werd in 1766, op twintigjarige leeftijd, in Franeker aangesteld als hoogleraar in *de wijsbegeerte, de redeneer-*

9 T.A. Buishand en C.A. Velds, *Neerslag en verdamping*, s.l (Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut) [1980], p. 50 en 70

10 H.L. Penman, "Natural evaporation from open water, bare soil and grass", in: *Proceedings of the Royal Society, Series A*, 193, London 1948, p. 120-145. Besproken in Buishand, *Neerslag*, passim, en in J.C. Hooghart en W.N. Lablans, *Van Penman naar Makkink. Een nieuwe berekeningswijze voor de klimatologische verdampingsgetallen*, De Bilt (Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut)/ 's-Gravenhage (Commissie voor hydrologisch onderzoek TNO) 1988

11 Hooghart en Lablans, *Van Penman naar Makkink*, p. 64-66

12 *Ibid.*, p. 36

13 Jean Henri van Swinden, 's-Gravenhage 8 juni 1746 – Amsterdam 9 maart 1823; vermaard natuurkundige, 1766-1785 hoogleraar in Franeker. Over hem: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln., Leiden (A.W. Sijthoff) 1911-1937, aldaar IV, kol. 1289-1291; *Grote Winkler Prins. Encyclopedie in 26 delen*, Amsterdam (Elsevier) 1990-1993, XXII, p. 179

kunde en de bespiegelende wijsbegeerte. Zijn leeropdracht omvatte in feite de natuurkunde in de brede betekenis die er in de achttiende eeuw aan gegeven werd. Tijdens zijn hoogleraarschap in Franeker, registreerde Van Swinden dagelijks een aantal malen verschillende meteorologische gegevens, waaronder de hoeveelheid neerslag. Zijn waarnemingen betreffen een periode van veertien jaar, van april 1771 tot en met april 1784. A. Labrijn heeft de maand- en jaarsommen van de neerslag over deze periode gepubliceerd.¹⁴

Een tweede reeksje betreft de periode januari 1840 tot en met september 1843.¹⁵ Het is opgesteld door W.A. Enschedé, eveneens hoogleraar te Franeker, in dit geval aan het rijksatheneum, dat in 1815 in de plaats van de hogeschool was gekomen.¹⁶ Bij de sluiting van dat atheneum en zijn vertrek naar Groningen, in 1843, beëindigde Enschedé zijn waarnemingen.

In de negentiende eeuw werden er in Friesland meer meteorologische waarnemingen gedaan. De Leeuwarder apotheker J.J. Bruinsma¹⁷ deelt in 1872 mee, dat hijzelf sinds 1838 meteorologische waarnemingen doet, en dat R.D. Smeding¹⁸ zich er vanaf 1843 onafgebroken mee heeft bezig gehouden.¹⁹ Bruinsma heeft zijn gegevens in een aantal publicaties verwerkt.²⁰ Ook Smeding heeft van zijn bevindingen in 1869 kort verslag gedaan.²¹ Dat betreft luchtdruk, temperatuur en windrichting. De neerslag komt daarbij niet aan de orde.

Het ontbreken van gegevens voor Friesland bleek in 1870 een probleem te veroorzaken voor de rijksingenieurs C. Brunings, *inspecteur van de waterstaat*,²²

14 A. Labrijn, *Het klimaat van Nederland gedurende de laatste twee en een halve eeuw*, Schiedam (H.A.M. Roelants) 1945, p. 14, 28 en 104

15 *Ibid.*, p. 14, 104

16 Willem Adriaan ENSCHEDÉ, Haarlem 20 april 1811 – Groningen 13 april 1899; 1835-1843 hoogleraar wis-, natuur- en sterrenkunde in Franeker. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 282

17 Josephus Joannes BRUINSMA, Leeuwarden 5 oktober 1805 – Leeuwarden 26 maart 1885, behalve apotheker ook gemeenteraadslid en wethouder in Leeuwarden; over hem: *NNBW*, IX, kol. 112-113; *Enc. v. Fr.*, p. 218

18 Ritske Doeke SMEDING, 1803 of 1804 – Leeuwarden 24 februari 1885. [Http://www.genlias.nl](http://www.genlias.nl)

19 J.J. Bruinsma, *Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Friesland*. Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland; 2e stuk ('s-Gravenhage (Departement van Binnenlandsche Zaken) 1872), p. 144

20 *Ibid.*, p. 140, 166-167 en de aldaar op p. 141 gegeven verwijzingen

21 R.D. Smeding, *Weerkundige waarnemingen te Leeuwarden, 1843-1868*, [Leeuwarden (Suringar), 1869]

22 ir. Christiaan BRUNINGS, Vianen 17 december 1810 – 's-Gravenhage 23 mei 1873. Over hem: *NNBW*, I, kol. 502; R. de Neve, "In dienst van 's-Rijks Waterstaat. Officiëren en geëmployeerden van de Waterstaat, 1798-1848" in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 57 (2003), p. 153-192, aldaar p. 162-163

en P. Caland, *hoofdingenieur van de waterstaat*,²³ toen die op verzoek van de Provinciale Staten een onderzoek naar de “binnenlandsche waterstaat” van Friesland uitvoerden. Zij moesten daarbij, bij gebrek aan beter, gebruik maken van meteorologische gegevens betreffende Den Helder. Daarom adviseerden zij “dat er te Leeuwarden eene inrigting werd gemaakt tot het doen van geregelde waarnemingen omtrent dit onderwerp...”²⁴ Dit leidde er toe dat Gedeputeerde Staten op 14 juli 1874 een voorstel indienden bij de Provinciale Staten om te komen tot “eene eenvoudige inrigting, waar in hoofdzaak slechts die waarnemingen [zouden] worden gedaan, die regstreeks op de kennis van den waterstaat betrekking [hadden].”²⁵ Het doel daarvan zou zijn “den invloed te leeren kennen, dien de verschijnselen van den dampkring op den boezemwaterstand hebben. Daartoe [was] het noodig de hoeveelheid gevallen regen of sneeuw, de verdamping, de windrigting en windkracht waar te nemen. Het [was] echter wenschelijk daaraan thermometer- en barometer-waarnemingen toe te voegen, omdat dit zonder noemenswaardige vermeerdering van kosten [kon] geschieden en in het belang [was] van den landbouw en de geneeskunde. De voor het een en ander vereischte instrumenten [waren]: een regometer, twee verdampingsmeters (één voor water en één voor vochtige aarde), eene windvaan en winddrukmeter, een thermometer en een barometer.” De Provinciale Staten gingen akkoord. De metingen zouden aanvangen per 1 januari 1875. Zij zouden drie maal daags plaats hebben, “met uitzondering van die van windrigting en winddruk, welke door een zelfregistrerend werktuig [zouden] worden opgetekend”. Een en ander zou plaatsvinden bij de Rijks-HBS. De metingen zouden gedaan worden door dr. J. Zaaijer jr., leraar wis- en natuurkunde aan de school. De meteorologische waarnemingen en de waarnemingen van het boezempeil, die samen “als ware het, een geheel” vormden, zouden maandelijks in een gedrukte staat voor het publiek verkrijgbaar worden gesteld.

Dit waarnemingsstation werd eind 1920 opgeheven, omdat er geen leraar meer te vinden was om de waarnemingen voort te zetten. De dagelijkse regenwaarnemingen werden voortgezet bij het gebouw van het provinciale bestuur.²⁶

23 ir. Pieter CALAND, Zierikzee 23 juli 1826 – Wageningen 12 juni 1902; met name bekend als de ontwerper van de *Nieuwe Waterweg* van Rotterdam naar de Noordzee. Over hem: NNBW, V, kol. 70-77; R. de Neve, “Bouwers van Nederland. De waterstaatsdynastie Caland” in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 57 (2003), p. 113-138

24 C. Brunings en P. Caland, *Memorie over den toestand van den binnenlandschen waterstaat der provincie Friesland*, s.l [Leeuwarden] 1871, p. 33

25 Arch. PS en GS 1813-1918, inv.nr. 102, p. 137-141

26 Wouda, *Afwatering*, p. 241

Vanaf 28 november 1950 vinden de waarnemingen van neerslag en andere weerkundige verschijnselen plaats op de vliegbasis Leeuwarden.²⁷ Hierdoor is voor Leeuwarden vanaf 1 januari 1876 een ononderbroken reeks dagsommen van de neerslag beschikbaar.²⁸ Vanaf 1911 kon voor dit waarnemingsstation de Penmanverdamping berekend worden.²⁹

Daarnaast waren er in 1950 in Friesland nog 21 waarnemingsstations waar dagelijks de hoeveelheid neerslag gemeten werd.³⁰

De oudste ononderbroken reeks die voor een plaats binnen Nederland beschikbaar is, betreft de periode 1735-1861. Zij is gebaseerd op waarnemingen die gedaan zijn op het gemeenlandshuis Zwanenburg van het hoogheemraadschap Rijnland.³¹ Labrijn heeft deze reeks samengevoegd met aansluitende en overlappende reeksen en systematische meetfouten gecorrigeerd. Hij heeft op deze wijze een homogene reeks neerslaggegevens "Zwanenburg-Hoofddorp" geconstrueerd voor de periode 1735-1944. Deze reeks biedt door haar continuïteit een mogelijkheid tot vergelijking met de Friese gegevens.

Gemeten hoeveelheden neerslag

Van Swinden mat in Franeker in de jaren 1772 tot en met 1783 gemiddeld 757 mm per jaar, met als grootste hoeveelheid 905 mm in 1774, en als kleinste hoeveelheid 579 mm in 1777. In Zwanenburg was het gemiddelde over deze jaren 712 mm, met als minimum 626 mm in 1776 en als maximum 890 mm in 1782. De beide cijferreeksen vertonen slechts zeer globaal eenzelfde trend van stijging en daling.

De waarnemingen van Enschedé in de jaren 1840 tot en met 1842 vertonen veel duidelijker eenzelfde beeld als de cijfers uit Zwanenburg. In Franeker werd in deze jaren achtereenvolgens 677, 853 en 491 mm gemeten, in Zwanenburg 717, 1083 en 562 mm. Gemiddeld was dat in Zwanenburg 787 mm, in Franeker 673 mm.

Voor de periode 1876-1944 overlappen de reeksen van Leeuwarden en Zwanenburg-Hoofddorp elkaar. De grootste hoeveelheden werden op beide plaatsen

27 Buishand en Velds, *Neerslag*, p. 140

28 Buishand en Velds, *Neerslag*, p. 137-141 en 151-152

29 Buishand en Velds, *Neerslag*, p. 160-161

30 *Rapport Bemaling*, p. 50 en bijlage 17

31 Labrijn, *Klimaat*, passim; p. 95-99: neerslagtabel

gemeten in het jaar 1877: 990 mm in Hoofddorp, 1028 mm in Leeuwarden. Ook de minima werden op beide plaatsen in hetzelfde jaar waargenomen, in 1921. Toen viel er 442 mm in Hoofddorp en 473 mm in Leeuwarden. De grootste verschillen betreffen de jaren 1917, waarin er in Leeuwarden 123 mm meer viel dan in Hoofddorp, en 1925, waarin er 170 mm minder viel. Hoewel er zowel in het natste als in het droogste jaar in Leeuwarden dus iets meer neerslag gemeten werd dan in Hoofddorp, was het gemiddelde in Hoofddorp over de gehele periode hoger dan dat in Leeuwarden. In Hoofddorp was dat 756 mm per jaar, in Leeuwarden 742 mm. De beide cijferreeksen vertonen in hoge mate een gelijk beeld van stijging en daling.

De belangrijkste gevolgtrekking hieruit is, dat in de periodes 1840-1842 en 1876-1944 de gemiddelde hoeveelheid neerslag in Friesland kleiner was dan die in Holland, maar dat het beeld van stijging en daling per jaar in beide regio's in hoge mate identiek is. Men zou kunnen besluiten om deze conclusies ook toe te passen op de periode 1735-1839, waarover – behalve over de jaren van Van Swinden – geen Friese gegevens bekend zijn.

Men komt dan wel in botsing met Van Swinden's waarnemingen: hij mat meer neerslag in Friesland en er is slechts een zeer globale overeenstemming in de beelden van stijging en daling. Van Swinden was een zorgvuldig waarnemer, maar ook de Rijnlandse metingen zijn niet nonchalant gedaan. De afwijking van de trend zal dan ook waarschijnlijk veroorzaakt zijn door een systematisch verschil in de wijze van meten, bijvoorbeeld door een anderssoortige keuze voor plaats van de regenmeter. Het lijkt daarom verantwoord, om er van uit te gaan, dat het neerslagbeeld voor Friesland vanaf 1735 correspondeert met dat voor Holland: grosso modo eenzelfde mate van toename of afname in opeenvolgende jaren, waarbij in Friesland in het algemeen iets minder viel dan in Holland.

Binnen Friesland treden overigens nog regionale verschillen op. De isohyeten, de lijnen die op de kaart de plaatsen met eenzelfde hoeveelheid neerslag met elkaar verbinden, lopen in beginsel ongeveer in zuidwestelijke-noordoostelijke richting, al treden met name in de zuidwesthoek wel afwijkingen van die hoofdorïentatie op. In het noordwesten valt per maand meestal 5 tot 10 mm minder dan in het noord- en zuidoosten.³² De verveningen en droogmakerijen die in de achttiende en negentiende eeuw hebben plaatsgevonden, en de aanleg van de Noordoostpolder in de jaren 1930 zijn de enige grootschalige ingrepen

32 *Atlas van Nederland*, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1963-1977, blad V-1: Neerslag. Deze gegevens hebben betrekking op de periode 1931-1960. Voor een beeld van de regionale meteorologische verschillen binnen Friesland, zie de artikelen van J.J.G. de Jong die onder de titel "Het weer in Friesland in..." resp. "It waer yn ..." jaarlijks verschenen in *It Beaken*, jg. 20 (1958) – jg. 32 (1970)

geweest die in de laatste drie eeuwen in het Friese landschap zijn opgetreden. Maar daarvan is vermoedelijk alleen de laatste massief genoeg geweest om het neerslagpatroon te beïnvloeden. Het lijkt dan ook niet al te gewaagd om er van uit te gaan dat dit door de tijd niet of nauwelijks gewijzigd is.

Alle genoemde reeksen zijn op maandniveau gepubliceerd.³³ Zij zeggen iets over de hoeveelheid neerslag. Maar omdat eenzelfde hoeveelheid neerslag onder zeer verschillende verdampingsomstandigheden gevallen kan zijn, zeggen zij niets over het neerslagoverschot. Het belang van de achttiende- en negentiende eeuwse neerslagcijfers bestaat er dan ook vooral in, dat men kan vaststellen welke jaren of delen van jaren nat en droog waren, of droger dan wel natter dan andere. Zij zijn met name van betekenis voor zover zij het beleid beïnvloed hebben.

Neerslag en waterbezwaar

Neerslag en waterbezwaar staan uiteraard ten nauwste met elkaar in verband. Toch heeft het tot ver in de twintigste eeuw geduurd voordat men de samenhang tussen beide ging onderzoeken. Bruinsma signaleerde in 1867, dat er veel maatschappelijke discussie was geweest over de aanpak van de buitengewoon hoge stand van het boezemwater in het voorafgegane jaar, maar dat er geen aandacht besteed werd aan de oorzaken daarvan of aan de omstandigheden waaronder deze stand bereikt was.³⁴ Op grond van zijn eigen waarnemingen gaf hij aan, in hoe sterke mate er naar zijn mening sprake was geweest van een ongunstige samenloop van elkaar versterkende factoren: de hoeveelheid neerslag, de windrichting die water naar de sluizen stuwde en daardoor het lozen belette. Op 30 december 1866 was de boezemstand daardoor gestegen tot FZP + 0,79 m. Uit zijn waarnemingen trok Bruinsma de conclusie, dat dit eigenlijk nog meeviel. Als er in de voorafgegane jaren niet zoveel aandacht aan de kanalen voor afstroming en voor toevoer naar de sluizen besteed zou zijn, zou er volgens hem een nog hogere stand bereikt zijn.

Zijn opvatting werd gedeeld door Brunings en Caland. Bij de beoordeling die zij in 1870 gaven van de maatregelen die in voorgaande jaren genomen waren, betrokken zij bovendien niet alleen de neerslag, maar ook de verdamping in hun beschouwingen.³⁵ In hun advies voor de toekomst beperken zij zich tot

33 Labrijn, *Klimaat*, en Buishand en Velds, *Neerslag*

34 Br[uijsma], "Boezemwaterstand" in: *Leeuwarder Courant*, dinsdag 2 april 1867

35 Brunings en Caland, *Memorie*, p. 13-15

het noemen van de neerslag.³⁶ De factor *tijd* introduceren zij echter niet. Toch is niet alleen de hoeveelheid neerslag of het neerslagoverschot van belang, maar ook de lengte van de periode waarin een bepaalde hoeveelheid neerslag valt, en de lengte van de periode waarin men het water wil lozen. Bovendien moet de hoeveelheid neerslag gekoppeld worden aan de tijd van het jaar, want eenzelfde hoeveelheid neerslag leidt tengevolge van de verdamping in verschillende jaargetijden tot een verschillend neerslagoverschot. De beleidsvragen zijn dan ook, wanneer en hoe lang men het water hoeveel te hoog wil laten staan. Hoe vaak is extreme neerslag te verwachten, aanvaardt men dat deze tijdelijk voor overlast zorgt, of wil men ook deze binnen een bepaalde tijd kunnen wegwerken?

Deze vragen werden ook aan het einde van de negentiende eeuw nog niet in deze vorm gesteld. In 1897 werd aan Gedeputeerde Staten van Friesland en van Groningen, in verband met plannen voor afsluiting van de Lauwerszee, gevraagd, welke normen zij voor de afwatering wilden aanleggen. Voordien “ging [men] eigenlijk op het gevoel te werk en hield vanzelfsprekend rekening met de kosten, vaak in deze zin, dat hetgeen men dacht, dat zonder al te bezwarende lasten zou kunnen worden opgebracht, de maat bepaalde, waarnaar de werken werden opgezet.”³⁷ De Staatscommissie van 1896 “ging anders te werk en voor het eerst werd getracht zich rekenschap te geven van hetgeen men zou moeten bereiken, zou van een voldoende afwatering sprake kunnen zijn”.³⁸ Gedeputeerde Staten van Friesland antwoordden met een opgave van de peilen die zij op verschillende tijdstippen in het jaar toelaatbaar of wenselijk achtten. De opgave ging er voornamelijk van uit, wat vanuit agrarisch oogpunt wenselijk was. Maar de geuite wensen bleken bijna meteen vrijwel onbetaalbaar te zijn. Gedeputeerde Staten verlaagden daarop hun eisen.³⁹ Op grond van deze eisen werd in 1909 berekend dat voor de bemaling van Frieslands boezem een gemaal van 1575 *waterpaardenkracht* (wpk) nodig zou zijn.⁴⁰ Gedeputeerde Staten vonden dit vermogen te groot, ongetwijfeld omdat het naar hun mening te duur zou zijn, en kozen voor een vermogen van 750 wpk. Hiermee was men in feite terug bij de situatie waarin het geld dat men beschikbaar wilde stellen, bepalend was voor “de maat ... waarnaar de werken werden opgezet”. Berekeningen die laten zien, dat het waterbezwaar in een etmaal veel sterker kon toenemen dan de hoeveelheid die door een gemaal van deze capaciteit afgevoerd kon worden, speelden geen rol.

³⁶ *Ibid.*, p. 22

³⁷ Wouda, *Afwatering*, p. 152

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*, p. 153

⁴⁰ *Ibid.*, p. 175-177

Wouda vermeldt de neerslagoverschotten over de jaren 1882-1920. Hij baseert zich daarbij op de regen- en verdampingswaarnemingen die bij de rijks-HBS gedaan werden.⁴¹ Voor de overlappende periode 1911-1920, waarvoor voor Leeuwarden ook de Penman-verdamping bekend is, blijken de door Wouda gegeven cijfers op geen enkele wijze enige overeenkomst of enig berekenbaar verband te vertonen met het neerslagoverschot dat berekend kan worden uit de neerslagcijfers en de Penman-verdamping. Als men besluit waarde te hechten aan de Penman-getallen, zijn de waarden die Wouda vermeldt onbruikbaar.

Het is niet duidelijk of van de door Wouda genoemde cijfers over neerslagoverschotten ooit gebruik gemaakt is. Op het moment bij uitstek waarop dat had kunnen gebeuren, de periode waarin men de berekeningen maakte voor het gemaal bij Lemmer, is dat in ieder geval niet gebeurd.

Enige decennia later, toen de bemaling van het Friese boezemgebied opnieuw onderwerp van studie werd, was het gebruik van statistische methoden veel verder ontwikkeld. Het rapport *Bemaling Frieslands boezem* is ook op dit punt geheel op de hoogte van zijn tijd. Het besteedt uitgebreid aandacht aan de invloed van de neerslag op de waterbalans van het boezemgebied.⁴² Het was op dat ogenblik een proefondervindelijk gegeven, "dat er een tijdsverschil van ongeveer 10 dagen [lag] tussen het centrum van een periode van zware regenval (langer dan 14 dagen) en de datum van de daarna optredende hoogste gemiddelde boezemstand." Daarom werden de berekeningen gebaseerd op het uitgangspunt, dat, behoudens zeer extreme omstandigheden, een veertien-daagse neerslag ook in veertien dagen zou moeten worden verwijderd. Als zou blijken dat de boezemstijging dan niet binnen toe te laten grenzen zou blijven, zou men voor een zeven-daagse periode moeten kiezen.⁴³

Bij het kiezen van deze maatstaven werd er rekening mee gehouden, dat een groot deel van de te lozen neerslag via de bemaling van de polders op de boezem kwam.⁴⁴ Aan polderbemalingen werd op dat ogenblik de eis gesteld, dat de neerslag die in drie tot vier dagen viel, ook in eenzelfde periode verwerkt moest kunnen worden, maar er waren maar weinig polders, waarvan de bemalingsinstallatie een daarvoor toereikend vermogen had. Zo werd bijna 67.000 ha nog

41 Wouda, *Afwatering*, p. 228-241

42 *Rapport Bemaling*, p. 50-58, met de bijlagen bij dat hoofdstuk

43 Nieuwe analyses, in een wat de waterhuishouding betreft inmiddels wel grondig gewijzigd Friesland, gaan tegenwoordig uit van een negendaagse periode: A. Kuypers e.a. "Extreme neerslag en de afwatering van Fryslân", *Het waterschap. Veertiendaags tijdschrift voor waterschapsbestuur en waterschapsbeheer*, 84 (1999) p. 54-59

44 *Rapport Bemaling*, p. 51-52

uitsluitend door een windmolen bemalen.⁴⁵ En bovendien duurde het enige dagen voordat het regenwater van de gronden tot de sloten was doorgedrongen. Daarom werd in het rapport genoeg genomen met een langere periode voor de gewenste waterlossing.

Op grond van deze uitgangspunten werd voor de jaren 1901 tot en met 1950, maand voor maand, de grootste neerslag berekend gedurende perioden van een tot en met zeven en van veertien dagen. Met behulp van een statistische bewerking, de methode-Goodrich, werden vervolgens voor elke maand van het jaar de zeven- en veertiendaagse hoeveelheden neerslag bepaald die gemiddeld één maal in de honderd jaar werden bereikt of overschreden. Hoe modern het rapport op dit punt was, blijkt uit het feit dat het KNMI in 1956, op het moment waarop het rapport klaar was, begon met de publicatie van zijn reeks "Frequenties van K-daagse neerslagsommen op Nederlandse stations". Toen had men het in Leeuwarden allemaal al uitgerekend. Op grond van verdampingsgegevens, van de bemalingssituatie van de polders, en van toelaatbaar geachte boezemstanden werd vervolgens besloten om uit te gaan van de regencijfers van december voor de berekening van het benodigd vermogen van de lozingsmiddelen.⁴⁶ De hoeveelheden neerslag die in december gemiddeld eens in de honderd jaar werden bereikt of overschreden, beliepen volgens de berekeningen voor een zevendaagse periode 64 mm en voor een veertiendaagse periode 95 mm.

Verdamping en neerslagoverschot

Ook de verdamping werd bij de opstelling van het rapport *Bemaling Friesland's boezem* betrokken. Maar hier werd meer op de tast opgetreden.⁴⁷ Voor de verschillende typen bodem werden her en der experimentele verdampingswaarden bijeen gesprokkeld. De opstellers van het rapport troosten zich daarbij met de gedachte, dat zij waterbalansen opstelden voor winterperioden. Omdat de verdamping dan gering is, zou de invloed van een minder juiste aanname naar hun mening niet belangrijk zijn. Het gewogen gemiddelde van al deze verdampingscijfers leverde voor geheel Friesland een jaarlijkse verdamping op van 490 mm. De bedragen voor de maanden van het jaar bedroegen achtereenvolgens 4, 11, 25, 70, 100, 100, 75, 51, 32, 14, 4 en 4 mm.

Over de jaren 1911-1979 zijn ook de Penman-verdampingsommen voor het waarnemingsstation Leeuwarden bekend. De Penman-waarden gelden echter

⁴⁵ *Rapport Bemaling*, deel III (bijlage 50), laatste pagina

⁴⁶ *Ibid.*, p. 88-89

⁴⁷ *Rapport Bemaling*, p. 62-65

voor een theoretisch, oneindig groot, glad wateroppervlak. Daarom werd in de periode voordat men rekende volgens de methode-Makkink, aangenomen dat de Penman-verdamping, vermenigvuldigd met een factor 0,7, een ruwe benadering leverde van de daadwerkelijke gemiddelde verdamping van een begroeide bodem.⁴⁸ Het gemiddelde van 0,7 van de Penman-waarden over de gehele periode 1911-1979 bedraagt voor het gehele jaar 469 mm, en voor de achtereenvolgende maanden 3, 11, 27, 50, 75, 86, 81, 66, 42, 19, 6 en 2 mm.⁴⁹

De Makkink-waarden over deze periode zijn niet gepubliceerd, maar uit een voorbeeldberekening blijkt dat zij in de eerste twee en de laatste drie maanden van het jaar iets hoger zijn dan de Penman-waarden, in de rest van het jaar lager. Over het gehele jaar bedraagt de som van de Makkink-waarden 82% van die van de Penman-waarden.⁵⁰

Men kan daarom in redelijkheid 0,7 van de Penman-waarden als maatstaf nemen om te bepalen in hoeverre de cijfers in het bemalingsrapport de werkelijkheid weerspiegelen. Het verschil tussen de hoeveelheid neerslag en 0,7 van de waarde van de Penman-verdamping zal hier in het vervolg worden aangeduid als *neerslagoverschot* dan wel als *neerslagtekort* of *verdampingsoverschot*. Deze omschrijving van deze begrippen wijkt enigszins af van de thans gang-

48 *Atlas van Nederland*, Toelichting bij blad V-2: *Klimaat: diversen*

49 Berekend uit de tabel bij Buishand en Velds, *Neerslag*, 160-161

50 Hooghart en Lablans, *Van Penman naar Makkink*, p. 64

bare. Gebruikelijk is om het neerslagoverschot te omschrijven als het verschil tussen de hoeveelheid neerslag en de referentiegewasverdamping, de Makkink-verdamping. Maar omdat deze laatste voor de jaren waar het hier over gaat niet bekend is, wordt de vroegere definitie gebruikt.

Zomer- en winterhalfjaar

Het op deze wijze omschreven neerslagoverschot bedraagt voor Leeuwarden over de periode 1911-1979 gemiddeld per kalenderjaar: $750,7 - 469,3 = 281,4$ mm.⁵¹ Maar kennis van dit getal draagt niet veel bij aan het verkrijgen van inzicht in de beslissingen over de waterhuishouding in het boezemgebied. Want in de Friese waterhuishouding werd gewerkt met wat men een *agrarisch jaar* zou kunnen noemen: een zomerhalfjaar van april tot en met september, een winterhalfjaar van oktober tot en met maart. Alle peilbesluiten uit het verleden, tot en met dat van 1927 toe, maken die tweedeling.⁵² Men vindt deze ook terug in het Fries. Dat kent de woorden *simmerwetter* en *winterwetter*, voor het boezemwater op zomer- en winterpeil.⁵³

Zinvoller is het daarom wanneer men voor die beide halfjaars-perioden de neerslag- en verdampingssommen kent. De gemiddelde hoeveelheid neerslag bedroeg in de periode 1911-1979 per jaar in het zomerhalfjaar 381,9 mm en de gemiddelde verdamping – 0,7 van de Penman-waarde – 400,3 mm. In een gemiddeld zomerhalfjaar is er dus sprake van een klein verdampingsoverschot, een “neerslagtekort” van 18,4 mm. Over de hele periode van het halfjaar gezien zijn neerslag en verdamping vrijwel met elkaar in evenwicht. Binnen dit halfjaar is er overigens in de eerste maanden sprake van een groter neerslagtekort en in de laatste maanden van een beginnend overschot.

Het winterhalfjaar laat een heel ander beeld zien. De gemiddelde hoeveelheid neerslag over de deze periode in de jaren 1911/1912 – 1978/1979 ontloopt die in het zomerhalfjaar niet veel: zij bedraagt 367,4 mm. Maar de gemiddelde verdamping bedraagt slechts 68,9 mm. Er is in het winterhalfjaar dus een neerslagoverschot van 298,5 mm. Met andere woorden: vrijwel het volledige jaarlijkse neerslagoverschot wordt bereikt in het winterhalfjaar.⁵⁴ Het door de

51 Berekend uit de tabellen bij Buishand en Velds, *Neerslag*, p. 151-152 en 160-161

52 Peilbesluit 1927: Wouda, *Afwatering*, p. 216

53 J.W. Zantema, *Frysk Wurdboek. D.I.: Frysk-Nederlânsk*, Drachten/ Ljouwert (A.J.Osinga) 19948, onder de desbetreffende woorden

54 Berekend uit de tabellen bij Buishand en Velds, *Neerslag*, p. 151-152 en 160-161. Het verschil tussen de grootte van het neerslagoverschot per kalenderjaar, 281,4 mm, en de som van de zomer- en winteroverschotten, 280,1 mm, ontstaat doordat

ervaring geleide gedrag van hen die ons zijn voorgegaan blijkt dus een solide basis in de weerkundige feiten te hebben.

Met betrekking tot het neerslagoverschot treden binnen Friesland overigens aanzienlijke regionale verschillen op. In de periode 1931-1960 was het jaargemiddelde het grootst in het noordoosten en in het zuidoosten met respectievelijk 275 en 300-325 mm, en het kleinst langs de zuidwestkust met 175 mm.⁵⁵ Maar omdat dit onderzoek betrekking heeft op het hele Friese boezemgebied, doen verschillen binnen dat gebied hier niet ter zake. Voor de waterbalans telt alleen de som van de regionale hoeveelheden.

Overschatting

De in het rapport *Bemaling Frieslands boezem* aangehouden verdampingswaarden zijn in het voorjaar hoger en in mei en juni zelfs belangrijk hoger dan 0,7 van de Penman-waarden. Vanaf juli komen deze laatste waarden hoger uit.

In het groeiseizoen is er onder normale omstandigheden sprake van een verdampingsoverschot. In de periode 1911-1979 trad dat overschot op bij de gemiddelden voor de maanden april tot en met juli. Doordat dit, volstrekt toevalligerwijs, ook de maanden zijn waarvoor het bemalingsrapport hogere verdampingswaarden aanneemt dan de 0,7 Penmanverdamping, gaat het rapport voor het gehele voorjaar uit van een te hoog verdampingsoverschot. Er verdampte dus minder neerslag dan werd aangenomen. Dat laatste had, vanuit het gezichtspunt van de waterhuishouding, alleen problematisch kunnen zijn wanneer er sprake geweest zou zijn van een neerslagoverschot. Maar nu er sprake was van een verdampingsoverschot, en dus van een "neerslagtekort", was het neerslagtekort kleiner dan op grond van het rapport aangenomen zou kunnen worden. Dat had alleen consequenties kunnen hebben wanneer men op grond van een verondersteld groot neerslagtekort zou hebben besloten tot een, feitelijk overbodige, grotere waterinlaat vanuit het IJsselmeer. Maar dat is een situatie die zich niet voordoet. Waterinlaat vindt primair plaats op grond van peilgegevens.

Vanaf augustus is er sprake van een neerslagoverschot. Het bemalingsrapport gaat nu, nog steeds geheel toevallig, voor de maanden vanaf juli uit van minder verdamping dan er zich feitelijk voordoet volgens de Penman-berekening, en dus van een groter neerslagoverschot dan in werkelijkheid optreedt. Dat be-

bij de berekening van de laatsten de eerste drie maanden van 1911 en de laatste drie maanden van 1979 niet in de gemiddelden verwerkt zijn. Deze maanden zijn wel verwerkt in het gemiddelde over de kalenderjaren 1911-1979.

55 *Atlas van Nederland*, blad V-2, kaart *Evaporation*

tekent dat de mogelijkheden om te lozen iets ruimer berekend zijn dan fysiek noodzakelijk was. Maar een te grote capaciteit is vanuit het gezichtspunt van de waterlossing uiteraard geen probleem.

De verschillen tussen de 0,7 Penmanwaarden en de verdampingswaarden waar het rapport *Bemaling Frieslands boezem* van uit gaat, hebben dus tot overschatting van zowel het neerslagtekort in het voorjaar als van het neerslagoverschot in het najaar geleid.

Maar ook wanneer er zeer nauwkeurige cijfers beschikbaar geweest zouden zijn, zou er uiteindelijk binnen de context van het rapport toch sprake zijn geweest van niet meer dan schijnzekerheid. Voor de berekening van de waterbalans introduceert het rapport de *restfactor*.⁵⁶ Dat is in feite een “zwarte doos”, waarin alle meetonnauwkeurigheden en onbekende termen, zoals de kwel, worden opgeborgen, en die wordt gebruikt om de balansvergelijking sluitend te maken. De grootte van deze restfactor is een veelvoud van die van de verdamping. Procentueel grotere nauwkeurigheid van deze laatste zou binnen de schattingsmarges van de restfactor liggen.

⁵⁶ *Rapport Bemaling*, p. 75 e.v.

4 De beheersing van de boezem

4.1 Het ontstaan van de boezem weerspiegeld in het gebruik van het woord ervoor

Het is moeilijk spreken over iets dat geen naam heeft. Dit uitgangspunt kan helpen bij het beantwoorden van de vraag sinds wanneer men van een *Friese boezem* kan spreken. Het verschijnen van een woord geeft niet het ontstaan van een verschijnsel zelf aan, maar wel het moment waarop men zich van het bestaan ervan bewust wordt, en erover begint te spreken.

Het *Wurdboek fan de Fryske taal* geeft als eerste jaar waarin het woord *boezem* als Fries woord is aangetroffen, het jaar 1855. De belangrijkste Friese woorden die naar het bestaan van een boezem verwijzen, *bûtenwetter* en *bûtlân*, in het Nederlands *boezemwater* en *boezemland*, worden volgens het *Wurdboek* achtereenvolgens sinds 1837 en 1856 in geschrifte gebruikt.¹

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) omschrijft een boezem, waar het om het waterstaatkundige begrip gaat, als “het geheel der stilstaande, gemeen liggende, doch van het buitenwater afgesloten plassen, kanalen, tochten en slooten, waarop het water uit de lager gelegen polders wordt uitgeslagen, om aldaar voorloopig geborgen en vandaar, naar gelang van omstandigheden, naar buiten te worden geloosd (gespuid of opgemalen), of ook, bij groote droogte, weder te worden ingelaten”.² De oudste vermelding die het WNT van het woord in deze betekenis van *waterberging* geeft, is uit 1724. Deze en ook latere vermeldingen in het WNT betreffen echter uitsluitend situaties in Holland.

¹ *Wurdboek fan de Fryske taal. Woordenboek der Friese taal*, dl. 3., Ljouwert (Fryske Akademy) 1986, aldaar p. 80, 308, 319.

² *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, bew. door M. de Vries e.a., 29 dln., 's-Gravenhage (M.Nijhoff) 1882-1998, dl III,1, kol. 232, Boezem, 6b. Het gebruik van het woord in verwante betekenissen gaat in Holland terug tot het einde van de vijftiende eeuw (E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, dl. 1: A-C, 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1885, fotomechanische herdrukken 1969, 1990; M. Philippa (hoofdred.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, dl. 1: A-E, Amsterdam (Amsterdam University Press), 2003).

Het eerste aangetroffen gebruik van het Nederlandse woord *boezem* met betrekking tot de Friese waterstaat stamt uit het jaar 1775.³ Daar wordt gemeld “... dat het zeewater met gemene tijen vijf voeten beneden het *boesemwater* daalt, en daarna evenveel boven hetselve klimt ...”. Met het *boesemwater* wordt hier klaarblijkelijk *het peil* van het boezemwater bedoeld. De tweede aangetroffen vermelding dateert uit 1778.⁴ Het woord wordt daar op dezelfde manier gebruikt: “... de hoogte tot welke het Wielwater boven het *boesemwater* in het generaal is geklommen.” De derde vermelding werd gevonden in een besluit van de Landdrost uit 1808.⁵ Daar is sprake van “de hoogte tot welke het *boezemwater* ...[kan] worden afgestroomd.”

Dat het woord *boezem* in deze tijd nog geen gemeengoed was, blijkt uit de volgende opmerking in de *Staat van den Landbouw* uit 1807: “Door de vermeerdering van polders worden sommige landen, die te voren van het water geen hinder hadden, ondergezet, daar de kom ter bevassing van het water door den sterken aanvoer te klein wordt.”⁶ Hier wordt het woord *kom* nog gebruikt waar tegenwoordig gesproken zou worden over de *boezem*.⁷

Na deze incidentele vermeldingen van het woord *boezem*, is een regelmatig gebruik ervan aan te treffen na de grote overstroming van 1825. In het rapport van een commissie-Van Sytzama uit 1826, over de verbetering van de binnenlandse waterstaat, wordt bepleit om “in den zomertijd het *boezemwater* door nu en dan eens te stromen in beweging te brengen.”⁸ En op 31 december 1827 noteert Lieuwe Jans de Jong in zijn dagboek: “...een gevolg der zeevloed 1825 en het overstromen des *boezemwaters* 1827, Maart.”⁹ Het rapport uit 1828 van een tweede commissie-Van Sytzama, opgesteld naar aanleiding van de watersnood van 1825, spreekt over “...middelen..., om het *boezemwater* ... te beteugelen.”¹⁰

3 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 825: Landdagstukken 6 februari 1775, “rapport nopens de waterlossingen” (punt 5), p.4, sub 2

4 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 840: Landdagstukken 2 februari 1778, punt 23, “rapport ... Stavorder meeren”.

5 BRF, inv.nr. 2787. Verbaal van 17 maart 1808, nr. 14

6 *Staat van den landbouw in het koninkrijk van Holland, gedurende den jare 1807*, p. 81. Verwijzing aangetroffen bij M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkeling van de Friese landbouw in de negentiende eeuw*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1995, p. 223

7 Vroeger gebruik van het woord *kom* voor *boezem*: Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr.829, punt 4, d.d. 7 december 1775

8 Arch. prov. best. 1813-1918, inv. nr. 639, f. 46

9 De Jong, *Dagboeken*, p. 24

10 *Stukken, betreffende aan te brengen verbeteringen in den binnenlandschen waterstaat der provincie Vriesland, gedrukt ten gebruike van de heeren leden der Staten van Vriesland... 1835, herdrukt en voor het publiek verkrijgbaar gesteld, ingevolge besluit ... van den 19 julij 1854*, Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1855, p. 9

In zijn vervolg op dat rapport schrijft ir. Ferrand¹¹ in 1832 over “... de hoogte van den *boezemstand*...”¹² Vanaf dat ogenblik hoort het woord bij de gangbare terminologie, totdat het enige tientallen jaren later op ieders lippen zal zijn, zoals blijkt uit het feit dat er in 1878 zelfs een vereniging wordt opgericht “ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland”.¹³

Een boezem is een afgesloten stelsel van wateren waarop het water uit de lager gelegen polders wordt uitgeslagen. Daar wordt het voorlopig geborgen en vandaar wordt het, naar gelang van de omstandigheden, naar buiten geloosd of weer in de polders ingelaten. Het bestaan van een boezem is dus het gevolg van de aanwezigheid van bemalen polders. Deze zijn er in Friesland sinds het einde van de zestiende eeuw, maar pas in de tweede helft, en in het bijzonder in het laatste kwart van de achttiende eeuw neemt hun aantal sterk toe. Het is dan ook interessant om juist in deze tijd ook het woord *boezem* met betrekking tot de Friese waterstaat zijn intrede te zien doen, hoewel het op zichzelf, ook als waterstaatkundig begrip, veel ouder is.

De gevolgtrekking kan zijn, dat men vanaf het vierde kwart van de achttiende eeuw het begrip *boezem* is gaan gebruiken in samenhang met een toename van het aantal polders.¹⁴ En omgekeerd kon men voordat er sprake was van een behoorlijke hoeveelheid bepolderde grond, niet spreken over het bestaan van een of meer *Friese boezem* of *boezems*.

11 ir. Jean Henri FERRAND, 's-Gravenhage 21 maart 1792 – 's-Gravenhage 21 september 1866; in 1808 begonnen als landmeter bij de waterstaat, in 1858 gepensioneerd als hoofdinspecteur. Over hem: *NNBW*, I, kol. 859-861; R. de Neve, “In dienst van 's-Rijks Waterstaat”, p. 166-167; H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1980, passim; E. Berkers, *Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930*, Zaltbommel (Europese bibliotheek) 2002, p. 41 en passim. Ir. Ferrand was in dienst van de Rijkswaterstaat. Provinciale waterstaatsdiensten werden eerst in de jaren 1870 opgericht, die in Friesland op 1 augustus 1876.

12 *Stukken binnenlandschen waterstaat*, p. 174

13 *Een jaarlijks stijgende nood. Adres van de Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland aan de heeren Staten der provincie*, Leeuwarden (J. Swarts) 1879, p. 3. Hierna, p. 104

14 Een vergelijkbare opmerking kan gemaakt worden over het voorkomen van de Friese woorden *bûtenwetter* en *bûtlân*, “buitenwater” en “buitenland”, die worden aangetroffen sinds achtereenvolgens 1837 en 1856. Pas als er een flink aantal polders is, kan men gaan spreken over *het water* en *het land*, dat *buiten*, namelijk *buiten de polders*, ligt.

4.2 Peilvlak en streefpeil op de boezem

Het woord peil

Een van de eerste manieren waarop het streven naar samenhang in de Friese waterbeheersing zich uitte, was het pogen om binnen de gehele provincie te komen tot één meetvlak voor de waterstand. Dat streven resulteerde uiteindelijk in de vaststelling van het *Fries Zomerpeil* (FZP). Voordat daarover gesproken kan worden, is enige helderheid over de te gebruiken begrippen wenselijk.

Een feitelijke waterstand wordt gemeten ten opzichte van wat in de landmeetkunde een *vergelijkings- of referentiepunt* wordt genoemd. Als deze punten in een bepaald gebied alle op dezelfde hoogte liggen, heeft men een *meet-, vergelijkings-, referentie- of waterpasvlak*. Het *Normaal Amsterdams Peil* (N.A.P.) is zo'n meetvlak.

Dat meetvlak wordt gebruikt om de hoogte van het water op een bepaalde tijd op een bepaalde plaats te meten. Meetvlak en hoogte worden beide aangeduid als *het peil*. Dat is dus een dubbelzinnig begrip. Het wordt gebruikt om het nulpunt, het meetvlak aan te geven: “in de negentiende eeuw werd de hoogte van het Fries Zomerpeil ten opzichte van het N.A.P. vastgelegd.” Maar ook geeft het woord *peil* de hoogte, het niveau ten opzichte van dat nulpunt aan: “het zomerpeil op de Friese boezem hing in de negentiende eeuw sterk af van de weersomstandigheden”. Beide betekenissen, *meetvlak* en *hoogte ten opzichte van het meetvlak* moeten duidelijk onderscheiden worden.

Het rapport Iets over het waterpeil, circa 1800

De eerste die zich systematisch bezig heeft gehouden met het peil in Friesland was professor Nicolaas Ypeij.¹⁵ Ypeij, hoogleraar in de wiskunde in Franeker, was een veelzijdig man die in de loop van de achttiende eeuw niet alleen op het gebied van de waterstaat, maar bijvoorbeeld ook als de ontwerper van een nieuw stelsel van belastingheffing tal van onderzoeken deed en werkzaamheden verrichtte ten behoeve van het provinciaal bestuur. Zijn werk en zijn voorstellen leidden uiteindelijk tot de invoering van het FZP.

¹⁵ prof. Nicolaas YPEIJ, Bergum 7 juni 1714 – Franeker 14 juli 1785. Over hem: *NNBW*, V, kol. 1161-1162; *Enc. v. Fr.*, p. 708.

Er is een anoniem verslag, met de titel *Iets over het waterpeil*, van een eind-18^e/begin-19^e-eeuwse hand over de invoering van het FZP en over de peilbeheersing die daardoor mogelijk werd.¹⁶ Het stuk is duidelijk geschreven door iemand met kennis van zaken die er ook nauw bij betrokken is geweest. Dat waren slechts enkele mensen. De zin: “Het was egter slechts een geluk voor ’s-Landschaps bouwmeester hierin voor de eerste maal te slagen, en de ondervinding heeft hem vervolgens geleerd ...” wijst in de richting van een auteurschap van de landsbouwmeester. Dat was sinds 15 juli 1782 Matthijs Ypeij, de zoon van Nicolaas Ypeij.¹⁷ Als landsbouwmeester had hij rechtstreeks bemoeienis met de maatregelen rond het peilbeheer.¹⁸ Hij behield zijn functie na de Bataafse omwenteling.¹⁹ In 1802 werd hij aangewezen als een van de twaalf leden van het toen nieuw ingestelde *Departementaal Bestuur van Friesland*.²⁰ Toen dat college

16 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2530, omslag “Peil en peilwaarnemingen. Herkomst van het Friesch Zomerpeil”. Een uittreksel ervan bevindt zich bij stukken uit 1850 in: *Archieven van het provinciaal bestuur van Friesland 1813-1918* (1922), inv. nr. 3007. Het stuk lijkt op grond van zijn inhoud uit een overheidsarchief afkomstig te zijn, maar het is in particulier bezit geraakt, en in 1928 aan het Rijksarchief in Friesland ten geschenke gegeven. Daar is het opgeborgen in een dossier dat op dat ogenblik toevallig actueel was. Daardoor is niet aan de hand van zijn plaats in het archief vast te stellen wie het stuk heeft opgesteld, wanneer en waartoe.

17 mr. Matthijs YPEIJ, Franeker 1761 of 1762 – Leeuwarden 26 november 1817 (<http://www.genlias.nl>: overlijdensakte Leeuwarden: M.Y. overlijdt op 26 november 1817 op de leeftijd van 55 jaar); benoeming als landsbouwmeester: *Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795*, inv. nr. 2455, res. d.d. 15 juli 1782.

Andere vermeldingen van Matthijs Ypeij: S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, dl. I: *Naamlijst der studenten*, Franeker (Wever) [1968] vermeldt in 1775 de inschrijving van *M(atthias) Ypeij* (nr. 13689), in 1782 van *M. Ypeij, iur[is] cand[idatus]* (nr. 13902); Th.J. Meijer, *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, Franeker (Wever) [1972] vermeldt op 21 juli 1783 de promotie, op stellingen, in de rechten, van *Matthias Ypeij*, “Fries, uit Franeker”; de bul inzake deze promotie: Familie-archief (Looxma) Ypeij, inv.nr.3; Fockema Andreae en Meijer, *Album studiosorum*, *Naamlijst* vermeldt in 1784 de inschrijving van *M. Ypeij, arch[itecturae] mil[itaris] cand[idatus]* (nr. 13952); De bul inzake de hoedanigheid van *meester in de krijgskunde*: Familie-archief (Looxma) Ypeij, inv.nr 1; P.Nieuwland, A.Pietersma en O.Kuipers, *Inventaris van de archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813* (1815), Ljouwert (Fryske Akademy) 1998, in het vervolg aan te halen als BRF [Bataafse Republiek en Franse tijd], aldaar p. 373

De familierelatie van Nicolaas en Matthijs: BRF, inv.nr. 2787: “... eene door den Secretaris-Generaal geproduceerde eigenhandige aantekening van wijlen deszelfs Vader den Professor N.Ypeij...”

18 Bijvoorbeeld Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 2457, f. 69v-70r

19 Arch. gew. best. 1580-1795, inventaris, p. 245

20 BRF, inventaris, p. 237

in 1807 vervangen werd door een bestuur van *Landdrost en assessoren*, werd hij aangesteld als secretaris-generaal.²¹ Als zodanig vroeg hij in 1808 de aandacht van de landdrost voor het peilbeheer.²² Dit geheel van omstandigheden en bemoeienissen lijkt voldoende indirect bewijs te vormen om Matthijs Ypeij aan te wijzen als auteur van de notitie *Iets over het waterpeil*. Met de notitie beoogde hij vast te leggen, wanneer en op welke wijze men de afstroming in de zomermaanden moest laten plaatsvinden, maar in het voorbijgaan geeft hij veel aanvullende informatie.

Later onderzoek naar de geschiedenis van het FZP

De rapporten van Nicolaas Ypeij werden in 1846 door W.W. Buma²³ verwerkt in een studie over de plicht tot onderhoud van de Dokkumer Ee, en van de daarbij behorende dijken, bruggen en sluizen.²⁴ Buma, raadsheer in het Provinciaal Geregtsch Hof te Leeuwarden, en tot 1845 lid van Gedeputeerde Staten, schreef ten behoeve van het provinciaal bestuur een doorwrocht historisch overzicht over die onderhoudsplicht, waar hij als gedeputeerde onderzoek naar had gedaan. Omdat het onderhoud onder andere betrekking had op de diepte van de rivier, nam hij ook een paragraaf op over het FZP.

In 1888 publiceerde B.J. Uiling in de *Friesche Volksalmanak* een artikel over het *Friesch Zomerpeil*.²⁵

21 *Ibid.*, p. 284 en p. 350. Onder de verschillende opvolgende besturen bleef hij secretaris-generaal. Ook na het herstel van de onafhankelijkheid, in 1813, zette hij zijn werk voort, nu als griffier van de Staten van Friesland. Dat bleef hij tot zijn overlijden in 1817 (BRF, inventaris, p. 373)

22 BRF, inv.nr. 2787

23 mr. Wiardus Willem BUMA, Leeuwarden 10 oktober 1802 – 10 september 1873. Over hem: *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1874, 39-91; Enc. v. Fr., 220

24 [W.W. Buma] *Nota over de Ee van Leeuwarden naar Dockum enz. ...*, § 66, in: *Frieslands waterstaat: aantekeningen en afschriften*. Tresoar, Handschrift voormalige Provinciale en Bumabibliotheek, nr. 15124

25 B.J. U[iling], "Het Friesch zomerpeil", *Friesche Volksalmanak* 5 (1888), p. 185-198. Pogingen om de auteur B.J.U. langs bibliografische weg te identificeren leiden niet tot resultaat. De *Provinciale Almanak* vermeldt echter, dat sinds 1880 bij het *bureau voor de waterstaat* van de provinciale griffie een ambtenaar met de naam *B.J. Uiling* werkzaam was. Bernardus Johannes UILING (Ameland 19 april 1851 – Leeuwarden 13 maart 1900) was ook in 1888 nog bij dat bureau werkzaam. Later werd hij bevorderd tot chef van het bureau financiën van de provinciale griffie. Deze functie bleef hij bekleden tot zijn overlijden op 48-jarige leeftijd. Zijn initialen in samenhang met de functie die hij in de jaren 1880 bekleedde maken alleszins aannemelijk dat Uiling de auteur van het onderhavige artikel was.

Uiling's artikel, tezamen met de nota van Buma, diende als materiaal voor een beknopt anoniem rapport, dat in 1976 werd uitgebracht door de Provinciale Waterstaatsdienst.²⁶ Dat laatste gebeurde omdat het Statenlid Wiebe Lageveen, vertegenwoordiger van het samenwerkingsverband *Progressief Akkoord*, klaarblijkelijk denkend aan de ruilverkavelingen die gaande waren, gevraagd had of er geen misverstanden dreigden als in de provincie ondernemingen van buiten Friesland kwamen werken die niet bekend waren met het FZP en die het Normaal Amsterdams Peil (N.A.P.) hanteerden. Hij vroeg of wijziging van het FZP in het N.A.P. ooit was overwogen, en welke de eventuele consequenties daarvan zouden zijn.²⁷ Zijn vraag was voorpaginanieuws voor de *Leeuwarder Courant*.²⁸ Gedeputeerde Eringa²⁹ liet de Provinciale Waterstaatsdienst een onderzoek instellen. Op grond van het rapport dat deze dienst uitbracht, stelden Gedeputeerde Staten voor om het FZP geleidelijk af te schaffen en over te gaan op het N.A.P.

De voorgeschiedenis tot circa 1780

In Friesland bestond er van oudsher een tegenstelling tussen de belangen van de schippers en die van de boeren, als het ging over het wenselijke peil. De scheepvaart had belang bij een zo hoog mogelijk peil, en bij zo min mogelijk belemmeringen onderweg, de boeren wilden het water – behalve op de hooilanden, waar de winterse overstroming tot aan het einde van de negentiende eeuw als noodzakelijke bemesting werd beschouwd – zo laag mogelijk houden en zo veel mogelijk weren. Dat leidde er toe, dat de Gedeputeerde Staten op 18 maart 1648 van de Staten van Friesland de opdracht kregen om, overeenkomstig hun instructie, toe te zien op handhaving van eerder vastgestelde peilbesluiten voor zijlen en sluizen.³⁰ De instructie voor de Gedeputeerde Staten was voor het eerst vastgesteld op 30 augustus 1579, in de eerste maanden nadat Friesland, door on-

26 *Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland 1962-1986*. Cie verkeer, waterstaat en agrarische zaken, vergadering 16 februari 1976. *Nota inzake het gebruik van het (F.)Z.P. en het N.A.P., bijlage 1: Historische beschouwingen over het (F.)Z.P.* [Onvolledige fotokopie]

27 Arch. GS 1962-1986. Cie verkeer, waterstaat en agrarische zaken, vergadering 6 juni 1973.

28 *Leeuwarder Courant*, donderdag 7 juni 1973.

29 ir. Lieuwe ERINGA, geboren Hichtum april 1920; landbouwkundig ingenieur, 1950-1970 secretaris-penningmeester van de Friese afdeling van de *Christelijke Boeren- en Tuindersbond*, 1970-1982 lid van Gedeputeerde Staten.

30 G.F. baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat- en charterboek van Vriesland*, 6 dln., Leeuwarden (Willem Coulon) 1768-1795, aldaar V, f. 514

dertekening van de Unie van Utrecht, was gaan deelnemen aan de Opstand. Tot de vitale taken, die vervuld moesten worden behoorden het “kennisse hebben, ende bewaeren alle saecken, concernerende het welvaren van ’t gemeene landt, oft van eenich aendeel van dien, als te weten van dicken, dammen, weegen, waeteren, sluysen, sylen ende diergelicke.”³¹ *Zijlen*, sluizen bestemd voor de uitwatering, en *sluizen*, voorzien van een schutkolk ten behoeve van de scheepvaart,³² stonden in het voorjaar van 1648 klaarblijkelijk voortdurend open, met als gevolg een grote instroom van zout water, wat “grote schade aan beesten en landen” veroorzaakte. Op welke eerdere peilbesluiten de Staten met hun uitspraak doelden, is niet vast te stellen.

Het verschijnsel dat sluizen ten onrechte open stonden, was niet nieuw. Al ruim honderd jaar eerder, in 1542, had het gewestelijk bestuur de grietmannen opgedragen “dat zy neerstelick toesien, dat die zylen by den schippers ende andere niet open gestelt, oft steenen daer inne geworpen en worden, omme open te houden ofte blyven.”³³ Ook de resolutie van 1648 was het laatste woord niet. Vier jaar later kreeg de dijkgraaf van de zeeverende *Vijf Delen*, ten zuiden van Harlingen, de opdracht om vast te stellen tot welk peil er in april zou mogen worden afgestroomd, om te voorkomen dat er teveel gelost zou worden, waarna de vaarten vervolgens ten behoeve van de scheepvaart weer met zout water gevuld zouden worden.³⁴ Het jaar daarop werd eenzelfde besluit genomen.³⁵ Daarbij werd tegelijkertijd weer verboden dat “de zylen deser Provincie, tot geryf van visschers ende andere persoonen worden geopent...”. Dat zou slechts gedaan mogen worden “tot noodwendig geryf van de schepen, door deselve moetende passeeren.”³⁶

De naleving van deze resoluties liet klaarblijkelijk te wensen over, want in 1658 werden zij nogmaals bevestigd. Omdat de constructie van de uitwateringssluizen blijkbaar in de hand werkte dat zij ongewenst open stonden, werd tegelijkertijd besloten om de Makkumer zijlen te laten voorzien van schutdeuren. Daar was tot dan toe dus een enkel stel deuren geweest. Een aangename bijkomstigheid was, dat daar nu een tol in het leven geroepen kon worden, die verpacht kon worden.³⁷

31 Schwarzenberg, *Placaatboek*, IV, f. 78

32 Voor de verschillende typen sluizen: G.J. Arends, *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940*. Delft (Delftse Universitaire Pers) 1994

33 Schwarzenberg, *Placaatboek*, II, f. 839

34 Schwarzenberg, *Placaatboek*, V, f. 541-542

35 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 60, f. 6r.

36 *Ibid.*, f. 7v.; ook Schwarzenberg, *Placaatboek*, V, f. 550

37 Schwarzenberg, *Placaatboek*, V, f. 603

Handhaving van het gebod om de zijlen en sluizen gesloten te houden, was klaarblijkelijk temeer moeilijk omdat de stroming hen tot aantrekkelijke plaatsen maakte om fuiken en visnetten te plaatsen, ook of juist voor de sluiswachters. Omdat het leven klaarblijkelijk sterker was dan de leer, gingen de Staten in 1674 over tot drastischer maatregelen. Zij besloten dat aan de “zylvesters en sluismeesters, soo op de havens als binnen de Provincie, hare visnetten *de facto* sullen werden afgenomen, en deselve voorts ... verboden, geen netten of vis-tuich, hoedanich deselve oock souden syn, in hare respective sylen, sluizen of verlaten³⁸ te setten en houden, ... ten einde ... de peyl van 't water op een goede en wel gereguleerde voet gehouden.”³⁹

Behalve de steeds aanwezige tegenstelling tussen de belangen van schippers, vissers en boeren was in oorlogstijd de militaire wens tot inundatie een extra factor die van invloed was op het bepalen van het gewenste peil. In de oorlogsjaren 1672-1673 besloten de Staten om het gewest zonodig onder water te zetten. Daarom werd in 1673 de gebruikelijke voorjaars-afstroming verboden, teneinde het niveau van zoet water zo hoog mogelijk te houden en zo min mogelijk zout water in te laten. Het peil werd nog verder verhoogd doordat in de zomer van 1673 ongewoon zware regenval optrad. De gehele situatie leidde in die maanden tot een hele reeks peilbesluiten, waarbij de militaire en de agrarische belangen hard en recht tegenover elkaar stonden.⁴⁰

Van een dergelijke botsing van belangen was ook sprake in januari 1785. Toen was er echter geen sprake van een buitenlandse vijand, maar van een confrontatie binnenslands.⁴¹ Er was een bijeenkomst belegd van patriotse *vrijcorpsen* – burgermilities – uit heel Friesland. De zittende bestuurders achtten dat een bedreiging van de bestaande bestuursinrichting van de provincie. Tot de tegenmaatregelen die zij namen, behoorde een opdracht aan alle zijlvesters en sluiswachters, om, ongeacht de weersomstandigheden, alle spui- en schutsluizen en de *rinketten* – de kleine in- en uitstroomopeningen – daarin, onmiddellijk te sluiten en gesloten te houden.⁴² Dit zal, midden in de winter, zeker tot gevolg gehad hebben, dat een groot deel van het platteland onder water is komen te staan, voor zover dat niet al maanden het geval was, en daarmee onbegaanbaar

38 *Verlaat of vallaat*: spuisluis of kleine schutsluis

39 Schwarzenberg, *Placaatboek*, V, f. 1030-1031

40 Schwarzenberg, *Placaatboek*, V, f. 825-826, 974, 979, 984, 985; Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 80, f. 130v.; Schwarzenberg, *Placaatboek*, V, f. 989, 990, 994, 994.

41 H.Spanninga, “Friesland in de nadagen van het Ancien Régime”, in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*, Amsterdam (Boom) / Leeuwarden (Fryske Akademy), 1998, aldaar p. 37.

42 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 2458, f. 12r-12v.

werd voor georganiseerde militaire eenheden. Economische belangen moesten ook nu wijken voor militaire.

De regelmaat waarmee in de zeventiende en achttiende eeuw peilbesluiten werden genomen, laat zien hoe moeizaam de uitvoering ervan klaarblijkelijk was. De oorzaak daarvan is niet alleen te zoeken in het botsen van belangen, maar ook in het peilbeheer zelf. Door het ontbreken van een gemeenschappelijk meetvlak kon er geen echte samenhang zijn tussen het peilbeheer op de verschillende locaties. De scherpte van dat tekort werd weliswaar afgezwakt doordat de Friese wateren feitelijk gecompartmenteerd waren door sluizen en doordat vaarten waardoor waterlossing zou moeten plaatsvinden, slecht werden onderhouden, maar dat laat onverlet dat het peilbeheer bij elke uitwaterings-sluis in feite op zichzelf stond. In de woorden van Matthijs Ypeij: "De peilen aan de onderscheidene ze sluizen der provincie corresponderden geenszins met elkanderen, de merken, aanwijzende de hoogte van gewoon zomer-water, waren of niet te vinden, of verschilden zeer sterk in hoogte."⁴³

In 1731, twee jaar nadat de afstromingscapaciteit van het hele gewest maar in het bijzonder van Oostergo door de ingebruikneming van de Dokkumer Nieuwe Zijlen ingrijpend was vergroot, werden enkele peilbesluiten genomen die, naar het lijkt, een langere werkingsduur hebben gehad. De inhoud van de besluiten is niet bekend, omdat het bestaan ervan slechts blijkt uit een verwijzing ernaar uit 1779.⁴⁴ Op de toen gehouden Landdag werd voorgesteld het peilbesluit uit 1731 voor Harlingen aan te passen door een verhoging van het toen vastgestelde zomerpeil, in de periode van mei tot en met september, met een halve of een hele voet.⁴⁵ Op 14 maart 1779 werd besloten tot verhoging met een halve voet, dus bijna vijftien centimeter ineens.⁴⁶ Daarnaast werd besloten het peil, waarbij de Nieuwe Zijlen geopend zouden moeten worden, te handhaven op het niveau waartoe in 1731 was besloten. En tenslotte besloten de Staten op deze dag dat het *vallaat*, de sluis aan de zuidwestkant van Leeuwarden, die de grens tussen de wateren van Oostergo en Westergo vormde, open zou staan zolang het niveau aan weerskanten gelijk bleef. Wanneer er stroming zou gaan optreden, zou het

43 Arch.PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2530, omslag "Peil en peilwaarnemingen. Herkomst van het Friesch Zomerpeil"

44 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 843, bijlage bij punt 11, p. 5-6

45 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 874, bijlage bij punt 41: peilschaal van N.Ypeij. De gehanteerde maat is de Friese houtvoet. Deze omvatte twaalf duimen, en was zelf 29,6 centimeter groot. (M.A. Holtman, *Met en wegen in Friesland*, Uithuizen (Bakker's Drukkerij/Uitgeverij) 1994, p. 94 en 180)

46 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 186, f. 48-49v.

gesloten moeten worden. Maar op 6 augustus 1779 werd besloten dat het niveau bij de Nieuwe Zijlen tot 1 oktober met een voet, hier dus zelfs dertig centimeter ineens, verhoogd zou worden, en dat het Leeuwarder Verlaat, op straffe van een zware boete voor de sluiswachter, gesloten moest blijven.⁴⁷ Op 22 februari 1780 rapporteerde het Mindergetal, de commissie uit de Staten van Friesland die de besluitvorming voorbereidde, over het effect van deze maatregelen, en stelde het weer nieuwe maatregelen voor.⁴⁸

De Tegenwoordige Staat, 1786

De situatie in deze jaren wordt uitstekend beschreven door de auteur van de *Tegenwoordige Staat van Friesland*. Zijn relaas verscheen in 1786, toen de Staten juist nieuwe maatregelen hadden genomen, maar omdat er tussen het schrijven van de tekst en de verschijning ervan wel enige tijd verlopen zal zijn, kan de beschrijving gelden als tekenend voor de situatie die aan het nemen van die maatregelen voorafging. Hij schrijft dan:

“Nergens worden in Friesland meer zeesluizen gevonden dan in Westergo, zynde daar, van Ropta zyl tot Stavoren, acht in ’t geheel.⁴⁹ Ondertusschen heeft men hier nog dikwyls grooten overlast van ’t binnenwater, ’t geen uit verscheiden oorzaaken ontstaat.

- 1 De meeste dier sluizen liggen aan plaatsen, alwaar ’t verschil der hooge en laage getyen zeer klein is, gelyk vooral te Workum, Hindeloopen en Stavoren plaats heeft, en dus kunnen die sluizen weinig uitlossing geven, dan alleen met noordelyke en oostelyke winden, die, vooral in natte jaargetyden, zeldzaam waaien, in vergelyking der zuidelyke en westelyke winden, die voor de uitstrooming zeer ongunstig zyn.
- 2 Met zulke regenachtige en ongunstige winden wordt het water uit de laage kwartieren naar de hooge gedreeven, en dus naar de scheiding tusschen ’t Bildt, Menaldumadeel, Baarderadeel en Oostergo; doch hier wordt het water gekeerd door ’t Leeuwarder Verlaat, en vindt naauwelyks een’ aanmerkenswaardigen doortocht dan door de Leye naar de Dokkumer Ee; terwyl daarentegen die van Oostergo, met oostelyke winden, hun verlaat openzettende, Westergo nog daarenboven met hun overtoellig water bezwaaren;

47 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 186, f. 100-100v.

48 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 847, bijlage bij punt 42½ (65e provinciale punt) “Rapport op de peil van ’t water”

49 *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van Friesland*, 4 dln., Amsterdam etc. (P. Schouten etc.) 1785-1789, fotomechanische herdruk 1976, dl. II, p. 408-410

Kaart 1 *Bestuurlijke indeling van Friesland in de achttiende eeuw*

doch dewyl Oostergo thans, na 't slatten der Dokkumer Ee [anno 1777], zyn water gemakkelyker kan loozen, is dit laatste nadeel thans minder aanmerkelyk dan wel voor deezen; doch 't eerste blyft nog steeds aanhouden, en is inzonderheid nadeelig voor 't Bildt en Menaldumadeel, dewyl de anderszins hooge bouwakkers daar door dikwyls in den wintertyd diep onder water staan. ...

Het strekt tot groot nadeel voor Westergo, dat men 't waterpeil, of merk van afstroominge, aan de Dokkumer Nieuwe Zylen te laag heeft geslagen: want dewyl 't verlaat van Leeuwarden in den zomertyd open staat, en ook nog veel water naar de steeds uitstroomende Dokkumer zylen, door de Leye, kan loopen, zo wordt het water der hooge kwartieren van Westergo, in drooge zomers, veel te laag, tot groot nadeel der binnenlandsche scheepvaart. Hier komt nog by, dat, door 't menigvuldig schutten der Harlinger zylen, het buiten hooger staande zeewater in eene merkelyke hoeveelheid indringt, en zich, door middel van den trek naar de steeds uitstroomende Dokkumer zylen, door 't geheele hooge land van dit kwartier verspreidt; 't welk niet alleen de anders zo voordelige en vermaakelyke visscheryen in hetzelfde bederft, maar ook, door de vermenginge van 't zoute en zoete water, een bederf en stank veroorzaakt, die in heete en drooge nazomers eene rampzalige moeder is van allerlei aansteekende en galachtige koortsen."

Als Westergo in de winter dus met zijn overtollig water geen raad weet, omdat de zuidwestelijke winden het IJsselmeerwater opjagen tegen de sluizen, waardoor geloosd zou moeten worden, vindt het de afvoer via de achterdeur in Oostergo vrijwel gesloten. Maar in de zomer, wanneer dat water nodig is om de scheepvaart in stand te houden en verzilting tegen te gaan, stroomt Westergo juist leeg door diezelfde achterdeur.

Falend peilbeheer

Dat wordt ook nog eens geïllustreerd door een klacht van schippers die voeren tussen Franeker en Sneek. In 1784 richtten zij zich met een rekest tot de Staten.⁵⁰ Zij beklagden zich erover dat de vaart tussen beide plaatsen 's zomers al jarenlang onbevaarbaar was wegens de lage waterstand op die vaart. Bemoeienissen van grietmannen en andere autoriteiten hadden tot niets geleid. Nu vroegen zij de Staten om in hun "hoge wijsheid" maatregelen te nemen.

⁵⁰ Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 874, bijlage bij punt 66

Die “hoge wijsheid” schoot tekort, want het was modderen met het peilbeheer. De hulpeloosheid van het gewestelijk bestuur wordt duidelijk geïllustreerd door de inhoud van de missive die Gedeputeerde Staten op 2 maart 1764 naar de plaatselijke bestuurders zonden: “Wy hebben goedgevonden UE. hier mede te ordonneren om de zyl onder UE. directie staande niet te sluiten, maar zo lang mogelyk is te laten stromen, tot ontlastinge van het menigvuldige binnenwater, by poene van onze hoogste indignatie.”⁵¹ Een ad-hoc-maatregel, met als sanctie hoogste verontwaardiging, het zijn blijken van onvermogen om het peil onder controle te krijgen. De oorzaak van dat onvermogen was niet alleen van technische aard. Wat zeker ook meegespeeld zal hebben, was de strijdigheid van de verschillende regionale belangen. Met name Oostergo, dat het niveau van zijn water goed kon beheersen, zoals ook de auteur van de *Tegenwoordige Staat* laat zien, had er geen belang bij om deelgenoot te worden van de problemen in Westergo en Zevenwouden. Want ook dat laatste kwartier, het derde van de drie landskwartieren waaruit Friesland naast het vierde, alleen bestuurlijke, kwartier van de steden bestond, had zijn eigen waterstaatkundige problemen. Het werd van Oostergo gescheiden door de van west naar oost lopende Leppedijk, die het water vanuit het zuiden, uit Zevenwouden, tegen moest houden. En daar deed zich hetzelfde voor als bij het Leeuwarder Verlaat: bij zuidelijke en westelijke winden bleven de sluizen naar het noorden toe gesloten, bij noordelijke en oostelijke winden gingen zij open, wanneer het peil in Oostergo niet hoog genoeg was om lozing via de Dokkumer Nieuwe Zijlen mogelijk te maken.⁵² Matthijs Ypeij, die in de keuken had kunnen kijken, was een aantal jaren later heel stellig in zijn uitspraken: “Ook hadden de wezenlijke of ingebeelde belangen van de leden van het collegie van heeren Gedeputeerde Staten een aanmerkelijke invloed op de hoogte van het binnenwater, welke jaarlijks gedurende den zomertijd zeer aanmerkelijk verschilde, en tot menigvuldige doleances van den kant der ingezetenen aanleiding gaf. ... De doleances over het te hoge of te lage

51 *Verzameling van placaaften, reglementen en andere stukken door de Ed. Mog. heeren Staten van Friesland zedert den 1 junij 1748 tot den 7 februarij 1795 geëmaneerd en uitgegeven*, 6 dln. Leeuwarden (D. van der Sluis), 1796, aldaar II, p. 402

52 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 843, bijlage bij punt 46. Deze bijlage, bij de Landdag van februari 1779, bevat het verzoek om aan deze “notoire absurditeit” een einde te maken door de aanleg, op kosten van het hele gewest, van tweede stellen deuren aan de Irnsumer- en Nesser-zijlen, en door de sluiting van andere kleinere sluizen in de dijk. De aanleg van een tweede stel deuren in de sluizen bij Irnsum en Nes (nabij Akkrum) beoogde zonder twijfel deze sluizen niet alleen waterkerend, maar ook waterlossend te maken. Zie ook M.P. van Buijtenen, *De Leppa. Een rechtshistorisch-waterstaatkundige bijdrage*, Dokkum (Kamminga) 1944, met name p. 38-39, en Rienks en Walther, *Binnendijken en slieperdijken*, hfdst. XVIII.

binnenwater vernieuwden zich steeds, en gaven ter Staatsvergadering aanleiding tot zeer uiteenlopende begrippen, die niet altoos met de vereischte bedaardheid en genoegzame kennis van zaken wierden overwogen.”⁵³

Peilmerken in Leeuwarden, 1775 en 1777

De werkzaamheden van Nicolaas Ypeij maakten het mogelijk een principiële stap vooruit te zetten. In 1777 was de Dokkumer Ee geslat. Ypeij was daar als adviseur bij betrokken. Op initiatief van hem en van provinciaal ingenieur De Boer⁵⁴ was bij die gelegenheid onder de Verwersbrug over die rivier, aan de rand van Leeuwarden, in een van de hoekstenen een peilmerk gekapt. Dat was aangebracht op een hoogte van twee voeten en zes duimen boven het niveau tot waar in de droogste zomers het binnenwater gezakt was.⁵⁵ De bedoelde lijn bevond zich dus op 74 centimeter boven het laagste ooit gemeten zomerniveau. Dat allerlaagste zomerniveau was een gegeven dat van belang was, omdat de Ee tot vijf voet, – 1,48 meter – beneden dat niveau geslat moest worden. Ypeij en De Boer hadden de lijn laten aanbrengen omdat die in de toekomst “tot zeer veel nuttigheden dienen konde”.

Reeds eerder, op 3 april 1775, had Ypeij een peilmerk laten aanbrengen bij het *stalt*, het waterstoepje, naast het Oud Blauwhuis, een herberg aan de Dokkumer Ee, buiten de Leeuwarder stadspoort. Dat merk gaf de gemiddelde hoogte van het winterwater aan, zoals Ypeij deze uit een dertigjarige reeks van waarnemingen had berekend. Hij had toen ook vastgesteld, dat dit gemiddelde hoog winterwater twee voeten en vijf duimen, 71,5 huidige centimeters, boven het punt van laag zomerwater lag.⁵⁶ De lijn bij de Verwersbrug, twee voet en zes duim boven laag zomerwater, lag dus één duim boven het niveau van gemiddeld hoog winterwater. De keuze voor de hoogte van de lijn bij de Verwersbrug lijkt niet ingegeven door het resultaat van metingen of door theoretische overwegingen, maar door het praktische gegeven dat zes duim een halve voet is. Men bracht de lijn dus aan op tweeënhalve voet boven het laagste zomerpeil.

53 Arch.PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2530, omslag “Peil en peilwaarnemingen. Herkomst van het Friesch Zomerpeil”

54 Jelle Taeckes DE BOER, ca. 1710? – ca. 1790?; landmeter-opzichter van de fortificaties van Friesland. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 194

55 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 848, bijlage bij agendapunt 20: rapport Ypeij-de Boer d.d. 17 april 1780 [index nr.12]

56 Buma, *Nota*, §§ 65 en 66. Het stuk waaraan Buma deze gegevens ontleent, een rapport van de Gedeputeerde Staten aan de Landdag, d.d. 4 november 1776, ontbreekt daar waar het zich zou moeten bevinden: in Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 832, als bijlage bij punt 28.

In het hierboven aangehaalde rapport van 22 februari 1780 legde het Mindergetal, naast een voorstel voor andere maatregelen, de Staten ook de vraag voor of “een generale peil, na[ar] het waterpas ingerigt” vastgesteld zou moeten worden. Verwezen werd naar de lijn die Ypeij en De Boer hadden doen kappen. De bedoeling daarvan was geweest om “uit een vast merk te kunnen bepaalen de merken aan alle de andere sluisen...”⁵⁷ Naar aanleiding van de gedachtenwisseling daarover, werd opnieuw advies gevraagd aan de heren Ypeij en De Boer.⁵⁸ Dat resulteerde op 17 april 1780 in een rapport hunnerzijds, in het handschrift van Ypeij, “aangaande een Algemeen Zomer Peil”.

Het rapport-Ypeij / De Boer, 1780

Het stuk begint met de vaststelling dat het onmogelijk is om een streefpeil vast te stellen voor de winterperiode. De meteorologische omstandigheden laten het alleen in de zomer toe om te streven naar een gecontroleerd peil, dat dan niet lager is dan een bepaald niveau, zodanig dat noch de hoge, noch de lage gronden, noch de scheepvaart daar last van ondervinden.

Daarom is het nodig te weten hoe laag het binnenwater in de droogste zomers gestaan heeft. Met het oog op de slatting van de Ee hebben zij dat met de grootst mogelijke nauwkeurigheid onderzocht. De uitkomst van dat onderzoek is vastgelegd in de lijn die zij onder de Verwersbrug hebben doen kappen. De lijn is des te zekerder te gebruiken, omdat zij, ten opzichte van oost en west gerekend, vrijwel in het midden der provincie ligt.

Vervolgens gaan de auteurs in op een rapport dat de Gedeputeerde Staten in februari 1779 aan de Staten hebben voorgelegd.⁵⁹ Dat betrof de effecten van de slatting van de Ee en andere grote vaarten op de waterlossing en het waterpeil in de provincie. In augustus 1778 had het water meer dan drie voet – meer dan 89 huidige centimeters – beneden de Leeuwarder lijn gestaan, en op 25 september nog steeds twee voet en zesendeel duim – ruim 75 centimeter –. Maar daar was sprake geweest van een uitzonderlijke situatie. Men herinnere zich, dat de lijn bij de Verwersbrug was aangebracht op een hoogte van tweeënhalve voet boven het tot dan toe laagst gemeten zomerpeil. Het niveau was lager geweest dan sinds mensenheugenis was voorgekomen, aldus de rapporteurs. Dat was zeer schadelijk geweest voor de hoge gronden en voor de scheepvaart. Het water

57 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 847, bijlage bij punt 42½ “Rapport op de peil van 't water”

58 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 848, bijlage bij punt 20

59 Het rapport van 1779: Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 843, punt 11 met bijlagen

was ook sterk verzilt, als gevolg van het lage peil, van het lekken van de sluizen bij Harlingen en van het inlaten van zeewater. Die sluizen zouden hersteld moeten worden, en het inlaten van zeewater zou onder geen omstandigheid mogen plaatsvinden. De toestroom van water uit Groningen en Drenthe, hoe schadelijk ook in andere jaargetijden, was in de zomer van weinig betekenis. En zelfs onder deze omstandigheden was het peil bij wat de rapporteurs de Engwierumer sluizen noemen – de Dokkumer Nieuwe Zijlen – gedurende de gehele zomer slechts op vier momenten gezakt tot het streefpeil dat in 1731 was vastgesteld. Maar het water had onbetwistbaar veel te laag gestaan: de grachten van Leeuwarden, Franeker en Harlingen hadden gestonken als nooit tevoren, en de scheepvaart in noordelijk Westergo was geheel gestremd geweest, met als gevolg dat alle transport met wagens had moeten plaatsvinden. De gevolgtrekking die Ypeij en De Boer maken uit het rapport van de Gedeputeerde Staten is dan ook, dat het streefpeil bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen te laag is. Dat streefpeil was te verdedigen zolang de aanvoer traag was geweest doordat de capaciteit van de waterwegen gering was. Maar nu deze geslat waren, en er in één uur meer water werd aangevoerd dan in het verleden in een heel etmaal, was de grondslag aan dat streefniveau ontvallen.

De wateren in de provincie vormen tezamen één stelsel, als gevolg van de verbindingen die ontstaan door de Bolswarder en Sneker trekvaarten. Dat stelsel is te compartimenteren door de verlaten bij Leeuwarden en De Leijen, die respectievelijk naar het westen en het zuiden keren, te sluiten. Maar zolang dat niet gebeurt zal het water, zelfs als men het zomerpeil bij Harlingen verhoogt, ook in de toekomst in de hoger gelegen delen van Westergo 'somers niet op een wenselijk niveau gehouden kunnen worden, tenzij men ook alle doorgangen in de Slachtedijk met verlaten afsluit, aldus Ypeij en De Boer. De Slachtedijk is een binnendijk van ruim veertig kilometer, die van de waddenkust ten noorden van Franeker naar het zuidoosten loopt tot aan de westoever van de vroegere Middellzee.⁶⁰ Hij verdeelt Westergo in twee delen, waarvan het zuidelijke deel het laagste ligt.

60 De dijk bestaat uit verschillende gedeelten. Rienks en Walther menen dat de eenheid daarvan al rond het jaar 1200 tot stand is gebracht. (*Binnendijken en slieperdijken*, hfdst. X, met name p. 230-233) Deze datering is rijkelijk vroeg. Er zijn goede gronden om aan te nemen, dat die eenheid pas is verwerkelijkt in het jaar 1500. (Ph. H. Breuker en W. Hiddema, "De Slachte" in: *Klaaikluten. Nijsbrief fan de Stifting ArgHis*, 4 (2000), afl. 2) Ook: S. van der Woude, *De Slachtedijk*, Drachten (Noord-Nederlands Bureau voor Toerisme), heruitgave 2000 (Monument van de maand, jg. 5 (1990), dl. 5)

Het advies

Om te voorkomen dat het water in de komende zomer tot een even laag niveau zal zakken als de afgelopen twee zomers het geval is geweest, zijn de volgende maatregelen nodig, zo gaan de opstellers van het rapport verder.

- Er moet een merk worden aangebracht bij de Verwersbrug, twee voeten en één duim – bijna 62 huidige centimeters – beneden de daar al aangebrachte lijn van tweeënhalve voet boven het tot dusverre laagste zomerniveau. Het jaar 1778 laten zij daarbij buiten beschouwing. Dat merk zal zich dan dus bevinden op vijf duim – ruim 12 centimeter – boven dat laagste zomer-niveau. Dit merk zal het in het vervolg, aldus het stuk, het *provisionele*, het voorlopige, *zomerpeil* of het *zomerpeil* zonder meer worden genoemd. Het niveau van het binnenwater mag daar niet beneden worden gebracht door afstromen.
- Als dat peil bereikt is, moet, door tussenkomst van de voorzitter van de Gedeputeerde Staten, zo snel mogelijk verdere uitstroming door de zeesluizen verboden worden. Vervolgens moet bij mooi en stil weer het Leeuwarder peil met de grootste zorgvuldigheid worden overgebracht naar alle zeesluizen. Zolang men daarmee doende is, moet alle uitstroming door de zeesluizen verboden worden, en moeten de binnenzijlen en verlaten open staan “teneinde het binnenwater gelegenheid te geven om zig met stil weder genoegzaam in ééne en deselve horizontale lijn te brengen.” Deze overbrenging is zeer nodig, want dan zal men voortaan niet alleen “het waere verschil van de hoogte der landen in deeze Provincie... [en] ook die der zeedijken” kunnen bepalen, maar ook kunnen onderzoeken of het vaststellen van een algemeen zomerpeil voor het gehele gewest mogelijk is.
- Vervolgens moet worden vastgesteld of het peil van vijf duimen boven het laagst gemeten zomerwater voor de hoger gelegen delen van Westergo en Oostergo toereikend is. Als dat het geval is, kan men het vaststellen als een algemeen zomerpeil voor het gehele gewest. Men moet dan, zolang dat peil vastgehouden wordt, het Leeuwarder Verlaat en de zijlen in de Leppedijk geopend laten, opdat regenwater, afhankelijk van de windrichting, een zo vrij mogelijke loop naar de uitwateringssluizen kan hebben. Als dat peil echter te laag blijkt, moet men alsnog compartimenten gaan vormen door het plaatsen van verlaten. Men zal dan per compartiment een algemeen peil-besluit moeten nemen.

Als deze maatregelen worden genomen zal men het binnenwater in de toekomst beter dan in het verleden ooit het geval is geweest, kunnen beheersen, menen Ypeij en De Boer. De bewaking van het zomerniveau voor de gehele provincie wordt dan een eenvoudige zaak: de sluiswachters moeten het water, al dan niet door uitstromen, op het aangegeven peil houden, en het gewestelijk

bestuur kan dagelijks aan het niveau in Leeuwarden controleren of dat naar behoren gebeurt. En het wordt dan ook mogelijk om vast te stellen, hoe hoog het water in het najaar gestegen moet zijn “om het niet langer voor zomerwater te houden”, zodat de zijlen en verlaten worden gesloten, “en ieder der quartieren met zijn eigen winterwater [zal] blijven beswaard.”

Het verslag van Matthijs Ypeij

Matthijs Ypeij vertelt hoe zijn vader kwam tot zijn keuze van een streefpeil van 2 voeten en 1 duim beneden hoog winterwater:

“Ondertusschen had de professor N. Ypeij, wien het steeds een genoegen was zijn wiskundige wetenschappen ten nutte van het algemeen te besteden, sedert een reeks van jaren de hoogte van het binnenwater geobserveerd.

Door een dertigjarige waarneming had hij bepaald de middelbare hoogte van het hoogste winterwater in de provincie Vriesland, en daarvan een vast merk te Franeker aangeslagen.

Hij bevond verders ter gelegendheid van diverse aan hem opgedragene commissiën in de lagere oorden der provincie, dat de oppervlakte van de laagste landen omtrent 16 tot 17 duimen beneden het evengemeld merk van hoog winterwater was gelegen.

Hij vernam verders van lieden, in de lagere oorden der provincie bekend, en aldaar gepossessioneed, dat zij nimmer zouden begeren derzelver landerijen gedurende den zomertijd meer dan 8 of 9 duimen boven het boezemwater verheven te zien.

Hij besloot hieruit, dat de algemene peil van zomerwater vijftientwintig duimen lager behoorde te worden gesteld dan het eens bepaalde merk van hoog winterwater, dat het boezemwater nimmer lager moest worden uitgestroomd ...”⁶¹

Dit verslag is belangwekkend, omdat het laat zien hoe Nicolaas Ypeij te werk is gegaan. Maar het is ook misleidend. Het advies van Ypeij en De Boer raadt aan om een peilmerk te plaatsen op een hoogte van twee voeten en één duim beneden de lijn onder de Verwersbrug. Maar de lijn onder de Verwersbrug ligt één duim hoger dan gemiddeld hoog winterwater. De aan te brengen lijn lag dus precies twee voeten onder gemiddeld hoog winterwater, en niet twee voeten en een duim, zoals Ypeij junior aangeeft.

61 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2530, omslag “Peil en peilwaarnemingen. Herkomst van het Friesch Zomerpeil”

De Staten leggen het advies naast zich neer, 1780

Het voorstel Ypeij/De Boer was in twee opzichten fundamenteel vernieuwend. Er werd voor het gehele gewest, voor het eerst, één meetvlak geconstrueerd: het vlak van twee voeten en een duim beneden de merklijn onder de Verwersbrug. En er werd een peilbesluit voorgesteld dat voor de gehele provincie zou gelden, in plaats van de peilbesluiten die tot dan toe proefondervindelijk, met vallen en opstaan, afzonderlijk voor de individuele sluizen werden vastgesteld.

Hoe goed het voorstel echter ook was, de Staten lieten het voor wat het was. Zij hielden voorlopig nog vast aan de aloude methode van “pappen en nathouden” per locatie. Nog op 19 maart 1780, een maand voor Ypeij en De Boer, desgevraagd, hun voorstel indienden, hadden de Staten naar aanleiding van het rapport van het Mindergetal van 22 februari 1780, en van een aansluitend rapport van Gedeputeerde Staten, weer enkele op zichzelf staande besluiten genomen over het peilbeheer bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen.⁶²

De Statenresolutie van 15 mei 1784

De problemen werden dan ook niet opgelost. Dat leidde er toe dat de Staten op de Landdag van februari 1784 een rekest werd voorgelegd. Daarbij klaagden enige “fabricqueurs” er over, dat het binnenwater sedert vele jaren, en in het bijzonder in de zomer van het voorafgegane jaar, te laag werd gehouden, en waarbij zij om maatregelen vroegen. Zij dachten daarbij klaarblijkelijk aan de scheepvaart. Het peil was op 17 augustus 1783 even laag geweest als in 1778: nog zes duimen – vijftien centimeter – lager dan het laagste tot dan toe ooit gemeten zomerpeil. Het was dus gedaald tot elf duimen – zevenentwintig centimeter – beneden het door Ypeij en De Boer voorgestelde streefpeil van vijf voet boven het allerlaagste zomerwater. De Staten droegen de zaak over aan een commissie

62 Rapport Mindergetal: Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 847, bijlage bij punt 421/2 (65e provinciale punt) “Rapport op de peil van ’t water”; rapport Gedeputeerde Staten: *ibid.*, bijlage bij punt 73 (65e provinciale punt); Statenbesluit 19 maart 1780: Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 187, f. 107-107v. Tot deze besluiten behoorde ook, dat de zijlwachter van de Dokkumer Nieuwe Zijlen door Gedeputeerde Staten ter verantwoording zou moeten worden geroepen, omdat hij het water tot 1 november 1779 een voet te hoog zou hebben gehouden. Dat gesprek vond plaats op 18 april. De zijlwachter weet de overschrijding van de opgedragen hoogte aan voortdurende regenval en aan het feit, dat de wind slechts zelden woei uit het oosten, de windrichting die het gunstigst was voor afstromen. (Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 848, pt. 21)

uit hun midden, en die ging weer te rade bij professor Ypeij, hoewel diens rapport van vier jaar tevoren nog niets aan betekenis en actualiteit had verloren.⁶³ Ypeij volstond er dan ook mee om zijn voorstel beknopt nog een keer op te schrijven.⁶⁴ Het Mindergetal nam deze voorstellen over en ditmaal kwamen de Staten, op 15 mei 1784, tot een besluit.⁶⁵ Doordat zij in dat besluit de summiere formuleringen van Ypeij's notitie van twee weken eerder parafraseerden in plaats van het gedetailleerde voorstel van vier jaar tevoren, zijn de maatregelen minder uitgewerkt dan eerder was voorgesteld. De Staten droegen de Gedeputeerden op om de hoogte van het water in de stad Leeuwarden te laten waarnemen. Als het water gezakt zou zijn tot twee voeten en één duim beneden de merklijn bij de Verwersbrug, een hoogte die inmiddels ook was aangegeven aan de brug bij de stadswaag in Leeuwarden, zouden zij alle buitensluizen zo spoedig mogelijk moeten laten sluiten. De zijlvesters bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen zou dan bovendien opdracht moeten krijgen om, als het water op een stabiel niveau gekomen zou zijn, een peilmerk aan te brengen, waar beneden hij zonder speciale opdracht niet zou mogen laten afstromen. Als dan zou blijken dat de onbemalen gronden voldoende boven water zouden liggen, zou het desbetreffende peil voorlopig als zomerpeil worden aangehouden en aan alle buitensluizen worden aangebracht. Aan deze door Ypeij voorgestelde maatregelen voegden de Staten eigener beweging toe dat de grietenijbesturen in de komende zomer eventuele klachten over te hoog of te laag water aan de Gedeputeerden door zouden moeten geven. Deze laatste zouden tenslotte aan de Staten moeten rapporteren over de bevindingen met de uitvoering van deze maatregelen.

Door dit besluit werden op 15 mei 1784 uiteindelijk één meetvlak, en een, binnen de gegeven mogelijkheden geijkt, streefpeil voor geheel Friesland in het leven geroepen.

Op 11 juni 1784 wezen Gedeputeerde Staten hun medeleden H.L. van Haersma en A. van Loon aan om er voor te zorgen dat een en ander zou worden uitgevoerd.⁶⁶ Daarnaast droegen zij de Landschapsbouwmeester, sinds twee jaar Matthijs Ypeij, op om hen er onmiddellijk van op de hoogte te stellen, als het water op het bedoelde niveau van twee voeten en één duim onder de lijn bij de Verwersbrug gekomen zou zijn. Tenslotte gaven zij op 16 juni de plaatselijke

63 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 874, bijlagen bij punt 41.

64 *Ibid.*

65 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 191, f. 163-164v.

66 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 2457, f. 69r-70r. [Http://home.wanadoo.nl/mpa-ginae](http://home.wanadoo.nl/mpa-ginae): Hector Livius van Haersma, 1782-1784 gedeputeerde voor Oostergo; Adrianus van Loon, uit Hindeloopen, 1783-1786 gedeputeerde voor de Steden

besturen opdracht om hen op de hoogte te stellen van eventuele klachten uit de bevolking over de hoogte van het waterpeil in de lopende zomer, opdat zij dan maatregelen zouden kunnen nemen.⁶⁷

Reacties van plaatselijke besturen

Er kwamen zes reacties van stads- en grietenijbesturen binnen: op 2 augustus uit Franeker, op 23 augustus uit Lemsterland, op 29 oktober uit Workum, op 1 november uit Smallingerland, op 2 november uit Wymbritseradeel en op 7 december uit Hindeloopen.⁶⁸ Franeker en Lemsterland waren er snel bij.

Franeker klaagde dat het water door het voortdurend afstromen te laag was. Dat veroorzaakte grote moeilijkheden voor de nijverheid en het vervoer. Daarnaast was het water volgens een bijgevoegde medische verklaring “zo zout, ... dat men, indien er zich heet en droog weder bij [voegde], veel reden [had], om wederom meenigvuldige ziekten van een galachtigen en rottigen aard te verwachten, als de natuurlijke gevolgen der vermenging van 't zoet binnenwater met het zeewater.” Bovendien klaagden de mensen op het platteland dat het water in het voorjaar juist te hoog stond, waardoor zij hun akkers niet konden bewerken.

In Lemsterland daarentegen stond het boezemland, dat gewoonlijk 'szomers droog stond, sedert een paar weken bij windstil weer een duim onder water, maar bij noordelijke winden nog aanmerkelijk meer. Het grietenijbestuur tilde hier echter niet zwaar aan, omdat het de oorzaak zocht in de overvloedige regenval.

Vanuit Workum meldde het stadsbestuur, dat het water tot 22 oktober te hoog gestaan had om uitvoering te kunnen geven aan de opdracht om het peil vast te leggen waarbij de onbemalen gronden voldoende boven water stonden. Pas op die datum had het bestuur een peilmerk bij de ebdeuren van de sluis kunnen laten aanbrengen. Het bestuur van Smallingerland rapporteerde, dat men daar tot augustus geen enkel ongemak had gehad. Maar door de toen gevallen regens waren de meeste “landen en maadvelden” plasnat geworden of onder water komen te staan, zodat het vee uit de weiden gehaald moest worden, en het al gemaaide hooi begon te drijven. Op 3 september was de regen gestopt en was de wind uit de goede hoek gaan waaien zodat, in de twee maanden die sindsdien verlopen waren, alles naar wens was gegaan. Het bestuur was dan ook zeer tevreden over de regeling, en het drong er met klem op aan die te handhaven. Wel

⁶⁷ *Verzameling van placaaen*, V, p. 226-227

⁶⁸ De vaststelling van het rapport door Gedeputeerde Staten: Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 2458, f. 42v-46r; identieke tekst van het rapport als landdagstuk: inv. nr. 882, prov.punt nr. 61. De samenvatting van het punt in inv. nr. 880, omslag “provinciale poincten”, nr. 61

zouden er dan verlaten moeten worden gebouwd om de hoge en lage kwartieren te scheiden, omdat niet iedereen altijd tevreden gesteld zou kunnen worden.

Het bestuur van Wymbritseradeel beperkte zich tot de mededeling dat het water gedurende de zomer vijf duimen te hoog was geweest.

De lage landen onder Hindeloopen hadden in de gehele periode geen wateroverlast gehad. Men had ze kunnen gebruiken. In juli had het water anderhalve duim “boven zomerwater” gestaan, maar in augustus was het door de sterke zuidwestenwinden tot vier à vijf duim daaronder gezakt, wat het binnenlandse vervoer zeer had bemoeilijkt. Maar eind augustus was het water weer gerezen tot drie à vijf duim “boven zomerwater”, en dat was de gehele herfst zo gebleven.

Deze reacties, met uitzondering van die van Franeker, laten zien, dat zich geen onaanvaardbaar geachte situaties hadden voorgedaan. Dit blijkt ook uit het feit, dat het aantal reacties beperkt is, en dat vier ervan pas komen tussen eind oktober en begin december. Vijf van de zes antwoorden komen uit het westen en het zuidwesten, waar men altijd het meest met het water te stellen had en heeft. Vanuit andere delen van het gewest reageert alleen Smallingerland, en daar is men heel tevreden.

Bevestiging van het besluit, 1785

Gedeputeerde Staten concluderen op 9 maart 1785 in hun rapport aan de landdag dan ook “dat het eene district op een en dezelve tijd te veel waater, en het andere district te weinig water heeft, het welke geen andere oorszaak kan hebben dan de hoogte en laagte der landen. Maar uit de rescriptiën schijnt opgemaakt te kunnen worden, dat het water in het begin van september in de meeste districten niet te hoog nog te laag is geweest, waaruit [zij] meenen te kunnen besluijten dat de somerpeil in het rapport op het 44^e point van den extraordinaris landsdag van 2 mei 1784 voorgeslagen, wel tot een provisioneele somerpeil zoude kunnen in consideratie komen.” Als de volgende zomer het water op hetzelfde peil zou komen, zou men kunnen overgaan tot het nemen van de maatregelen die in dat rapport waren voorgesteld. Dat was nu niet mogelijk geweest omdat regen en wind in de voorbije zomer hadden verhinderd dat het water lang genoeg stil stond om een vast peil te bepalen. Gedeputeerde Staten stelden daarom voor dat hun opdracht tot in de volgende zomer zou worden verlengd.

Dat gebeurde op 20 maart 1785.⁶⁹

69 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 192, f. 80v-81r

Gedeputeerde Staten vroegen daarop de plaatselijke besturen op 26 mei 1785 opnieuw om hen nauwkeurig te informeren over de gevolgen van de genomen maatregelen, opdat zij daarover aan de Staten zouden kunnen rapporteren.⁷⁰ Als er op dit verzoek al antwoorden zijn binnengekomen, dan hebben die niet tot actie van de Gedeputeerde of de Provinciale Staten geleid: bij de landdag van 1786 stond het peil niet meer op de agenda.⁷¹ De gevolgtrekking lijkt te kunnen zijn dat het gehanteerde peil een aanvaardbaar compromis vormde, en dat het min of meer stilzwijgend en min of meer definitief is vastgesteld.

De uitvoering blijft ontoereikend

Ook daarna bleef het een aantal jaren stil rond dit onderwerp. Bovendien vroegen in de turbulente revolutionaire jaren die nu aangebroken waren, andere zaken de aandacht. Maar het probleem was nog geenszins opgelost. Ook de nieuwe besturen bleven geconfronteerd worden met klachten over wateroverlast. Zo is er een rapport, te dateren in het voorjaar van 1796, over de winterse wateroverlast en het zomerse watertekort in Westergo.⁷² Het is opgesteld door J. Braak uit Kollumerland⁷³ en Age Meintes uit Franekeradeel. Zij maakten deel uit van het in 1795 nieuw-ingestelde hoogste bestuursorgaan van het gewest, de *Representanten van het volk van Friesland*. Hun rapport is grotendeels een parafrase van, en deels letterlijk overgeschreven uit de hierboven aangehaalde passage uit de *Tegenwoordige Staat*. Dat wekt de suggestie, dat er in de tien jaar sinds de verschijning daarvan weinig veranderd is. Belangwekkend is daarom, wat zij wijzigen aan de tekst uit 1786. Zij geven enkele mogelijke oplossingen aan. Zij denken daarbij aan de opening en sluiting van het Leeuwarder Verlaat, aan de aanleg van enkele sluizen, en aan enkele maatregelen met betrekking tot het peil: verhoging van het afstromingsniveau bij de Dokkkumer Nieuwe Zijlen met 3 tot 4 duim – 8 tot 10 centimeter – en de invoering van een winterstreefpeil bij het Leeuwarder Verlaat. Deze laatste voorstellen, die geen gehoor gevonden lijken te hebben, laten vooral zien, dat een samenhangend peilbeheer voor de hele provincie, ondanks de maatregelen uit 1784, nog ver weg was.

⁷⁰ *Verzameling van placaaften*, V, p. 304-305

⁷¹ Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nrs. 887 en 888

⁷² BRF, inv.nr. 518. De datering berust op het feit, dat het rapport wordt uitgebracht aan de "Meede-burgers Representanten". Dit college heeft bestaan van juni 1795 tot juni 1796. De auteurs werden er in begin maart 1796 lid van (BRF, inventaris, p. 206).

⁷³ Waarschijnlijk Jan Sybrandus BRAAK, districtssecretaris van Kollumerland. Zie: J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798*, Franeker (Van Wijnen) 2002, aldaar p. 267, 269, 273

Het begin van de negentiende eeuw

Wel een blijk van samenhangend peilbeheer geeft het besluit van het *Departementaal Bestuur van Friesland*, van 20 december 1802. Daarbij kregen de zijlwachters de opdracht "... om in het toekomstige, bij alle gepaste gelegenheden, wanneer weer en wind zulks toelaaten, het binnenwater tot op het gewone zomerpeil af te tappen, totdat dezelve daarin door de vorst zullen verhinderd worden ... ; met last aan de drosten en gerechten van zulke steden en districten, alwaar zeesluizen gelegen zijn, om daarop nauwkeurig toezigt te houden ...".⁷⁴ Deze instructie is opmerkelijk te noemen. In de besluiten die in het verleden genomen waren, was steeds onderscheid gemaakt tussen een zomer- en een winterpeil. Dat laatste ging op 1 oktober in. Het kwam er in feite op neer, dat elk kwartier dan zijn eigen boontjes moest doppen en dat het water groten-deels vrij spel had. Nu zou er, totdat de vorst zou invallen, in heel Friesland afgestroomd moeten worden tot op zomerpeil, wat tientallen centimeters kon schelen. Ook bij dit besluit is niet na te gaan, wat er van de uitvoering terecht gekomen is. Maar gezien de toenmaals algemene opvatting dat winteroverstroming nodig was voor de bemesting van het land, lijkt het niet erg aannemelijk dat dit besluit met enige inzet is uitgevoerd.

Men is geneigd in deze maatregel de hand te herkennen van Matthijs Ypeij. Als lid van het twaalfkoppige Departementaal Bestuur had hij de gelegenheid om een dergelijk besluit tot stand te doen komen, en dat het peilbeheer hem bezig was blijven houden blijkt uit zijn bemoeienissen in latere jaren.

Zo schreef Ypeij's opvolger als landsarchitect, J.W. Karsten,⁷⁵ op 16 december 1804 aan het departementaal bestuur van Friesland: "Moeijlijk! Zeer moeilijjk! zoude het mij geweest zijn aan dezen last [de bewaking van het peil. L.] te

74 *Verzaameling* [sic] *van placaaften, proclamatiën, notificatiën, enz. door het Comité Revolutionair, de provisioneele en volgende representanten, aanvang nemende met het laatste placaat der geremoveerde staats-leden zijnde het begin der Revolutie, dus van den 7 februarij 1795 ...* . 13 delen in 21 banden. Franeker en Leeuwarden (D. Romar en D. van der Sluis), 1796-1810, deel VI, p. 322

75 Jan Wiedemann KARSTEN, Leeuwarden 2 november 1775 – 's-Gravenhage 30 januari 1825; wis- en waterbouwkundige, in deze jaren *landsarchitect*, later *inspecteur in het vierde district van de waterstaat*. Over hem: W. Eekhoff, "Levensschets van Jan Wiedeman Karsten, wis- en waterbouwkundige", *Nieuwe Friesche Volks-almanak*, 12 (1864), p. 130-133; *NNBW*, II, kol. 649-650; Enc. v. Fr., p. 400; R. de Neve, "In dienst van 's-Rijks Waterstaat. Officiëren en geëmployeerden van de Waterstaat, 1798-1848" in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 57 (2003), p. 153-192, aldaar p. 170

voldoen, had niet Uwlieder medelid den burger M. Ypeij het zomerpeil, door deszelfs vader den professor N. Ypeij op verzoek der voormalige Staaten dezer provincie naauwkeurig bepaald, en bij de zogenaamde Verversbrug alhier gemerktekend, wedergevonden en mij aangewezen ...”⁷⁶ Karsten vervolgde: “... naar dat peil is in ’t laatst verlopen voorjaar gestroomd, en, schoon door de kragt der zonnewarmte, die in de zomer het water steeds doet uitdampen en verminderen, het binnenwater, vooral in de nazomer, veel meer dan twee, ja wel eens hier en daar vier en vijf duim beneden dat peil gestaan heeft, zoo zijn mij deswegens geene klagten ter ooren gekomen, en ben daardoor versterkt geworden in mijn gevoelen, dat gemelde peil waarlijk zodanig is als den welgemelden professor N. Ypeij daarvan in zijnen tijd vermoedde, naamentlijk dat hetzelfde noch de hooge, noch de laage landen, noch de scheepvaart benadeelt.

Verheugd met deze ontdekking heb ik op twee onderscheidene plaatsen in deeze stad peilplanken doen aanslaan, alwaar het peil met *O* gemerkt, en de hoogte van het binnenwater, zoo boven als onder dat peil, in duimen wordt aangetoond ...” Op deze planken stond de *O* aangegeven op een hoogte van twee voet en zes duim, 74 centimeter, beneden het niveau van de lijn bij de Verwersbrug.⁷⁷

Ook Karsten lijkt, evenals Matthijs Ypeij, het slachtoffer geworden te zijn van de verwarring waartoe het dubbelzinnige gebruik van het woord *peil* in samenhang met het hanteren van peilmerken op verschillende hoogten, uitnodigt. Hij heeft planken laten aanslaan met de *O* op het niveau van het laagst gemeten zomerwater. Daarover laat Buma, deskundig beschrijver van de door hem waargenomen situatie, geen twijfel bestaan. Maar Karsten gaat er ten onrechte van uit, dat dit ook het door Nicolaas Ypeij geadviseerde streefpeil is. Dat lag echter vijf duimen hoger.

Karsten had vanaf 1 juli 1804 dagelijks de waterhoogte en gegevens over weer en wind laten opnemen. De peilgegevens vanaf die datum tot aan de datum van verzending van zijn brief, 16 december 1804, voegde hij als bijlage bij zijn brief. Het water was sinds half oktober hoger komen te staan dan het zomerpeil, en het had nu een hoogte van negen duim daarboven bereikt. Karsten verbond hieraan ook een advies: “... in aanmerking genomen, dat de uitstrooming van water in het departement, vooral in het noordoostelijk gedeelte, veele groote hinderpaalen ontmoet, ... meene ik verplicht te zijn Ulieden te moeten voordragen (vooral ook omdat de meeste sluiswagters aan hunne slui-

⁷⁶ BRF, inv.nr. 936. Het stuk bevindt zich in de band met “memoriën” uit het jaar 1805, omdat het op 8 januari van dat jaar als punt nr. 14 is behandeld door het departementaal bestuur.

⁷⁷ Buma, *Nota*, § 66

zen óf geheel gene, óf bedriegelijke peilen hebben) of het niet dienstig zijn zoude, ... dat alle de zeesluizen van dit departement geopend worden, en van nu af aan bij alle geschikte gelegenheden dat overtollig binnenwater uitloosing verschaffen...”⁷⁸ Dit voorstel had dezelfde strekking als het bestuursbesluit van 20 december 1802: het winterwater moest vanuit het hele gewest zoveel mogelijk worden geloosd. Het feit dat dit laatste besluit twee jaar later opnieuw als advies op tafel kwam, laat vermoeden dat het nauwelijks of niet is uitgevoerd. Het zou nog vele decennia duren voordat de vanzelfsprekendheid van de winteroverstroming werd aangevochten.

Hernieuwde vaststelling van een zomerstreefpeil, 1808

Matthijs Ypeij bleef zich bezig houden met het peil. Dat blijkt uit de beslissing die de bestuurlijke opvolger van het *Departementaal Bestuur*, de *Landdrost*, in 1808 op zijn voorstel nam. De landdrost bestudeerde “eene door den Secretaris-Generaal [M. Ypeij] geproduceerde eigenhandige aantekening van wijlen deszelfs vader den professor N. Ypeij betreffende het peil van het binnenwater in dit departement en de hoogte tot welke het boezemwater ’svoorjaars zonder nadeel voor de lage landen zoude kunnen worden afgestroomd”. Hij nam de inhoud van deze “aantekening” over in zijn besluit, en stelde een peilbesluit vast.⁷⁹ Als zomerstreefpeil wees hij het niveau van twee voeten en één duim, dat is in het totaal 25 duim, onder de lijn bij de Verwersbrug aan. Wanneer dat niveau bereikt zou zijn, zou het afstromen uit alle buitensluizen gestaakt moeten worden. Bovendien moesten dan het Leeuwarder Vallaat en de binnensluizen en verlaten ten zuiden van Leeuwarden open blijven, zodat een eventueel waterbezwaar boven dat niveau, direct via de Dokkumer Nieuwe Zijlen geloosd zou kunnen worden. Maar op advies van Matthijs Ypeij bepaalde de landdrost ook, dat men in de praktijk niet lager dan tot 20 à 21 duimen beneden de desbetreffende lijn zou afstromen, om de effecten van opwaaiing, trage doorstroming en verdamping te kunnen opvangen, zonder dat de benedengrens van 25 duim belangrijk overschreden zou worden. In de *dispositie* is deze laatste uitvoeringsinstructie in zeer beknopte vorm opgenomen. Maar zij komt veel uitvoeriger aan de orde in het stuk van Matthijs Ypeij zelf, de hierboven genoemde notitie *Iets over het waterpeil*.

⁷⁸ BRF, inv.nr. 936.

⁷⁹ BRF, inv.nr. 2787, 17 maart 1808, dispositie nr. 14

Een algemeen zomerstreefniveau voor heel Friesland had hiermee ingang gevonden. De ligging van het referentievlak bleef nog enige decennia ongewis: de lijn bij de Verwersbrug en de *O* op de peilplanken die Karsten had laten plaatsen wisselden elkaar af als referentiepunt, maar dat was alleen maar van theoretisch belang, omdat de hoogte van beide ten opzichte van elkaar vastlag. Het verschil was twee voet en zes duimen, 74 centimeter. Het laagste van beide vlakken, dat van het laagste door Ypeij gemeten zomerwater, ging *het (Fries) zomerpeil* heten. Het *Fries Zomerpeil* was dus de naam van het peilvlak, in elk jaargetijde.

Het streefpeil wordt uit het oog verloren

Dat het zomerstreefniveau voorlopig een streefniveau bleef, blijkt duidelijk uit het eindrapport van de commissie-Van Sytzama. Deze commissie was op 9 juli 1825 ingesteld door de Staten om voorstellen te doen ter verbetering van de “binnenlandse waterstaat” van Friesland. Een jaar later was zij klaar met haar werk, en zou zij haar eindrapport kunnen indienen. Maar “omdat deze commissie buiten de zittingsperiode van de Staten werkte, werd ze door de koning als illegaal beschouwd. De Staten besloten daarom dat het eindrapport niet zou worden ingediend.”⁸⁰ Uit het definitieve ontwerp-rapport blijkt dat de commissie een beheersing van het peil over de hele provincie niet bereikbaar achtte. Daarom stelde de commissie voor om bij iedere stroomsluis een peilschaal aan te brengen, “met het merk *O* op de begeerde hoogte van het zomerwater”.⁸¹ In het voorjaar, wanneer het “watertrekkend lugtgestel” aanstaande was, dus met het oog op de verdamping, zou het niveau op “3 oude duimen of 7½ Nederlandsche duimen” boven nul gehouden moeten worden.⁸² Wouda concludeert met betrekking tot het voorstel-Van Sytzama terecht: “Blijkbaar zag men geen kans de waterstand voor de hele provincie te regelen en wilde men trachten zich te redden door de waterstand te regelen voor de naaste omgeving van elke zeesluis. Verder geeft dit voorstel blijk van de neiging om de speling in de waterstanden niet te groot te nemen, n.l. 7½ cm naar boven

80 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr.639, noot bij de beschrijving

81 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr.639, f.46

82 W.C.H. Staring, *De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten van vroeger en tegenwoordig*, 4e druk, herz. door R.W. van Wieringen, Schoonhoven (Van Nooten) 1902, fotomechanisch herdrukt Arnhem (Gijsbers & Van Loon) 1980, p. 4: *De Nederlandse duim* waarvan sprake is, is een *centimeter*. Sinds de invoering van het metrieke stelsel per 1 januari 1820 werden voor het woord *meter* en de samenstellingen met dat woord oude maatnamen gebruikt. De meter heette een *Nederlandse el*.

en naar beneden.”⁸³ Omdat Wouda's onderzoek aanvangt bij het begin van de negentiende eeuw, is het hem echter ontgaan, dat hier sprake was van een stap terug ten opzichte van hetgeen gerealiseerd was door vader en zoon Ypeij. Het is niet duidelijk, hoe lang de maatregelen van deze laatste stand hebben gehouden, maar de regime-wisseling in 1813 zal daar zeker geen gunstige invloed op gehad hebben.

De metingen van 1849-1850

Met het ene streefpeil voor de hele provincie lijkt men in de eerste decennia van de negentiende eeuw ook de bewaking van het meetvlak langzamerhand losgelaten te hebben. Want op 2 augustus 1849 vroegen de Provinciale aan de Gedeputeerde Staten “om – uit aanmerking van het belangrijke, dat overal in de Provincie het nulpunt op de peilschalen volkomen gelijk zij, ... en uit overweging, dat zulks ... thans het geval niet is, – te bevorderen dat dit verschil opgeheven worde.”⁸⁴ Gedeputeerde Staten vroegen daarom op 6 augustus aan de hoofdingenieur van de waterstaat, ir. A.C. Kros⁸⁵, inlichtingen over het al dan niet bestaan van contra-merken van het zomerboezempeil ten opzichte van het nulpunt op de peilschaal tegenover het provinciaal gouvernements-huis, en over de verschillen die er tussen de nulpunten op deze en andere peilschalen binnen de provincie bestonden. Zij droegen hem op om er voor te zorgen, dat de nulpunten overal op dezelfde hoogte zouden zijn.⁸⁶ Kros stuurde de twee ingenieurs die op dat moment in de provincie werkzaam waren, op pad en op 4 juli 1850 diende hij zijn rapport in.⁸⁷ In zijn begeleidende brief benadrukte hij, dat de “... hoogten dezer verkenmerken zoo naauwkeurig is, als dit alleen door waarneming bij bevrozen water, stil weder en gesloten sluizen is kunnen geschieden, zonder echter voor eene *volkomene* naauwkeurig-

83 Wouda, *Afwatering*, p. 9

84 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 36, f. 209

85 ir. Arie Christiaan Kros, 2 juni 1786 – Zwolle 1 juni 1860; 1841-1852 hoofdingenieur in Friesland. Over hem: R. de Neve, “In dienst van 's-Rijks Waterstaat”, p. 171. Kros en de ingenieurs die het onderzoek uitvoerden waren in dienst van Rijks-waterstaat. Provinciale waterstaatsdiensten werden eerst in de jaren 1870 opgericht, die in Friesland op 1 augustus 1876.

86 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 777, besluit nr. 75 d.d. 6 augustus 1849

87 Arch. prov. best. 1813-1918, inv. nr. 3007. Een afschrift van dat rapport werd gemaakt in 1869; aanwezig in Arch. prov. bestuur 1813-1918, inv. nr. 336, bijlage bij punt 31. Het gehele rapport werd vervolgens in gedrukte vorm opgenomen in de notulen van de zomervergadering-1869 van de Provinciale Staten: Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 87, p. 430-449

heid, die alléén door eene kunstmatige waterpassing kan verkregen worden, te willen instaan.” Deze werkwijze verschilde niet van die welke Ypeij en De Boer in 1780 hadden voorgesteld: het water tot stilstand laten komen en er dan van uitgaan, dat het overal op hetzelfde niveau staat. Bij het rapport werd een overzicht van het aantal en de hoogte van de vaste verkenmerken van het zomer-boezempeil gevoegd. Deze lagen over geheel Friesland verspreid, zowel langs de buitendijken als binnenslands. In het totaal werden in 75 steden en dorpen merken gemeld en gemeten, vaak meer per plaats, zodat het totaal aantal rond de 200 zal hebben belopen. Kros meldde overigens, dat er geen sprake was van onderlinge hoogteverschillen tussen de nulpunten; alleen waren enkele peilschalen enigszins verzaakt.

De hoogte van de merken op de verschillende plaatsen in Leeuwarden, die in de loop der jaren als nulpunt voor het bepalen van het meetvlak hadden gegolden, werd vastgesteld op 0,74 el⁸⁸ boven het “zomer-boezempeil”, het peil dat Nicolaas Ypeij in 1777 had aangegeven als het laagste ooit gemeten zomerniveau. Het nulpunt voor de peilmetingen was enkele malen verplaatst, eerst in 1808 van de Verwersbrug naar een hoeksteen bij de voormalige Hoekster poort,⁸⁹ en later naar de muur van de gracht bij het Gouvernementshuis. Dat laatste peilmerk was steeds aangebracht geweest op een houten plank, die periodiek moest worden geschilderd en vervangen. Deze was op 1 september 1849 vervangen door een hardstenen peilschaal.⁹⁰ Die was in 1849/1850 het nulpunt van de meting, niet van het peilvlak. Dat laatste lag immers 74 centimeter lager.

De ligging van het waterpasvlak was echter duidelijk: dat was verankerd in de ongeveer 200 verkenmerken. Het is opvallend dat er bij dit onderzoek geen verband werd gelegd met twee andere geodetische operaties die in deze jaren

88 Ook hier gaat het om de *Nederlandse el*. De aangegeven hoogte is dus 74 centimeter.

89 BRF, inv. nr. 2787, verbaal 17 maart 1808, no. 14

90 Uiling, *Friesch zomerpeil*, 195 schrijft: “Omtrent de peilschaal tegenover het Gouvernementsgebouw, den 1 September 1849 geplaatst, wordt in het betreffende proces-verbaal van den 17 September 1849 door twee rijksingenieurs opgemaakt, o.a. vermeld: dat het nulpunt of zomerpeil aan die peilschaal werd bepaald naar het aanwezige merk van 2 ½ Friesche houtvoeten, gelijkstaande met 74 duimen boven zomerpeil op den hardsteen in den walmuur bij de dubbele pijp te Leeuwarden, welk merk bevonden werd in hoogte overeen te komen met het nog gedeeltelijk aanwezige merk aan de Verwersbrug aldaar.” Het hier door Uiling genoemde stuk is niet in de archieven aangetroffen. Het artikel van Uiling moet dus als bron voor deze mededeling gelden. Aan de feitelijke juistheid daarvan lijkt overigens niet getwijfeld te hoeven worden. In zijn brief van 4 juli 1850 maakt ir. Kros er ook melding van, dat de verkenmerken gerekend worden “naar het nulpunt der thans bestaande hardstenen peilschaal in de walmuur tegenover het Gouvernements Huis ...”

plaatsvonden: de driehoeksmetingen in Friesland – de metingen van J.H. Jappé tussen 1843 en 1846, en de uitbreiding van het stelsel van Kraijenhoff⁹¹ – en de invoering van het Amsterdams Peil, dat sinds 1829 verplicht was.⁹²

*De metingen van 1870-1872.
De koppeling met het Amsterdams Peil*

De voornaamste beperkingen van het stelsel van peilmerken in 1850 waren de bepaling ervan – langs fysieke weg in plaats van uitsluitend met behulp van instrumenten – en het ontbreken van een koppeling met het Amsterdams Peil. Deze beperkingen werden opgeheven bij een volgende meting, twee decennia later. In 1868 maakte de hoofdingenieur van de waterstaat, ir. P.J.H. Hayward⁹³, in een stuk aan de Provinciale Staten een opmerking over de wenselijkheid van een waterpassing van Friesland. Later zou blijken dat hij daarbij eigenlijk vooral aan de zeedijken gedacht had. Zijn opmerking viel in een periode waarin de waterstaat bij de provinciale bestuurders volop in de aandacht stond. De opmerking van Hayward leidde dan ook tot een voorstel vanuit de Staten om te komen tot een algemene waterpassing van de provincie. Na enige stukken- en gedachtenwisselingen werd tot een waterpassing besloten.⁹⁴ In die gedachtenwisseling benadrukte Hayward dat ook het Rijk “groot belang” bij deze waterpassing had, omdat “daardoor het Amsterdamsch peil op officiële wijze door de geheele Provincie [zou] worden bekend gemaakt.”⁹⁵ Eerder al was door een Statenlid de vraag opgeworpen “of het ook overweging verdiende om het Amsterdamsche peil aan te nemen, om eenheid te hebben in dezen met andere provinciën”. Maar deze vraag werd terzijde gelegd – tot dat hij ruim honderd jaar later door een ander Statenlid opnieuw gesteld zou worden – met de opmerking dat “voor het dagelijksch gebruik, met aanwijzing van den waterstand in de provincie, ... het noemen van het zomerpeil ... altijd wenschelijk [blijft].”⁹⁶

91 J.H. Holsbrink, “Een Fries driehoeksnet en een Fries coördinatenstelsel” in: *Geodesia. Tijdschrift voor geodesie en geo-informatie* 43 (2001) p. 74-77, 186-189, 250-255; J.H. Holsbrink, “De ‘Fryske triangulaasje’ van ‘e Eekhoff-atlas” in: *It Beaken* 66 (2004), p. 48-62

92 P.I. van der Weele, *De geschiedenis van het N.A.P.*, Delft (Rijkscommissie voor Geodesie) 1971, p. 18

93 ir. Philip John Henry Hayward, Londen 1819 – Leeuwarden 28 januari 1882; hoofdingenieur 1867-1882. Over hem: *NNBW*, II, kol. 553-554

94 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 87, punt 31, en inv. nr. 88, punt 25

95 Arch. prov. best. 1813-1918, inv. nr. 88, p. 195-196

96 Arch. prov. best. 1813-1918, inv. nr. 87, p. 427

De metingen begonnen daadwerkelijk in mei 1870 en duurden tot april 1872.

Terwijl die aan de gang waren, brachten de ingenieurs Brunings en Caland op verzoek van de Provinciale Staten hun rapport uit over de binnenlandse waterstaat van Friesland. Verwijzend naar het werk dat aan de gang was, benadrukten zij het belang van de grote hoeveelheid waarnemingen die beschikbaar waren met betrekking tot de hoogte van de boezemstand. Maar wilden die echt bruikbaar zijn, dan zouden enkele maatregelen nodig zijn: zorgvuldige waarneming, en periodieke publicatie. Daarom moest de “vaste stand der peilschalen naar de uitkomsten der onderhanden waterpassing worde[n] verzekerd, door het stellen van verdeelde hardstenen peilschalen tegen onwrikbare punten, als sluizen ...”, terwijl de hoogte van de nul op die peilschalen “bij behoorlijk proces-verbaal [moest worden] geconstateerd.”⁹⁷

Op 26 augustus 1872 bood Hayward het verslag van de werkzaamheden aan de Staten aan.⁹⁸

De operatie had tot doel gehad “het overbrengen van het Amsterdamsche peil en het Friesche zomerpeil naar verschillende punten in de provincie, benevens het bepalen van de terrehoogte der daarin gelegen buitenlanden. Tot uitgangspunt van de waterpassing diende een peilmerksteen in de Binnen-Munnikezijlen, waarvan de ligging ten opzichte van het A.P. was bepaald tijdens de waterpassing der provincie Groningen in de jaren 1855-1860.” Aanvankelijk werd het werk uitgevoerd met apparatuur die slagen toeliet van slechts 160 meter. Na enige maanden werd deze vervangen door apparatuur die slagen van 250 meter, en onder gunstige omstandigheden nog meer, mogelijk maakte. Het rapport geeft vervolgens een relaas over de toegepaste werkwijze. Uiteindelijk is de hoogte bepaald van de honderd peilmerkstenen die door de provincie geplaatst waren, alsmede van een aantal reeds aanwezige of nieuw geplaatste hakkelbouts. Verder zijn de stand van de peilschalen voor boezem- en zeewaterstand, en de afmetingen van de voornaamste binnenlandse en de zeesluizen vastgesteld.

De koppeling van FZP en Amsterdams peil leidde tot de conclusie dat “de hoogte van het Friesch zomerpeil is bevonden te zijn 0,42 m. beneden A.P. in plaats van 0,47 m. gelijk vroeger werd aangenomen.” Ook Brunings en Caland hadden in 1870 hun beschrijving nog op deze laatste veronderstelling gebaseerd.⁹⁹ Bij de bijlagen bij het rapport van Hayward horen een “register van [548] peilschalen, hakkelbouts en andere verkenmerken in de provincie

⁹⁷ Brunings en Caland, *Memorie*, p. 32-33.

⁹⁸ Arch. prov. best. 1813-1918, inv. nr. 3008

⁹⁹ Brunings en Caland, *Memorie*, p. 12

Friesland".¹⁰⁰ Daarin zijn ook de gegevens van de sluizen opgenomen. En verder werd een overzicht gegeven over noodzakelijke of nog uit te voeren correcties in de stand van de peilschalen, om de hoogte daarvan overeen te laten komen met die van de hardstenen peilschaal in de walmuur tegenover het Gouvernementshuis in Leeuwarden. Deze diende als nulpunt voor de meting van het waterpasvlak van het FZP. De correcties werden uitgedrukt in millimeters. Dit laatste overzicht lijkt een tegemoetkoming aan het advies van Brunings en Ca-land, om de precieze hoogte van de peilschalen te bepalen.

FZP en Normaal Amsterdams Peil

Maar ondanks deze precisie bleek de koppeling met het Amsterdams peil niet goed tot stand te zijn gebracht. In de jaren 1875-1885 werd in Nederland de eerste *nauwkeurigheidswaterpassing* uitgevoerd.¹⁰¹ Het meetvlak dat op deze waterpassing is gebaseerd wordt aangeduid als *Normaal Amsterdams Peil (N.A.P.)* in plaats van als *Amsterdams Peil*. Bij deze metingen werd vastgesteld, dat de nul van de peilschaal in Leeuwarden geen 42, maar 66 centimeter beneden Normaal Amsterdams Peil lag.¹⁰² De hoogte van de andere verkenmerken bleek daardoor ook steeds als ongeveer 24 centimeter hoger ten opzichte van het N.A.P. te boek te staan dan bij deze laatste meting als feitelijke hoogte bepaald werd.

Door deze meting werd de hoogte van het meetvlak dat de naam *Fries Zomer-peil (FZP)* draagt, definitief vastgesteld. Die heeft sindsdien N.A.P. – 0,66 m. bedragen. Tegenwoordig heeft het FZP alleen nog historische betekenis. Op 3 juni 1999 besloot het algemeen bestuur van het toenmalige Wetterskip Fryslân, waaraan het provinciale bestuur het boezembeheer met ingang van 1 januari 1993 had overgedragen, het gebruik ervan met ingang van het jaar 2000 af te schaffen.¹⁰³ Sindsdien hoort het FZP tot het Friese verleden.

¹⁰⁰ Arch. prov. best. 1813-1918, inv. nr. 3009. Dit stuk is bijlage B bij het rapport in inv.nr. 3008, waar ook de bijlagen A, C en D zijn ondergebracht. Het heeft ten onrechte een afzonderlijk inventarisnummer. Het is ook in gedrukte vorm uitgegeven: J. Mulder en H. van Cappellen, *Register van peilschalen, hакkelbouten en andere verkenmerken in de provincie Friesland*, Leeuwarden (De Groot) 1872

¹⁰¹ A. Waalewijn, *De tweede nauwkeurigheidswaterpassing van Nederland 1926-1940*, Delft (Rijkscommissie voor Geodesie) 1979, p. 12-17

¹⁰² *Hoogte van verkenmerken volgens N.A.P. gevonden bij de nauwkeurigheidswaterpassingen en de waterpassingen van den Algemeenen Dienst van den Waterstaat [Deel] II. Provincie Friesland*, 's-Gravenhage (Gebrs. Van Cleef) 1892, p. 32

¹⁰³ Ter Haar en Polhuis, *De loop van het Friese water*, p. 111

4.3 Natuurlijke lozing en inlaat van water van circa 1800 tot circa 1960

Watertoevoer niet te beheersen

Nu er rond 1800 één gemeenschappelijk peilvlak voor heel Friesland was vastgesteld, kon men streefpeilen gaan vaststellen en proberen die te bereiken en vast te houden. Wat de boezem betreft, waren de mogelijkheden daartoe beperkt.

Water bereikte de boezem als neerslag, als binnendringend lek- en schutwater bij de sluizen, en vanuit het toenemende aantal polders. Op geen van deze vormen van toevoer kon het gewestelijk bestuur invloed uitoefenen. De bemaling van een polder en de lozing op de boezem werd als een zaak van de eigenaar of eigenaars van de polder beschouwd. Als de gewestelijke overheid daarover al zeggenschap had, dan oefende zij die in elk geval niet uit. Zij streefde die ook niet na.

Voor de afzonderlijke polders daarentegen is niet alleen het uitmalen, maar ook het inlaten van water vanaf het begin een vanzelfsprekendheid geweest. Daarbij dreigde echter wel steeds het gevaar van verzilting. Bij de stichting van de Grote Schalsumerpolder in 1801 werd in het poldercontract vastgelegd “dat de requiranten verplicht zullen zijn, om bij extraordinaire droogte op goedvinden van gecommitteerden, water van buiten te laten inloopen en de daartoe gemaakte doorgraving weder tijdig te sluiten, tot genoeg van gecommitteerden.”¹⁰⁴ En bij de oprichting van de Hitzumer polder in 1828 werd bepaald: “Bij plaats hebbende droogte zullen noch de polderheeren, noch ingelanden buitenwater laten inloopen, zo ras het buitenwater brak of met zoutdeelen bezwangerd is; ... In geen geval zal er buitenwater worden ingelaten, dan op last van polderheeren, en zullen poldergecommitteerden hier over alvorens moeten worden gehoord.”¹⁰⁵ Dit is klare taal: er mag geen zout water in de polder worden binnengelaten. Klaarblijkelijk bevindt dat zich dan al wel in de boezem.

¹⁰⁴ *Contract van bepoldering onder de dorpen Schalsum, Peins en Sweins, en onder de jurisdictie der stad Franeker*. S.l. [1801], p. 8, art. 12. Een woordelijk gelijklopende bepaling vindt men in het *Poldercontract voor den dorpe Pingjum*, s.l. [1818], herdrukt 1918.

Requiranten; hier: de eigenaars van de molen

Goedvinden; hier: nodig vinden

Gecommitteerden; hier: de vertegenwoordigers van de ingelanden

¹⁰⁵ *Verzameling van stukken, betreffende de bepoldering onder de stad Franeker en het dorp Hitzum, bekend onder den naam van den Hitzumer Polder*, Franeker (G.Ypma) 1830, p. 19-20, art. 27-28

In 1869 adviseerde de hoofdingenieur van de waterstaat aan de Staten “dat het beter is de poldersloten goed te onderhouden, zowel tot berging van water, als om spoedig gebrek daaraan voor te komen, waardoor bij lagen boezemstand op vele plaatsen zout water moet worden ingelaten, dat voor het vee ongeschikt is.”¹⁰⁶

Het besef dat verzilting een ongewenst verschijnsel is, was van oudsher aanwezig.¹⁰⁷ Maar zolang Friesland in het zuidwesten, westen en noorden omringd

106 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 88, p.74

107 Systematisch onderzoek hiervan vond voor het eerst pas in het laatste deel van de negentiende eeuw plaats. Dat gebeurde niet op grond van agrarische of visserijbelangen, maar op die van volksgezondheid.

J.J. Bruinsma, apotheker in Leeuwarden, publiceerde in 1872 een *natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Friesland*. Zijn studie maakte onderdeel uit van een reeks die in de jaren 1870-1881 gepubliceerd werd door het departement van Binnenlandse Zaken. [Bruinsma, *Natuurkundige plaatsbeschrijving*. Zie ook: J.A. Lycklama à Nijeholt, *Vrijmoedige beoordeeling van de “Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland, 2e stuk: Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Friesland, 1872”*. Leeuwarden (W. Eekhoff & zoon) 1879] De *natuurkundige plaatsbeschrijving* werd gezien als een onderdeel van de *geneeskundige plaatsbeschrijving*, een begrip dat misschien het meeste gemeen heeft met *sociale geneeskunde*. Bruinsma gaf een uitvoerige fysisch-geografische en ecologische beschrijving van de provincie. Hij besteedde daarbij ook ruime aandacht aan de aard en de kwaliteit van het Friese water. Als drinkwater waren immers alleen nog put-, regen- en oppervlaktewater beschikbaar. De studie is nog voornamelijk kwalitatief en beschrijvend van aard.

Ook volgend onderzoek, in het begin van de twintigste eeuw, kwam uit de sfeer van de volksgezondheid. Met het oog op de drinkwatervoorziening werd de kwaliteit van grond- en oppervlaktewater onderzocht. De eerste waterleidingbedrijven binnen Friesland kwamen kort na de eeuwwisseling tot stand in Leeuwarden en Sneek. In Sneek koos men voor het gebruik van grondwater dat bij Hommerts werd opgepompt. [*Rapport in zake eener drinkwaterleiding voor Sneek*, Sneek (Van Druten) 1906] Leeuwarden, dat in de omgeving geen toegang had tot voldoende zoet grondwater, had er eerder voor gekozen om boezemwater uit de Wijde Ee bij Grouw te gebruiken. [L.A. Dokkum, *Wateronderzoekingen in verband met de centrale drinkwatervoorziening van Friesland*, s.l. 1914, p. 8]

Met het oog op de drinkwatervoorziening van de rest van de provincie voerde dr. Lolke Ages Dokkum, apotheker in Sneek [Sneek 10 februari 1869 – Sneek 6 januari 1922. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 254; www.genlias.nl] in de jaren 1907-1914 een vergelijkend bacteriologisch, hydrobiologisch en chemisch onderzoek uit naar de soorten water die in Friesland gebruikt werden en zouden kunnen worden. Het gebruik van boezemwater vond hij onwenselijk, onder andere omdat het zoutgehalte daarvan een “enorme schommeling” te zien gaf. Zijn conclusie was, evenals die van het Sneker rapport, dat grondwater uit het zuiden en oosten van Friesland verre te verkiezen was.

Een uitvoeriger onderzoek werd ingesteld in de jaren 1920. De invalshoek was opnieuw die van de volksgezondheid. Verzilting werd ervaren als een milieu-pro-

bleef door zeeën moest de situatie, dat het niet mogelijk was om zoet water in te laten, als een onoplosbaar gegeven worden beschouwd.

Toen de gemeenteraad van Idaarderadeel in 1910 het provinciaal bestuur vroeg om de hoge waterstand aan te pakken, en daarbij adhesie van de andere gemeenten vroeg, bracht de gemeenteraad van Franekeradeel die dan ook wel tot uitdrukking, maar met de uitdrukkelijke verklaring dat in de zomer en de herfst te lage boezemwaterstanden een even groot probleem vormden als te

bleem, al zou dat woord zijn huidige betekenis en kontekst pas een halve eeuw later krijgen. Maar bovendien hield men zich bezig met de vraag of er een verband was tussen het brak worden van water en het voorkomen van malaria. Daarom was de aandacht van de onderzoekers getrokken door “het voortdurend en veelvuldig voorkomen van malaria te Bolsward, dat gelegen is in het midden van het sterk verzoute Westergoo.” [J.W. de Waal, *De verzouting van het boezemwater in Friesland*, s.l. 1927 [Overdruk uit *Verslagen en mededeelingen betreffende de volksgezondheid*, 1927, nr. 12], p. 1]

Het onderzoek ging uit van de veronderstelling dat de verzilting het gevolg was van het binnendringen van buitenwater door de ze sluizen, bij het schutten en als lekwater. Voor het bestaan van “zoute wellen” – zout water dat uit diepe grondlagen aan de oppervlakte komt – en “zoute kwel”, onder andere van zee-water dat onder de dijken door zou dringen, werden geen aanwijzingen aanwezig geacht. Inmiddels is aangetoond, dat deze verschijnselen wel degelijk bestaan. De onderzoeker zag zijn uitgangspunt bevestigd, dat “uitgaande van een zeehaven de verzouting den boezem binnendringt, en [dat] het gehalte aan chloride daalt, naarmate de onderzochte wateren verder van zee gelegen zijn”. [J.W. de Waal, *De verzouting van het boezemwater in Friesland*. II, s.l. 1932 [Overdruk uit *Verslagen en mededeelingen betreffende de volksgezondheid*, april 1932], p. 4] Als enige andere bron van zout zag hij het zogeheten *nortonwater*, water dat ten behoeve van de bedrijfsprocessen van enige tientallen meters diepte werd opgepompt door de circa honderd zuivelfabrieken. [B. Vrijhoff, “De verzilting van de open wateren” in: *De landbouwwaterhuishouding in de provincie Friesland*. Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland / T.N.O., rapport nr. 3 (s.l. [’s-Gravenhage] 1958), p. 119-151, aldaar p. 133: in 1948-1949 waren er 97 zuivelfabrieken.] Bij een vervolgonderzoek in 1938, zes jaar na de sluiting van de Afsluitdijk op 28 mei 1932, en twee jaar nadat de ontzilting van het IJsselmeer voltooid was, bleek er echter ook op plaatsen waarvan hij eerder aangenomen had, dat er alleen zoet water in de bodem zat, met name in de zuidwesthoek, verzout of zout water aanwezig te zijn. [J.W. de Waal, *De verzouting van het boezemwater in Friesland*. III, s.l. 1939 [Overdruk uit *Verslagen en mededeelingen betreffende de volksgezondheid*, 1939, nr. 9], p. 9]

Een nieuw onderzoek, landelijk van opzet, werd in de jaren 1952-1955 uitgevoerd als onderdeel van een onderzoek naar de landbouwwaterhuishouding. [Vrijhof, “Verzilting”] Dat leverde een veel gedetailleerder en genuanceerder beeld van de verzilting op, al werd bevestigd dat het grootste deel van het zout via de sluizen de boezem binnenkwam.

hoge.¹⁰⁸ Zij veroorzaakten problemen voor veeteelt, landbouw en scheepvaart, en de verzilting die er het gevolg van was, was bovendien funest voor de visserij en slecht voor de volksgezondheid. Als enige remedie daartegen zag men in Franeker de afsluiting van de Zuiderzee die een zoet-waterreservoir zou doen ontstaan. Die afsluiting vond uiteindelijk plaats in 1932. Daardoor ontstond vanaf 1934 de mogelijkheid om zoet water in te laten op de Friese boezem. Een klein deel daarvan werd doorgevoerd naar Groningen, dat geen eigen toegang tot zoet water heeft. Op de Friese boezem werd door deze waterinlaat niet alleen een beter peilbeheer mogelijk, maar ook doorspoeling om de verzilting tegen te gaan. Tot dan toe was voor een beheerste aanvoer van zoet water alleen het water beschikbaar dat uit hogere gebieden in het zuiden en het oosten op de boezem geloosd werd. Maar dat was er juist niet als het nodig was: in tijden van droogte.

Het bericht uit Franekeradeel vat het dilemma waar het peilbeheer vóór de afsluiting van de Zuiderzee mee te maken had, goed samen. Ongewenste toevoer van water was niet tegen te gaan, gewenste toevoer van water daarentegen was niet te bewerkstelligen.

Boezembeheersing door waterlossing

De boezem kon dus alleen beheerst worden door regulering van de afvoer. De enige mogelijkheid om vanuit Friesland water te lozen, bestond tot 1920, het jaar waarin het eerste boezemgemaal in gebruik werd genomen, uit het spuien op de omringende zeeën. Dat waren de Zuiderzee, de Noordzee, de Waddenzee en de Lauwerszee. Daarbij moest men steeds rekening houden met het optreden van eb en vloed, en met de wind. De sluizen die voor het spuien noodzakelijk waren, vond men van oudsher voornamelijk aan de zuidwest- en de westkust van het gewest. Vanuit het gezichtspunt van waterlossing was dit een ongunstige situatie. Omdat de overheersende windrichting zuidwestelijk was en is, moest er als het ware tegen de wind en het opgewaaide zeewater in gespuid worden. Daarom leek lozing in het noordoosten, op de Lauwerszee, het meest voor de hand liggend. Maar ook dit was niet zeer doelmatig, omdat de grootste waterbergingen, de meren, in het zuidwesten te vinden waren, terwijl de toevoerwegen vandaar naar het noordoosten, en de Friese waterlopen in het algemeen, maar een zeer beperkte capaciteit hadden.

108 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 196, pt. 36, *Adressen*, nr.3

Uitwaterende sluizen aan het einde van de achttiende eeuw

In de laatste decennia van de achttiende eeuw, de periode waarvan men kan zeggen, dat er sprake is van boezemvorming, vond men in Friesland een aantal zeesluizen. Daarbij werd in eerste instantie onderscheid gemaakt tussen *zijlen* en *sluizen*. Zijlen waren uitwateringssluizen, voorzien van enkele deuren, kerend naar het buitenwater. Sluizen waren schutsluizen, voorzien van dubbele deuren, bestemd voor het scheepvaartverkeer. Dit onderscheid is echter in de loop van de tijd vervaagd. Dit gebeurde bijvoorbeeld wanneer een enkeledeurs zijl geschikt werd gemaakt voor het scheepvaartverkeer. De oorspronkelijke naam bleef dan in gebruik. De *Tegenwoordige Staat*, een eind-achttiende-eeuwse beschrijving van de provincie, gebruikt de woorden door elkaar. Hier zal het woordgebruik van de bronnen gevolgd worden.

Tegen het einde van de achttiende eeuw waren, vanaf het zuidwesten tot het noordoosten, de volgende sluizen in gebruik om het overtollige water af te voeren.¹⁰⁹

In het uiterste zuidwesten trof men de *Schoterzijl* of *Oude Schoterzijl*. Deze lag enkele kilometers landinwaarts, in de rivier de Kuinder, het meest bekend onder haar Friese naam de Tjonger. De Tjonger zorgde voor de afwatering een belangrijk deel van het kwartier Zevenwouden. Voorbij de Schoterzijl buigt de Tjonger af naar het zuidoosten, en komt bij Slijkenburg samen met de Fries-Overijsselse grensrivier de Linde. Beide rivieren kwamen dan bij Kuinre in de Zuiderzee uit. Kuinre ligt op Overijssels gebied.

Meer naar het westen vond men bij Lemmer de *Lemsterzijl*. Dit was een belangrijke scheepvaartsluis. Maar de directe nabijheid van en verbinding met het Tjeukemeer gaf haar ook grote rol bij de afwatering.

Weer enkele kilometers westelijker lag de *Tacozijl*. Van oorsprong was dit een scheepvaartsluis. Haar betekenis was echter in de loop van de tijd verminderd. Aan het eind van de achttiende eeuw diende zij de scheepvaart nog wel, maar zij moest ook de afvoer van water uit het Slotermeer verzorgen.

Het onderhoud van deze sluizen kwam voor rekening van het gewest. Anders was het met de sluis te *Stavoren*.¹¹⁰ Deze werd bekostigd door de stad Stavoren.

109 Beschrijving van de sluizen, voor zover niet anders aangegeven: *Tegenwoordige staat*, I, p. 83-99. Zie voor de geschiedenis van de afzonderlijke sluizen en zijlen ook: Ter Haar en Polhuis, *De loop van het Friese water*, p. 96-99

110 *De Tegenwoordige Staat*, dl.I, p. 97-98, spreekt over "twee zijlen". De stadsplattegrond, dl. I, t.o. p. 365-366, laat eveneens twee sluizen zien. Maar dl. III, p. 316 meldt, dat de zuiderzijl al "voor veele jaren" afgedamd en in de zeedijk opgenomen is.

Dat ging de draagkracht van de stad in feite te boven. In de loop van de achttiende eeuw werd hier wel over onderhandeld tussen stad en gewest, onder andere op basis van bevindingen van professor Ypeij, maar tot meer dan tegemoetkomingen van de kant van het gewest kwam het niet.¹¹¹

Hetzelfde gold voor de *Molkwerumer zijk*, die enkele kilometers noordelijker lag. Dit was een echte uitwateringssluis die niet geschikt was voor de scheepvaart. Zij had een belangrijke waterlossende functie voor haar merenrijke omgeving. Zij moest echter op kosten van alleen het dorp Molkwerum, dat overigens een aanzienlijk agrarisch achterland had,¹¹² onderhouden worden. Dat leidde tot chronische klachten van die kant, en tot ernstig achterstallig onderhoud.¹¹³

De situatie rond de *Hindelooper zijk* was vergelijkbaar met die te Molkwerum. Ook hier moest een betrekkelijk kleine gemeenschap de onderhoudskosten van de zijk, ook in dit geval een echte uitwateringssluis, dragen. De stad Hindeloopen vond bij de gewestelijke overheid echter een williger oor dan het dorp Molkwerum, met name sinds de paalworm in de jaren 1730 het paalwerk van de zeedijk bedreigde.

Verder naar het noorden vond men de *Workumer sluis*. Deze was zowel voor de afwatering als voor de scheepvaart van groot belang. Het ging om een grote sluis. Zij gaf toegang tot een buitendijkse geul, de *Workumer zool*, van ongeveer twee kilometer lengte, waardoor uitstromend water en scheepvaart de Zuiderzee konden bereiken. De aanzienlijke onderhoudskosten voor sluis en geul kwamen voor rekening van de eigenaar, de stad Workum. Die kreeg daarvoor echter, evenals Hindeloopen, van tijd tot tijd gewestelijke ondersteuning. Dat was voor de stad klaarblijkelijk niet voldoende. Want bij een onderzoek dat landsarchitect Jan Wiedemann Karsten in 1804 instelde naar aanleiding van klachten uit omringende dorpen over verzilting van sloten en vaarten, bleek dramatisch achterstallig onderhoud bij deze sluis samen te gaan met wanbeheer bij de bediening. Daardoor kwam er vrijwel ononderbroken zeewater binnen.¹¹⁴

In *Makkum* lagen gedurende een groot deel van de achttiende eeuw twee sluizen, een gewestelijke en een van zijplichtige eigenaren. Beide hadden hun eigen stroomkanaal naar het achterliggende Makkumer meer. In de jaren 1770 werd de laatstgenoemde zijk buiten gebruik gesteld en afgedamd. De eerste werd in 1778 hersteld en aanmerkelijk verbreed.

De stad *Harlingen* kende vier sluizen. Twee ervan, de *Rinnertssluis* of *Rinnertspijp* en het *Lands- of Statensluisje*, dienden alleen de waterlossing en de

111 Het rapport van Ypeij: Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 789

112 *Tegenwoordige Staat*, dl. III, p. 303-304

113 o.a. Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nrs. 507 (pt.11), 508, 821, 825

114 BRE, inv.nr. 924

doorspoeling van de wateren in de stad.¹¹⁵ Het gewestelijke Statensluisje was in 1757 buiten bedrijf gesteld, maar werd in 1780 op verzoek van de stad weer in gebruik genomen.¹¹⁶ De andere twee Harlinger sluizen, de *Grote sluis* en de *Kleine sluis*, dienden zowel de scheepvaart als de waterlossing van noordwest-Friesland. Ook Harlingen deed gedurende de hele achttiende eeuw regelmatig een beroep op de gewestelijke overheid om geldelijke steun voor onderhoud van sluizen en zeewerken.

Enkele kilometers ten noordoosten van Harlingen lag de *Roptazijl*. Deze was het eigendom van de stad Harlingen. Van oorsprong was dit behalve een uitwaterings- ook een scheepvaartsluis naar Franeker. Maar deze laatste hoedanigheid was teloor gegaan door binnen- en buitendijkse dichtslibbing en verzanding. De stad Harlingen had er geen enkel belang bij, om scheepvaart buiten de stad om mogelijk te maken. Aan het einde van de achttiende eeuw diende de Roptazijl dan ook alleen nog de afwatering.

Langs de hele noordkust vond men in deze tijd verder geen sluizen meer. Aan de westzijde van de Lauwerszee lag de *Ezumazijl*. Deze verzorgde de afwatering van Oostdongeradeel. Deze grietenij loosde niet op de Friese boezem, maar rechtstreeks op de Lauwerszee. De Ezumazijl was dan ook geen boezemsluis. In 1775 probeerde ook Westdongeradeel toegang te krijgen tot deze afwatering.¹¹⁷ Maar omdat Westdongeradeel niet was afgesloten van de Friese boezem, leidde dat voorlopig tot niets, omdat Oostdongeradeel niet met het water van heel Friesland belast wilde worden. Pas in 1820 kwam het tot de vorming van de *Polder van Oost- en Westdongeradeel*.

Enkele kilometers zuidelijker, in de zuidwesthoek van de Lauwerszee, lag het pronkstuk van de Friese waterstaat: de *Dokkumer Nieuwe Zijlen*.¹¹⁸ Dit monumentale sluizencomplex is in 1729 gebouwd. Gedurende tweeënhalve eeuw, tot de afsluiting van de Lauwerszee in 1969, is het van vitaal belang geweest voor de scheepvaart en de afstroming van het boezemwater. Bij de afsluiting van de Lauwerszee is een nieuwe schutsluis aangelegd. Het oude complex dient sindsdien alleen nog als spuisluis.

In het uiterste noordoosten van de provincie tenslotte trof men *Munnikezijl*. De hier gelegen sluis sloot de rivier de Lauwers af van de naar haar genoemde zee. De afwatering vond plaats door een stroomkanaal, de *Munnikezijlster Ried*, van enige kilometers lengte. In dit stroomkanaal was in het begin van de achttiende eeuw sprake van sterke aanslibbing, zodat de sluisdeuren binnen korte

115 *Tegenwoordige Staat*, dl. II, p. 580

116 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 848, pt. 10

117 Wouda, *Afwatering*, p. 323-328

118 R. Nouta, *Dokkumer Nieuwe Zijlen in historie*, s.l. (Rijkswaterstaat, Directie IJsselmeergebied), 1995

tijd niet meer draaien konden. Daarom was in 1739 besloten om halverwege in dit stroomkanaal een *spuisluis* aan te leggen. Bij vloed werd daar water ingelaten, dat er bij eb weer uitgelaten werd. De stroming die op deze manier bewerkstelligd werd, zorgde ervoor dat het slib werd afgevoerd, en dat de eigenlijke sluis werkzaam bleef. In de jaren 1877 werd het Groningse Reitdiep door een afsluitdijk vanaf het Groningse Zoutkamp naar de Friese Nittershoek afgesloten van de Lauwerszee.¹¹⁹ Maar ook de Lauwers en de Munnikzijlster Ried raakten hierdoor van die zee afgesloten. Omdat Friesland en Groningen hun eigen waterhuishouding hadden, kregen zij beide hun eigen schut- en uitwateringssluis in deze dijk. De Munnikzijlster Ried werd hiervoor enkele kilometers verlengd, en aan de nieuwe monding ervan werd in 1877 de *Friese sluis* aangelegd.

De grootte van de sluizen

In het begin van de negentiende eeuw werd, waarschijnlijk door landsarchitect Karsten een beschrijving opgesteld van alle zee- en binnensluizen in Friesland, waarbij hij ook de maten opgaf.¹²⁰ Dit stuk geeft een goed beeld van de groottes van de sluizen en van hun relatieve betekenis. Het geeft de volgende gegevens, die hierna ook zijn omgerekend naar moderne maten (zie p. 94).

In 1832 werd een nieuw, uitvoerig overzicht gemaakt van de uitwaterende sluizen van Friesland.¹²¹ De daar opgegeven sluisbreedtes stemmen in het overgrote deel van de gevallen tot op centimeters overeen met die uit het hiernaast gegeven overzicht. Voor de sluizen bij Lemmer en Workum worden breedtes opgegeven die enige decimeters groter zijn, bij de Rinnertspijp in Harlingen is sprake van een breedte van 4,00 meter. De Roptazijl bleek 4,18 meter breed te zijn.

119 R. Nouta, *De voorgeschiedenis, afsluiting, ontginning en de verbouw van cultuurgewassen gedurende de tijdelijke exploitatie in de jaren 1971 t/m 1978 in de Lauwerszee*, Lelystad (Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders) 1987, 2e verm. druk, p. 96-97; M. Schroor, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1955*, Groningen (REGIO-PROjekt) 1995, p. 110, 157-158

120 BRF, inv.nr. 3082. De gebruikte *Friese houtvoet* is 29,6 cm lang. Hij omvat 12 duimen. (Holtman, *Metten en wegen in Friesland*, p. 94 en 180). De diepte is de “diepte beneden zomerwater”. Zie daarover hfdst. 4.2

121 “Rapport van den Heer Hoofd-Ingenieur ... Ferrand, bijlage B” in: *Stukken, betrekkelijk aan te brengen verbeteringen in den binnenlandschen waterstaat der provincie Vriesland, gedrukt ten gebruike van de heeren leden der Staten van Vriesland...* 1835, herdrukt en voor het publiek verkrijgbaar gesteld, ingevolge besluit ... van den 19 juli 1854, Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1855, aldaar na p. 215

Naam	Breedte	Diepte	Doorsnede beneden zomerpeil
Oude Schoterzijl	15 vt 4,44 m.	4 vt 9 duim 1,41 m.	6,26 m ²
Lemstersluis	20 vt 5,92 m.	6 vt 1 duim 1,80 m.	10,66 m ²
Taco-Zijl	18 vt 6 duim 5,48 m.	4 vt 6 duim 1,33 m.	7,29 m ²
Sluis te Stavoren	26 vt 3 duim 7,77 m.	7 vt 3 duim 2,15 m.	16,70 m ²
Molkwerumer zijl	18 vt 5,33 m.	3 vt 7 duim 1,06 m.	5,65 m ²
Hindeloper sluis	16 vt 4,74 m.	3 vt 6 duim 1,04 m.	4,93 m ²
Workumer sluis	23 vt 6 duim 6,96 m.	6 vt 6 duim 1,92 m.	13,36 m ²
Makkumer sluis	26 vt 7,70 m.	6 vt 3 duim 1,85 m.	14,24 m ²
Harlinger sluizen			
Groote sluis	20 vt 10 duim 6,17 m.	6 vt 6 duim 1,92 m.	11,85 m ²
Rinnertspijp	10 vt 6 duim 3,11 m.	4 vt 3 ½ duim 1,27 m.	3,95 m ²
Kleine sluis	14 vt 4,14 m.	6 vt 1,78 m.	7,37 m ²
Het Statensluisje	5 vt 6 duim 1,63 m.	6 vt 10 duim 2,02 m.	3,29 m ²
Roptazijl	onbekend ?	2 vt 6 duim 0,74 m.	?
Ezumazijl	onbekend ?	onbekend ?	?
Nieuwe Zijlen			
Noorderkoker	16 vt 4,74 m.	8 voet 2,37 m.	11,24 m ²
Middenkoker	28 vt 8,29 m.	8 vt 2,37 m.	19,65 m ²
Zuiderkoker	16 vt 4,74 m.	8 vt 2,37 m.	11,24 m ²
Munnikezijl	16 voet 4,74 m.	4 vt 10 duim 1,43 m.	6,78 m ²
Spuijsluis	17 vt 6 duim	5 vt 6 duim	
[Munnikezijlster Ried]	5,18 m.	1,63 m.	8,44 m ²

De sluizen rond het jaar 1870

Toen Brunings en Caland in 1871 verslag uitbrachten over hun onderzoek naar de Friese waterhuishouding, voegden ook zij daar een lijst van de uitwaterende sluizen aan toe.¹²² Die lijst verschilt op twee punten van degene die rond 1800 werd opgesteld. De Ezumazijl ontbreekt bij Brunings en Caland. Zij vermelden daarentegen wel de in 1842 gebouwde Lindesluis. Beide sluizen kunnen hier echter buiten beschouwing blijven, omdat het geen sluizen van de Friese boezem waren.

De sluisbreedtes die Brunings en Caland opgeven zijn dezelfde als die welke ir. Ferrand veertig jaar eerder had vermeld. Alleen bij de Grote Sluis in Harlingen, die inmiddels verbreed en verdiept was, is hun opgave 0,62 meter groter. Over de dieptes die achtereenvolgens rond 1800 en in 1870 opgegeven worden, zijn geen ondubbelzinnige uitspraken te doen. Het anonieme overzicht heeft het over “diepte beneden zomerwater”, Brunings en Caland geven de “diepte van den slagbalk onder laagwater”. De opgegeven waarden zijn voor enkele zuidelijke sluizen identiek, voor de sluizen aan de westkust bedragen de verschillen enkele decimeters naar weerskanten. Voor de sluizen in Harlingen en ten noorden daarvan is de rond 1800 opgegeven diepte in enkele gevallen meer dan een meter groter dan die uit 1870.

Beschouwt men de breedte en de opgegeven diepte van de sluizen als maatgevend voor hun spuicapaciteit, en telt men de capaciteiten van de sluizen waarvan op beide lijsten gegevens worden vermeld bij elkaar, dan blijkt de opgegeven spuicapaciteit in 1870 ruim vier vijfde te bedragen van die aan het begin van de eeuw. Bij dit cijfer zijn verschillende voorbehouden te maken. De conclusie lijkt echter wel gerechtvaardigd, dat de grootte-orde op beide tijdstippen gelijk was, maar dat er in de loop van de eeuw wel sprake is geweest van een afname.

Advies van Brunings en Caland

Dat vergroot het belang van de slotsom waartoe Brunings en Caland komen. Op grond van waarnemingen en berekeningen concludeerden zij “dat de Friese sluizen in staat zijn al het water, zelfs in ongunstige tijden, af te voeren, dat op den bodem valt”.¹²³ Zij meenden te hebben aangetoond, “dat er geene

¹²² Brunings en Caland, *Memorie*, [p. 35], bijlage I

¹²³ Brunings en Caland, *Memorie*, p. 23

behoefte bestaat aan meerdere sluizen en dat de bestaande ruim voldoende zijn, zoodat het denkbeeld tot het stichten van nieuwe sluizen of van opmalingswerktuigen voor den waterafvoer geene overweging noodig heeft.”¹²⁴

Volgens hun inzichten waren er andere maatregelen nodig om tot beheersing van de boezem te komen. Als eerste noemden zij verruiming van de toevoerkanaalen naar de sluizen, met name naar die in het noordoosten. Daarnaast adviseerden zij tot planmatige inpoldering van het boezemland. Sindsdien is er van uitbreiding van de lozingsmogelijkheden door middel van sluizen geen sprake meer geweest.

De twintigste eeuw

Pas bij de aanleg van het Van Harinxmakanaal, in 1950, kreeg de Friese boezem er nieuwe spuisluizen bij. Dat zijn de Tsjerk Hiddessluizen, die in Harlingen vanuit het Van Harinxmakanaal toegang geven tot de Waddenzee. Zij zijn zowel schutsluis als stroomsluis. De tezelfdertijd aangelegde Prinses Margrietsluis in Lemmer is voor de waterlossing van de boezem nooit van betekenis geweest, omdat zij toegang geeft tot het IJsselmeer, waar een hoger peil gehandhaafd wordt dan op de boezem.

De toevoer naar de sluizen rond 1780

Bij boezembeheersing door middel van waterlossing moest aan drie voorwaarden voldaan zijn: er moest één peilvlak zijn voor heel Friesland, het vermogen van de sluizen moest toereikend zijn, en het water moest daar gemakkelijk en snel kunnen komen.

Voor alle drie deze zaken is professor Nicolaas Ypeij tezamen met provinciale ambtenaren, met name ingenieur Jelle Taeckes de Boer, in de decennia 1770 en 1780 regelmatig op pad geweest. Hun adviezen met betrekking tot het peil legden in 1784 de grondslag voor de vaststelling van wat later het *Fries Zomerpeil* zou heten. Het archief van de Staten van Friesland uit deze jaren bevat een aantal rapporten en adviezen van hun hand inzake de zeesluizen, zoals bijvoorbeeld die van Stavoren.¹²⁵ En ook de waterlopen werden door hen aan een “oculaire inspectie” onderworpen. Het initiatief voor deze onderzoeken ging steeds uit van de Staten van Friesland. Die voerden wat betreft de “bin-

¹²⁴ *Ibid.*, p. 30

¹²⁵ Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 789, rapport d.d. 3 april 1773

nenlandse waterstaat” in deze periode in het algemeen een ad-hoc beleid. Er lag geen plan aan ten grondslag dat de hele waterbeheersing bestreek. Het werk van de deskundigen kon daardoor ook geen allesomvattende oplossing bieden. Een uitzondering kwam in 1774 tot stand. Er werd toen een commissie benoemd die bestond uit Ypeij, De Boer en kapitein-luitenant-ingenieur Kraijenhoff, deze laatste aangewezen door de stadhouder.¹²⁶ De directe aanleiding tot haar instelling waren werkzaamheden die hadden plaatsgevonden aan de sluizen bij Munnikezijl en Molkwerum. De commissie moest nagaan, of die sluizen van belang waren voor de waterlossing, dan wel of zij buiten bedrijf gesteld konden worden. Gedeputeerde Staten vroegen de commissie om, nu zij zich toch met deze zaak bezig hield, haar aanpak te verruimen, en een onderzoek in te stellen naar “de waterstaat der provincie en den toevloed van water uit Overijssel, Stad en Lande [van Groningen] en Drente na[ar] Vrieslandt, den toestand der binnenlandsche waterlossingen, en de oorszaak van het hoge waater waardoor de provinciale bodem dikwils wordt gequelt”.¹²⁷ Op 20 augustus 1774 bracht de commissie rapport uit. De sluis bij Molkwerum moest blijven. De Munnikezijl zou opgeheven kunnen worden als er een nieuwe verbinding met de Dokkumer Nieuwe Zijlen tot stand gebracht zou worden. Daarnaast beschreef zij de toestand van een aantal waterlopen die het water in Oostergo naar de sluizen brachten. Haar algemene slotsom was, dat deze in betere staat gebracht en onderhouden zouden moeten worden. In 1777 werd daarop de Dokkumer Ee uitgediept. Dat was jarenlang uitgesteld omdat men het niet eens had kunnen worden over de bekostiging van het werk.¹²⁸ Bij deze werkzaamheden lieten Ypeij en De Boer bij de Verwersbrug in Leeuwarden ook het peilmerk aanbrengen dat in de toekomst zou dienen als grondslag voor het FZP. Zij zagen wel de samenhang van de verschillende omstandigheden die de boezembeheersing beïnvloedden, maar de terughoudendheid van de Staten leidde er toe, dat het niet tot een allesomvattende aanpak kwam.

Een samenhangende benadering rond 1800

Tot een dergelijke samenhang in de benadering van de boezembeheersing lijkt het wel gekomen te zijn in de eerste jaren van de negentiende eeuw. Jan Wiede-

¹²⁶ Het betreft hier niet de bekende waterstaatkundige, kartograaf en militair van die naam. Die werd pas in 1758 geboren.

¹²⁷ Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 825, punt 5 betreffende rapport d.d. 20 augustus 1774. Het rapport zelf ontbreekt. Afschriften ervan in: BRF, inv. nr. 1088, p. 1-37, en in Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 636, omslag C

¹²⁸ *Tegenwoordige Staat*, dl. II, p. 17-22

mann Karsten was, aanvankelijk als *landsarchitect* en enige jaren later als *inspecteur van de waterstaat*, belast met het feitelijke beheer van de waterstaatswerken in het gewest. Zijn voorganger, Matthijs Ypeij, was werkzaam als lid, en later als eerste dienaar van het gewestelijk bestuur. In de nieuwe staatkundige omstandigheden konden zij hun kennis en inzichten vorm geven zonder afhankelijk te zijn van de moeizame besluitvorming die een generatie eerder de gang van zaken had bepaald. Dus werd er niet alleen een peilvlak, maar ook een streefpeil, zelfs voor de winter, vastgesteld.¹²⁹ De sluizen, niet alleen de ze sluizen, ook de binnenlandse, werden onderzocht en hun lozend vermogen werd opgemeten.¹³⁰ En er werd een omvangrijk onderzoek ingesteld naar “de uitlozingen en vaarwaters” en naar hun toevoercapaciteit naar de sluizen. Karsten trok daartoe met J. Jacobi, *stadtbouwmeester van Harlingen*, en S.R. Miedema, *strandmeester der Vijf deelen zeedijken binnendijks*, in de laatste maanden van 1804 en in het voorjaar van 1805 het hele gewest door. Zij brachten twee omstandige rapporten uit, met een begroting van de kosten voor het tot stand brengen van de noodzakelijke verbeteringen.¹³¹ Maar het kwam niet tot uitvoering daarvan. Een verklaring daarvoor wordt nergens met zoveel woorden aangetroffen. Het ligt echter voor de hand om die te zoeken in de voortdurend wijzigende bestuurlijke en financiële omstandigheden in het eerste anderhalve decennium van de negentiende eeuw.

Initiatieven en voorstellen vanuit het provinciale bestuur

De totstandkoming van het Koninkrijk der Vereenigde Nederlanden in 1814 bracht de terugkeer van de Staten als provinciaal bestuur. Weliswaar droegen de colleges van Provinciale en de Gedeputeerde Staten een principieel ander karakter dan de gelijknamige colleges ten tijde van de Republiek – de gewestelijke soevereiniteit was immers teloor gegaan –, maar in de personele sfeer lijkt er een aanzienlijke continuïteit geweest te zijn. In Friesland ontmoet men in de negentiende-eeuwse Staten tal van leden van families die ook in voorgaande eeuwen in het gewestelijk bestuur vertegenwoordigd waren. Een van dezen was W.A. van Haren,¹³² een

¹²⁹ Hierboven, p. 77-79

¹³⁰ BRF, inv.nr. 3082

¹³¹ BRF, inv.nr. 1088. Afschriften in BRF, inv.nr. 1051 en in Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 636, omslag C, volgnrs. 45 en 47

¹³² Willem Anne [sinds 1825 baron] VAN HAREN, 's-Gravenhage 24 augustus 1749 – Veenklooster 22 april 1835; 1779-1795 grietman van Weststellingwerf als opvolger van zijn vader, lid van de Staten van Friesland, 1814-1830 lid van de Provinciale Staten. Over hem: *NNBW*, VIII, kol. 692-694, Enc. v. Fr., p. 342

ander M.P.D. van Sytzama.¹³³ Beiden verdiepten zich intensief in Friesland's "binnenlandse waterstaat". Dat leidde tot een aantal voorstellen hunnerzijds, op persoonlijke titel of in commissieverband met anderen gedaan.¹³⁴ Na de dijkdoorbraken en de daarop volgende overstroming van zuidwest-Friesland in februari 1825 werd Van Sytzama in 1826 voorzitter van een provinciale commissie die in opdracht van de koning "den tegenwoordigen toestand der vaarwaters en uitlozingen in de Provincie Vriesland en de verbeteringen, welke daarin zouden kunnen worden daargesteld" moest onderzoeken.¹³⁵ Naast hem bestond de commissie verder uit J.A. Lootsma en de hoofdingenieur van de waterstaat in Friesland, ir. P. Wellenbergh.¹³⁶ Hun werk resulteerde twee jaar later in een rapport met 65 aanbevelingen. Het overgrote deel daarvan kwam neer op verbetering van de primaire en secundaire waterlopen door uitdieping, verbreding en het verwijderen van obstakels. Het rapport werd, samen met de opvattingen daarover van de provinciale gouverneur, J.A. van Zuylen van Nijeveld,¹³⁷ ter beoordeling voorgelegd aan hoofdingenieur van Rijkswaterstaat J.H. Ferrand. Deze bracht op zijn beurt een rapport uit.¹³⁸

133 Maurits Pico Diderik baron VAN SYTZAMA, Driesum 2 juni 1789 – Leeuwarden 15 juli 1848; 1813-1840 verschillende functies in Friesland, 1826-1840 lid van de Tweede Kamer (1837-1838 voorzitter daarvan), 1840-1848 gouverneur van Friesland. Over hem: *NNBW*, IX, kol. 1103-1104, *Enc. v. Fr.*, p. 613, Kalma, *Dit wienen ek Friezen*, V, p. 43-50, www.parlement.com.

134 Wouda, *Afwatering*, p. 4-10

135 "Rapport over den binnenlandschen waterstaat der provincie Vriesland, ingediend den 16 september 1828" in: *Stukken, betrekkelijk aan te brengen verbeteringen in den binnenlandschen waterstaat der provincie Vriesland, gedrukt ten gebruike van de heeren leden der Staten van Vriesland... 1835, herdrukt en voor het publiek verkrijgbaar gesteld, ingevolge besluit ... van den 19 julij 1854*, Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1855, p. 1-78, aldaar p. 1. Het archief van de commissie: Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nrs. 632-639 en het daarmee in feite één geheel vormende Archief van de familie Van Haersma-Van Sytzama, inv.nr. 16. Beide bestanddelen hebben tezamen deel uitgemaakt van de "aanwinsten 1941" van het toenmalige Rijksarchief in Friesland. Het is niet duidelijk waarom, en op grond van welke maatstaven de stukken over de twee archieven verdeeld zijn.

136 Ir. Pieter WELLENBERGH, 's-Gravenhage december 1784 – Utrecht 20 mei 1855; 1815-1841 fungerend hoofdingenieur van de waterstaat in Friesland. Over hem: *NNBW*, IV, kol. 1441-1442; *Enc. v. Fr.*, p. 682

137 Jan Adriaan (vanaf 1815 jonkheer, vanaf 1822 baron) VAN ZUYLEN VAN NIJEVELT, Rotterdam 25 augustus 1776 – Leeuwarden 29 maart 1840; na een ambtelijke en bestuurlijke loopbaan vanaf 1826 tot zijn overlijden gouverneur van Friesland. Over hem: *NNBW*, III, kol. 1524-1525; www.parlement.com

138 "Rapport van den heer hoofd-ingenieur van den Waterstaat Ferrand ..." in: *Stukken binnenlandschen waterstaat*, p. 79-215. Bespreking bij Wouda, *Afwatering*, p. 11-23

Daarin gaf hij aan, dat uitvoering van alle door de commissie-Van Sytzama gedane voorstellen naar zijn mening waarschijnlijk tot overbodige uitgaven zou leiden. Hij adviseerde daarom, om ze niet alle uit te voeren, en om pas gaandeweg steeds vast te stellen, hoe verder te gaan. De aanleg van nieuwe sluizen achtte hij overbodig, zolang het nog duidelijk was, dat de toevoerkanalen naar de bestaande sluizen ingrijpende verbetering behoeften.¹³⁹ Wellenbergh vertaalde het advies in acht voorstellen, zeven ter verbetering van de afwatering en een voor verbetering van de hoofdvaarwegen.¹⁴⁰ Gedeputeerde Staten en een commissie uit de Provinciale Staten keken hier ook nog eens naar,¹⁴¹ maar uiteindelijk kwam het in 1835 toch tot een besluit. De strekking daarvan was dat men zou beginnen met de verbetering van de afwatering via de sluizen van Stavoren, Molkwerum en Hindeloopen, en dat men verder van jaar tot jaar zou beslissen welke werken vervolgens ter hand zouden worden genomen.

De Memorie van ir. C.I. Bolten, 1860

Met de uitvoering van de noodzakelijk geachte werken was niet gewacht totdat dit besluit genomen was. Al in 1827 was had men de eerste projecten ter hand genomen. Dat ging de volgende jaren regelmatig door. Daarbij werd zowel verbetering van de natuurlijke afwatering als verbetering van de hoofdvaarwegen nagestreefd. Na vijftientwintig jaar, in de loop van de jaren 1850, ontstond bij de provinciale bestuurders de behoefte om vast te stellen wat er nu bereikt was, en wat er nog gedaan moest worden. Zij besloten daarom de stukken die een kwart eeuw eerder ten grondslag hadden gelegen aan de plan- en besluitvorming te laten herdrukken¹⁴² en die als leid snoer te nemen voor de voortzetting van de werkzaamheden.

Op hun verzoek gaf de in Friesland werkzame hoofdingenieur van Rijkswaterstaat, ir. C.I. Bolten,¹⁴³ een overzicht van wat er in de verlopen decen-

¹³⁹ *Stukken binnenlandschen waterstaat*, p. 164

¹⁴⁰ "Acht memoriën ..." in: *Stukken binnenlandschen waterstaat*, p. 233-322. Bespreking bij Wouda, *Afwatering*, p. 23-27

¹⁴¹ "Rapport van heeren Gedeputeerde Staten ... 1835" en "Rapport der commissie uit de Staten van Vriesland ..." in: *Stukken binnenlandschen waterstaat*, resp. p. 217-231 en p. 323-358. Bespreking bij Wouda, *Afwatering*, p. 27-29

¹⁴² *Prospectus: aankondiging herdruk "Verzameling van stukken, betreffende den binnenlandschen waterstaat van Friesland*, [Leeuwarden (M. van den Bosch), 1854]

¹⁴³ ir. Christiaan Isaac BOLTEN, Alkmaar 14 mei 1801 – 's-Gravenhage 2 november 1892, hoofdingenieur 1852-1867. Over hem: *NNBW*, V, kol. 45-46; R. de Neve,

nia gedaan was.¹⁴⁴ Later kwamen daar nog twee aanvullende overzichten bij.¹⁴⁵ Daarin worden over de jaren van 1827 tot en met 1865 in het totaal 282 werken genoemd. Ook stelde Bolten een *memorie* op waarin hij aangaf, hoe naar zijn mening verder gegaan zou moeten worden.¹⁴⁶ Bolten was van mening, zoals ook ir. Ferrand dertig jaar eerder was geweest, en zoals Brunings en Caland tien jaar later opnieuw zouden vaststellen, “dat het aantal en vermogen der sluizen voldoende [was], om, wanneer de toevoerkanalen in orde [waren], het overvloedig boezemwater tijdig te kunnen lozen”.¹⁴⁷ Ook vond hij, “dat de kanalen van afstroming naar de verschillende sluizen ... zich over het algemeen in eenen gunstigen toestand [bevonden] en [dat] daaraan ... vooreerst geene verbeteringen van groot belang [behoefden] te worden bewerkstelligd.”¹⁴⁸

Gedeputeerde Staten kwamen tot een samenvattende beoordeling. Zij meenden dat de maatregelen die waren genomen naar aanleiding van het rapport dat de commissie-Van Sytzama in 1828 had uitgebracht, er toe hadden geleid, dat de provincie onder normale omstandigheden “van eene behoorlijke gelegenheid tot afstroming van het overvloedige boezemwater” verzekerd was.¹⁴⁹ Maar voor situaties waarin sprake was van grote hoeveelheden neerslag bij langdurige zuiden- en zuidwestenwind durfden zij deze uitspraak niet aan.

“In dienst van 's-Rijks Waterstaat”, p. 161-162

144 *Staat der werken tot verbetering van de algemeene afstroming van het boezemwater en de scheepvaart in de provincie Friesland, uitgevoerd van het jaar 1827 tot en met het jaar 1858*. S.l., s.a.

145 *Eerste vervolg van den staat der werken tot verbetering der algemeene afstroming van het boezemwater en der scheepvaart in de provincie Friesland, uitgevoerd van het jaar 1860 tot en met het jaar 1862*. S.l., s.a. *Tweede vervolg van den staat der werken tot verbetering van de algemeene afstroming van het boezemwater en der scheepvaart in de provincie Friesland, uitgevoerd van het jaar 1863 tot en met het jaar 1865*, s.l., s.a.

Het overzicht over het jaar 1859, dat de nummers 209 tot en met 223 omvat, is niet in een zelfstandige publicatie verschenen, maar opgenomen in de *Staat* die als bijlage 5 is toegevoegd aan de hierna te noemen *Memorie* van ir. Bolten. Deze laatste *Staat* is voor de eerste 223 nummers identiek met de in de vorige noot genoemde zelfstandige publicatie.

146 C.I. Bolten, *Memorie omtrent den tegenwoordigen toestand van den binnenlandschen waterstaat in de provincie Friesland, met opgaaf der nog vereischt of nuttig geacht wordende verbeteringen aan de kanalen van algemeene afstroming en scheepvaart*, Leeuwarden (M. van den Bosch) 1860

147 *Ibid.*, p. 17

148 *Ibid.*, p. 37

149 *Plan van voort te zetten waterstaatsverbetering in de provincie Friesland, door de Gedeputeerde Staten aangeboden aan de Staten der provincie, in hunne zomervergadering van 1861*, Leeuwarden (M. van den Bosch) 1861, p. 46

Maatschappelijke aandacht voor de afwatering

Het voorbehoud van Gedeputeerde Staten bleek niet ongegrond. Het provinciaal bestuur was de lozing van het boezemwater geenszins meester. Dat leidde tot klachten van bewoners van lager gelegen delen van de provincie. Gedeputeerde Staten legden de zaak in augustus 1866 voor aan ir. Bolten, maar die had het bij herhaling te druk om hier aandacht aan te besteden.¹⁵⁰ In de loop van 1867 werd Bolten gepensioneerd. Hij werd opgevolgd door ir. P.J.H. Hayward. Deze nam het gevraagde onderzoek ter hand. Op 8 juni 1869 diende hij een omstandig rapport in.¹⁵¹ De maatregelen die hij op grond hiervan voorstelde, waren voor het eerst niet alleen maar waterstaatkundig, maar ook bestuurlijk van aard. Naast het gebruikelijke verruimen van een aantal stroomkanalen, zou men ook moeten werken aan het verhogen en verzwaren van gebrekkige polderkaden. De gemeentebesturen zouden dat laatste zo veel mogelijk moeten bevorderen. Bovendien zouden provincie en gemeenten bepolderingen en de totstandkoming van waterschappen krachtig moeten stimuleren.¹⁵²

Provinciale Staten gingen niet voetstoots accoord met deze voorstellen. Op hun verzoek vroegen Gedeputeerde Staten de minister van Binnenlandse Zaken, onder wie de waterstaat ressorteerde, om een deskundige aan te wijzen die zou moeten adviseren over de “binnenlandse waterstaat” van de provincie, in samenhang met de regionale en economische belangen die in het geding waren. De minister wees twee van de hoogste ambtenaren van de Rijkswaterstaat aan, de eerder genoemde ingenieurs Brunings en Caland. Deze brachten op 31 oktober 1870 verslag uit. Zij vonden dat er “zeer veel” te doen was.¹⁵³ Hun advies vatten zij samen in twee hoofdpunten:

“1 Verbetering der afvoerkanalen;

2 Afscheiding der lage landen van den algemeenen boezem, zoodat men ten slotte, even als in ieder welgeordend waterschap, in de provincie slechts twee hoofddeelen zou verkrijgen: 1. het polderland en 2. de boezem.”¹⁵⁴

Inmiddels was er al een aantal jaren niet veel meer gedaan aan de verbetering van de afstroming van het boezemwater. De boezem werd ondertussen echter wel steeds “gevoeliger”. Dat wil zeggen, dat door voortdurende bepoldering

150 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 79, p. 67 en inv.nr. 81, p. 140-141

151 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 87, p. 187-234, besproken bij Wouda, *Afwatering*, p. 49-57

152 *Ibid.*, p. 231-232

153 Brunings en Caland, *Memorie*, p. 30

154 *Ibid.*, p. 28

de boezem en het boezemland dat als overloopgebied diende, kleiner werden, terwijl tengevolge van deze zelfde maatregelen de aanvoer van water naar de boezem juist vergroot en versneld werd.

Het Statenlid J.A. Lycklama à Nijeholt¹⁵⁵ publiceerde daarom een eigen voorstel.¹⁵⁶ En ook de publieke opinie ging zich steeds meer met het peil en de afvoer van het boezemwater bemoeien.¹⁵⁷ Dit alles leidde echter niet tot doeltreffende maatregelen. De afwatering bleef gedurende enige decennia meer een zaak van maatschappelijke en bestuurlijke discussie dan van daadwerkelijke werkzaamheid. Het gevolg daarvan was, dat het water bijna jaarlijks vele maanden tientallen centimeters boven FZP stond en dat vele tienduizenden hectaren maandenlang onder water stonden.¹⁵⁸ Dat leidde regelmatig tot klachten bij het provinciaal bestuur. Zo kwam er in 1876 een klacht uit Goëngarijp, “dat men er zoo heeft te worstelen met slijk, modder en water. Het schoolpad loopt over smalle bruggen, draaien en houten, zoodat de kinderen er bij harden wind over moeten kruipen. Ook staan er drie watermolens midden over het publieke voetpad. Om een van deze is een omweg gemaakt om het erf te kunnen mijden, maar die omweg staat in het winterhalfjaar altijd onder water. Wil men de kinderen niet door de wieden laten doodslaan, dan is men genoodzaakt hen met een bootje langs de molen te brengen en hen evenzoo terug te halen. Het verkochte vee kan niet worden afgeleverd, “as in Febrewaris de kij mei de pong om ‘e hals stean”¹⁵⁹... . De naaste marktplaats Joure ligt 1½ uur ver. De bootjes kunnen vaak niet door het ijs, per slede is er evenmin verkeer. Dan moet men

155 Jhr. Jan Anne LYCKLAMA À NIJEHOLT, Oldeboorn 3 december 1809 – 's-Gravenhage 19 april 1891; 1853-1881 burgemeester van Opsterland, in de periode 1841-1886 42 jaar lid van de Provinciale Staten, waterstaats- en landbouwdeskundige. Over hem: *NNBW*, IX, kol. 633-635; Enc. v. Fr., p. 456

156 J.A. Lycklama à Nijeholt, *Verbetering van Frieslands watertoestand. Beschouwingen over de beginselen en middelen, welke ten aanzien der afstrooming van het boezemwater dezer provincie vroeger bestonden, thans bestaan en nog gevolgd behoorden te worden, ten einde het, zooveel mogelijk, duurzaam meester te zijn*, Leeuwarden (W. Eekhoff) 1869; besproken bij Wouda, *Afwatering*, p. 57-63

157 *De indijking der Zuiderzee volgens den heer Beijerinck en hare gevolgen voor de niet ingedijkte kusten, vooral met het oog op de afstrooming van Frieslands boezemwater, beschouwd door drie leden der 2e Afdeling van de Maatschappij van Landbouw en Veeveelt in Friesland*, St. Annaparochie (J. Kuiken Jz.) 1867; *Frieslands boezemwater, in verband beschouwd tot de voorgenomen aandamming van Ameland aan den vasten wal, en de wenschelijkheid eener indijking van de Zuiderzee, Wadden en Lauwerzee, door een lid van de Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeveelt*, Leeuwarden (A. Akkeringa) 1870

158 Bij de publicatie van deze studie is het streefpeil het gehele jaar door FZP + 0,14 m, hetgeen overeenkomt met NAP – 0,52 m.

159 “wanneer de koeien in februari met de beurs om hun nek staan”

met draagbaar of per kruiwagen met breed wiel in de weer. Men is verstoken van veevoer en kruidenierswaren, geneeskundige hulp. Als de polders vol zijn en men moet de polderdijken langs, dan heeft de dokter uren werk, om een patiënt te bereiken.”¹⁶⁰

De Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland

De meest hardnekkige aandrang op het provinciaal bestuur kwam van de Eernewoudster predikant ds. Binne Bolleman van der Veen.¹⁶¹ Zijn optreden en de reacties daarop van het provinciaal bestuur zijn illustratief voor de gang van zaken in deze jaren. Zeven jaar lang, vanaf 1878 tot en met 1884, lagen er elk jaar, meestal zowel tijdens de zomer- als de winterzitting van de Provinciale Staten, soms alleen tijdens de winterzitting, uitvoerige pleidooien van zijn hand als verzoekschrift bij de Staten op tafel.¹⁶² Hij schreef die stukken als voorzitter van de in 1878 opgerichte *Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland*. De doorlopende lijn erin was het streven om, met wisselende argumenten en verzoeken, een verlaging van het boezempeil met name, maar niet alleen dan, in het voorjaar en de zomermaanden te bewerkstelligen. Hij was de woordvoerder van een omvangrijke achterban. Zijn verzoekschriften werden door velen mede-ondertekend, of ondersteund met andere, gelijkluidende adressen.¹⁶³

Aanvankelijk weerlegde het provinciaal bestuur de verzoeken, maar na enkele adressen kregen de indieners geen antwoord meer. Provinciale Staten besloten, een enkele keer zelfs bij acclamatie, om ze voor kennisgeving aan te nemen. Zij hadden al snel genoeg gekregen van de gepassioneerde halfjaarlijkse verzoeken uit wat de afzenders “het waterland” noemden. Hun weerstand kan misschien ook hieruit verklaard worden, dat zich hier een rudimentaire sociale beweging leek af te tekenen. Bolleman van der Veen was een strijdbaar man. Hij had zich eerder al krachtig geweerd voor afschaffing van het recht van de floreenplichti-

160 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek*, II, p.407. “As in Febrewaris...”: “als de koeien in februari met de beurs om de hals staan”, d.w.z. als zij de hoogste prijs opbrengen.

161 Ds. BINNE BOLLEMAN VAN DER VEEN, Drachten 24 maart 1818 – Zoeterwoude 9 juli 1892. Over hem: J.J.Kalma, “Bolleman van der Veen” in: D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 5 dln., Kampen (J.H. Kok) 1978-2001, I, p. 48, en *NNBW*, III, kol. 1274

162 Zie ook Wouda, *Afwatering*, p. 123-133

163 Zie ook hfdst. 5.2

gen in de Friese kerk.^{164, 165} Ook voor zijn inzichten en opvattingen over de provinciale waterhuishouding bleek hij tal van medestanders te vinden. Zijn mis-siven bevatten, nog heel terughoudend en onderdanig geformuleerd, ook kritiek op de Provinciale Staten. Deze waren samengesteld, zo schreef hij, uit “mannen, die zonder, of althans met geringe uitzondering, met der woon gevestigd [waren] in Frieslands hooggelegen oorden.” Bolleman van der Veen meende dan ook niet onbescheiden te zijn, als hij aannam, dat niet meer dan enkele Statenleden, als die er al waren, “het waterland” ooit bezocht zouden hebben. Het gevolg was onbekendheid met “de schreiende behoeften” daarvan. Hij gaf “een proeve” om dit te illustreren. “In de maand Mei van het vorige jaar [1879] reist een Uwer be-gaafde leden langs een, door maadlanden¹⁶⁶ omgeven, weg. Hij staart van uit zijn rijtuig aan weerszijden op eene groene vlakte, hetwelk hem in de waan brengt, dat die maadlanden voldoende van het boezemwater zijn bevrijd. Aan een der onderteekenaren [van dit adres] deelt hij weinige dagen daarna zijn bevinding mede, ontvangt van deze echter de verzekering: *a.* dat het door hem droog ge-waande land nog eenige c.M. onder het water ligt bedolven; *b.* dat, wat aan zijn oog als land zich heeft vertoond slechts de toppen zijn van het hoog boven het water opschietende zoo noodlottige “vlotgras”; *c.* dat hij dientengevolge de dupe is geworden van een optisch bedrog, wat hij intusschen, ondanks die door meer getuigen versterkte verzekering, verklaarde niet te kunnen gelooven, en *d.* dat alzo de waterlanders, in plaats van wat hij meende, reden te hebben van dank-baarheid, integendeel stof bezaten tot bitter klagen, omdat nu reeds een goed deel van hunnen hooioogst, hetzij onherstelbaar bedorven, hetzij geheel verlor-en was gegaan. Zulke onkunde nu doet te sterker hechten aan de bestaande, zoo zeer tot schade van “het waterland” werkende traditionele begrippen.”¹⁶⁷

Gedeputeerde en Provinciale Staten waren niet gediend van de voortdurende druk van deze gedreven opposant. Op het eerste adres hadden zij uitvoerig gereageerd, op het tweede kort maar niet onwelwillend: “Welnu, dat moet dan ook voor deze adressanten waarborg genoeg zijn, dat, al wordt op hun adres afwijzend beschikt, omdat zij de oorzaak eener ramp zoeken, waar die niet te vinden is, hun leed en hunne verarming hier geene onverschillige toeschouwers vinden, maar integendeel eene sympathie, die met ongeduld wacht op het oog-

164 Kalma, “Bolleman van der Veen”

165 De floreen was een zestiende-eeuwse grondbelasting, die zich in aangepaste vorm gehandhaafd heeft tot in de negentiende eeuw. Degenen die haar betaalden, de grondeigenaars, hadden het recht om op het platteland de kerkvoogden te benoe-men. Bolleman van der Veen had deze situatie in een aantal geschriften bestreden.

166 *Maadlanden*: hooiland

167 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 122, p. 51-52

enblik, waarop zij zich door daden zal kunnen toonen.”¹⁶⁸ Maar vanaf het derde verzoekschrift nam de ontstemming de overhand.¹⁶⁹ Dat zou verder zo blijven. De adressanten probeerden de discussie met het provinciaal bestuur levend te houden door hun verzoekschriften enkele malen in te doen dienen door D.R. de Groot inplaats van door Bolleman van der Veen, maar dat wekte slechts schamperheid op. “Hoewel de eerste onderteekenaar thans een andere is, is dat adres kennelijk afkomstig van dezelfde hand, van welke de vroeger aan U ingediende adressen van *B. Bolleman van der Veen c.s.* waren”, schreven de Gedeputeerde aan de Provinciale Staten in juli 1880.¹⁷⁰ Niettemin hield de auteur gestaag vol. De Staten beperkten zich er voortaan echter toe, om hem te laten weten dat aan zijn verzoeken niet kon worden voldaan, of deze eenvoudigweg voor kennisgeving aan te nemen. “... Het *door geen enkel argument gesteunde* verzoek der adressanten om hetgeen tot dusver in de provincie gold als *zomerpeil* te maken tot *winterpeil* schijnt geene afwijzing van deze vergadering te behoeven, dewijl de natuur zelve reeds voor de afwijzing daarvan zorgt”, zo schreven de Gedeputeerde op 10 november 1880 aan de Provinciale Staten.¹⁷¹ Zijn laatste adres schreef Bolleman van der Veen in 1884. Het beëindigen van zijn strijd zal het gevolg zijn geweest van zijn verhuizing naar buiten de provincie in het volgende jaar: in 1885 vertrok hij om financiële redenen uit Eernewoude, waar hij sinds 1844 hulppredikant en sinds 1852 predikant was geweest, naar Stevensweerd in Limburg.

Het optreden van Bolleman van der Veen is interessant omdat het niet alleen de knelpunten in de waterhuishouding, maar ook de maatschappelijke aspecten daarvan zichtbaar maakt. Het provinciale bestuur en zijn ingenieurs S.J. Vermaes¹⁷² en D.F. Wouda – deze laatste uiteraard niet als adviseur van het bestuur, maar zeventig jaar later als auteur – behandelden de verhandelingen van Bolleman van der Veen als waterstaatkundige analyses.¹⁷³ Zij gaven aan, waarom zij

168 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 118, p. 308. Het adres is afzonderlijk als brochure gepubliceerd: *Een jaarlijks stijgende nood*.

169 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 119, p. 238-241

170 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 121, p. 118

171 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 122, p. 134-135

172 ir. Stefanus Johannes VERMAES, Hellevoetsluis 2 mei 1839 – Leeuwarden 10 december 1902; vanaf 1 augustus 1876 tot zijn overlijden hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst. Over hem: *NNBW*, VI, kol. 1301-1302; *Enc. v. Fr.*, p. 646; J.B. de Vries e.a., *Inventaris van de archieven van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1876-1964* (1981), met retroakta, 1831-1875; de hoofdingenieur(-directeur) van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1878-1963, met retroakta, 1855, 1868-1876; de ingenieur van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1876-1927; de controleur van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1903-1956, Leeuwarden [Provincie Friesland] 1988, aldaar p. 33 en afb. 1

173 Vermaes b.v.: Arch. Prov. Bestuur 1813-1918, inv.nr. 124, p. 61-62

het daarmee oneens waren en waarom de voorgestelde oplossingen in hun ogen niet juist waren. Maar de “boodschap achter de boodschap”, het betoog over de nood van de eigenaren en gebruikers van de lage boezemlanden in met name Idaarderadeel en Tietjerksteradeel, lieten zij onbeantwoord.

Voorstellen voor verbetering in de jaren 1870

De ontoereikende aanpak door het provinciaal bestuur van de afwatering in de decennia 1860 en 1870 leidde er toe, dat velen buiten het bestuur om met plannen en voorstellen naar voren kwamen. Brunings en Caland hadden dit ook al gesignaleerd: “*Friesland* is, wat de gesteldheid van zijnen bodem aangaat, ten achteren bij andere provinciën; maar daarom juist is het een verblijdend verschijnsel, dat er zoo vele ingezetenen worden gevonden, die met zaakkennis en volhardenden ijver naar vooruitgang streven, – getuige de menigte geschriften, die als ’t ware onophoudelijk over dit onderwerp in de provincie het licht zien.”¹⁷⁴

De geluiden die op deze manier, vaak eerst in de vorm van voordrachten, ten gehore werden gebracht, betroffen merendeels het peilbeheer, maar daarnaast ook wel maatregelen om de oorzaken van het probleem weg te nemen, zoals het graven van vaarten.¹⁷⁵ Een pleidooi voor dit laatste vloeide bijvoorbeeld uit de pen van H.F.Pasma.¹⁷⁶ Pasma, die vond dat er “niet weinig moed” nodig was “voor iemand uit [zijn] maatschappelijke stand” om aan de publieke discussie deel te nemen, bepleitte verbetering van de afwatering naar de Lauwerszee door de aanleg van een kanaal dwars door Friesland, vanuit de Tjonger naar de Lauwerszee.¹⁷⁷ Hij meende, dat bij de waterstaatkundige maatregelen tot dusverre “meer op de belangen van havenplaatsen en steden, van schippers en kooplieden [was] gelet, dan op de waarachtige belangen van den landbouw, den afvoer van het overtollige boezemwater en het gerust en veilig gebruik van duizende [sic] bunders land en ontelbare polders in dit gewest”.¹⁷⁸

Ook uit de kring van de provinciale bestuurders zelf kwamen voorstellen die niet alleen binnen de Statenvergadering werden gedaan, maar die tevoren als brochure aan de publieke opinie werden voorgelegd. Lycklama à Nijeholt was

¹⁷⁴ Brunings en Caland, *Memorie*, p. 29

¹⁷⁵ Wouda, *Afwatering*, pp. 118-134: “Overzicht van de tot de Staten gerichte klachten”

¹⁷⁶ Hendrik Franzes PASMA, Heerenveen 1813 – Heerenveen 1890, landbouwer te Haskerdijken, maatschappelijk zeer actief. Over hem: *NNBW*, X, koll. 710-711; Enc.v.Fr., p. 520; Kalma, *Dat wienen ek Friezen*, I, pp. 78-82

¹⁷⁷ Pasma, *Frieslands boezemwater*, pp. 21-24

¹⁷⁸ *Ibid.*, p. 15

daarmee de eerste geweest. Hij werd gevolgd door A. Buma¹⁷⁹ en P.B.J. Vegilin van Claerbergen.¹⁸⁰ Het voorstel van Buma verenigde scheepvaart- met afwateringsbelangen. Buma wilde een kanaal gegraven zien van Terhorne naar een nieuw aan te leggen haven bij zijn woonplaats Hindeloopen.¹⁸¹ Vegilin wilde de natuurlijke lozing door de Dokkumer Nieuwe Zijlen ondersteunen door de bouw van een stoomgemaal naast de sluis.¹⁸² Beide voorstellen strandden in de Provinciale Staten.

Werken in de jaren 1880

In 1880 begon men met een nieuwe reeks werkzaamheden ter verbetering van de natuurlijke lozing. Het besluit daartoe hadden de Provinciale Staten al op 2 mei 1877 genomen.¹⁸³ Maar de uitvoering had vertraging opgelopen. De regering had daarvoor een rijksbijdrage toegezegd. In de wet waarin de toekenning van deze bijdrage zou worden vastgelegd, de *Kanalenwet*, werd een groot aantal werken, over het gehele land verspreid, genoemd.¹⁸⁴ Een van deze andere werken riep verzet op in de Tweede Kamer. Dat leidde tot verwerping van het desbetreffende wetsartikel. Daarop trok de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, mr. J.P.R. Tak van Poortvliet,¹⁸⁵ het gehele wetsontwerp in. Daarmee

179 Age BUMA, Koudum 18 maart 1820 – Hindeloopen 29 november 1893; liberaal landbouw-econoom; Tweede-Kamerlid, Statenlid en mede-oprichter van de Zuiderzee-vereniging. Over hem: *NNBW*, V, kol. 60; *Enc. v. Fr.*, p. 220; www.parlement.com

180 Jhr. mr. Pieter Benjamin Johan VEGILIN VAN CLAERBERGEN, Leeuwarden 22 juni 1808 – Leeuwarden 27 mei 1879; 1835-1844 grietman van Haskerland, in de periode 1842-1879 afwisselend lid van de Tweede Kamer en van Provinciale en Gedeputeerde Staten van Friesland. Over hem: *NNBW*, IX, kol. 1161; www.parlement.com

181 A. Buma, *Ontwerp in betrekking tot Frieslands handel, nijverheid, scheepvaart en afstroming*, Sneek (Van Druten & Bleeker) 1874; A. Buma, *Enkele beschouwingen over den binnenlandschen waterstaat der provincie Friesland*, Workum (H. Brandenburgh & Zn.) s.a.: overdrukken uit de *Leeuwarder Courant* van 9, 14 en 21 januari 1877. Over Buma's voorstel: M. Schroor, "Een Fries kanaalplan uit de negentiende eeuw" in: *Noorderbreedte* 13 (1989), p. 221-225

182 P.B.J. Vegilin van Claerbergen, *Het voorkomen van het te hoog stijgen van het winterboezemwater, door middel van een hulp-stoomgemaal, de Provinciale Staten van Friesland ter overweging aangeboden*, Leeuwarden (W. Eekhoff & zoon) 1877. Hierover Wouda, *Afwatering*, p. 98-101

183 Wouda, *Afwatering*, p. 105-107.

184 H.A. Kamphuis, "Tussen algemeen en plaatselijk belang. De verwerping van Tak van Poortvliets ontwerp-Kanalenwet in 1879" in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 9 (2000), p. 34-47

185 Mr. Johannes Pieter Roetert TAK (sinds 1874) VAN POORTVLIET, Engelen (N.Br.) 21 juni 1839 – 's-Gravenhage 26 januari 1904; liberaal politicus, in de periode

was ook de bekostiging van de Friese werken voorlopig van de baan. Maar op 2 augustus 1880 verscheen de *Wet ter bevordering der uitvoering van werken voor de verbetering van den binnenlandschen waterstaat en van de scheepvaartkanalen in de provincie Friesland* alsnog in het Staatsblad.¹⁸⁶ Nu konden de Provinciale Staten tot daadwerkelijke uitvoering besluiten.¹⁸⁷ Voor de jaren van 1882 tot en met 1889 werd een lijst opgesteld van twintig projecten ter verbetering van de binnenlandse waterstaat. Het betrof bijna uitsluitend verbetering van waterwegen die zowel de scheepvaart als de afwatering dienden. Al eerder, in 1879, hadden de Staten, met instemming van de minister, besloten om alvast met de uitvoering van de eerste werken te beginnen.¹⁸⁸ Dat gebeurde in 1880.

Maar het probleem bleef bestaan.¹⁸⁹ Ook na de uitvoering van de lijst met werken bleken de toevoerwegen naar de sluizen en de sluizen zelf het overvloedige boezemwater niet aan te kunnen. Nog steeds stond de boezem vrijwel jaarlijks enkele maanden tientallen centimeters boven FZP. Dat deed de Friesche Maatschappij van Landbouw in 1894 de vraag stellen: “Wie is meester van Frieslands boezem?” Het antwoord was, dat niet het provinciaal bestuur de boezem beheerste, “maar dat de baren met het provinciaal gezag spotten”.¹⁹⁰

De Lauwerszee in het geding

Inmiddels was er ook aandacht ontstaan voor de betekenis van de Lauwerszee voor de afwatering van Frieslands boezem. Gedurende vrijwel de hele negentiende eeuw was men van mening geweest, dat het lozend vermogen van de zee-sluizen toereikend was. Jan Wiedemann Karsten aan het begin van de eeuw, de ingenieurs Ferrand rond 1830, Bolten rond 1860 en Brunings en Caland in 1870 hadden steeds vastgesteld, dat het probleem niet bij de sluizen zat, maar bij de toevoer daarheen. Tegen het einde van de eeuw begon men vraagtekens te plaatsen bij dit uitgangspunt. Tussen 1830 en 1890 waren er meer dan driehonderd werken uitgevoerd om die toevoer te verbeteren, maar de afwatering van de gronden die in de loop van de eeuw niet waren ingepolderd, was onverminderd slecht gebleven. Daarnaast begon men zich af te vragen, of het water dat de

1870-1904 in verschillende functies in Staten-Generaal en kabinet. Over hem: www.parlement.com

186 *Staatsblad* 1880, nr. 136

187 Wouda, *Afwatering*, p. 134-138

188 Wouda, *Afwatering*, p. 113-118

189 Wouda, *Afwatering*, p. 141-146

190 “Wie is meester van Frieslands boezem?” in: *Advertentie- en Nieuwsblad voor het kiesdistrict Bergum*, 19 (1894), nr 34 (25 augustus), overgenomen uit: *Mededelingen en Berichten der Friesche Maatschappij van Landbouw*

Dokkumer Nieuwe Zijlen bereikte in de toekomst nog wel steeds afgevoerd zou kunnen worden naar de Lauwerszee.¹⁹¹ Gevreesd werd voor langzame dichtslibbing van de geulen daarin. Dat leidde in het begin van de jaren 1890 tot plannen om deze zee af te sluiten en op deze wijze een bergboezem voor Friesland te scheppen.¹⁹² De uiteindelijke uitkomst daarvan, in de jaren 1910-1913, hield in, dat de Lauwerszee niet zou worden afgesloten, maar dat er in het zuiden van de provincie één, of op termijn misschien twee stoomgemalen zouden worden gebouwd voor de bemaling van de Friese boezem.

Een gemaal, maar ook verbetering van de natuurlijke afwatering?

Toen Gedeputeerde Staten in het bezit kwamen van het rapport over de bouw van gemalen in het zuiden van de provincie, gaven zij de provinciale waterstaat opdracht om na te gaan, hoeveel het zou kosten om de natuurlijke lozing bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen in dezelfde mate te vergroten als gebeuren zou door de bouw van een gemaal van 750 w.p.k. bij Tacoziyl.¹⁹³ Dat onderzoek wees uit, dat een gelijkwaardige verruiming van de lozingsmiddelen naar en bij de Nieuwe Zijlen meer dan vijf maal zoveel zou kosten als de stichting van een gemaal. Gedeputeerde Staten beschouwden verbetering van de natuurlijke lozing hiermee als afgedaan. Maar voor de Provinciale Staten was hiermee het laatste woord nog niet gesproken. Bij de behandeling van het voorstel, op 6 en 7 februari 1913, om dat gemaal te stichten, werd vanuit de Staten gevraagd, in hoeverre de natuurlijke afwatering te verbeteren was. Ir. Wouda had, als hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst, het standpunt verdedigd, dat de toevoermiddelen naar en de sluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen in grootte op elkaar aansloten, en dat verruiming van de een zonder vergroting van de ander dus geen zin had. Als men iets dergelijks al wenste te doen, zou men dat moeten doen bij de Roptaziyl, waar de toevoer aanzienlijk geringer was dan het vermogen van de sluis toeliet.¹⁹⁴ Gedeputeerde H. Pollema¹⁹⁵ ging uitvoerig op het onderwerp in. Hij erkende, dat “om niet tot het stichten van het tweede gemaal genoodzaakt te worden, ... goede instandhouding en hier en daar nog het aanbrengen van enkele verbe-

¹⁹¹ Wouda, *Afwatering*, p. 114-118

¹⁹² Hierna, p. 126-128

¹⁹³ Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 292-293

¹⁹⁴ Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 333-337

¹⁹⁵ Hendrik POLLEMA, Makkum 8 november 1851- Heemstede 29 maart 1932; onderwijzer, antirevolutionair politicus en bestuurder, 1901-1919 lid Gedeputeerde Staten. Over hem: *www.parlement.com*

teringen van de natuurlijke loozing noodzakelijk [bleef].” Het gemaal moest “secundair blijven ten opzichte van de natuurlijke loozing en alleen in tijden van nood dienst ... doen wanneer wind en zeestanden [Friesland] in den steek [lieten]”.¹⁹⁶ Maar de Staten hielden aan. De leden Bruins Slot, Fokkema en Van Bruggen dienden een motie in, waarin zij Gedeputeerde Staten vroegen om met voortvarendheid te onderzoeken, hoe de natuurlijke lozing het best kon worden bevorderd, en om op grond van de uitkomsten van dat onderzoek op korte termijn met voorstellen te komen.¹⁹⁷ Gedeputeerde Staten wachtten de stemming over de motie niet af. Pollema zegde toe, dat het gevraagde onderzoek ingesteld zou worden, en dat dit zowel de Dokkumer Nieuwe Zijlen als de Roptazijl zou omvatten.¹⁹⁸

Wouda-de-auteur geeft in zijn boek *Over de afwatering van Friesland* stilzwijgend te verstaan, dat Wouda-de-hoofdingenieur weinig op had met de wens van Provinciale Staten. Hij suggereert, dat er sprake was van regionale belangenbhartiging, en door zijn woordkeus neemt hij afstand van de opvattingen van degenen die pleitten voor bevordering van de natuurlijke lozing.¹⁹⁹ Dit voorbehoud lijkt terug te vinden te zijn in de manier waarop de toezegging van gedeputeerde Pollema werd uitgevoerd. Drie jaar nadat deze gedaan was, vroeg Bruins Slot, hoe het er nu mee stond.²⁰⁰ Wat de Nieuwe Zijlen betreft, antwoordde Pollema, had de ingenieur van de provinciale waterstaat in opdracht van de hoofdingenieur “een breed onderzoek” ingesteld. Talrijke opmetingen en terreinonderzoekingen waren verricht, de capaciteit van het kanaal, het vermogen der Nieuwe Zijlen en de gesteldheid der geulen waren nagegaan, zo verklaarde hij. Maar de hoofdingenieur moest zijn oordeel daar nog over geven. En diens “drukke bezigheden, voortvloeiende uit andere belangrijke vraagstukken” hadden hem tot dusverre verhinderd om zich met een en ander bezig te houden.

De ingenieur van de provinciale waterstaat van wie sprake was, was ir. P.Tj. Poppens.²⁰¹ In zijn rapport kwam hij tot de conclusie dat het resultaat van verruiming van de toevoer naar en de sluizen bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen inderdaad in geen verhouding zou staan tot de kosten daarvan.²⁰² Dit hadden Gedeputeerde Staten en ir. Wouda enkele jaren eerder ook al betoogd. Pop-

196 Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 417-418

197 Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 429

198 Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 437

199 Wouda, *Afwatering*, p. 187

200 Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 208, p. 28, 52-53 en inv.nr. 513, p. 124-130

201 Ir. Poppo Tjapko POPPENS, Nieuw Beerta 10 februari 1883 – Alkmaar 29 juni 1955; als civiel-ingenieur werkzaam bij provinciale waterstaatsdienst van Friesland, nadien bij Hoogheemraadschap Noordhollands Noorderkwartier. (Vriendelijke mededeling van de heer Tj.R. Poppens te Deventer)

202 Arch. Prov. Best. 1813-1918, inv.nr. 213, bijlage OO

pens zag echter wel heil in verruiming van de geul in de Lauwerszee waardoor het water verder afgevoerd zou moeten worden. Wouda nam dit advies over en stelde een besluit van deze strekking voor.²⁰³ Daarnaast herhaalde hij het voorstel dat hij in 1912 al had gedaan om zowel de Roptazijl als het stroomkanaal daarheen te vergroten.

Maar nu waren het de Gedeputeerde Staten die toonden geen behoefte te hebben aan verruiming van de natuurlijke afstroming. Zij legden het rapport van Poppens en de adviezen van Wouda voor aan de Provinciale Staten met de mededeling, dat het wel “ernstig voorbereide plannen” waren, maar dat zij geen vrijheid vonden om dienovereenkomstig te besluiten.²⁰⁴ Zij wilden wachten totdat er voldoende ervaring zou zijn gekregen met de werking van het gemaal dat in aanbouw was. Beide voorgestelde werken waren niet urgent, en het provinciale belang werd niet geschaad als de beslissing zou worden uitgesteld, aldus de gedeputeerden. Provinciale Staten stemden hiermee in.

Boezembeheer na stoomgemaal en Afsluitdijk

Aan het tijdperk waarin men voor de beheersing van het boezempeil uitsluitend was aangewezen op natuurlijke lozing, kwam een einde door de inbedrijfstelling van Friesland's eerste boezemgemaal op 7 oktober 1920. Maar toen dat gebeurd was, was het vooral het peilbeheer dat de aandacht kreeg. De natuurlijke lozing kwam pas bij de discussies over de afsluiting van de Lauwerszee weer aan de orde.

In de veertien jaar die volgden was men voor de beheersing van de boezem niet meer uitsluitend op de krachten van en de verschijnselen in de natuur aangewezen. Ongewenst water kon voortaan met behulp van het gemaal worden afgevoerd. Maar als er behoefte was aan de toevoer van water naar de boezem, dan kon daar voorlopig nog niet in worden voorzien. Ook hierin kwam echter wijziging, in dit geval door de afsluiting van de Zuiderzee op 28 mei 1932. In 1934 kon men beginnen met het onttrekken van zoet water aan het IJsselmeer. Vanaf 20 juni van dat jaar werd water ingelaten door de rinketten in de sluisdeuren te Tacozijl, Stavoren en Workum, en door het heffen van de schuiven in de stroomsluis te Lemmer.²⁰⁵ Maar op deze manier konden slechts marginale hoeveelheden binnengelaten worden. Daarom werd in 1935 de sluis bij Tacozijl aangepast voor waterinlaat.²⁰⁶

²⁰³ *Ibid.*

²⁰⁴ *Ibid.*

²⁰⁵ Wouda, *Afwatering*, p. 222

²⁰⁶ *Ibid.*

Lely had echter reeds voorzien, dat er in Friesland een extra inlaatsluis nodig zou zijn.²⁰⁷ Dat bleek juist te zijn. Daarom besloten de Provinciale Staten in 1936 tot de bouw van een speciale inlaatsluis aan de Teroelsterkolk, ten oosten van het gemaal, opdat er veel grotere hoeveelheden IJsselmeerwater binnengelaten zouden kunnen worden. Omdat ook de watervoorziening van het Westerkwartier in Groningen hiermee mogelijk werd gemaakt, betaalde de provincie Groningen de helft van de kosten van stichting en onderhoud van deze sluis. In 1938 werd deze sluis in bedrijf gesteld.²⁰⁸ In 1952-1953 werd de scheepvaart- en stroomsluis te Tacoziyl vervangen door een inlaatsluis.²⁰⁹

*Inlaat van zoet water uit het IJsselmeer in het decennium
voorafgaand aan het rapport Bemaling Frieslands boezem*

In de zeer droge zomer van 1947 werd 220 miljoen m³ ingelaten. Daardoor kon de boezem de hele zomer op een constant peil worden gehouden.²¹⁰ Voordat de inlaatmogelijkheid vanuit het IJsselmeer er was, kon het voorkomen dat in extreem droge jaren, zoals de jaren 1911 en 1921, de boezemstand vijftig tot zestig centimeter beneden zijn normale peil daalde.²¹¹ Maar er werd in 1947 niet doorgespoeld, hoewel dit gezien de hoeveelheid water in het IJsselmeer wel mogelijk geweest zou zijn. Dat was voor de beheerder van het IJsselmeer en de uitwateringssluizen daarvan, prof. ir. J.Th. Thijsse²¹², aanleiding om een overleg van de vier grootste “afnemers” van IJsselmeerwater te beleggen.²¹³ Dat waren Frieslands boezem, het hoogheemraadschap *De Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland*, het Noordzeekanaal en de uitwateringssluizen van het IJsselmeer. Thijsse meende, dat de andere partijen niet genoeg gebruik gemaakt hadden van de IJsselmeervoorraad. Tijdens de bijeenkomst werd gemeld, dat men in Friesland in 1948 was begonnen met “systematische doorspoeling van de boezem ter kering van het zout, dat hoofdzakelijk door de sluizen te Harlingen [binnendrong]”. Daarom werd afgesproken, dat Friesland in 1948 zou kunnen beschikken over het dubbele van de hoeveelheid IJsselmeerwater van het voorafgegane jaar, 450 in plaats van 220 miljoen m³. De doorspoeling

207 J.Th. Thijsse, *Een halve eeuw Zuiderzeewerken, 1920-1970*, Groningen (Tjeenk Willink) 1972, p. 288

208 Wouda, *Afwatering*, p. 223-224

209 Vrijhof, “Verzilting”, p. 128

210 Wouda, *Afwatering*, p. 258

211 K.I. de Haan, “Waterbeheersing” in: Enc. v. Fr.; aldaar p. 677

212 Ir. Johannes Theodoor Thijsse, Amsterdam 11 april 1893 – Leiderdorp 30 april 1984, stichter Waterloopkundig Laboratorium. Over hem: *BWN*, IV, p. 494-495

213 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2543, verslag d.d. 2 juni 1948

bleef echter een sluitpost, want als er in 1948 door droogte een watertekort zou ontstaan, zou “het eerst ... de doorspoeling tegen het zoutbezwaar moeten wijken voor het belang dat landbouw en scheepvaart [hadden] bij een behoorlijke waterstand.” De in te laten hoeveelheid was kleiner dan de inlaatcapaciteit van Friesland toeliet. Dat dit vermogen niet ten volle gebruikt werd, lag “... aan de provincie Groningen, welke lang niet die hoeveelheden [afnam], als men bij de aanleg van de inlaatsluis aangenomen had”. Gegevens over de doorvoer naar Groningen in 1947 zijn niet beschikbaar, maar wel die van enkele jaren later. In de jaren van 1953 tot en met 1956 werd via de sluis bij Gaarkeuken achtereenvolgens 31, 26, 14 en 12 miljoen m³ doorgevoerd naar Groningen.²¹⁴ De inlaat vanuit het IJsselmeer, die meestal plaatsvond vanaf half april tot half augustus, bedroeg in deze jaren achtereenvolgens 128, 166, 225 en 166 miljoen m³. De afname vanuit Groningen betrof dus niet veel meer dan marginale hoeveelheden. Ter vergelijking: het ir. D.F. Woudagemaal kan in een etmaal 5,75 miljoen m³ uitmalen.

Het *Agrarisch Welvaartsplan* uit 1957 schept vervolgens enige onduidelijkheid. Het meldt, dat er in 1953 vanaf april tot en met augustus 127,6 miljoen m³ is ingelaten, waarvan echter slechts 10,1 miljoen m³ zou zijn doorgevoerd naar Groningen.²¹⁵ Vervolgens schrijft het, dat “1953 een nat jaar was, waarbij de landbouwgewassen voldoende water in de vorm van neerslag kregen.” Deze mededeling lijkt vertaald te moeten worden in de uitspraak dat voor peilbeheer werd ca 17 miljoen m³ gebruikt, want het verbindt er de gevolgtrekking aan, dat men schattenderwijs aan kan nemen, dat er 100 miljoen m³ nodig was voor de doorspoeling in deze periode. Het vergroot de onduidelijkheid nog verder door op te geven, dat er buiten de vijf genoemde maanden nog circa 70 miljoen m³ was ingelaten voor doorspoeling. Het becijfert dan, dat daar in 1953 in het totaal dus 170 miljoen m³ voor nodig is geweest.

Hoewel de cijfers uit het verziltingsonderzoek en in het *Agrarisch Welvaartsplan* waarschijnlijk afkomstig zijn van dezelfde bron, de provinciale waterstaatsdienst, zijn zij in feite niet met elkaar in overeenstemming te brengen. Toch is een conclusie wel mogelijk. De hoeveelheid water die kon worden ingelaten vanuit het IJsselmeer was ruim voldoende om de behoeften te dekken. De hoeveelheid die gebruikt werd voor doorspoeling was grosso modo tien maal zo groot als de hoeveelheid die werd doorgevoerd naar Groningen.

²¹⁴ Vrijhof, “Verzilting”, p. 128.

²¹⁵ *Agrarisch welvaartsplan Friesland. Een aantal studies over de Friese landbouw, samengesteld in de jaren 1955 en 1956*. Provinciaal bestuur van Friesland, Commissie Agrarisch welvaartsplan (Leeuwarden 1957), p. 35

Op 24 september 1948 hield ir. G.L. Walther, de opvolger van ir. Wouda als hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst, voor de Friese Waterschapsbond een lezing over *De waterhuishouding van Friesland*.²¹⁶ Daarbij zei hij over de watervoorziening: "Onder de tegenwoordige omstandigheden zal het kunnen voorkomen dat er een tekort ontstaat, vooral ook omdat de behoefte steeds toeneemt naarmate men de betekenis van voldoende zoet water meer gaat waarden." ²¹⁷ Het tekort waar Walther op doelde, betrof een tekort op het IJsselmeer. De bevoorrading daarvan via de Gelderse IJssel moest concurreren met de behoeften in het westen van het land, dat via de Rijn voorzien werd. Kanalisatie van de Beneden-Rijn zou de afvoer via de IJssel kunnen vergroten ten koste van die via de Rijn.

Toen Walther enige jaren later gevraagd werd om een bijdrage voor een boek over Friesland, stuurde hij de tekst van deze lezing.²¹⁸ Hij had die slechts in details gewijzigd. Dat laat niet alleen zien, dat hij klaarblijkelijk nog steeds heel tevreden was over zijn voordracht, maar ook dat er in de vier voorbijgegangene jaren niets veranderd was.

De commissie voor de watervoorziening, 1957-1967

Na de Tweede Wereldoorlog genoot de voedselvoorziening grote prioriteit in Nederland. Dat leidde er toe dat niet alleen meer de afwatering, maar de gehele waterbeheersing, dus ook de watervoorziening, in het bijzonder in de landbouw, in de belangstelling kwam te staan.²¹⁹ Dat uitte zich bijvoorbeeld in de

²¹⁶ ir. George Ludwig WALTHER, Katwijk-aan-Zee 18 september 1897 – Leeuwarden 16 november 1959; werkzaam bij waterstaat Drenthe; ingenieur bij aannemersbedrijf G.&W. Wieringa te Coevorden (Arch. PS en GS 1919-1961 nr. 146: *Handelingen Buitengewone en winterzitting*, 20 november 1928), 1 jan. 1929-16 nov. 1959 Prov. Waterstaat Friesland, daarvan vanaf 11 mei 1947 tot overlijden hoofdingenieur, functie sinds 1950 hoofdingenieur-directeur genaamd. Samen met adjunct-directeur, ir. K.A. Rienks, auteur van *Binnendijken en slieperdijken in Fryslân*. Over hem: *Enc. v. Fr.*, 674; *Leeuwarder Courant*, 16 november 1959; overlijdensaankondiging en necrologie; Arch.GS en PS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 8-9; *In memoriam* in Statenvergadering; W. v.d. Ham, *Meester van de zee. Johan van Veen (1893-1959), waterstaatsingenieur*, Amsterdam (Balans) 2003, p. 45-46, 52

²¹⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2543, ook Arch. Boarnferd, inv.nr. 152

²¹⁸ G.L. Walther, "Waterstaat en waterschappen" in: E. Foppes (red.), *Friesland, toen ... nu...straks*, Leeuwarden (Algemeen Publiciteitskantoor Alta) 1952, p. 143-153

²¹⁹ J.J. de Vries, *Anderhalve eeuw hydrologisch onderzoek in Nederland. Overzicht van de ontwikkeling van de wetenschappelijke kennis van het water in Nederland tussen 1830 en 1980, beschouwd vanuit een geohydrologische gezichtshoek*, Amsterdam (Rodopi) 1982, p. 103

instelling, in 1947, van een leerstoel Cultuurtechniek aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Het uitte zich ook in het onderzoek van de landbouwwaterhuishouding dat, met behulp van Marshall-gelden, tussen 1952 en 1958 werd uitgevoerd door de Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland – T.N.O. (COLN).²²⁰ Het idee voor een dergelijk onderzoek had een krachtige impuls gekregen door de als catastrofaal ervaren droogtes van de zomers van 1947 en 1949. Een op beide gebieden goed-ingevoerde auteur meent, dat die droogtes op de cultuurtechnische ontwikkeling van Nederland eenzelfde katalyserend effect gehad hebben als de stormramp van februari 1953 op de waterstaatkundige.²²¹ Na deze laatste ramp nam de bestuurlijke en technische belangstelling voor de watervoorziening van Nederland verder toe.²²² De plannen om de zeegaten in het zuidwesten af te sluiten, maakten het nodig om ook aandacht te besteden aan de zoetwaterhuishouding, niet alleen vanwege de agrarische belangen, maar ook met het oog op de drinkwatervoorziening. De Cultuurtechnische Dienst speelde in dit proces een belangrijke stimulerende rol. Het hoofd van de afdeling Onderzoek van die dienst, ir. W.C. Visser, had de algehele leiding van het onderzoek van de landbouwwaterhuishouding. Op 11 maart 1954 hield hij op zijn beurt een voordracht voor de Friese Waterschapsbond. Hij sprak over de “betekenis [van] waterbeheersing voor landbouw en waterschapswezen”.²²³ Hij introduceerde het onderzoek dat op dat moment gaande was. Hij bepleitte ook een actieve deelname van de waterschappen hieraan, en hij verwees daarbij naar initiatieven in de drie zuidelijke provincies en in Drenthe. Daar waren commissies opgericht “ter bestudering van de landbouwwatervoorziening, ... mede ... met het doel om de COLN-ingenieurs met regionale kennis en invloed ter zijde te staan bij hun inventarisatie”.²²⁴

Zijn pleidooi werd herhaald door de in de zomer van 1954 aangetreden directeur van de Cultuurtechnische Dienst, ir. S. Herweijer.²²⁵ Tijdens een ken-

220 Het rapport over Friesland: *De landbouwwaterhuishouding in de provincie Friesland*. Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland / T.N.O., rapport nr. 3 (s.l. [’s-Gravenhage] 1958)

221 S. [H.J. Stuvell], Recensie-artikel van “De landbouwwaterhuishouding van Nederland” in: *Land en water*, 3 (1959), p. 210-212, aldaar p. 211

222 Zie b.v. de bijdrage van ir. P.F. Mesu in de discussie over J. Klein, “Taak en positie van de waterschappen, gezien in het licht van de jongste gebeurtenissen” in: *Landbouwkundig tijdschrift* 65 (1953), p. 445-454, aldaar p. 451

223 [W.C. Visser], “Betekenis waterbeheersing voor landbouw en waterschapswezen”, *Friesch Landbouwblad*, 19 maart 1954, p. 192

224 De Vries, *Anderhalve eeuw*, p. 98

225 Ir. Schilleman HERWEIJER, geboren Strijensas 1918, landbouwkundig ingenieur, 1954 – 1970 hoofdingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst. Over hem: A. van den Brink, “De landinrichter. Schilleman Herweijer (geb. 1918)” in: P.C.M. Hoppenbrouwers (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van*

nismakingsgesprek, op 25 januari 1955, met het provinciale bestuur schilderde deze met brede streken een overzicht van de stand van zaken met betrekking tot de watervoorziening. De kanalisatie van de Rijn zou de verdeling van het Rijnwater gaan veranderen.²²⁶ Er zou meer water naar de IJssel worden geleid ten behoeve van de zoetwater-beheersing van het Noorden. De Hollanden en Utrecht zouden niet accoord gaan. Ook het Noorden zou zich moeten laten horen. Hij suggereerde daarom zijn gesprekspartners, commissaris der koningin Linthorst Homan en vier gedeputeerden, om een vaste commissie voor de waterbeheersing of de watervoorziening in te stellen. Op ambtelijk niveau was er, in het verband van het onderzoek naar de landbouwwaterhuishouding, al samenwerking tussen de provinciale directie van de Cultuurtechnische Dienst onder leiding van ir. K.I. de Haan en de Provinciale Waterstaatsdienst onder leiding van ir. G.L. Walther, maar ook “de landbouw” en “het beleid” zouden moeten gaan meedoen. Herweijer gaf ook al een voorstel voor de samenstelling van de commissie.²²⁷

Hij had zijn plannen al eerder aan de orde gesteld in een ambtelijk overleg, in november 1954, tussen vertegenwoordigers van de Cultuurtechnische Dienst en waterstaatsvertegenwoordigers uit de vier noordelijke provincies. Hij wilde graag in iedere provincie een commissie voor de waterhuishouding aan het werk zien.²²⁸

Herweijers suggestie ontmoette weinig feitelijke weerklank bij het provinciale bestuur. Gedeputeerde Gerbrandij noemde haar belangrijk, maar daar bleef het voorlopig bij.

In deze jaren was er sprake van een wederzijdse afhankelijkheid tussen het provinciale waterstaatsbeleid en de werkzaamheden van de Cultuurtechnische Dienst. Deze laatste stuitte bij alle plannen tot cultuurverbetering steeds weer op de beheersing van de Friese boezem, een provinciale aangelegenheid, terwijl de provincie voor verbetering van die beheersing weer op de Cultuurtechnische Dienst was aangewezen. De dienst beheerde de koorden van de beurs, en ontzag zich niet om die positie te gebruiken om enige druk op het provinciaal bestuur uit te oefenen, als dat nodig geacht werd, bijvoorbeeld in de besluitvorming rond de stichting van een tweede gemaal, die in deze jaren aan de orde was.²²⁹

markante figuren in agrarisch Nederland. Historia Agriculturae XXIII (Groningen (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut) 1991), p. 142-154

226 Hierover: G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar Laagland*. Geschiedenis van de landaanwinning en waterbeheersing in Nederland, Utrecht (Matrijs) 2003, vijfde, geheel herziene druk, p. 363

227 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2549, omslag “Lezing ir. Herweijer [sic]”

228 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2550, brief d.d. 13 december 1956

229 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2549, omslag “Brief van de C.D. betr. financiële medewerking”

Dat het de Dienst ernst was, blijkt wel uit de cijfers. In 1956, 1957 en 1958 werd er per jaar in Friesland nog geen 3% geïnvesteerd van het totale bedrag dat in die jaren in Nederland aan ruilverkaveling werd besteed.²³⁰

Het zal deze wederzijdse afhankelijkheid, in combinatie met de onschadelijkheid van het voorstel, geweest zijn die Walther er, in december 1956, bijna twee jaar nadat Herweijer zijn suggestie op tafel had gelegd, toe bracht om Gedeputeerde Staten formeel te adviseren een commissie voor de watervoorziening in te stellen.²³¹ Hij gaf aan dat in de laatste jaren naast de waterafvoer ook de watertoevoer meer en meer in de belangstelling van de waterbeheerders was komen te staan. Het belang van de watertoevoer bestond in het op peil houden van de vaarwateren, in de doorstroming van wateren met het oog op verversing en ontzilting, en in de watervoorziening voor landbouwdoeleinden. De verwachting was dat er in de toekomst zeer grote hoeveelheden water voor dat laatste doel nodig zouden zijn. Dan deden zich de vragen voor hoe groot deze hoeveelheden precies waren, of ze beschikbaar zouden zijn, en welke werken hiervoor zouden moeten worden uitgevoerd. Hierbij waren ook interprovinciale belangen betrokken. Daarom wilde Herweijer in iedere provincie een commissie voor de waterhuishouding. Die waren er al in de drie zuidelijke provincies en Groningen. Deze laatste opmerking illustreert dat Herweijers idee tot dusverre nergens groot enthousiasme ontmoet had. Toen zijn medewerker Visser bijna drie jaar geleden zijn voordracht voor de Friese waterschapsbestuurders had gehouden, waren er ook al vier geweest, al had Visser gesproken over Drenthe in plaats van over Groningen. Maar dat lijkt een vergissing. Walther stelde Gedeputeerde Staten voor om de Friese commissie dezelfde taken te geven als de Groningse had: advisering over de wenselijkheid van, en over het waar en hoe van waterverstrekking, het aangeven van mogelijkheden voor de toevoer van dit water, en advisering over de organisatie en bekostiging daarvan. De taak van de commissie kon beperkt blijven tot de watervoorziening. "Aangaande de water-afvoer bestaan geen problemen waartoe het provinciaal bestuur het advies van derden in deze vorm van node heeft", zo liet hij weten.

Op 29 april 1957 stelden Gedeputeerde Staten de commissie dan in. Het duurde echter opnieuw anderhalf jaar, tot 26 september 1958, totdat de com-

²³⁰ De investeringen in Friesland in ruilverkaveling als percentage van de investeringen in geheel Nederland in ruilverkaveling in de jaren 1956-1985: gegevens ontleend aan: S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*, Groningen / Wageningen (Nederlands Agronomisch Historisch Instituut) 2004. *Historia Agriculturae* 35, aldaar Bijlage I, p. 223-224.

Van den Bergh heeft zijn gegevens ontleend aan het *Jaarverslag* (1947-1985) van de Centrale Cultuurtechnische Commissie en de Cultuurtechnische Dienst.

²³¹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2550, brief d.d. 13 december 1956

missaris der koningin de commissie installeerde.²³² De commissie had de zwaarst denkbare samenstelling. De gedeputeerden Gerbrandij en Hoogland, portefeuillehouders voor waterstaatszaken, waren achtereenvolgens voorzitter en vice-voorzitter, en alle hoofdingenieurs-directeur die op dit terrein fungeerden en andere leidinggevende ambtenaren waren lid. De commissaris wenste de commissie “goede arbeid toe bij de vervulling van [haar] moeilijke, doch hoogst belangrijke taak”, maar daarna valt er stilte.

Het bestaan van de commissie kwam gedeputeerde Hoogland een paar maanden later goed van pas. In deze jaren was men bezig met de verbetering van de watervoorziening van de hoge gronden in het zuidoosten door opmaling.²³³ In de Provinciale Statenvergadering werd daarbij voortdurend aan de orde gesteld, dat het onjuist was om belanghebbenden daarvoor te laten betalen. Toen dat in december 1958 opnieuw gebeurde, antwoordde Hoogland, dat deze zaak een onderdeel was van de totale watervoorziening, en dat daar nu juist een commissie voor was geïnstalleerd die een rapport zou gaan uitbrengen. Hij zou het dan ook bijzonder op prijs stellen als men dit rapport zou willen afwachten.²³⁴ Twee weken later meldde gedeputeerde Gerbrandij aan de Staten dat de commissie tot dusverre één maal had vergaderd, en dat zij zichzelf had opgesplitst in subcommissies.²³⁵

Op 2 augustus 1960 rapporteerde de op dat moment waarnemende hoofd-ingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst, ir. H. Zandvoort²³⁶, desgevraagd aan gedeputeerde Hoogland over de werkzaamheden van de commissie. Ook Zandvoort kon niet meer vertellen dan dat de commissie subcommissies had ingesteld. Maar inhoudelijk had ook hij nu, twee jaar later, hierover niets mee te delen. En dat is het laatste wat van de commissie vernomen wordt totdat Gedeputeerde Staten op 4 juli 1967 “overwegende dat aan een verder voortbestaan van deze commissie geen behoefte bestaat, besluiten de commissie op te heffen.”²³⁷

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat hier sprake is geweest van een volstrekt overbodige commissie, waaraan niemand dan Herweijer behoefte

232 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2550, Rede ...

233 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 285-287, punt E-8: *Voorstel ...tot uitvoering van een plan voor de watervoorziening van de Opsterlandse Compagnonsvaart*

234 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 77, 100-102.

235 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 450-451

236 ir. H. ZANDVOORT, geboren 29 november 1920; ca. 1948 in dienst bij de Provinciale Waterstaatsdienst, 1 juli 1963 – 1 december 1982 hoofdingenieur-directeur daarvan. Geboortedatum: notulen PS, 1e bg zitting 1960, punt D-3, bijlage L; in dienst: *Prov. Almanak* 1948; hid: *Inventaris Provinciale Waterstaatsdienst*, p.33

237 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.2550

had, en dat de instelling vooral heeft plaatsgevonden om hem ter wille te zijn in een periode waarin de provincie en de Cultuurtechnische Dienst intensief met elkaar te maken hadden.

Dat neemt natuurlijk niet weg, dat de watervoorziening zelf inderdaad een zaak van groot belang was. Maar het onderwerp is in de bestuurlijke aandacht langzamerhand op de achtergrond geraakt doordat de beschikbaarheid van IJsselmeerwater in het algemeen ruim toereikend was. De gebieden die zoet water gebruikten voor aanvullen en doorspoelen van hun watervoorraad, deden het met minder water dan hun was toegedacht.²³⁸ En binnen Friesland werd het probleem achterhaald door de cultuurtechnische en waterhuishoudkundige ingrepen die in deze decennia werden verricht. Sindsdien was de watervoorziening een zaak van technisch beheer.

Zo was dus de situatie in de jaren rond de totstandkoming van het rapport *Bemaling Frieslands boezem*: in tijden van neerslagtekort inlaat van IJsselmeerwater door de inlaatsluizen bij de Teroelsterkolk en bij Tacoziyl, ten behoeve van de watervoorziening van de polders en voor het op peil houden en de doorspoeling van de provinciale boezem.²³⁹ Dat bleek ook zonder bemoeienis van de *commissie voor de watervoorziening* doelmatig te verlopen. In de zeer droge zomer van 1959 heeft men door inlaat van IJsselmeerwater het boezempeil goed kunnen handhaven, en heeft men de boezem steeds voldoende kunnen doorspoelen, zodat er geen toename van de verzilting optrad.²⁴⁰ Waar men het water niet kon verversen, traden daarentegen zeer hoge zoutgehalten op. Ook Groningen kon van water voorzien worden: de doorvoer naar de Electra-boezem daar was in 1959 twee maal zo groot als in de vier voorafgegane jaren tezamen. De belangrijkste wijziging die sindsdien is opgetreden, was de stichting van Frieslands tweede boezemgemaal, het J.L. Hooglandgemaal bij Stavoren. Sinds zijn officiële ingebruikname in 1967 kan ook dit gebruikt worden om water in de Friese boezem in te laten.²⁴¹

²³⁸ Thijsse, *Een halve eeuw*, 290

²³⁹ *Rapport Bemaling*, 60-61

²⁴⁰ *Rapport over de droogteperiode 1959*. Provinciale Waterstaat van Friesland [Leeuwarden, 1960]

²⁴¹ Een zeer informatief overzicht van de situatie rond het jaar 1995 vindt men in: Grontmij Ruimtelijke Inrichting, *Ecologisch beheersprogramma voor boezemmen in Friesland*, [Leeuwarden] (Waterschap Friesland) 1995, in het bijzonder in hoofdstuk 4 en bijlage 4. Daar worden ook veel meer cijfers gegeven dan er over de situatie van een halve eeuw eerder beschikbaar zijn.

Geen maalpeil op de boezem

In de loop van de negentiende en de twintigste eeuw werden, ter bescherming tegen hoge boezemwaterstanden, steeds meer gronden ingepolderd, al dan niet in de publiekrechtelijke vorm van een waterschap.²⁴² Daarbij was geen sprake van enig samenhangend provinciaal beleid. Evenmin was dat het geval waar het ging om het peilbeheer van die polders. Ieder was koning op eigen erf. Een van de gevolgen daarvan was, dat elke maalde naar eigen goeddunken. Doordat het vermogen van de gezamenlijke bemalingsmiddelen groter was dan het afvoer-vermogen van de boezem, zorgde dat in tijden van groot waterbezwaar voor ongewenste boezempeilen. Niettemin wilde het provinciaal bestuur niet weten van het instellen van een *maalpeil*. Dat zou betekenen, dat er niet meer op de boezem geloosd zou mogen worden, wanneer die dat peil bereikt zou hebben. Het rapport *Bemaling Friesland's boezem* had de bezwaren tegen een maalpeil opgesomd,²⁴³ en in het wetenschappelijke onderzoek naar *de waterhuishouding van de landbouwgronden* waren deze bezwaren vrijwel woordelijk als vaststaand overgenomen.²⁴⁴

Het provinciale bestuur hield daar door de jaren heen onverkort aan vast. Dat bleek het duidelijkst in 1965. De vergadering van de Provinciale Staten op 14 december van dat jaar begon met een mededeling van gedeputeerde Gerbrandij over de boezemwaterstand. Die was op dat ogenblik zeer hoog. Dat kwam doordat grote hoeveelheden smeltwater vanuit de polders op de boezem waren uitgeslagen, toen eind november de sneeuw was begonnen te smelten.²⁴⁵ Men had dit verwacht, en daarom tevoren op de boezem een lager peil aangehouden dan op grond van de peilverordening in feite toegestaan was: 10 tot 12 cm. boven FZP, terwijl 15 tot 20 cm. gebruikelijk was. Het Woudagemaal was al in werking gesteld toen het peil opliep tot 15 à 18 cm., dat wil zeggen toen de boezemstand in feite normaal was. Maar vervolgens was er ook nog een zeer grote hoeveelheid regen gevallen. Toen die alleen op donderdag 9 december al 40 millimeter bedragen had, hadden Gedeputeerde Staten 's avonds aan de grote waterschappen moeten vragen om het uitmalen van water te staken, omdat de

242 Hierna, hfdst. 5.2

243 Hierboven, p. 30

244 J.F. Koolhaas, "De waterhuishouding van de landbouwgronden" in: *De landbouw-waterhuishouding in de provincie Friesland*. Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland / T.N.O., rapport nr. 3 (s.l. [s-Gravenhage] 1958), p. 5-118, aldaar p. 68

245 *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, 5e zitting 1965, p. 3-5

polderdijken hier en daar niet op hoogte waren, of moeilijk op hoogte gehouden konden worden. Woningen en vee kwamen in het water te staan. Daarom was op 10 december ook aan de kleine waterschappen het verzoek gedaan om, als het even kon, de gemalen stil te zetten. Aan deze verzoeken was hier en daar gevolg gegeven, maar elders niet. Dat betreurde het college, dat graag een grotere solidariteit had gezien.

De vraag was gesteld, zo ging Gerbrandij verder, of de geldende maalverordening niet gewijzigd kon worden, zodat Gedeputeerde Staten een maalverbod zouden kunnen opleggen. Op dit ogenblik was dat laatste niet mogelijk. Maar een wijziging zou goedkeuring door de Kroon behoeven, en te hopen was dat men uit de narigheid zou zijn, voordat een dergelijk K.B. vastgesteld zou kunnen zijn, zelfs als men op dit ogenblik zou besluiten tot wijziging. De waterschappen zouden opnieuw gemaand worden om het malen, waar dat maar even mogelijk was, enige tijd te stoppen, zodat het boezempeil wat zou kunnen dalen. De weersomstandigheden waren wat gunstiger, maar niettemin was de boezemstand twee dagen geleden 58 cm boven FZP, gisteren 59, en op dit ogenblik was het gemiddelde 60,5 cm. Het peil steeg dus nog steeds. Daarom deden Gedeputeerde Staten nogmaals een beroep op mensen die niet in dezelfde noodsituatie zaten als andere, om het malen te staken. Gerbrandij vertelde, 's morgens uit zijn bed gebeld te zijn door een waterschapsbestuurder die hem had verteld met malen gestopt te zijn, met het gevolg dat bij een kleine veehouder binnen het waterschap het jongvee 20 centimeter in het water stond. Maar het aangrenzende waterschap maalde wél door. Men kon dan wel praten over schuld of geen schuld, over de vraag of de dijken al dan niet hoog genoeg waren, maar op dit moment was de situatie zoals zij was. Gedeputeerde Staten drongen er dan ook op aan, zo zei hij, dat degenen die minder in de moeilijkheden zaten, op dit ogenblik "rekening hielden met de sociale gevolgen voor een aantal collega's in de boerenstand".

Hoewel Gerbrandij de mogelijkheid van een maalverbod terzijde had geschoven, vroeg de pacifistisch-socialist De Leeuw aan Gedeputeerde Staten om een voorstel van dien aard in te dienen.²⁴⁶ Gerbrandij ging daar uitvoerig op in. Een maalverbod was volgens hem geen eenvoudige zaak. Hij had al gezegd het gebrek aan solidariteit bij een aantal polderbesturen, die niet vrijwillig met malen wilden stoppen, te betreuren. Maar daar stond tegenover dat met name de grote gemalen merendeels wel stilgezet waren. Hoofdingenieur Zandvoort van de provinciale waterstaatsdienst ontried een maalverbod, aldus Gerbrandij. Ook

246 *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, 5e zitting 1965, p. 38

wanneer de Staten op deze zelfde dag een verordening zouden vaststellen, zou dat voor de situatie van het ogenblik niet meer van betekenis kunnen zijn. Gedeputeerde Staten verwachtten dat er nog veertien dagen gemoeid zouden zijn met het onder contrôle brengen van het peil. Een provinciale verordening op waterstaatsgebied behoefde goedkeuring door de Kroon en die was niet binnen zo'n korte tijd te verwachten. Maar zelfs als goedkeuring door de Kroon binnen die termijn zou komen, zou het maalverbod geen zin meer hebben. Want de waterschappen die doorgemalen hadden, lagen nu droog, zodat zij door een maalverbod niet getroffen zouden worden. Ook zou handhaving niet zo eenvoudig zijn; welke sanctie zou aan het verbod verbonden moeten worden? Bovendien vond een gedeelte van het college een maalverbod in feite onethisch. Waar de polderdijken, ondanks de aandrang van Gedeputeerde Staten, niet op hoogte gebracht waren, had dat vaak zijn reden. Dat was met name het geval in gebieden waar ruilverkavelingen op stapel stonden, waarbij vaarten zouden worden afgedamd. Daarbij zouden polderdijken overbodig worden. Men kon niet eisen, dat deze dijken in de tijd die aan de uitvoering van de ruilverkaveling vooraf ging, ten koste van grote uitgaven voor een paar jaar op hoogte gebracht werden. En het was met name in deze gebieden, dat de wateroverlast op dit ogenblik het grootst was. De slotsom was dat een deel van het college tegen een maalverbod was. Het was niet doeltreffend meer, men kon de minder-solidairen er niet meer mee treffen, en tenslotte hielp men er eigenlijk degenen mee die hun zaken, om welke reden dan ook, niet in orde hadden, ten koste van de anderen.

De Leeuw was door dit betoog niet overtuigd. Het was te hopen dat een maalverbod nooit opgelegd zou hoeven worden, maar het zou dienstig zijn wanneer men daar in uitzonderlijke omstandigheden op zou kunnen terugvallen.²⁴⁷ En natuurlijk zou daar in bijzondere situaties ontheffing van verleend moeten kunnen worden. Hij diende daarom een motie in met het verzoek aan Gedeputeerde Staten om een verordening van deze strekking tot stand te brengen. Behalve door hemzelf was de motie ondertekend door de socialisten Vondeling en De Haan, de communist De Boer, en de antirevolutionair De Vries. Deze laatste lichtte verklaarde zijn ondertekening op principiële gronden.²⁴⁸ Het antirevolutionaire standpunt was, dat als de eigen maatschappelijke organen in bepaalde omstandigheden faalden, de overheid de taak had om in te grijpen. Van deze situatie was hier sprake. Er waren waterschappen die het verzoek om niet te malen aan hun laars laptten, en bovendien hadden zij hun polderdijken

²⁴⁷ *Ibid.*, p. 92, 96

²⁴⁸ *Ibid.*, p. 98-99

niet op hoogte. Anderen werden daarvan de dupe. Waar men de polderdijken wel op hoogte had, werd men gedupeerd door het verzoek om niet te malen. En waar die dijken niet in orde waren, werden mensen gedupeerd doordat hun gebouwen en hun vee in het water stonden. Hij vond het niet in overeenstemming met de waardigheid van de overheid als een verzoek van haar kant genegeerd werd. De motie beoogde Gedeputeerde Staten voor dergelijke omstandigheden een stok achter de deur te geven. Een maalverbod was volledig vergelijkbaar met het bestaande vaarverbod. En dat laatste leidde tot geen enkele ophef, hoewel het voor individuele bedrijven wel degelijk extra lasten met zich mee bracht.

Gerbrandij lichtte nogmaals toe waarom Gedeputeerde Staten bezwaar hadden tegen een maalverbod.²⁴⁹ De actuele problemen waren een gevolg van een samenloop van ongunstige omstandigheden. Alles zat tegen. Bovendien hadden de Staten, aldus Gerbrandij, al sinds het gereedkomen van het Woudagemaal in 1920, welbewust nooit een maalverbod gewenst. Het was in 1945 aan de orde geweest, in 1960, en nu dan, in 1965, weer. Hij herinnerde zich dat gedeputeerde Hoogland, tot wiens portefeuille het onderwerp toen en nu behoorde, en die hij wegens diens ziekte verving, er in 1960 een tegenstander van was geweest om ook maar enige beperking op te leggen aan de waterschappen die hun zaken in orde hadden, omdat daarmee de deugd gestraft zou worden.

Ook als de Staten de mogelijkheid voor een maalverbod zouden scheppen, zou dat in de huidige situatie geen effect meer hebben. Bovendien zouden waterschappen zich dan kunnen gaan afvragen, waarom zij met grote kosten hun polderdijken op hoogte zouden gaan brengen, terwijl anderen die dat niet deden op bescherming door een maalverbod konden rekenen. Hier was de ethiek in het geding. En tenslotte moest er rekening mee gehouden worden, dat de waterschappen autonome bestuurslichamen waren, zij het dan onder toezicht van Gedeputeerde Staten. In deze situatie hadden Gedeputeerde Staten geen behoefte aan een stok achter de deur, en zij ontrieden daarom de motie.

In de discussie die over de motie ontstond, bracht Gerbrandij nog twee nieuwe argumenten in het geding.²⁵⁰ Hij zei het niet uit te sluiten, dat er, wanneer het toezichthoudende college van Gedeputeerde Staten aan een publiekrechtelijk lichaam een maalverbod oplegde, schadevergoedingsacties ingesteld zouden kunnen worden. En bovendien zou men met een maalverbod ten hoogste twee derden van de gronden in Friesland bereiken. Het zou niet gelden voor

249 *Ibid.*, p. 99-100. De situatie in 1960: hierna, p. 261 en 468

250 *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, 5e zitting 1965, p. 100-103

de particuliere polders die er nog waren. En de hogere gronden, die een derde deel van Friesland vormden, stroomden vrij af op de boezem, zonder dat men dat verhinderen kon.

Gerbrandij's verbeterd verzet was succesvol: de motie werd verworpen met 13 stemmen voor en 32 tegen.

4.4 Verbetering van de natuurlijke lozing: de afsluiting van de Lauwerszee, 1951-1969

Eerste plannen tot afsluiting

Het rapport *Bemaling Frieslands boezem* beschrijft hoe er evenwicht in de Friese waterbalans gebracht zou kunnen worden. De auteurs gingen er daarbij – in 1956 – van uit, dat de Lauwerszee zou worden ingepolderd.²⁵¹ Dat zou moeten leiden tot het ontstaan van een boezemmeer dat de lozingscapaciteit van de Friese boezem zou doen toenemen met 4000 m³ water per minuut.²⁵² Zij verwachtten in de zomer van 1958 van de hand van de Lauwerszeecommissie een rapport over de gevolgen van de inpoldering voor de afwatering van Groningen en Friesland.²⁵³

Het was niet voor het eerst, dat de afsluiting van de Lauwerszee besproken werd. Tussen het midden van de negentiende en het midden van de twintigste eeuw is dat enkele malen het geval geweest.

De eerste reeks plannen dateert uit de jaren 1845-1854.²⁵⁴ Deze waren voornamelijk gericht op landaanwinning, maar de afwateringsbelangen werden wel in de beoordeling betrokken. De vorming van een boezemmeer werd gezien als een argument voor de afsluiting, maar de gevolgen van de afsluiting voor de afwatering van Friesland leidde tot bedenkingen.²⁵⁵ Er waren namelijk verschillende boezems die loosden op de Lauwerszee: die van Oostdongeradeel, de

251 B.v. *Rapport Bemaling*, 95: "... gezien de verbeteringen welke de inpoldering van de Lauwerszee met zich mee zal brengen ...". Verder *ibid.*, Afdeling V, passim.

252 *Rapport Bemaling*, 102. Ook hierboven, p. 31-32

253 *Rapport Bemaling*, p. 101

254 U. Tuinstra, "Van water tot land. 3. De oudere plannen voor afsluiting en inpoldering", *It Beaken* 25 (1963) p. 38-57

255 *Verslag der commissie, benoemd bij Zijner Majesteits besluit van den 9 november 1850, no. 36, ter onderzoek van het ontwerp tot indijking der Lauwerzee, voor welke onderneming concessie is gevraagd door F. Groet c.s., en later door H.V. Geerligts, c.s., te Haarlem.* (Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1851), p. 2 en 8.

Friese boezem en die van westelijk Groningen.²⁵⁶ De onderlinge peilverschillen daartussen bedroegen tientallen centimeters. Er werden verschillende oplossingen bedacht om hierin te voorzien, maar de Friese Staten bleven zeer huiverig om af te zien van hun vrije uitwatering via de sluizen bij Ezumazijl, Dokkumer Nieuwe Zijlen en Munnikezijl. Uiteindelijk stemden zij in 1854 tegen inpoldering. Daarop zag ook de rijksoverheid daarvan af.

In de periode van 1894 tot 1910 ging het bij de plannen niet in de eerste plaats om landaanwinning, maar vooral om verbetering van de afwatering.²⁵⁷ De discussie werd op gang gebracht door ir. S.J. Vermaes. Sinds de oprichting van de provinciale waterstaatsdienst in 1876 was hij de eerste hoofdingenieur daarvan. Hij bleef dat tot zijn overlijden in 1902. In 1879 publiceerde hij een studie waarin hij twee vragen wilde beantwoorden.²⁵⁸ Zou in de toekomst onbemlemmerde waterlossing door de bestaande sluizen mogelijk blijven? En zo nee, waren er dan met het oog op de afvoer van boezemwater andere punten die geschikt waren voor de bouw van nieuwe spuisluizen? Op grond van allerlei metingen had hij vastgesteld, dat de geulen in de Lauwerszee steeds meer aan het dichtslibben waren. Dat werd versterkt doordat het Reitdiep, in Groningen, in 1877 was afgesloten. Daardoor was er minder eb- en vloedbeweging. Door het dichtslibben van de geulen zou afwatering in de toekomst ernstig bemoeilijkt worden. Daarom stelde Vermaes voor om een complex van spui- en schutsluizen te bouwen ten noorden van Oostmahorn, bij de noordwestelijke hoek van de Lauwerszee. Dit complex zou door korte dijken met het Friese vasteland moeten worden verbonden. Deze studie kreeg geen vervolg. Maar de geulen in de Lauwerszee bleven verder dichtslibben. Dit was niet alleen in Friesland, maar ook in Groningen een van de oorzaken van voortdurende wateroverlast. In de zomers van 1891 en 1894 veroorzaakte het hoge boezempeil aanzienlijke schade. In 1894 was daar in het voorjaar nog een storm aan voorafgegaan, die het boezempeil door opwaaiing verder opgejaagd had.²⁵⁹ Vermaes richtte daarom nu een nota aan Gedeputeerde Staten waarin hij verder ging dan hij vijftien

256 Groningen spuide via de Reitdiepsluizen en sinds 1858 ook via de Hunsingoluis, alle bij Zoutkamp. M. Schroor, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1955*, Groningen (REGIO-PROjekt) 1995, p. 160 en passim

257 Tuinstra, "Van water tot land", p. 39

258 S.J. Vermaes, *De Lauwerzee en hare geulen, in verband met de verbetering van den binnenlandschen waterstaat van Friesland*, [Leeuwarden (Coöperatieve Handelsdrukkerij) 1879], p. 3-4

259 J.H. Riemersma, "De Lauwerszee: eene bijdrage tot het ontstaan van dien zeeboezem, benevens een beknopt overzicht betreffende vroegere en latere plannen van bedijking en droogmaking", *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde*, 16 (1901) p. 331-356, aldaar p. 348

jaar tevoren gedaan had.²⁶⁰ Hij stelde voor de Lauwerszee af te sluiten met een in zuidoost-noordwestelijke richting lopende afsluitdijk van Vierhuizen, ten noorden van Zoutkamp aan de Groningse kant, naar de noordwest-hoek van de Lauwerszee, ten noorden van Oostmahorn. Het afgesloten gebied zou verdeeld worden in drie bergboezems met ieder hun eigen spuisluizen.

In 1895 legden de Gedeputeerde Staten van Groningen en Friesland gezamenlijk een “plan van bedijking der Lauwerzee ... in verband met verbeterden waterafvoer voor de provinciën Friesland en Groningen” voor aan de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.²⁶¹ Dit plan was gebaseerd op het plan van Vermaes uit 1894, en op een op 24 november 1894 gedane concessie-aanvraag van A. Volker Lzn. uit Sliedrecht en P.A. Bos uit Gorinchem, die daarmee grote overeenstemming vertoonde.²⁶² De minister stelde op 18 juni 1896 een commissie in die het plan zou moeten beoordelen. Zij moest de vragen beantwoorden “of eene gedeeltelijke indijking van de *Lauwerzee*, overeenkomstig het plan door Gedeputeerde Staten der beide provinciën aangeboden, [zou] kunnen strekken om eene voldoende afstrooming van Frieslands boezem te verzekeren en de afwatering van een deel der provincie Groningen te verbeteren en voor het geval deze vraag ontkennend mocht worden beantwoord, welke werken alsdan in aanmerking [kwamen] om het gestelde doel te bereiken.”²⁶³ Merkwaardigerwijze zaten er in deze commissie slechts twee leden die geen relatie met de betrokken provincies hadden. Dat waren twee hoofd-ingenieurs van Rijkswaterstaat, ir. H.E. de Bruijn en ir. G.A. Escher²⁶⁴. De andere commissieleden die het voorstel van de colleges van gedeputeerden van Friesland en Groningen moesten gaan beoordelen, waren twee gedeputeerden uit elk van beide provincies en de hoofdingenieurs van de beide provinciale waterstaatsdiensten, onder voorzitterschap van de commissaris der koningin in Friesland, B.Ph. baron Van Harinxma thoe Slooten.²⁶⁵ Op 5 mei 1900 bracht

260 Tuinstra, “Van water tot land”, p. 47-48

261 Het plan is als bijlage I opgenomen in het in 1900 uitgebrachte *Verslag der commissie benoemd bij beschikking van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid van 18 juni 1896 ... tot het instellen van een onderzoek in zake de indijking der Lauwerzee in verband met eene verbeterde afstrooming van boezemwater in de provinciën Friesland en Groningen*, s.l., s.d. [1900].

262 Tuinstra, “Van water tot land”, p. 48

263 *Verslag der commissie benoemd ... 18 juni 1896*, geleidebrief

264 ir. George Arnold Escher, 's-Gravenhage 10 mei 1843 – 14 juni 1939, waterbouwkundige, werkte 1873-1878 in Japan, nadien op verschillende standplaatsen in Nederland. Over hem: www.genlias.nl; nl.wikipedia.org

265 mr.dr. Binnert Philip baron VAN HARINXMA THOE SLOOTEN, Drachten 30 augustus 1839 – Leeuwarden 2 november 1923; 1878-1909 commissaris der koningin in Friesland, opgevolgd door zijn zoon. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 343; www.parlement.com; *BWN*, I, p. 231-232

de commissie een omvangrijk verslag uit. Het zal geen verbazing wekken, dat zij de eerste van de beide vragen bevestigend beantwoordde. Zij achtte het in 1895 ingediende plan toereikend. Zij had daar wel enkele wijzigingen van ondergeschikt belang in aangebracht. De aanlanding van de afsluitdijk aan de Groninger kant werd noordelijker ontworpen, en de verhouding tussen de oppervlakten van de bergboezems werd ten gunste van Groningen gewijzigd. Maar de drie afzonderlijke bergboezems, voor Oostdongeradeel, voor Friesland's boezem en voor de Groninger gronden, met elk hun eigen spuisluis, bleven in het aangepaste plan gehandhaafd. Zij zouden achtereenvolgens 80, 940 en 1020 hectaren groot worden.²⁶⁶ De tweede vraag, naar mogelijke andere middelen, kon daarom volgens de commissie buiten beschouwing gelaten worden.

De autoriteiten waren dus over zichzelf tevreden, maar van buiten hun kring werden andere geluiden gehoord. Zo bijvoorbeeld van de Giekerkse onderwijzer J.H. Riemersma.²⁶⁷ Riemersma was een maatschappelijk veelzijdig actief man, die ook publiceerde als amateur-historicus. In 1901 publiceerde hij een artikel over de verschillende plannen tot afsluiting van de Lauwerszee, die tot dan toe het licht hadden gezien. Hij had zich degelijk in het onderwerp verdiept, en was teleurgesteld over het *Verslag*: "Ik ... beweer, dat velen gansch onvoldaan de studie van het rapport hebben geëindigd, daar zij van oordeel zijn, dat niet is aangeboden, wat met recht mocht worden verwacht. Immers, de commissie heeft wel het plan der eventuele droogmaking grondig onderzocht, maar is in gebreke gebleven andere middelen aan de hand te doen, die tot verwezenlijking van het beoogde doel konden leiden. Zoo b.v. wordt er in het geheele rapport met geen enkel woord van *stoomgemalen* gewag gemaakt, niettegenstaande het van algemeene bekendheid is dat menigeen, waaronder der zake kundigen, juist daarvan alle heil verwacht. Er is echter meer. Zal geregelde afstrooming ongestoord kunnen geschieden dan is een eerste vereischte, dat het overtollige boezemwater langs de afvoerkanalen zoo spoedig mogelijk in den aan te leggen "bergboezem" worde overgebracht. Daarvoor dienen die kanalen ... een voldoende doorstroombingsprofiel te bezitten en dit is thans volstrekt niet het geval."²⁶⁸

Maar het waren niet alleen deskundige buitenstaanders die onvoldaan waren over het rapport. De minister legde het op 6 september 1900 voor aan de hoofdingspecteur en de inspecteurs, de hoogste ambtenaren, van Rijkswater-

²⁶⁶ *Verslag der commissie benoemd ... 18 juni 1896*, p. 8-9

²⁶⁷ Jan Herman RIEMERSMA, Menaldum 10 december 1860 – Giekerk 1 augustus 1942. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 550 en verwijzingen aldaar

²⁶⁸ Riemersma, "De Lauwerszee", p. 351; een groot deel van het artikel werd ook gepubliceerd in de *Bergumer Courant*, 12 en 19 oktober 1901

staat.²⁶⁹ Dezen gingen op 8 december 1900 te rade bij de hoofdingenieurs van Rijkswaterstaat die deel van de commissie hadden uitgemaakt.²⁷⁰ Zij vroegen hen “of aangenomen [mocht] worden, dat de voorstellen der commissie ...[konden] gelden voor de meest economische oplossing van het vraagstuk, waarvoor zij stond, ... dan wel of er aanleiding voor [kon] bestaan deze oplossing nog in een andere richting te zoeken”. Ir. De Bruijn was klaarblijkelijk nog uitstekend in het onderwerp thuis, want hij antwoordde vrijwel per kerende post. Hij had bovendien blijkbaar ook nog een rekening te vereffenen. Op 22 december 1900 liet hij weten, dat die aanleiding er naar zijn mening wel degelijk was. De grote meerderheid der commissie had, zo schreef hij, alleen het plan willen behandelen dat door de beide colleges van Gedeputeerde Staten was ingediend. Zij had dat gewild omdat zij van oordeel was, dat de eerste vraag van de minister, of dat plan toereikend was, met “ja” moest worden beantwoord. Dat was niet zijn gevoelens geweest, aldus De Bruijn. Vervolgens ging hij uitvoerig in op de voordelen van bemaling van Frieslands boezem door een stoomgemaal bij Tacozijl. Bovendien liet hij de scheiding tussen de Friese en de Groningse bergboezem vervallen. De afwatering van Oost- en Westdongeradeel, “in dezen een zeer secundaire zaak”, liet hij buiten beschouwing. Daarvoor volgde hij het voorstel “van de meerderheid der geheele Commissie”, hoewel hij daarmee niet eens was, zoals hij schreef.

De inspectie van de waterstaat sloot zich bij zijn opvattingen aan. Op 4 oktober 1901 lieten de inspecteurs de minister weten, dat de oplossing die de commissie voorstelde niet de meest economische was met het oog op de afwatering van Frieslands boezem.²⁷¹ Zij verwachtten meer van een oplossing met als uitgangspunten een combinatie van vrije uitwatering met stoombemaling op de Zuiderzee, en het scheppen van één gemeenschappelijke boezem voor Friesland en het westelijk deel van Groningen in het Lauwerszeegebied.

Op 30 oktober 1901 schreef de minister aan de Gedeputeerde Staten van Groningen en Friesland, dat hij zich met het rapport van de inspectie verenigde. Hij adviseerde de colleges om een nieuwe commissie in te stellen die een en ander nader zou moeten onderzoeken.²⁷²

Dat gebeurde. Op 7 februari 1902 werd de commissie ingesteld. Dit keer bestond zij alleen uit deskundigen. Voorzitter was de hoofdinspecteur van Rijks-

269 *Verslag der commissie benoemd bij gemeenschappelijk besluit van de Collegiën van Gedeputeerde Staten van Friesland en Groningen van 7 februari 1902 tot het instellen van een nader onderzoek in zake de indijking der Lauwerzee in verband met eene verbeterde afstrooming van boezemwater in de Provinciën Friesland en Groningen.* Groningen (Gebr. Hoitsema) 1904 (hierna aan te halen als *Lauwerzeeverslag-1904*), uittreksel bij bijlage A

270 *Lauwerzeeverslag-1904*, bijlage B

271 *Lauwerzeeverslag-1904*, bijlage A

272 *Lauwerzeeverslag-1904*, bijlage A

waterstaat, ir. W.F. Leemans. De hoofdingenieurs van Rijkswaterstaat, ir. H.E. de Bruijn en ir. G.A. Escher, die ook in de commissie van 1896 zitting hadden gehad, waren opnieuw van de partij, evenals hoofdingenieur S.J. Vermaes van de provinciale waterstaat van Friesland en zijn Groningse collega J.M.W. van Elzelingen. Ir. K. Pringle van de provinciale waterstaat van Friesland werd opnieuw secretaris.²⁷³ Nieuwkomer in het gezelschap was de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat van Overijssel.²⁷⁴

Op 24 juni 1904 bracht de commissie haar verslag uit. Zij adviseerde om over te gaan tot afsluiting van de Lauwerszee.²⁷⁵ Er zou één gemeenschappelijke bergboezem voor Groningen en Friesland gevormd moeten worden. Beide provincies zouden daarop onbeperkt mogen lozen. Daarbij zou voor Groningen stoombemaling bij Zoutkamp tot stand moeten worden gebracht. Dan zou de onbeperkte lozing voor Friesland mogelijk blijven, als er voor Groningen, met zijn lagere peil, te geringe mogelijkheid tot vrije lozing zou zijn. Voor Friesland zou er stoombemaling op de Zuiderzee moeten komen, bij Tacoziyl. Dat zou de Friese lozing naar twee kanten verdelen, en er zou in Friesland bespaard kunnen worden op de kosten van aanleg van toevoerkanalen naar de bergboezem.

Nu begon het touwtrekken tussen de beide provincies onderling en met de minister.²⁷⁶ De minister, geleid door de adviezen van de waterstaatsmensen, keek vooral naar de doelmatigheid van de verschillende oplossingen die partijen voorstelden. Friesland en Groningen keken vooral naar de kosten. Men werd het niet eens. Op 25 februari 1910 hakte de minister de knoop door. Hij stelde voor om af te zien van bedijking van de Lauwerszee en om de afwatering van beide provincies te verbeteren door de bouw van krachtige stoomgemalen. Op 24 maart 1910 lieten de provincies weten hiermee in te stemmen. Daarmee waren de plannen voor afsluiting van de Lauwerszee van de baan. De gemalen kwamen er, zij het dat hier van Friese kant opnieuw beknipt werd.²⁷⁷ In 1920 werden zij beide in bedrijf gesteld. Friesland bouwde een stoomgemaal, Groningen een electrisch. In Groningen werd daartoe een bemalingswaterschap opgericht dat de naam *Electra* kreeg.²⁷⁸ Het gemaal werd *de Waterwolf* genoemd,

273 ir. Karel PRINGLE, Arnhem 22 juni 1862 – ??; 11 maart 1903 – 11 mei 1908 hoofdingenieur provinciale waterstaatsdienst Friesland, daarna in dezelfde functie in Gelderland. Over hem: www.genlias.nl; *Inventaris provinciale waterstaatsdienst*, p. 33

274 *Lauwerzeeverslag-1904*, p. 40

275 *Lauwerzeeverslag-1904*, p. XXI

276 De volgende passage is gebaseerd op Tuinstra, "Van water tot land", p. 50-52, en op Wouda, *Afwatering*, p. 168-175. Voor het Groningse perspectief: Schroor, *Wotter*, p. 156-161

277 Hierna, p. 212

278 Schroor, *Wotter*, p. 158-161

maar wordt ook vaak aangeduid als het gemaal *Electra*. Afsluiting van de Lauwerszee ten behoeve van de waterafvoer uit Friesland leek niet meer besproken te hoeven worden.

Maar het was ook niet in de eerste plaats met het oog op de waterafvoer, dat de afsluiting van de Lauwerszee om de paar decennia ter sprake gebracht werd. Al sinds de late middeleeuwen was er aan de Friese noordkust een ononderbroken proces van landaanwinning gaande. De plannen tot bedijking van de Lauwerszee uit het midden van de negentiende eeuw hadden hun plaats in dat proces. Zij verschilden alleen van eerdere plannen door hun schaal en door de technische mogelijkheden die de toepassing van stoomkracht schiep. Het is in deze traditie, waarin ook met enige regelmaat gesproken werd over inpoldering en drooglegging van de Friese wadden, dat er in 1928 door drie ministers een commissie werd ingesteld, die een onderzoek moest instellen naar de mogelijkheid van een dergelijke landaanwinning.²⁷⁹ De commissie adviseerde op grond van economische en technische redenen tegen indijking van het waddengebied op dat ogenblik, maar zij meende dat er geen bezwaar tegen was om de aanslibbing te bevorderen door landaanwinningswerken. Deze werken werden daarop op gang gebracht.

De jaren '50: de Lauwerszee als landaanwinningsgebied

In de volgende decennia veranderden inzichten en werkwijzen, terwijl gebrek aan arbeidskrachten en de onveiligheid van het waddengebied er in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog toe leidden dat de werken aan hun lot werden overgelaten.²⁸⁰ Na de oorlog werd het werk weer opgevat, maar de resultaten waren onbevredigend. Ir. J. van der Ham,²⁸¹ werkzaam bij Rijkswaterstaat, sinds 1947 als hoofd van de *Rijksdienst voor de landaanwinningswerken in Friesland*, vatte in juni 1951 de situatie van dat ogenblik als volgt samen:

“1^e. Het nuttig effect van de bestaande landaanwinningswerken in de zuidelijke kom van [de] Lauwerszee is te gering. 2^e Werkwijzen om er verbetering in te brengen zijn duur, tijdrovend en onzeker. 3^e Het abandonneren der werken in dit gebied doet de resultaten van vele jaren werk in betrekkelijk korte tijd verloren gaan en leidt dus tot een groot geldelijk verlies.

²⁷⁹ Tuinstra, “Van water tot land”, p. 54

²⁸⁰ Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 16: *Nota van ir. J. van der Ham betreffende de landaanwinning en mogelijke inpolderingen aan de Friese noordkust, in het bijzonder de Lauwerszee*, p.17

²⁸¹ ir. Jan VAN DER HAM, 1898 – Leeuwarden 8 december 1954. Over hem: *Leeuwarder Courant*, 8 december 1954; necrologie, 9 december 1954; overlijdensadvertentie

Het resultaat van een en ander moet dan toch wel zijn, dat een ernstig onderzoek naar de mogelijkheid en de voordelen van directe inpolderingen zeker niet misplaatst is.”²⁸²

Van der Ham liet vervolgens de verschillende mogelijkheden de revue passer. Bij zijn beoordeling daarvan legde hij in hoofdzaak twee maatstaven aan. In de eerste plaats keek hij naar de kwaliteit en prijs per hectare van de te winnen gronden. Daarnaast lette hij op de gevolgen van het desbetreffende plan voor de afwatering van Friesland en Groningen. Afsluiting van de hele Lauwerszee zag hij op grond van die criteria als te problematisch.²⁸³ Hij kwam tot een keuze voor afsluiting van de zuidelijke helft door een dijk van Zoutkamp naar een punt even ten zuiden van de uitwateringssluiz van Oost-en Westdongeradeel bij Ezumazijl. Dan zouden alleen de sluizen van Frieslands boezem bij Dokkumer Nieuwe Zijlen binnen het afgesloten gebied vallen. Om daarin te voorzien zou er in de afsluitdijk een nieuw sluizencomplex gebouwd moeten worden, ten oosten van Ezumazijl. Bij de bespreking van dit plan besteedde Van der Ham ook aandacht aan “de uitwatering van Frieslands boezem” en “waterbeheersing en zomerpeilen”.²⁸⁴ Hij zag deze onderwerpen echter niet als zaken die te winnen hadden bij afsluiting van de Lauwerszee. Het waren in zijn ogen veeleer problemen die de landaanwinning door inpoldering van het zuidelijk deel van die zee in de weg stonden, maar die wel oplosbaar waren.

Het plan van Van der Ham werd in het najaar van 1951 besproken door een commissie waarin de betrokken rijks- en provinciale waterstaatsdiensten vertegenwoordigd waren.²⁸⁵ Daarbij kwam ook de mogelijkheid van volledige afsluiting weer ter sprake. Vanaf het begin van de besprekingen realiseerde men zich bij de Friese provinciale waterstaatsdienst, dat de gevolgen van een mogelijke afsluiting van de Lauwerszee verwerkt moesten worden in de studie naar de afwatering van Friesland die op dat ogenblik gaande was. Een werkgroep uit de verschillende diensten moest de voor- en nadelen van de verschillende alternatieven voor de waterhuishouding van Groningen en Friesland nagaan. Vanuit de Friese dienst nam ir. H. Zandvoort deel aan de werkzaamheden. De dienst stelde een “spoedonderzoek” in naar de gevolgen van de afsluiting voor de afwatering, “zulks in verband met het rapport voor een 2^e gemaal waarmee niet op het gereed komen van de Lauwerszeeplannen gewacht [kon] worden”.²⁸⁶ De uitkomsten van dat onderzoek werden ook gebruikt door de werkgroep.

282 Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 16, p.22

283 Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 16, p.25-26

284 Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 16, p. 41-42, 45-46

285 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 2

286 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 2

Op 19 december 1952 kwam zij met haar verslag.²⁸⁷ Daarin werd “in verband met de bestaande afwatering van de drie noordelijke provincies op de Lauwerszee nagegaan welke gedeelten van deze zee eventueel voor inpoldering in aanmerking [konden] komen en op welke wijze bij inpoldering in deze afwatering [kon] worden voorzien.” De werkgroep onderscheidde drie mogelijkheden tot bedijking: van de gronden ten zuiden van de hoofdgeul al dan niet met inbegrip van die hoofdgeul, en bedijking van de hele Lauwerszee. Bedijking ten zuiden van de hoofdgeul, de *Slenk*, werd afgewezen, omdat met name de Groningers vreesden dat de uitwateringsgeul van het Reitdiep zou verzanden. Bedijking van het zuidelijk deel van de Lauwerszee met inbegrip van de *Slenk*, dan wel bedijking van de gehele zee kon met name om drie redenen “in overweging genomen worden”, aldus het rapport. Er werd nieuwe cultuurgrond werd verkregen. De bestaande afwatering van de drie noordelijke provincies naar de Lauwerszee zou belangrijk kunnen worden verbeterd. De grens tussen zout en zoet water zou zeewaarts worden verplaatst. Maar voordat tot inpoldering zou worden besloten, zou nagegaan moeten worden of de uitgaven verantwoord zouden zijn. Dat zou afhangen van de kwaliteit van de gewonnen cultuurgrond, van de behoefte aan zoet water voor bevoeding, van de gevolgen die afwatering op de nieuwe bergboezem zou hebben voor de afwatering van Groningen en Friesland, en van mogelijke nadelen, bijvoorbeeld voor de visserij van Zoutkamp.

De keuze tussen afsluiting van de zuidelijke helft en afsluiting van de hele zee zou er volgens de werkgroep vanaf moeten hangen “of gelijktijdige inpoldering van de zandgrond ten noorden van de geul voordeliger [was] dan het latere inpolderen van deze gronden nadat deze door eventuele opslibbing een betere kwaliteit [zouden] hebben verkregen”.

Binnen de mogelijkheid tot afsluiting van het zuidelijk deel van de zee onderscheidde de werkgroep drie varianten. De eerste was, dat het Groninger waterschap Electra en de Friese boezem zouden blijven afwateren zoals zij nu deden. Dan zou de nieuwe bergboezem door middel van een spuisluis lozen naar zee. Als tweede variant zag de werkgroep de mogelijkheid dat er dan bovendien nog een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zou worden geplaatst. Als derde mogelijkheid tenslotte noemde zij het doen vervallen van het gemaal “De Waterwolf” van het waterschap Electra en behalve het bouwen van een spuisluis ook het stichten van een gemaal op de afsluitdijk. De beide laatste mogelijkheden zouden het grote peilverschil tussen het gebied van het waterschap Electra – met een peil van N.A.P.– 0,93 m. – en dat van Frieslands boezem – met een normale waterstand van 0,45 tot 0,50 m. beneden N.A.P. – moeten overbrug-

287 Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 18

gen. Over het gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen merkten de rapporteurs op, dat het “in de bedoeling [lag] voor Frieslandsboezem een gemaal te stichten om tijdens buitengewone omstandigheden het peil te kunnen beheersen”. Maar het toeleidingskanaal naar een tweede Friese gemaal op deze plaats zou te klein zijn. Verruiming daarvan zou te kostbaar zijn. Een tweede gemaal zou dus elders gesticht moeten worden. De mogelijkheid dat er dan bij Dokkumer Nieuwe Zijlen ook nog een derde gemaal, alleen voor de afwatering, gesticht zou worden, kon in de ogen van de werkgroep vervallen.

Bij het vaststellen van het peil in het te vormen boezemmeer zou men er rekening mee moeten houden, dat er voor het voorjaar en de zomer een voorraad zoet water zou moeten worden aangelegd voor de bevoeiing van met name het noordelijk deel van de ingedijkte gronden.

De zeedefensie, die later als dramatisch doorslaggevend argument voor de afsluiting naar voren gebracht zou worden, speelt in deze jaren geen enkele rol bij de besluitvorming. Over de keuze tussen afsluiting van de gehele Lauwerszee of alleen het zuidelijk deel merkt de werkgroep alleen op, dat afsluiting van de hele zee “het voordeel [heeft] van een kortere en dus goedkopere zeedijk”. Ook de waterstaatkundige gevolgen worden, net als in het plan van Van der Ham uit 1951, alleen nog maar benaderd als gevolgen van de landaanwinning. Afsluiting van de Lauwerszee als oplossing voor de Groninger en Friese problemen met de waterlossing – al dan niet resulterend in bepoddering en landaanwinning – wordt niet op zichzelf bestudeerd.

Bespreking van het rapport van de werkgroep bracht de hoofden van de verschillende waterstaatsdiensten in januari en februari 1953 tot de slotsom, dat bedijking van de hele Lauwerszee het voordeligste zou zijn.²⁸⁸ Want ook de zandgronden die dan binnen de afsluitdijk zouden komen te liggen, zouden bij de juiste exploitatie een vrij hoog rendement kunnen hebben. De gevormde polder zou bovendien kunnen dienen als proefpolder voor de inpoldering van de hele Waddenzee. Besloten werd om verder te gaan met een studie naar het meest wenselijke tracé van de dijk. Pas als dat bekend was, zou men verder kunnen gaan met berekeningen over de afwatering.

Men bleef de afsluiting van de Lauwerszee in deze jaren vrijwel uitsluitend zien vanuit het gezichtspunt van landaanwinning. Op de vergaderingen over deze zaak kwam de zeedefensie in het geheel niet, en de afwatering slechts zijdelings en terloops ter sprake.²⁸⁹

288 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 2

289 Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 17

Dat gold ook voor de Provinciale Staten van Friesland. Bij de algemene beschouwingen in december 1953 sprak gedeputeerde Gerbrandij, in antwoord op vragen van de VVD-er Falkena²⁹⁰ en de antirevolutionair De Vries, over het Lauwerszeeplan. In zijn uiteenzetting besprak ook hij het uitsluitend als een project tot landaanwinning.²⁹¹ Hij meldde, dat de zogeheten *technische commissie* uit deskundigen van Rijkswaterstaat en de provinciale waterstaatsdiensten van Groningen en Friesland, in augustus 1954 een rapport hoopte uit te brengen over de technische, waterstaatkundige en landbouwkundige aspecten van de drooglegging van de Lauwerszee. Gebleken was, aldus Gerbrandij, dat de in te polderen gronden, zelfs de zandgrond, van grote economische waarde zouden zijn, en “dat men deze inpoldering in de eerste plaats min of meer [moest] zien als een proefpolder voor mogelijke plannen tan aanzien van de eventuele inpoldering van een groter Waddengebied”. De commissie gaf voor de loop van de afsluitdijk de voorkeur aan een bijzonder noordelijk tracé. Een werkgroep onder voorzitterschap van dr. J.J. Dronkers, wiskundige bij Rijkswaterstaat, zou nu nagaan wat de betekenis van het te vormen boezemmeer van 1600 ha. zou zijn. Dat werd van groot belang geacht voor de waterhuishouding en de afwateringsmogelijkheden van zowel Groningen als Friesland.

Bij het stellen van zijn vragen had Falkena opgemerkt, dat Gedeputeerde Staten van Groningen zeer actief waren rond die inpolderingsplannen.²⁹² Dat bracht Gerbrandij tot een uitvoerige verhandeling over “de kwestie Groningen-Friesland” en over de vraag aan welke provincie “de te vormen polder” zou moeten worden toegedeeld. Het zou wel plezierig zijn, “als de Friezen ... hierbij de leiding [zouden kunnen] nemen, omdat anders de Groningers er mee vandoor [zouden] gaan”. Maar de provinciale middelen waren onvoldoende om een zo groot werk tot uitvoering te brengen. Gedeputeerden hadden ook een onderzoek naar de historische grens tussen Friesland en Groningen op gang gebracht, zo besloot Gerbrandij zijn betoog.²⁹³

290 Johan Jacobus Gerardus Sijbrandus FALKENA, Witmarsum 11 juni 1881 – Heerenveen 29 april 1963; 1918-1946 burgemeester van achtereenvolgens drie Friese gemeenten: Ooststellingwerf, Schoterland en Heerenveen, 1919-1961 vooraanstaand lid van Provinciale Staten (achtereenvolgens Vrijzinnig-democratische Bond en VVD) met onderbrekingen tijdens de oorlogsjaren en 1947-1950. Over hem: G. Abma en K. Jansma (red.), *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland*, 2 bdn., Leeuwarden (M.A. van Sijen) [1975], aldaar bd. I, p. 373

291 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 187, p. 87-91

292 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 187, p. 16

293 Gerbrandij doelde hierbij op een onderzoek dat werd ingesteld door de rijksarchivaris in Friesland, dr. M.P. van Buijtenen. Hierna, p. 208

Later tijdens deze algemene beschouwingen noemde ook gedeputeerde Hoogland de afsluiting van de Lauwerszee.²⁹⁴ Bij de beantwoording van een vraag over “een tweede gemaal” deelde hij mee, dat, nu die afsluiting naderbij kwam, bestudeerd werd wat de invloed daarvan op de natuurlijke lozing zou zijn. Hij hoopte dat die door de afsluiting belangrijk verbeterd zou worden.

Een jaar later, bij de algemene beschouwingen in december 1954, bracht de antirevolutionair S. de Vries de inpoldering van de Lauwerszee opnieuw ter sprake.²⁹⁵ Hij wilde weten hoe de indeling van de polder in boerenbedrijven, en de plaatsing van bewoners plaats zou vinden. Zouden dat beslissingen zijn die door rijksorganen buiten Friesland genomen zouden worden, of zouden de Friese Staten daar ook invloed op kunnen hebben? En er zou ook tijdig aandacht besteed moeten worden aan de wegverbinding met het nieuwe land.

Bij zijn beantwoording zei gedeputeerde Gerbrandij, dat over deze zaken op dit ogenblik nog niets te zeggen was.²⁹⁶ Hij meldde, dat de Lauwerszeecommissie rapport zou uitbrengen over onlangs ter beschikking gekomen plannen. Die commissie bestond, aldus Gerbrandij, uit de hoofden van de waterstaatsdiensten van Rijk en provincie in Groningen en Friesland en uit vertegenwoordigers van de landbouwkundige afdeling van de directie van de Wieringermeer. Het landbouwkundig rapport was inmiddels klaar. En de kort tevoren overleden ir. Van der Ham had in samenwerking met de directie van de Wieringermeer een voorlopig verkavelingsplan opgesteld. Gerbrandij wijdde prijzende woorden aan de nagedachtenis van Van der Ham, die “met de Friezen meevoelde voor een Friese zaak”. Hij toonde zich verder verheugd, dat de commissie een zeer noordelijk aansluitpunt van de afsluitdijk aan de Friese kust wenselijk vond. Dan zouden misschien “de zwakke plekken in de zeewering van de Anjumeren-Lioessenser polder ook in een ander licht komen te staan”. Met deze wazige woorden bedoelde Gerbrandij waarschijnlijk, dat men zich dan de kosten van dijkherstel besparen kon. Dit plaatst de roep om veiligheid, die enige jaren later klonk als doorslaggevend argument voor de afsluiting, wel onder de verdenking van een zeker opportunisme. Klaarblijkelijk vond Gerbrandij het op dit ogenblik verantwoord om het herstel van die zeewerende dijken uit te stellen totdat er een andere dijk zou zijn, waarover eerst nog besloten moest worden en die dan nog moest worden aangelegd. Tenslotte deelde hij mee, dat de taak van de werkgroep-Dronkers veel omvangrijker was gebleken dan was voorzien. Deze werkgroep ging de invloed na van de inpoldering van de Lauwerszee op de afwatering van Groningen en Friesland. Daardoor was er vertraging gekomen in

294 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 187, p. 101

295 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 189, p. 58-59

296 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 189, p. 117-118

het gereedkomen van het rapport van de Lauwerszee-commissie. Dat werd nu in het komende jaar, 1955, verwacht.

Gedeputeerde Hoogland voegde hier naar aanleiding van de opmerkingen van De Vries aan toe, dat Gedeputeerde Staten “bij het maken en de uitvoering van de toekomstige wegenplannen er zeker rekening mee [zouden] houden, dat er straks in wat nu de Lauwerszee [was], een nieuw landbouwgebied [zou] ontstaan”.²⁹⁷

Na het overlijden van ir. Van der Ham maakte ir. W. Kooper, bij Rijkswaterstaat belast met de leiding van de landaanwinningswerken in Groningen, een inventarisatie van de stand van zaken per 1 maart 1955.²⁹⁸ Na een inleiding waarin de afsluiting in historisch perspectief werd geplaatst, kwamen in zijn rapport een groot aantal onderwerpen aan de orde: het tracé van de afsluitdijk, de bestemming van de in te dijken 7000 hectaren, het te vormen boezemmeer, de belangen van scheepvaart en visserij, de profielen van de dijk, de kunstwerken in en rond de dijk, de gevolgen voor de bestaande waterlossingswerken, de invloed op het grondwaterregime in de omgeving en de kosten en baten van de inpoldering. Dit stuk werd op 29 maart 1955 besproken door twintig ingenieurs van rijks- en provinciale diensten en de hoofdwiskundige van Rijkswaterstaat, met het doel te komen tot een rapport aan de directie van Rijkswaterstaat en aan de Gedeputeerde Staten van Groningen en Friesland.²⁹⁹ De boezem zou 1600 hectaren groot zijn. Er werd in de bestaande situatie vrij op geloosd. Vanuit Friesland gebeurde dat bij de Friese sluis en bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen. Vanuit Groningen en het Drentse achterland daarvan ging dat via de Hunsingo- en de Reitdiepsluizen bij Zoutkamp. Het streefpeil aan de binnenzijde van de Friese sluizen was FZP + 0,16 m., N.A.P. – 0,50 m. Aan de Groninger kant was dat 's zomers N.A.P. – 0,83 m. en 's winters N.A.P. – 0,93 m. Maar zowel in Groningen als in Friesland werden die streefpeilen met name in de winter vaak met tientallen centimeters overschreden. Na indijking zou de gemiddelde waterstand in het boezemmeer N.A.P. – 0,93 m. bedragen. Beide provincies zouden dus vrij kunnen blijven lopen. Er zouden voor situaties met hoge standen van binnen- en buitenwater nog nadere peil- en maalafspraken moeten worden gemaakt. Tijdens de bespreking bleken de belangen van Friesland en Groningen, verwoord door ir. Walther en zijn Groningse collega ir. P. Stelling, hier stevig te botsen. Een te hoog peil zou al snel de Groningse lozingsmogelijkheden beperken. Hierover moest verder overlegd worden. Er zou, onder leiding van dr. Dronkers, een afzonderlijke studie worden gemaakt over de waterhuishouding na de afsluiting.

297 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 189, p. 169

298 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 1. Auteurschap ir. Kooper: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 31, p. 5

299 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 4a

In het overzicht van Kooper werden ook de redenen gegeven waarom de Lauwerszee aan de mond zou moeten worden afgesloten: landaanwinning, verbetering van de waterhuishouding van de drie noordelijke provincies, zeewaartse verschuiving van de grens tussen zoet en zout water, ervaring met het oog op de inpoldering van het hele waddengebied. Pas tijdens de bespreking van het stuk werd gezegd, dat “als belangrijk argument voor de indijking van de gehele Lauwerszee nog [moest] worden opgenomen, dat de bestaande dijken langs de Lauwerszee in het algemeen te laag en te zwak [waren]. De dijkverhogingen [dienden] bij de plannen voor indijking van de Lauwerszee te worden betrokken.” Walther drong aan op een zo noordelijk mogelijk dijktracé, in verband met de dijkverhogingen aan de noord-Friese kust die noodzakelijk werden geacht. De voordelen van een dergelijk tracé zouden naar zijn mening kunnen opwegen tegen de hogere kosten ervan. Ir. H.A.M.C. Dibbits, op dat moment de hoogste ambtenaar van Rijkswaterstaat die rechtstreeks bij het maken van de plannen betrokken was, reageerde daarop met de verklaring dat Rijkswaterstaat zou uitzoeken welk tracé technisch het meest gunstig was. Dat zou dan kunnen worden vergeleken met het door Friesland gewenste. Daarbij zouden ook de kosten van eventueel gedeeltelijk door het Rijk te betalen dijkverhogingen, en de grotere winst aan ingepolderd land en boezemoppervlakte in aanmerking worden genomen. Eventuele hogere kosten zouden dan “uiteraard” voor rekening van de provincie Friesland komen, aldus ir. Dibbits.

Ir. Walther rapporteerde over dit alles aan Gedeputeerde Staten.³⁰⁰ Hij meldde daarbij ook, dat “met de uitvoering der plannen ... begin 1957 een aanvang [zou] worden gemaakt. De verwachting [bestond,] dat in 1960 de werken voltooid [zouden] zijn”. Deze stellige uitspraken waren voor de commissaris der koningin aanleiding voor een paar kanttekeningen: “Als de minister(s) accoord [gaat] en als de Kamer accoord [gaat]”, en “alles op Rijkskosten?”

Deze twee vragen zouden in de loop van de volgende jaren bepalend blijken voor het verloop van de discussie over de afsluiting van de Lauwerszee.

Met ingang van 1 april 1955 werd ir. C. van der Burgt belast met de leiding van de *directie Landaanwinning-Lauwerszeewerken* die in Leeuwarden werd gevestigd.³⁰¹ Met het oog op de afsluiting werden verschillende onderzoeken uitge-

³⁰⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnrs. 4 en 5

³⁰¹ Ir. Van der Burgt behield de leiding van de Lauwerszeewerken tot en met 31 juli 1969, een maand na de sluiting van de afsluitdijk. En ere, wie ere toekomt: afzonderlijke vermelding verdient de aandacht en zorg die ir. Van der Burgt besteedt heeft aan een systematische informatievoorziening en verslaglegging van het Lauwerszeeproject. In de stukken uit de jaren 1955-1970 zijn de sporen van deze zorg overal terug te vinden.

voerd.³⁰² Wat betreft de afwatering was een voorlopige slotsom daaruit, dat de totale breedte van de sluizen in de afsluitdijk ongeveer 100 meter zou moeten bedragen bij een drempeldiepte van N.A.P. – 5,0 m. De capaciteit van de sluizen was in de besprekingen en onderzoeken die tot dan toe gehouden waren, steeds een belangrijk punt van aandacht geweest. Maar de afsluiting van de Lauwerszee ressorteerde niet voor niets onder de de *directie Landaanwinning* van Rijkswaterstaat: het bleef in de eerste plaats een landaanwinningsproject. Er werd dan ook veel aandacht besteed aan grotere en kleinere planologische aspecten, waarbij ook de beide betrokken provincies zich rijk rekenden. Aanpassing van de waterhuishouding was in bestuurlijke kringen voorlopig nog steeds meer een probleem dat moest worden opgelost om de afsluiting mogelijk te maken, dan een belangrijk zelfstandig doel. De zeedefensie kwam in feite niet of nauwelijks ter sprake. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het verslag van de voorlichtingsbijeenkomst die het provinciaal bestuur op 8 juli 1955 belegde voor belanghebbenden.³⁰³ Daar verschenen vooral waterschapsbesturen, die kwamen informeren naar de mogelijkheid van waterlossing op het te vormen boezemmeer. Het waren dan ook vooral de gevolgen voor de waterhuishouding die besproken werden. Over de zeedijken werd alleen gezegd, dat deze als gevolg van de inpoldering nu niet verhoogd behoeften te worden. Hoe het provinciaal bestuur de afsluiting en inpoldering in deze jaren benaderde, blijkt ook uit de aard van de subcommissies waarin de *Provinciale Adviescommissie Lauwerszee* wordt onderverdeeld. Deze commissie werd op 3 oktober 1955 ingesteld door Gedeputeerde Staten.³⁰⁴ In overeenstemming met de drie aandachtsgebieden die Gedeputeerde Staten noemden, werden subcommissies ingesteld voor *waterstaat*, *planologie* en *landbouw*.

Landaanwinning langs de Friese noordkust was in Friesland in deze jaren een belangrijke zaak. Er werd regelmatig over gesproken in de Statenvergadering, hoewel het een rijksaangelegenheid was die ressorteerde onder Rijkswaterstaat. Het was een belangrijke bron van werkgelegenheid in de noordelijke kuststreek: er waren honderden mensen in werkzaam, als slijkwerker en in verwante functies. Het resultaat, uitbreiding van de cultuurgrond, werd op zich al zeer wenselijk gevonden, maar stond bovendien ook garant voor blijvende nieuwe werkgelegenheid in de toekomst. En tenslotte betekende de buitendijkse inpoldering een extra bescherming van de Friese zeewering. De kostprijs van de gewonnen hectares was lager dan het bedrag dat de Cultuurtechnische Dienst in cultuurverbeteringsprojecten vaak per

302 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 31

303 *Leeuwarder Courant*, 8 juli 1955, p. 9

304 Besluit GS d.d. 3 oktober 1955, nr. 188, vermeld in: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 31

hectare besteedde. Het leidde dan ook tot grote onrust in bij de Provinciale Staten toen de hoofdingenieur-directeur van de Directie Landaanwinning, ir. H.A.M.C. Dibbits, in 1955 liet blijken, dat hij de landaanwinning te duur vond worden.³⁰⁵ Later zou duidelijk worden, dat dit een eerste blijk was van de kentering in het Haagse denken over de vanzelfsprekendheid van landaanwinning.

Het werd ook stiller rond de afsluitingsplannen. Wel gingen de verschillende onderzoeken voort. Op 1 augustus 1956 gaf ir. Walther Gedeputeerde Staten een overzicht van de volgens hem voor Friesland belangrijkste zaken waaraan op dat ogenblik nog gewerkt werd.³⁰⁶ Het eerste was de vraag, welke verbetering van de afwatering verwacht kon worden. Daarbij speelde ook een rol, hoe vaak en in hoeverre het Groningse gemaal Electra door peilverhogende maalactiviteiten Friesland zou verhinderen op de Lauwerszee te lozen. Een tweede punt dat nog open stond, was de vraag of het mogelijk was om de afsluitdijk zo ver noordoostelijk als Paesens aan de Friese kust te doen aansluiten. En tenslotte moest nog worden onderzocht, hoe de Dokkumer Nieuwe Zijlen aan de nieuwe situatie zouden moeten worden aangepast.

De provinciale waterstaatsdienst legde zelf inmiddels de laatste hand aan het rapport *Bemaling Frieslands boezem*. Het rapport, dat in de laatste maanden van 1956 aan Gedeputeerde Staten werd aangeboden, bespreekt ook de gevolgen van de inpoldering van de Lauwerszee voor “de natuurlijke lozing van de Friese boezem”.³⁰⁷ Er wordt van uit gegaan, dat die inpoldering plaats zal vinden. Verwezen wordt naar een lopend onderzoek van de Lauwerszeecommissie naar de gevolgen van de inpoldering voor de afwatering van Groningen en Friesland. Dat onderzoek zou op 28 februari 1957 leiden tot de publicatie van een nota over dat onderwerp.³⁰⁸ Het rapport *Bemaling* bespreekt ook de situatie die zou ontstaan als de Lauwerszee niet zou worden afgesloten. Dat zou een extra lozingscapaciteit van tenminste 4000 m³ per minuut vergen. Maar het rapport beperkt zich tot deze vermelding en het bespreekt niet wat voor gemalen in dat geval waar gebouwd zouden moeten worden.

Op 30 november 1956 verscheen ook een samenvattende nota over de stand van zaken van de hand van ir. Van der Burgt.³⁰⁹ De auteur noemde vijf doeleinden

305 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 31, 1e gewone zitting, punt E-6; *ibid.*, inv.nr. 190, p. 129-144; *ibid.* inv.nr. 2564, volgnr. 26

306 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2564, volgnr. 34

307 *Rapport Bemaling*, p. 100-102

308 Hierna, p. 143-144

309 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnr. 41: *Nota nr.1. Enkele hoofdlijnen van het plan tot afsluiting en gedeeltelijke doorlegging van de Lauwerszee*

die gediend zouden worden met de afsluiting en gedeeltelijke inpoldering van de Lauwerszee: landaanwinning, dijkverkorting, verhoging van de veiligheid tegen overstromingen, verbetering van de waterhuishouding, en “afronding en beëindiging van de kostbare landaanwinningswerken in de Lauwerszee”. Hier wordt al zichtbaar, dat de gezichtspunten van waaruit men naar de afsluiting keek, aan het wijzigen zijn. Over de afwatering is de nota summier. Uit berekeningen was inmiddels gebleken, aldus de nota, dat het waterschap Electra, dus het overgrote deel van de gebieden in Groningen en Drenthe, na afsluiting vrijwel steeds onbelemmerd op het gevormde boezemmeer zou kunnen lozen. De Friese boezem zou dank zij het grote bergend vermogend van het boezemmeer als regel het gehele etmaal door kunnen spuien. Dat zou zelfs het geval zijn bij laagwaterstanden op de Waddenzee die hoger waren dan het Friese boezempeil. Hierdoor zou de Friese afvoer naar de Lauwerszee twee- tot driemaal zo groot worden. Er werd overwogen, zo ging de nota verder, om in plaats van uitwateringssluizen een zeer groot gemaal op de afsluitdijk te plaatsen, of een combinatie van sluizen en een gemaal. Maar deze oplossingen zouden vrijwel zeker minder rendabel dan uitwateringssluizen blijken te zijn. Ook de zeedefensie krijgt in de nota aandacht. Het is – eind 1956 – voor het eerst dat dit onderwerp in een stuk over de afsluiting van de Lauwerszee afzonderlijk besproken wordt. Vermeld wordt, dat de dijken rondom de Lauwerszee in de laatste tientallen jaren weinig meer verzwwaard waren, omdat men steeds verwacht had, dat de Lauwerszee ingedijkt zou worden. Het gevolg was, dat de kruinshoogten her en der te laag waren. Bij de zware stormvloed van 22 december 1954 waren de golven dan ook op verschillende plaatsen over de dijken heen geslagen, zo bracht de nota in herinnering. Als men rekening hield met de maatgevende waterstanden volgens het advies van de Deltacommissie zou men de bestaande dijken zeer aanzienlijk moeten verhogen. Bij afsluiting zouden deze kostbare werken over een lengte van 31 kilometer niet nodig zijn, zo besloot de nota.

Bij de algemene beschouwingen in december 1956, vroeg de voorzitter van de fractie van de Antirevolutionaire Partij, A. Tjoelker, terloops, of “alle facetten van de drooglegging der Lauwerszee al bekeken” waren.³¹⁰ Gerbrandij meldde daarop, dat Gedeputeerde Staten op dit punt “niet geheel gerust” waren, omdat zij al langer dan een jaar “practisch niets” hadden gehoord.³¹¹ Dat was ook onbevredigend voor de Friese Lauwerszeecommissie, waarvan hij voorzitter was. Daarom had het college de hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaat opgedragen “nadere inlichtingen” in te winnen, aldus Gerbrandij.

310 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 36

311 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 90-91

Misschien als gevolg van deze actie vond er op 10 januari 1957 in Leeuwarden een overleg plaats tussen de minister van Verkeer en Waterstaat, mr. J. Algera, terzijde gestaan door een aantal ambtenaren van Rijkswaterstaat, en het college van Gedeputeerde Staten van Friesland.³¹² Het was een ontmoeting van oude bekenden. Minister Algera was, totdat hij op 2 september 1952 minister was geworden, vanaf 1946 lid van Gedeputeerde Staten geweest.³¹³ Mr. H.P. Linthorst Homan was toen al commissaris der koningin, en de gedeputeerden Gerbrandij en Hoogland, die tezamen alle waterstaatszaken in hun portefeuilles hadden, waren tezelfdertijd als Algera lid van het college geworden. De minister zal de Friese waterstaatszaken daarom niet alleen met persoonlijke kennis van zaken, maar zeker ook met welwillendheid benaderd hebben. Tijdens het gesprek kwam, naast een groot aantal andere zaken, ook het Lauwerszeeplan aan de orde. De afsluiting werd besproken als een vaststaand feit. Gedeputeerde Staten hadden voornamelijk de behoefte om uit te spreken dat zij meenden niet voldoende zicht op de planontwikkeling te hebben. Zij werden door de minister gerustgesteld: eerst moest het hele technische proces doorlopen zijn. Daar was ir. Walther ook bij betrokken. Hij mocht alles wat hij in dit verband hoorde, meedelen aan Gedeputeerde Staten. Pas als het hele technische proces doorlopen zou zijn, zouden de plannen op bestuurlijk niveau terecht komen. Dan zouden zij worden voorgelegd aan de Gedeputeerde Staten.

De afsluiting en de Friese waterhuishouding

In de tweede helft van 1956 was het *Rapport Bemaling Frieslands boezem* voltooid. Een van de conclusies van het rapport was, dat de inpoldering van de Lauwerszee van groot belang zou zijn voor de natuurlijke lozing van de Friese boezem.³¹⁴ Voor een bepaling van de precieze gevolgen die deze inpoldering zou hebben op de afwatering van Friesland, werd verwezen naar een studie die op dat ogenblik verricht werd door de Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken van Rijkswaterstaat.

³¹² Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnr. 37

³¹³ mr. Jacob ALGERA, Wirdum 28 maart 1902 – 's-Gravenhage 8 december 1966; ambtenaar, antirevolutionair politicus en bestuurder, 1935-1941 lid gemeenteraad Leeuwarden, 1937-1952 lid Tweede Kamer, geïnterneerd in oorlogsjaren, 1946-1952 lid Gedeputeerde en Provinciale Staten van Friesland, 2 september 1952 – 10 oktober 1958 minister van Verkeer en Waterstaat, 1958-1966 lid Raad van State. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 143; www.parlement.com

³¹⁴ *Rapport Bemaling*, p. 101

Die studie, die op zijn beurt weer een verband zou leggen met het *Rapport Bemaling* en met het besluit om een tweede gemaal te bouwen, leidde tot de totstandkoming van twee nota's. Op 28 februari 1957 verscheen als *Nota nr.2* van de desbetreffende directie een "tussentijds overzicht", onder de titel *De afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land*.³¹⁵ Op 31 december 1960 verscheen het definitieve stuk, met de titel *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*, als *Nota nr.12*.³¹⁶

De eerstgenoemde nota, *De afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land*, bevatte een beschrijving van de toestand van de afwatering op dat ogenblik, 1957, en een overzicht van zaken die volgens de auteurs nog nader onderzocht zouden moeten worden. Op de Lauwerszee waterden, behalve de Friese boezem, ook Groningse en Drentse gronden, en de Friese Polder van Oost- en Westdongeradeel af. De Friese boezem loosde ook op het IJsselmeer. Het waterbezwaar van zijn 320.000 ha. kon dus niet zonder meer aan de Lauwerszee toegerekend worden. Dat gold wel voor de waterlossing door het Groningse waterschap *Electra*, 97.110 ha. groot, door de Polder van Oost- en Westdongeradeel, 12.430 ha. groot, die niet op de Friese boezem, maar bij Ezumazijl rechtstreeks op de Lauwerszee loosde, en door tien kleinere polders, met een gezamenlijke oppervlakte van 1754 ha.³¹⁷ De nota is summier van omvang, veertien tekstpagina's groot. Zowat de helft ervan is gewijd aan de uitbreiding van de bemaling van Frieslands boezem. Hierbij leunt de nota zwaar op het op dat ogenblik nog niet gepubliceerde *Rapport Bemaling Frieslands boezem*. Voor wie dat rapport kent, brengt de nota wat de beschrij-

315 Het stuk bevindt zich in een aantal exemplaren bij *Tresoar*, als publicatie uit het bezit van de voormalige *Provinciale en Bumabibliotheek van Friesland*, (PBBF) en als archiefstuk. Als bibliotheekexemplaar is het aan te vragen onder de titel *De afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land*. Bij het bibliotheekstuk bevindt zich een circulaire, d.d. 18 maart 1957, waarin ir. G.L. Walther, hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst op het stuk reageert. Dit exemplaar van de nota bevat verscheidene kritische aantekeningen in potlood. Blijkens de inhoud van de circulaire zijn deze van de hand van ir. Walther.

Als archiefstuk bevindt de nota zich in het archief van *Rijkswaterstaat 1952-1977*, inv. nr. 464.

316 Het stuk bevindt zich in een aantal exemplaren bij *Tresoar*, als publicatie uit het bezit van de voormalige PBBF, en als archiefstuk. Als bibliotheekexemplaar is het aan te vragen onder de titel *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*. Als archiefstuk bevindt het zich in het archief van *Rijkswaterstaat 1952-1977*, inv. nr. 474; in het archief van PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 147; in het archief van de *Provinciale Waterstaatsdienst*, inv.nr. 1734.

317 De cijfers betreffende de grootte van de afwaterende gebieden verschillen in de voorlopige en de definitieve nota's enigszins. Hier zijn de cijfers uit de definitieve nota, uit 1960, aangehouden.

ving van de bestaande toestand betreft, dan ook weinig nieuws. Maar dat geldt niet voor de conclusies en adviezen die aan deze beschrijving verbonden worden. Anders dan de opstellers van het *Rapport Bemaling* zijn de auteurs van de nota nog niet overtuigd van de noodzaak van een tweede gemaal in Friesland. Voor het auteurschap moet waarschijnlijk vooral gedacht moet worden aan ir. C. van der Burgt, van 1 april 1957 tot 1 augustus 1969 hoofd van de dienst Lauwerszeewerken, en aan dr. J.J. Dronkers, hoofdwiskundige bij de centrale studiedienst van Rijkswaterstaat.³¹⁸ Zij zeggen: "Aanbevolen wordt om de uiteindelijke resultaten van de afwateringsberekeningen voor de Lauwerszee af te wachten ... Bovendien wordt voorgesteld om ... de bouw van een eventueel tweede gemaal door middel van een rentabiliteitsberekening op [zijn] doelmatigheid te onderzoeken." Ir. Walther, hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst, was er niet van gecharmeerd dat er op deze manier twijfel geuit werd aan de uitkomsten van het onderzoek waaraan zijn dienst jaren gewerkt had. Hij stuurde dan ook vrijwel onmiddellijk een circulaire rond waarin hij de nota onder het mes legde, zowel op het punt van de feitelijke beschrijving als op dat van de beleidsconclusies en -adviezen. Bovendien bracht hij het sterkste wapen in stelling dat een bureaucratie kent: de vraag naar de bevoegdheid van de auteurs van de nota om deze adviezen te geven. Walther schreef: "Het behoort mijn inziens ook niet tot de taak van de Directie Landaanwinning ... om te beoordelen welke eisen aan de verbetering van de waterbeheersing in Friesland gesteld moeten worden ..." Hiermee heeft hij zeker een gevoelige snaar geraakt. Zoals enige jaren later met name bij de discussie over de concentratie van de waterschappen, maar niet alleen toen, zou blijken, bestond er in de kring van de Friese bestuurders enige allergie jegens bemoeienis of vermeende bemoeienis van rijksorganen met wat zij als intern-Friese aangelegenheden beschouwden. Welke van Walther's argumenten het geweest is, is niet meer na te gaan, maar vastgesteld kan worden dat de adviezen uit de nota geen rol gespeeld hebben bij de besluitvorming rond de bouw van het tweede gemaal. Het belang van de nota *De afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land* ligt dan ook niet in de invloed ervan op het beleid, maar in het feit dat het verband tussen deze afsluiting en afwatering erin gedefinieerd wordt.

³¹⁸ Het auteurschap van V.d. Burgt: het feit dat hij de exemplaren van beide nota's ondertekent; zijn functie: *Inventaris archief Rijkswaterstaat 1952-1977*, inleiding, bijlage 2; het auteurschap en de functie van Dronkers: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 189, p. 118, circulaire Walther d.d. 18 maart 1957, en *Nota nr.12*, p. 3. Over Dronkers: V.d. Ham, *Meester van de zee*, de daar in de index genoemde verwijzingen.

Toen ir. Walther op 23 september 1957 aan Gedeputeerde Staten liet weten, wat op dat ogenblik de stand van zaken bij het afwateringsonderzoek was, verwachtte hij, dat het definitieve rapport in de zomer van 1958 gereed zou zijn.³¹⁹ Op dat ogenblik werd berekend wat de gevolgen zouden zijn van verschillende combinaties van hoeveelheid neerslag, vermogen van een tweede gemaal, profielwijziging van de stroomkanalen naar de Lauwerszee, en de bouw van een nieuwe sluis naast de bestaande Dokkumer Nieuwe Zijlen. Walther kon nog geen definitieve resultaten melden, maar wel was al “opnieuw gebleken dat met de afsluiting van de Lauwerszee met eventuele verbetering van de toevormogelijkheden naar de Lauwerszee het probleem van de waterbeheersing van Friesland niet opgelost [zou zijn]”. De invloed van de afsluiting zou volgens hem “zeker niet zeer groot” zijn. Het enige verschil zou waarschijnlijk zijn, dat volstaan zou kunnen worden met een gemaal met een vermogen van 4000 m³ per minuut in plaats van een met een capaciteit van 6000 m³.

Bij de opening van de zomerzitting van de Provinciale Staten in juni 1957 sprak de voorzitter, in verband met de besluitvorming rond de boezembeheersing, over “de voorgenomen afsluiting van de Lauwerszee” als een vaststaand feit.³²⁰ Bij de algemene beschouwingen in december van dat jaar vroegen de voorzitters van de fracties van Partij van de Arbeid en de Antirevolutionaire Partij, J. Klok³²¹ en A. Tjoelker, hoe het daar nu mee stond. Gedeputeerde Gerbrandij

319 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 12

320 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 194, p. 76

321 Jacob KLOK, Nieuw-Scheemda 1893 – Beetsterzwaag 1984; onderwijzer, bestuurder. De website www.meesterklok.nl vermeldt over hem onder meer het volgende: “Jakob Klok werd in 1893 geboren te Nieuw-Scheemda. Hij was van 1917 tot 1923 hoofd van de Openbare Lagere School in Burdaard en van 1923 tot 1947 aan die te Akkerwoude. In 1945/46 was hij 10 maanden waarnemend burgemeester van Kollumerland c.a. en van 1947 tot 1958 burgemeester van Het Bildt.

Meester Klok was in Akkerwoude, de Dokkumer Wâlden en de provincie Fryslân betrokken bij tal van verenigingen en instellingen, o.a.: Volksonderwijs (later voorzitter van de Kring Friesland), de geheelonthouding, de SDAP- en later de PvdA-afdeling, de Vereniging voor Ziekenhuisverpleging, de gymnastiekvereniging Nut en Nocht, de Landarbeidersbond, de Bestuurdersbond Dantumadeel, de Bond voor Staatspensionering, de Vredesbeweging, de stichting Eigen Gebouw. Hij genoot door zijn activiteiten en zijn optreden in Akkerwoude en verre omstreken in brede kring een groot vertrouwen.

Vanaf 1935 had hij voor de SDAP zitting in de Provinciale Staten van Fryslân en na de Tweede Wereldoorlog voor de PvdA, die hij in Fryslân had helpen oprichten. Hij werd toen voorzitter van het gewest Fryslân van de PvdA en later ook fractievoorzitter en lijsttrekker voor de regio Dokkum.

ging uitvoerig op die vragen in.³²² Om zicht te geven op de voornemens van de rijksoverheid moest hij citeren uit Kamerstukken. Dat geeft niet het beeld, dat de afsluiting van de Lauwerszee door Gedeputeerde Staten als een zaak van grote urgentie werd beschouwd. Op de ontwerp-begroting-1958 voor Verkeer en Waterstaat bleek een bedrag uitgetrokken te zijn voor de verdere voorbereiding van de indijking. Men kon “aannemen”, dat dat bestemd was “voor de bestudering en uitwerking van verdere plannen”. De post voor landaanwinningswerken in Friesland en Groningen bleek enigszins verlaagd te zijn, maar dat gold ook voor de veel lagere bedragen voor landaanwinning in Zuid-Holland en Zeeland. Blijkens de behandeling van de Deltawet en van de begroting-1958 wilde de rijksoverheid in 1958 nog niet beginnen met het leggen van de dijk. Maar Gedeputeerde Staten geloofden niet “dat dit uitstel van één jaar [zou] leiden tot een langdurig opschorten; integendeel, zij [vertrouwden], dat deze inpoldering, waardoor men kennelijk eerst ervaringen [wilde] opdoen, ook inderdaad als proefpolder van de elders uit te voeren Delta-werken een zekere voorrang [zou] blijven houden”.

Over de plannen zelf kon Gerbrandij meer vertellen, omdat de hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst lid was van de Lauwerszeecommissie. Voor de afsluitdijk zou de keuze mogelijk vallen op een noordelijk tracé. Gedeputeerde Staten stonden op het standpunt dat die dan doorgetrokken zou moeten worden tot Paesens, “waarbij de ondertussen rijp geworden kwelders ingedijkt zouden kunnen worden en de zwakke zeedijk van de Anjum- en Lioessenserpolder tevens slaperdijk zou worden, omdat er een nieuwe zeedijk voor zou komen te liggen”. De ligging van het sluizencomplex was nog in studie. In de plannen was er sprake van om dat aan de Groningse kant te bouwen. Daar hadden Gedeputeerde Staten nogal wat bezwaren tegen. Zij wilden het aan de Friese kant aangelegd zien. Ook over de gevolgen van de afsluiting voor de afwatering van het oude land was men nog aan het rekenen. De inpoldering zou Friesland voor die afwatering, aldus Gerbrandij, alleen voordeel van betekenis brengen als “zeer ruime stroomkanalen” zouden worden aangelegd tussen het Friese merengebied en de Lauwerszee. Met het oog op de scheepvaartbelangen zou er naast de spuisluisen een 55 meter lange schutsluis

In de oorlog speelde hij een belangrijke rol in het verzet als lid van het Driemanschap in Dantumadeel. Na de oorlogsjaren werd hij eerst waarnemend burgemeester van Kollumerland c.a. en later, tot aan zijn pensionering in 1958 burgemeester van Het Bildt.

Meester Klok, zoals hij in de Dokkumer Wâlden ook na zijn benoeming tot burgemeester van het Bildt bekend bleef, overleed in 1984 in Beetsterzwaag op 91-jarige leeftijd.”

322 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 77-81

worden gebouwd, met een doorvaartbreedte van 9 meter en een diepte van N.A.P. – 4 m.

Tenslotte sprak Gerbrandij over het beheer van de werken die het Rijk zou gaan aanleggen. Gedeputeerde Staten van Groningen en Friesland waren het erover eens geweest, dat zij dat het liefst bij het Rijk zouden zien blijven, omdat dan ook de kosten voor het Rijk zouden zijn. Het enige bezwaar daartegen was, dat dan ook de spuisluis, die voor de Friese afwatering van groot belang zou zijn, onder rijksbeheer zou zijn. Maar ook het Rijk was bezig zijn vaste lasten te verlagen. Van zijn kant wilde het beheer en onderhoud onderbrengen bij de provincie of bij een interprovinciaal waterschap. In dat laatste geval zouden eigenaars en gebruikers van belanghebbende gronden in Groningen en Friesland voor die werken moeten gaan betalen. Tenslotte, zo meldde Gerbrandij, was ook de stichting van een gemaal op de afsluitdijk aan de orde geweest. Maar daarvan zag men nu af. Gedeputeerde Staten, zo besloot hij, hadden de indruk “dat gestaag en serieus aan deze veelomvattende studies [werd] gewerkt en een bepaalde verontrusting [was] er bij hen dan ook niet, al zouden ook zij wel willen, dat de plannen iets sneller vorderden”.

Klok was tevreden met dit antwoord, al betreurde hij het dat de inpoldering niet in 1958 zou beginnen, “zoals eigenlijk altijd [was] voorgespiegeld”. Wel vroeg hij nog of Gedeputeerde Staten en de provinciale Lauwerszeecommissie wel voldoende in de gang van zaken gekend werden.³²³ Gerbrandij gaf aan dat er overleg was, “al [kon] men misschien betwijfelen, of dat wel zo intensief [was] als men eigenlijk zou wensen”. Maar de minister had toegezegd, dat de plannen voor de Lauwerszee aan Gedeputeerde Staten van Groningen en Friesland zouden worden voorgelegd, vóórdat zij bij hem op tafel zouden komen. Gerbrandij ging ervan uit, dat deze toezegging gestand gedaan zou worden.³²⁴ Tjoelker was voldaan, “dat de Friese boezem bij dit Lauwerszeeproject niet vergeten [was]”.³²⁵

De Deltawet. Aandacht in de landelijke politiek

Inmiddels genoot de afsluiting van de Lauwerszee ook de belangstelling van Haagse politici. Op 16 november 1955 was bij de Staten-Generaal een voorstel ingediend voor een wet “houdende de afsluiting van de zeearmen tussen de Westerschelde en de Rotterdamsche Waterweg en de versterking van de

323 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 120

324 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 152

325 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 132

hoogwaterkering ter beveiliging van het land tegen stormvloeden”.³²⁶ De wet bepaalde, dat de zeearmen ten zuiden van de Rotterdamse Waterweg, met uitzondering van de Westerschelde, afgesloten zouden worden. Deze werken zouden worden uitgevoerd door het Rijk. Zij zouden dus ook voor rijksrekening komen. Langs de rest van de kust, van de Belgische grens tot en met de Waddeneilanden, zou de hoogwaterkering worden versterkt. Deze werken zouden moeten worden uitgevoerd, en in beginsel dus bekostigd, door de beheerders of door degenen die daartoe op een andere grond verplicht waren. Daarbij zou, aldus de *Memorie van Toelichting*, wel een rijksbijdrage worden verleend. Het stuk wijdde ook een passage aan de situatie in het noorden. Het verwees daarbij naar de storm van 22 en 23 december 1954. Daarbij was de situatie in het noorden bedreigender geweest dan tijdens de stormvloed van 1 februari 1953. Het water had toen over een dijklenkte van in het totaal meer dan anderhalve kilometer tot op de kruin van de dijken gestaan, of was daar overheen gestroomd.³²⁷ Maar toch achtte de minister een “Waddenplan”, waarbij analoog aan het Deltaplan de waterkeringen op de Waddeneilanden zouden worden versterkt en waarbij de zeegaten tussen de eilanden afgesloten zouden worden, niet nodig. Bovendien zou dat in de situatie van het ogenblik technisch en economisch niet te verwirkelijken zijn. Een verhoging van de bestaande keringen zou voldoende zijn.

Bij de voorbereidende bespreking, op 3 mei 1956, van wetsvoorstel en memorie in een commissie uit de Tweede Kamer bleek, dat men begrip had voor dit standpunt, maar dat men toch de aandacht van de regering wilde vestigen op de wenselijkheid om spoedig de drooglegging van de Lauwerszee ter hand te nemen.³²⁸ Niet alleen zou hierdoor een belangrijke landaanwinst worden verkregen, aldus het betoog, maar ook de veiligheid zou hier ten eerste mee worden gediend. “Acht de Regering”, zo vroegen de desbetreffende Kamerleden, “opneming van dit project in het kader van het Deltaplan ... bepaald uitgesloten?”

Het antwoord van de regering, de *Memorie van Antwoord*, werd op 22 mei 1957 naar de Kamer gestuurd. Daarin heette het: “De bedijking en gedeeltelijke drooglegging van de Lauwerszee wordt geheel los gezien van de afsluiting van de Wadden. Men zou dit plan kunnen vergelijken met het Drie-eilandenplan in Zeeland, dat oorspronkelijk ook is opgezet hoofdzakelijk uit overwegingen van landaanwinning, en dat thans als een min of meer zelfstandig onderdeel van het Deltaplan wordt beschouwd.

³²⁶ *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1955/1956, nr. 4167

³²⁷ Nouta, *Lauwerszee*, p. 59 en 61

³²⁸ *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1955/1956, nr. 4167, Voorlopig verslag, p. 4

De bedijking van de Lauwerszee wordt gezien als deltawerk, d.w.z. als werk, waarop de bepalingen van de Deltawet van kracht zullen zijn.³²⁹

Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer, eind oktober en begin november 1957, kwamen twee Kamerleden, beide uit het noorden afkomstig, op het onderwerp terug. De eerste was het lid van de Christelijk-Historische Unie J. de Ruiter, Hollander van geboorte, maar Fries door loopbaan en betrokkenheid.³³⁰ Hij was het er mee eens, dat er op dat ogenblik vraagtekens geplaatst konden worden bij de uitvoering van het *Waddenplan*, maar hij vond wel, dat de afsluiting van de Lauwerszee zo spoedig mogelijk tot stand moest komen, omdat dat gebied een “zwakke plek” in het noorden was.³³¹ Nu de regering meende de eerste tien jaren niet aan de Wadden toe te zijn, drong hij erop aan dat alle aandacht zou worden geschonken aan de zeedijken in het noorden van het land. Een doorbraak in de Lauwerszee zou tot overstroming van een groot deel van Friesland leiden, betoogde hij. Om ongelukken daar te voorkomen, moest men de noordelijke kust door de afsluiting van de Lauwerszee snel recht trekken. Hij had overigens, zo besloot hij, over dit onderwerp alleen gesproken, omdat de regering het in de *Memorie van Antwoord* zelf aan de orde had gesteld.

De tweede noorderling die over de Lauwerszee sprak, was de Groningse antirevolutionair A.W. Biewenga, in deze jaren ook lid van Gedeputeerde Staten van Groningen.³³² Ook hij drong niet aan op de indijking van het Waddengebied.³³³ Maar hij was niet tevreden met wat de minister over de Lauwerszee geschreven had. Hij miste uitspraken over de noodzaak en de snelheid van de afsluiting. Naast overwegingen van landaanwinning, zoals de minister geschreven had, pleitten ook andere zaken daarvoor. De dijken rond de Lauwerszee moesten voor een deel tot de zwakke plekken worden gerekend. Maar versterking daarvan vond niet plaats, omdat men verwachtte dat de Lauwerszee spoedig zou worden afgesloten. De waterafvoer uit noordelijk Drenthe, waar het waterschap *Het Noorderveld* was opgericht, kon niet behoorlijk worden geregeld zolang de afsluiting geen feit was. Biewenga wees verder op het gevaar van verzilting van het oude land, en op de behoefte aan nieuw recreatiegebied

329 *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1956/1957, nr. 4167, p. 5

330 Jochem DE RUITER, Schoonhoven 22 maart 1893 – Alphen aan den Rijn 25 juli 1969; landbouwonderwijzer, 1929-1946 directeur landbouwschool Balk (Gaasterland), 1939-1954, met uitzondering van oorlogsjaren, lid Provinciale Staten, 1945-1963 lid Tweede Kamer. Over hem: www.parlement.com

331 *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3024-3025

332 Arend Willem BIEWENGA, Garsthuizen (Gr.) 28 april 1903 – Groningen 11 juli 1971; welgestelde boer, als antirevolutionair politicus en bestuurder actief op alle politieke/bestuurlijke nivo's. Over hem: www.parlement.com

333 *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3047

voor de noordelijke provincies. Hij bracht in herinnering, dat op de begroting voor het jaar 1957 geld was uitgetrokken om een begin van uitvoering van de plannen mogelijk te maken. En nu was het eind 1957. Hij vroeg dan ook aan de minister, hoe het nu met de plannen stond, en of er dan tenminste in 1958 met de uitvoering begonnen zou worden.

Bij zijn beantwoording sprak minister Algera klare taal over het *Waddenplan*.³³⁴ Hij dacht er niet aan, dat uit te voeren. Dat was bestemd voor een volgende generatie. Wat de afsluiting van de Lauwerszee betreft, was hij het eens met Biewenga, dat daar veel belangen mee gemoeid waren. Dat had tot gevolg, dat het voorbereidend werk omvangrijk was, en nog niet afgesloten. Men zou dan ook, zo zei de minister, in 1958 tot zijn spijt nog niet met de uitvoering van de plannen kunnen beginnen.

De Ruiter legde zich daarbij neer, maar Biewenga hield aan.³³⁵ Hij herhaalde, dat het niet alleen ging om landaanwinning, maar ook om de waterafvoer van grote gebieden. Bovendien moest er rekening mee worden gehouden, dat de Lauwerszee werd begrensd door dijken die tot de zwakkere gerekend moesten worden. Men was al jaren bezig met de voorbereidingen voor de indijking. Aanvankelijk was gezegd, benadrukte hij, dat deze vooraf zou gaan aan de Deltawerken. Hij verklaarde zich dan ook teleurgesteld, nu het werk in 1958 nog niet begonnen zou worden.

Nadat het wetsvoorstel op 5 november 1957 was aangenomen door de Tweede Kamer, ging het voor behandeling naar de Eerste Kamer. Daar werd de draad weer opgepakt. De opmerkingen van de Tweede Kamer werden voor een deel herhaald. Ook in de Eerste Kamer werd er in de commissie van voorbereiding op aangedrongen, dat de zeedijken in het noorden aandacht zouden krijgen, waarbij dan met name aan de indijking van de Lauwerszee gedacht werd.³³⁶ De Lauwerszeedijken waren zwak, zo werd betoogd. Het was teleurstellend dat de post op de begroting-1957 voor de bouw van de uitwateringssluys, waarmee de afsluiting in 1957 of 1958 begonnen had moeten worden, getroffen was door de *bestedingsbeperking*, een omvangrijke beperking van de overheidsuitgaven. Hoe kon het dan, dat nu bleek, dat de voorbereidingen nog niet voltooid waren, zoals de minister in de Tweede Kamer had verklaard, terwijl er eerder geld was uitgetrokken om al met de uitvoering te beginnen? In noord-Groningen maakte men zich, aldus de vragenstellers, grote zorgen over de mogelijkheid dat de stormramp van 1953 zich in het noorden zou herhalen.

334 *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3097

335 *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1957/1958; repliek De Ruiter: p. 3112, repliek Biewenga: p. 3120

336 *Bijlagen Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, nr. 4167, Voorlopig verslag, p. 9-10

In de *Memorie van Antwoord* bevestigde de minister dat er zich in de dijken rond de Lauwerszee zwakke plekken bevonden.³³⁷ Dat was één van de redenen, waarom er plannen voor de bedijking van deze zeeboezem werden gemaakt. Een ander belang dat daarmee gediend zou kunnen worden, was de afwatering van de aangrenzende gebieden in Groningen en Friesland. Ook werd enige winst aan cultuurgrond gekregen. Er was een onderzoek bezig dat in de loop van het jaar – het was 1958 – zou moeten uitwijzen in hoeverre deze belangen opwogen tegen de te maken kosten.

Bij de behandeling van het wetsvoorstel in de Eerste Kamer op 6 en 7 mei 1958 bleek met name VVD-woordvoerder De Vos van Steenwijk onvoldaan over het antwoord van de minister.³³⁸ Geboortig uit Zwolle, was hij twintig jaar commissaris der koningin in Drenthe geweest.³³⁹ Zijn bestuurlijke belangstelling betrof met name de waterstaat. Met een ruime omhaal van woorden zette hij de ministeriële uitspraken over de Lauwerszee op een rij. In 1956 had de minister gezegd, dat in 1957 of 1958 met de uitwateringssluis begonnen zou worden. In 1957 werd een bescheiden begrotingspost daarvoor, als enige post voor de Deltawerken, getroffen door de bestedingsbeperking, betoogde hij. Waarom juist deze post? Daarna zei de minister te weten, dat er in de dijken van de Lauwerszee zwakke plekken waren, en dat de afwatering van het omliggende land door de droogmaking zou worden bevorderd. Ook zou er winst aan cultuurgrond zijn. Maar hij vervolgde, aldus De Vos, dat uit een onderzoek dat in het lopende jaar voltooid zou worden, zou moeten blijken in hoeverre al die belangen opwogen tegen de te maken kosten. Dat was naar zijn mening zeer bedenkelijk, want daaruit bleek, dat de indijking van de Lauwerszee nog twijfelachtig was. Wat zou er gebeuren, als het onderzoek zou uitwijzen, dat de kosten niet opwogen tegen de baten? Dan zou men toch zo snel mogelijk de zwakke plekken rond de Lauwerszee moeten versterken. Hij noemde enkele van die plekken bij name. Hij benadrukte dat bij de stormvloed van 1954 de dijk rondom de Lauwerszee op verschillende plaatsen overspoeld was, en dat Friesland ten noorden van de lijn Dokkum-Leeuwarden-Bolsward één tot twee meter beneden N.A.P. lag, en dus bij een dijkdoorbraak zou onderlopen. Hij vond het dan ook niet te verwonderen, dat de jongste uitspraken van de minister ongerustheid hadden gewekt in het noorden.

337 *Bijlagen Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, nr. 4167, p. 15

338 *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3306

339 mr.dr. Reint Hendrik baron DE VOS VAN STEENWIJK, Zwolle 8 november 1885 – Zwolle 13 juni 1964. 1920-1931 griffier Tweede Kamer, 1931-1951, met onderbreking tijdens oorlogsjaren, commissaris der koningin in Drenthe, 1951-1963 lid Eerste Kamer. Over hem: www.parlement.com

Het antwoord van minister Algera was kort en laconiek.³⁴⁰ Hij verklaarde het aangekondigde rapport te willen afwachten. De vraag van de veiligheid was in zijn ogen niet aan de orde, want het stond vast dat óf de bestaande dijken verzwaaard zouden worden, óf dat er een afsluitdijk zou komen. Het uitgangspunt bleef overigens de aanleg van een afsluitdijk. Hij zou het betreuren, als die niet zou worden aangelegd. Maar onderzoek, bijvoorbeeld van de bodemgesteldheid, zou kunnen uitwijzen dat er zulke grote bezwaren waren, dat men tot andere inzichten moest komen.

De Vos van Steenwijk was niet bevredigd door dit antwoord. Maar omdat de discussie plaatsvond bij de behandeling van de Deltawet, en de Kamer het belang van dat moment wilde benadrukken, zag hij voor dat ogenblik af van een verdere gedachtenwisseling.³⁴¹ Hij kondigde aan, dat hij er bij de begrotingsbehandeling wél op zou terugkomen.

Dat deed hij inderdaad.³⁴² Bij die behandeling, op 20 mei 1958, hield hij een uitvoerig pleidooi voor de afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee. Alle tot dan toe genoemde feiten en belangen liet hij nogmaals uitvoerig de revue passeren. Hij stelde vast, dat het standpunt van de regering gewijzigd was. Tot dusverre was er over de afsluiting steeds positief gesproken. Het wachten was alleen geweest op het gereedkomen van de onderzoeken en op het opstellen van de plannen. Ook de eerste aflevering van het officiële voortgangsverslag van de Deltawerken, het *Driemaandelijks bericht Deltawerken*, dat in augustus 1957 verschenen was, was daarvan uitgegaan. Maar nu bleek, dat men op grond van financiële overwegingen de afsluiting mogelijk niet zou uitvoeren, maar dat alleen de zwakke plekken versterkt zouden worden. Dat zou in het noorden grote verontrusting wekken. Het verzwaren van de bestaande dijken betekende het volgen van een defensieve politiek, en het opgeven van de offensieve gedachte, de zee terug te dringen, betoogde hij. Maar defensief beleid bood uiteindelijk altijd weinig uitzicht. De verkregen veiligheid zou slechts betrekkelijk zijn, omdat de sluiswerken bij Zoutkamp, Dokkumer Nieuwe Zijlen en Ezumazijl altijd bedreigde punten zouden blijven. Een tweede bezwaar tegen dijkverzwaring was, dat er geen zoetwaterboezem gevormd zou worden. De totstandkoming van een dergelijke boezem zou het mogelijk maken om de afwatering van grote delen van Drenthe, Groningen en Friesland te verbeteren. In het andere geval zou men eveneens kostbare voorzieningen moeten treffen om die afwatering te verbeteren. Maar dat zou dan niet op grond van één grootscheepse mogelijkheid tot verbetering zijn, maar noodgedwongen op grond van allerlei deelplannen. De Vos erkende, dat het te winnen land voor een deel van matige kwaliteit

340 *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3343

341 *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3346

342 *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3354-3355

zou zijn, maar niettemin zou het soelaas bieden voor de “agrarisch overbevolkte” gebieden in de omgeving, zoals bijvoorbeeld de gemeente Achtkarspelen. Het noorden van zowel Groningen als Friesland zouden deze mogelijkheid om nieuwe agrarische bedrijven te vestigen, node missen. Bovendien zouden afsluiting en inpoldering een belangrijk werkgelegenheidsproject vormen. De droog te leggen grond zou niet alleen bouw- en weiland kunnen leveren, maar ook een recreatiegebied van betekenis, wanneer er een bos zou worden aangelegd. De Vos vervolgde zijn pleidooi met erop te wijzen, dat de indijking van de Lauwerszee gezien placht te worden als proefproject voor de indijking van de Wadden. Dat laatste leek nu nog een plan uit een fantasiewereld, maar dat had honderd jaar eerder ook gegolden voor de afsluiting van de Zuiderzee. De ervaring die men bij de afsluiting van de Lauwerszee zou kunnen opdoen, was dan ook hiervoor nodig. Maar “het allergrootste bezwaar in het nu gebleken defaitisme van de Regering” lag hierin “dat het noorden van het land zich dubbel verlaten, veronachtzaamd en vereenzaamd [zou] voelen”. Dat noorden moest zich ten opzichte van het zuidwesten van het land tot het uiterste inspannen om zich “als een meedoend deel van onze natie” te handhaven. Indijking van de Lauwerszee, met het perspectief dat dit een proefproject was voor indijking van de Wadden, zou in het noorden het geloof in de toekomst zeer versterken. Als de Lauwerszee nu niet ingedijkt zou worden, zou dat daarmee in feite voorgoed worden afgesteld. Want na een omvangrijke dijkverzwaring zou het lange tijd duren, voordat men in dat gebied weer iets nieuws zou willen ondernemen. Dat zou in het noorden het gevoel de *Assepoester* van het land te zijn, opnieuw versterken. Hij was er, naar zijn zeggen, dan ook van overtuigd, dat het noorden zou weigeren te aanvaarden, dat de regering terug zou komen op het stellige standpunt om de Lauwerszee in te dijken. Er was een manier om de kosten van droogmaking voor het Rijk te beperken, door verkoop van de drooggemaakte gronden. Hier maakte De Vos, wiens partij, de V.V.D., in de oppositie was, de overstap van een zakelijk naar een partijpolitiek getoonzet betoog, waarin hij de verhoudingen binnen het kabinet en het regeringsbeleid met betrekking tot grondbezit kritiseerde. Hij besloot met de hoop uit te spreken, dat de minister zich niettemin zou inspannen om de indijking tot stand te brengen.

De Vos' partijpolitieke uithaal maakte het de minister bij zijn beantwoording, twee weken later, op 3 juni 1958, mogelijk om, in overeenstemming met het Haagse gevoel voor humor, het betoog van De Vos met een even partijpolitieke kwinkslag af te doen.³⁴³ Vervolgens volstond hij ermee, de geachte afgevaardigde mee te delen, dat zijn beleid gericht bleef op het afsluiten van de Lauwerszee.

343 *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1957/1958, p. 3399

Verschuivend standpunt

De technische voorbereidingen voor de afsluiting gingen gestaag voort. In het voorjaar van 1958 werden twee nota's voorbereid over de *bedijking en gedeeltelijke droogmaking van de Lauwerszee* en over *het tracé van de afsluiting*. Het eerste van beide stukken ging over de hoofdzaken van het plan, en bevatte ook een beschouwing over de rentabiliteit van de onderneming. Het was bedoeld om een principe-beslissing over de uitvoering uit te lokken. Als die er zou zijn, zou in 1959 met de aanleg van een werkhaven ten noorden van Oostmahorn begonnen kunnen worden.³⁴⁴

Maar anders dan de technische voortgang leek de voortgang in de politieke besluitvorming te haperen.

Op 23 mei 1958 schreven de colleges van Gedeputeerde Staten van Groningen, Drenthe en Friesland gezamenlijk een brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat over de indijking.³⁴⁵ De colleges waren bezorgd dat deze het gevaar liep uitgesteld te worden als gevolg van de toestand van 's lands financiën en van de voortgaande ontwikkeling van het Deltaplan. Zij zagen nog geen aanwijzingen dat dit inderdaad het geval zou zijn, maar voor de zekerheid wilden zij toch het belang van een spoedige uitvoering van de plannen voor hun provincies benadrukken. Belangwekkend zijn de argumenten die hiervoor worden aangevoerd. Van "de verschillende concrete belangen" die met de indijking gemoeid zijn, wordt als eerste en meest uitgebreide de afwatering en de daarmee samenhangende waterbeheersing en cultuurtechnische ontsluiting van zuidwestelijk Groningen, noordwestelijk Drenthe en noordoostelijk Friesland genoemd. Daarna wordt gewezen op de behoefte aan nieuwe grond voor ruilverkavelingen en ter sanering van een groot aantal kleine bedrijven in Groningen en Friesland. Vervolgens noemden de colleges verruiming van de werkgelegenheid, wat juist in de wijde omgeving van de Lauwerszee zo belangrijk was. En tenslotte wezen zij op een argument van psychologische aard. Uitstel van de indijking zou het bestaande gebrek aan vertrouwen in de ontwikkelingsmogelijkheden van het noorden verder versterken. Was getekend: de colleges van Gedeputeerde Staten. Iedere verwijzing naar de zeedefensie ontbreekt.

Het maken van plannen voor de afsluiting van de Lauwerszee werkte ook door in de intern-Friese meningsvorming over de noodzaak en het gewenste vermogen van een tweede gemaal. Aan de vooravond van de behandeling van het rapport *Bemaling Frieslands boezem* richtte de Friesche Maatschappij van

³⁴⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnr. 48

³⁴⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnr. 49

Landbouw zich tot de leden van de Provinciale Staten met een brief waarin zij liet weten in te stemmen met de conclusies uit het rapport.³⁴⁶ Zij betrok in haar overwegingen het feit, dat de afstromingscapaciteit via “het toekomstige Lauwersmeer-boezemmeer” naar zij inmiddels meende te weten ongeveer 3500 m³ per minuut zou bedragen. In een reactie op deze brief schreef ir. Walther aan Gedeputeerde Staten, dat dit cijfer aan de hoge kant leek, maar dat het wel om 3000 m³ per minuut zou gaan. Het onderzoek naar de inpoldering van de Lauwerszee had, zo schreef hij, wel duidelijk gemaakt, dat het verschil tussen een uiteindelijk gewenste lozingscapaciteit voor de boezem van 10.000 m³ per minuut, en de 6000 m³ die nu aangehouden werd voor de vergroting van de bemalingscapaciteit, voor een aanzienlijk deel overbrugd zou worden.³⁴⁷

Bij de bespreking van het rapport, op 15 juli 1958, namen de Provinciale Staten een motie aan waarin zij de regering vroegen om, ook met het oog op een verbetering van de natuurlijke afwatering van Friesland, zo spoedig mogelijk een beslissing te nemen over de inpoldering van de Lauwerszee.³⁴⁸

De vooruitzichten voor afsluiting leken steeds minder gunstig te worden. Op de rijksbegroting voor 1959 was voor de inpoldering van de Lauwerszee slechts fl.125.000 uitgetrokken. Dat was voor de besturen van de drie noordelijke provincies aanleiding om te overwegen zich niet meer alleen tot de minister, maar tot de hele ministerraad te wenden met een betoog over de urgentie van de afdamming.³⁴⁹ Hoewel de brief niet verzonden werd, verdient de gegeven argumentatie aandacht, omdat daarin alle tot dan toe in het geding gebrachte feiten en belangen verwerkt zijn. Begonnen werd met het afwateringsbelang, waarna landaanwinning, het tegengaan van verzilting en werkgelegenheid omstandig werden besproken. Tenslotte het zeeweringsbelang, aldus de ontwerp-brief. Men kon stellen, dat verhoging van de bestaande dijk voor minder geld eenzelfde veiligheid tegen overstroming zou geven als afsluiting zou doen. Dit zou wel zo zijn, maar dan ontzegde men zich ook de voordelen die bij indijking van de Lauwerszee behaald zouden worden. Bovendien zouden bepaalde onvermijdelijke uitgaven dan toch gedaan moeten worden. Het zou dan ook niet juist zijn de kosten van de afsluitdijk zonder meer tegenover de kosten van verbetering van de bestaande dijken te stellen, zo eindigde dit betoog. Ook hier is dus geen sprake van de eenzijdige, emotionele nadruk op het veiligheidsbelang die later de boventoon zou gaan voeren.

346 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 11

347 Ook hierboven, p. 31

348 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 196, p.114-115; ook hierna, p. 231

349 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnr. 52

Op 18 november 1958 werd de winterzitting van de Provinciale Staten geopend. Onmiddellijk na de opening diende de voorzitter van de fractie van de Partij van de Arbeid, J. Klok, een motie in.³⁵⁰ Deze was ook ondertekend door zijn collega's van alle andere partijen, met uitzondering van de CPN. Die werd op grond van de internationale politieke situatie op alle bestuurlijke niveaus geboycot. In de motie spraken de Staten van Friesland uit, dat zij "ernstig veront-rust [waren] over de trage gang van zaken met betrekking tot de voorgenomen en toegezegde inpoldering van de Lauwerszee". Zij waren "geschrokken ... van zekere berichten, volgens welke ten gevolge van de stand van 's Rijks financiën binnen afzienbare tijd geen uitvoering aan deze inpoldering [zou] worden gegeven". Zij wilden de regering laten weten, dat naar hun mening "in verband met de vele vraagstukken, waarvoor Friesland [was] geplaatst" zo snel mogelijk tot de inpoldering en de uitvoering daarvan besloten zou moeten worden.

Gedeputeerde Staten stemden volmondig met deze uitspraak in. In zijn reactie zei gedeputeerde Gerbrandij dat minister Algera van Verkeer en Waterstaat bij de behandeling van de rijksbegrotingen voor 1955 en 1956 uitlatingen had gedaan, waaruit kon worden afgeleid, dat de inpoldering van de Lauwerszee op korte termijn een feit zou worden.³⁵¹ Maar een jaar geleden, bij de behandeling van de begroting voor 1958, was de minister opeens veel terughoudender geworden omdat hij eerst nog kennis wilde nemen van een rapport over de rentabiliteit van de onderneming. Rijkswaterstaat had daarover inmiddels, zo deelde Gerbrandij mee, een rapport opgesteld. De strekking daarvan was gunstig.³⁵² Toch bleek uit de begroting voor 1959 niet dat inpoldering in de nabije toekomst plaats zou vinden. Ook Gedeputeerde Staten waren verontrust, evenals de Provinciale Staten. Daarom hadden de gezamenlijke provinciale besturen van Groningen, Drenthe en Friesland al enkele maanden geleden, op 23 mei 1958, de minister een nadrukkelijke brief geschreven. Een en ander was op 6 oktober³⁵³ ook met hem besproken. Gerbrandij liet hierbij onvermeld, dat minister Algera een paar dagen later, op 10 oktober 1958, om gezondheidsredenen was afgetreden, en dat hij inmiddels, per 1 november 1958 was opgevolgd door zijn antirevolutionaire partijgenoot mr. J. van Aartsen, tot dan toe wethouder in Den Haag.³⁵⁴ Dit feit zal de ongerustheid zeker niet

350 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 4

351 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 7-10

352 Het is niet duidelijk, op welk rapport Gerbrandij hier doelt. Waarschijnlijk betreft het: C. v.d. Burgt, *Het plan tot bedijking en gedeeltelijke droogmaking van de Lauwerszee*. Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken, nota nr. 5 (Leeuwarden (Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken) 1958)

353 Gerbrandij was niet zeker van de datum.

354 mr. Johannes van AARTSEN, Amsterdam 15 september 1909 – Vlissingen 3 februari 1992; ambtenaar, 1949-1958 wethouder 's-Gravenhage, 1 november 1958 –

verminderd hebben, omdat van minister Algera, als Fries en oud-gedeputeerde, een welwillende houding verwacht kon worden, terwijl nog moest blijken wat voor vlees men met zijn opvolger in de kuip had. Tot slot deelde Gerbrandij mee, dat de gezamenlijke colleges van Gedeputeerde Staten van Groningen en Friesland de minister hadden ontheven van zijn toezegging om hen over uitgewerkte plannen voor inpoldering te raadplegen, voordat daar in Den Haag besluiten over genomen zouden worden. Dat hadden zij gedaan om een voortvarende behandeling niet in de weg te staan.

De gevoelens van onrust bleken niet ongegrond. Op 16 februari 1959 stuurde minister Van Aartsen de in oktober 1958 vastgestelde nota over *het plan tot bedijking en gedeeltelijke droogmaking van de Lauwerszee* voor advies naar de Gedeputeerde Staten van zowel Groningen als Friesland.³⁵⁵ Zijn begeleidende brief was niet erg geschikt om die gevoelens weg te nemen. De minister schreef dat hij weliswaar kennis had genomen van het rapport, maar dat hij zich over de inhoud nog geen volledig oordeel had kunnen vormen. Maar hij had de indruk, zo ging hij verder, dat de economische beschouwingen en de conclusie waartoe de opsteller – ir. Van der Burgt – kwam, voorlopig onder alle voorbehoud genomen moesten worden, en dat die nog niet overtuigend waren voor de noodzaak om tot inpoldering over te gaan, gelet op de alternatieve oplossingen, waarmee in verschillende bezwaren van de huidige toestand kon worden voorzien.

Op 16 maart 1959 overlegden de beide colleges hierover.³⁵⁶ De Friezen stonden volledig achter het plan: bedijking en gedeeltelijke inpoldering. Voor bedijking zonder inpoldering voelden zij niets, tenzij dat noodzakelijk zou blijken om in ieder geval afsluiting van de Lauwerszee, dan later alsnog gevolgd door bepoldering, te bereiken. De Groningers stonden minder afwijzend tegenover bedijking zonder inpoldering. Zij verwonderden zich over het Friese standpunt, omdat, wanneer er alleen bedijkt zou worden, de situatie voor de afwatering van de Friese boezem nog gunstiger zou worden.

Gedeputeerde Staten legden de nota voor aan de door hen ingestelde *Provinciale Friese adviescommissie Lauwerszeepolder*. Deze commissie stuurde op 22 mei 1959 een eigen nota rond ter ondersteuning van de conclusies uit de nota van Van der Burgt.³⁵⁷ Het was, zo vond ook de commissie, nu de tijd om over

19 mei 1959 en 24 juli 1963 – 14 april 1965 minister van Verkeer en Waterstaat, tussendoor minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, 1965-1974 commissaris der koningin in Zeeland. Over hem: www.parlement.com

355 Brief: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 68; Nota: C. v.d. Burgt, *Het plan tot bedijking en gedeeltelijke droogmaking van de Lauwerszee*.

356 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 119

357 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 68

te gaan tot bedijking en gedeeltelijke inpoldering van de Lauwerszee, met het oog op de vele en veelsoortige belangen die daarmee gediend zouden zijn. Haar voornaamste punt van kritiek was, dat de economische voordelen en het rendement van het geld dat in het project gestoken zou worden, te zuinig berekend waren. De baten zouden volgens haar groter zijn dan Van der Burgt had becijferd. Zij ondersteunde dit standpunt met berekeningen. Zij richtte zich daarbij in het bijzonder op drie aspecten van het plan: de veiligheid tegen overstromingen, de waterhuishouding en de structuurverbetering van het oude land. Voor de waterhuishouding zag zij vier punten waar voordelen te behalen waren. Via de zeelsluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en de Friese sluis bij Zoutkamp zou een grotere afvoer van boezemwater mogelijk worden. Die vergroting zou in omvang vergelijkbaar zijn met wat een gemaal in het zuiden van Friesland, met een vermogen van ruim 3000 m³ per minuut zou kunnen bewerkstelligen. Wanneer men dat gemaal niet in het zuiden, maar bij de Dokkumer Nieuwe Zijlen zou bouwen, zou het zelfs een vermogen van 4300 tot 5600 m³ per minuut moeten hebben. In dat geval zou bovendien het stroomkanaal van het Bergumer meer naar de Nieuwe Zijlen verruimd moeten worden, waarbij ook alle bruggen over dat water zouden moeten worden aangepast. De afsluiting van de Lauwerszee zou daarnaast de exploitatiekosten van het Woudagemaal en de te stichten nieuwe bemalingsinstallatie omlaag brengen. Tenslotte zou ook de waterlossing van de Polder van Oost- en Westdongeradeel bij afsluiting eenvoudiger en goedkoper kunnen worden. Ook was de vorming van een zoetwaterboezem nodig om de verzilting, met alle kosten en gederfde baten van dien, tegen te gaan.

Op 1 juni 1959 stuurden Gedeputeerde Staten hun reactie op de nota van Van der Burgt naar de minister. Omdat op 19 mei een nieuw kabinet was aangetreden, het kabinet-De Quay, was dat een nieuwe minister, het V.V.D.-lid Korthals,³⁵⁸ die zich, na Algera en Van Aartsen, als derde met de Lauwerszee zou gaan bezighouden. In een uitvoerige brief zette het college uiteen, van hoe groot belang de inpoldering van “deze laatste binnenzee in ons land” zou zijn.³⁵⁹ Het betoog vatte alle voorafgegangene brieven en andere stukken samen. Ook de zeewering werd ditmaal genoemd. Gezegd werd, dat verhoging van de bestaande dijk dan wel goedkoper voor eenzelfde niveau van veiligheid zou kunnen zorgen als afsluiting, maar dat in dat geval bijkomende voordelen van de afsluiting verloren zouden gaan, terwijl bovendien andere uitgaven, bijvoorbeeld ter verbetering van de waterhuishouding, onvermijdelijk zouden worden. De brief bevatte een

358 drs. Hendrik Albertus KORTHALS, Dordrecht 3 juli 1911 – Verenigde Staten, 3 november 1976; journalist, ambtenaar, 1945-1963 verschillende politieke functies en ambten, 1964-1976 lid Raad van State. Over hem: www.parlement.com

359 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 68

tegemoetkoming aan de minister in de vorm van de uitspraak, dat Gedeputeerde Staten financiële onmacht van het Rijk zouden kunnen aanvaarden als reden om de gedeeltelijke droogmaking eventueel enigszins te vertragen. De mogelijkheid van bedijking zonder inpolderingen was onderzocht in een nota van de Dienst Lauwerszeewerken die in januari 1959 verschenen was.³⁶⁰ Maar de eigenlijke bedijking gedoogde uit veiligheidsoverwegingen geen uitstel, aldus het college.

Op 23 juni 1959 werd de zomerezitting van de Provinciale Staten geopend. In zijn openingstoespraak meldde commissaris der koningin mr. H.P. Linthorst Homan, dat het bureau Lauwerszeewerken in een recente nota over de bedijkings- en inpolderingsplannen tot de slotsom was gekomen, dat het op grond van economische overwegingen nu de tijd was om tot uitvoering daarvan over te gaan.³⁶¹ Gedeputeerde Staten hadden dat tegenover de minister onderstreept, maar, zo vervolgde hij, de afsluiting van de Lauwerszee was in eerste instantie een zeer wezenlijk en noodzakelijk deel van de verbetering van de Friese en Groninger zeewering in het kader van de Deltawet. Nog niet eerder was de afsluiting zo uitdrukkelijk in dit perspectief geplaatst.

Ook vanuit de vergadering wilde men lucht geven aan dit gevoel. Namens alle fractievoorzitters diende voorzitter Klok van de PvdA-fractie een motie in.³⁶² De Staten spraken daarin uit dat naar hun mening “afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee om allerlei redenen dringend gewenst [was]”. Zij spraken verder “de stellige verwachting” uit, “dat op de Rijksbegroting 1960 gelden voor dit doel [zouden] zijn of worden uitgetrokken”. Zij vroegen Gedeputeerde Staten om deze opvattingen bij het kabinet bekend te maken. In zijn toelichting verwees Klok naar de recente nota van de provinciale Lauwerszeecommissie. Hij zei, dat alle argumenten voor afsluiting en inpoldering in de loop van de tijd naar voren waren gebracht. Daarom was het tijd om duidelijk te maken dat het Noorden nu daden verwachtte van de regering.

De minister wil van afsluiting afzien

Op 23 juli 1959 had het college van Gedeputeerde Staten een gesprek met de minister.³⁶³ Daarin werd de zaak van afsluiting en indijking opnieuw bepleit. De minister hield zich op de vlakte en gaf geen inzicht in zijn voornemens, die

³⁶⁰ Arch. Rijkswaterstaat in Friesland, inv.nr. 470: nota nr.8, *Bedijking van de Lauwerszee zonder inpolderingen*

³⁶¹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 35, p. 15

³⁶² Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 198, p. 107-109, 113

³⁶³ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 75

inmiddels wel vast moesten liggen omdat er gewerkt werd aan de indiening van de rijksbegroting voor 1960. Maar toen verscheen, op 12 augustus 1959, in de landelijke pers het bericht dat de Lauwerszee niet op die begroting zou staan.³⁶⁴

De Friese zaak kwam er nog slechter voor te staan, toen het Nederlandsch Economisch Instituut uit Rotterdam op 29 september 1959 een ongunstig *Rapport betreffende de sociaal-economische betekenis van de droogmaking van de Lauwerszee* publiceerde.³⁶⁵ De onderzoekers L.H. Klaassen en L.M. Koyck, die zich al eerder met de landaanwinning aan de noordkust bezig hadden gehouden³⁶⁶, kwamen tot de conclusie dat inpoldering van de Lauwerszee niet rendabel zou zijn. Zij adviseerden om daar niet toe over te gaan.

Inmiddels waren de Friese publieke opinie en verschillende belangengroepen zich gaan roeren.³⁶⁷ De openbare mening werd aangejaagd door de regionale pers, maar ook een landelijk vaktijdschrift als *Land en water* trad op als pleitbezorger voor de afsluiting.³⁶⁸ Die afsluiting wordt hier besproken vanuit het gezichtspunt van de afwatering van Frieslands boezem. Daarom komen publieke uitingen hier alleen dan aan de orde wanneer zij betrekking hadden op de waterhuishouding, hoewel de gevoerde acties in het Friese gemeenschappelijke geheugen omgeven zijn met een aureool van heroiek. Maar voor de openbare mening ging het niet om de waterhuishouding, maar in de eerste plaats om veiligheid, en daarnaast om werkgelegenheid en ruimte voor agrarische bedrijven. Deze zaken kregen te meer een grote emotionele lading, doordat zij sterk in een "frysksinnige" samenhang werden geplaatst. De afwatering komt men in feite alleen tegen in de uitingen van verschillende instellingen en organisaties, zoals de *Stichting Landaanwinningsbelangen Noord-Friesland*³⁶⁹ en het *Landbouwschap*. Beide richtten zich in het voorjaar van 1959, en ook later weer, tot de minister en de Staten-Generaal met pleidooien voor de afsluiting

364 *Dagblad Trouw*, 12 augustus 1959

365 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 78

366 L.H.Klaassen en L.M.Koyck. *De economische en sociale betekenis van de landaanwinningswerken in Groningen en Friesland*. Rotterdam (Nederlandsch Economisch Instituut), 1958

367 C. v.d. Burgt en P. Terpstra, *De Lauwerszee is dicht*, Leeuwarden (Miedema Pers) 1969, p. 29-35

368 H.J. Stuvcl e.a., "Lauwerszee of Lauwersmeer?", *Land en water. Tijdschrift gewijd aan waterbouw, in het bijzonder Delta-Zuiderzeewerken, waterbeheersing, landaanwinning en cultuurtechniek*, 3 (1959), p. 174-201

369 De stichting was in 1954 opgericht als een samenwerkingsverband van de in Noord-Friesland gelegen gemeenten en zeeverende waterschappen. (Arch.PS en GS 1919-1961, inv.nr.2568). Zij liet regelmatig van zich horen en zette, als zij dat nodig vond, Gedeputeerde Staten op beschaafde wijze aan tot handelen. (bijv. Arch.PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnrs. 49 en 98)

waarin de waterbeheersing en de waterhuishouding een belangrijke plaats innamen.³⁷⁰

Op 28 oktober 1959 kwam minister Korthals in het provinciehuis in Leeuwarden op bezoek bij Gedeputeerde Staten. Beide partijen traden aan met groot ambtelijk gevolg. Eerste onderwerp van gesprek was uiteraard de Lauwerszee.³⁷¹ De minister wees erop, dat zijn ambtsvoorganger Algera steeds zeer geporteerd was geweest voor de inpoldering van de Lauwerszee. Hij had dat ook steeds gezegd tegenover de Staten-Generaal. De minister erkende, dat dit verwachtingen had kunnen wekken. Maar de ministerraad had nooit een besluit tot uitvoering van het inpolderingsplan genomen. De minister zei benieuwd te zijn naar het advies dat de Raad voor de Waterstaat zou uitbrengen. Deze Raad was de laatste adviesinstantie, die bij het opstellen van haar aanbevelingen alle beschikbare rapporten, plannen en adviezen, ook dat van het Nederlandsch Economisch Instituut, zou betrekken.

Ir. A.G. Maris, de directeur-generaal van Rijkswaterstaat, was van mening, dat er al wel berekeningen gemaakt zouden kunnen worden over de bekostiging van de inpoldering, en over mogelijke provinciale bijdragen daaraan, bijvoorbeeld in verband met de verbetering van de waterhuishouding. Ook wilde hij dat erover werd nagedacht, hoe het beheer van een eventuele nieuwe dijk met de bijbehorende kunstwerken en het dan ontstane boezemmeer, geregeld zou moeten worden. Aldus de weergave door de Friese notulist van de bijeenkomst, griffie-ambtenaar H.J. Kroese. Enige maanden later zou blijken, dat het Haagse gezelschap hiermee in feite de onderhandelingen over een provinciale bijdrage had willen openen.³⁷² Op dat ogenblik werd dat door de Friezen niet zo begrepen.³⁷³ Van hun kant kwam een antwoord in algemene bewoordingen. Het leek wenselijk, dat het Rijk het beheer en onderhoud van deze werken op zich nam. De Deltawet opende de mogelijkheid om een deel van de kosten op belanghebbenden te verhalen, en de provincie zou uiteraard ook op redelijke basis financieel willen bijdragen, maar zij had slechts beperkte mogelijkheden. Ir. Maris gaf aan, dat het hem toch zeer wenselijk leek, als hierover op korte termijn beraad tussen de betrokken provincies plaats zou vinden.

Zo was de stand van zaken, toen de Provinciale Staten op 8 december 1959 begonnen aan de behandeling van de provinciale begroting voor 1960. PvdA-fractievoorzitter Klok opende de algemene beschouwingen met de mededeling

370 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volgnr. 49; *ibid.* inv.nr.2566, volgnrs. 65, 101, 112

371 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 82

372 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 102

373 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 108

dat hij niet over de Lauwerszee zou spreken. Hij weigerde, naar zijn zeggen, “ook maar één ogenblik aan te nemen, dat de regering het noorden zodanig zou teleurstellen, dat alle vertrouwen in de van die zijde gedane toezeggingen verloren zou gaan”.³⁷⁴

Zijn collega Bergsma, voorzitter van de fractie van de Christelijk-Historische Unie, koos voor de retoriek: En dan was er ook nog de geschiedenis met de Lauwerszee; er was nog nooit een beslissing genomen en langzamerhand werd dit toch wel een onverkwikkelijke geschiedenis. Dijken, die, ook volgens alle deskundigen, te laag waren; polders, die bij enige storm gevaar liepen te worden overstroomd; land, dat broodnodig was; recreatiegebieden, waarom het noorden zat te springen; een afstroming van de Friese boezem, die men, ook al kwam het tweede gemaal er, niet kon ontberen; en een gehele provincie die in tienduizenden handtekeningen aantoonde, dat deze zaak werkelijk iedereen ter harte ging, en dat dit leefde bij de burgers. Wat was er nu bereikt? Delegaties en hearings, een paar ministers op bezoek, handtekeningen, die ergens in Den Haag op een zolder verdwenen; maar nog geen beslissing, nog een weifelen tussen dijkverbetering en afsluiting. Er was echter maar één doel: de Friese Staten moesten blijven aandringen op volledige droogmaking van de Lauwerszee, aldus besloot Bergsma.³⁷⁵

VVD-fractievoorzitter Falkena was terughoudender. Vanzelfsprekend was na het bezoek van de minister van Verkeer en Waterstaat – immers een partijgenoot van Falkena – het wachten op de behandeling van diens begroting in de Tweede Kamer, zo vond hij.³⁷⁶

A. Zandstra, de vertegenwoordiger van de CPN in de Friese Staten, had geen enkele reden voor een dergelijke terughoudendheid. Als vraagstukken die door de inpoldering van de Lauwerszee zouden kunnen worden aangepakt, noemde hij achtereenvolgens de grote werkloosheid in Friesland, het gevaar voor de bevolking, de noodzaak tot landaanwinning en de recreatie.³⁷⁷ Vanaf 1956 had de regering als een kat om de hete brij om de afsluiting en inpoldering heen gedraaid. Maar de tijd, dat de Friese bevolking in stil vertrouwen afwachtte, wat de regering wel of niet zou doen, was nu ten einde, aldus Zandstra. Dat was duidelijk geworden met de petitionnement-actie waarbij in veertien dagen tijd in het noorden van Friesland 135.000 handtekeningen waren opgehaald voor directe afsluiting en drooglegging van de Lauwerszee. Hij was er zeer voldaan over, dat deze actie “voor de bescherming van de bevolking, voor werk, voor land”, zo goed gevoerd was, met deelname van alle politieke en stands-organi-

374 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 17

375 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 29

376 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 51

377 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 57-59

saties. Daarom had het hem getroffen, dat de provincie had deelgenomen aan de bespreking van een compromis, waarbij alleen sprake was van indijking. Dat ging in tegen “de actie van de bevolking van Friesland”, en het zou de regering alsnog de mogelijkheid bieden om onder het hele plan van indijking en inpoldering uit te komen. De Staten moesten dan ook vasthouden aan de uitvoering van het totale plan. Zandstra wilde een telegram van deze strekking naar de Tweede Kamer sturen, nu de begroting van Verkeer en Waterstaat binnenkort behandeld zou worden.

Een tweede spreker vanuit de VVD, W. van Duinen, was duidelijker dan zijn fractievoorzitter Falkena. Hij vond het “erg jammer”, dat er nog geen beslissing genomen was, omdat het noorden “een onaantastbaar recht op veiligheid” had.³⁷⁸ Hij hoopte daarom dat zo snel mogelijk tot indijking en inpoldering besloten zou worden. De inpoldering moest ook gezien worden in samenhang met de verbetering van de economische structuur van het noorden van Friesland. En zij was eigenlijk voorwaarde voor de uitvoering van een ruilverkaveling in Oost- en Westdongeradeel. Hij was van mening dat het hele project vanuit de rijksbegroting bekostigd zou kunnen worden.

Bij zijn beantwoording van de sprekers begon gedeputeerde Gerbrandij met nogmaals de argumenten voor inpoldering op te sommen.³⁷⁹ Het eerste en belangrijkste argument was volgens hem “de veiligheid van de bewoners van een groot deel van de provincies Groningen en Friesland”. Daarbij kwamen achtereenvolgens “de landaanwinning, de structuurverbetering van het oude land, recreatiemogelijkheden, verkorting van de kustlijn, een beter afstromen van de boezem, versnelling van de bestrijding van de verzilting en nog een aantal voordelen”, die hij nu niet meer op zou noemen. Evenals fractievoorzitter Klok weigerden Gedeputeerde Staten, zo betoogde Gerbrandij, te geloven dat er geen afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee plaats zou vinden. In antwoord op de vraag van zijn partijgenoot Bergsma “wat er nu bereikt was”, citeerde Gerbrandij uit de Kamerstukken betreffende de begroting van Verkeer en Waterstaat. Daarin kondigde de minister aan dat hij “zeer binnenkort” zou komen met “een nota over de technische, economische, sociale en financiële problemen” bij een “eventuele afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee.” Gedeputeerde Staten, aldus Gerbrandij, wisten niet meer dan dit. Hij herhaalde dat het college zonder meer vasthield aan het standpunt, “dat met de uitvoering van het volledige plan tot indijking, droogmaking en in-cultuurbrenging [diende] te worden begonnen.” In reactie op de veronderstelling van Zandstra, dat Gedeputeerde Staten zouden instemmen met een compromis, verwees Ger-

378 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 68

379 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 110-111, 116-118, 120-121

brandij naar de stellingname van het college tijdens een hoorzitting die de *Commissie voor de Waterhuishouding*, een commissie van de *Raad voor de Waterstaat*, op 4 november 1959 in Zoutkamp had gehouden. Hij veronderstelde dat dat de bijeenkomst was, waarover Zandstra sprak. Gedeputeerde Staten hadden daar het standpunt onderschreven, dat “de bedijking en gedeeltelijke inpoldering van de Lauwerszee als een alleszins rendabel project [diende] te worden beschouwd, waarvan de spoedige uitvoering in verband met de vele grote problemen [in Friesland], die dringend om een oplossing [vroegen], een zaak van grote urgentie [was]”.

De ministeriële *nota inzake de afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee* waarnaar Gerbrandij in de Statenvergadering verwezen had, verscheen op 25 januari 1960.³⁸⁰ Het stuk gaf drie redenen aan, waarom de afsluiting van de Lauwerszee in studie was genomen. Als eerste werd genoemd verbetering van de afwatering van Friesland en Groningen in verband met de verder gaande cultuurtechnische verbeteringen en de hogere eisen die door de landbouw in het algemeen aan de ontwatering werden gesteld. De tweede reden was gelegen in het feit, dat de dijken om de Lauwerszee te laag waren, niet alleen volgens de norm op grond van de Deltawet, maar ook met het oog op stormvloeden die al voorgekomen waren. En tenslotte zou er bij inpoldering vruchtbare cultuurgrond kunnen worden verkregen als resultaat van de landaanwinningswerken die sinds de jaren 1930, toen in het bijzonder ten behoeve van de werkverschaffing, waren ondernomen. Vanuit waterstaatkundig oogpunt zouden deze belangen door afsluiting en inpoldering goed gediend worden. Afsluiting en het in cultuur brengen van de dan duurzaam droogvallende gronden zou fl. 96 miljoen kosten. Aansluitende inpoldering van nog eens zoveel mogelijk gronden binnen het afgesloten gebied zou dan opnieuw fl. 24 miljoen vragen. Vervolgens besprak de nota de punten waarop door afsluiting en inpoldering baten te behalen zouden zijn. Het eerste was de verbetering van de zeewaterkering. Deze vormde, aldus de nota, anders dan werd betoogd, op zichzelf géén doorslaggevende reden voor afsluiting. Verhoging van de bestaande dijken tot deltahoogte zou evenzeer de vereiste veiligheid brengen. Het tweede winstpunt werd gevormd door de verbetering van de afwatering van de drie noordelijke provincies. Voor Friesland gold, zo luidde het betoog, dat de Friese boezem in natte perioden zijn water niet voldoende snel kon lozen. Daarom zouden de lozingsmiddelen “trapsgewijs” moeten worden verbeterd. Dat zou op den duur ook moeten leiden tot een verbeterde lozing op de Lauwerszee, in het

³⁸⁰ *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1959/1960, nr. 5700 (Rijksbegroting 1960, hfdst. IX B, nr. 20)

bijzonder bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. Daar zou men een gemaal kunnen stichten om de bestaande vrije lozing te ondersteunen. Maar afsluiting van de Lauwerszee zou het mogelijk maken om met behulp van ruime sluizen in de afsluitdijk een zo lage waterstand op het gevormde meer te handhaven, dat bij Dokkumer Nieuwe Zijlen doorlopend geloosd kon worden. Daarmee zou voor de afwatering eenzelfde resultaat bereikt worden als door de stichting van een gemaal. Voor verbetering van de Groningse afwatering zou het gemaal *De Waterwolf* vervangen moeten worden door een gemaal bij Zoutkamp. Wat de afwateringsbelangen betreft kon de bouw van twee gemalen dus als maatregel met hetzelfde effect tegenover de afsluiting van de Lauwerszee worden gesteld. Bij afsluiting zouden de stichtingskosten van beide gemalen, begroot op fl. 15 miljoen, bespaard worden. Daar konden bovendien de exploitatiekosten van het gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen, dat nu immers nog niet bestond, bij opgeteld worden. Hier moest overigens aan toegevoegd worden, dat afsluiting en gedeeltelijke inpoldering de afwateringsbelangen van de beide provincies beter diende dan volledige inpoldering. In dat laatste geval zou er sprake zijn van enige achteruitgang van de mogelijkheden voor waterberging. Dat zou onder bepaalde omstandigheden stremming van de lozing van een van beide provincies kunnen veroorzaken.

Op deze wijze werden alle bronnen van inkomsten of niet-gedane uitgaven in het geval van afsluiting en inpoldering besproken. Vervolgens ging de nota na, wie daar profijt van had, en wie op grond daarvan dus voor een bijdrage in de kosten zou kunnen worden aangesproken.

Het stuk vervolgde met een passage over het toekomstig beheer. De bestaande zeedijken werden beheerd en onderhouden door de zeewerende waterschappen. De sluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en de *Friese sluis* bij Zoutkamp waren geïsoleerde rijkswerken. Zij werden door het Rijk beheerd, maar geheel bediend overeenkomstig de wensen van de provincie als beheerder van Friesland's boezem. Er bestond, zo schreef de nota, tussen het Rijk en de provincie in beginsel al overeenstemming over, dat deze werken te zijner tijd aan de provincie zouden kunnen worden overgedragen. Het Rijk had derhalve, zo luidde de conclusie, bij de afsluiting van de Lauwerszee geen bijzondere belangen die op waterkering of afwatering betrekking hadden. Het zou dan ook voor de hand liggen om beheer en onderhoud van de gemaakte werken op te dragen aan bestaande of op te richten waterschappen, voor zover de provincie deze taken niet aan zichzelf wilde houden.

Na deze bespreking van de feiten rond, en de consequenties van uitvoering van het Lauwerszeeproject, kwam de vraag aan de orde of uitvoering, in een of andere vorm, verantwoord was. Afsluiting en inpoldering van de dan droogvallende gronden zou fl. 96 miljoen kosten. Wanneer men daar eenmaal mee zou beginnen, zou het werk achter elkaar voltooid moeten worden, omdat de

ingreep in het waterbewegingsregime van de Lauwerszee zo sterk zou zijn, dat de nieuwe toestand zo spoedig mogelijk bereikt zou moeten worden op straffe van zeer ongunstige veranderingen in de stroomgeulen. Maar de vervangende werken – dijkverzwaring, stichting van gemalen, en vastlegging van de al uitgevoerde landaanwinningswerken – zouden bijna de helft minder kosten, en bovendien niet aan zo'n star uitvoeringsschema gebonden zijn. Want wat de waterkering betreft, was op te merken, dat de dijken rond de Lauwerszee sterk varieerden in waterkerend vermogen. Dat betekende dat verhoging op sommige plaatsen urgent was, maar elders niet. Alleen de zwakke plekken zouden zeer spoedig aangepakt moeten worden, maar de verhoging van de overige dijkvakken hoefde niet voor te gaan bij dijkverhogingen elders in het land. En ook de Friese en Groningse problemen met de afwatering naar de Lauwerszee waren niet zó urgent, dat er beslist onmiddellijk maatregelen genomen moeten worden. Voor Friesland gold, zo schreef de nota, dat een eerste belangrijke verbetering van de boezemafwatering al werd voorzien door de voorgenomen bouw van "een krachtig gemaal bij Stavoren". De nota liet niet na op te merken, dat het Rijk hieraan een subsidie verleende.

De minister besloot zijn nota met de samenvatting dat afsluiting van de Lauwerszee, ten koste van fl. 96 miljoen, een plan was dat aan veel belangen tegemoet kwam. Maar de waterstaatsbelangen, waarin het nodig was om te voorzien, te weten de veiligheid van de zeewaterkering en verbetering van de afwatering, konden ook worden behartigd door een aantal werken van uiteenlopende urgentie, die tezamen slechts fl. 53 miljoen zouden kosten. Zou de minister op dat ogenblik moeten beslissen, zo liet hij weten, dan zou de beslissing, gezien de overvloed van noodzakelijke en urgente werken die op uitvoering wachtten, negatief zijn. Hij wilde deze beslissing nu echter nog niet nemen, in afwachting van de uitkomsten van een onderzoek dat op korte termijn zou worden ingesteld naar noodzaken en mogelijkheden binnen het begrotingsbeleid voor de komende jaren.

In zijn aanbiedingsbrief maakte de minister nog melding van het negatieve advies van het Nederlandsch Economisch Instituut, en van het feit dat de Raad voor de Waterstaat een gunstig advies had uitgebracht. Maar aan dat laatste voegde hij toe, dat dit advies zich niet uitliet over de vraag of uitvoering van het project binnen het begrotingsbeleid wenselijk of toelaatbaar moest worden geacht.

Friesland in het geweer

In een commentaar op het stuk, dat ir. K.A. Rienks naar Gedeputeerde Staten stuurde, bestreed hij de uitspraak van de minister, dat verbetering van de lozingsmiddelen zich *op den duur* ook zou moeten uitstrekken tot een verbeterde

lozing op de Lauwerszee bij Dokkumer Nieuwe Zijlen.³⁸¹ Ir. Rienks was de opvolger van ir. Walther, die op 16 november 1959 was overleden. Rienks verwees naar een recent aanvullend onderzoek naar de afwatering van Friesland dat had plaatsgevonden op verzoek van de directeur-generaal van Rijkswaterstaat. Aan dat onderzoek hadden, behalve de betrokken provinciale ingenieurs, ook ingenieurs van Rijkswaterstaat deelgenomen. De uitkomst van dat onderzoek was, dat verbetering van Frieslands afwatering *thans* zowel in het noorden als in het zuiden noodzakelijk was. Een voorlopige verbetering door het stichten van een gemaal in het zuiden van de provincie moest dan ook als onvoldoende worden beschouwd, aldus Rienks. Verbetering van de lozingsmiddelen in het noorden was alleen mogelijk bij Dokkumer Nieuwe Zijlen.

Afsluiting zou, volgens het onderzoek, voor de waterlossing hetzelfde betekenen als een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen met een vermogen van 3300 m³ per minuut. Bij een dergelijk gemaal zou de natuurlijke lozing van 1300 m³ per minuut vrijwel verloren gaan. Dan zou de versterking van de lozing 2000 m³ per minuut bedragen, hetzelfde als wat afsluiting zou bewerkstelligen.

Rienks was het ook oneens met de uitspraak, dat volledige inpoldering onder bepaalde omstandigheden zou kunnen leiden tot stremming van de lozing door Groningen of Friesland. Hij erkende, dat een grotere waterberging gunstig zou zijn, maar dat was, zo schreef hij, slechts theoretisch van betekenis, omdat berekeningen hadden uitgewezen, dat de afwatering ook bij volledige inpoldering voldoende gewaarborgd was.

In de uitlatingen van Walther en Rienks, en in de discussies in de Provinciale Staten in deze jaren van besluitvorming over zowel de Lauwerszee als het tweede gemaal, wordt af en toe een schipperen tussen twee belangen zichtbaar. Aan de ene kant wilde men een tweede – en aanvankelijk zelfs nog een derde – gemaal. Om de noodzaak daarvan kracht bij te zetten, moest de afsluiting van de Lauwerszee als een zaak van betrekkelijk belang worden voorgesteld. Maar aan de andere kant wilde men dat de Lauwerszee werd afgesloten. En daartoe moesten de gunstige effecten daarvan voor de afwatering van Friese kant breed worden uitgemeten. Het rapport waarvan hierboven sprake was, uitgebracht in verband met de besluitvorming rond het tweede gemaal, beperkt het nuttig effect van afsluiting nu tot 2000 m³ per minuut, terwijl Walther ruim twee jaar eerder al had laten weten, dat de invloed van de afsluiting “zeker niet zeer groot” zou zijn, en voor het noodzakelijke vermogen van het tweede gemaal niet meer zou betekenen dan het verschil tussen 4000 en 6000 m³ per minuut.³⁸² Maar wanneer de afsluiting van de Lauwerszee bepleit moest worden, werden de gevolgen

381 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 96

382 Hierboven, p. 145

voor de mogelijkheid tot afwatering een stuk ruimer begroot. De *provinciale Friese adviescommissie Lauwerszeepolder*, waarin ook ingenieurs van de provinciale waterstaat deelnamen, had berekend, dat afsluiting gelijk zou staan met het effect van de bouw van een gemaal met een vermogen van ruim 3000 m³ per minuut in het zuiden, of van een gemaal met een vermogen van 4300 tot 5600 m³ per minuut, wanneer dat gebouwd zou worden bij Dokkumer Nieuwe Zijlen.³⁸³ Ook het rapport *Bemaling Frieslands boezem* had, om het belang van afsluiting van de Lauwerszee te benadrukken, aangegeven dat het effect daarvan overeen kwam met lozing van 4000 m³ per minuut.

Uit het vele beschikbare materiaal blijkt op geen enkele wijze, dat er bewust met cijfers gegoocheld zou zijn. Integendeel, alles wijst er op, dat er steeds naar betrouwbaarheid en zorgvuldigheid gestreefd is. Maar dat neemt niet weg, dat er klaarblijkelijk sprake was van een zekere spanning tussen de twee belangen van afsluiting van de Lauwerszee en stichting van een tweede gemaal. Daardoor konden marges en onzekerheden in de cijfers er toe leiden dat er een ruime speling zat in de berekende gevolgen van de afsluiting, afhankelijk van het belang dat op dat ogenblik werd bepleit.

Op 8 februari 1960 stuurden Gedeputeerde Staten een uitvoerige reactie op de nota van de minister naar de Tweede Kamer.³⁸⁴ Zij schreven te vrezen, dat het uitstel van enige maanden, waartegen op zichzelf geen “onoverkomelijk bezwaar” bestond, zou leiden tot afstel van de afsluiting. Zij verzochten de Kamer om zich uit te spreken vóór afsluiting van de Lauwerszee boven verhoging van de bestaande zeekering. Daarnaast vroegen zij om aan dit werk eenzelfde prioriteit toe te kennen als aan de Deltawerken in westelijk Nederland. Dat zou betekenen, dat in 1960 met de werkzaamheden zou worden begonnen. Vervolgens bespraken zij wat in hun ogen “de zwakke plekken” in de nota van de minister waren. Na een analyse van het stuk kwamen zij tot de slotsom, dat “niet de afweging van voor- en nadelen, maar de tijdelijke en veranderlijke situatie van het investeringsbeeld ... voor de Minister beslissend [was]” in een zaak die “misschien voor eeuwen het gezicht en het maatschappelijk welzijn van het noorden ... [zou] bepalen”. Ook de cijfers vond het college aanvechtbaar. Het liet alle gezichtspunten en argumenten nogmaals de revue passeren. Daarbij werd veel meer dan in eerdere uitingen sterk de nadruk gelegd op de afsluiting als Deltawerk, dat primair gericht was op verbetering en verkorting van de waterkering van 32 tot 13 kilometer. Maar ook de andere belangen werden genoemd. Verbetering van de afwatering, aldus Gedeputeerde Staten, kon

³⁸³ Hierboven, p. 157-158

³⁸⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 99

niet zonder schade worden uitgesteld. De stichting van een gemaal bij Stavoren zou de afwateringsproblemen in het noorden niet opheffen. Een spoedige afzonderlijke voorziening daarvoor was noodzakelijk. Zou die bestaan in een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen, dan ging het college ervan uit, dat van de fl. 15 miljoen die de minister noemde als stichtingskosten voor dit gemaal en een Gronings gemaal bij Zoutkamp tezamen, fl. 6 miljoen voor het Friese gemaal bestemd zou zijn. Deze aanname werd niet verklaard. Voor deze fl. 6 miljoen zou een gemaal gebouwd kunnen worden met een vermogen van 3300 m³ per minuut. Omdat de mogelijkheid tot natuurlijke lozing in dat geval vrijwel geheel verloren zou gaan, zou deze oplossing de lozingscapaciteit slechts met 2000 m³ per minuut vergroten. En dat was te weinig, verklaarden Gedeputeerde Staten. Zij verwachtten daarom, dat een gemaal met een grotere capaciteit nodig zou zijn. Daardoor zou niet alleen de begrote investering voor de twee gemalen groter zijn dan de fl. 15 miljoen waar de minister van uitging, maar ook de exploitatiekosten van het nieuwe gemaal zouden hoger zijn dan hij had aangenomen.

De minister opent onderhandelingen

De ministeriële nota maakte in Friesland veel emoties los. Die kwamen vooral tot uitdrukking in en rond de actie “De Lauwerssé moet ticht!”. Daarbij werden in een Fries-nationale kontekst gevoelens van onveiligheid en achterstelling luidruchtig kenbaar gemaakt. Ook in de beide Kamers van de Staten-Generaal werd er uitvoerig over de nota gedebatteerd.³⁸⁵ Op de menings- en besluitvorming over de verbetering van de Friese waterbeheersing, die hier het onderwerp is, was dit alles echter niet van invloed.

Of het de druk vanuit de publieke opinie en de politiek was, dan wel de uitvoering van een al eerder opgevat voornemen is niet na te gaan, maar op 24 februari 1960 stuurde de minister een brief naar het provinciaal bestuur.³⁸⁶ Daarin verwees hij naar de bijeenkomst van 28 oktober 1959 en naar de nota van januari. Tijdens die bijeenkomst had hij, naar zijn zeggen, gevraagd “welke financiële bijdragen door de provincie zouden kunnen worden gegeven ten einde eventueel de uitvoering der Lauwerszeewerken mogelijk te maken.” In de nota had hij “enige voorwaarden van administratieve aard” genoemd, waaraan voldaan zou moeten zijn voordat het werk begonnen zou kunnen worden. Ge-doeld werd hier op de onderhouds- en beheersregelingen. De minister schreef,

385 V.d. Burgt en Terpstra, *Lauwerszee*, p. 34-35

386 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 102

dat hij meende Gedeputeerde Staten verzocht te hebben hun mening hierover “te ontwikkelen”. Hij liet weten, dezelfde vragen aan het provinciaal bestuur van Groningen gesteld te hebben.

De brief zorgde in Leeuwarden voor verrassing.³⁸⁷ Men greep terug naar het gespreksverslag dat op 28 oktober gemaakt was, en het hoofd van de waterstaatsafdeling van de griffie, A. Schrijver,³⁸⁸ liet Gedeputeerde Staten weten, dat de minister niet duidelijk had gemaakt, dat hij antwoord op zijn vragen verwachtte, voordat hij een beslissing over afsluiting zou kunnen nemen. Schrijver vond trouwens, dat het college zichzelf niets te verwijten had, want in november had het zijn ambtgenoten in Groningen en Drenthe voorgesteld om het overleg over de vragen van de minister te openen. Maar die hadden dat nog niet nodig gevonden. Hij bracht in herinnering, dat Gedeputeerde Staten in het gesprek van 28 oktober hadden laten weten, dat de provincie in principe bereid was op redelijke basis een bijdrage te verlenen. Hij meende dat het moeilijk zou zijn, om een concreet bedrag vast te stellen. Hij zou hetzelfde willen bijdragen als de provincies in het deltagebied zouden moeten doen. Daarbij zou dan wel een bijdrage voor de andere belangen moeten komen. Schrijver dacht daarbij speciaal aan het afstromingsbelang. Overigens vroeg hij zich af, waarom de noordelijke bijdrage vast zouden moeten staan, voordat men tot besluitvorming en uitvoering kwam. In zuidwest-Nederland was men toch ook aan het werk gegaan zonder dat de bijdragen van Zuid-Holland en Zeeland vaststonden?

Op 7 maart 1960 maakten de gedeputeerden Hoogland en Gerbrandij in de *Contactcommissie voor de Waterstaat* melding van de ministeriële brief.³⁸⁹ Deze commissie was een klein jaar tevoren door het college ingesteld om met de Provinciale Staten tot een intensiever overleg over waterstaatszaken te komen. Naast de beide gedeputeerden die belast waren met waterstaatszaken maakten enige leden van Provinciale Staten er deel van uit, terwijl ook ambtenaren aan het overleg deelnamen. De gedeputeerden vertelden de commissie, dat zij een *mededeling* naar Provinciale Staten zouden sturen, “om enige leiding aan de discussie te geven”. Het kwam het college raadzaam voor, zo betoogden zij, dat er in de Statenvergadering “niet teveel tam-tam” zou worden gemaakt en dat het ook de minister in de komende weken niet al te lastig zou worden gemaakt.

387 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 102

388 Abraham SCHRIJVER, 1898 – Leeuwarden 4 december 1988. *Leeuwarder Courant*, 6 december 1988, p. 8: overlijdensaankondiging

389 Arch. GS 1962-1986, registratuurkenmerk -1.79 *Contactcommissie voor de Waterstaat*; dossieropschrift: Instelling, samenstelling en werkzaamheden van de Contactcommissie voor de waterstaat, 1959-1968

Binnenkort zouden de ministers Toxopeus³⁹⁰ van Binnenlandse Zaken en Zijlstra³⁹¹ van Financiën op bezoek komen, en dan zou er wel over de zaak gepraat kunnen worden. Hoogland en Gerbrandij deelden niet mee, wat de ministers zouden komen doen, maar gezien de portefeuilles van de beide bezoekers ligt het zeer voor de hand, dat het belangrijkste onderwerp van gesprek gevormd zou worden door de bemalingsbelasting die het provinciaal bestuur wilde kunnen heffen voor de bekostiging van het tweede gemaal. Deze wet zou uiteindelijk ruimte bieden voor een belastingheffing om de provinciale bijdrage aan de afsluiting van de Lauwerszee te betalen.³⁹² Maar dat verband werd nu nog niet gelegd. De commissie had begrip voor het standpunt dat enige rust wenselijk was, maar men verwachtte wel dat in de Statenvergadering gevraagd zou worden, wat de provincie er nu zelf voor over had. De gedeputeerden vonden dat “een verklaarbare, maar moeilijke vraag”. Het was ongewenst, dat de provincie zich nu al op een bepaalde bijdrage vast zou leggen. Het Rijk moest eerst maar laten weten, hoe hoog de rijksbijdrage aan het project zou worden, zo meenden zij.

Nu kwam ook het overleg met Groningen op gang. In een overleg tussen gedeputeerden uit beide provincies werden op 9 maart 1960 in Groningen de belangen besproken, die door de afsluiting zouden worden gediend: de zeekering, de afwatering, structuurverbetering en verziltingsbestrijding van het achterland, en de recreatie.³⁹³ Wat de zeekering betreft, was men het er over eens dat deze bekostigd diende te worden overeenkomstig de Deltawet. Op de nog vast te stellen *bijdragenwet*, waarin de verdeling van de kosten tussen het Rijk en de lagere overheden geregeld zou worden, zou niet vooruit gelopen moeten worden. Het gezelschap erkende, dat “een niet onbelangrijk deel” van de kosten van de afsluiting gemaakt zouden worden om afwateringsbelangen te dienen. Daarom kon het niet als onredelijk beschouwd worden, wanneer het achterland dat daarbij gebaat was, een bepaalde bijdrage zou leveren. Maar het bleek moeilijk om aan te geven wie precies als belanghebbenden aan te merken zouden zijn en ook om de waarde van het genoten voordeel in geld uit te drukken. Het zou ook, met name in Friesland, moeilijk zijn om een bijdrage

390 mr. Edzo Hendrik TOXOPEUS, geboren Amersfoort 9 februari 1918; advocaat, voor VVD lid Tweede Kamer, 1959-1965 minister van Binnenlandse Zaken, commissaris der koningin in Groningen, lid Raad van State. Over hem: www.parlement.com

391 dr. Jelle ZIJLSTRA, Oosterbierum 27 augustus 1918 – Wassenaar 23 december 2001; econoom, antirevolutionair politicus, in de periode 1952-1967 minister van Economische Zaken, minister van Financiën en minister-president, 1967-1981 president-directeur De Nederlandsche Bank. Over hem: www.parlement.com

392 Hierna, p. 262 e.v.

393 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnrs. 109 en 106

op grond van het afwateringsbelang op de belanghebbenden te verhalen. Men was het er verder over eens, dat de regio niet zou hoeven bij te dragen op grond van de te verwachten structuurverbetering, de verziltingsbestrijding en de recreatiebelangen.

Omdat de minister klaarblijkelijk veel belang hechtte aan het toekomstige beheer en onderhoud van de afsluitdijk en de daarin gelegen kunstwerken, werd daar uitvoerig over gesproken. Men vond dat hier eigenlijk sprake was van een taak voor het Rijk. Maar omdat de minister daar duidelijk afwijzend tegenover stond, zou men een andere oplossing moeten aanvaarden. Over de aard van die andere oplossing kon de vergadering het echter niet eens worden. Besloten werd, dat iedere provincie zijn eigen antwoord op de brief van de minister zou schrijven. Die antwoorden zouden "niet uitsluitend negatief" zijn, maar "althans op het punt van de afwatering een meer positief geluid ... laten horen". Er zou overleg over de concepten daarvoor zou plaatsvinden.

Er zat niet veel warmte en eenstemmigheid in het contact tussen de Friese en Groningse besturen. Dat was gebleken uit het overleg op 9 maart, waar men tot geen enkele concrete uitspraak was gekomen. Dat bleek ook bij het opstellen van de antwoordbrieven. Aan de Friese kant gebeurde dat door afdelingshoofd Schrijver, die in voorkomende gevallen ook optrad als loco-griffier van de Staten. Zijn ontwerp-brief werd afgekeurd door de Groningse griffier J.J. Hangelbroek omdat die brief niet vaag genoeg was.³⁹⁴ Hangelbroek wilde alleen formuleringen gebruiken zoals "Gedeputeerde Staten zijn bereid om te bevorderen, dat ...". Dan zou het naar zijn mening ook niet nodig zijn om de Provinciale Staten in de brief te kennen. Verder wilde Hangelbroek de hele bijdrage vanuit de regio geregeld zien worden in het kader van de bijdragenregeling voor de Deltawerken, waaraan in Den Haag gewerkt werd. Schrijver was dat met hem oneens. Als de Lauwerszee niet afgesloten zou worden, zouden Groningen en Friesland beide een nieuw gemaal moeten bouwen, achtereenvolgens bij Zoutkamp en bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. Als werd uitgegaan van een rijksbijdrage in de stichtingskosten van die gemalen ter grootte van 40%, zou afsluiting van de Lauwerszee voor Friesland een rechtstreekse besparing van 60% van de stichtingskosten en de volledige exploitatiekosten betekenen. Schrijver vond het niet onredelijk, als de minister dat bedrag dan als bijdrage van de provincie zou vragen. Hierover was men het tijdens het overleg in Groningen eens geweest. Nu wilde Hangelbroek daar op terugkomen, omdat de minister erkend had, dat het Lauwerszeeproject een Deltawerk zou zijn.³⁹⁵ Door nu dan alleen te spreken

³⁹⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volg.nrs. 106 en 108

³⁹⁵ Hierboven, p. 148-149

over een regionale bijdrage op grond van de komende bijdragenregeling voor de Deltawerken, hoopte Hangelbroek deze bijdrage waarschijnlijk kleiner te houden. Schrijver vond dat een bedenkelijke tactiek. De minister had gesteld, dat de Deltawet de regering volkomen vrij liet om te kiezen tussen verhoging van de bestaande dijken en afsluiting, al dan niet gevolgd door inpoldering. Schrijver deelde die opvatting. Hij vond dat men niet “al te bekrompen of al te listig” moest willen zijn. Men was dan niet alleen onredelijk, maar men liep ook het gevaar, dat de regering afsluiting te duur zou gaan vinden en zou gaan kiezen voor verhoging van de bestaande dijken.

Op 21 maart 1960 stuurden Gedeputeerde Staten de aangekondigde *mededeling* over de stand van zaken naar de Provinciale Staten.³⁹⁶ Daarin meldden zij de ontvangst van de brief van 24 februari van de minister. De minister vroeg, wat de provincie financieel zou kunnen bijdragen aan de uitvoering van de Lauwerszeewerken. Gedeputeerde Staten stelden nu de Provinciale Staten voor om, zoals zij naar hun zeggen op 28 oktober 1959 mondeling al gedaan hadden, te antwoorden, dat de provincie bereid was naar redelijkheid en binnen de grenzen van haar mogelijkheden bij te dragen in de kosten, op dezelfde basis als elders geschiedde in het kader van de Deltawet. Verder wilden zij laten weten, dat de provincie er in beginsel de voorkeur aan gaf, dat het Rijk de afsluitdijk en het boezemmeer zou beheren, maar dat zij desgewenst graag aan een andere regeling mee zou werken. Noch de financiële bijdrage van de provincie, noch het toekomstig beheer hoefde een reden op te leveren om te wachten met een besluit tot afsluiting van de Lauwerszee. Bovendien was de keuze tussen afsluiting van de Lauwerszee en verhoging van de bestaande dijken een zaak van nationaal belang. Die mocht niet afhankelijk gemaakt mocht worden van de bereidheid van een lagere overheid om meer of minder bij te dragen in de kosten, zo wilde het college voor de minister te laten weten.

Op 29 maart 1960 werd de *mededeling* besproken door Provinciale Staten.³⁹⁷ Gedeputeerde Gerbrandij ging kort in op enkele vragen, die tevoren in de *afdelingen* van de Provinciale Staten waren gesteld. Dat waren door het lot samengestelde groepen waarin de Staten werden verdeeld. Zij werden gevormd om, voorafgaande aan een plenaire behandeling, een eerste reactie van de Staten op voorstellen mogelijk te maken. Elke afdeling maakte een geanonimiseerd *rapport*, en de gezamenlijke rapporteurs stelden een *algemeen rapport* op.

396 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 36, 1e buitengewone zitting, punt E-2, bijlage O

397 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 200, p. 73-76

In die voorbespreking had men laten weten het “op prijs [te] stellen, als in het antwoord aan de Minister vanzelfsprekend ook aandacht zou worden geschonken aan de financiële bijdrage van Friesland inzake de afwateringsbelangen.”³⁹⁸ Gerbrandij zei, dat dit punt opgenomen zou worden. Namens de hele vergadering verwoordde daarop A. Bergsma de instemming van Provinciale Staten met de mededelingen van het college. Hij onderstreepte welke belangen er voor Friesland op het spel stonden: de veiligheid, de afstroming van de boezem, de landaanwinning, de mogelijke recreatie, en de verzilting van de bodem. Wat de kosten betreft, waren de Provinciale Staten het geheel met het college eens. Vanzelfsprekend zou Friesland mee moeten betalen, en wel geheel in het kader van de Deltawerken. Ook zonder afsluiting zou men voor grote uitgaven komen te staan, en het was nooit de bedoeling van de Staten geweest om zich aan het brengen van offers te onttrekken. De vragen van de minister konden geen reden geven om het besluit tot afsluiting uit te stellen. Afsluiting en inpoldering lagen geheel in de lijn van de ontwikkeling, temeer omdat gebleken was dat dit van alle plannen economisch het beste was. De hele Friese bevolking wachtte “met zeer grote spanning” op het besluit. “De Lauwerssé moat ticht” was geen leuze, maar harde noodzaak. “Nu [zagen] de Staten derhalve spoedig de dag tegemoet, waarop van torens en huizen de driekleur [kon] wapperen, naast de pompeblèdden, om allen toe te roepen: ‘Wêz bliid, Frysk folk, Jim Lauwerssé komt ticht’.”

Op 1 april 1960 stuurden Gedeputeerde Staten de minister een brief van deze strekking. De brief was mild en samenwerkingsgezind van toon, maar er werd geen enkel bedrag of percentage in genoemd.³⁹⁹ Gedeputeerde Staten noemden drie punten waarop volgens hen een bijdrage van of vanuit de provincie besproken kon worden: de zeewering, de verbetering van de afwatering en het regengaan van verzilting. Voor elk van deze punten maakten zij een aantal opmerkingen over de systematiek volgens welke een bijdrage bepaald zou kunnen worden. Wat de afwatering betreft, verklaarden zij zich bereid om het geld bij te dragen dat uitgespaard werd doordat bij afsluiting andere werken achterwege konden blijven. Dat was in verschillende situaties al eerder redelijk genoemd. Nieuw was, dat er nu aan toegevoegd werd, dat dit het geval zou zijn, “althans indien zulks ook elders in het land van de belanghebbenden in het kader van de Deltawet [werd] gevraagd”. Het college bracht in herinnering, dat voor de beide gemalen een rijkssubsidie van 40% was toegekend, en dat het in beide gevallen gedwongen was geweest om voor de bekostiging van de resterende

³⁹⁸ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 36, 1e buitengewone zitting, punt E-2, bijlage W

³⁹⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 108

60% en van de exploitatiekosten een afzonderlijke bemalingsbelasting te vragen. Kortom, de goede wil was er wel, maar het geld slechts in beperkte mate, zo luidde de boodschap.

Op het punt van een redelijke bijdrage in de kosten zagen Gedeputeerde Staten geen wezenlijk verschil van opvatting tussen de minister en henzelf. Maar zij maakten er nog wel bezwaar tegen, dat een zo principiële beslissing van nationaal belang als die over de afsluiting van de Lauwerszee, afhankelijk werd gemaakt van de bereidheid en de mogelijkheden van lagere overheidsorganen om financieel bij te dragen. Zij wezen er verder op, dat ook bij de andere Deltawerken de voorkeur was gegeven aan een gestrekte en dubbele zeewering, zoals zij voor de Lauwerszee bepleitten. Ook elders waren door afsluiting andere dan alleen maar zeeweringsbelangen gediend. Maar daar waren van tevoren geen financiële eisen gesteld. Het college wilde niet aannemen, zo schreef het, dat afsluiting gekocht zou moeten worden met toezeggingen die elders niet gevraagd werden.

Tenslotte gaven Gedeputeerde Staten een aantal mogelijkheden voor de regeling van het toekomstige beheer aan, zonder zich concreet voor een ervan uit te spreken. Maar zij konden de minister wat dat betreft “geheel geruststellen”. Zo’n regeling zou er wel komen.

Samenvattend deelden zij de minister mee, dat zij graag bereid waren “er aan mede te werken, dat binnen de grenzen van de financiële mogelijkheden[,] en op de voet van wat ook elders [geschiedde] in het kader van de Deltawet en de Bijdragenwetten[,] een redelijke bijdrage [zou worden] gegeven in de kosten der Lauwerszeewerken[,] in verband met eventuele besparingen op anders noodzakelijke uitgaven”. Maar bij gebrek aan gegevens waren zij, zo schreven zij, nog niet in staat concrete bedragen te noemen. Zij wilden daarover, en over het toekomstige beheer, graag overleggen met de minister en de colleges uit Groningen en Drenthe. Maar zij drongen er op aan om een beslissing tot afsluiting niet te laten wachten, tot al deze “detailkwesties” waren geregeld, omdat naar hun mening nu wel vaststond, dat deze opgelost konden worden.

Gedeputeerde Staten van Groningen hadden de minister een week eerder, op 25 maart 1960, al geantwoord op zijn brief van 24 februari.⁴⁰⁰ Hun brief was terughoudender van toon dan die van hun Friese collega's. “Met belangstelling” hadden zij “kennis genomen” van de brief van de minister, en “met belangstelling” zagen zij het “nader bericht” van de minister over alles wat zij aanvoerden tegemoet.

400 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 108

Besluit tot afsluiting

Op 10 juni 1960 liet de minister het verlossende woord horen. In brieven aan de Tweede en de Eerste Kamer en aan de Gedeputeerde Staten van de drie noordelijke provincies liet hij weten dat de regering geld wilde uittrekken voor de afsluiting van de Lauwerszee en de daarmee samenhangende werken, maar niet voor inpolderingen of ontginningen binnen de afsluitdijk.⁴⁰¹ Aan de Kamers schreef de minister, dat er dan wel met de betrokken provincies tot een bevredigende overeenkomst over hun financiële bijdragen en over het beheer van de werken gekomen moest worden. Hij kondigde aan, dat hij op de begroting voor 1961 een bedrag voor de afsluiting van de Lauwerszee zou opnemen. Zolang de afsluiting nog geen feit zou zijn, zouden de bestaande dijken de primaire waterkering blijven vormen. De zwakke plekken daarin zouden in de tussentijd volgens een eenvoudig plan versterkt worden.

De brief aan Gedeputeerde Staten was uitermate stellig van toon. Hij oogde meer als de eenzijdige vaststelling van een regeling, dan als een tekst waarover nog overleg mogelijk was. De minister opende met de mededeling, dat de regering geld beschikbaar wilde stellen voor de afsluiting, maar niet voor inpoldering of ontginning. De te maken werken zouden bestaan uit een afsluitdijk met daarlangs een weg, de schut- en spuisluizen in de dijk met voorhavens, woningen voor het bedienend personeel, en uit voorzieningen voor de aanpassing van de sluizen te Dokkumer Nieuwe Zijlen. Maar de minister verklaarde uitvoering van de werken niet verantwoord te vinden, als hij niet zeker zou weten, dat “de belanghebbenden” bereid zouden zijn om “een redelijke bijdrage” in de kosten te geven. Hoe hoog de kosten in het totaal zouden zijn, gaf de minister niet aan. Maar twee jaar later deelde hij aan de Eerste Kamer mee, dat die kosten geraamd werden op fl. 96 miljoen.⁴⁰² De bijdrage die de minister van “de belanghebbenden” verwachtte, zou bestaan uit een aantal onderdelen, zo deelde hij in klare taal mee. In de eerste plaats was dat het bedrag, dat de beheerders van de waterkeringen rond de Lauwerszee zouden hebben moeten betalen voor verbetering van die waterkeringen wanneer de Lauwerszee niet afgesloten zou worden. Dat bedrag werd nu uitgespaard. De totale kosten van verbetering van de waterkeringen waren begroot op fl. 33 miljoen. In de *Bijdragenwet Deltawerken* zou nog worden vastgelegd hoe dergelijke kosten tussen de verschillende overheden verdeeld zouden worden. In overeenstemming met die verdeling zou de provincie dan een gedeelte van de fl. 33 miljoen moeten betalen. Vervolgens

401 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 113a; brief aan de Eerste Kamer: Kamerstukken zitting 1959-1960, III, 5700, 116a; brief aan de provincie afgedrukt in: Notulen voorjaarszitting 1962, bijlage AA, punt E-8.

402 Hierna, p. 272

bracht de minister de baten in rekening die uit de afsluiting zouden voortvloeien. Die bedroegen volgens zijn berekening tezamen fl. 15 miljoen. Zij vloeiden voort uit drie belangen. In de eerste plaats was dat opnieuw een besparing. Als de Lauwerszee niet zou worden afgesloten zouden er in Friesland en Groningen nieuwe gemalen moeten worden gesticht. Het Rijk zou daarin 40% van de kosten bijgedragen hebben, zodat de provincies 60% zouden hebben moeten opbrengen. Die 60% begrootte de minister op fl. 9 miljoen. Maar behalve op de stichtingskosten van een niet-gesticht gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen, zou ook op de exploitatie daarvan bespaard worden. Het gekapitaliseerde bedrag dat op deze manier niet werd uitgegeven, bedroeg volgens de minister fl. 4 miljoen. En als derde belang waarvoor de minister een bedrag in rekening bracht, noemde hij de vorming van een zoetwaterboezem. Daarvoor bracht hij fl. 2 miljoen in rekening.

Over het beheer en onderhoud van de werken hadden Gedeputeerde Staten in hun brief van 1 april 1960 geschreven dat daarvoor zeker een bevredigende regeling tot stand te brengen zou zijn. De minister was het daarmee oneens. Hij stond op het standpunt, dat al van tevoren vast moest staan, dat deze taken zou moeten gaan berusten bij anderen dan het Rijk. Voorlopig zouden dat in zijn ogen de provincies moeten zijn. Maar die zouden deze taken desgewenst kunnen opdragen aan nieuw op te richten of bestaande waterschappen.

Het paste, aldus de minister, in deze opzet, dat de financiële bijdragen van "belanghebbenden" door de provinciale besturen aan het Rijk zouden worden overgemaakt. Die zouden dat moeten doen in acht termijnen, te beginnen in het jaar na dat waarin met de aanleg van de dijk en de sluizen begonnen zou zijn.

Om misverstanden te vermijden, vatte de minister zijn standpunt nog eens samen. De afsluitingswerken zouden worden ondernomen als de drie noordelijke provincies een aantal voorwaarden zouden aanvaarden. Dat betrof in de eerste plaats de door de minister opgelegde bijdrage in de kosten. Het beheer van de werken zou vanaf de oplevering berusten bij de provincies of door hen aangewezen andere organen. Bij dat beheer zou ook de regeling van de waterstand binnen de afsluitdijk horen. Het werk zou pas beginnen als de bestaande overeenkomsten tussen het Rijk en de oevereigenaren, over de eigendom van de aanwas in de Lauwerszee, zouden zijn gewijzigd. En tenslotte gold specifiek voor Friesland, dat dat de rijkssluizen te Dokkumer Nieuwe Zijlen en bij Zoutkamp, de zogeheten *Friese sluis* aan de monding van de Lauwers, zonder verrekening in beheer en onderhoud van het Rijk zou moeten overnemen. De minister deed mee, dat ook de Gedeputeerde Staten van Groningen en Drenthe door hem in deze geest waren ingelicht. Hij wilde graag horen, of de drie provincies op deze basis "de afsluiting van de Lauwerszee [wilden] doen verwezenlijken".

Nu was er werk aan de winkel. Zowel het Friese bestuur als de drie provincies gezamenlijk beraadden zich op de inhoud van de brief en hun antwoord aan de minister.

Op 27 juni 1960 vond er in Leeuwarden een eerste overleg plaats tussen de besturen van de drie provincies.⁴⁰³ De Friezen stelden voor om de minister een bevestiging van ontvangst van zijn brief te sturen. In dat bericht zou, behalve erkentelijkheid voor het genomen besluit, ook enige ongerustheid moeten doorklinken. Men was het er nu over eens, dat het om een Deltawerk zou gaan. Dan zou de minister volgens de Friese bestuurders maar vast met het werk moeten beginnen, zoals ook in west-Nederland gebeurde. Hij zou dan te zijner tijd wel aan de belanghebbenden de bijdrage kunnen vragen die de *Bijdragenwet Deltawerken* op zou leggen. Wanneer men nu niets zou laten horen, zou in de publieke opinie en bij de Staten-Generaal de mening kunnen post vatten, dat alles rond de Lauwerszee nu in kannen en kruiken was. Groningen en Drenthe waren het niet eens met het voorstel om een gezamenlijke brief te sturen. Naar hun eigen mening hadden beide provinciale besturen de brief van de minister nog niet voldoende bestudeerd. Drenthe vond bovendien dat Groningen en Friesland het als grootste belanghebbenden samen maar eens moesten worden. Drenthe zou zich, in het kader van de noordelijke samenwerking, aansluiten bij de uitkomst. Er kwam geen brief. Er kwam wel een *Interprovinciale commissie Lauwerszee*, onder voorzitterschap van gedeputeerde Gerbrandij. In deze commissie werd men het er uiteindelijk over eens, dat men de minister moest laten weten, dat zijn brieven waren aangekomen. Dat laatste gebeurde op 27 september 1960, drieënhalve maand nadat de minister de drie provincies van het door hen zo gewenste besluit op de hoogte had gesteld.⁴⁰⁴ Een maand later, op 28 oktober, had de minister er genoeg van. Hij liet de colleges weten, dat hij vóór 25 november antwoord wilde hebben op zijn brief van 10 juni.⁴⁰⁵ Nu werden er knopen doorgehakt, en op 4 november 1960 verstuurden de drie colleges van Gedeputeerde Staten hun gemeenschappelijke antwoord.⁴⁰⁶

Bij hun inleidende opmerkingen benadrukten de afzenders onder andere, dat aan de waterstand op het boezemmeer geen beperkingen zouden mogen worden opgelegd, omdat de betekenis van de afsluiting van de Lauwerszee voor de afwatering van het Groningse en Drentse achterland hiermee stond of viel.

Daarna kwam men tot wat voor zowel de minister als voor de provincies de kern van de hele besluitvorming vormde: de provinciale bijdragen in de kosten. De provincies verklaarden zich opnieuw bereid om bij te dragen. Daar-

403 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 119

404 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 132

405 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 134

406 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 134

over zouden nu afspraken gemaakt worden. Maar zij gingen ervan uit, dat die eventueel herzien zouden kunnen worden na de totstandkoming van een wettelijke bijdragenregeling, als zou blijken, dat toepassing van die regeling op dit moment tot lagere bijdragen van de belanghebbenden geleid zou hebben dan nu zou worden overeengekomen. De colleges waren het er mee eens, dat zij zouden moeten bijdragen omdat zij bij afsluiting bepaalde uitgaven niet zouden behoeven te doen. Dat betrof de verbetering van de waterkeringen rond de Lauwerszee en de bouw en exploitatie van nieuwe gemalen. Maar zij waren het er niet mee eens, dat er betaald zou moeten worden wegens het belang bij de vorming van een zoetwaterboezem. Dat was nog nergens in Nederland eerder gebeurd. Bovendien bood dit reservoir wel mogelijkheden voor ontzilting van het achtergelegen gebied, maar voor dat laatste zouden dan ingrijpende verdere maatregelen nodig zijn. Daarom kon het belang van vorming van een zoetwaterboezem niet zonder meer berekend worden. Bovendien achtten de colleges een dergelijke vorming een zaak van landelijk belang, omdat er daardoor voor de noordelijke provincies minder water aan het IJsselmeer onttrokken zou hoeven te worden. Zij vroegen de minister daarom, om van een bijdrage op dit punt af te zien. Over het beheer en onderhoud van de werken vroegen zij nader overleg. Zij hadden er begrip voor, dat het Rijk daar vanaf wilde, maar zij verklaarden geen eenvoudig alternatief te zien. En tenslotte verklaarde Friesland zich bereid om de rijkssluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en de Friese sluis bij Zoutkamp over te nemen, maar het wilde daarvoor dan wel een financiële tegemoetkoming.

Minister Korthals toonde zich, per brief van 5 december, tevreden over dit antwoord.⁴⁰⁷ Hij had er “met belangstelling” kennis van genomen, het gaf “een goede uiteenzetting van de nog te regelen materie”, en “met voldoening” merkte hij, dat de colleges in hoofdzaak met de door hem voorgestelde regeling instemden. Hij nodigde hen daarom uit, om op 19 december over een en ander te komen praten.

De afsluiting als Deltawerk?

In de bijna vijf maanden die de provincies nodig hadden gehad om de ministeriële brief van 10 juni te beantwoorden, had men in Groningen en Leeuwarden de kosten van het project vanuit allerlei gezichtspunten gezien. Ir. P. Stelling, directeur-hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst van Groningen,

407 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 141

maakte een uitvoerig overzicht van de technisch-waterstaatkundige gevolgen van de afsluiting, voor zover die van belang waren voor de verhouding tussen de drie provincies en het Rijk, en tussen de drie provincies onderling.⁴⁰⁸ In vooroverleg was vastgesteld, dat de schutsluis in de afsluitdijk een schutkolk lengte van 55 meter, een doorvaartwijdte van 9 meter en een drempeldiepte van N.A.P. – 4 m. zou krijgen. De uitwateringssluizen zouden een totale doorstroombreedte van 100 meter en een drempeldiepte van N.A.P. – 5 m. hebben. Dat was, zo schreef hij, voldoende te achten. Stelling ging uitvoerig in op het peil dat op het boezemmeer zou moeten worden aangehouden, en de gevolgen daarvan voor de sluizen en gemalen aan de Friese en de Groningse kant. Het grootste probleem daarbij was, dat het winterpeil van het Groningse waterschap Electra N.A.P. – 0,93 m. bedroeg, terwijl dat in Friesland slechts N.A.P. – 0,51 m. was. Stelling beredeneerde, dat het streefpeil op het boezemmeer daarom zou moeten liggen tussen 1,10 m. en 1,30 m. beneden N.A.P. De aanpassingswerken aan sluizen, vaargeulen en de daarbij bijbehorende voorzieningen zouden op dat laatste peil gebaseerd moeten zijn. Stelling pleitte voor een zodanig peilbeheer op het boezemmeer, dat de sluizen bij Zoutkamp tijdens het stromen vanaf het boezemmeer geopend zouden kunnen blijven. De sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zou naar zijn mening verlengd moeten worden. Vervolgens besprak hij de verdeling tussen de drie provincies van de bijdragen die de minister vroeg. Voor iedere post beredeneerde hij, wat een redelijke verdeelsleutel zou zijn. Hij besloot met een bespreking van de mogelijke beheersregelingen. Het stuk van ir. Stelling zou de grondslag vormen voor de overeenkomst over de onderlinge verdeling van de kosten die de drie provincies enkele maanden later zouden sluiten.

Ter voorbereiding van het antwoord op de brief van de minister informeerde hoofdingenieur Rienks van de Friese provinciale waterstaatsdienst bij zijn collega's in Zuid-Holland en Zeeland naar de bekostiging van werken in die provincies. Zijn vragen waren er vooral op gericht om te achterhalen of de rijksoverheid in het noorden met een andere maat ging meten dan in zuidwest-Nederland.⁴⁰⁹ Hij toetste bovendien de bedragen die de minister noemde, aan gegevens en uitgangspunten die in Friesland gehanteerd werden.⁴¹⁰ De discussie draaide steeds om de vraag, hoe de regeling die aan Friesland werd opgelegd zich verhiel tot de regeling die op grond van de komende *Bijdragenwet Deltawerken* ontworpen zou kunnen worden. Dat de minister op deze laatste regeling vooruitliep, wekte veel argwaan en onbehagen, niet alleen bij het provinciaal bestuur en de lokale besturen die samenwerkten in de *Stichting*

408 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 128a

409 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnrs. 115 en 124a

410 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 117c

Landaanwinningsbelangen Noord-Friesland, maar ook bij landelijk werkende organisaties als het *Landbouwschap* en de *Unie van Waterschapsbonden*.⁴¹¹ Deze laatste twee wilden, op grond van een uitvoerig juridisch betoog, korte metten maken met de onzekerheid door aanpassing van de Deltawet. Zij bepleitten een wijziging die ondubbelzinnig duidelijk zou maken, dat de Lauwerszeedijk naar zijn aard en uitvoering een *deltadam* was. Twijfel daaraan was mogelijk, doordat de Lauwerszee niet genoemd wordt in de Deltawet. De regering had slechts, bij de parlementaire behandeling van de wet, op 22 mei 1957 in de Memorie van Antwoord uitgesproken, dat de bedijking van de Lauwerszee gezien werd “als deltawerk, d.w.z. als werk, waarop de bepalingen van de Deltawet van kracht [zouden] zijn.”⁴¹² Deze formulering liet in het midden, of er sprake was van een werk dat behandeld zou worden alsof het een deltawerk was, dan wel van een echt deltawerk. Daarom zou “het werk tot afsluiting van de Lauwerszee door een waterkering lopende van Friesland naar Groningen” naar de mening van beide organisaties alsnog in *artikel I, sub Ia* van de wet moeten worden opgenomen. De Lauwerszeedijk zou daarmee op gelijke voet komen te staan met de dammen in de Zeeuwse delta.

De Deltawet onderscheidt in artikel 1 twee soorten werken.⁴¹³ In lid I gaat het over de afsluiting van de zeearmen in het zuidwesten, in lid II gaat het over de versterking van de hoogwaterkering langs de gehele kust. De werken die genoemd worden in lid I kwamen voor rekening van het Rijk. De werken in lid II zouden betaald moeten worden door “de beheerders dan wel door degenen die daartoe uit anderen hoofde verplicht [waren]”, dus niet door het Rijk. En daar wrong de schoen. Als de bestaande 32 km dijk langs de Lauwerszee op Deltahoogte gebracht zou worden, zou het Rijk alleen een nog te bepalen bijdrage van enige tientallen procenten leveren. Maar als er sprake zou zijn van een Deltawerk, zou het Rijk dat volledig moeten betalen. Vanuit het streven van de minister om de kosten voor de rijksoverheid zo laag mogelijk te houden, is het te begrijpen dat hij eerst gekozen had voor dijkverhoging, en toen het verzet daartegen te sterk bleek, voor een aparte bekostiging van de afsluiting, buiten de Deltawet om.

Gedeputeerde Staten hadden de brief van de minister waarin hij meedeelde dat de Lauwerszee zou worden afgesloten, doorgestuurd naar de Provinciale Staten. Zij hadden daarbij het verzoek gedaan, om de onderhandelingen met verschillende partijen die nu zouden moeten plaatsvinden, niet door openbare

411 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2566, volgnr. 113a; inv.nr. 2567, volgnrs. 136, 153

412 *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1956/1957, nr. 4167, p. 5

413 *Deltawet*. Wet van 8 mei 1958, Stb. 246

uitlatingen te bemoeilijken.⁴¹⁴ De leden van Provinciale Staten hielden zich aan dat verzoek, maar een half jaar later achtte PvdA-fractievoorzitter Klok de tijd gekomen om eens te informeren hoe het er mee stond. Bij de algemene beschouwingen in december 1960 bracht hij het onderwerp ter sprake.⁴¹⁵ Waar het om draaide, was de bekostiging van het project. In afwachting van de *Bijdragenwet Deltawerken* werden voor de financiering van Deltawerken in Zuid-Holland en Zeeland voorlopige voorzieningen getroffen. Maar de voorwaarden die de minister aan het noorden stelde, kwamen neer op de aanvaarding van een definitieve regeling, vóórdát de *Bijdragenwet* er was. Die definitieve regeling was ongunstiger dan degene die gold voor het zuidwesten van het land. Bovendien werden de bijkomende voordelen van de afsluiting – met name op het gebied van de waterhuishouding – bij de belanghebbende provincies in rekening gebracht. Met instemming citeerde Klok dan ook de brief van het Landbouwschap en de Unie van Waterschappen die betoogd hadden, dat de Lauwerszeedijk als *deltawerk* in artikel 1, sub Ia, in de *Deltawet* opgenomen zou moeten worden. Klok vond, dat de minister de noordelijke provincies het mes op de keel had gezet door in zijn brief van 10 juni 1960 te spreken over “voorwaarden” die aanvaard moesten worden. Die voorwaarden waren ook niet aan andere provincies gesteld. En de afsluiting van de Lauwerszee hoorde niet anders behandeld te worden dan de andere deltawerken. Klok verwees naar hetgeen de regering in de *Memorie van antwoord* had verklaard. Hij vond dat er nu sprake was van “tegenstrijdigheid in woord en daad van de regering, waardoor het vertrouwen ernstig [werd] geschokt.”

CHU-woordvoerder Bergsma ging nog een stap verder dan Klok.⁴¹⁶ Het ging, zo vond hij, niet alleen om afsluiting van de Lauwerszee, maar ook om de inpoldering ervan. Die grond had men nodig. Het provinciaal bestuur mocht met minder dan inpoldering geen genoegen nemen.

Gedeputeerde Gerbrandij ging bij zijn beantwoording uitvoerig op het onderwerp in.⁴¹⁷ Hij citeerde de brief van de minister: “De te maken werken zouden bestaan in: I. het maken van de afsluitdijk met daarlangs een weg ...; II. de in de dijk te bouwen schut- en spuisluizen ...; III. de nodige voorzieningen aan de sluizen te Dokkumer-Nieuwezijlen “ De minister wilde “de zekerheid ... hebben, dat de *belanghebbenden* bereid [zouden] zijn tot het geven van een redelijke bijdrage in de kosten der werken”. Die bijdrage zou uit drie elementen moeten bestaan. In de eerste plaats zou het bedrag betaald moeten worden dat anders aan dijkverhoging zou zijn besteed. Afhankelijk van wat er in de

414 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 99

415 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 99-101

416 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 122

417 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 176-180

Bijdragenwet bepaald zou worden, zou dat voor de drie noordelijke provincies tezamen neerkomen op een bedrag van fl. 10 tot 13 miljoen. Vervolgens werden de baten in rekening gebracht. Die werden door de minister berekend op fl. 15 miljoen. Zij bestonden uit drie posten. In de eerste plaats zou er volgens de minister een besparing van fl. 9 miljoen bereikt worden. Dat was het provinciale aandeel van 60% in de stichtingskosten van nieuwe bemalingsinrichtingen die nu niet gebouwd zouden hoeven te worden. De tweede besparing, fl. 4 miljoen, had de minister gevonden in het feit, dat er voor het gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen dat nu niet gesticht zou worden, ook geen exploitatiekosten zouden komen. En tot slot bracht de minister nog fl. 2 miljoen in rekening “wegens het belang bij de vorming van een zoetwaterboezem”. De minister had zijn bereidheid tot medewerking aan het project verbonden aan een aantal voorwaarden. De noordelijke provincies moesten met de financiële regeling accoord gaan. De werken zouden bij de provincies of andere publiekrechtelijke lichamen in beheer en onderhoud moeten komen. Bij dat beheer zou ook de regeling van de waterstand binnen de afsluitdijk behoren. Er moesten voordat het werk zou beginnen nieuwe overeenkomsten gesloten zijn met degenen die in de bestaande situatie recht hadden op de aanwas in de Lauwerszee. En tenslotte zou Friesland de rijkssluizen te Dokkumer Nieuwe Zijlen en in Zoutkamp, de *Friese sluis*, in beheer en onderhoud moeten overnemen.

Dat geheel aan kosten en voorwaarden had de drie noordelijke provincies in een moeilijk parket gebracht, aldus Gerbrandij. Het ging in elk geval om een bedrag van rond de fl. 25 miljoen. Daarom hadden de drie provinciale besturen een interprovinciale commissie ingesteld, waarvan hij voorzitter was. Die commissie had inmiddels tien keer vergaderd. Zij had een brief opgesteld die door de provinciale besturen naar de minister was gestuurd. Maar die brief kon niet ter kennis van de Provinciale Staten worden gebracht, voordat hij met de minister besproken was. Dat zou op 19 december gebeuren.

De discussie over de financiële regeling, zo betoogde Gerbrandij verder, kwam er in feite op neer dat de noordelijke provincies niet wilden toestemmen in een incidentele regeling voor de bekostiging van het Lauwerszeeproject die mogelijkterwils ongunstiger zou zijn dan wanneer de afsluiting onder de *Bijdragenwet Deltawerken* zou vallen. Dat gold temeer omdat de regering de afsluiting nu had bestempeld als een “echt” Deltawerk in de zin van lid II van artikel 1 van de Deltawet, dus als een werk ter versterking van een hoogwaterkering. Gedeputeerde Staten konden ook nog niet aangeven, hoe de gevraagde miljoenen te zijner tijd geheven zouden moeten worden. Zou dat weer gedaan moeten worden door heffing van opcenten op de grondbelasting, zoals ook was gebeurd voor de bekostiging van het Woudagemaal, en zoals nu was gevraagd voor de financiering van het tweede gemaal? Moest hele grondgebied van de provincie in één groot waterschap worden ondergebracht? Was heffing via de

grondbelasting billijk, of waren er ook andere belanghebbenden dan de eigenaars van onroerend goed, die ook wel zouden mogen meebetalen aan een zaak van zo'n nationaal belang? Gedeputeerde Staten hoopten met al deze vragen verder te komen na het aanstaande overleg met de minister.

Het optreden van Gerbrandij leidde tot sarcastische reacties.⁴¹⁸ De commentator van de *Leeuwarder Courant* vond Gerbrandij's optreden "gewichtig geheimzinnig", maar hij was verheugd, dat Gerbrandij en de zijnen "in tien vergaderingen een brief [hadden] geconcipeerd".

Een paar dagen later, op 13 december, reageerde Klok in de vergadering van Provinciale Staten op dezelfde manier op de uiteenzetting van Gerbrandij.⁴¹⁹ Het was, aldus Klok, een moeilijke situatie voor de drie provincies. Het ging om een bedrag van omstreeks fl. 25 miljoen. Na tien keer vergaderen was men er in geslaagd tot een brief te komen die nu nog niet vrijgegeven kon worden. Niemand betwijfelde dat dit een verstandige brief zou zijn. Hoe zou het ook anders kunnen na zo'n gedegen voorbereiding? Op 19 december zou die brief met de minister besproken worden. De gedeputeerde was daar optimistisch over, en hij, Klok, deelde dit optimisme, mits de delegatie zich hield aan wat er in de *memorie van antwoord* bij de behandeling van de Deltawet was gezegd: "de bedijking (afsluiting) van de Lauwerszee wordt gezien als Deltawerk, d.w.z. als werk waarop de bepalingen van de Deltawet van toepassing zijn." Friesland wilde niet anders behandeld worden dan de rest van het land. Daarom diende hij een motie in, ook namens de fracties van de christelijke partijen en de VVD. De motie luidde:

"De Staten van Friesland; ... van mening dat de bedijking (afsluiting) van de Lauwerszee moet worden gezien als Deltawerk, d.w.z. als werk, waarop de bepalingen van de Deltawet van kracht zijn; spreken de verwachting uit, dat de regering bereid zal zijn, een zodanige wijziging in de Deltawet aan te brengen, waardoor: "het werk tot afsluiting van de Lauwerszee door een waterkering, lopende van Friesland naar Groningen," in artikel 1 sub Ia wordt opgenomen; verder dringen zij met de meeste klem aan op spoedige indiening van een ontwerp-bijdragenregeling; ...". De motie werd, niet verrassend, met algemene stemmen aangenomen.

Op 19 december 1960 vond het overleg plaats tussen de minister en de provincies over de ministeriële brief van 10 juni.⁴²⁰ De minister opende de onderhandelingen met de verklaring, dat het noorden vele voordelen had aangevoerd, die door de afsluiting behaald zouden worden, en dat hij maar voor enkele daarvan een bijdrage vroeg. Bovendien waren de gevraagde bedragen aan de lage kant

418 *Leeuwarder Courant*, donderdag 8 december 1960: "Slak op gang"

419 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 228-229

420 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 142

gehouden, vond hij. Hij legde wel meteen een concessie op tafel. Een bijdrage van fl. 2 miljoen in verband met de vorming van een zoetwaterbekken was zeker niet overvraagd, maar het was niet uit te sluiten, dat hij bereid zou zijn die te laten vervallen als er op de andere punten overeenstemming zou worden bereikt. Het bedrag zou dan beschouwd kunnen worden als een subsidie van het Rijk in toekomstige kosten.

Als voorzitter van de *Interprovinciale commissie Lauwerszee* zei Gerbrandij, dat men het met de minister eens was over de bijdrage voor de afsluitdijk. Maar dat gold niet voor de afwatering, het zoetwaterbekken, en het beheer. Er was maar een zeer klein gebied dat duidelijk aanwijsbaar zou profiteren van de afname van de verzilting. Daarop kon het gevraagde bedrag niet worden verhaald. Wat het beheer betrof, wanneer het Rijk dat niet aan zich wilde houden, wilden de provincies wel praten over een andere vorm, maar dan een waarin het Rijk, gezien de grote rijksbelangen die hier ook in het geding waren, wel zou deelnemen. Vervolgens ontspon zich een discussie tussen de aanwezige ingenieurs over de afwatering. Rienks betoogde, dat de afsluiting van de Lauwerszee van groot belang zou zijn voor de afstroming van de Friese boezem, in het bijzonder voor het noordoosten van Friesland. Maar dat betekende niet, dat er een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zou worden gesticht, als niet tot afsluiting zou worden overgegaan. Plaatsing van een derde gemaal, met een vermogen van 2000 m³ per minuut, aan de IJsselmeerkust zou in dat geval veel meer voor de hand liggen. Ook Stelling betoogde, dat men in Groningen zeker niet meteen een nieuw gemaal zou gaan bouwen om de Groningse problemen met de waterlozing op te lossen. Men zou eerst naar noodoplossingen zoeken, zoals het verhogen van de boezemkaden. Ir. Maris, de directeur-generaal van Rijkswaterstaat, toonde zich zeer verbaasd over het betoog van Rienks. De gedachte om een derde gemaal in het zuiden te bouwen, was volstrekt in strijd met wat tot nog toe uit het overleg met de provincies naar voren was gekomen. Die bouw zou "een volkomen waardeloze investering" zijn, omdat dit gemaal nooit het water uit het noorden naar zich toe zou kunnen trekken. Rienks' betoog was "nieuw en onbegrijpelijk" voor hem. De bijdrage van fl. 9 miljoen die gevraagd werd voor de afwatering, was krap becijferd, evenals de raming van de exploitatiekosten van een nieuw gemaal. Als alle voordelen volledig in rekening zouden zijn gebracht, zou er zeker fl. 25 miljoen in plaats van fl. 15 miljoen gevraagd zijn, zo besloot Maris.

Vervolgens tastten beide partijen elkaar af op de punten van beheer en bekostiging. Gerbrandij en de Groningse gedeputeerde H. Roelfsema bepleitten nogmaals een vorm van deelname van het Rijk in het beheer, maar minister Korthals en ir. Maris hielden er aan vast, dat hier voor de rijksoverheid geen taak lag. Wat de bekostiging betreft, gaf Roelfsema aan, dat de provincies in een ongemakkelijke positie kwamen. Zij moesten vooruitlopen op beslissingen

die in het parlement genomen zouden worden. Roelfsema doelde hier op de besluitvorming over de *Bijdragenwet Deltawerken*. Zij stonden onder druk van hun achterban uit landbouw- en waterschapskringen om dit punt geen voortijdige toezeggingen te doen. Het was hem duidelijk geworden, dat deze belangengroepen zouden proberen het parlement zover te krijgen, dat de provincies alleen een bijdrage in de kosten van de dijk zouden moeten geven. Dat streven leek weerklank te vinden, ook bij de regeringspartijen. Het was daarom voor de colleges van Gedeputeerde Staten moeilijk om bedragen toe te zeggen, zelfs als deze bedragen op zich redelijk zouden lijken. Nu men toch vertrouwelijk met elkaar sprak, zou de minister misschien enige mededelingen kunnen doen over de vermoedelijke inhoud van de *Bijdragenwet*. Dat zou de manoeuvreerruimte voor de colleges aanmerkelijk vergroten, zo besloot Roelfsema. De minister ging hierop in, en deelde mee dat gedacht werd aan een verdeling van de kosten tussen het Rijk en het plaatselijke niveau in de verhouding van drie kwart en één kwart. Hij herhaalde, dat de bijdrage van fl. 2 miljoen voor bestrijding van de verzilting zou kunnen vervallen als men het verder eens zou worden. Roelfsema benadrukte nog, dat de colleges geen formele toezeggingen konden doen, omdat zij afhankelijk waren van de beslissingen van de Provinciale Staten. Wat wel bereikt kon worden, was een gezamenlijk voorstel waar de colleges volledig achter zouden kunnen staan en waarbij zij voet bij stuk zouden kunnen houden tegen elk verzet. Nu was dat echter niet zo. Bijdragen van de grootte als nu van de zijde van het Rijk werden voorgesteld, waren niet haalbaar in de Staten, zo besloot hij. Men sprak af om op 23 januari 1961 verder te spreken.

Daags na het overleg met de minister, op 20 december 1960, was er opnieuw een vergadering van Provinciale Staten. Van alle kanten vroeg men Gedeputeerde Staten om een verslag van het gesprek.⁴²¹ Maar Gerbrandij deelde mee, dat het gesprek op wens van de minister vertrouwelijk was geweest – hetgeen inderdaad zo was –, en dat er op 23 januari 1961 opnieuw gesproken zou worden. Meer kon hij, naar zijn zeggen, niet laten weten. De Staten namen genoegen met de toezegging dat Gedeputeerde Staten hen zo vroeg mogelijk zouden inlichten. De vertrouwelijkheid was voor Gerbrandij geen beletsel, om op 27 december een verklaring af te leggen voor de landelijke televisie.⁴²² Hij zei er vertrouwen in te hebben, dat de afsluiting plaats zou vinden. Maar de bijdrage, naar zijn zeggen ter grootte van fl. 25 miljoen, die de minister van de provincies vroeg, tezamen met de onderhouds- en beheerskosten, leek “het Noorden” een on-evenredig zware druk voor de belanghebbenden.

421 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 369-370

422 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 143

De afwatering door de af te sluiten Lauwerszee

Bij het vooruitzicht dat de afsluiting daadwerkelijk plaats zou gaan vinden, liet ook de Dienst Lauwerszeewerken weer van zich horen. In februari 1957 had de *Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken* van Rijkswaterstaat, door de pen van ir. Van der Burgt, als *Nota nr.2*, een “tussentijds overzicht” gepubliceerd over *De afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land*.⁴²³ Nu verscheen op 31 december 1960, als *Nota nr.12*, eveneens onder de naam van ir. Van der Burgt, het definitieve stuk, met de titel *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*.⁴²⁴

Deze nota *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee* bundelt in feite vier min of meer zelfstandige deelonderzoeken en brengt deze met elkaar in verband. Het betreft achtereenvolgens de inrichting van de Lauwerszee als boezemmeer, de verbetering van de afwatering van de boezems van Friesland en van het Groningse waterschap Electra, en een beheersregime voor de afgesloten Lauwerszee.

Voor de inrichting als boezemmeer waren twee soorten werken van belang: de lozingsmiddelen en de werken binnen het boezemmeer. Het was gebleken dat het plan van de *Lauwerszeecommissie 1902*, neergelegd in het *Lauwerszeeverslag 1904*, in hoofdlijnen nog steeds de beste oplossing gaf voor de afsluiting.⁴²⁵ De lozing op de Waddenzee zou moeten plaatsvinden door twee groepen uitwateringsluizen in de afsluitdijk, met een totale doorstroombreedte van 100 meter

423 Hierboven, p. 143-144

424 Het stuk bevindt zich in een aantal exemplaren bij *Tresoor*, als publicatie uit het bezit van de voormalige *Provinciale en Bumabibliotheek* van Friesland, en als archiefstuk.

Als bibliotheekexemplaar is het aan te vragen onder de titel *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*.

Als archiefstuk bevindt het zich in het archief van Rijkswaterstaat 1952-1977, inv. nr. 474; in het archief van PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 147; in het archief van de Provinciale Waterstaatsdienst, inv.nr. 1734.

Er bestaat een afzonderlijke index met de vindplaatsen van alle berekeningen in de nota: C.van der Burgt, *Alfabetische klapper op de interimverslagen en enkele andere verslagen betreffende de afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land* [Leeuwarden, 1961]. Dit stuk is aanwezig in de bibliotheekcollectie van *Tresoor*.

Een uitvoerige en duidelijke samenvatting van de nota, en bespreking van het onderwerp wordt gegeven in: “De afwatering van het oude land na de afsluiting van de Lauwerszee”, *Driemaandelijks bericht Deltawerken*, nr. 23 (februari 1963), p. 151-159.

425 Hierboven, p. 130

Kaart 2 *De afsluiting van de Lauwerszee, 1969*

bij een drempeldiepte van N.A.P. – 5 m. De capaciteit daarvan zou gelijk zijn aan die van eenemaal met een vermogen van 16.000 m³ per minuut. De kosten van deze twee oplossingen zouden elkaar niet veel ontlopen, maar lozing via sluizen maakte gebruik van de kosteloze zwaartekracht, terwijl eenemaal brandstof zou gaan verbruiken.

Het in te dijken gebied had een oppervlakte van 9100 ha. Wanneer daarbinnen niet zou worden ingepolderd, zou het hoogst mogelijk peil van het boezemmeer N.A.P. – 0,40 m. bedragen. Het meer zou dan 4130 ha. groot zijn. Wanneer er zo veel mogelijk gronden zouden worden ingepolderd, zou het hoogst mogelijke peil samenvallen met het N.A.P. Het boezemmeer zou dan 2200 ha. omvatten. Uit de berekeningen bleek, dat het voor het waterbergend vermogen van het te vormen meer vrijwel geen verschil maakte, of de regelmatig droogvallende gronden ingepolderd zouden worden of niet. De waterstanden op het boezemmeer zouden daardoor vrijwel niet veranderen. Voorgesteld werd om als zomerpeil op het meer het peil van het waterschap Electra aan te houden. Dat was N.A.P. – 0,83 m., 33 centimeter lager dan het op dat moment geldende Friese streefpeil van FZP+ 0,16 m., N.A.P. – 0,50 m. In de winter zou het peil moeten dalen naar N.A.P. – 1,10 m., 60 centimeter beneden het Friese streefpeil.

Voor Friesland zou de afsluiting van de Lauwerszee betekenen, dat de afvoermogelijkheid in het noorden van de provincie belangrijk vergroot zou worden. Het uiteindelijke effect zou afhankelijk zijn van de mate waarin de uitwaterings-sluizen en de stroomkanalen zouden worden aangepast en verruimd. Bij de uitwateringssluizen ging het om de Dokkumer Nieuwe Zijlen en om de zogeheten *Friese sluis* aan de mond van de Lauwers, bij Zoutkamp. De stroomkanalen van de Friese boezem naar de Dokkumer Nieuwe Zijlen waren de Dokkumer Ee en het Dokkumer Grootdiep vanaf Leeuwarden en Dokkum, de vaarten vanaf het Bergumermeer, met als laatste de Nieuwe Zwemmer, en de waterweg vanaf Gerkesklooster via Kollum.

Bepleit werd de bouw van een nieuwe sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen die zowel schut- als stroomsluis zou zijn. De sluis zou een breedte van 8 meter, en een drempeldiepte van 4 meter moeten hebben. De stroomkanalen zouden moeten worden uitgediept. In de nota werd berekend wat de gevolgen voor de afwatering zouden zijn van verschillende combinaties van mogelijkheden. Hierbij werd ook gekeken naar de gevolgen van de verschillende oplossingen voor de scheepvaart. In het belang daarvan werden minimumpeilen, -breedtes en -diepten aangegeven. Bij de bouw van een sluis en bij maximale kanaalverruiming zou de afvoer 3,5 maal zo groot worden als het geval was in de bestaande situatie, waarbij gemiddeld 1300 m³ per minuut geloosd werd. Bij een afsluiting waarbij de bestaande situatie verder niet gewijzigd zou worden, zou

de afvoer 2,5 maal vergroot worden: van gemiddeld 1300 naar gemiddeld 3300 m³ per minuut.⁴²⁶

De feitelijke afvoer zou in de praktijk ook nog van een aantal andere factoren afhankelijk zijn: de neerslag, de afvloeiing – dat is de snelheid waarmee de neerslag in de boezem komt –, de oppervlakte van de boezem, de opwaaiing en de versterking van de boezembemaling. Hiermee kwamen de opstellers van de nota rechtstreeks in aanraking met de twee andere processen die op dat ogenblik gaande waren: de cultuurtechnische verbetering, met name in de ruilverkavelingsgebieden, en het werk aan het tweedeemaal. Alles hing met alles samen. De bevindingen en opmerkingen in de nota zijn dan ook voor een deel identiek met wat over deze onderwerpen gezegd wordt in het *Rapport Bemaling*. Met name voor de berekening van de effecten van neerslag volgt de nota de werkwijze van het *Rapport Bemaling*. De nota gaat ervan uit dat neerslag op het gehele boezemgebied gemiddeld na tweeënhalve dag de boezem zou bereiken, en dat de grootte van de boezem uiteindelijk 13.500 tot 14.000 ha. zou bedragen. Opwaaiing vanuit het zuidwesten kon een hoogteverschil van ongeveer anderhalve meter tussen peil in het zuiden en het noorden bewerkstelligen. Wanneer dan de keersluis bij Terherne gesloten werd, zou de stand in noordelijk Friesland, in plaats van verhoogd, juist sterk verlaagd worden door de grotere en niet niet meer getij-afhankelijke afvoer naar het boezemmeer.

Tenslotte werden de gevolgen van versterking van de bemaling nagegaan. Het *Rapport Bemaling* had gepleit voor versterking van de afstromings- en bemalingscapaciteit op de boezem met 10.000 m³ per minuut. Die zou bereikt moeten worden door de afsluiting van de Lauwerszee – goed geacht voor een vergroting van die capaciteit met 4000 m³ per minuut – en de bouw van twee nieuwe gemalen, met een vermogen van achtereenvolgens 4000 en 2000 m³ per minuut. De Provinciale Staten hadden in december 1958 besloten om “als eerste maatregel” over te gaan tot de bouw van eenemaal bij Stavoren met een capaciteit van 4000 m³ per minuut.⁴²⁷ De extra 4000 m³ op de Lauwerszee zouden nu gerealiseerd worden. De nota ging er dan ook nog van uit, dat er uiteindelijk twee nieuwe gemalen gebouwd zouden worden, zoals het *Rapport Bemaling* voorstelde en zoals de besluitvorming suggereerde.

De bevindingen waren de volgende:⁴²⁸

426 *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*, p. 50, tabel 5.3.1

427 Hierna, p. 249

428 Overgenomen uit *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*, p. 68, tabel 5.6.2

Afvoercapaciteit van de Friese boezem,*uitgedrukt in mm. neerslag per etmaal over het gehele afwaterende gebied.*

Situatie	Afvoer in m ³ per minuut	Mm. neerslag
Bestaande situatie van de Friese boezem	6000	2,7
Frieslands boezem na de bouw van een tweede gemaal bij Stavoren	10.000	4,5
Frieslands boezem na de afsluiting van de Lauwerszee	12.000	5,4
Frieslands boezem na afsluiting van de Lauwerszee,		
verruiming van de stroomkanalen en bouw van een sluis	14.000	6,3
Frieslands boezem na de bouw van een derde gemaal bij Lemmer	16.000	7,2
<i>Ter vergelijking:</i>		
Bestaande situatie in het waterschap Electra		6,0
Situatie in het waterschap Electra na afsluiting van de Lauwerszee		7,7
Hoogheemraadschap Rijnland		8,1
Hoogheemraadschap Delfland		8,9

Hiermee was duidelijk in kaart gebracht hoe de uitwateringsmogelijkheden van het Friese boezemgebied zich zouden kunnen ontwikkelen. De cijfers spreken duidelijke taal. De situatie in Friesland was dramatisch slechter dan elders, en na alle maatregelen zou die toestand ongeveer vergelijkbaar zijn met die bij andere boezems, maar nog altijd zeker niet beter dan daar.

Het laatste deel van de nota *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee* is gewijd aan het gebruik van het te vormen boezemmeer. In het voorstel dat de Lauwerzeecommissie-1896 in 1900 had uitgebracht, was uitgegaan van een splitsing van het meer in afzonderlijke delen voor elk van de drie belangrijkste afwaterende gebieden, te weten de Friese boezem, de polder van Oost-en Westdongeradeel en de Groningse en Drentse gronden. Deze oplossing genoot de voorkeur van het toenmalige Friese provinciaal bestuur. Dat had “bezwaar ... tegen het aangaan van eene verbintenis van zoo ver strekkende gevolgen, als het prijs geven van het recht van vrije uitwatering op de Lauwerzee ten behoeve van Groningen.”⁴²⁹ Het bezit van een gemeenschappelijke bergboezem zou

⁴²⁹ *Lauwerzeeverslag-1904*, p. 102

in de toenmalige omstandigheden namelijk betekend hebben, dat de lozing van Friese kant af en toe beperkt zou moeten worden, omdat in Groningen een lager peil gold. In het Lauwerzee-verslag-1904 waren de bezwaren tegen de gemeenschappelijkheid weerlegd, en waren de voordelen van een gemeenschappelijke boezem getoond. Maar de opstellers van de nota vonden het in 1960 toch nog wenselijk om de gevolgen van een gemeenschappelijk gebruik van het boezemmeer uitvoerig te berekenen. Hun conclusie was dat dit “voor beide grote afwaterende gebieden ... grote voordelen en daarmee in verhouding kleine nadelen” bood.⁴³⁰

Hierop aansluitend presenteert de nota een ontwerp-regeling voor het beheer van de Lauwerszeeboezem en van de uitwateringssluizen. De sluizen in de afsluitdijk zouden beheerd worden door het Rijk, de andere sluizen door de respectieve provincies. Er zou een schaderegeling moeten komen in het geval de afwaterende gebieden of de afvoer capaciteit van de Friese boezem zouden worden vergroot. De afwaterende gebieden zouden in beginsel onbeperkt mogen lozen, behalve in het zeer zelden voorkomende geval dat het maalpeil zou worden bereikt.⁴³¹ Als zomerpeil werd voorgesteld N.A.P. – 0,83 m. Het voorgestelde maalpeil op het boezemmeer zou gelijk zijn aan N.A.P. – 0,18 m. Voor de winterperiode werd alleen gesproken over “zo groot mogelijke afvoer door de sluizen in de afsluitdijk, tenzij de vaststelling van een minimumpeil ... wenselijk wordt geacht”.⁴³² Als mogelijk minimumpeil in de winter wordt N.A.P. – 1,10 m. genoemd.

Voortzetting van de onderhandelingen. Provinciale Staten

De nota speelde geen rol in het overleg toen de minister en de provinciale bestuurders elkaar op 23 januari 1961 weer ontmoetten.⁴³³ Men praatte verder over de verdeling van de kosten. Over het aandeel in de afsluitdijk en het vervallen van een bijdrage voor de bestrijding van de verzilting hoefde niet meer gesproken te worden. Daarover was men het eens. Gedeputeerde Roelfsema van Groningen ging vervolgens in op de bijdrage voor de verbetering van de afwatering en op het toekomstige beheer. Zowel het aandeel in de kosten van de afsluitdijk als de bespaarde stichtingskosten voor gemalen zouden op een bepaald deel van de regio moeten worden verhaald. Dat zou dus twee maal in een waterschaps-

430 *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*, p. 91

431 De ontwerp-regeling spreekt over een *maalpeil* (p. 92, 95). Omdat het Lauwersmeer niet bemalen wordt, zou het beter zijn om te spreken van het *hoogste toegelaten peil*.

432 *Ibid.*, p. 14

433 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 149

omslag of vergelijkbare lastenheffing betrokken moeten worden. In Friesland werkte men nu aan een tweede gemaal, er waren vele ruilverkavelingen in uitvoering, en de landbouw verkeerde in een benarde positie. Daarnaast zouden ook de zeedijken buiten het Lauwerszeegebied op deltahoogte gebracht moeten worden. Bovendien zouden de waterschappen, als die de werken hadden moeten uitvoeren die nu uitgevoerd werden, dat zeker veel geleidelijker gedaan hebben. De draagkracht in het noorden was niet groot en de spanning tussen de huidige lasten en de komende mocht niet te groot zijn. Dat alles had de noordelijke colleges tot de slotsom gebracht, dat in plaats van de fl. 9 miljoen die de minister vroeg, een bedrag van fl. 5,4 miljoen tegenover de achterban als redelijk te verdedigen zou zijn. Roelfsema sprak daarna over het toekomstige beheer van de nieuwe dijk en de aan te leggen haven. Het zou moeilijk zijn om daar een waterschap voor op te richten. Hoe ver zou dat zich uit moeten strekken? Bovendien waren er andere belangen dan die van de gronden: veer- en reddingsdiensten, visserij en scheepvaart. Te verwachten was daarnaast, dat het Lauwerszeegebied één groot recreatiegebied worden zou. Het Rijk zou in het gebied verreweg de grootste grondbezitter zijn. Dat alles staaft de provinciale besturen in de overtuiging, dat het wenselijk was dat het Rijk in het onderhoud en beheer zou deelnemen. Roelfsema dacht daarbij aan een aandeel van 50% voor het Rijk en van 25% voor Groningen en Friesland ieder. Hierna ging Gerbrandij in op de bijdrage van fl. 4 miljoen die de minister van Friesland vroeg als gekapitaliseerde exploitatiekosten van een niet-gesticht gemaal. Daar werd in Friesland zwaar aan getild. De provincie zou zonder verrekening de twee rijkssluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en Zoutkamp in onderhoud moeten nemen. De gekapitaliseerde kosten daarvan werden becijferd op fl. 1,5 miljoen. Omdat de Groninger boezem lager lag dan de Friese, en omdat het peil op het Lauwersmeer daaraan zou moeten worden aangepast, zou ook een nieuwe sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen moeten worden gebouwd. De gekapitaliseerde onderhoudskosten daarvan bedroegen fl. 0,5 miljoen. In het totaal zou Friesland dus fl. 2 miljoen aan onderhoud voor wel-bestaande sluizen moeten gaan betalen. Gerbrandij zou dat bedrag graag in mindering gebracht zien op de fl. 4 miljoen exploitatiekosten van een niet-gesticht gemaal. De minister was van mening dat het bedrag van fl. 4 miljoen op zichzelf niet te hoog was. Want toen Friesland de afsluiting bepleitte tegenover de Raad van de Waterstaat, had het zelf betoogd, dat de uitgespaarde gekapitaliseerde exploitatiekosten fl. 5,6 miljoen zouden bedragen! Hij wilde graag horen, wat Friesland dan bereid was bij te dragen. De minister besloot het gesprek met de mededeling dat zijn bereidheid om tegemoetkomingen te doen, vooral zat in het financiële gedeelte van zijn voorstel. Bemoeienis van het Rijk met beheer en onderhoud zouden in andere delen van het land ernstige consequenties hebben. Hij zou afwachten wat Friesland zou laten weten over de bijdrage wegens uitgespaarde exploitatie-

kosten, en hij vroeg de noordelijke colleges zich nogmaals te beraden over het beheer. Daarover zou te zijner tijd verder moeten worden gesproken.

Hoewel ook dit overleg, evenals dat van een maand tevoren, vertrouwelijk was geweest, kon Gerbrandij het opnieuw niet laten om de publiciteit te zoeken. Daags na het overleg lichtte hij de Friese pers op het provinciehuis uitvoerig en gedetailleerd in.⁴³⁴ Dat viel niet in goede aarde, noch bij de andere deelnemers aan het overleg, noch bij de Provinciale Staten. De beide andere provinciale besturen kregen een excuusbrief van Gedeputeerde Staten, Gerbrandij moest naar Den Haag om de minister zijn verontschuldiging aan te bieden⁴³⁵, en de eerstvolgende vergadering van de Provinciale Staten, op 7 maart 1961, begon een verzoek van PvdA-fractievoorzitter Klok om een interpellatie te mogen houden over de afsluiting van de Lauwerszee.⁴³⁶ Zijn aanvraag, aldus Klok, was geboren uit verontrusting over de gang van zaken. Volgens zijn inlichtingen lagen de plannen voor de werkhaven bij Oostmahorn in Den Haag al maanden op een beslissing te wachten. Hij vreesde daarom dat de bouw van die haven niet in het jaar 1961 meer zijn beslag zou krijgen. Hij zou dat een ergerlijk schandaal vinden. Bovendien wilde hij met zijn interpellatie een algemene discussie in de Staten over de afsluiting op gang brengen. De Staten hadden in de krant moeten lezen, wat de wensen van de minister waren en hoe de drie noordelijke provincies de kosten onderling dachten te verdelen. Voor een volgende vergadering, op 28 maart, zou hij daarom graag een nota van Gedeputeerde Staten over de stand van zaken ontvangen, om op grond daarvan dieper op bepaalde punten te kunnen ingaan.

Op 20 maart 1961 stuurde het college van Gedeputeerde Staten de nota waar Klok om gevraagd had, in de vorm van een zogeheten *mededeling* naar de Provinciale Staten.⁴³⁷ Het bracht eerst de voorgeschiedenis in herinnering: een jaar tevoren, op 21 maart 1960, had het college de Provinciale Staten ingelicht, op 1 april 1960 had het de minister van Verkeer en Waterstaat geschreven, en op 10 juni 1960 had deze geantwoord. De strekking van dat antwoord was geweest dat de regering de Lauwerszee wilde afsluiten, als in enige *mits*-en en *maar*-en voorzien was. Om daarover gezamenlijk te kunnen overleggen, hadden de colleges van Gedeputeerde Staten van de drie noordelijke provincies daarop de *Interprovinciale Commissie Lauwerszee*, onder voorzitterschap van Gerbrandij, ingesteld. Deze commissie voerde vertrouwelijke besprekingen met de minister.

434 *Leeuwarder Courant*, 24 januari 1961

435 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 152

436 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 202, p. 2-5

437 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 37, punt E-6, bijlage T

Omdat deze nog gaande waren, kon er niets over worden meegedeeld. Maar het college wilde de Provinciale Staten wel al inlichten over de besluiten die de commissie bereikt had over verdeling van de bijdragen die aan het rijk betaald zouden moeten worden, en over onderhoud en beheer van de werken. Provinciale besluitvorming daarover zou pas mogelijk zijn, aldus het college, wanneer het overleg met de minister beëindigd zou zijn, en men over bedragen in plaats van over verhoudingen zou kunnen spreken.

De *mededeling* ging verder met een opsomming van de gemaakte afspraken:

1. Wanneer de Lauwerszee niet afgesloten zou zijn, hadden op grond van de Deltawet de bestaande Lauwerszeedijk moeten worden verhoogd. Dat zou naar schatting fl. 33 miljoen gekost hebben. Daaraan zouden de provincies voor een nog te bepalen percentage hebben moeten meebetalen. Eenzelfde bedrag zouden zij nu ook op tafel moeten leggen. Dat bedrag zou door Friesland en Groningen gedragen gaan worden in de verhouding 2:1. Een bijdrage van Drenthe, op grond van het belang dat het had bij de zeewaterterkering, zou ten goede komen aan Friesland.
2. Als de Lauwerszee niet zou worden afgesloten, zouden er nieuwe bemalingsinrichtingen moeten worden opgericht. Nu deze niet nodig waren, zou ook een bedrag ter grootte van de kosten van die inrichtingen bijgedragen moeten worden aan de afsluiting. Dat bedrag zou door Friesland en Groningen gedragen worden in de verhouding 2:3. Een bijdrage van Drenthe, op grond van het belang dat het had bij de afwatering, zou ten goede komen aan Groningen. Voor Groningse gronden die via Friese wateren afwaterden op de Lauwerszee zou Groningen aan Friesland een bijdrage verlenen.
3. Ook de kosten van exploitatie van een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zouden worden uitgespaard.

Als er op basis van deze besparing een bedrag betaald zou moeten worden, zou dat geheel voor rekening van Friesland komen.

4. Als Friesland en Groningen een bijdrage zouden moeten verlenen op grond van het belang dat zij hadden bij de vorming van een zoetwaterbekken, zou die door beide gedragen worden in de verhouding 1:1.
5. Die verdeling zou ook gelden voor de eventuele lasten van beheer en onderhoud van de afsluitdijk, van de daarin aanwezige werken, en van het te vormen boezemmeer.
6. De grens tussen Friesland en Groningen in het Lauwerszeegebied zou lopen “vanaf de reeds vaststaande grens ... langs de dallijn van de Zoutkamperril en van het boezemmeer en vervolgens door het hart van de spuisluis in de afsluitdijk van de Lauwerszee”.

Gedeputeerde Staten lieten weten een slag om hun arm te willen houden over de manier waarop de verschillende bedragen mogelijkerwijs binnen Friesland nog doorbelast zouden worden.

Om verontrusting over de voortgang van de afsluitingswerken weg te nemen, herinnerden zij er aan het slot van hun *mededeling* aan, dat de minister de Tweede Kamer had laten weten, dat de werkhaven bij Oostmahorn in het lopende kalenderjaar, 1961, zou worden aangelegd. Aanbesteding zou binnenkort plaatsvinden.

Een week later, op 28 maart 1961, werd de *mededeling* besproken door de Provinciale Staten.⁴³⁸ Klok betoogde, dat Provinciale Staten waar het de Lauwerszee betrof, tot dusverre als één man achter het college van Gedeputeerde Staten hadden gestaan. Van hun kant mochten zij dan ook enige égarde van het college verwachten. De Staten hadden ingelicht behoren te zijn vóór de pers. Hij was verheugd, dat het werk aan de werkhaven zou kunnen beginnen. De rest van de inhoud van de *mededeling* hadden de Staten al in de krant kunnen lezen. Hij vroeg, of te verwachten was, dat het overleg met de minister binnenkort afgesloten zou worden. Als dat zo was, zouden op dit moment de voorbereidingen voor de dijk aanleg al moeten beginnen, opdat de uitvoering daarvan direct na de voltooiing van de werkhaven, in het begin van 1962, zou kunnen volgen.

VVD-woordvoerder Van der Veen, op dat moment ook lid van de Tweede Kamer, beluisterde naar zijn zeggen een “politieke” – hij bedoelde waarschijnlijk “partijpolitieke” – ondertoon in het optreden van de PvdA-fractievoorzitter. Hij doelde hier zonder twijfel op het feit, dat op landsniveau de Partij van de Arbeid sinds 1959 in de oppositie zat, en dat de minister van Verkeer en Waterstaat, H.A. Korthals, tot de VVD behoorde. De beveiliging tegen de Lauwerszee, aldus Van der Veen, was niet plotseling urgent geworden, toen het zittende kabinet aantrad. Het ontstaan van de onveiligheid had zich over langere tijd uitgestrekt. Hij ging de loop der gebeurtenissen in het voorbij jaar na, en kwam tot de slotsom dat een aanzienlijk deel van de tijd het de provincies waren geweest die aan bod waren. Het paste dan ook niet om van Haagse traagheid te spreken.

Van der Veen was het met Klok eens, dat Gerbrandij de plank had misgeslagen door op de televisie mededelingen te doen over de Lauwerszee, terwijl hij kort tevoren in de Staten niets had kunnen vertellen omdat alles “zo verschrikkelijk vertrouwelijk” was. Hij had begrepen dat de moeilijkheden in het overleg tussen minister en provincies nu nog voornamelijk de financiële afwikkeling van de afsluiting betroffen.

De minister, zo ging hij verder, baseerde de grootte van de bijdrage die hij vroeg op zijn nota van 15 januari 1960, waarin hij een becijfering had gegeven van de kosten. Die nota was vanuit het noorden, met name vanuit Friesland,

438 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 202, p. 49-55

krachtig bestreden. Men had van die kant betoogd, dat de minister de voordelen van de afsluiting ernstig onderschatte. Die zouden niet alleen de veiligheid betreffen, en veel te laag gewaardeerd zijn. Het werk zou volgens deze benadering geheel rendabel zijn. Men kon er de minister, aldus Van der Veen, dus moeilijk hard over vallen als deze zich hield aan zijn destijds zo aangevochten nota, waarin een minimum-bedrag voor de bijkomende voordelen was opgenomen. Integendeel, men zou daar heel tevreden over moeten zijn.

Wat de door Klok gewenste bouwvoorbereidingen betrof, wees hij er op dat de begroting waaruit deze betaald zouden moeten worden, nog door het parlement moest worden behandeld. Pas daarna zou de minister volgens de regels uitgaven kunnen doen. Ook hier was “Den Haag” dus niet in gebreke, vond Van der Veen.

Ook de voorzitter van de antirevolutionaire Statenfractie, A. Tjoelker, vond de *mededeling* in feite mosterd na de maaltijd. Hij betreurde het vooral, dat de financiering van de afsluiting plaats vond uit hoofde van “versterking van een hoogwaterkering langs de gehele kust”, en niet “als ware het een delta-werk”. Dat laatste zou tot een andere, voor de provincies aantrekkelijker financiering geleid hebben.

De volgende dag, 29 maart 1961, werd de bespreking van de *mededeling* voortgezet.⁴³⁹ Na een omstandige uitleg, waarom de pers wel en de Staten niet waren ingelicht, ging Gerbrandij in op de vragen in het rapport, dat de afdelingen van Provinciale Staten hadden uitgebracht.⁴⁴⁰ Hij meldde dat sommige zaken nog in bespreking waren tussen de minister en de provincie. Men wachtte thans op een nieuwe uitnodiging van de minister.

De motie die de Staten op 13 december 1960 hadden aangenomen, aldus Gerbrandij, was naar de Tweede Kamer gezonden. Een aantal Kamerleden had daarop bij de behandeling van de begroting van Verkeer en Waterstaat gesproken over de ongelijkheid die de bekostiging van het Lauwerszeeproject zou scheppen. Dat gold ook voor het feit dat het project viel onder lid II, en niet onder lid Ia van artikel 1 van de Deltawet. Maar op grond van het antwoord van de minister had de Kamer zich daarbij neergelegd. Er stond een ontwerp-*Bijdragenwet Deltawerken* op stapel. Gerbrandij ging er naar zijn zeggen van uit, dat het parlement dan zaken die scheef zouden blijken te liggen, recht zou trekken.

De vraag was gesteld, hoe Gedeputeerde Staten te zijner tijd de kosten dachten te dekken die voor rekening van de provincie zouden komen. Het college

439 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 202, p. 56-75

440 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 37, rapport over punt E-6, bijlage AC

“worstelde” met die vraag, aldus Gerbrandij, maar het antwoord erop hing af van de uiteindelijke afspraken met de minister en van de inhoud van de *Bijdragenwet Deltawerken*. Pas dan zouden de kosten verdeeld kunnen worden over de verschillende belangen: de waterbeheersing, de zeekering, de ontzilting en cetera.

In antwoord op de opmerkingen van Van der Veen betoogde Gerbrandij, dat de voordelen van de afsluiting indertijd waren benadrukt, om duidelijk te maken dat het hier om een economisch verantwoorde uitgave ging. Maar dat men de voordelen noemde, betekende niet dat men ze dan ook maar helemaal zou moeten betalen. Ook in de zuidhollands-zeeuwse delta waren bijkomende voordelen niet in rekening gebracht.

Klok van zijn kant wees het verwijt van Van der Veen, dat hij partijpolitiek bezig zou zijn, van de hand. Wanneer er niet zo'n grote druk vanuit de bevolking geweest zou zijn – hij dacht bijvoorbeeld aan de protest-demonstratie in de beurs –, en wanneer de Staten niet steeds op hetzelfde aambeeld hadden gehamerd – “De Lauwerszee moet dicht” –, dan zou er voorlopig niets van gekomen zijn. Daar was nooit een politieke zaak van gemaakt. Men was altijd gezamenlijk opgetrokken, en hij betreurde het dan ook om nu het verwijt te krijgen dat zijn optreden partijpolitiek geïnspireerd leek.

Van der Veen riposteerde, dat de gedachte dat de afsluiting van de Lauwerszee vanuit Friesland was afgedwongen, hem deed denken aan de haan, die denkt dat zijn kraaien de zon laat opgaan. Hij liet overigens na om aan te geven, wat de regering volgens hem dan van mening had doen veranderen.

Ook de antirevolutionair Reitsma ging in op de economische voordelen van de afsluiting. Hij wees er op, dat de waarde van de agrarische grond in de Lauwerszee als veel lager werd opgevoerd dan die van de landbouwgronden die in het zuidwesten van het land bij het deltaplan vrijkwamen. Hier moest met gelijke maat gemeten worden. Dat gold ook voor een bijdrage voor de ontzilting. Werde het noorden hier wel op dezelfde manier behandeld als het westen, bijvoorbeeld de eilanden om de Brielse Maas? Het ging er niet om, of de veiligheid het meest doorslaggevend was geweest, dan wel of verschillende economische aspecten het zwaarst hadden gewogen. Het ging er nu om of de verschillende delen van Nederland onderling gelijk behandeld werden.

Van der Veen bleef bij zijn standpunt. Als men van Friese kant uitsluitend de veiligheid als argument voor afsluiting zou hebben aangevoerd, dan had men terecht een vergelijking kunnen maken met de Deltawerken elders. Maar nu men omstandig had voorgerekend, hoeveel voordelen die afsluiting met zich mee bracht, kon men niet anderen de kosten laten betalen en zelf de voordelen ontvangen. Deze benadering had de vraag naar meebetalen uitgelokt.

De antirevolutionair Van der Mark signaleerde, zoals ook zijn partijgenoot Reitsma dat al had gedaan, dat Gedeputeerde Staten met betrekking tot de

kwestie “lid II of lid Ia”, niets anders gedaan hadden dan de motie van de Provinciale Staten doorzenden. Zelf hadden zij op dit punt niets ondernomen.

In zijn beantwoording deelde Gerbrandij mee, dat dat wel degelijk was gebeurd. Maar het ging nu eigenlijk niet meer om de vraag “lid Ia of lid II”. Het ging er nu om hoe de *Bijdragenwet* uit zou vallen, en of er sprake zou zijn van een gelijke behandeling van het noorden en de rest van Nederland. Die zou ook mogelijk zijn als het verschil tussen de leden Ia en II bleef bestaan.

Inmiddels had Gerbrandij op 10 februari 1961 de minister op de hoogte gesteld van het Friese standpunt over de zaken waarover de delegatie op 23 januari nog geen uitspraken had gedaan.⁴⁴¹ Dat betrof twee zaken. Friesland was bereid om de rijkssluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en Zoutkamp na de voltooiing van de afsluitingswerken zonder verrekening in beheer en onderhoud over te nemen. En de provincie zou het Rijk fl. 2 miljoen betalen wegens de bespaarde exploitatie van een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. Betaling van dat bedrag in acht jaarlijkse termijnen zou eveneens na voltooiing van de werken beginnen. Gerbrandij schreef daarbij, dat de Friese delegatie van mening was, dat de minister haar argumenten op de verschillende discussiepunten niet afdoende had weerlegd, maar dat het nu beter was om naar een spoedige oplossing te streven. Het voorstel dat nu gedaan werd, zo ging hij verder, was “het uiterste ... dat ... toelaatbaar [kon] worden geacht en nog tegenover de achterban te verdedigen [was]”.

Op 5 juli 1961 gaf de minister een nieuw overzicht van de werken die zouden worden uitgevoerd, en van bijdragen die hij na de gevoerde gesprekken van de provincies verwachtte.⁴⁴²

Het belangrijkste werk was uiteraard de afsluitdijk. Daarin zouden uitwateringssluizen komen met een nuttige breedte van 100 meter en een diepte van N.A.P. – 5 meter. Daarnaast zou een schutsluis komen met een breedte van 9 meter, een schutlengte van 65 meter, en een drempeldiepte van N.A.P. – 4,50 m. Aan beide zijden van de schutsluis zou een voorhaven worden aangelegd, en er zouden woningen voor het bedienend personeel gebouwd worden. Langs de dijk zou een weg worden aangelegd. De Dokkumer Nieuwe Zijlen zouden zo worden aangepast, dat zij bij stromend water geopend en gesloten zouden kunnen worden. Naast de bestaande sluis zou bovendien een schutsluis worden gebouwd met een breedte van 7,5 meter, een schutlengte van 65 meter, en een drempeldiepte van N.A.P. – 4,50 m. De sluis zou ook bestemd zijn

441 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 150

442 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 165

als stroomsluis. Ook de Friese sluis bij Zoutkamp zou zo worden aangepast, dat zij bij stromend water geopend en gesloten zou kunnen worden. De Groningse Hunsingosluis bij Zoutkamp zou voorzien worden van een binnenhoofd met beweegbare waterkering. Met deze werken zou het, zo schreef de minister, in het algemeen mogelijk zijn om op de Lauwersmeerboezem het peil van de Groningse Reitdiepboezem, het laagste van de verschillende peilen die een rol speelden, te handhaven.

De minister bleef stellig op het punt van het beheer en onderhoud. Na de voltooiing van de afsluiting zouden er, zo betoogde hij, geen algemene rijksbelangen meer betrokken zijn bij de nieuwe werken. Dat gold al veel langer voor een aantal werken in de omgeving van de Lauwerszee die nog bij het Rijk in beheer waren. Daarom zouden alle nieuwe werken, met inbegrip van de werkhaven bij Oostmahorn, en de rijkssluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en Zoutkamp zonder verrekening door de provincies moeten worden overgenomen. De minister voegde daar nu nog de Munnikezijl bij het gelijknamige dorp, de Munnikezijlsterriet en de bestaande haven in Oostmahorn aan toe.

De werken zouden in het totaal fl. 96 miljoen gaan kosten. Daarvan zou fl. 33 miljoen die anders besteed zou zijn aan de verhoging van de bestaande dijken, toe te rekenen zijn aan veiligheid. De provinciale bijdrage in deze fl. 33 miljoen zou worden bepaald op grond van het percentage dat zou worden vastgelegd in de *Bijdragenwet Deltawerken*. Er zou dus, zo rekende de minister voor, fl. 63 miljoen besteed worden wegens de andere belangen die in het geding waren. Fl. 15 miljoen daarvan had hij aan de gezamenlijke belanghebbenden gevraagd, maar die hadden dat teveel gevonden en daar uiteindelijk een voorstel van fl. 7,4 miljoen tegenover gesteld. Op enigszins ontgoochelde toon benadrukte de minister, dat er in het totaal 400.000 ha. gebied belang hadden bij het te ondernemen project: 300.000 ha in Friesland, en 100.000 ha in Groningen en Drenthe. Toch verklaarde hij zich bereid om nu genoeg te nemen met een bijdrage van de provincies ter grootte van fl. 10,4 miljoen. Dat bedrag bestond uit fl. 7,2 miljoen voor de drie provincies gezamenlijk, en fl. 3,2 miljoen voor Friesland wegens de bespaarde exploitatiekosten van een nieuw gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. De onderlinge verdeling van de fl. 10,4 miljoen liet de minister aan de provincies over.

In Den Haag was men ook in een ander opzicht aan het werk geweest. Op 31 juli 1961 stuurde de regering de Staten-Generaal het ontwerp van een wet, die de heffing van een belasting voor de financiering van het tweede Friese gemaal toe zou staan.⁴⁴³ Het wetsontwerp was mede-ondertekend door minister Kort-

443 Hierna, p. 262 e.v.

hals. In de loop van de behandeling ervan bleek, dat het zo ruim geformuleerd was, dat het ook de fiscale bekostiging van de Friese Lauwerszeebijdrage mogelijk maakte. Maar dat werd pas duidelijk in de loop van de volgende maanden, toen de onderhandelingen over de Lauwerszee al vrijwel afgesloten waren.

De brief van de minister van 5 juli riep aan de Friese kant met name onbehagen op waar het ging over de overname van werken en objecten zonder afkoopsom of verrekening.⁴⁴⁴ Maar nu in juni een begin was gemaakt met de aanleg van een werkhaven bij Oostmahorn, had men niet zo'n haast meer om met de minister en de andere provincies tot overeenstemming te komen.⁴⁴⁵ Daar kwam bij, dat de onderhandelingen tussen de provincies onderling al even moeizaam verliepen als die van hen gezamenlijk met de minister. Zo schreef commissaris der koningin Linthorst Homan op 15 september 1961 aan minister Korthals: "De verhoudingen in het Noorden rondom het Lauwerszee-vraagstuk liggen nu eenmaal wat ingewikkeld en mede in het raam van de bestuurlijke samenwerking tussen onze drie provincies dienden wij met gevoeligheden bij onze vrienden in Groningen en Drenthe rekening te houden."⁴⁴⁶ De minister liet weten, dat hij – nu het werkeiland Lauwersoog à raison van fl. 7 miljoen binnenkort aanbesteed zou moeten worden – toch wel graag iets van de provincies wilde horen.⁴⁴⁷

Dat gebeurde op 19 oktober 1961. Het was nu niet meer de *Interprovinciale commissie Lauwerszee*, die antwoordde, maar het waren de drie colleges van Gedeputeerde Staten.⁴⁴⁸ Zij begonnen met enkele opmerkingen over de werken. Zij bepleitten dat de nieuwe schutsluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen een doorvaartwijdte van 9 meter zou krijgen in plaats van de 7,5 meter waar de minister over sprak, aangezien ook de schutsluis in de afsluitdijk 9 meter wijd zou worden. Schrijvend over de afwatering van Groningen lieten zij weten, uit te gaan van een gemiddeld peil op de Lauwersmeerboezem van N.A.P. – 0,93 meter. Zij zouden zich er, "zij het node", bij neerleggen, dat de tot stand te brengen nieuwe werken na de afsluiting overgedragen zouden worden aan de provincies. Maar dat gold niet voor de bestaande waterstaatswerken die de minister kwijt

444 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 165, aantekeningen van Linthorst Homan en Schrijver; Arch. PS en GS 1962-1986, registratuurkenmerk -1.79 *Contactcommissie voor de Waterstaat*: notitie Schrijver d.d. 23 augustus 1961

445 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 165; Schrijver: "De afsluiting van de Lauwerszee is begonnen, zodat er geen reden tot overhaasting is."

446 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 162

447 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnrs. 162 en 163

448 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 165

wilde. Die konden moeilijk anders dan door Friesland worden overgenomen. En dat wilde daarvoor een afkoopsom ontvangen die verrekend zou kunnen worden met de bijdrage voor uitgespaarde exploitatiekosten van een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. De colleges verklaarden de in rekening te brengen fl. 10,4 miljoen te aanvaarden, evenals de betaling in acht jaarlijkse termijnen.

Overeenkomst

Deze brief, “waarvan [de minister] veelzins met waardering kennis nam”, leidde tot de uitnodiging voor een afsluitend overleg met de minister op 13 november 1961.⁴⁴⁹ De partijen kwamen elkaar daarbij nog wat tegemoet, en aan het eind van het gesprek was er een overeenkomst, onder voorbehoud van goedkeuring ervan door de drie colleges van Provinciale Staten.⁴⁵⁰ Men kwam het volgende overeen:

1. Als de Lauwerszee niet zou worden afgesloten, zouden de kosten voor dijkverhoging fl. 33 miljoen bedragen. De noordelijke provincies zouden een gedeelte van dat bedrag bijdragen op grond van het waterkeringsbelang. De hoogte daarvan zou worden bepaald op grond van de *Bijdragenwet Deltawerken*.
2. Wegens de overige belangen zouden de drie provincies tezamen fl. 10 miljoen bijdragen. Daarbij zou worden aangenomen, dat het Rijk hiermee al een voorschot van fl. 2 miljoen gegeven had op een eventuele bijdrage aan werken ter ontzilting van omliggende gebieden, die door de afsluiting mogelijk werd.
3. De provincie zou de Dokkumer Nieuwe Zijlen en de Friese sluis bij Zoutkamp in beheer en onderhoud overnemen van het Rijk. Dat zou ook gelden voor de Munnikenzijl, de rijkswerken in de Munnikenzijlsterrijt, en de havens van Oostmahorn, als die aan de omstandigheden na de afsluiting zouden zijn aangepast.
4. De nieuw te bouwen sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zou 9 meter breed zijn, in overeenstemming met de sluis in de afsluitdijk.
5. Het Rijk zou de weg langs de afsluitdijk aansluiten op de dichtstbijzijnde openbare wegen in Friesland en Groningen.
6. De scheepvaartgeulen in de afgesloten Lauwerszee zouden worden aangepast bij het peil dat in de Lauwerszeeboezem onderhouden zou worden en bij de diepgang van de bestaande scheepvaart.

⁴⁴⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 166

⁴⁵⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 171

7. Aan de bestaande sluizen zouden de nodige voorzieningen worden getroffen.
8. De voorhaven van de sluis in de afsluitdijk zou voor het toekomstig gebruik worden ingericht. Het Rijk zou de voorzieningen die nodig waren voor de veerdienst op Schiermonnikoog in eigen beheer houden. Maar verder zou het na de oplevering niet bij beheer en onderhoud van de nieuwe werken en het boezemmeer betrokken zijn.

Op 6 december stuurde de minister de provincie een brief waarin dit alles was vastgelegd.⁴⁵¹ Bij de algemene beschouwingen tijdens de behandeling van de provinciale begroting voor 1962 deelde Gerbrandij de Staten een week later mee, wat de overeenkomst inhield. Gerbrandij benadrukte, dat dit betekende, dat de kunstwerken en de dijk bij de provincies Groningen en Friesland in onderhoud zouden komen. Die hadden afgesproken de kosten daarvan gelijk te delen, memoreerde Gerbrandij. Hij vroeg om op dit ogenblik niet verder over deze afspraken te spreken, omdat de verschillende betrokken overheden doende waren de stukken op te stellen. In de voorjaarszitting 1962 zouden Provinciale Staten erover kunnen beslissen.

Bij de voorbereiding van die vergadering signaleerde griffie-afdelingshoofd Schrijver de mogelijkheden die de *wet tot heffing van een bemalingsbelasting* zou bieden.⁴⁵² Die zou ruimte scheppen om dat deel van de kosten van de Lauwerszeewerken, dat door Friesland zou moeten worden opgebracht voor het afwateringsbelang, af te wentelen op de gronden. Het leek hem overigens toe, dat het “helemaal niet vanzelfsprekend” was, dat van deze mogelijkheid in haar volle omvang gebruik gemaakt zou worden. Dat was een vraagstuk “van politiek beleid”, vond hij, dat nauwgezette voorbereiding en overweging vroeg.

Op 19 februari 1962 stuurden Gedeputeerde Staten naar de Provinciale Staten een *voorstel tot aanvaarding van de door Gedeputeerde Staten gemaakte afspraken inzake de bijdragen van de provincie in de kosten van de afsluiting van de Lauwerszee*.⁴⁵³ Zij meldden dat het overleg tussen de minister en de drie colleges van Gedeputeerde Staten uit de noordelijke provincies op 13 november 1961 was afgesloten. Al eerder hadden zij over de voortgang daarvan aan de Provinciale Staten verslag uitgebracht: in hun brief van 20 maart 1961⁴⁵⁴ en tijdens de begrotingsbehandeling in de voorbije maand december.

451 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 203, p. 75-77

452 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 172

453 Notulen voorjaarszitting 1962, bijlage AA, punt E-8

454 N.B. Eerste buitengewone zitting 1961, punt E-6

Het college bracht in herinnering, dat Provinciale Staten op 13 december 1960 de mening hadden uitgesproken, dat de bedijking en afsluiting van de Lauwerszee gezien moest worden als een *Deltawerk*, waarop de bepalingen van de Deltawet van toepassing zouden zijn. Zij hadden bepleit dat het afsluitingswerk gezien zou worden als de afsluiting van een zee-arm, die door het Rijk uitgevoerd en bekostigd zou moeten worden. Maar de minister en de Staten-Generaal waren van mening geweest, dat er naast het zeeweringsbelang ook zulke andere belangen door de afsluiting gediend werden, dat een bijdrage in de kosten vanuit het noorden op zijn plaats zou zijn. In het belang van de afsluiting hadden Gedeputeerde Staten, zo betoogden zij, zich hierbij neergelegd. Zij hadden daarbij wel het voorbehoud gemaakt, dat de uiteindelijke afspraken herzien moesten kunnen worden. Dat hing af van wat er in de op stapel staande *Bijdragenwet Deltawerken* zou worden vastgelegd. Als de toepassing van de uitgangspunten van die wet geleid zou hebben tot een regeling die voor de provincie voordeliger geweest zou zijn, dan wilden gedeputeerden hierop terug kunnen komen.

De onderhandelingen met de minister en met de andere provincies was gevoerd op basis van de brief van de minister van 10 juni 1960.⁴⁵⁵ Er waren gedetailleerde afspraken gemaakt over de uit te voeren werken. In de afsluitdijk zouden uitwateringssluizen en een schutsluis worden aangelegd. De uitwateringssluizen zouden een nuttige breedte van ongeveer 100 meter, en een diepte van N.A.P. – 5 m. krijgen. De schutsluis zou 9 meter wijd worden, een schutlengte hebben van 65 meter, en een drempeldiepte van N.A.P. – 4,50 meter. Eenzelfde schutsluis zou gebouwd worden naast de bestaande sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. Aan deze laatste sluis en aan de *Friese sluis* bij Zoutkamp zouden voorzieningen worden aangebracht om die sluisen bij stromend water te kunnen openen en sluiten. De scheepvaartgeulen in de afgesloten Lauwerszee zouden worden aangepast aan het peil dat zou worden aangehouden in het te vormen boezemmeer, en aan de bestaande scheepvaart.

Het was, zo gingen Gedeputeerde Staten verder, niet gelukt om de minister op andere gedachten te brengen met betrekking tot het beheer en het onderhoud van de nieuwe werken. Die zag daar geen taak voor het Rijk, behalve waar het de veerdienst naar Schiermonnikoog betrof. De kosten van beheer en onderhoud van de nieuwe werken en het boezemmeer zouden daarom gedragen moeten worden door Groningen en Friesland. Overeengekomen was dat die lasten gelijk over beide provincies verdeeld zouden worden.

Behalve de sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en de *Friese sluis* bij Zoutkamp had de minister ook de Munnikenzijl, de rijkswerken in de Munnikenzijlsterrijt en de veerhaven van Oostmahorn aan de provincie willen overdra-

455 Hierboven, p. 176-177

gen. Ook zou de provincie de nieuwe schutsluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen en de werkhaven bij Oostmahorn in onderhoud moeten nemen. Gedeputeerde Staten hadden begrip gehad voor deze wens, temeer omdat deze werken voor het merendeel een functie hadden bij de afwatering van de Friese boezem. Een zekere afkoopsom voor deze overname kon geacht worden verdisconteerd te zijn in de bedragen die met de minister overeengekomen waren.

Over betaling van het bedrag dat de minister had opgelegd in verband met het zeewaterkerings-belang was men het van het begin af aan eens geweest. Dat bedrag bestond uit het deel dat de beheerders van de waterkeringen rond de Lauwerszee zouden hebben moeten betalen, als die waterkeringen verbeterd zouden zijn. De totale kosten van die verbetering zouden fl. 33 miljoen bedragen hebben. Welk deel daarvan voor rekening van het Rijk, en welk voor rekening van de lagere overheden zou komen, zou pas kunnen worden vastgesteld na de totstandkoming van de *Bijdragenwet Deltawerken*. Die bijdrage zou met-tertijd gedragen worden door Groningen en Friesland. Hij zou gedeeld worden in evenredigheid met de lengte van de bestaande Lauwerszeedijken in beide provincies, dat wil zeggen in twee derden voor Friesland en in een derde voor Groningen. Drenthe zou Friesland hiervoor fl. 100.000 betalen, omdat Drents gebied zonder bescherming van slaperdijken achter de Friese zeewering lag.

Over de billijkheid en redelijkheid van de bedragen die de minister gevraagd had wegens de baten die uit de werken zouden voortvloeien, had minder vanzelfsprekende overeenstemming bestaan, zo meldde het college. Van de gevraagde bijdrage van fl. 2 miljoen voor de vorming van een zoetwaterboezem, waarmee de verzilting zou worden tegengegaan, had de minister in de loop van de onderhandelingen afgezien. De andere fl. 13 miljoen, die de minister in zijn oorspronkelijke berekening had opgenomen in verband met de verbetering van de afwatering, had hij teruggebracht tot fl. 10 miljoen. Daarvan betrof fl. 7,2 miljoen de uitgespaarde stichtingskosten voor gemalen in Groningen en Friesland. Van dat bedrag zou Groningen drie vijfden en Friesland twee vijfden, fl. 2.880.000, betalen. Deze verdeling was afgeleid van de geraamde stichtingskosten in ieder van de beide provincies. Drenthe, dat via de Groninger boezemsystemen op de Lauwerszee afwaterde, zou daarvoor een bijdrage aan Groningen verlenen. Groningen op zijn beurt zou voor de afwatering van Groninger gronden op de Lauwerszee via de Friese boezem, aan Friesland fl. 240.000 betalen.

De uitgespaarde exploitatiekosten van een gemaal bij Dokkumer Nieuwe Zijlen waren aanvankelijk gekapitaliseerd op fl. 4 miljoen. Maar ter compensatie van de overname van rijkswerken volstond de minister met hiervan fl. 2,8 miljoen in rekening te brengen.

Voor de verbetering van de afwatering van Friesland die door de afsluiting van de Lauwerszee bewerkstelligd zou worden, zou de provincie dus uiteindelijk fl. 5.440.000 moeten bijdragen.

Gedeputeerde Staten besloten hun voorstel met het verzoek aan Provinciale Staten om de gemaakte afspraken goed te keuren. Zij kondigden aan op korte termijn voorstellen te zullen doen voor de dekking van het bedrag. Ook zij onderscheidden daarbij, evenals de minister, twee belangen. De kosten uit hoofde van het zeeweringsbelang zouden volgens de Deltawet ten laste van de betrokken dijkbeheerders komen. In het Lauwerszeegebied was dat op dat ogenblik voornamelijk het zeewerende waterschap *Eastergo's Sédiken*. Maar Gedeputeerde Staten zagen hier ook een taak voor de provincie, die in belangrijke mate bijdroeg aan de kosten van de zeewerende waterschappen. De bijdrage voor het afwateringsbelang kwam, aldus het college, in eerste instantie voor rekening van de provincie, net zoals bij de stichting en exploitatie van het Woudagemaal en van het tweede gemaal. De vraag in hoeverre deze last verhaald zou moeten worden op de gronden, had het nog in beraad.

Op 10 maart 1962 dienden de afdelingen van de Provinciale Staten hun rapport over hun bespreking van dit voorstel in.⁴⁵⁶ Vooral het feit, dat de minister voor het bepalen van de provinciale bijdragen vooruitliep op de totstandkoming van de *Bijdragenwet Deltawerken*, ontmoette weinig begrip bij de Statenleden. De zeedefensie was in de ogen van een aantal hunner bovendien een zaak van bovenregionaal, nationaal belang. Daarom waren zij er teleurgesteld over, dat het Rijk zware onderhoudslasten afwentelde op lagere overheden. De afwatering kwam bij de gestelde vragen slechts terloops aan de orde. Welke mogelijkheden onstonden er door de afsluiting en inpoldering, en in hoeverre konden afwateringsbelangen samengaan met die van de scheepvaart en de industrie?

Het voorstel van Gedeputeerde Staten werd besproken in de vergadering van Provinciale Staten van 27 maart 1962.⁴⁵⁷ Het werd toegelicht door gedeputeerde Gerbrandij.

Deze begon met enkele opmerkingen over de voorgeschiedenis. In 1847 was er door een particulier bij Rijkswaterstaat een concessie gevraagd voor de inpoldering van de Lauwerszee. Om advies gevraagd, lieten de colleges van Gedeputeerde Staten van Friesland en Groningen een verschillend geluid horen: Friesland vond de Lauwerszee nog niet rijp voor inpoldering, Groningen wel. Rond 1900 werd opnieuw een concessie-aanvraag ingediend. Toen lagen de kaarten andersom: Friesland stemde in, maar nu was Groningen tegen. Nu bevond men zich dan in de gelukkige omstandigheid, dat niet alleen Groningen

⁴⁵⁶ Notulen voorjaarszitting 1962, bijlage AJ

⁴⁵⁷ Verslag van het verhandelde, voorjaarszitting 1962, p. 23-59

en Friesland, maar ook Drenthe met elkaar en met de minister tot overeenstemming waren gekomen over de afsluiting van de Lauwerszee.

Gerbrandij gaf aan, het te betreuren, dat de rijksoverheid de afsluiting niet onder de “directe Deltawerken” wilde laten vallen, maar dat de minister eerst een accoord over de gewestelijke bijdragen bereikt wilde hebben, voordat hij tot afsluiting wilde overgaan. Het provinciaal bestuur moest kiezen of delen: op de wens van de minister ingaan, waarop de Lauwerszee afgesloten zou worden, of dat niet doen, waarna de afsluiting geen doorgang zou vinden. Gerbrandij's verdere toelichting had vooral betrekking op de positie van de afsluiting van de Lauwerszee ten opzichte van de Deltawet en de komende *Bijdragenwet Deltawerken*. Hij deelde de opvatting, dat de zeedefensie een zaak van landelijk belang was. Maar hij was het niet met het *rapport* eens, dat de kosten daarvan grotendeels zouden worden afgewenteld op de belanghebbenden. Hij wees erop, dat er in het voorontwerp van de *Bijdragenwet Deltawerken* sprake was van een rijksbijdrage van 75%. Nu het hier “Deltawerken ... of althans werken die met Deltawerken te vergelijken [waren]”, betrof, vertrouwde hij er op dat de rijksbijdrage ook in dit geval 75% zou bedragen.

Over de manier waarop de provincie de gevraagde bijdrage dacht te bekostigen, kon hij nog niets zeggen. Hij verwees er naar, dat er “een belastingwetje op komst [was], waarbij de provincie Friesland het recht [zou] krijgen zestig procenten op de grondbelasting te heffen”. Gerbrandij doelde hier op de *wet bemalingsbelasting*. Maar daarnaast was het van doorslaggevend belang, wat er uiteindelijk in de *Bijdragenwet Deltawerken* geregeld zou worden.

Afwateringsbelangen konden volgens Gerbrandij heel goed samengaan met die van scheepvaart en industrie: alle hadden belangen bij ruime geulen in het Lauwersmeer, een ruime sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen, en voldoende afmetingen van de waterwegen daarheen. De beoogde nieuwe schutsluis zou toegankelijk zijn voor schepen van 400 ton. Schepen van deze grootte konden op dit ogenblik nog niet eens varen op de hoofdkanalen van Friesland: het Prinses-Margrietkanaal en het Van Harinxmakanaal. Over inpoldering van de droogvallende gronden kon hij nog niets zeggen. De minister vond nu, dat die niet moest plaatsvinden, maar de afsluiting zou zeven tot acht jaar duren, en misschien zouden in die tijd de meningen omgebogen kunnen worden.

De antirevolutionair Van der Mark had weinig begrip voor het optreden van de minister. De argumenten die Gedeputeerde en Provinciale Staten voor afsluiting hadden aangevoerd, en de massale actie van bevolking hadden laten zien, welk belangen en voordelen daar mee gemoeid waren. De minister had daaraan de conclusie verbonden, dat men er dan ook maar voor betalen moest. Maar wist hij dan niet, hoe de provincie er financieel voor stond? Verder drong Van der Mark erop aan, dat Gedeputeerde Staten er voor zouden zorgen, dat na de afsluiting ook de inpoldering tot stand zou komen. Hij was beducht voor

de geluiden, dat landbouwgronden niet meer moesten worden uitgebreid, en dat elke ontrekking van grond aan een agrarische bestemming bijdroeg aan de oplossing van de moeilijkheden in de landbouw en met name van het productie-overschot. Tenslotte wilde hij weten of de plannen al klaar waren, voor wanneer de afsluiting een feit zou zijn. Men had altijd gezegd dat die een zaak van veiligheid was, maar een die ook van belang was voor de structuurveranderingen in het noorden van Friesland en voor de afwatering. Zouden deze zaken nu ook in orde komen?

Ook andere Statenleden lieten kritische geluiden horen over het optreden van de minister, terwijl men ook algemeen aandrang op inpoldering.

In zijn reactie benadrukte Gerbrandij, dat men pas definitief zou weten, waar men aan toe was, als de *Bijdragenwet Deltawerken* zou zijn vastgesteld. Wat de afwatering van “het oude land” betrof, meldde hij, dat daar een planning voor opgezet was. Maar het zou nog acht jaar duren voordat de dijk er lag, en in die tijd kon men nog heel wat doen aan de voorbereiding van een betere afwatering.

Nadat er nog uitvoerig was gesproken over het verloop van de Fries-Groningse grens binnen en buiten het te vormen Lauwersmeer, keurden Provinciale Staten de gemaakte afspraken goed. Het Statenlid dr. M.P. van Buijtenen,⁴⁵⁸ rijksarchivaris in Friesland, had een aantal jaren tevoren op verzoek van Gedeputeerde Staten onderzoek gedaan naar het verloop van die grens.⁴⁵⁹ De grensdiscussie ging over de vraag of de grens met Groningen gevormd zou worden door de diepwaterlijn of door het verloop van de oude Lauwers. Als de diepwaterlijn aangehouden zou worden, zou de grens ten westen van het Friese Schiermonnikoog komen te lopen. Dat was voor enkele Statenleden een reden, om op dit punt een voorbehoud te maken bij hun goedkeuring van de afspraken.

De afsluiting

Op 1 november 1962 verscheen in het Staatsblad de *Wet betreffende heffing van een bijzondere belasting door de provincie Friesland*.⁴⁶⁰ Provinciale Staten besloten op 19 december 1962 om op grond van deze wet in de volgende jaren jaarlijks 60

458 Dr. Maria Petrus van BUIJTENEN, Rotterdam 4 september 1911 – Utrecht 14 januari 1997; historicus, van 1939 tot 1963 in verschillende functies werkzaam in het archiefwezen in Friesland, laatstelijk als rijksarchivaris, daarna rijksarchivaris in Utrecht. Over hem: A.D.A. Monna, “Maria Petrus van Buijtenen” in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1997-1998*, Leiden (Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde) 1999, p. 77-84

459 M.P. van Buijtenen, *De Fries-Groningse grens in Lauwerszee en Wadden. Studie op verzoek van Gedeputeerde Staten van Friesland*, Drachten (Laverman) 1954

460 Stb. 1962, nr. 483; zie verder hfdst. 4.5

opcenten op de grondbelasting te heffen.⁴⁶¹ Deze heffing was ook bestemd als bijdrage van belanghebbende gronden in de kosten van de Lauwersmeerwerken die verbetering van het beheer van de Friese boezem mogelijk maakten. Zij vond voor het eerst plaats over het jaar 1963.

Op 8 september 1964 betaalde Friesland de eerste van de acht termijnen, waarin het zou bijdragen in de kosten. Voor het jaar 1963 werd fl. 710.000 overgemaakt naar 's Rijks schatkist.⁴⁶² Jaarlijks volgde nu eenzelfde bedrag. De laatste en achtste termijn, over 1970, werd overgemaakt op 21 oktober 1971. Daadwerkelijk werd dus fl. 5.680.000 betaald.

Nu alle beslissingen gevallen waren, was de afsluiting van de Lauwerszee verder een technisch proces. Hoewel minister Korthals in de jaren 1960-1961 nadrukkelijk had verklaard, dat het Lauwerszeeproject zich zou beperken tot de afsluiting van de Lauwerszee, en dat er van inpolderingen geen sprake zou zijn, werd in de loop van de volgende jaren op grond van het beoogde gebruik van het nieuwe land besloten tot en overgegaan tot beperkte inpolderingen.⁴⁶³ Ook de beslissing over de uitwateringssluizen werd aangepast. Was er eerder sprake geweest van een totale doorstroombreedte van 100 meter, proeven bij het Waterloopkundig Laboratorium wezen uit, dat een doorstroombreedte van 120 meter bij een drempeldiepte van N.A.P. – 5 m. noodzakelijk was om te waarborgen dat het Groningse waterschap Elektra grotendeels door vrije lozing zou kunnen ontwateren.⁴⁶⁴ Die breedte werd vervolgens gerealiseerd door middel van 12 doorstroomopeningen, ieder van 10 meter breed. Op 23 mei 1969 werd de Lauwerszee afgesloten. De kustlijn werd verkort van 32 km tot 13,5 km. Het bedijkte gebied omvatte 7100 hectaren land, en 2000 hectaren water, het boezemmeer.⁴⁶⁵ Het streefpeil op dit boezemmeer was N.A.P. – 0,83 m. in de zomer en N.A.P. – 0,93 m. in de winter. Bij een ongunstige samenloop van omstandigheden kon het peil oplopen tot N.A.P. – 0,50 m. en in uitzonderlijke gevallen door opwaaiing plaatselijk zelfs tot N.A.P.+ 0,10 m. Deze situaties kon zich voordoen als er sprake was van grote hoeveelheden neerslag, terwijl de uitwateringssluizen bij Lauwersoog geblokkeerd waren door hoge waterstanden op de Waddenzee.⁴⁶⁶ Enige jaren na de afsluiting van de Lauwerszee loosden in het totaal ruim 427.000 hectaren op het Lauwersmeer: 305.000 hectaren van het Friese boezemgebied, de 13.000 hectaren van de Polder van Oost- en West-

461 Hierna, p. 278-293

462 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2567, volgnr. 182

463 V.d. Burgt en Terpstra, *Lauwerszee*, p. 42-43

464 V.d. Burgt en Terpstra, *Lauwerszee*, p. 76

465 Nouta, *Lauwerszee*, p. 12

466 *Ibid.*, p. 61, 79.

dongeradeel, 70.000 hectaren in Groningen en 28.000 hectaren in Drenthe. Daarnaast was er nog een aantal kleinere polders die rechtstreeks op het Lauwersmeer loosden. De gezamenlijke oppervlakte daarvan bedroeg bijna 11.000 hectaren.⁴⁶⁷ In de jaren 1979 tot en met 1981 werd 54% van de totale lozing van het Friese boezemgebied geloosd via het Lauwersmeer. Die hoeveelheid water omvat meer dan alleen het waterbezwaar op de boezem, want ook de doorspoeling in de zomerhalfjaren is hierbij meegerekend.⁴⁶⁸

Tot de Lauwerszeewerken behoorde ook de aanpassing van de situatie bij Dokkumer Nieuwe Zijlen.⁴⁶⁹ Daartoe werd, precies in het midden van het voormalige sluitgat van de afsluitdijk van het Dokkumer Grootdiep, de nieuwe schut- en spuisluis gebouwd, waarover de provincie en de minister in 1961 overeenstemming hadden bereikt. Op 30 juni 1966 werd met de bouw begonnen, op 29 april 1969 werd het complex opgeleverd. Zoals overeengekomen bedroeg de schutlengte 65 meter, de schutwijdte 9,05 meter en de drempeldiepte N.A.P. – 4,50 m. Enige dagen na de afsluiting van de Lauwerszee, op 27 mei 1969, werden de eerste schepen door de nieuwe sluis geschut. Het monumentale oude sluizencomplex, uit 1729, doet sindsdien alleen nog dienst als spuisluis.

4.5 Versterking van de natuurlijke lozing door bemaling

1894 -1900: afsluiting van de Lauwerszee?

Tot 1920 verliep de afvoer van het Friese boezemwater naar het buitenwater van Lauwerszee, Waddenzee en Zuiderzee uitsluitend langs natuurlijke weg, door het openen van de sluizen. In dat jaar werd Frieslands eerste boezemgemaal in bedrijf gesteld. Daarmee werd de natuurlijke lozing langs technische weg versterkt. Deze verandering had een lange voorgeschiedenis.

In de jaren '50 van de negentiende eeuw was een reeks werken ter verbetering van de "binnenlandse waterstaat" uitgevoerd. Deze bleken al spoedig, in het bijzonder in de natte zomer van 1894, ontoereikend te zijn.⁴⁷⁰ Hoofdingeni-

⁴⁶⁷ *Ibid.*, p. 99

⁴⁶⁸ *Ibid.*, p. 103

⁴⁶⁹ Nouta, *Dokkumer Nieuwe Zijlen*, p. 90-111

⁴⁷⁰ Zoals hierboven in de *Inleiding* is aangegeven, bespreekt Wouda in zijn *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis* omstandig de toestandkoming en het gebruik van het eerste boezemgemaal. Uit zijn relaas wordt hier geput. Waar in de

eur van de provinciale waterstaatsdienst ir. S.J. Vermaes betoogde dat de oorzaak lag in het ontoereikende afwateringsvermogen van de sluizen. Hij wilde daarom de sluisruimte vermeerderen, en meende dat dat in het noordoosten zou moeten gebeuren.⁴⁷¹ Hij bepleitte de aanleg van nieuwe sluizen aan de noordzijde van de Lauwerszee, die gedeeltelijk zou moeten worden afgedamd. Aan de binnenzijde van de afsluitdijk zou een bergboezem ontstaan, aan de buitenzijde zouden voldoende blijvende mogelijkheden tot spuien ontstaan. Een verzoek om een concessie voor die gedeeltelijke indijking leidde tot een onderzoek in opdracht van de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Aan de daarvoor in 1896 ingestelde staatscommissie werd de vraag voorgelegd of “eene gedeeltelijke indijking van de *Lauwerzee* ... zal kunnen strekken om eene voldoende afstroming van Frieslands boezem te verzekeren ... en voor het geval deze vraag ontkennend mocht worden beantwoord, welke werken alsdan ... in aanmerking komen om het beoogde doel te bereiken”.⁴⁷²

In haar rapport, van 5 mei 1900, kwam de commissie in meerderheid tot de slotsom dat het plan, met aanvullingen en wijzigingen, “[zou] kunnen strekken om eene voldoende afstroming van Frieslands boezem te verzekeren...”⁴⁷³

1900 – 1910: Geen afsluiting, maar bemaling

Het rapport werd om advies voorgelegd aan de inspecteurs van de Waterstaat, die van mening waren dat de oplossing ontoereikend was. Zij stelden een nader onderzoek voor naar indijking van de Lauwerszee, te combineren met stoombemaling aan de zuidkust.

Gedeputeerde Staten van Friesland en Groningen stelden daarop een nieuwe commissie in, die in 1904 verslag uitbracht. In dat verslag werden onder meer aanbevolen: een bergboezem in de Lauwerszee, en daarnaast stoombemaling op de Zuiderzee nabij Tacoziyl. Nadat ook een *Nader Rapport* en een *Vervolg op* [het] *Nader Rapport* waren uitgebracht, schrokken Gedeputeerde Staten terug voor de te verwachten kosten. Zij stelden de minister daarom, in 1907, voor om de maatregelen te beperken tot afsluiting van de Lauwerszee.

navolgende paragrafen over dat gemaal geen afzonderlijke bronvermelding wordt gegeven, zijn de gegevens ontleend aan Wouda, *Afwatering*.

471 S.J. Vermaes, *Frieslands boezemstand na de verbetering van de afvoerkanalen in 1882*, 's-Gravenhage (Gebrs. J. & H. van Langenhuisen) 1895, p. 13-14

472 *Verslag der commissie benoemd ... 18 juni 1896*, vóór p. 1: geleidebrief bij het verslag

473 *Ibid.*, na p. 170: “Besluit”

De inspecteurs van de Waterstaat maakten korte metten met deze halve maatregel. Hun conclusie was dat krachtige bemalingswerktuigen nodig zouden zijn, en dat indijking van de Lauwerszee ontijdig zijn zou. De minister liet de provincies daarom in 1910 weten, dat steun van het Rijk zou bestaan in steun bij de stichting van “krachtige bemalingswerktuigen”.

In hun advies hadden de inspecteurs aangegeven, dat naar hun mening een gemaal van 1575 waterpaardenkracht (*wpk*) nodig zou zijn. Gedeputeerde Staten lieten de minister weten, dat naar hun mening voor de eerste tientallen jaren een gemaal van 750 wpk toereikend zou zijn. Deze stemde er mee in, dat slechts een gedeelte van het voorstel van de inspecteurs zou worden uitgevoerd. De ingenieurs L. van Krimpen en A.E. Kempees werden er mee belast om een definitief plan te ontwerpen.⁴⁷⁴ Zij dienden dat in op 6 december 1911. In dat plan stelden zij de plaatsing voor van een dieselgemaal van 750 wpk bij Tacoziyl, en van een eventueel tweede gemaal bij de Wieldijk, aan de zuidwestkust.

Het Rijk zou, volgens toezegging van de minister uit 1910, veertig procent van de kosten dragen, maar alleen voor een afdoende oplossing: twee gemalen van tezamen 1575 wpk. Minister en Gedeputeerde Staten werden het er over eens, dat eerst één gemaal zou worden gebouwd. De overeenkomst hield echter ook in, dat de minister de provincie, eventueel tegen haar zin, binnen vijftientwintig jaar na de inwerkingstelling van het eerste gemaal, tot de stichting van het tweede gemaal zou kunnen verplichten. De kosten die ten laste van de provincie zouden komen, zouden worden gedekt uit een bijzondere belasting: opcenten op de hoofdsom der grondbelasting.⁴⁷⁵

1913: Friesland besluit tot één gemaal

Op 5 december 1912 dienden Gedeputeerde Staten hun voorstel bij de Provinciale Staten in. Voorgesteld werd om te besluiten tot de bouw van gemalen aan de zuidkust met een gezamenlijk vermogen van 1575 wpk, waarvan in eerste instantie alleen een gemaal van 750 wpk bij Tacoziyl gebouwd zou worden. Bij de behandeling in de Staten speelden vooral de financiering en het vast te stellen peil een rol. Op 7 februari 1913 keurden de Staten het voorstel van Gedeputeerde Staten, met enkele wijzigingen betreffende de financiering, goed.

474 ir. Lourens van KRIMPEN, 1860 of 1861 – Scheveningen 5 mei 1912; ir. Arnold Emile Kempees: Breda, 1856 of 1857 – Leeuwarden, 25 september 1913; hun overlijdensaktes: www.genlias.nl

475 *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*: Opcenten: procentsgewijze verhoging van een oorspronkelijk bedrag.

De minister van Waterstaat, mr. L.H.W. Regout, had een rijksbijdrage van 40 procent van de aanlegkosten van het gemaal en de bijbehorende werken – een brug, een sluis en een aantal kanalen – in het vooruitzicht gesteld. Het resterende deel wilde het provinciaal bestuur bekostigen door het aangaan van geldleningen. Een derde gedeelte van de rente en aflossing daarvan en van de exploitatie- en onderhoudskosten van de werken zou moeten worden betaald uit de gewone heffing van provinciale opcenten op enkele rijksbelastingen. Voor de financiering van het resterende twee derde gedeelte zou een bijzondere belasting moeten worden geheven. Deze *bemalingsbelasting* zou voor de duur van voorlopig maximaal dertig jaar geheven worden als provinciale opcenten op de rijks-grondbelasting voor ongebouwde eigendommen. Een wetsontwerp van deze strekking ging op 4 augustus 1913 naar de Tweede Kamer.⁴⁷⁶ Bij de parlementaire behandeling ervan, waarbij het werd verdedigd door minister van Binnenlandse Zaken mr. P.W.A. Cort van der Linden, en door Regout's opvolger als minister van Waterstaat, dr. C. Lely, werden de bezwaren die ook door de Provinciale Staten waren geuit, herhaald. Het ging daarbij in de kern over de vraag of alle grondeigendom in de provincie voor dit doel in dezelfde mate mocht worden belast. Was het rechtvaardig om de Polder van Oost- en Westdongeradeel, met haar eigen afwatering, te laten meebetalen? En moest de hoogteligging van de gronden niet tot uitdrukking komen in een classificatiesysteem waarbij laaggelegen gebied verhoudingsgewijs meer zou betalen dan hoge gronden?⁴⁷⁷ Maar uiteindelijk werden de voorstel aangenomen zoals het was ingediend. Op 22 juni 1914 werd de *Wet tot heffing van eene bijzondere belasting ten behoeve van de provincie Friesland* vastgesteld.⁴⁷⁸

Inmiddels was, op 13 juni 1912, ir. D.F. Wouda aangetreden als hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, als opvolger van ir. L. van Krimpen, die op 5 mei 1912 was overleden.

Wouda stelde voor geen dieselmotoren te gebruiken, zoals Kempees en Van Krimpen hadden voorgesteld, maar stoommachines, die zowel in aanschaf als gebruik goedkoper zouden zijn. Verder stelde hij voor om het vermogen op 900 wpk te brengen, om de gevolgen te kunnen verwerken van verbeteringen aan de Linde, die er naar zijn mening toe zouden leiden dat deze rivier niet meer zou

476 *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen*, zitting 1912-1913, nr. 350

477 *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1913-1914, p. 1672-1675, aangenomen 25 maart 1914; *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1913-1914, p. 521-522, aangenomen 19 juni 1914

478 *Staatsblad 1914*, nr. 264. Wouda, *Afwatering*, p. 189 spreekt abusievelijk over 24 juni 1914.

afstromen op de Zuiderzee, maar op de Friese boezem. En tenslotte bepleitte hij het gemaal te bouwen bij de enige kilometers oostelijk van Tacoziyl gelegen Teroelsterkolk. Dit gewijzigde plan werd op 15 januari 1915 door de Provinciale Staten goedgekeurd. Het gemaal werd officieel in gebruik genomen op 7 oktober 1920, “een wonderschone stralende herfstdag” zoals zijn geestelijke vader enthousiast schrijft.⁴⁷⁹ Het heeft een capaciteit van 4000 m³ per minuut. In 1947, bij diens pensionering op 67-jarige leeftijd, gaf het provinciaal bestuur het de naam van zijn geestelijke vader, ir. D.F. Wouda.⁴⁸⁰ In 1998 plaatste de UNESCO het op de lijst van *Werelderfgoed*.

Uitwerking van de bemaling

Het gemaal gaf uiteraard verlichting van het probleem van de waterlossing, maar dat bleek nog geenszins geheel opgelost te zijn.⁴⁸¹ De zuinigheid van het provinciaal bestuur leidde er toe, dat de oude problemen zich al snel na de ingebruikneming van het gemaal weer lieten voelen. De deskundigen die hadden aangegeven, dat er eigenlijk twee gemalen gesticht zouden moeten worden, kregen weldra gelijk.

Al enige jaren na 1920 werd dat onderkend. Bij de behandeling van de *verordening tot regeling van de afstroming en bemaling van Frieslands boezem*, in 1925, had het antirevolutionaire Statenlid J.D. Schuilinga, verwijzend naar het toenemend waterbezwaar en de verkleining van de boezem, al gepleit voor “een tweede gemaal in het Noordwesten der provincie, van groote capaciteit”.⁴⁸² Als zijn inzichten weerklank vonden, dan was dat in ieder geval niet bij de commissaris der koningin, mr. P.A.V. baron Van Harinxma thoe Slooten. Van Harinxma schreef in begin 1942 aan de secretaris-generaal van het departement van Waterstaat, de latere minister mr. D.G.W. Spitzens, naar aanleiding van diens voorstellen om te komen tot “een betere beheersing van de waterstand”: “Met name de beheersing van den waterstand kan in Friesland zonder eenige reserve goed worden genoemd.”⁴⁸³ Nu was Van Harinxma al commissaris ten tijde van de besluitvorming over het Woudagemaal. Daarom was hij misschien niet de meest aangewezen man om een onbevangen oordeel over de Friese wa-

479 Over het gemaal o.a. *Bemaling Friesland's boezem*, Utrecht (Machinefabriek “Jaffa”) 1920

480 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 173, p. 24: besluit d.d. 14 januari 1947

481 *Rapport Bemaling*, p. 1

482 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 139, p. 147-148

483 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2538: *Nota naar aanleiding van den brief ... betreffende de waterhuishouding van Nederland*

terhuishouding uit te spreken. Zijn mening werd in ieder geval door agrarisch Friesland niet gedeeld.

Ruim een half jaar tevoren had de *rijkslandbouwconsulent voor Friesland bij de Cultuur-Technische Dienst*, ir. K.I. de Haan,⁴⁸⁴ de 41 afdelingen van de Friesche Maatschappij van Landbouw een vragenlijst voorgelegd over “de ontwatering van Friesland”.⁴⁸⁵ De ontvangen antwoorden leidden tot de conclusies dat “vrij algemeen ... de meening gedeeld [werd] dat de Friesche Boezem onvoldoende beheerscht [werd]” en dat “aangeraden [werd] een tweede gemaal te stichten...”. Hoewel er in de vragenlijst niet gesproken was over een tweede gemaal, hadden twaalf afdelingen dat “absoluut noodzakelijk” genoemd, terwijl andere met andere voorstellen voor een betere boezemafwatering gekomen waren.

De situatie na de Tweede Wereldoorlog

De tijdsomstandigheden brachten met zich mee, dat hier verder op dat ogenblik geen aandacht aan werd besteed.

Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen de beide mogelijkheden die aan het begin van de twintigste eeuw aan de orde waren geweest om de afwatering van de boezem te verbeteren, opnieuw aan de orde: afsluiting van de Lauwerszee, en bouw van een tweede gemaal.

Tijdens de eerste zitting van de Provinciale Staten na de oorlog, in juli 1946, liet gedeputeerde J.L. Hoogland weten, dat er plannen klaar lagen voor de cultuurverbetering van enkele delen van het Lage Midden, tussen Oldeboorn en Grouw.⁴⁸⁶ Statenlid Adam Vondeling, zelf afkomstig uit Ooststellingwerf, wees er op dat ook het hoge deel van Friesland daar belang bij had.⁴⁸⁷ In de zuidoost-hoek had men last van overtollig water, en dat kwam uiteindelijk natuurlijk in het Lage Midden terecht. De oprichting van een waterschap in Ooststellingwerf, en de ruilverkaveling die daar gaande was, zouden heel wat water naar de Friese boezem doen vloeien, aldus Vondeling. Met het oog op de belangen van de zuidoost-hoek zou hij daarom onderzocht willen zien, of de ontwatering van de Friese boezem wel voldoende was. Gedeputeerde Ger-

484 Ir. Klaas Izaäks DE HAAN, Rauwerd 28 augustus 1900 – Leeuwarden 15 januari 1966; 1924 landbouwkundig ir., 1930-1938 Instituut voor de Suikerbietenteelt, Bergen-op-Zoom, 1939-1964 Cultuurtechnische Dienst Friesland, 1939 rijkslandbouwconsulent, vanaf 1954 hoofdingenieur-directeur. Over hem: Leeuwarder Courant, maandag 17 januari 1966, p. 8: overlijdensaankondigingen, p. 4: necrologie

485 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2543

486 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 172, p. 69

487 *Ibid.*, p. 76

brandij deelde later mee, dat de afwatering op en de beheersing van de Friese boezem in studie waren.⁴⁸⁸ Het wachten was op een rapport van de *Ontwateringscommissie*, die was ingesteld door de *Fryske Lânboustifting*. Wanneer dat binnen zou zijn, zouden Gedeputeerde Staten het vraagstuk “grondig gaan bezien”. Gerbrandij heeft zich, naar het lijkt, vergist in de organisatie, want het was de *Ontwateringscommissie* van de *Friesche Maatschappij van Landbouw* die in juli 1948 een stuk van deze aard naar buiten zou brengen. Maar toen was de Provinciale Waterstaatsdienst haar eigen onderzoek naar de waterlossing al begonnen.

Het tijdperk-Wouda was beëindigd toen Wouda per 1 mei 1947 gepensioneerd werd. Nu begon een geheel nieuwe periode voor de provinciale waterstaatsdienst. Wouda had het, als hoofdingenieur, gedaan met één ingenieur en een bureau van acht medewerkers, waarbij dan nog medewerkers in de buitendienst kwamen.⁴⁸⁹ Onder zijn opvolger, ir. G.L. Walther, maakte de dienst een ongehoorde uitbreiding door. Bij Walther's overlijden, eind 1959, werkten er naast de hoofdingenieur-directeur nog vijf ingenieurs in een ragfijne ambtelijke hiërarchie, terwijl het bureau inmiddels achtenvijftig mensen omvatte.⁴⁹⁰ De uitbreiding zou onder zijn achtereenvolgende opvolgers Rienks en Zandvoort onverminderd voortgaan.

Eerste onderzoek

Een van de eerste dingen die Walther als opvolger van Wouda deed, was dat hij ir. C. van Beesten, die per 1 juni 1947 in dienst trad, belastte met een onderzoek naar de waterhuishouding van Friesland dat het mogelijk zou moeten maken “om het probleem van het tweede gemaal te beoordelen.”⁴⁹¹ Het onderzoek werd breed en grondig aangepakt. Van Beesten zou gegevens moeten gaan verzamelen: over het vermogen van het Woudagemaal, over de afvoer van de uitwateringssluizen, over de hoeveelheid water die uit de Linde, de Tjonger en langs andere wegen op de boezem kwam, en over de grootte van de boezem. Naar aanleiding van een perspublicatie van ir. De Haan meldde Walther dit aan de commissaris van de koningin, sinds december 1945 mr.

⁴⁸⁸ *Ibid.*, p. 84

⁴⁸⁹ *Provinciale Almanak*, 1943, 1944, 1946

⁴⁹⁰ *Provinciale Almanak*, 1959

⁴⁹¹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2543, brief d.d. 30 mei 1947. Ir. van Beesten heeft slechts het begin van het onderzoek uitgevoerd. Hij heeft de provinciale waterstaatsdienst in 1951 of 1952 verlaten. (*Prov. Almanak* 1951 vermeldt hem nog wel, *id.* 1952 niet meer.)

H.P. Linthorst Homan,⁴⁹² die het initiatief met een enthousiast “Bravo!” begroette.

Op 12 juli 1947 stuurde Walther Gedeputeerde Staten een rapport over de mogelijkheid om een deel van het overtollige provinciale boezemwater te lozen naar de Noordoostpolder.⁴⁹³ Het geeft aan welke voorzieningen daarvoor nodig zouden zijn, en wat de betekenis voor Friesland zou zijn. Er zou slechts sprake zijn van een geringe versterking van de Friese lozingsmiddelen, met ongeveer een zesde gedeelte van het vermogen van het Woudagemaal. Die uitbreiding zou voornamelijk van betekenis kunnen zijn gedurende de zomer en in het begin van de herfst. Gedeputeerde Staten vonden kosten en baten hier klaarblijkelijk niet met elkaar in evenwicht, want deze mogelijkheid wordt later niet meer genoemd.

In juli 1948 bracht dan de *Ontwateringscommissie* van de *Friesche Maatschappij van Landbouw* haar rapport “omtrent de ontwatering van Friesland” uit.⁴⁹⁴ De namen van voorzitter en secretaris maken al duidelijk, dat deze commissie niet over het hoofd gezien kon worden. Voorzitter was H.L. Dedden, secretaris ir. K.I. de Haan. Dedden⁴⁹⁵ was afkomstig uit het boerenbedrijf in Weststellingwerf, maar hij heeft van jongsaf aan een belangrijke rol gespeeld in het agrarische en waterstaatkundige organisatieleven, in de Stellingwerven en heel Friesland. Hij was op dit ogenblik voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw, en voorzitter van het waterschap *De Linde*.⁴⁹⁶

De Haan was op dit ogenblik *rijkscultuurconsulent* in Friesland. Het rapport, met een omvang van zeven dicht-betypte pagina's, gaat er zonder meer van uit dat de beheersing van de boezem onvoldoende is: meer dan normale hoeveelheden neerslag leiden tot grote peilverhogingen. Het illustreert dat met waarnemingen uit het zeer recente verleden. Het noemt een aantal oorzaken: de afwatering vanuit het zuidoosten via de Linde en de Tjonger, de verkleining van de boezem terwijl de bemaling van de polders is uitgebreid en verbeterd, en de voortgang van de cultuurtechnische werken. Het komt vervolgens met aanbevelingen voor verbetering: het Woudagemaal eerder, en tot een lager peil laten malen, tijdige sluiting van de keersluizen bij Terhorne en elders, verbeter-

492 mr. Henri Peter LINTHORST HOMAN, Assen 29 mei 1905 – Wapenveld (Gld.) 3 februari 1989; 1 december 1945 – 1 juni 1970 Commissaris der koningin. Over hem: www.parlement.com

493 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2542

494 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2543

495 Hendrik Lucas DEDDEN, Blesdijke 2 juni 1887 – 1955 of later. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 246

496 Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese landbouw*, II, p. 506; J. Hagen, *Van Tilgrup tot Lemsterrijn. Waterschap De Stellingwerven (1966-1996) en zijn voorgangers*, [Wolvega] (De Stellingwerven) [1996], p. 33

ring van de wateren in het zuidoosten, zo snel mogelijk de eventuele noodzaak van een tweede gemaal onderzoeken, en oprichting en concentratie van waterschappen. Lozing via de Noordoostpolder zou ook volgens de berekening in dit rapport nauwelijks soelaas leveren.

Na al eerder op het concept gereageerd te hebben, gaf ir. Walther in januari 1949 zijn commentaar op het definitieve rapport.⁴⁹⁷ Dat is belangwekkend, omdat hij daarin een paar uitgangspunten voor het onderzoek naar de boezembeheersing aangeeft. “Het ir. D.F. Woudagemaal [dient] om de boezemstanden beneden een zodanig peil te houden, dat de winterpolders niet onderlopen. Het is niet de bedoeling geweest een gemaal te stichten voor het drooghouden van boezemlanden of zomerpolders al wordt ten behoeve van die gronden natuurlijk wel getracht een voldoende lage boezemstand te handhaven. Wanneer echter ... de boezemwaterstand in de zomer eens zou stijgen tot 30 à 50 cm. + Z.P. dan kan niet worden gezegd, dat die stand te hoog is en het gemaal onvoldoende sterk, neen dan moet worden gezegd, de boezemlanden en zomerpolders lijden schade omdat zij zich zelf niet of onvoldoende hebben beschermd tegen het boezemwater. ... Met het voorgaande wil ik niet te kennen geven, dat ik het bouwen van een 2^e gemaal overbodig acht; ik heb hierover nog geen vaststaand oordeel, de resultaten van het onderzoek ... zullen beslissen over de vraag welk vermogen nodig is voor de beheersing van de boezem. Maar wel ben ik van mening, dat bij de bepaling van dit vermogen niet kan worden gelet op de belangen van de boezemlanden en zomerpolders... De oplossing zal dus zijn, dat de Provincie zorg draagt voor een boezembemaling waardoor waterstanden hoger dan 0.70 m. + Z.P. kunnen worden voorkomen, terwijl belanghebbenden de nodige polderdijken reikende tot 0.90 m. + Z.P. moeten aanleggen en onderhouden.”

Het onderzoek door de provinciale waterstaatsdienst, 1947 – 1956

Ondertussen ging het onderzoek van de provinciale waterstaatsdienst door. In een voortgangsverslag van december 1948 schreef Walther dat “tegen het einde van 1949 ... antwoord [zou] kunnen gegeven worden op de vraag of het bouwen van een tweede gemaal noodzakelijk ... te achten [was]”.⁴⁹⁸ Maar dat antwoord liet langer op zich wachten. Want ook een andere mogelijkheid tot verbetering van de boezembeheersing kwam in beeld. Omdat de afwatering niet alleen in Friesland, maar ook in Groningen een probleem was, en om tegelijkertijd de landaanwinning te bevorderen, diende ir. J. van der Ham, hoofd van de

⁴⁹⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2543

⁴⁹⁸ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2543

Rijkslandaanwinningswerken in Friesland, in 1951 het plan in, om een dijk in de Lauwerszee te leggen van Ezumazijl naar Zoutkamp. Deze dijk, die globaal de zuidelijke helft van de Lauwerszee zou afsluiten, zou een boezemmeer van beperkte omvang laten ontstaan.⁴⁹⁹ Maar terwijl men dit plan uitwerkte, trad de watersnood van februari 1953 op. Daardoor werd de gedachte aan een volledige afsluiting van de Lauwerszee, waar ook aan het begin van de twintigste eeuw al uitgebreid studie naar was gedaan, opnieuw actueel. Toen hem bij de algemene beschouwingen in december 1953, tijdens de behandeling van de begroting voor het volgende jaar, werd gevraagd hoe het stond met de plannen voor een tweede gemaal, deelde gedeputeerde Hoogland mee, dat de studie over de vraag of de lozingsmiddelen van de boezem voldoende waren, voltooid was.⁵⁰⁰ Maar nu de afsluiting van de Lauwerszee naderbij kwam, werd een nadere studie gemaakt van de invloed daarvan op de natuurlijke lozing. Gedeputeerde Staten hoopten, dat deze door de afsluiting van de Lauwerszee belangrijk verbeterd zou worden, aldus Hoogland. Men was in afwachting van het nadere rapport daarover. Dat werd in de loop van 1954 verwacht. Sprak Hoogland nog over “een” tweede gemaal, de antirevolutionair Wind had het al over “het” tweede gemaal. Hij had de indruk gekregen, dat dat aan de Lauwerszee zou komen. Hij wees er op, dat men bij die keuze zeer zorgvuldig zou moeten zijn, in verband met de groeiende noodzaak tot het inlaten van zoet water. In de Lauwerszee zou het uitgemalen water, althans voorlopig, in zout water terecht komen. Was het dan niet beter om de gedachten te laten uitgaan naar een tweede gemaal dat kon spuien in het IJsselmeer?⁵⁰¹ Hoogland liet zich daar niet over uit: over het tweede gemaal mocht hij, zo zei hij, opdit ogenblik geen mededelingen doen namens het College van Gedeputeerde Staten.⁵⁰²

De Provinciale Staten lieten de broedende kip met rust. En wanneer zij er, met name bij de jaarlijkse begrotingsbehandelingen in december, naar vroegen, meldden Gedeputeerde Staten dat er in de nabije toekomst iets te verwachten was. Zo bijvoorbeeld in december 1955. Toen vroeg het antirevolutionaire Statenlid Haan wanneer er een tweede gemaal of een uitbreiding van het Woudagemaal komen zou.⁵⁰³ Gedeputeerde Hoogland antwoordde dat Gedeputeerde Staten daar nog geen uitspraak over konden doen, omdat zij nog niet tot een conclusie waren gekomen over de noodzaak van een tweede gemaal, maar dat deze zaak in hoge mate de aandacht had.⁵⁰⁴ Drie maanden later werd opnieuw,

499 V.d Burgt en Terpstra, *Lauwerszee*, p. 18

500 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 187, p. 101

501 *Ibid.*, p. 120

502 *Ibid.*, p. 129

503 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 191, p. 22-23

504 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 191, p. 59-60

nu door Hooglands partijgenoot, de sociaaldemocraat Meekma, de vraag gesteld hoe het provinciaal bestuur dacht over de waterberging in verband met de voortdurende verkleining van de boezem als gevolg van inpolderingen en met het gemis van een tweede gemaal.⁵⁰⁵ Hoogland erkende het bestaan van een probleem: niet alleen werd de boezem langzamerhand kleiner, maar vooral de toevoer van de hoger gelegen gronden, die meer en meer in cultuur kwamen, ging veel sneller dan vroeger. Hiernaar was al enige jaren een grondig onderzoek aan de gang, aldus Hoogland. De hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaat was nu bezig daar de laatste hand aan te leggen, zodat het college over enkele weken dat rapport over de boezem en het boezembeheer tegemoet kon zien.

Het rapport moet inderdaad in de loop van de volgende maanden bij het college ingediend zijn: het draagt op de titelpagina het jaartal 1956, en bij de begrotingsbehandeling in december 1956 deelde Hoogland mee, dat het rapport over de beheersing van de boezem door de hoofdingenieur-directeur was ingediend, en dat het bij Gedeputeerde Staten in studie was. Zij hoopten er in de loop van het volgende jaar op terug te komen.⁵⁰⁶ Hooglands mededeling was een antwoord op opmerkingen van zowel de VVD-er Falkena als de PvdA-er Adam Vondeling. Die hadden er op gewezen, dat de bouw van een tweede gemaal met het oog op de belangen van de landbouw dringend gewenst geacht werd. De eerste citeerde daartoe uit het jaarverslag over 1955 van de Cultuurtechnische Dienst,⁵⁰⁷ de laatste verwees naar geluiden uit kringen van de belanghebbenden.⁵⁰⁸

Gedeputeerde Staten en het Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem, 1956-1957

Nadat zij het ontvangen hadden, hielden Gedeputeerde Staten het langverwachte rapport *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* dus nog buiten de formele openbaarheid. Bij een overleg met de minister van Verkeer en Waterstaat op 10 januari 1957 spraken zij over “een vertrouwelijk rapport”, dat zij nog niet behandeld hadden.⁵⁰⁹ Maar in de kleine wereld van Friese bestuur-

⁵⁰⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 192, p. 105-106

⁵⁰⁶ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 72. Bij de schriftelijke voorbereiding van de begrotingsbehandeling deelden GS aan de Staten mee, dat die het rapport over het tweede gemaal “vermoedelijk in de eerste helft van 1957” tegemoet konden zien: *Leeuwarder Courant*, 7 december 1956.

⁵⁰⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 23-24

⁵⁰⁸ *Ibid.*, p. 45

⁵⁰⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2565, volg.nr. 37, pt. 11

ders en deskundigen moet de inhoud van het rapport al wel bekend geworden zijn. Want al op 11 december 1956 stuurde ir. De Haan namens de Cultuurtechnische Dienst aan Gedeputeerde Staten een formele reactie op het rapport.⁵¹⁰ En in juni 1957 verscheen het *Agrarisch Welvaartsplan*.⁵¹¹ Dat omvatte een aantal studies over de Friese landbouw, die in opdracht van Gedeputeerde Staten waren opgesteld in de jaren 1955 en 1956. Aan de opstelling van het plan was groot belang gehecht. Er was dan ook aan gewerkt door een “hoofdcommissie” van veertien leden onder voorzitterschap van gedeputeerden Gerbrandij en Hoogland, en door zes subcommissies, elk ook minstens tien leden. Dat betekende dat iedereen die op agrarisch gebied in Friesland in bestuurlijk of inhoudelijk opzicht ook maar enige rol van betekenis speelde bij de opstelling van het plan betrokken was. De subcommissie *Structuur van het grondgebruik* omvatte 23 leden, onder wie Gerbrandij, Hoogland, Walther, De Haan en Dedden. Het deel van het rapport dat door deze subcommissie werd opgesteld, bevatte een paragraaf over de waterhuishouding. Deze paragraaf geeft in feite een samenvatting van het *Rapport Bemaling Frieslands boezem*.⁵¹² En bij de conclusies staat: “Aangezien de waterstanden op de Friese boezem nog regelmatig tot ongewenste hoogten stijgen, dient er gestreefd te worden naar een verbetering van de afwatering. De meerderheid der Commissie is van mening, dat een belangrijke uitbreiding van de bemalingscapaciteit noodzakelijk is om tot een betere afwatering te komen.”⁵¹³ Deze uitspraak is om twee redenen vermeldenswaard. Zij laat zien dat zo al niet de inhoud, dan toch de strekking van het bemalingsrapport een publiek geheim geweest moet zijn. Maar zij toont ook al, dat de weg van het rapport niet over rozen ging: een minderheid van de commissie achtte uitbreiding van de bemalingscapaciteit klaarblijkelijk niet nodig. De latere gang van zaken laat vermoeden dat deze minderheid, als zij groter was dan één persoon, werd aangevoerd door gedeputeerde Gerbrandij.

In dezelfde maand als waarin het *Agrarisch Welvaartsplan* verscheen, meldde de commissaris der koningin aan de Provinciale Staten, dat “de behandeling van het rapport van de Provinciale Waterstaat inzake de beheersing van Frieslands boezem en het vraagstuk van een eventueel tweede gemaal [was] vertraagd door noodzakelijke verdere onderzoekingen in verband met de voorgenomen afsluiting van de Lauwerszee. Enig uitstel terzake was dan ook onvermijdelijk, maar vermoedelijk [zou] dit chapter binnen afzienbare tijd aan de orde komen.”⁵¹⁴ Het onderzoek naar de gevolgen van een afsluiting van de Lauwerszee voor de

⁵¹⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 2

⁵¹¹ *Agrarisch Welvaartsplan Friesland*

⁵¹² *Ibid.*, p. 31-34

⁵¹³ *Ibid.*, p. 42

⁵¹⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 194, p. 76

afwatering van het oude land was inderdaad nog gaande, maar dat kwam zeker niet ongelegen voor een college dat het rapport, dat inmiddels bijna een jaar oud geweest moet zijn, niet openbaar wilde maken. Walther vreesde dat de gegevens uit het rapport daardoor al vóór publicatie verouderd zouden zijn. Hij vroeg daarom het college op 23 september 1957 om het rapport nu eindelijk te publiceren.⁵⁵ Dat gebeurde niet, totdat Gerbrandij een helpende hand toestak.

Want op 7 november 1957 deed deze, als voorzitter van de Friese Christelijke Boeren- en Tuindersbond, in de algemene vergadering van die bond mee, dat “zeer binnenkort” misschien publiciteit gegeven zou worden aan het rapport betreffende het tweede gemaal.⁵⁶ Dat betekende niet, aldus Gerbrandij, dat Gedeputeerde Staten, laat staan Provinciale Staten, al klaar waren met het rapport. Hij vervolgde zijn betoog met een aantal retorische vragen. Wie zou een tweede gemaal moeten betalen? Het rijk, de provincie, de eigenaren? Ook de eigenaren die er geen belang bij hadden? Hoe hoog zou een nieuwe bemalingsbelasting voor de belanghebbende gronden mogen zijn? Vijf, tien of vijftien gulden per hectare? En welke gronden hadden een belang en welke niet? Liet de waterstaatswet-1900 belasting van niet belanghebbende objecten toe? En als de grondgebruikers in 1957 wel blij zouden zijn met een tweede gemaal plus tien gulden lasten per hectare, zouden zij dat dan ook nog zijn als het in volgende zomers maar niet zou willen regenen en de weiden zouden verdorren? Gerbrandij zei de bedoeling te hebben, met zijn vragen te laten zien, dat de kwestie van een tweede gemaal “vrij wat ingewikkelder” was dan menig een soms dacht. Hij stelde zijn suggestieve vragen voor een gehoor, dat in het geheel nog niet wist wat er stond in het rapport van de provinciale waterstaat, dat immers nog niet openbaar was gemaakt, en welke discussies zich daarover klaarblijkelijk binnen het college van Gedeputeerde Staten afspeelden. Men kan zich afvragen, wat hem hierbij bewoog. Hij vervolgde zijn verhaal met een relaas over de wateroverlast die was opgetreden als gevolg van de grote hoeveelheid regen die in de nacht van 11 op 12 september gevallen was. Het Woudagemaal had al dat water niet aangekund, maar het was ernstig te betwijfelen of een eventueel tweede gemaal bij deze hoeveelheid neerslag alle schade had kunnen voorkomen. De Leeuwarder Courant bracht verslag uit van deze bijeenkomst.

Nu Gerbrandij in het openbaar alvast twijfel zaaide over de strekking en de conclusies van het rapport, was de openbaarmaking ervan niet langer tegen te houden. Zijn optreden was voor de voorzitter van de fractie van de Partij van de Arbeid, de Bildtse burgemeester Klok, aanleiding om het college van Gede-

⁵⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 12

⁵⁶ *Leeuwarder Courant*, donderdag 7 november 1957

puteerde Staten aan te spreken op een gebrek aan elegantie jegens de Staten, die nog niet over het rapport beschikten. Daarop werd het rapport, op 12 november 1957, aan de Statenleden uitgereikt, waarmee het officieel openbaar werd.⁵¹⁷

Reacties op het rapport

Nu de Provinciale Staten beschikten over het rapport *Bemaling Frieslands boezem*, wilden zij er ook over spreken. Bij de algemene beschouwingen in december 1957 wees de sociaaldemocraat Adam Vondeling er op dat een groot deel van de Friese boeren in de laatste vier jaar drie maal te maken had gehad met onvoldoende ontwatering en vaak met te hoge boezemwaterstanden. Maar de schade die daardoor veroorzaakt werd, bleef niet beperkt tot de boeren, aldus Vondeling. Hij drong er dan ook met klem op aan dat het rapport in de eerstvolgende zomerezitting, dat wil zeggen een klein half jaar later, besproken zou worden.⁵¹⁸ Bij de beantwoording verklaarde gedeputeerde Hoogland te hopen, dat dit inderdaad het geval zou zijn, mogelijk zelfs eerder.⁵¹⁹

Maar elders liet men het rapport niet zo lang liggen. De *Ontwateringscommissie* van de Friesche Maatschappij van Landbouw besprak het op 21 februari 1958.⁵²⁰ Behalve Dedden en De Haan, maakten onder anderen ook ir. G.J.A. Bouma en Statenlid Adam Vondeling deel uit van de commissie, terwijl gedeputeerde Hoogland optrad als waarnemer. Ir. Kai Bouma was een landbouwkundige, die zich in de jaren tussen 1940 en 1950 had ingezet voor cultuurverbetering in het Lage Midden, de streek waar de noodzaak tot boezembeheersing bij uitstek aan den lijve werd gevoeld.⁵²¹ Hij was een actief en veelzijdig man, die decennia lang een vooraanstaande rol speelde in agrarisch Friesland. Dit gezelschap pu-

517 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 5

518 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 55-56

519 *Ibid.*, p. 75-76

520 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 10

521 ir. Gerrit Jan Anderssoan BOUMA, Sneek 1907 – 1997; zijn werk in het Lage Midden: G.J.A. Bouma, “De lege midden fen Fryslân” in: *Frysk Jierboek* 5 (1943), p. 17-31. Dit artikel is waarschijnlijk een vertaling van het eerder verschenen G.J.A. Bouma, “De lage midden van Friesland” in: *Tijdschrift der Nederlandsche Heide-maatschappij*, 54 (1942), afl. 6. Dit laatste artikel lijkt in Nederland niet meer beschikbaar te zijn; G.J.A. Bouma, *De Lage Midden-streek van Friesland: beknopt verslag van het onderzoek naar verwaarloosd grasland in de Lage Midden-streek van Friesland en het verbeteren ervan in de jaren 1940 tot 1950* [manuscript], s.l. 1980. Over hem: *Enc. hedend. Fr.*, I, p. 312. Bouma, die onder meer deskundig was op het gebied van boerderijbouw, treedt in J.J. Voskuil, *Het bureau*, Amsterdam (Van Oorschot) 1996-2000, op onder de naam Douma, als lid van de *Boerenhuisclub*.

bliceerde op 9 mei 1958 zijn commentaar en advies naar aanleiding van het rapport.⁵²² Men was kritisch over de werkwijze die was gevolgd om de capaciteit te berekenen die nodig was voor de bemaling van de boezem. Men achtte de *waterbalans* daarvoor niet het geschikte middel, omdat bij het gebruik ervan een willekeurige keuze werd gemaakt voor de grootte van de *restfactor*.⁵²³ De Haan had een jaar tevoren zijn kritiek op de *restfactor* ook al naar voren gebracht in het commentaar dat hij namens de Cultuurtechnische Dienst naar Gedeputeerde Staten had gezonden.⁵²⁴ De commissie was er verder voorstander van om de bemaling op één of twee plaatsen aan de zuidkust te concentreren. Zij stelde een aantal vragen over de bekostiging en de lastenverdeling, en sprak zich min of meer uit voor een bemalingsbelasting. Zij meende dat de provincie bij de opstelling van de begroting nu al duidelijk moest maken, dat “verbetering der boezembeheersing een zaak van hoogste noodzaak en urgentie” was. En tenslotte gaf zij aan dat “de invloed van de Lauwerszee-inpoldering op de beheersing van de Friese Boezem” duidelijk naar voren gebracht moest worden.

Het was De Haan die het onderwerp in de publiciteit hield. In maart sprak hij voor de Friesche Waterschapsbond, en op 18 april voor de vereniging “Het Friesch Grondbezit”.⁵²⁵ Bij beide gelegenheden betoogde hij, dat naar zijn berekening de afvoercapaciteit niet met 6000, maar met 8000 m³ per minuut vergroot zou moeten worden. Walther moet dit knarsetandend hebben gelezen. Weliswaar had hij bij verschillende gelegenheden aan Gedeputeerde Staten zijn reactie op de opmerkingen van De Haan al gegeven,⁵²⁶ maar het stond hem als provinciaal ambtenaar niet vrij om aan de publieke discussie over het rapport deel te nemen: Provinciale Staten moesten zich er nog over uitspreken, en Gedeputeerde Staten waren het er onderling waarschijnlijk ook niet over eens. Walthers enige reactie in het openbaar was een artikel waarin hij inging op de technische kant van het commentaar van de Ontwateringscommissie.⁵²⁷

Behalve uit de landbouwkundige hoek klonken ook nog enkele andere geluiden over het rapport. Twee landschapsorganisaties, waaronder *It Fryske Gea*, de directeur van de provinciale planologische dienst, en de gemeente Stavoren pleitten er op verschillende gronden voor om het gemaal niet bij Laaxum, maar bij Stavoren te plaatsen. Ir. K.A. Rienks, op dat moment waarnemend hoofdlin-

⁵²² *Friesch Landbouwwblad*, 9 mei 1958, p. 420-421

⁵²³ Over de *restfactor*: p. 30 en 51

⁵²⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 2 en inv.nr. 2551. Inv.nr. 2551 behoort in feite bij inv.nr. 2549 en is daar slechts op toevallige gronden van losgeraakt.

⁵²⁵ *Friesch Dagblad*, 19 april 1958; *Leeuwarder Courant*, 19 april 1958, p. 7

⁵²⁶ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, mappen 2 en 10

⁵²⁷ *Friesch Landbouwwblad*, 16 mei 1958

Kaart 3 De zuidkust na de stichting van het J.L. Hooglandgemaal, 1967

genieur-directeur, liet Gedeputeerde Staten op 13 september 1958 weten, dat die mogelijkheid nog eens was doorgerekend, en dat daar niet alleen geen bezwaar tegen bestond, maar dat deze zelfs goedkoper was.⁵²⁸

Ook de N.V.Ontginningsmaatschappij “De Drie Provinciën” liet van zich horen.⁵²⁹ Deze onderneming bepleitte de inpoldering van het Tjeukemeer, en zij vroeg om er bij het maken van de plannen voor het tweede gemaal al vast rekening mee te houden, dat die droogmaking een belangrijke verkleining van de Friese boezem zou betekenen.

Provinciale Staten en het rapport, 1958

Op 23 juni 1958 stuurde het college van Gedeputeerde Staten een brief naar de Provinciale Staten over de bemaling van de Friese boezem.⁵³⁰ De brief, naar gewoonte *mededeling* genoemd, begon met een weergave van de slotsom waartoe het *Rapport Bemaling Frieslands boezem* was gekomen: de afwatering van Frieslands boezem voldeed niet meer aan “redelijke eisen”. Gedeputeerde Staten verwezen naar de oorzaken die het rapport noemde: “de voortgaande inpoldering van zomerpolders en boezemland; de cultivering van woeste gronden, gepaard gaande met versnelde waterafvoer uit de hoge gebieden; de toenemende capaciteit van de polderbemalingen en de vervanging van windmolens door mechanische bemaling.” “Men zou hier nog bij kunnen noemen”, zo ging het college verder, “de afsluiting van vaarten – zulks ter verkorting van boezemkerende polderkaden –, die vroeger deel van de boezem uitmaakten, terwijl mogelijk ook een rol speelt de omstandigheid, dat in landbouwkringen tegenwoordig hoger eisen worden gesteld aan de ontwatering van de grond.” In het rapport was men tot de conclusie gekomen, dat voor de noodzakelijke verbetering van de bemalingscapaciteit van de boezem een uitbreiding van die capaciteit met 6000 m³ per minuut nodig zou zijn. Die uitbreiding zou bij voorkeur moeten plaatsvinden door de stichting van twee gemalen: een met een vermogen van 4000 m³ per minuut bij Laaxum, en een van 2000 m³ per minuut in de nabijheid van het Woudagemaal. Daarnaast werd ook gerekend op de vergroting van de mogelijkheden tot afwatering die de afsluiting van de Lauwerszee zou opleveren.

Vervolgens wees het college op de discussies over de afwatering die naar aanleiding van het rapport hadden plaatsgevonden en nog plaatsvonden.

⁵²⁸ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 7

⁵²⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 9, notitie d.d. 21 juli 1958. Over deze maatschappij: hierna, p. 390-391

⁵³⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 34, punt E-7, bijlage AN: *Mededeling van de Gedeputeerde Staten inzake de bemaling van de Friese boezem*

Ir. K. de Haan, hoofdingenieur-directeur van de cultuurtechnische dienst in Friesland, had “in woord en geschrift een nog verder gaande uitbreiding van de bemalingscapaciteit van de Friese boezem dan met de genoemde 6000 m³/min. ... bepleit”. De Friesche Maatschappij van Landbouw had zich daarbij aangesloten. De Dienst Lauwerszeewerken had berekend, zo vervolgde de brief, dat de afsluiting van de Lauwerszee een verbetering van de natuurlijke afwatering met 3000 m³ per minuut zou opleveren.

En tenslotte was men het er in een overleg van de ingenieurs van de provinciale en de rijkswaterstaat in Friesland, ir. De Haan en de ingenieurs van de Lauwerszeewerken unaniem over eens geweest, dat, gegeven een verruiming van de natuurlijke afwatering met 3000 m³ per minuut, een uitbreiding van de bemalingscapaciteit met 6000 m³ per minuut zeker niet te hoog begroot was. Men had er op aangedrongen “terstond” te beginnen met de bouw van het gemaal van 4000 m³ per minuut.

Gedeputeerde Staten schaarden zich achter het oordeel, dat uitbreiding van de bemalingscapaciteit nodig was. Zij gaven bovendien aan dat de provincie onder druk gezet werd: “Wij menen u niet te mogen verzwijgen, dat van de zijde van de cultuurtechnische dienst grote aandrang op ons is en wordt uitgeoefend om tot zulk een uitbreiding over te gaan en dat het gevaar niet denkbeeldig is, dat de bereidheid van deze dienst om cultuurtechnische verbeteringen en ruilverkavelingen in onze provincie te bevorderen, wel eens afhankelijk kon zijn van de totstandkoming van deze uitbreiding.”

Gedeputeerden namen de conclusies van de deskundigen aan als feiten. Dat zij niettemin nog niet met een voorstel waren gekomen, lag naar hun zeggen aan de financiële problemen, die met een dergelijk voorstel gemoeid zouden zijn. Hier lijkt een echo te klinken van de toespraak die Gerbrandij ruim een half jaar tevoren gehouden had voor de Friese Christelijke Boeren- en Tuindersbond. Het college vervolgde zijn brief met het geven van een overzicht van de te verwachten kosten. Verbetering van de afwatering naar de Lauwerszee zou in elk geval een uitgave vragen van fl. 1,5 miljoen voor de verdieping van de toevoerkanalen naar de Lauwerszee. De stichting van een gemaal met een capaciteit van 4000 m³ per minuut zou naar schatting fl. 9,2 miljoen kosten, die van een gemaal met een vermogen van 2000 m³ per minuut fl. 4,15 miljoen. Als men zou kiezen voor een financiering waarbij de kosten in dertig jaar zouden worden afbetaald, zou dat een jaarlijkse last betekenen van fl. 1 miljoen. Zou men voorlopig volstaan met verbetering van de natuurlijke afwatering naar de Lauwerszee, en met de stichting van alleen het gemaal van 4000 m³ per minuut, dan zou de jaarlijkse last – exclusief de exploitatiekosten – op fl. 0,7 miljoen komen.

Het college schreef, Provinciale Staten geen voorstel te willen doen, zonder aan te geven hoe de provincie de lasten zou kunnen dragen. Tot dusverre zag het daarvoor geen mogelijkheid, tenzij het Rijk in vergaande mate zou meewerken.

Die medewerking zou tweeledig moeten zijn. Het Rijk zou een aanzienlijke bijdrage in de investeringskosten moeten verlenen. Maar bovendien zou het voor de provincie de mogelijkheid moeten scheppen om de lasten die voor de provincie zouden resteren, “op de ene of andere wijze op derden te verhalen.”

Daarover had het college anderhalve week tevoren, op 12 juni 1958, gesproken met de ministers van Verkeer en Waterstaat en van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Dat waren op dat moment respectievelijk de Friezen mr. Jacob Algra, antirevolutionair, en sociaaldemocraat dr. Anne Vondeling.⁵³¹ Het is interessant te zien welke gesprekspartners het college had uitgekozen: naast de voor de hand liggende minister van waterstaat ook de minister van landbouw. Dit illustreert opnieuw hoezeer tot in het begin van de jaren 1960 de waterstaat in Friesland in de eerste plaats en vrijwel uitsluitend als een agrarisch belang gezien werd. Het college had in dat gesprek twee zaken bepleit: een zo hoog mogelijke rijksbijdrage in de investeringskosten, en de verschaffing door het Rijk aan de provincie van extra-inkomsten voor de betaling van de resterende investeringskosten en de exploitatiekosten.

De uitkomst van dat oriënterende gesprek was het college niet meegevallen. Gezien de voorgeschiedenis bij de stichting van het Woudagemaal, en gezien de aandrang van de Cultuurtechnische Dienst, tenslotte een rijksdienst die onder de minister van landbouw ressorteerde, had het college gemeend in feite zonder meer te mogen rekenen op een rijksbijdrage. Maar de minister van waterstaat wilde eerst van zijn eigen adviseurs horen, hoe nodig de uitbreiding was. En wat de extra-inkomsten betreft, had het college gedacht aan hetzelfde middel dat gebruikt was voor de financiering van het provinciale aandeel in de kosten van het Woudagemaal: een bemalingsbelasting, in de vorm van opcenten op de (rijks)grondbelasting. Heffing van opcenten – een procentsgewijze verhoging van een oorspronkelijk bedrag – is een gangbaar middel om rijksbelastingen te verhogen met een percentage ten behoeve van een provincie.

Daarover was in het gesprek met de ministers echter nauwelijks gesproken, aldus het college. Begrijpelijk, want dat lag buiten het gebied van hun bevoegdheid, denkt de huidige lezer. Wel was gebleken, dat ook het verkrijgen van deze extra-inkomsten, evenals van een rijksbijdrage, nog lang niet zeker was. Gedeputeerden zouden het overleg met de regering voortzetten. Zij hoopten in een volgende zitting met afgeronde voorstellen te kunnen komen. Nu stelden zij Provinciale Staten voor om deze *mededeling* voor kennisgeving aan te nemen.

531 Dr.ir. Anne VONDELING, Appelscha 2 maart 1916 – Mechelen (België) 22 maart 1979; landbouwkundig ingenieur, 1946-1979 namens Partij van de Arbeid lid Tweede Kamer, minister; voorzitter Tweede Kamer. Over hem: *www.parlement.com*

Bespreking van de brief in de afdelingen – de door het lot samengestelde groepen, waarin de voltallige Statenvergadering verdeeld was voor de voorbereiding van plenaire vergaderingen – leidde tot voorspelbare reacties.⁵³² Unaniem was men van oordeel dat verbetering van de boezembemaling dringend noodzakelijk was. De teleurstelling over de uitkomst van het overleg met de ministers werd gedeeld. Men zei er op te rekenen, dat het Rijk alsnog zijn medewerking zou verlenen. Opvoering van de bemalingscapaciteit met 6000 m³ per minuut, naast verruiming van de lozingsmogelijkheid op de Lauwerszee met circa 3500 m³ per minuut, werd algemeen als het minimum beschouwd. De suggestie om eerst een gemaal van 4000 m³ per minuut neer te zetten, vond geen bijval. Men moest het direct goed doen, aldus het rapport dat de Statenafdelingen uitbrachten. Er werden ook enkele opmerkingen gemaakt over de rol van de Cultuurtechnische Dienst: dat moest niet de instantie zijn die de beslissingen nam. En kon die dienst eigenlijk de noodzakelijke werken niet subsidiëren? En tenslotte werd er verbazing over uitgesproken, dat een rapport over de voordelen van de afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee, die met dit alles in nauw verband stond, nog steeds niet voltooid was.

Op 15 juli 1958 werd de *mededeling* behandeld in de voltallige vergadering van Provinciale Staten.⁵³³

Het christelijk-historische lid Bergsma opende de bespreking met het onderstrepen van de behoefte aan een tweede gemaal. Hij wees er op dat het Woudagemaal niet meer in staat was wateroverlast te voorkomen, niet alleen in de lagere streken, maar zelfs op de hogere kleilanden. De sluizen bij Drachten en Gorredijk konden het water dat van de hogere gronden kwam niet tijdig verwerken.

De sociaaldemocraat H. Vondeling wees er op dat al bij de stichting van het Woudagemaal was vastgesteld dat er een gemaal van 1575 waterpaardekrachten nodig zou zijn, maar dat men toen besloten had een kleiner gemaal te bouwen en verder de kat maar eens uit de boom te kijken. Nu kwam men dan met het voorstel om er twee gemalen bij te bouwen met een gezamenlijke capaciteit van 6000 m³ per minuut, waarbij dan ook verondersteld werd dat de Lauwerszee ingepolderd zou worden. Dat laatste zou de mogelijkheid scheppen van een natuurlijke lozing van 3000 m³ per minuut. Hij maakte zich over die inpoldering wel zorgen: hij was bang dat de betrokken minister alle geld in de Deltaplannen

532 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 34, punt E-7, bijlage AX: *Rapport over de punten E-1 t/m E-7, 3 juli 1958*

533 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 196, p. 103-115

en de Zuiderzeewerken zou willen steken. Hij voelde niets voor het voorstel van Gedeputeerde Staten om nu eerst een gemaal van 4000 m³ te bouwen, en de resterende behoefte in een volgend stadium te dekken. Dan zou men de fout die bij de stichting van het Woudagemaal gemaakt was, herhalen. Hij werd in die opvatting gesterkt doordat de Cultuurtechnische Dienst had aangegeven dat verbetering van de bemaling van de Friese boezem dringend noodzakelijk was. Hij was bang dat die verbetering wel eens een voorwaarde zou kunnen zijn voor het ondernemen van cultuurtechnische verbeteringen en ruilverkavelingen. Wat de financiering betreft van het deel van de kosten dat door de provincie gedragen zou moeten worden, deelde hij het standpunt van Gedeputeerde Staten, dat een bemalingsbelasting de meest doelmatige vorm daarvoor was. Het rijksaandeel zou in de bekostiging zou moeten bestaan uit subsidiëring van het werk door de Cultuurtechnische Dienst, omdat de bemaling van Frieslands boezem een zuiver cultuurtechnisch werk was.

De antirevolutionair S. de Vries beperkte zich er toe om te zeggen dat men niet meer praten moest over de beheersing van Frieslands boezem, zonder tegelijk te spreken over de inpoldering van de Lauwerszee.

Gedeputeerde Hoogland ging bij de beantwoording van deze opmerkingen in de eerste plaats in op de financiering door het Rijk. Gebleken was dat er tussen de ministers overeenstemming over bestond, dat eventuele financiële hulp van de kant van het Rijk gegeven zou moeten worden door de minister van Verkeer en Waterstaat. Minister Algera was niet alleen Fries, maar hij was ook van 1946 tot 1952 lid van Gedeputeerde Staten geweest. De Friese belangenbehartigers mochten dus een niet bij voorbaat onwelwillend gehoor verwachten, maar Hoogland deelde mee dat de minister eerst door zijn eigen dienst de noodzaak van uitbreiding van de bemaling onderzocht wilde zien. Gedeputeerde Staten zouden echter blijven aandringen. Verder had hij er goede nota van genomen dat de Staten een capaciteit van 6000 m³ wensten. Daarnaast ging hij in op de relatie met de Cultuurtechnische Dienst. Naar zijn zeggen leek het standpunt van die dienst te zijn, dat haar werkzaamheden in het gedrang zouden kunnen komen, wanneer de Friese bemaling niet doeltreffend zou zijn geregeld. Dat zou echter ook de minister van Landbouw ter harte moeten nemen, want de geschatte kosten van ongeveer 15 miljoen gulden vroegen hoe dan ook om een bijdrage van het Rijk. Ook ging hij in op het verschil tussen de berekeningen van de ontwateringscommissie van de Friese Maatschappij van Landbouw en die van de provinciale waterstaat. De vraag die daarover gesteld was, doelde op de "*restfactor*", waarover verschil van opvatting bestond tussen de ingenieurs De Haan van de Cultuurtechnische Dienst in Friesland en Walther van de provinciale waterstaat. De gedeputeerde bagatelliseerde het verschil, en schaarde

zich achter zijn eigen hoofdingenieur. En tenslotte sprak hij over de gevolgen van de mogelijke afsluiting en inpoldering van de Lauwerszee. Die zou voor Friesland de mogelijkheid scheppen om 3000 m³ per minuut te spuien op het dan ontstane zoetwatermeer, waarbij men hopelijk, anders dan thans het geval was, niet meer afhankelijk zou zijn van de buitenwaterstanden bij eb en vloed.

Vervolgens werd door vertegenwoordigers van vijf van de zes politieke partijen, die in de Staten vertegenwoordigd waren – de Communistische Partij van Nederland mocht klaarblijkelijk niet meedoen – een motie ingediend. De strekking daarvan was, dat de Staten het standpunt onderschreven “dat naast de verbetering van de natuurlijke afwatering, die verkregen [zou] worden door inpoldering van de Lauwerszee, uitbreiding van de bemalingscapaciteit van de Friese boezem dringend noodzakelijk [was]”. Zij oordeelden dat die uitbreiding en de exploitatie ervan onmogelijk uit de eigen middelen van de provincie betaald konden worden. Zij deden daarom een beroep op de regering

- “a. tot het verlenen van een zo hoog mogelijk subsidie in de investeringskosten;
- b. tot het verstrekken aan de provincie van extra inkomsten voor het dekken van de jaarlijkse lasten, die voor haar [zouden] voortvloeien uit de betaling van het resterende deel der investeringskosten en de exploitatie van het nieuwe gemaal; en
- c. mede gelet op de daardoor te verkrijgen verbetering van de natuurlijke afwatering, omtrent de inpoldering van de Lauwerszee zo spoedig mogelijk een beslissing te nemen.”⁵³⁴

De motie werd, niet verrassend, zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Overleg met de rijksoverheid: verband met de afsluiting van de Lauwerszee

Met deze motie in de hand gingen Gedeputeerde Staten aan de slag. Op 4 augustus 1958 stuurden zij minister Algera van Verkeer en Waterstaat een brief waarin zij terugkwamen op het gesprek dat zij op 12 juni 1958 met hem en zijn collega Vondeling van Landbouw hadden gevoerd.⁵³⁵ Zij zetten uiteen dat alle

⁵³⁴ Deze tekst van de motie is ontleend aan de *Handelingen*, inv. nr. 196, omdat dit waarschijnlijk de originele tekst is. Latere lezingen van de motie zijn aangescherpt: “de nieuwe gemalen” in plaats van “het nieuwe gemaal”, en “een gunstige beslissing” in plaats van “een beslissing” over de Lauwerszee (inv.nr. 124, punt E-8).

⁵³⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 124, punt E-8: *Voorstel van de Gedeputeerde Staten tot verbetering van de bemaling van de Friese boezem*, p. 2-9

deskundigen het er over eens waren, dat de lozings- en bemalingscapaciteit van Frieslands boezem vergroot moest worden. Zij benadrukten dat de deskundigen van de Cultuurtechnische Dienst daarin nog verder gingen dan de provinciale waterstaatsmedewerkers. De gedachte uitbreiding, zo lieten zij de minister weten, omvatte drie onderdelen. In de eerste plaats uitbreiding van de natuurlijke lozingscapaciteit via de sluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen. Die zou pas te realiseren zijn, wanneer de Lauwerszee afgesloten en de toevoerkanalen verruimd zouden zijn. En verder zouden er twee gemalen gesticht moeten worden, met een vermogen van achtereenvolgens 4000 en 2000 m³ per minuut. Maar voordat deze ideeën uitgevoerd zouden kunnen worden, zouden er twee vragen beantwoord moeten zijn: kon er op financiële medewerking van het Rijk gerekend worden, en kon er gerekend worden op medewerking om de nieuwe lasten van de provincie op “derden” – bedoeld werd natuurlijk “belastingplichtigen” – te verhalen.

Hun beroep op financiële steun van het Rijk ondersteunden Gedeputeerde Staten met het argument, dat hier in feite ging om “een grondvoorwaarde van het naakte leven in ons land.”⁵³⁶ Een bijdrage van het Rijk was dan ook eigenlijk vanzelfsprekend. Die was vroeger in vergelijkbare situaties ook gegeven: bij de stichting van het Woudagemaal, bij de verbetering, ongeveer in dezelfde tijd, van de Groningse boezemafwatering, en bij de verbetering van de rivier de Linde. Ook de Cultuurtechnische Dienst had tal van werken tot verbetering van de afwatering financieel ondersteund. Men zag, aldus het college, trouwens op tal van beleidsterreinen dat het Rijk een deel van de kosten droeg van de uitvoering van taken door lagere overheden. Dat was een gevolg van een financiële verhouding tussen het Rijk en de lagere overheden, “waarbij die lagere organen min of meer [verkeerden] in de positie van het kind, dat van zijn ouders zakgeld [kreeg], maar voor alle buitengewone uitgaven op de hulp van zijn ouders aangewezen [was].” In Friesland omvatte de waterbeheersing bovendien niet alleen het voorkomen van wateroverlast, maar ook de voorziening met water in droge tijden. Voor de bestrijding van vervuiling en verzilting van het oppervlaktewater moest de boezemstand altijd beheerst kunnen worden, zodat de boezem naar behoefte kon worden doorgespoeld.

Vervolgens gaven Gedeputeerde Staten aan, dat het ontbreken van een boezembeherend waterschap eveneens een reden zou moeten zijn, waarom het Rijk steun zou moeten verlenen. Immers, wanneer de voorgenomen werken door

⁵³⁶ Hier lijkt de echo van Blanken's *“Physique existentie dezès lands”* te klinken. (R.M. Haubourdin en P.C. Jansen, *De physique existentie dezès lands. Jan Blanken, inspecteur-generaal van de waterstaat (1755-1838)*..., Beetsterzwaag (AMA-boeken) [1987]) Maar dat zal toeval zijn. Het is niet zeer waarschijnlijk dat Blanken's geschriften rond 1960 in Friese waterstaatskringen bekend waren.

een dergelijk waterschap zouden worden ondernomen, dan zou de Cultuurtechnische Dienst daar zonder enige twijfel in belangrijke mate aan bijdragen. Zij konden zich nu niet voorstellen dat de grond voor het verlenen van een rijksbijdrage opeens zou vervallen als niet een waterschap, maar een provincie het werk zou uitvoeren. En dat de boezem in Friesland niet door een waterschap kon, maar door de provincie beheerd moest worden, stond voor het college vast. Friesland, met uitzondering van de Polder van Oost- en Westdongeradeel en van de eilanden, kende immers slechts één boezem, die bovendien als vaarwater ook nog een interprovinciaal karakter droeg, en als recreatiegebied zelfs landelijke betekenis had. Ook bij de stichting van het Woudagemaal had het Rijk de vraag geopperd of het boezembeheer niet beter aan waterschappen kon worden opgedragen. Gedeputeerde Staten hoopten dat die vraag toen – vijfenveertig jaar geleden! – afgedaan was.

Om te verwijzen naar de druk die door de Cultuurtechnische Dienst werd uitgeoefend, voegden gedeputeerden ook een afschrift bij van een brief, die deze dienst hen op 24 januari 1958 had gezonden. In deze brief had de centrale directie van de dienst laten weten mee te zullen betalen aan de uitvoering van de plannen voor het waterschap *De Bird*.⁵³⁷ Bij eerder overleg met de centrale en provinciale directies van de Cultuurtechnische Dienst was gebleken, dat men bij alle plannen tot cultuurverbetering steeds weer op de beheersing van de Friese boezem stuitte. Ruilverkaveling en waterbeheersing waren onverbrekkelijk verbonden gebleken.⁵³⁸ Dat de Cultuurtechnische Dienst nu had willen meebetalen aan het werk in *De Bird*, hield, zo schreef adjunct-directeur ir. A. Rienks⁵³⁹, “ten nauwste verband met de overweging dat Uwerzijds [namelijk van de kant van de provincie] krachtdadig de verbetering van de boezembeheersing zal worden bevorderd. Hierbij zal het rapport dat door de Provinciale Waterstaat is opgesteld, als richtlijn dienen en binnenkort door de Provinciale Staten worden behandeld.”⁵⁴⁰ Deze druk vanuit een rijksdienst om het rapport uit te voeren, die aan provinciale kant eerder in het verkeerde keelgat was ge-

537 Dat gebied ten noordoosten van Grouw was en is geheel door water omgeven. Ook erbinen was verplaatsing of vervoer over land nauwelijks mogelijk. Als gevolg van deze “middeleeuws” genoemde waterstaatkundige omstandigheden kon bijvoorbeeld medische zorg soms wel enige dagen op zich laten wachten. Het gebied werd getypeerd als niet meer geschikt voor agrarische bedrijfsvoering en in feite onbewoonbaar. (Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 194, p. 42-59)

538 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2549, map 5

539 Adjunct-directeur van de Centrale Directie van de Cultuurtechnische Dienst ir. A. Rienks, niet te verwisselen met zijn naamgenoot ir. K.A. Rienks, op dit moment hoofdingenieur-adjunctdirecteur bij de provinciale waterstaatsdienst.

540 Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 2549, map 6

schoten⁵⁴¹, werd nu door Gedeputeerde Staten in het geding gebracht om het Rijk tot ondersteuning aan die uitvoering te bewegen.

Een laatste argument voor rijkssteun vond het college in de besluitvorming uit 1913. Er was toen subsidie toegezegd voor de bouw van twee gemalen, met een gezamenlijke capaciteit van 1575 waterpaardenkrachten. Daarvan was in eerste instantie alleen het gemaal in Lemmer gebouwd. Het college erkende dat een formele aanspraak op rijkssubsidie die op grond van het besluit uit 1913 verleend zou moeten worden, niet mogelijk was. Maar de materiële redenen die er toen geweest waren om tot dat besluit te komen, golden nu nog sterker dan toen. Enige brutaliteit is aan dit argument niet te onzeggen. In de periode van besluitvorming rond het gemaal bij Lemmer was er van rijkswege aangedrongen op de stichting van twee gemalen. De provincie had toen, uit zuinigheid, voorlopig met één gemaal willen volstaan. En nu vroeg diezelfde provincie geld voor een werk, dat het Rijk een halve eeuw eerder uitgevoerd had willen zien, en dat de provincie toen geweigerd had.

Na dit pleidooi voor rijkssteun vervolgde het college van Gedeputeerde Staten zijn brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat met een betoog over de noodzaak om het grootste deel van de nieuwe jaarlijkse lasten die zouden ontstaan, op “derden” te verhalen. Het college liet de verschillende mogelijkheden daarvoor de revue passeren. Tegen heffing via een of meer waterschappen had het bezwaar. Dat bezwaar was principieel van aard als heffing via de waterschappen zou betekenen, dat die dan ook het beheer van de boezem kregen. Dat beheer was in de ogen van gedeputeerden ondeelbaar, en het behoorde in één hand te zijn. Maar de oprichting van één waterschap dat de gehele provincie omvatte, sprak het college ook niet aan. Dat zou “een staat in de staat” worden, “een onpractisch log orgaan voor een werkzaamheid, die thans veel doelmatiger en goedkoper door de provincie [werd] verricht”. De enige manier waarop heffing via een of meer waterschappen in de ogen van gedeputeerden genade kon vinden, was door de oprichting van een of meer *subsidiewaterschappen*: bestuurlijk en ook anderzins zeer eenvoudig ingerichte waterschappen die geen andere taak zouden hebben dan jaarlijks aan de provincie een deel van de kosten van de boezembemaling te vergoeden. Als deze waterschappen die kosten dan zouden kunnen omslaan over de gemeenten in plaats van over de gronden, zou beter tot uitdrukking komen dat ook andere belangen dan die van de grond gemoeid waren met het boezembeheer. Bovendien zou de provincie dan niet slechts dertig jaar, maar blijvend de lasten op de belanghebbenden kunnen verhalen. Wanneer van rijkswege niet op deze constructie zou worden

⁵⁴¹ *Ibid.*

ingegaan, bleef er in de ogen van Gedeputeerde Staten geen andere mogelijkheid tot heffing over dan de instelling van een provinciale bemalingsbelasting in de vorm van opcenten op de grondbelasting en de personele belasting. Gedeputeerden meenden dat de *Wet bemalingsbelasting* uit 1914 zelfs op dit moment nog ruimte bood voor een provinciale belastingheffing voor de stichting van een tweede gemaal. Zij wilden van die mogelijkheid geen gebruik maken, maar zij zagen er wel een argument in tegen eventuele bezwaren tegen een bemalingsbelasting. Het college besloot zijn brief aan de minister met een pleidooi voor een spoedige afhandeling.

Het was niet zonder reden, dat Gedeputeerde Staten zich zo nadrukkelijk verzetten tegen de instelling van een boezembeherend waterschap. Afdelingshoofd Schrijver had op 18 juni 1958 een gesprek gehad met mr. dr. J.P. Winsemius.⁵⁴² Winsemius, Fries van geboorte, auteur van een studie over de geschiedenis van het Friese waterstaatsrecht,⁵⁴³ was in een belangrijke functie werkzaam bij het departement van Verkeer en Waterstaat. Hij was de Friese belangen toegedaan. In dat gesprek had Schrijver afgetast, op welke wijze de bekostiging van het tweede gemaal tot stand zou kunnen worden gebracht. Daarbij bleek, dat “algemeen op het departement”, maar ook door ir. A.G. Maris, de directeur-generaal van Rijkswaterstaat, de mening gehuldigd werd, dat het boezembeheer en nu dus ook de uitbreiding van de boezembemaling, zaak waren van een waterschap. Schrijver had de provinciale argumenten daartegen opgesomd, maar Winsemius was daardoor niet overtuigd. Zij herhaalden deze discussie in het volgende jaar, nu in het openbaar, in het tijdschrift *Waterschapsbelangen*, opnieuw zonder elkaar te overtuigen.⁵⁴⁴ Gedurende het hele proces van besluitvorming over de bekostiging van het gemaal, tot en met de behandeling daarvan door de Staten-Generaal, bleef dit verschil van opvatting tussen de vertegenwoordigers van het Rijk en van de provincie bestaan.

Op 6 en 30 oktober 1958 overlegden Gedeputeerde Staten vervolgens met de ministers en met een aantal hoofdamttenaren, maar dit alles leidde nog niet tot ministeriële uitspraken over rijkssubsidie of bemalingsbelasting.⁵⁴⁵ Het col-

⁵⁴² Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 2549, map 3

⁵⁴³ J.P. Winsemius, *De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland*, Franeker [Wever] 1947

⁵⁴⁴ *Waterschapsbelangen*, 44 (1959): J.P. Winsemius, “As it net kin sa ’t moat, dan moat ’t mar sa ’t kin”, p. 73-75, A. Schrijver, “It kin de master misse”, p. 100-103, J.P. Winsemius, “Rib uit het lijf”, p. 137-140, A. Schrijver, “Waterschap de Rib?”, p. 163-164

⁵⁴⁵ Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 124, punt E-8: *Voorstel van de Gedeputeerde Staten tot verbetering van de bemaling van de Friese boezem*, p. 10-11

lege stelde wel vast, zo rapporteerde het aan de Provinciale Staten, dat er “in bepaalde kringen” een voorkeur bestond voor de overdracht van het boezembeheer aan een waterschap, naar analogie van de grote Hollandse hoogheemraadschappen. Het college zag als verklaring voor die wens, dat zo’n waterschap de kosten zou kunnen omslaan over de ingelanden, waardoor niet alleen het provinciale budget zou worden ontlast, maar ook het Rijk geen bijdrage zou hoeven te verlenen. Gedeputeerden zagen een sterke tegenstelling tussen enerzijds de aarzeling van Rijkswaterstaat om zich over deze zaak uit te spreken en anderzijds de druk van het ministerie van Landbouw en de Cultuurtechnische Dienst om te komen tot verbetering van de boezembeheersing.

De rol van de Cultuurtechnische Dienst

Die druk vanuit de Cultuurtechnische Dienst was groot. Het was niet alleen ir. De Haan die er binnen de provincie voortdurend op tamboureerde, ook op landelijk beleidsniveau werd Friesland aangewezen als een gebied waar veel gebeuren moest. Op 9 oktober 1958 presenteerde de Centrale Cultuurtechnische Commissie, het sturende orgaan op het gebied van de landinrichting in Nederland, haar *Meerjarenplan voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland*. In dat plan werd het lange-termijnbeleid ontwikkeld. Vastgesteld werd, dat van alle cultuurgrond in Friesland ruim een derde gedeelte behoorde tot de Nederlandse gronden waar de grootste behoefte aan ruilverkaveling bestond.⁵⁴⁶ Een zo grote behoefte werd verder alleen in Noord-Brabant waargenomen. En van het resterende tweederde gedeelte cultuurgrond dat voorlopig buiten ruilverkavelingsverband zou blijven, had ook nog eens de helft dringend behoefte aan verbetering van de waterbeheersing. Een dergelijke achterstand werd verder alleen nog in de Hollanden en in Groningen gesignaleerd. Alles bijeen had dus tweederde van de Friese cultuurgrond dringend behoefte aan cultuurtechnische ingrepen, al dan niet in ruilverkavelingsverband. Deze verhouding werd in geen andere provincie bereikt. Friesland stond dus hoog op de prioriteitenlijst. Het mocht daarom ook verwachten dat het hoog op de lijst van door de Commissie toe te delen middelen zou staan, mits het zou voldoen aan voorwaarden die uit die hoek gesteld werden. Die voorwaarde werd duidelijk geformuleerd: “In Friesland is met name in de oostelijke helft van de provincie de toestand zeer onbevredigend. De zeer grote urgentie van de ruilverkaveling aldaar wordt in het bijzonder versterkt door de slechte waterbeheersing. Deze

⁵⁴⁶ *Meerjarenplan voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland*. Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Centrale Cultuurtechnische Commissie (’s-Gravenhage 1958), p. 57-59

hangt weer ten nauwste samen met het probleem van de peilbeheersing van Frieslands boezem, zodat kan worden gesteld, dat in Friesland het tempo van ontwikkeling der ruilverkavelingsactiviteit mede wordt bepaald door de snelheid waarmee het boezemprobleem tot een oplossing zal worden gebracht.”

Voorstel aan Provinciale Staten, 1958

Na het terrein in Den Haag verkend te hebben, dienden Gedeputeerde Staten op 10 november 1958 een *Voorstel tot verbetering van de bemaling van de Friese boezem* in bij de Provinciale Staten.⁵⁴⁷

Na een beschrijving van zijn activiteiten op dit punt sinds de Staten-uitspraak van enige maanden tevoren, vatte het college de situatie samen.

- 1) De capaciteit van de lozingsmiddelen zou met 10.000 m³ per minuut vergroot moeten worden. Dat vroeg de stichting van twee gemalen van achtereenvolgens 4000 en 2000 m³ per minuut, en verbetering van de toevoerkanalen naar de Dokkumer Nieuwe Zijlen. Het tijdstip waarop deze zaken gerealiseerd zouden moeten worden, zou afhangen van het tempo van afsluiting van de Lauwerszee en van totstandkoming van ontwateringsplannen en ruilverkavelingen. Als eerste maatregel was de bouw van een gemaal van 4000 m³ per minuut nodig.
- 2) Overdracht van het boezembeheer aan een waterschap wezen Gedeputeerde Staten onvoorwaardelijk af, omdat dat beheer een “algemeen provinciaal karakter” droeg.
- 3) De lasten zouden voor een deel gedekt moeten worden uit een rijkssubsidie van 40%. De provinciale begroting bood geen ruimte voor betaling van de resterende kosten. Het college achtte het daarom redelijk om de gronden door middel van opcenten op de grondbelasting, gedurende dertig jaar te laten meebetalen in de investerings- en exploitatiekosten. Na die dertig jaar zouden onderhoud en exploitatie volledig ten laste van de gewone provinciale begroting moeten komen. Voor de oprichting van een *subsidiewaterschap*, zoals geopperd was in de brief aan de minister van Verkeer en Waterstaat, was geen medewerking van het Rijk te verwachten, evenmin als voor de heffing van opcenten op de personele belasting.

Op grond van deze feiten vroeg het college de Staten om een drieledig besluit. In de eerste plaats vroeg het instemming met de voorgenomen maatregelen voor de boezembeheersing, bestaande uit uitbreiding van de bema-

⁵⁴⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 124, punt E-8: *Voorstel van de Gedeputeerde Staten tot verbetering van de bemaling van de Friese boezem*

lingscapaciteit met 6000 m³ per minuut en, ingeval van de afsluiting van de Lauwerszee, verbetering van de toevoerkanalen naar Dokkumer Nieuwe Zijlen. Vervolgens vroeg het machtinging voor de bouw van een gemaal bij Stavoren met een vermogen van 4000 m³ per minuut, mits het Rijk “een voldoende bijdrage” in de kosten zou leveren en er een bemalingsbelasting geheven zou mogen worden. En tenslotte vroeg het om voor dekking van de kosten leningen te mogen aangaan.

In het ontwerpbesluit werd niet Laaxum, maar Stavoren genoemd als plaats van vestiging van het tweede gemaal. Aan de bezwaren van *It Fryske Gea* en de andere briefschrijvers tegen een keuze voor Laaxum werd tegemoetgekomen. Dit moet het college des te gemakkelijker gevallen zijn, nu de herberekening door de provinciale waterstaatsdienst had uitgewezen dat deze keuze ook goedkoper was.⁵⁴⁸

Hoewel de eilanden en de Polder van Oost- en Westdongeradeel niet rechtstreeks van de betere boezembeheersing zouden profiteren, wilden gedeputeerden deze delen van de provincie toch niet uitzonderen van de bemalingsbelasting. In de ogen van het college waren hun belangen zo sterk met die van de rest van de provincie verweven, dat een uitzonderingspositie niet op zijn plaats was. Met de Polder van Oost- en Westdongeradeel was bovendien een regeling getroffen, waarbij dit waterschap een bijdrage in zijn bemalingskosten kreeg.

Voordat het voorstel werd behandeld in de voltallige Statenvergadering, werd het, zoals gebruikelijk, behandeld in de afdelingen. In het rapport over deze behandeling werd waardering voor het voorstel gecombineerd met een groot aantal vragen, voornamelijk van feitelijke en technische aard.⁵⁴⁹ Maar daarnaast werd door de rapporteurs benadrukt dat het voorstel naar hun mening een te zwakke verbinding legde tussen twee zaken die niet van elkaar te scheiden waren: de uitbreiding van de lozingscapaciteit van de boezem door de inpoldering van de Lauwerszee, en de uitbreiding van de bemalingscapaciteit door stichting van een tweede gemaal.

Voorafgaand aan de behandeling van het voorstel vonden in december 1958 de algemene beschouwingen over de begroting-1959 plaats. Adam Vondeling bracht daarbij alvast ter sprake wat in zijn ogen op dat ogenblik het grootste landbouwbelang was: de verbetering van de waterbeheersing in Friesland.⁵⁵⁰ Voorwaarde daarvoor was, naast de concentratie van waterschappen, de verbetering van de boezembemaling. Hij verwees naar de bespreking van het rapport

⁵⁴⁸ Hierboven, p. 225-226

⁵⁴⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 124, *Rapport over de punten E-1 t/m E-9*

⁵⁵⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 76-77

Bemaling Frieslands boezem door de Ontwateringscommissie van de Friesche Maatschappij van Landbouw. Hij deelde hij mee dat men daar voor de financiering van die verbetering was uitgegaan van een rijkssubsidie van 70 of 75%. Dat keuze voor dat percentage was ingegeven door de manier waarop het Rijk subsidie verleende bij gelijksoortige ontwateringsproblemen elders in Nederland. Voor de resterende provinciale financiering ging de Ontwateringscommissie uit van een bemalingsbelasting voor heel Friesland. Maar wanneer de hoge gronden in het zuidoosten op die manier zouden gaan meebetalen aan de lossing van water waarvan zij zelf geen last hadden, dan zou het, als keerzijde daarvan, ook voor de hand liggen dat die gronden niet hoefden te betalen voor het opmalen van water dat vanuit het IJsselmeer in de Friese boezem werd ingelaten.

Gedeputeerde Hoogland achtte de rijkssubsidie van 75% die de Friesche Maatschappij vroeg, niet haalbaar.⁵⁵¹ Hij verwees, naar aanleiding van andere opmerkingen, ook naar de stichting van het Woudagemaal. Het Rijk had zich toen het recht voorbehouden om, onder bepaalde voorwaarden, de stichting van een tweede gemaal te verlangen. Voor de stichting van het Woudagemaal was een subsidie gegeven van 40%. Wanneer het tweede gemaal op verlangen van het Rijk zou zijn gesticht, dan zou de rijksbijdrage daarvoor 45% bedragen hebben. Maar dat tweede gemaal was niet gebouwd, omdat het Rijk geen gebruik had gemaakt van zijn recht, om dat te verlangen.⁵⁵² Wat de bekostiging van opmaling naar hogere gronden betrof, bleef Hoogland terughoudend in zijn uitspraken. Hij verwees naar de instelling, anderhalf jaar tevoren, van de *Commissie Watervoorziening provincie Friesland*.⁵⁵³ Deze commissie zou hier te zijner tijd over moeten adviseren.

In deze dagen kwam er ook uit de hoek van de Rijkswaterstaat in het openbaar steun voor het voorstel. Ir. A.F. Spruyt, de hoogste medewerker van die dienst in Friesland, en ook lid van de provinciale commissie die moest komen met voorstel voor een concentratie van de Friese waterschappen,⁵⁵⁴ schreef een lovende bespreking van het rapport in de aflevering van het tijdschrift *Waterschapsbelangen* die op 15 december verscheen.⁵⁵⁵ Hij verschilde met de opsteller van het rapport van mening over onderdelen van de berekening, maar hij stemde in met de conclusie, dat de afvoercapaciteit vanuit de Friese boezem in

⁵⁵¹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 100

⁵⁵² *Ibid.*, p. 92

⁵⁵³ Over deze commissie hierboven p. 115-120

⁵⁵⁴ Hierna, p. 418

⁵⁵⁵ A.F. Spruyt, "De bemaling van Frieslands boezem", *Waterschapsbelangen* 43 (1958), p. 187-190

de nabije toekomst met 6000 m³ per minuut vergroot zou moeten worden. Een tweedeemaal met een vermogen van 4000 m³ per minuut zou daarin kunnen voorzien, als de resterende behoefte van 2000 m³ per minuut zou worden ondervangen door verbetering van de natuurlijke afwatering naar de Lauwerszee. De “ontworpen indijking” daarvan zou dan echter wel binnen afzienbare tijd haar beslag moeten krijgen. Friesland zou op een afgesloten en laaggehouden Lauwerszeeboezem continu ongeveer 3000 m³ per minuut extra kunnen spuien zonder noemenswaardige kans op gestremde lozing. De beide voorzieningen zouden tezamen een behoorlijke boezembeheersing verzekeren. Bovendien zou op deze manier “enige ruimte voor een voortgaande verbetering op cultuurtechnisch gebied in het territoire van Frieslands boezem” ontstaan. Spruyt meende tenslotte, dat op den duur aan de bouw van een derdeemaal niet te ontkomen zou zijn.

*Besluitvorming door Provinciale Staten: bekostiging door een
rijksbijdrage en een bemalingsbelasting*

Het eigenlijke *voorstel tot verbetering van de bemaling van de Friese boezem* werd enige dagen later, op 23 december 1958, door de Provinciale Staten besproken. Hendrik Vondeling opende, namens de fractie van de Partij van de Arbeid, de bespreking met een verwijzing naar de voorgeschiedenis.⁵⁵⁶ Hij zag het voorstel als het vervolg van een besluitvorming die reeds veertig jaar eerder, bij de totstandkoming van het Woudagemaal, begonnen was.

Hij was het er mee eens, dat een bemalingsbelasting het beste middel zou zijn om de exploitatiekosten gedurende dertig jaar over de Friese bevolking en de Friese grond om te slaan. Hij hoopte dat ook de regering voor dit standpunt te winnen zou zijn. De boezembemaling was immers van oudsher een zaak van de provincie, die daar voor toegerust was. Hij vond het dan niet zinvol om nu over te schakelen op “een groot waterschap of een nieuw lichaam, een ‘monster-waterschap’, dat de gehele provincie zou omvatten.”

Daarnaast benadrukte hij nogmaals dat de hele zaak ten nauwste samenhang met de drooglegging van de Lauwerszee, en de daardoor vrijkomende lozingscapaciteit.

Op twee onderdelen van het voorstel had hij kritiek. Het voorstel sprak van “een voldoende bijdrage” van het Rijk. Hij wilde dit concretiseren tot “ten minste 40%”. Daarnaast werd er gesproken over “de bouw van een gemaal bij

⁵⁵⁶ De gehele behandeling van het voorstel: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 406-444

Stavoren, met een vermogen van 4000 m³ per minuut”, als “eerste maatregel” voor een totale uitbreiding van de bemalingscapaciteit met 6000 m³ per minuut. Vondeling voorzag hier een herhaling van de halfhartige besluitvorming rond de stichting van het Woudagemaal. Hij wees er op dat een uiteindelijke uitbreiding van de totale lozingscapaciteit met 10.000 m³ per minuut nodig werd geacht. Naast de Lauwerszee-inpoldering zou daarvoor een extra bemalingscapaciteit nodig zijn van 6000 m³ per minuut. Waarom dan nu de kat uit de boom kijken? Hij wilde het voorstel dan ook zo aanvullen, dat onmiddellijk ook begonnen zou worden met de voorbereiding van een elektrisch gemaal van 2000 m³ per minuut bij Lemmer.

Zijn medelid Van der Laan, sprekend voor de fractie van de Christelijk-Historische Unie, wees er op dat de Lauwerszee en het tweede gemaal in feite weliswaar onlosmakelijk verbonden waren, maar dat de indijking van de eerste een zaak van het Rijk was, terwijl het tweede een provinciale aangelegenheid was. De indijking van de Lauwerszee achtte hij van beide het belangrijkste, omdat beheersing van de boezem niet hielp, wanneer men niet veilig was tegen het zeewater. Maar wanneer die inpoldering van de Lauwerszee toch enkele jaren vertraagd zou worden, was het maar zeer de vraag of uitbreiding van de bemalingscapaciteit op de boezem met 4000 m³ per minuut voldoende zou zijn.

Dat Gedeputeerde Staten de instelling van een groot waterschap, waaraan het beheer van de boezem zou worden overgedragen, onvoorwaardelijk van de hand wezen, had naar zijn zeggen zijn volle instemming. Dat gold ook voor de dekking van de jaarlijkse kosten door het heffen van een bemalingsbelasting in de vorm van extra-opcenten op de grondbelasting, ten behoeve van de provincie.

Ook de antirevolutionair Reitsma kwam terug op de besluitvorming rond het Woudagemaal. Toen dat in gebruik was genomen, was er blijkbaar een evenwicht bereikt in de waterstaatkundige toestand van Friesland. Dat was langzamerhand weer verstoord als gevolg van de toename van de bemalen oppervlakte, en de eisen die op landbouwkundige gronden aan de peilbeheersing werden gesteld. Er werd dus steeds sneller steeds meer water op de steeds kleiner wordende Friese boezem uitgeslagen, terwijl de lozingscapaciteit van die boezem bijna dertig jaar ongeveer constant gebleven was. Volgens Reitsma was deze ontwikkeling bij de besluitvorming in 1913 reeds voorzien, omdat de toekenning van de rijksbijdrage voor het eerste gemaal, in 1913, eigenlijk al een toezegging inhield voor subsidie voor de bouw van een tweede gemaal. De interne strijdigheid binnen het afwateringssysteem moest er vroeg of laat toe leiden, dat dat systeem niet meer werkte. Dat moment was nu bereikt. Maar niet alleen de noodzaak, ook de urgentie van verbetering was aanwezig, omdat de Cultuurtechnische Dienst zijn medewerking aan verbeteringen van de

ontwatering en ruilverkavelingen afhankelijk maakte van een betere beheersing van de Friese boezem.

De lozingscapaciteit kon, aldus Reitsma, slechts op twee manieren worden vergroot: door vergroting van de natuurlijke afstromingscapaciteit of door uitbreiding van de bemalingsmogelijkheden. Het eerste was alleen mogelijk als de Lauwerszee werd afgesloten en de afsluitdijk van spuisluizen voorzien zou zijn. Dan zou er wel ook een verbetering van de toevoerkanalen, speciaal naar Dokkumer Nieuwezijlen, nodig zijn. Hij juichte het toe, dat Gedeputeerde Staten hier tegelijkertijd een mogelijkheid zagen voor verbetering van de infrastructuur in het noordoosten. Maar hij zou dit wel graag in het besluit tot uitdrukking gebracht zien.

De vraag kon gesteld worden, of het juist was om ook het tweede, en later mogelijk een derde gemaal te stichten in het zuiden van Friesland. Immers, zware regenval ging vaak gepaard met opwaaiing in noordoostelijke richting, zodat de keersluis bij Terhorne dan zelfs gesloten moest worden. Reitsma meende echter dat het rapport aantoonde dat het tweede gemaal, mede gezien de grote watervoorraad in de meren, in het zuiden diende te komen. Hij vond het een belangrijke verbetering dat men nu gekozen had voor Stavoren in plaats van voor Laaxum. Ook hier gold, evenals bij de afsluiting van de Lauwerszee, dat uitvoering van de werken tegelijkertijd de infrastructuur in de streek, in dit geval rond Stavoren, zou verbeteren.

Het was duidelijk dat alleen een gecombineerde vergroting van de afstromingscapaciteit in het noorden, en van de bemalingscapaciteit in het zuiden de beheersing van de boezem kon verbeteren. Lauwerszee en tweede gemaal hingen dus onverbrekkelijk samen. Hij zou dit graag tot uitdrukking gebracht zien in het concept-besluit doordat daar gesproken zou worden over "uitbreiding der afstromings- en bemalingscapaciteit met ongeveer 10.000 m³ per minuut".

Hij was het eens met Gedeputeerde Staten, dat de verbetering van de waterlossing geen reden was om de manier waarop de Friese boezem beheerd werd, te wijzigen door dat beheer over te dragen aan een waterschap, in welke vorm dan ook. Het beheer van die boezem had in Friesland immers "een dusdanig algemeen provinciaal karakter", dat het bij de provincie moest blijven. Maar in Den Haag stelde men dit klaarblijkelijk ter discussie. Hij wilde het besluit daarom in deze geest aanvullen.

Ook de bemalingsbelasting had zijn instemming. Omdat Den Haag ook op dit punt moeilijkheden maakte, leek het hem goed, de instemming van de Provinciale Staten met die bemalingsbelasting eveneens in het besluit op te nemen.

Evenals Hendrik Vondeling had Reitsma moeite met de wijze waarop Gedeputeerde Staten spraken over de dekking van de te maken kosten. Hij stelde daarom voor in het besluit op te nemen dat deze aspecten later afzonderlijk behandeld zouden worden.

Verder wilde hij dat de machtiging om het werk aan het tweede gemaal te beginnen, zou worden uitgebreid met een zinsnede, waardoor ook de verbetering van de lozingscapaciteit in het noorden ter hand zou kunnen worden genomen, want ook hij vond dat de Lauwerszee en het tweede gemaal niet los van elkaar te zien waren.

De nestor van de Staten, de 77-jarige oud-burgemeester Falkena, voorzitter van de fractie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, die niet in het college van Gedeputeerde Staten vertegenwoordigd was, was knorrig. Het voorstel was veel te laat ingediend. Bovendien was het “allemaal wat vaag en eigenlijk [stond] er niets vast”. Het enige dat wel vast stond, was dat er van het ministerie van Landbouw en van de Cultuurtechnische Dienst geen bijdragen te verwachten waren. Over de bekostiging van het provinciale aandeel waren van de betrokken ministers waren nog geen concrete antwoorden los gekomen. Het enige dat gebleken was, was “dat in bepaalde kringen een zekere voorkeur [bleek] te bestaan voor overdracht door de provincie van het beheer der Friese boezem aan een waterschap, zoals dat bij de waterschappen Rijnland en Delfland het geval [was]”. Dat klonk niet prettig in de oren, en daarom was het goed dat Gedeputeerde Staten zich hiertegen hadden verzet. Maar als men daar in Den Haag aan vasthield, wat dan? Net als het hele voorstel, was ook dit dus nog “zwevende”.

Hij was er tegen om Gedeputeerde Staten ruime financiële machtigingen te verstrekken. Dan zouden de Provinciale Staten niets meer te zeggen hebben. Datzelfde gold voor de beoordeling of de rijksbijdrage “voldoende” was. Die uitspraak hoorde bij de Provinciale Staten thuis, evenals besluiten over een bemalingsbelasting.

Hij was, naar zijn zeggen, overtuigd van de noodzaak van plannen betreffende deze zaak. Maar gezien alle onduidelijkheden in het plan, wilde hij de behandeling ervan opschorten totdat duidelijk zou zijn, wat er van het Rijk te verwachten was. Vervolgens zouden Gedeputeerde Staten kunnen komen met een concreet voorstel hoe het restant betaald zou moeten worden. Dan zouden de Provinciale Staten in één keer een duidelijk besluit kunnen nemen.

De sociaaldemocraat De Haan ging uitgebreid in op de in Den Haag levende wens, om het provinciale boezembeheer over te dragen aan een waterschap. Die wens was volgens hem ingegeven door de gedachte, dat het Rijk dan niet zou hoeven bij te dragen aan een betere boezembeheersing. Een waterschap zou de kosten daarvan immers kunnen omslaan over de belanghebbende ingelanden. De situatie waarin de provincie de boezem beheerde, werd in Friesland “vrij normaal” gevonden, maar gold elders als “uitzonderlijk”.

De Haan beluisterde een herhaling van de discussie die gevoerd was bij de besluitvorming rond het Woudagemaal. Hij was het met Gedeputeerde Staten

eens, dat overdracht van het boezembeheer in de gegeven omstandigheden onverantwoord was. In de eerste plaats zou de instelling van een waterschap dat heel Friesland zou omvatten, een tijdrovende zaak zijn. Bovendien waren er praktische problemen te verwachten op het gebied van huisvesting en administratie, waarvan de oplossing kostbaar zou zijn. En tenslotte was de instelling ook overbodig, want een bemalingsbelasting was even adequaat als de heffing van een omslag.

Er was in de vorm van de provinciale waterstaatsdienst al een bestaande organisatie die uitstekend toegerust was voor het beheer van de boezem. Als het Rijk deze eenvoudige oplossing niettemin van de hand wees, hoefde dat niet uit onnozelheid te zijn. Het zou ook kunnen voortkomen uit de wens om niet aan “de buitengewesten” te moeten bijdragen. Dat zou zeer aanvechtbaar zijn. Ging men ook bij projecten in de Rijnmond “belanghebbenden” belasten, om de investeringskosten terug te winnen? Neen; het was dan ook onvoorstelbaar dat men dat dan in Friesland wel zou doen. Daarom zou bij het Rijk moeten worden aangedrongen op een bijdrage van meer dan 40%.

De KVP-er De Jong had er aan alle vragen en opmerkingen maar één toe te voegen. Hij wilde weten wat Gedeputeerde Staten konden vertellen over de weerstanden die er bij de rijksoverheid bestonden om te komen tot besluiten over de Friese plannen. Waarom waren er in Den Haag telkens bezwaren? Waren die alleen van financiële aard, of ook van andere?

Gedeputeerde Hoogland begon zijn antwoord met een aantal opmerkingen van algemene aard.⁵⁵⁷

De boezembeheersing was voor Gedeputeerde Staten een zeer belangrijk deel van het werk van het provinciaal bestuur. Er was weliswaar een peilverordening, maar Gedeputeerde Staten moesten meestal naar omstandigheden handelen. Daar waren zij naar zijn mening ook redelijk in geslaagd, hoewel zij te hoge waterstanden niet altijd hadden kunnen voorkomen.

Van groot belang voor de boezembeheersing noemde hij de aanwezigheid van de inlaatsluis bij de *Teroelsterkolk*. Die sluis was in 1938 in bedrijf gesteld, als verruiming van de inlaatmogelijkheid die er was bij *Tacozijsl.*⁵⁵⁸ Doordat die sluis er was, aldus Hoogland, hoefde men 's zomers geen water meer “in voorraad” te houden, maar kon men direct op het gewenste peil gaan afmalen. Als er dan vervolgens 's zomers te weinig water zou zijn, kon men dat eenvoudig inlaten.

⁵⁵⁷ Het betoog van Hoogland: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 422-438

⁵⁵⁸ Wouda, *Afwatering*, p. 223

De inzet van het Woudagemaal kende elk jaar een paar kritische momenten. Het eerste daarvan viel in de nazomer. Dan moest men zorgen de waterstand laag te houden, omdat laag gelegen landen bij een peil van 20 cm. boven FZP al dras werden of onder water stonden.⁵⁵⁹ Een tweede kritisch moment deed zich volgens Hoogland voor aan het eind van het jaar, wanneer de vorst inviel terwijl het gemaal zou moeten draaien. Men moest het gemaal dan stil zetten wegens de vorming van grondijs, terwijl het water eigenlijk te hoog stond. Als derde kritisch moment noemde hij het tijdstip in de winter waarop de dooi inviel. Er kwamen dan grote hoeveelheden smelt- en regenwater los, terwijl de grond dan nog geen water opnam. Al dat water ging dus rechtstreeks naar sloten en vaarten. Daar werd het zo snel mogelijk uitgedraaid, zodat de boezem een zeer grote hoeveelheid water te verwerken kreeg.

Hoogland benadrukte ook het belang van de sluis bij Terhorne. Dit is een dubbele keer-schutsluis, die alleen gesloten werd en wordt, wanneer door opwaaiing vanuit het zuidwesten te veel water naar het noordoosten werd en wordt gestuwd. Hoewel dat niet vaak gebeurde, noemde hij de sluis toch van groot belang voor de beheersing van de boezem.

Hij gaf vervolgens aan welke belangen er met het boezembeheer verbonden waren. Dat waren in de eerste plaats uiteraard de landbouwbelangen. Maar ook de scheepvaart had een belang: bij een flink hoge, maar vooral een constante waterstand. En tenslotte moest ook voor bebouwde gronden, met het oog op de uitmonding van rioleringen, de waterstand niet te hoog zijn. De provincie was er naar zijn mening in het algemeen vrij redelijk in geslaagd het peil constant te houden.⁵⁶⁰

Hoogland probeerde de opvatting te weerleggen, dat alleen de lage gronden belang hadden bij bemaling. Men moest zich de gedachte eigen maken dat de neerslag gelijkelijk op alle land viel. Zowel de hoge als de lage gronden droegen dus bij aan de hoeveelheid water die verwerkt moest worden. De cijfers in het *Rapport Bemaling Frieslands boezem* lieten zien, dat de inwerkingstelling van het Woudagemaal een grote verbetering had betekend voor de boezembeheersing. Maar zij toonden ook dat er geleidelijk een teruggang was ontstaan.

⁵⁵⁹ Ter vergelijking zij vermeld dat bij het verschijnen van dit boek het streefpeil het gehele jaar door N.A.P. – 0,52 m. is. Omdat *Fries Zomerpeil* N.A.P. – 0,66 m. bedraagt, komt N.A.P. – 0,52 m. overeen met FZP + 0,14 m.

⁵⁶⁰ De *Handelingen* (Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197), p.425 leggen Hoogland hier in de mond dat de provincie er in geslaagd zou zijn om “de waterstand om de 50 cm boven F.Z.P. te houden”. Hier lijkt de notulist Hoogland verkeerd verstaan te hebben. Er zal 15 cm gezegd zijn. Dit getal strookt beter zowel met de op dat moment geldende peilverordening als met de feitelijke waarnemingen, zoals vermeld in het *Rapport Bemaling*, b.v. bijlage 4a.

Hierna ging Hoogland in op zaken die vanuit de Provinciale Staten ter sprake waren gebracht.

Hij ontkende dat de uitvoering van cultuurtechnische werken zou stagneren, omdat de provincie traag zou zijn in haar besluitvorming. Wel was het zo, dat voor de voortgang van die werken versterking van de bemaling een van de meest urgente zaken was.

Dat het overleg met "Den Haag" moeizaam verliep had verschillende oorzaken. In de eerste plaats stuitten de Friese wensen op de "bestedingsbeperking", die als gevolg van de moeilijke financiële positie van het Rijk van kracht was. Daarnaast vond men bij het ministerie van Verkeer en Waterstaat, en in het bijzonder bij Rijkswaterstaat, een *waterschap* het meest geschikte bestuursorgaan om de bemaling uit te breiden en daartoe bepaalde lasten op te leggen. Men voerde daar aan dat dit elders in het land uitstekend werkte: men had dan ingelanden en daarop kon men de lasten verhalen. Waarom wilde Friesland dan iets anders? Dat was natuurlijk wel zo, zei Hoogland, maar in Friesland was de geschiedenis nu eenmaal anders verlopen. Hier hadden Gedeputeerde Staten tot nu toe de boezem en het gemaal beheerd. Zij hadden in Den Haag dan ook betoogd, dat het zeer onwenselijk zou zijn, dat men dit omwille van de vorm zou gaan veranderen. Niet alleen zou er dan een nieuw lichaam gesticht moeten worden met een groot technisch en administratief apparaat, maar dat orgaan zou ook nog eens onttrokken zijn aan de rechtstreekse bemoeienis van de Staten. Gedeputeerde Staten hadden bereikt, dat het ministerie bleef vinden dat de oprichting van een *waterschap* de beste vorm was om dit probleem aan te pakken, maar dat het, nu het in Friesland eenmaal was zoals het was, dan maar op de Friese manier moest. Gedeputeerde Staten hadden vervolgens betoogd, dat men de tot dusverre bewandelde weg wilde blijven bewandelen, en dat men daarvoor een bemalingsbelasting moest kunnen heffen. Dat moest besproken worden met het ministerie van Financiën. Ook daar had men begrip gevonden. En tenslotte konden ook de ministeries van Binnenlandse Zaken en van Landbouw zich met een en ander verenigen. Hoogland was prees zich gelukkig dat de besprekingen vooral met hoge ambtenaren waren gevoerd, omdat in de situatie van dat moment overleg met ministers moeilijk zou zijn. Hij doelde hier op het feit, dat het vierde kabinet-Drees sinds 11 december 1958 demissionair was, nadat het door de *Katholieke Volkspartij* ten val gebracht was over de belastingvoorstellen van de minister van Financiën, de PvdA-er H.J. Hofstra. Op de ministeries deed men daarom alleen nog wat noodzakelijk afgedaan moest worden, en Hoogland betwijfelde of men zou vinden dat de uitbreiding van de bemalingscapaciteit van Friesland daar bij hoorde. In Haagse aangelegenheden was hij geen vreemdeling in Jeruzalem: in deze jaren was hij lid van de Eerste Kamer. De kennis van zaken en wegen, die dat ambt met zich meebracht, zal zeker van belang geweest zijn voor het verloop van de onderhandelingen.

Hij betoogde vervolgens dat hij zich kon voorstellen, dat men verrast was geweest over het voorstel om het gemaal niet in Laaxum, maar in Stavoren te bouwen. De principiële keuze was echter geweest of men de extra bemaling in het noorden of in het zuiden van Friesland wilde hebben. Nu gekozen was voor het zuiden, kwam de vraag naar de beste plaats aan de orde. Aanvankelijk was gekozen voor Laaxum, omdat dit de goedkoopste keuze leek. Het was inmiddels echter gebleken dat er in het IJsselmeer nog steeds zandverplaatsing optrad, met name naar de zandplaat *de Mokkebank*, die vóór Laaxum gelegen was. Bouw van het gemaal op die plaats zou genoodzaakt hebben tot extra maatregelen zoals de bouw van dammen. Daarom had men alsnog voor Stavoren gekozen. Hoogland wees erop, dat ook ir. Spruyt in zijn enkele dagen eerder verschenen bespreking van het rapport deze verandering had toegejuicht.

Gedeputeerde Staten hoopten ook dat de keuze voor Stavoren een impuls zou geven aan de industrialisatie van de regio. De grond die vrij kwam bij het graven van de toevoerkanalen zou gebruikt kunnen worden om terreinen geschikt te maken voor de vestiging van industrie. En het ministerie van Verkeer en Waterstaat had toegezegd na te gaan in hoeverre de geulen in het IJsselmeer geschikt voor bevaring te maken waren. De sluis in Stavoren was volgens Hoogland “een moeilijk geval”. In het verleden was bij het Rijk gepleit voor middelen voor het vergroten van de sluis, die eigendom van de gemeente was, om op die manier Stavoren tot invalspoort naar de zuidwesthoek te maken. Van rijkswege was er toen op gewezen, dat het eerder de keuze van de provincie was geweest om Lemmer die functie te geven. Daar had het Rijk toen aan meegewerkt, evenals aan een dergelijke toerusting van Harlingen. Het was begrijpelijk dat men er nu niet voor voelde, ook Stavoren daar nog voor in aanmerking te doen komen. Een nieuwe sluis zou zeker een miljoen gulden kosten.

Voor de bekostiging van een nieuw gemaal stonden niet veel andere mogelijkheden open dan de heffing van een bemalingsbelasting. Die zou de vorm moeten hebben van *opcenten*, een procentsgewijze verhoging op de grondbelasting. Als het voorstel dat nu besproken werd, zou worden aangenomen, zouden Gedeputeerde Staten de rijksoverheid kunnen vragen een wet tot stand te brengen, waarbij het provinciaal bestuur gemachtigd zou worden om dergelijke opcenten te heffen. De Provinciale Staten zouden vervolgens over de hoogte van die belasting, en de verdeling ervan over *gebouwd* en *ongebouwd* moeten beslissen.

Het leek te verwachten dat het Rijk een subsidie van 40% zou gaan geven. Als het gemaal fl. 10 miljoen zou gaan kosten, zou de provincie dan toch nog fl. 6 miljoen moeten betalen. Maar een hogere rijksbijdrage leek niet te verwachten. Ook hier speelde de geschiedenis weer een rol. Het Woudagemaal was door het Rijk gesubsidieerd met 40% van zijn stichtingskosten en daarop baseerde men ook nu het percentage van de rijkssteun.

Vervolgens ging Hoogland in op de samenhang tussen de inpoldering van de Lauwerszee en het stichten van een tweede gemaal. Het rapport *Bemaling Frieslands boezem* kwam tot een mechanische afvoer van 6000 m³ per minuut. Dan zou er op andere wijze nog 4000 m³ per minuut afgevoerd moeten worden. Gedeputeerde Staten gingen er, naar zijn zeggen, van uit dát de Lauwerszee zou worden ingepolderd. Zij waren in afwachting van een rapport waarin het effect van die inpoldering op de afwatering van de Friese boezem uiteengezet zou worden. Naar verwachting zou daar 3000 tot 4000 m³ per minuut kunnen worden afgestroomd. Wat er in het noorden gebeurde, zou van invloed zijn op wat men in het zuiden zou moeten doen. Daarom wilden Gedeputeerde Staten beginnen met een tweede gemaal van 4000 m³ per minuut. Zij wilden niet verder gaan voordat zij precies wisten, waar men aan toe was. Hij doelde hier niet alleen op de inpoldering zelf, maar ook op de vraag of het Rijk bij Dokkumer Nieuwezijlen naast de oude sluis uit 1729 ook een nieuwe sluis zou aanleggen.⁵⁶¹ De bouw van een gemaal van 4000 m³ per minuut zou de kans dat dat gebeurde, vergroten, omdat die sluis dan noodzakelijk zou zijn voor de afwatering van de provincie. Het is opmerkelijk dat Gedeputeerde Staten het Rijk onder druk wilden zetten, door de capaciteit van het gemaal welbewust krap te begroten. Hoogland gaf aan, dat Gedeputeerde Staten vooral hierom hoopten, dat de Provinciale Staten genoeg zouden nemen met een gemaal van 4000 m³ per minuut. Hij zei er niet bij, of Gedeputeerde Staten, als die vergroting van de sluisencapaciteit bij Dokkumer Nieuwezijlen een feit zou zijn, alsnog zouden voorstellen de capaciteit van het te bouwen gemaal wat ruimer te begroten.

Bij de beantwoording van de afzonderlijke sprekers gaf Hoogland aan dat de wijzigingsvoorstellen van Statenlid Reitsma grotendeels in een nieuw ontwerp-besluit waren verwerkt.

Ingaand op de opmerkingen van Falkena, zei hij, dat het geen bijzondere betekenis had, dat het ministerie van Landbouw niet meewerkte. Het was een Haagse afspraak, dat nooit twee departementen meebetaalden aan een en dezelfde zaak. En in dit geval hadden de betrokken ministeries uitgemaakt, dat het een zaak voor Verkeer en Waterstaat was. Hij verwachtte, dat de eerste plannen waaraan het Rijk zou willen meewerken, betrekking zouden hebben op de toevoerkanalen. Deze zouden vermoedelijk eerst aangelegd moeten worden, om de aanvoer van bouwmaterialen voor het gemaal mogelijk te maken. Hij hoopte dat de plannen een half jaar later, in de zomerzitting van de Staten, voorgelegd zouden kunnen worden.

⁵⁶¹ Dit gebeurde inderdaad. De oude sluis werd zodanig veranderd, dat hij nog slechts als spuisluis kan dienen. Daarnaast werd aan de zuidzijde een nieuwe schutsluis aangelegd. (Nouta, *Dokkumer Nieuwe Zijlen*, p. 90-111)

Hoogland besloot zijn uiteenzetting met een verzoek aan de Staten om een zo breed mogelijke steun te geven aan het gewijzigde voorstel van Gedeputeerde Staten, waarin veel van de gemaakte opmerkingen verwerkt waren.

Dat gebeurde. Met algemene stemmen werd het voorstel aangenomen. De uiteindelijke tekst luidde:

De Staten van de provincie Friesland;

Gezien het voorstel van de Gedeputeerde Staten van 10 november 1958, no. 217, 4^e afdeling;

Besluiten:

- 1°. In principe in te stemmen met de door Gedeputeerde Staten voorgenomen maatregelen tot verbetering van de beheersing van de boezem van Friesland, bestaande in uitbreiding van de afstromings- en bemalingscapaciteit met $\pm 10.000 \text{ m}^3 / \text{min.}$ en hen uit te nodigen, de plannen voor een en ander met spoed te doen uitwerken;*
- 2°. Gedeputeerde Staten te machtigen om, indien het rijk een bijdrage van ten minste 40% in de kosten verleent en voor de dekking van de overige kosten een afzonderlijke bemalingsbelasting mag worden geheven, als eerste maatregel over te gaan tot de bouw van een gemaal bij Staveren, met een vermogen van $4000 \text{ m}^3 / \text{min.}$ en tot het uitvoeren van de daarmee samenhangende werken, en tot datgene, wat nodig is voor de verbetering van de toevoerkanalen naar de Dokkumer Nieuwezijlen, de aankoop van gronden voor beide projecten daaronder begrepen, zulks met dien verstande, dat het plan voor dit gemaal en de daarmee samenhangende werken, zomedee een eventueel in te voeren bemalingsbelasting nog nader aan de goedkeuring der Staten zullen worden onderworpen;*
- 3°. Gedeputeerde Staten te machtigen om voor de betaling van de voor rekening van de provincie blijvende kosten een of meer leningen ten laste van de provincie aan te gaan, met een looptijd van ten hoogste 30 jaren.*

De praktische gevolgen van de mogelijke instelling van een bemalingsbelasting kwamen meteen aan de orde bij de bespreking van een van de volgende agendapunten: een reglementswijziging voor het waterschap *De Schoterlandse Compagnonsvaart*. In reactie op de opmerking van Hoogland, dat het niet meer dan billijk was, dat ook de hoge gronden bijdroegen in de kosten van bemaling van de boezem, vroeg Hendrik Vondeling, zoals ook Adam Vondeling al gedaan had bij de algemene beschouwingen, of het dan ook niet voor de hand lag, dat de provincie de opmaling van water naar de hogere gronden, in geval van droogte, voor haar rekening nam. Het uiteindelijke resultaat daarvan zou zijn dat de lastenheffing over de hele provincie gelijk zou worden.⁵⁶²

⁵⁶² Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 446-447

Gedeputeerde Gerbrandij, tot wiens portefeuille de waterschappen en hun reglementering behoorden, ontliet, evenals Hoogland dat bij de algemene beschouwingen gedaan had, een antwoord op de vraag van Vondeling door te zeggen dat dit een zaak was voor de drie maanden tevoren ingestelde *Commissie Watervoorziening provincie Friesland*.⁵⁶³ Maar hij kon nu al aangeven, dat de kosten van boezembemaling en van opmaling voor de hogere gronden in zijn ogen “niet onlosmakelijk” aan elkaar verbonden waren.

Vondeling was dat met hem oneens. Hij kon zich voorstellen “dat de bewoners van de hogere gronden deze dingen toch wel in zeer sterk verband [zagen]”.⁵⁶⁴ Gerbrandij vond dat hij dat dan maar opnieuw aan de orde moest stellen als de instelling van een bemalingsbelasting aan de orde zou komen.

Reactie van de minister. Bemalingsbelasting of een waterschap?

Op 26 januari 1959 brachten Gedeputeerde Staten de minister van Verkeer en Waterstaat op de hoogte van dit besluit. In zijn korte begeleidende brief wees het college de minister er op, dat de Provinciale Staten het ontwerp-besluit hadden gewijzigd.⁵⁶⁵ In plaats van over “een voldoende bijdrage” spraken de Staten over “een bijdrage van tenminste 40%” van rijkswege, omdat ook naar hun mening de provincie daarop “op grond van de geschiedenis der totstandkoming van het Ir. D.F.Woudagemaal morele aanspraken [kon] doen gelden”. Gedeputeerden vroegen de minister om, ondanks de demissionaire status van het kabinet, snel tot een uitspraak te komen, omdat verbetering van de boezembeheersing van groot belang was voor de provincie, “die zich veel moeite [zou] moeten getroosten om zich aan haar positie van achtergebleven gebied te ontworstelen”.

Op 22 april 1959 antwoordde de minister.⁵⁶⁶ Daarbij ging hij in op het *Rapport Bemaling Frieslands boezem*. De belangrijkste redenen voor verbetering van de boezembeheersing die hij daar vermeld had gezien, waren “de veiligheid der polderkaden en het waterbezwaar buiten de boezem”. De eerste reden achtte hij niet erg zwaarwegend. Hij had “de overtuiging dat ... een verhoging van de bemalingscapaciteit met 2000 m³/min. voldoende [zou] zijn om bij de in het rapport als maatgevend aangenomen neerslag van 64 mm in één week het boezempeil niet hoger dan tot gemiddeld 0,40 m + F.Z.P. te laten oplopen.” Dat

⁵⁶³ *Ibid.*, p. 449

⁵⁶⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 452-453

⁵⁶⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 35, punt E-7, bijlage BV, p. 2-3

⁵⁶⁶ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 35, punt E-7, bijlage BV, p. 3-5

zou het resultaat zijn van niet alleen de recente verbeteringen aan het Woudagemaal, maar ook van de mogelijkheid tot sluiting van de sluis bij Terhorne. Door sluiting van deze sluis, aan de noordkant van het Sneker meer, kon het noordelijk deel van de boezem nu, aldus de minister, bij krachtige opwaaiing naar het noorden toe beter beheerst worden dan in de hoogwaterperioden 1947/1948 en 1950/1951, toen dit nog niet mogelijk was. Hij had dit gemist in het rapport. Het waterbezwaar op de boezem, dat in de toekomst verwacht kon worden als gevolg van de versterking van de polderbemalingen en door aanpassing van de detailontwatering, woog zwaarder voor hem. Dat waterbezwaar zou volgens hem opgevangen kunnen worden door de boezembemaling niet met 2000, maar met 4000 m³ per minuut te versterken. De minister verklaarde zich bereid om voor een dergelijk gemaal een subsidie van 40%, met een maximum van vier miljoen gulden, te verlenen. Aan deze toezegging verbond hij wel enkele voorwaarden: bemoeienis met het plan- en bouwproces, geen lozing op het IJsselmeer in de, naar verwachting zeldzame, gevallen waarin dit tot een bepaald peil gestegen zou zijn, en veel beter onderhoud van de polderkaden. De minister liet vervolgens weten, dat hij de inpoldering van de Lauwerszee niet zag als een bijdrage aan de verbetering van de Friese waterbeheersing. Daarom zag hij geen reden om subsidie te geven voor verruiming van de toevoerkanalen naar de Dokkumer Nieuwe Zijlen. Als in de toekomst zou blijken dat, na de totstandkoming van een tweede gemaal, vergroting van de mogelijkheden om in het noorden te spuien toch wenselijk bleef, dan zou daar over gepraat kunnen worden.

Ook wat de dekking van het provinciale aandeel in de uitgaven betreft, was het antwoord van de minister terughoudend. Hij kon er niets over zeggen of dat zou moeten plaatsvinden door een bemalingsbelasting of door een heffing door een op te richten waterschap. Daarvoor moest men bij de minister van Binnenlandse Zaken zijn. Een eventueel wetsontwerp tot heffing van een bemalingsbelasting zou door deze ingediend moeten worden. Maar naar de mening van de minister van Verkeer en Waterstaat "[verdiende] het ... aanbeveling het boezembeheer [der] provincie op dezelfde voet in te richten als elders in ons land, alleen reeds omdat het van belang [was] dat de overheidstaken op uniforme wijze [werden] verdeeld".

Op 8 juni 1959 stuurde het college van Gedeputeerde Staten een brief naar de Provinciale Staten over de heffing van een bemalingsbelasting.⁵⁶⁷ De brief begon met een verwijzing naar het Statenbesluit van 23 december 1958 en gaf vervolgens de briefwisseling daarover met de minister weer. Gedeputeerde Staten stelden tevreden vast dat men opnieuw een stap dichterbij gekomen was bij

⁵⁶⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 35, punt E-7

het doel, de verbetering van de beheersing van de Friese boezem. Zij hadden er begrip voor dat de minister niets had willen zeggen over de toevoerkanalen naar Dokkumer Nieuwe Zijlen, nu – zo schreven zij – in regeringskringen geen zekerheid bestond over de plannen met de Lauwerszee. Maar zij hadden ernstige bedenkingen tegen de mogelijkheid van een maalverbod als het peil van het IJsselmeer te hoog gestegen zou zijn. Vrije lozing op de Zuiderzee en de mogelijkheid van een tweede gemaal waren er eerder dan het IJsselmeer. Wanneer de aanleg en het beheer van dat meer zouden noodzaken tot beperking van de lozingsmogelijkheden van gronden die voordien onbelemmerd konden lozen, zou dat niet ten koste van oudere, bestaande belangen mogen gaan. Dat zou bovendien bij wet, en niet als subsidievoorwaarde geregeld moeten worden. Maar gedeputeerden schreven niet te kunnen vaststellen wat de reële betekenis van deze voorwaarde was. Zij zouden geneigd zijn om haar principieel af te wijzen, omdat zij meenden dat men niet lichtvaardig een voorwaarde kon aanvaarden “die voor het nageslacht tot grote moeilijkheden zou kunnen leiden.” Zij gingen er aan de andere kant van uit, dat geen enkele minister en geen enkele regering in de toekomst maatregelen zouden nemen, die de waterhuishouding van Friesland in gevaar zouden kunnen brengen. Daarom stelden zij de Provinciale Staten voor om deze voorwaarde te aanvaarden, maar slechts onder het voorbehoud dat er geen financieel of ander nadeel voor de provincie uit voort mocht vloeien, en dat de provincie de vrijheid hield om zich te verzetten tegen maatregelen die dergelijk nadeel zouden kunnen veroorzaken.

Het was dringend, dat de bouw van het tweede gemaal voortgang vond. De provinciale waterstaat werkte daar “met man en macht” aan. Daarom moest, nu de rijkssubsidie toegezegd was, ook de mogelijkheid tot heffing van een bemalingsbelasting worden verwerkelijkt. Voordat een verzoek daartoe tot de minister van Binnenlandse Zaken zou worden gericht, wilde het college de gevraagde maatregel zo concreet mogelijk maken. Het rekende de Staten voor dat het voor de bekostiging van stichting en exploitatie van een gemaal met een vermogen van 4000 m³ per minuut, dat fl. 10 miljoen zou kosten, en waaraan het Rijk fl. 4 miljoen zou bijdragen, nodig zou zijn om in de eerste dertig jaar ongeveer 28 procenten op de grondbelasting voor ongebouwd en gebouwd onroerend goed te heffen. Daarna zouden de exploitatiekosten uit de normale inkomsten van de provincie betaald moeten worden. Gedeputeerde Staten vroegen de Provinciale Staten daarom om er mee in te stemmen, dat zij, gedeputeerden, er naar zouden gaan streven dat de provincie van de rijksoverheid een machtiging zou krijgen “tot het heffen gedurende 30 jaar van een bemalingsbelasting van maximaal 30 extra-opcenten op de grondbelasting voor ongebouwd en gebouwd.”

Op 15 juli 1959 spraken de Provinciale Staten over deze brief.⁵⁶⁸ Gedeputeerde Hoogland lichtte het voorstel toe. Sinds de Staten een half jaar tevoren hadden uitgesproken, dat er een tweede gemaal moest komen, had de rijksoverheid toegezegd dat de provincie 40% van de kosten, voor zover die de tien miljoen gulden niet te boven zouden gaan, als subsidie zou krijgen. Het Rijk had hieraan wel enkele voorwaarden verbonden. In de eerste plaats wilde men aanvankelijk dat de capaciteit van het gemaal beperkt zou worden tot 2000 m³ per minuut. Dat had bij hem grote verbazing gewekt, omdat het rapport duidelijk aangaf dat dit bij lange na niet voldoende was. Maar omdat “de poldergemalen en de gemalen van de waterschappen” zo toenamen in vermogen, was men er toch van overtuigd geraakt, dat het tweede gemaal een capaciteit van 4000 m³ per minuut zou moeten hebben. Het feit dat Hoogland sprak over “de poldergemalen en de gemalen van de waterschappen” illustreert nog eens de prominente plaats van de niet-gereguleerde particuliere polders naast de waterschappen in deze jaren waarin het waterschapsbestel in Friesland volop ter discussie stond. Behalve over de capaciteit was er nog een tweede voorwaarde gesteld. Bij een bepaald peilniveau in het IJsselmeer zou het tweede gemaal stilgelegd moeten worden. Deze voorwaarde was plotseling uit de lucht komen vallen, terwijl de kwestie van het tweede gemaal “al tientallen jaren” speelde, en het gemaal misschien zelfs wel “te laat” werd gesticht. Deze voorwaarde zou in de praktijk waarschijnlijk niet erg hinderlijk blijken te zijn. Maar Gedeputeerde Staten waren het er toch mee oneens, en zij zouden proberen dit ongedaan gemaakt te krijgen. Een derde eis tenslotte was, dat de kaden in orde zouden moeten zijn. Volgens Hoogland was dit het intrappen van een open deur. Bij de waterschappen zou niet de gedachte post moeten vatten, dat het onderhoud van de kaden na de inwerkingstelling van een tweede gemaal minder aandacht zou hoeven te krijgen. Nu sprak Hoogland alleen over de waterschappen, omdat die onder toezicht van Gedeputeerde Staten stonden. De niet-gereguleerde polders, die evenzeer kaden beheerden, vielen buiten dit toezicht. Het lijkt bepaald niet denkbeeldig dat men daar, in de wetenschap dat overtollig water toch weggemalen zou worden, iets luchthartiger tegen het onderhoud van de kaden aan zou gaan kijken, temeer daar men een bemalingsbelasting zou moeten gaan betalen. Deze Haagse voorwaarde lijkt dan ook van een goed inzicht in de psychologie van de polderbesturen te getuigen, hoe getroffen Hoogland zich er ook door toonde.

Een zaak die ook door de minister aan de orde was gesteld, was de vorming van één waterschap. Dat werd vooral gewenst “omdat het elders ook zo [was] ge-

⁵⁶⁸ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 198. De gehele behandeling van het voorstel: p. 283-293.

regeld.” Gedeputeerde Staten vonden dit een zeer zwak argument. Zij hadden overigens niet de indruk dat die vorming een dwingende eis was. Hoogland zei het gevoel te hebben, dat het ministerie de opgave om het boezembeheer bij één waterschap onder te brengen, onderschatte. Daarbij werd klaarblijkelijk gedacht aan de Hollandse *hoogheemraadschappen*. Dat zou natuurlijk wel kunnen, maar er zou een enorm administratief apparaat opgebouwd moeten worden. Bovendien zou ook het hele technische apparaat, gemalen, schut-, spui- en inlaatsuizen, bij dat waterschap ondergebracht moeten worden. En waarom zou men dan ook niet meteen aan de zeeweringen denken? Als men zich op de hoogte zou stellen van de historisch gegroeide situatie, aldus Hoogland, zou men zien, dat dit niet zonder meer aan Friesland opgelegd kon worden. Gedeputeerde Staten vonden het dan ook onaanvaardbaar.

Hoogland verklaarde zich gelukkig er mee dat ook anderen zich met de bemalingsbelasting bezig hielden. Hij doelde hier op de *Friesche Maatschappij van Landbouw* en de *Christelijke Boeren- en Tuindersbond* (CBTB). Hij zou elke regeling die beter was dan het heffen van opcenten op de grondbelasting graag toepassen, maar Gedeputeerde Staten zagen zo’n betere regeling niet, evenmin als de *Friesche Maatschappij*. Deze laatste zou de grondbelasting graag afgeschaft zien. Zij vreesde dat die afschaffing moeilijker zou worden wanneer er een bemalingsbelasting aan de grondbelasting verbonden was. Maar desondanks zag zij geen alternatief voor de bemalingsbelasting. De CBTB, de organisatie waar gedeputeerde Gerbrandij voorzitter van was, had de suggestie gedaan, om eenmalig een omslag van tien gulden per hectare te heffen. Dan zou het benodigde bedrag in één keer ontvangen worden. Maar dat was volgens Hoogland niet te realiseren. De heffing zou moeten plaatsvinden via een waterschap, het waterschap dat men juist niet wilde. En voor de oprichting van een waterschap dat uitsluitend zou worden opgericht om éénmaal tien gulden per hectare op te halen en de Haagse subsidie in ontvangst te nemen, hoefde men in Den Haag geen medewerking te verwachten, evenmin als voor een wet op grond waarvan de provincie zo’n eenmalige belasting zou mogen heffen. Er bleef dan ook niets anders over dan een koppeling aan de grondbelasting. Hoogland zei zich ervan bewust te zijn, dat de grondslag voor de heffing van die belasting verouderd was, en dat dit leidde tot regionale verschillen in de hoogte ervan. Maar wanneer over heel Friesland hetzelfde bedrag geheven zou worden, zou dat ook weer als onbillijkheid ervaren worden. Hij doelde hier op de overtuiging van bewoners van de hoge gronden, met name in het zuidoosten, dat daar geen bemaling nodig was, en dat zij *dus* niet mee hoefden te betalen. Er bleef dus niets anders over dan een bemalingsbelasting die gekoppeld was aan de grondbelasting. Ook al zat er in de onderlinge verschillen tussen de verschillende streken in Friesland enige on-

billijkheid, in absolute bedragen ging het niet om veel geld, aldus Hoogland. Bij Jelsum bijvoorbeeld, een plaats met een hoge heffingsgrondslag, bedroeg de grondbelasting fl. 1,50 per hectare. Dat was nauwelijks één procent van de pacht, en één promille van de bruto-onkosten, ter grootte van fl. 1500, van zo'n hectare. In de kleibouwstreek – waar Hoogland vandaan kwam – bedroegen de bruto-onkosten fl. 2000, en als het om aardappelen ging, zelfs fl. 3000. Het was dus duidelijk dat de opcenten voor de bemalingsbelasting zouden gaan om bedragen die binnen de gehele bedrijfsvoering van geringe betekenis waren. Hoogland had de indruk, dat er bij de betrokken ministeries – Financiën, Verkeer en Waterstaat, en Binnenlandse Zaken – de bereidheid bestond om Friesland te helpen. Er zou nu aan het ministerie van Binnenlandse Zaken gevraagd worden een wet te ontwerpen die het mogelijk zou maken dat er 30 opcenten op de grondbelasting voor gebouwd en ongebouwd geheven zouden worden. De Staten van Friesland zouden dan uiteraard moeten bepalen in welke mate die mogelijkheid zou worden benut. Zou het bedrag dat nodig was voor rente, afschrijving en exploitatie ten volle door opcenten moeten worden gedekt, of zou men ook andere middelen weten te vinden? Daarover zou in de toekomst beslist moeten worden. Maar op dit moment was het van belang dat de Staten eensgezind hun steun gaven aan het voorstel van Gedeputeerde Staten, opdat deze bij verdere besprekingen in Den Haag zo sterk mogelijk zouden staan.

Tot slot verwees Hoogland naar het verband tussen de afsluiting van de Lauwerszee en de bouw van een tweede gemaal, met het oog op de afwatering vanuit de Friese boezem. Het zou in zijn ogen al te hoog spel zijn om te zeggen, zoals gesuggereerd was, dat Friesland het tweede gemaal niet wilde, als de rijksoverheid niet bereid zou zijn om de Lauwerszee af te dammen en om de toevoerkanalen naar de Lauwerszee tot stand te brengen. “Men [behoefde] zich niet te verbeelden, dat men in het Westen de noodzaak daarvan volledig [inzag]. Wanneer daar misschien 95% van de mensen nog nooit van de Lauwerszee [had] gehoord, zou dat hem in het geheel niet verwonderen...”. Men kon niet veel meer doen dan er “in Den Haag en in het Westen” begrip voor proberen te kweken dat de afsluiting van de Lauwerszee voor Friesland van groot belang zou zijn, met het oog op “de veiligheid, de afwatering, de recreatie en de zoetwater-voorziening”.

Namens de fractie van de Partij van de Arbeid stemde Adam Vondeling, met enige kanttekeningen, in met het voorstel. Gezien het belang van het tweede gemaal voor heel Friesland ging hij er mee accoord, dat de hoge en lage gronden in gelijke mate zouden gaan bijdragen. Maar hij kwam opnieuw terug op wat al eerder door Hendrik Vondeling en hemzelf betoogd was: als men de

waterbeheersing in Friesland tot een algemene zaak wilde gaan maken, zou men daar toch ook de opmaling naar de hogere gronden in moeten gaan betrekken. Nu gebeurde dit niet: de opmaling in de Opsterlandse en Schoterlandse Compagnonsvaarten moest voor een derde gedeelte betaald worden door de gronden die geacht werden daarvan te profiteren. Naar Vondelings mening was het belang van waterinlaat en -opmaling voor de scheepvaart in heel Friesland minstens zo groot als voor de landbouw. Hij zou in de toekomst met betrekking tot de kosten van opmaling dan ook een andere gedragslijn dan tot dusverre gevolgd willen zien.

Voorzitter Falkena van de VVD-fractie wees er op, dat de grondbelasting een “oude, onbillijk werkende” belasting was. Verhoging daarvan met opcenten zou de onbillijkheid alleen maar groter maken. Daarom zou hij er de voorkeur aan geven, om opcenten te heffen op de inkomstenbelasting. Dan zou vrijwel iedereen in Friesland mee betalen. Maar hij had inmiddels begrepen dat men dat in Den Haag niet wilde. Daarom zou hij accoord gaan met de heffing van opcenten op de grondbelasting. Maar hij zou in de toekomst wel elk jaar bij de begrotingsbehandeling proberen te bereiken dat het aantal opcenten als bemalingsbelasting zo laag mogelijk, en zeker niet vanzelfsprekend steeds dertig, zou worden.

De angst van de *Friesche Maatschappij van Landbouw*, dat afschaffing van de grondbelasting moeilijker zou worden als daar ook een bemalingsbelasting aan gekoppeld was, achtte hij ongegrond. Als de Staten-Generaal die afschaffing zouden willen, “[zou] het natuurlijk nooit een belemmering mogen zijn, dat er toevallig in Friesland opcenten op werden geheven voor een bemalingsbelasting.” Dan zou men die grondbelasting moeten afschaffen en misschien alsnog overgaan tot de heffing van opcenten op de inkomstenbelasting.

Falkena's fractiegenoot Van Duinen, de financiële specialist van de VVD-fractie, was er van overtuigd, dat de heffing van opcenten op de grondbelasting de enige mogelijkheid was. Maar Friesland zou niet als vanzelfsprekend dertig opcenten hoeven te heffen. De grondslag voor de grondbelasting zou in de komende dertig jaar zeker omhoog gaan. Men hoefde zich dan dus ook niet te binden aan een termijn van dertig jaar. Maar een andere mogelijkheid dan het heffen van opcenten op de grondbelasting was er niet.

De historicus Van Buijtenen, lid van de KVP-fractie, was het niet met Falkena eens, dat, als de grondbelasting zou worden afgeschaft, de bemalingsopcenten vanzelf ook zouden verdwijnen. Hij wees op de analogie met de floerenbelasting, een oude Friese grondbelasting. Deze was in 1806 afgeschaft, maar de Friese waterschappen hadden haar nog tot tientallen jaren daarna moeten

hanteren als grondslag voor hun omslagheffing. Daarom zou hij meer voelen voor “een apart wetje, ... , waarin [zou staan], dat Friesland naar eigen zin en willekeur [kon] leven.”

Gedeputeerde Hoogland antwoordde op de opmerkingen van zijn partijgenoot Vondeling, dat naar zijn mening het inlaten van water steeds belangrijker werd. Hij hoopte dan ook dat de *Commissie Watervoorziening*, onder voorzitterschap van zijn ambtgenoot Gerbrandij, dit onderwerp voortvarend aan zou pakken. De betaling van de opmaling was al eerder in de Staten aan de orde geweest. Hij wilde daarover van gedachten wisselen als alle gegevens beschikbaar zouden zijn.

De heffing van opcenten op de inkomstenbelasting, zoals Falkena bepleitte, was door Gedeputeerde Staten in Den Haag aan de orde gesteld. Maar daar had men laten weten, dat dit “ten enenmale” niet ging. Naar het zich liet aanzien zou de grondbelasting op het gebouwd, na een verlaging van een aantal jaren tevoren, nu weer verhoogd worden. Daaruit bleek dat men, aan de kant van de regering, niet van plan was binnen afzienbare tijd tot de opheffing van die belasting over te gaan. Hij deelde naar zijn zeggen alle bezwaren die door de Staten geuit waren, maar hij zag geen andere uitweg dan een bemalingsbelasting in de vorm van een heffing van opcenten op de grondbelasting voor het gebouwd en ongebouwd. Hij hoopte dan ook dat de Staten zich eensgezind achter het voorstel zouden stellen. Dat deden zij, zonder hoofdelijke stemming.

1960-1961: Friesland wacht af

Een half jaar later, bij de algemene beschouwingen in december 1959 naar aanleiding van de begroting-1960, vroeg de woordvoerder van de VVD-fractie, W. van Duinen, naar de stand van zaken rond het tweede gemaal.⁵⁶⁹ Hij had gelezen dat er overleg was geweest met de minister van Verkeer en Waterstaat, met name over de wijze van aandrijving van het gemaal. Het college van Gedeputeerde Staten, ongetwijfeld gesteund door de directie van het Provinciaal Electriciteitsbedrijf, gaf, aldus Van Duinen, de voorkeur aan een elektrisch gemaal. Moest uit het feit, dat hier met de minister over gesproken moest worden, worden afgeleid, dat deze de voorkeur gaf aan een diesलगemaal? Dat had vele voordelen. Persoonlijk zou hij daar ook de voorkeur aan geven. Hij was het met Gedeputeerde Staten eens, dat de pompen door een Nederlandse firma geleverd moesten worden. En hoe stond het met de voortgang van het wetsvoorstel voor het heffen van een bemalingsbelasting?

⁵⁶⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 199, p. 68

Hendrik Vondeling sloot zich namens de PvdA-fractie bij de vragen en opmerkingen van Van Duinen aan.⁵⁷⁰

Daarnaast vroeg hij of het gerucht juist was, dat in het voorjaar van 1960 daadwerkelijk met de bouw begonnen zou worden. Verder wees hij er op, dat het nu mogelijk was om de sluis bij Stavoren te verbeteren. Hij meende te weten, dat veel schippers liever over Stavoren dan over Lemmer naar Holland voeren. Maar de sluis bij Stavoren was in zeer slechte staat. Nu er toch een kanaal moest worden gegraven, leek het zijn fractie van groot, ook financieel belang, om na te gaan of er dan niet meteen een nieuwe sluis kon worden gebouwd. Het leek hem ook de moeite waard om te onderzoeken of naast zo'n grootscheepsvaarwater niet ook industrieterreinen zouden kunnen worden aangelegd, met name voor bedrijven die op zo'n vaarwater waren aangewezen.

In zijn antwoord deelde gedeputeerde Hoogland mee, dat de plannen goed vorderden.⁵⁷¹ Men was bezig met de grondaankopen, en voor zover het de aan de provinciale waterstaatsdienst lag, kon in de eerste helft van 1960 met de aanbesteding worden begonnen. Het probleem was echter, dat de heffing van een bemalingsbelasting voor die tijd toch wel geregeld moest zijn. De daarvoor vereiste wet moest worden ingediend door het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daar lag de zaak bijzonder goed. Ook het ministerie van Verkeer en Waterstaat leek zich, zij het dan misschien niet van harte, bij de zienswijze van Gedeputeerde Staten neer te leggen. Ook op de medewerking van het ministerie van Financiën mocht gehoopt worden. Gedeputeerde Staten konden nu alleen nog maar regelmatig blijven aandringen op voortvarendheid.

Er was nog geen reactie van de kant van het Rijk op de ingediende bouwplannen. Maar naar zijn mening zou de aandrijving, elektrisch dan wel met dieselmotoren, geen probleem gaan vormen. Beide mogelijkheden hadden hun voor- en nadelen. Het grote voordeel van elektriciteit was, dat de bediening eenvoudiger was. Verder was het een algemeen standpunt van het provinciaal bestuur, dat de waterschappen zoveel mogelijk van elektrische bediening gebruik moesten maken. Dat was het gemakkelijkste en economisch het meest verantwoord. Dieselmaling vroeg nu eenmaal een nog grotere deskundigheid dan elektrische bemaling. Bovendien zou het provinciaal bestuur, nu de provincie een eigen elektriciteitsbedrijf had, wel graag zien dat het tweede gemaal afnemer van dat bedrijf zou worden. Wat het rendement betreft ontlepen elektrische en dieselaandrijving elkaar waarschijnlijk niet veel.

⁵⁷⁰ *Ibid.*, p. 71-74

⁵⁷¹ *Ibid.*, p. 109-110

Op 23 mei 1960 stuurde het college van Gedeputeerde Staten een brief naar de Provinciale Staten waarin het een overzicht gaf van de stand van zaken rond het tweede gemaal.⁵⁷²

Het verwees daarbij naar het Statenbesluit van 15 juli 1959. Toen hadden de Provinciale Staten besloten om een aangeboden rijkssubsidie van 40% van de kosten, met een maximum van fl. 4 miljoen, te aanvaarden, en om het Rijk te vragen gedurende 30 jaar een bemalingsbelasting te mogen heffen van maximaal 30 opcenten op de grondbelasting. Gedeputeerde Staten hadden dit, zo schreven zij, onmiddellijk in Den Haag aanhangig gemaakt. Op het ministerie van Binnenlandse Zaken werd nu gewerkt aan de daarvoor noodzakelijke machtigingswet.

Ondertussen werd doorgegaan met de uitwerking van de plannen. Op grond van onderzoek hadden Gedeputeerde Staten daarbij gekozen voor elektrisch aangedreven pompen. Een algemeen plan en verschillende bestekken waren inmiddels aan de minister van Verkeer en Waterstaat ter goedkeuring voorgelegd.

Het college stelde zich voor om, na goedkeuring van de plannen door de minister, en wanneer er voldoende zekerheid over de heffing van een bemalingsbelasting zou bestaan, al met de uitvoering van verschillende deelplannen te beginnen. Het vroeg de Provinciale Staten daarmee in te stemmen door deze brief voor kennisgeving aan te nemen.

Op 5 juli 1960 bespraken de Provinciale Staten de brief. De antirevolutionair Th. de Vries begon met enkele vragen.⁵⁷³ Was er overeenstemming met alle betrokken gemeentebesturen? Hoe stond het met het aankopen van de benodigde grond? En hoe dachten Gedeputeerde Staten het beheer en het onderhoud van de bruggen, met name bij de Galamadammen, te regelen? Hij bepleitte om de aanleg van het stroomkanaal te verbinden met maatregelen die de werkgelegenheid in de zuidwesthoek moesten vergroten: aanleg van een industriegebied, voorzieningen voor de scheepvaart. Ook bracht hij de sluis ter sprake. Die was nu in beheer en onderhoud bij de gemeente Stavoren. Deze had de provinciale waterstaatsdienst opdracht gegeven om een nieuwe sluis te ontwerpen. Zou de capaciteit van de sluis dan corresponderen met die van de kanalen? Hij pleitte voor eenzelfde capaciteit als van de sluis bij Kornwerderzand. En tenslotte wees hij op de toestand van de dijken. Het gemaal zou meer vragen van die dijken. Maar de toestand daarvan was onhoudbaar slecht. Omdat het voor een deel om een secundaire dijk ging, die dus bij de gemeente in onderhoud was, werd deze elke keer weer opgelapt. Maar hij moest nodig goed onderzocht worden.

572 Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 36, 1e gewone zitting, punt E-3, bijlage AQ: Mededeling van de Gedeputeerde Staten betreffende de bemaling van de Friese boezem

573 Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 200, p. 144-146

De VVD-er Falkena stoorde zich aan de traagheid waarmee de zaak in Den Haag behandeld werd.⁵⁷⁴ Het was vrijwel een jaar geleden dat de provincie aan de rijksoverheid had gevraagd om een “wetsontwerpje” in te dienen voor het gedurende dertig jaar mogen heffen van een bemalingsbelasting van maximaal 30 opcenten. Nu was dat ontwerp dan “in bewerking” bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, en kon de indiening “op korte termijn” tegemoet worden gezien. De minister van Verkeer en Waterstaat moest ook verschillende bestekken goedkeuren. Falkena vroeg zich af, of het niet goed zou zijn als de Staten eens uitspraken, dat “Den Haag” wat meer moest opschieten.

Gedeputeerde Hoogland antwoordde dat Gedeputeerde Staten enkele dagen later, in het stadhuis van Workum, met de besturen van de betrokken gemeenten over een groot aantal zaken zouden gaan overleggen.⁵⁷⁵ Hoewel de provincie hierin weinig te zeggen had, hoopten Gedeputeerde Staten te bereiken dat zowel de sluis als de kunstwerken in de vaarweg van zodanige aard zouden worden, dat zij in de toekomst geen beletsel zouden vormen in een vaarweg naar Stavoren. Gedeputeerden zouden de opmerkingen die door de Staten gemaakt werden zeker ter harte nemen, maar Hoogland vroeg hen wel om het college een ruime vrijheid van handelen te laten, omdat men het over de zaak zelf – de noodzaak om spoedig tot de bouw van een tweedeemaal te komen – volstrekt eens was.

Hoogland gaf aan dat de betekenis van de sluis in Stavoren niet overtrokken moest worden. Door de ontworpen sluis zouden schepen van 600 ton gemakkelijk kunnen passeren, terwijl ook een schip van 1000 ton er nog wel door heen zou kunnen. Hij verwachtte niet dat men in deze omgeving grotere schepen zou kunnen bouwen. De Lorentzsluizen bij Kornwerderzand, die ruimte boden aan de scheepsbouw in Makkum, waren van een andere schaal. De lengte van de sluiskolk daar bedroeg 142 meter, de breedte 14 en de diepte 4,40. Voor de beoogde sluis in Stavoren bedroegen deze getallen achtereenvolgens 70, 9 en 3,76 meter. Deze laatste waarde betekende een diepte van 3,10 meter beneden FZP. Hoogland hoopte op een bijdrage van het rijk voor de bouw, maar de grootte van de sluis zou dan binnen redelijke grenzen moeten blijven. Wilde men de sluis groter maken, dan zou het rijk er op wijzen dat het de sluis in Lemmer betaald had. Het was de keuze van de provincie geweest, om dáár de scheepvaart heen te leiden. Behalve deze sluis had het rijk het overgrote deel van de fl. 50 miljoen voor de kanalen betaald, en had het de Tjerk Hiddessluis in Harlingen aangelegd. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat had laten weten niet meer te zullen bijdragen aan de kosten van de sluis in Stavoren. Daarom

⁵⁷⁴ *Ibid.*, p. 146-147

⁵⁷⁵ *Ibid.*, p. 147-150

probeerden Gedeputeerde Staten nu subsidie te krijgen bij het ministerie van Economische Zaken. Maar die poging zou alleen kans van slagen hebben, als men niet overdreef, maar zou komen met een sluis die in redelijkheid voor de omgeving een belangrijke verbetering betekende.

Verder was het inderdaad de bedoeling om, zoals De Vries bepleit had, “werk met werk te maken”. Maar de plannen daarvoor, die voornamelijk de aanleg van industrieterreinen betroffen, moesten van de gemeenten komen. De grondaankopen hadden inmiddels hun beslag gekregen. Wanneer het tot een aanbesteding zou komen, zou alles daarvoor klaar moeten zijn. Maar men kon natuurlijk niet beginnen, wanneer er geen wet zou zijn die het mogelijk zou maken de kosten ergens te verhalen. Hij was het eens met Falkena, dat Haagse molens vaak bijna stil stonden. Maar hij had het wetsontwerp betreffende de bemalingsbelasting inmiddels gezien, en er zat weinig anders op dan bij de drie betrokken departementen – die van Financiën, Binnenlandse Zaken en Verkeer en Waterstaat – voortdurend op voortgang aan te dringen.

Na Hoogland's uiteenzetting benadrukte Falkena, dat de sluis in Stavoren een gemeentelijke sluis was, en dat het aan de gemeente was om te bepalen, wat zij hebben wilde. Commissaris der Koningin Linthorst Homan bevestigde dat, maar hij gaf aan dat de gemeenteraad van Stavoren aan Gedeputeerde Staten gevraagd had om de provinciale waterstaatsdienst een ontwerp te laten maken voor een sluis van de aangegeven afmetingen.⁵⁷⁶

De *mededeling* werd daarna voor kennisgeving aangenomen.

Aan het eind van 1960, bij de jaarlijkse algemene beschouwingen, kwam de voortgang rond het tweede gemaal opnieuw aan de orde in de Statenvergadering. PvdA-fractievoorzitter J. Klok vond het “bitter teleurstellend”, dat het wetsontwerp tot het heffen van een bemalingsbelasting het departement van Binnenlandse Zaken nog niet verlaten had.⁵⁷⁷ De urgentie van een tweede gemaal en van de afsluiting van de Lauwerszee waren de afgelopen dagen ondubbelzinnig gebleken. Klok, die sprak op 6 december, doelde hier op de weerkundige gebeurtenissen van zaterdag 3 en zondag 4 december 1960. Toen was, bij zware storm, over geheel Friesland in een etmaal gemiddeld 400 mm. regen gevallen.⁵⁷⁸ Grote delen van de provincie stonden onder water, en in bepaalde gebieden kon men spreken van een drama, aldus Klok. Aan de polderbesturen was gevraagd om niet meer op de boezem uit te slaan, om dijkdoorbraak te voorkomen. Klok memoreerde dat in 30 uur plusminus 120 miljoen m³ water gevallen was. Hij berekende dat dit betekende dat het Woudagemaal 20 dagen

⁵⁷⁶ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 200, p. 150

⁵⁷⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 201, p. 103

⁵⁷⁸ Zie ook hfdst. 5.3, p. 468

zou moeten draaien om dit water uit te slaan, wanneer men niet zou kunnen spuien.

Ook de voorzitters van de Statenfracties van CHU, VVD en KVP, de leden Bergsma, Falkena en De Jong, benadrukten, dat meer voortvarendheid in Den Haag wenselijk was.

Dat was PvdA-spreker Vondeling, die de landbouw en alles wat daarmee samenhang, behandelde bij deze algemene beschouwingen, niet genoeg. Hij ging ervan uit dat de belastingwet er wel zou komen, en hij stelde daarom voor, dat men maar zou beginnen met de werkzaamheden die aan de bouw van het gemaal vooraf gingen.⁵⁷⁹ Hij bracht in herinnering dat er in het verleden door de Cultuurtechnische Dienst, een rijksdienst, op het provinciaal bestuur “nogal druk” was uitgeoefend om met spoed over te gaan tot de stichting van een tweede gemaal. Het maakte nu een wonderlijke indruk, dat de regering dan niet met meer daadkracht deze eenvoudige zaak in orde bracht.

Gedeputeerde Hoogland gaf de klagers volmondig gelijk.⁵⁸⁰ Telefonisch contact met de drie betrokken ministeries had geleerd, dat er overeenstemming tussen deze bestond. Er was nog een kleine wijziging aangebracht in het wetsontwerp: de eilanden zouden niet met de opcenten belast worden. Toegezegd was dat het wetsontwerp het departement binnen een maand verlaten zou. Hoogland betoonde zich op dit punt echter sceptisch. Het leek hem echter al te gewaagd om maar vast te beginnen met het tweede gemaal en de toevoerkanalen.⁵⁸¹ Het risico, dat het rijk zich om welke reden dan ook zou terugtrekken, kon niet genomen worden bij een project, dat fl. 10 miljoen zou gaan kosten.

1961-1962: Het wetsontwerp in de Tweede Kamer

Een half jaar later was het zover. Op 31 juli 1961 zond koningin Juliana vanuit Porto Ercole een *ontwerp van Wet betreffende heffing van een bijzondere belasting door de provincie Friesland* naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal.⁵⁸² De wet zou de Staten van Friesland de bevoegdheid geven om, met ingang van 1962, “ter bestrijding van de kosten, voortvloeiende uit de waterbeheersing op de Friese boezem” een belasting te heffen van “ten hoogste 60 opcenten op de hoofdsom van de grondbelasting”. Het aantal opcenten zou per jaar moeten worden vastgesteld, afzonderlijk voor gebouwde en ongebouwde eigendommen. De opcenten zouden in bepaalde gedeelten van de provincie niet of tot

⁵⁷⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 201, p. 150

⁵⁸⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 201, p. 166-167

⁵⁸¹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 201, p. 173

⁵⁸² *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen*, zitting 1960-1961, nr. 6428

lagere hoogte dan elders geheven kunnen worden. In het wetsontwerp was geen sprake van een bepaalde duur waarvoor de wet zou gelden. Het stuk droeg de handtekeningen van achtereenvolgens de ministers van Binnenlandse Zaken, E.H. Toxopeus, van Financiën, J. Zijlstra, van de staatssecretaris van Financiën, W.H. van den Berge, en van de minister van Verkeer en Waterstaat, H.A. Korthals.

De *Memorie van toelichting* opende met de vaststelling, dat de “afwatering van de Friese boezem niet meer aan redelijke eisen [voldeed]”. Het provinciaal bestuur van Friesland had daarom besloten een gemaal bij Stavoren te stichten met een vermogen van 4000 m³ per minuut, mits het rijk voor ten minste 40% zou bijdragen in de kosten, die op fl. 10 miljoen geraamd werden, en mits voor de dekking van het provinciale aandeel in de kosten een afzonderlijke belasting zou kunnen worden geheven. Het rijk had fl. 4 miljoen toegezegd. De provincie had gevraagd om voor de dekking van de kosten die voor haar rekening zouden komen, extra opcenten op de hoofdsom van de grondbelasting voor de gebouwde en ongebouwde eigendommen te mogen heffen. Een vergelijkbare bevoegdheid had de provincie ook gehad op grond van de wet van 22 juni 1914, *Stb.* 264, in verband met de bouw van het Woudagemaal. Van die bevoegdheid was gebruik gemaakt van 1916 tot en met 1945.

De *memorie* ging vervolgens in op de organisatie van de Friese waterstaat. Zij stelde vast dat in Friesland de waterbeheersing op de boezem door de provincie zelf werd verzorgd, terwijl die in andere provincies aan daarvoor opgerichte waterschappen was opgedragen. Het financiële gevolg hiervan was, dat voor deze werkzaamheid geen waterschapslasten van ingelanden werden geheven, maar dat de kosten moesten worden gedekt uit de algemene middelen van de provincie. De stichting van het Woudagemaal was wel betaald uit een bijzondere belasting, maar de exploitatie ervan drukte, met andere kosten van de boezembeheersing, op de algemene provinciale middelen.

De indieners van het wetsontwerp verklaarden, er begrip voor te hebben “dat het provinciaal bestuur van Friesland om verschillende redenen de in de provincie gegroeide inrichting van haar waterstaat wenst[e] te handhaven.” Maar zij vonden het toch wenselijk om een scheiding te maken tussen de kosten van de waterbeheersing op de Friese boezem en de kosten van de andere provinciale taken, en tussen de financiering van beide. De wet van 1914 was daarvoor niet meer goed toepasselijk. Daarom zouden zij de provincie Friesland de bevoegdheid willen geven om een belasting te heffen, “waaruit niet alleen de kosten van stichting van het nieuwe gemaal [zouden] kunnen worden gedekt, doch de kosten van waterbeheersing op de Friese boezem in het algemeen”. Zij stemden er mee in, om deze belasting “te enten op de grondbelasting”, omdat hierdoor een eenvoudige en weinig kostbare inning verwerkelijkt zou kunnen worden. Zij

waren het er ook mee eens om nu, in tegenstelling tot in 1914, ook de gebouwde eigendommen in de heffing te betrekken, omdat ook die belang hadden bij een goede waterbeheersing.

Vervolgens werd berekend hoe hoog de heffing zou moeten zijn. Bij waterschappen die in andere provincies de taak vervulden die in Friesland door de provincie zelf werd verzorgd, bedroegen de kosten van de zorg voor grote bemalen boezems voor gebieden waarbinnen ook polders lagen, gemiddeld fl. 7 per hectare. Voor “het uitgestrekte Friese boezemgebied met zijn grote berging en nog aanzienlijke vrije lozing” konden deze kosten op fl. 3 à fl. 3,50 per hectare worden gesteld. Dat kwam overeen met 60 opcenten op de grondbelasting.

De provincie zou niet verplicht zijn om voortaan alle uitgaven voor de waterbeheersing op de boezem uit de opbrengst van deze heffing te betalen. Het zou haar vrij staan, om desgewenst een deel uit de algemene middelen te blijven betalen. De mogelijkheid om delen van de provincie van de heffing uit te zonderen, was gericht op gebieden die geen of minder profijt zouden hebben van de desbetreffende afwateringswerken, zoals de Waddeneilanden.

Enkele maanden later werd het wetsvoorstel besproken in een commissie uit de Tweede Kamer.⁵⁸³ Het verslag van die bespreking, vastgesteld op 28 november 1961, is gesteld in de geheimtaal die daarvoor gebruikt wordt: geanonimiseerd naar persoonsnaam en partijpolitieke denominatie, maar door het gebruik van de codetermen “verschillende leden”, “sommige leden”, “andere leden” en dergelijke, zodanig geredigeerd dat voor wie tot de ingewijden behoort, volstrekt duidelijk is, wie hier aan het woord is. Dat verslag is meer dan veertig jaar na dato niet eenvoudig meer te decoderen, maar omdat de heffing van de opcenten een jaar later ook zeer uitvoerig besproken werd door de Provinciale Staten, is meestal bij benadering wel na te gaan, uit welke hoek de wind woei.

De commissie begon met de vraag, waarom de waterstaat in Friesland anders georganiseerd was dan elders, en waarom Provinciale Staten deze toestand in stand wilden houden. Ook werd gevraagd, waarom het ontwerp – in tegenstelling tot de wet van 1914 – de provincie niet verplichtte om een deel van de jaarlijkse lasten uit de algemene middelen te betalen. De vragenstellers wezen er daarbij op, dat de uitkeringen aan Friesland uit het provinciefonds een sterke toename vertoonden. “Andere” leden vroegen of deze belasting niet ook nodig werd doordat de provincie “een belangrijk deel van de gelden [besteedde] aan allerlei, met name culturele, doeleinden en activiteiten van specifiek Fries karakter”. Zij wilden graag weten hoeveel de provincie hieraan per jaar uitgaaf. Dit werd bestreden door “andere” leden. Die “meenden te weten, dat de uitgaven

⁵⁸³ *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen*, zitting 1961-1962, nr. 6428

... voor specifiek Friese culturele doeleinden slechts een gering percentage van het totale budget [bedroegen]". Zij konden zich dan ook zeer goed met het voorstel verenigen, omdat "in randgewesten, zoals Friesland, ... begrijpelijk-kerwijs bij velen het verlangen [leefde], de verzorging van regionale culturele belangen nog te verbeteren in plaats van te verminderen". Het was dan goed dat de budgettaire ruimte, die nodig was voor het vervullen van culturele wensen, niet volledig bezet werd door de bekostiging van andere taken.

"Van weer andere zijde" werd gevraagd of de bemaling alleen de eigenaren van onroerend goed ten goede zou komen. Als dat niet zo was, als dus ook anderen er belang bij hadden, was het dan juist dat alleen de eersten, omdat zij grondbelasting betaalden, de kosten van de bemaling vrijwel geheel voor hun rekening zouden moeten nemen? En was het bekend of de provincie inderdaad van plan was de mogelijkheid om 60 opcenten te heffen, ten volle te gebruiken?

Tot slot werd nog een aantal technische vragen gesteld.

In de Friese Statenvergadering stelde PvdA-fractievoorzitter Klok bij de algemene beschouwingen in december 1961 inmiddels vast, dat de belastingwet de Tweede Kamer nog altijd niet gepasseerd was.⁵⁸⁴ Hij benadrukte dat de concentratie van waterschappen en de uitvoering van ruilverkavelingen de boezem steeds gevoeliger maakte. Hij drong dan ook opnieuw aan op de meeste spoed.

Hoogland onderschreef dat de gevoeligheid van de boezem een probleem vormde.⁵⁸⁵ Op dat moment was er geen sprake van wateroverlast in de provincie. De waterstand was FZP + 0,40 / 0,50 m.⁵⁸⁶ Hoogland vond dat peil niet verontrustend, wanneer overal de dijken in orde zouden zijn. De gevoeligheid van de boezem was echter zo groot, dat men bij vrij sterke neerslag de boezemstand niet in de hand had. Daarom werd het Woudagemaal wel eens in werking gesteld, terwijl men zich kon afvragen of het op dat moment nodig was. Met name in het oosten van de provincie echter was de waterhuishouding zo veranderd, dat men er niet meer zonder meer van uit kon gaan, dat de Tjonger het aangevoerde water zou kunnen verwerken. Het zou dan ook niet aan Gedeputeerde Staten liggen, aldus Hoogland, om het tweede gemaal in zo kort mogelijke tijd tot stand te brengen, wanneer de mogelijkheden er zouden zijn. De wet tot heffing van opcenten op de grondbelasting, die zouden moeten dienen om de kapitaalslasten van de stichting van het gemaal te dekken, doorliep op dit ogenblik het behandelingstraject bij de Tweede Kamer. Het wetsontwerp

⁵⁸⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 203, p. 10

⁵⁸⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 203, p. 53-54

⁵⁸⁶ Sinds 1987 is het vaste streefpeil op de boezem FZP + 0,14 m. Dit komt overeen met NAP - 0,52 m.

was behandeld in de waterstaatscommissie. Gedeputeerde Staten hadden de nodige stappen gezet om in het begin van 1962 met de uitvoering van werken te beginnen. Zojuist was een prijsopgave ontvangen voor de machine-installatie.

Naar aanleiding van de behandeling van het wetsontwerp in de waterstaatscommissie van de Tweede Kamer stuurden de verantwoordelijke bewindslieden op 3 januari 1962 een nota naar de Kamer.⁵⁸⁷ Daarin gingen zij eerst in op de “geheel eigen situatie”, die in Friesland bestond op het gebied van de waterbeheersing. Zij schreven daarover: “De zorg voor de algemene waterhuishouding van Friesland's boezem is reeds eeuwen lang door het provinciaal bestuur rechtstreeks uitgeoefend, waarbij de lokale uitvoering aan de gewone regionale en plaatselijke bestuursorganen respectievelijk aan bijzondere onderhoudsplichtigen was opgedragen. In latere tijd, vooral in de negentiende eeuw, zijn vele waterschappen ten behoeve van de lokale waterhuishouding opgericht, waarnaast de taak van het provinciaal bestuur zich meer inzonderheid tot de algemene belangen van de boezem bepaalde. Het provinciaal bestuur heeft het niet nodig geacht ten behoeve van de verzorging van Friesland's boezem een waterschap in het leven te roepen, omdat het gebied, dat bij deze boezem belang heeft grotendeels met het territoire van de provincie samenvalt en de Staten der provincie zich voor het onderhavige belang [als] voldoende representatief beschouwen.”

Vervolgens gaven zij aan waarom in 1914 wél, en nu niet de eis gesteld werd, dat een gedeelte van de kosten ten laste van de algemene middelen moest komen. Dat was een gevolg van de gewijzigde omstandigheden. De algemene middelen waren nu aanzienlijk minder ruim dan in 1914. Zij wezen er verder op dat zij ook in de *memorie van toelichting* al geschreven hadden, dat zij een scheiding tussen de kosten van de waterbeheersing op de Friese boezem en die van de normale provinciale taken wenselijk achtten.

Het bedrag dat de provincie aan “met name culturele doeleinden en activiteiten van specifiek Fries karakter” besteedde, beliep in 1961 fl. 165.150, op een totale begroting van fl. 7,24 miljoen, dat wil zeggen 2,3%. Het ging hier dus maar om een gering percentage. Bovendien lag het niet op de weg van de rijksoverheid om zich uit te spreken over de bestemming die de provincie gaf aan haar algemene middelen. Dit gold temeer nu zij aangaven dat zij de uitgaven ten laste van de algemene middelen gescheiden zouden willen zien worden van de uitgaven voor de waterbeheersing.

De vraag of alleen eigenaren van onroerend goed baat hadden bij de bemaling, “[kon] niet ten volle bevestigend ... worden beantwoord.” Maar de bewindslieden meenden dat deze eigenaars zo'n groot belang hadden bij een

⁵⁸⁷ *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen*, zitting 1961-1962, nr. 6428

goede bemaling, dat dit de heffing van opcenten al rechtvaardigde. De nieuwe belasting was vergelijkbaar met waterschapslasten, en ook die werden geheven van eigenaren van onroerend goed. De nieuwe belasting was bovendien al minder eenzijdig dan de wet van 1914, omdat nu ook gebouwde eigendommen in de heffing van de opcenten betrokken zouden worden. En tenslotte verdiende deze belasting de voorkeur, omdat de heffing ervan eenvoudig zou zijn.

Het was de regering niet bekend, of de provincie van plan was de volle 60 opcenten meteen te heffen.

En tenslotte antwoordden zij op de vraag, of het doelmatig was de opcenten elk jaar opnieuw vast te stellen, zoals het wetsontwerp voorschreef, dat dit “met het oog op mogelijke wijziging in de kosten van de waterbeheersing op de Friese boezem” inderdaad het geval was. Een onopvallend zinnetje, dat, wanneer de volle 60 opcenten niet meteen geheven zouden worden, later de gelegenheid zou bieden om ook het Friese aandeel in de kosten van het Lauwerszeeproject, voor zover dat aan de boezembeheersing ten goede kwam, onder deze belasting te brengen. Maar dat was een verdenking, die pas uitgesproken zou worden bij de behandeling van het wetsvoorstel in de Eerste Kamer.

Op 13 maart 1962 werd het wetsontwerp behandeld in de Tweede Kamer.⁵⁸⁸ Als eerste sprak het CHU-lid Jochem de Ruiter. Hij had enige decennia in Friesland gewoond, een groot deel van die tijd als directeur van de landbouwschool in Balk. Hij was voor en na de Tweede Wereldoorlog lid geweest van de Provinciale Staten van Friesland. Nu was hij voor zijn fractie woordvoerder voor onder andere waterstaatszaken. Hij uitte nogal wat bezwaren. Hij vond de grondbelasting een verouderde belasting, en bovendien vond hij het onjuist om grondbezit zwaarder te belasten dan ander bezit. Bovendien werden veel gronden ook al aangeslagen in waterschapslasten voor zeeverende en boezemwaterschappen. Toch zou hij zich niet verzetten tegen het wetsontwerp, omdat er op dat ogenblik geen andere mogelijkheid was. Een tweede gemaal was absoluut noodzakelijk, want “het [ging] niet aan, dat elk jaar grote delen cultuurgrond niet alleen ’s winters, maar ook ’s zomers blank [stonden]. Hij wilde de “waterbeheersing” niet ontnemen aan de Staten van Friesland, want een andere vorm van beheer, bijvoorbeeld in de vorm van een waterschap, zou evenzeer geld kosten, en bovendien had men in Friesland rekening te houden met het feit dat ook de scheepvaart gebruik maakte van de boezemwateren. En tenslotte zag hij het gemaal met de bijbehorende werken, en de nieuw te bouwen sluis in Stavoren als impulsen voor de ontwikkeling van de zuidwesthoek, waar hij de bestaansmogelijkheden in de agrarische sector terug zag lopen.

⁵⁸⁸ *Handelingen Tweede Kamer*, zitting 1961-1962, p. 2473-2474

De antirevolutionair Jan Smallenbroek sprak niet “van binnenuit”,⁵⁸⁹ maar hij betoogde grotendeels hetzelfde als zijn collega De Ruiter. Hij verwees naar de bemalingsbelasting die in 1914 was ingesteld voor de bekostiging van het Woudagemaal. Toen waren alleen ongebouwde eigendommen belast, nu ook de gebouwde. Friesland had binnen Nederland een heel eigen positie op het gebied van de waterbeheersing. De zorg voor de Friese boezem was al eeuwen een zaak van het provinciale bestuur, en in Friesland wilde men dat zo houden. Hij meende dat deze wens geëerbiedigd moest worden. Omdat de algemene provinciale middelen – resultaat van de provinciale belastingcapaciteit en de uitkering van het rijk – niet toereikend waren om de bouw van een gemaal te bekostigen, wilde men nu een bijzondere belasting heffen. Hij kon een en ander, om dezelfde redenen als De Ruiter, naar zijn zeggen niet bewonderen. Zijn bezwaren waren door de voorafgegane behandeling niet weerlegd. Maar omdat Friesland dringend op de aanvaarding van het wetsontwerp zat te wachten, zou zijn fractie haar steun “niet aan het wetsontwerp onthouden.”

Bij zijn beantwoording ging minister Toxopeus van Binnenlandse Zaken er met name op in, dat dit was wat men in Friesland zelf wilde. Over de grondbelasting als zodanig wilde hij zich niet uitlaten: dat was een zaak voor de minister van Financiën. Dat de belasting speciaal de grondbezitters zou treffen, was juist, maar andere oplossingen zouden direct of indirect eveneens ten laste van deze groepering komen.

De communist Marcus Bakker⁵⁹⁰ beperkte zich tot de verklaring dat zijn fractie tegenstander was van elke extra belastingheffing voor doeleinden die naar haar mening uit de algemene middelen dienden te worden bekostigd. Met de aantekening dat de CPN-fractie geacht wenste te worden, tegen te hebben gestemd, werd het wetsontwerp zonder verdere discussie en zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

1962: Het wetsontwerp in de Eerste Kamer. Verzet tegen verband met bekostiging van de Lauwerszeewerken

Het goedgekeurde wetsontwerp werd met voortvarendheid naar de Eerste Kamer gezonden en daar in behandeling genomen. Het resultaat daarvan was, dat al op 11 april 1962, binnen een maand na de behandeling in de Tweede Kamer,

⁵⁸⁹ Jan SMALLENBROEK, Assen 21 februari 1909 – Wassenaar 29 september 1974; ambtenaar, verzetsman, voor de ARP politicus en bestuurder in Drenthe en de Tweede Kamer, minister, lid Raad van State. Over hem: www.parlement.com

⁵⁹⁰ Marcus BAKKER, geboren Zaandam 20 juni 1923; 1956-1982 voor Communistische Partij Nederland lid Tweede Kamer. Over hem: www.parlement.com

een commissie uit de Eerste Kamer er over rapporteerde.⁵⁹¹ Dit evenals het rapport uit de Tweede Kamer geanonimiseerde stuk was aanmerkelijk kritischer van toon, dan het rapport uit de Tweede Kamer.

Men stemde in met het Friese voornemen om een nieuw gemaal te stichten. Maar heffing van opcenten op de grondbelasting vonden “verscheidene” leden bezwaarlijk, omdat deze belasting op een verouderde grondslag geheven werd. Dezelfde leden beluisterden een tegenspraak binnen de regering. De minister van Verkeer en Waterstaat vond dat Friesland in belangrijke mate zou kunnen en moeten bijdragen aan de kosten van de afsluiting van de Lauwerszee. Maar de minister van Binnenlandse Zaken achtte Friesland niet in staat om deel te nemen in de bouw van een nieuw gemaal. Hoe zat dat? En tenslotte vroegen deze leden, waarom de provincie verplicht werd om de opbrengst van deze belasting afzonderlijk in de jaarlijkse begroting en rekening op te nemen.

“Enkele” leden vonden dat de Tweede Kamer het wetsontwerp te luchthartig had behandeld. Zij stonden er niet bij voorbaat afwijzend tegenover, maar dan zou aan een aantal principiële zaken toch meer aandacht besteed moeten worden. Zij dachten daarbij aan de financiële verhouding tussen het rijk en de lagere overheden. Er was bij de rijksoverheid sprake van een streven tot objectivering van de financiële normen, maar deze wet zou “in feite de mogelijkheid openen een subjectieve uitkering aan de provincie Friesland te doen toekomen”. En ook deze leden had het er moeilijk mee, dat er maximaal 60 opcenten geheven zouden worden op “een sterk verouderde en in het algemeen niet meer wenselijk geoordeelde belasting...”.

Vervolgens werd de duur en de hoogte van de belasting ter discussie gesteld. Provinciale Staten van Friesland hadden op 23 december 1958 het beginselbesluit genomen om een tweede gemaal te stichten, en op 8 juni 1959 hadden zij er mee ingestemd, dat Gedeputeerde Staten zouden streven naar de bevoegdheid tot het heffen van een bemalingsbelasting van maximaal 30 opcenten op gebouwd en ongebouwd onroerend goed gedurende maximaal 30 jaar. Maar het nu besproken wetsontwerp ging veel verder. De duur was onbeperkt, en het aantal opcenten bedroeg maximaal 60. Hierdoor zou de provinciale belastingcapaciteit aanzienlijk verruimd worden, ten laste van het onroerend goed. Daarin school een onbillijkheid, aldus het betoog, want een goed boezembeheer diende ook tal van andere belangen. Daarom vroegen de betrokken Kamerleden, of het niet mogelijk was ook die andere belangen in de belastingheffing te betrekken. Zij verklaarden zich bovendien voorstander van een beperkte belasting, die uitsluitend gericht zou zijn op het nieuwe gemaal, terwijl het wetsontwerp sprak over “de kosten, voortvloeiende uit de waterbeheersing op de Friese boezem”.

591 *Handelingen Eerste Kamer, Bijlagen*, zitting 1961-1962, nr. 6428

Hierbij aansluitend vroegen “verscheidene” leden tenslotte, of hier geen sprake was van een verkapte maatregel om te komen tot een algemene versterking van de financiële middelen van de provincie.

Op 29 juni 1962 dienden de bewindslieden hun *memorie van antwoord* in.⁵⁹² Zij zagen de tekortkomingen van de grondbelasting. Maar toch kozen zij voor de voorgestelde manier van belastingheffing, omdat die eenvoudig uitvoerbaar was, en vergelijkbaar met de wijze waarop waterschapslasten dikwijls werden geheven.

Wat de standpuntbepaling over de afsluiting van de Lauwerszee betreft, had het naar hun zeggen aan coördinatie tussen het beleid van de ministers van Binnenlandse Zaken en van Verkeer en Waterstaat niet ontbroken. Het ging er om dat Friesland de middelen moest krijgen voor een taak die elders door waterschappen werd verricht: de waterbeheersing op de boezem. Het zou onredelijk zijn om te wensen, dat dit uit de algemene middelen betaald zou worden. Daarom vonden zij, dat de provincie de opcenten moest kunnen gaan heffen. De heffing zou betrekking moeten hebben op de werkelijk gemaakte kosten. Daarbij konden ook de kosten van de afsluiting van de Lauwerszee gerekend worden, voor zover die toe te rekenen waren aan de boezembeheersing. Die zouden immers ten laste van een waterschap gekomen zijn, als dat bestaan zou hebben. Daarom achtte de regering de wens van de minister van Verkeer en Waterstaat, dat Friesland zou bijdragen in de kosten van de afsluiting, gegrond.

Er was, aldus de bewindslieden, geen sprake van een “subjectieve uitkering” aan de provincie Friesland. De provincie zou een inkomstenbron krijgen voor een taak, die in het algemeen niet door provincies werd uitgeoefend. De regering had er voor gekozen om de gevraagde bevoegdheid – 30 opcenten gedurende 30 jaar – te verruimen, omdat dan ook andere uitgaven ter verbetering van de afwatering, zoals de exploitatie van het Woudagemaal, bij de heffing betrokken zouden kunnen worden. De provincie zou dan niet in elke nieuwe situatie om een wet hoeven te vragen. Daarom was, zo ging het antwoord verder, op basis van het gemiddeld voorzieningenpeil van de vergelijkbare waterschappen het maximum aantal opcenten op 60 gesteld. Binnen de wetgeving van dat ogenblik was het niet mogelijk om ook andere belangen in de heffing te betrekken. Er was al sprake van een verruiming ten opzichte van de regeling van 1914. Toen was alleen het ongebouwd onroerend goed belast, nu zou ook het gebouwd belast worden.

Het kader voor de opcentenheffing was zo strikt, zo besloten zij hun antwoord, dat het uitgesloten was, dat deze heffing ook gebruikt zou kunnen wor-

⁵⁹² *Handelingen Eerste Kamer, Bijlagen*, zitting 1961-1962, nr. 6428

den om de financiële middelen van de provincie in het algemeen te versterken. Dat was nooit de bedoeling geweest van de verruiming van de heffingsmogelijkheid van 30 tot 60 opcenten. Het provinciaal bestuur was tijdens de voorbereiding van het wetsontwerp op de hoogte gehouden van het standpunt van de regering. Het had zich verenigd met het wetsontwerp zoals dat nu luidde. Uit de gevoerde briefwisseling was het de minister van Binnenlandse Zaken niet gebleken, dat er bij Gedeputeerde Staten een afwijkende mening zou bestaan. Hij had dan ook geen behoefte aan nader overleg hierover met het provinciaal bestuur.

De Eerste-Kamercommissie was niet tevreden. Op 31 juli 1962 liet zij nog enkele kritische geluiden horen.⁵⁹³

De Staten van Friesland hadden om 30 opcenten voor 30 jaar gevraagd, betoogde zij, omdat die het tweede gemaal op dezelfde manier wilden bekostigen als indertijd het Woudagemaal gefinancierd was. Maar de exploitatie van het Woudagemaal, aldus de vragenstellers, ging inmiddels al lang ten laste van de gewone middelen van de provincie. Als die exploitatie nu dan bekostigd zou gaan worden uit de opcentenheffing, zou er in feite wel degelijk sprake zijn van een verruiming van de algemene middelen.

Nu de minister van Verkeer en Waterstaat en de provincie het klaarblijkelijk eens geworden waren over de Friese bijdrage aan de afsluiting van de Lauwerszee, wilden de desbetreffende leden ook graag weten, welk deel van de kosten ten laste van de provincie komen zou. Moest de voorgestelde heffing misschien ook daarvoor dienen? Zo ja, dan ging de strekking van het wetsontwerp veel verder dan de bekostiging van het tweede gemaal.

En tenslotte hadden de vragenstellers in de Leeuwarder Courant van 27 juni 1962 gelezen, dat daags tevoren een van de fractievoorzitters uit de Provinciale Staten gezegd had, dat de provincie jaarlijks een meevaller van vier- tot zeshonderdduizend gulden had. In verband daarmee zouden zij graag inzicht krijgen in de financiële positie van de provincie.

De bewindslieden stuurden op 1 oktober 1962 een uitvoerig antwoord.⁵⁹⁴ De uitvoerigheid moest wellicht verbloemen dat zij in feite terugkwamen op hun eerder antwoord. Zij achtten het nu juist dat Friesland het totaal van zijn middelen verruimd zou zien, doordat de kosten van het Woudagemaal uit de opbrengst van de nieuwe heffing betaald zouden kunnen worden. De regering had er – na overleg met het provinciaal bestuur – voor gekozen om de provincie

⁵⁹³ *Ibid.*

⁵⁹⁴ *Handelingen Eerste Kamer, Bijlagen*, zitting 1962-1963, nr. 6428

een ruimere heffingsmogelijkheid te geven dan gevraagd was, opdat niet alleen de kosten voor de stichting van een tweede gemaal, maar de kosten voor de waterbeheersing op de Friese boezem in het algemeen er uit bekostigd zouden kunnen worden. Daar viel dus inderdaad ook de afsluiting van de Lauwerszee onder, voor zover die strekte tot verbetering van de afwatering.

De kosten van die afsluiting werden geraamd op 96 miljoen gulden. Daarvan kon 33 miljoen gedekt worden doordat de bestaande Lauwerszeedijken niet versterkt behoeften te worden, terwijl daar op grond van de Deltawet wel op gerekend was. Van de overblijvende 63 miljoen zouden de drie noordelijke provincies er 10 miljoen betalen. De drie waren onderling overeen gekomen, dat Friesland hiervan 5,44 miljoen zou bijdragen. De lasten daarvan, en twee- à driehonderdduizend gulden per jaar voor het onderhoud en de bediening van de werken, kwamen voor dekking door de opcentenheffing in aanmerking.

De bewindslieden benadrukten opnieuw, dat zij er naar gestreefd hadden om “het maximum der voor de opcentenheffing in aanmerking komende uitgaven te stellen op ongeveer het niveau der uitgaven die in andere provincies ten laste van waterschappen k[wamen]”. Friesland zou dus zijn algemene middelen ter beschikking kunnen houden voor zijn algemene huishouding, en voor de doeleinden waarvoor ook andere provincies die gebruikten.

De vraag naar de financiële positie van de provincie werd beantwoord met een uitvoerig boekhoudkundig verhaal, waaruit men weinig anders kan dan concluderen, dat de provincie inderdaad de jaarlijkse meevallers had waarover de Leeuwarder Courant bericht had.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat hier een handig spel gespeeld is. Friesland kreeg zijn tweede gemaal, de regering kreeg de bereidverklaring van Friesland om mee te betalen aan de afsluiting van de Lauwerszee, en Friesland kon deze toezegging doen met gesloten beurs, omdat de kosten zouden worden afgewenteld via de bemalingsbelasting. De 60 opcenten konden gepresenteerd worden als vergelijkbaar met de waterschapslasten elders, terwijl het bedrag dat daarmee gemoeid was, wel juist het bedrag was dat nodig was om ook de afsluiting van de Lauwerszee te bekostigen. Aan de Friese kant is het zeker niet het voltallige college van Gedeputeerde Staten dat een dergelijke opzet beoogd heeft. Dat blijkt uit het verzet dat gedeputeerde Gerbrandij later zou leveren tegen de heffing van 60 in plaats van 30 opcenten.⁵⁹⁵ Maar het zou interessant zijn om te weten welke rol gedeputeerde Hoogland gespeeld heeft. Als lid van de Eerste Kamer van 1946 tot eind 1961, waar hij waterstaatswoordvoerder was, en als voorzitter van de Zuiderzeeraad was hij zeer regelmatig in Den Haag, waar

⁵⁹⁵ Hierna, p. 281-283

hij ook bestuurlijk goed de weg moet hebben geweten.⁵⁹⁶ Hij vereenzelvigde zich volledig met de totstandkoming van het tweede gemaal. Hij zal gemakkelijk toegang tot en contact gehad hebben met zijn streekgenoot Zijlstra, evenals hij afkomstig uit de kleibouwhoek, die op dat moment minister van Financiën was, en die moest zorgen dat de afsluiting van de Lauwerszee gefinancierd werd. Is het een vorm van complotdenken, om te veronderstellen dat hier sprake was van een, misschien zelfs onuitgesproken, verstandhouding tussen beide?

Na de schriftelijke voorbereiding werd het wetsontwerp op 30 oktober 1962 behandeld in de Eerste Kamer.⁵⁹⁷ Als eerste voerde CHU-fractievoorzitter mr. R. Pollema het woord.⁵⁹⁸ Nog meer dan zijn partijgenoot De Ruiter, die in de Tweede Kamer het CHU-standpunt naar voren had gebracht, was Pollema een ingewijde. Hij was geboren in Nijland, het dorp bij Sneek waar 12 jaar later ook zijn partijgenoot, gedeputeerde Gerbrandij, het levenslicht zou zien. Hij had het initiatief genomen tot de oprichting, in 1919, van de *Friese Waterschapsbond*, waaraan hij decennia lang als voorzitter en als juridisch adviseur verbonden zou blijven. Hij was zijn vader in 1923 opgevolgd als lid van de Provinciale Staten. Hij bleef dat tot 1928, toen hij lid werd van de Eerste Kamer. Hij woonde in Leeuwarden, en was journalistiek en anderzins actief in christelijk-historisch Friesland.

Pollema stelde vast dat de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer zich er in feite toe beperkt had, dat twee woordvoerders en de minister hadden uitgesproken dat Friesland het zo wilde, en dat men zich daar niet tegen wilde verzetten. Maar het bestuderen van de schriftelijke stukken voor de behandeling in de Eerste Kamer liet zien, dat een en ander toch niet zó eenvoudig lag. Het leek alsof de minister verstoppertje had gespeeld met de Kamer-commissie die de behandeling had voorbereid. Dat kon er aan liggen, dat het samenspel tussen de drie ministers die met het wetsontwerp te maken hadden, te wensen overliet. Maar het kon er ook een gevolg van zijn, dat het wetsontwerp een veel uitgebreidere strekking had dan de Provinciale Staten van Friesland bedoeld hadden. Die hadden 30 opcenten gedurende 30 jaar gewild. Dat het wetsontwerp veel verder ging, was te meer onbillijk, omdat niet alleen de landbouw, die via de grondbelasting de heffing zou moeten opbrengen, maar de hele

⁵⁹⁶ www.parlement.com

⁵⁹⁷ *Handelingen Eerste Kamer*, zitting 1962-1963, p. 2007-2015

⁵⁹⁸ mr. Rommert POLLEMA, Nijland 19 april 1890 – Leeuwarden 9 februari 1965; advocaat en christelijk-historisch politicus. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 529; *Enc. hedend. Fr.*, II, p. 617; W. Slagter, 'Pollema, Rommert (1890-1965)', in *BWN*, 5 (2002); www.parlement.com; [www.friesarchiefnet.nl/waterschap/05.overige archieven](http://www.friesarchiefnet.nl/waterschap/05.overige%20archieven): inventaris archief *Bond van Friese waterschappen, 1919-1997*, inleiding

Friese economie belang had bij een goed beheer van de boezem. Juist omdat het een algemeen belang was, was het boezembeheer een zaak van het provinciale bestuur en niet van een waterschap. Hij was bereid om in te stemmen met het verzoek van de Provinciale Staten, al vond hij de oplossing niet fraai.

Maar nu deed de vraag zich voor, aldus Pollema, waarom de regering bij dit wetsontwerp zo veel verder was gegaan. De aap was uit de mouw gekomen, toen uit de laatste antwoord-nota van de regering aan deze Kamer gebleken was dat de ministers van Verkeer en Waterstaat en van Financiën ook een gedeelte van de kosten van de afsluiting van de Lauwerszee uit deze belasting wilden halen. Hij aarzelde om hiermee in te stemmen, zolang de Provinciale Staten van Friesland zich er niet over uitgesproken hadden. Gedeputeerde Staten hadden weliswaar per brief van 16 oktober 1961 bij de griffier van de Tweede Kamer aangedrongen op een voortvarende behandeling van het wetsontwerp, dat toen bij die Kamer lag, maar Pollema vroeg zich af, of zij daarmee niet buiten hun boekje gegaan waren. Gedeputeerde Staten waren immers gebonden aan een besluit van de Provinciale Staten, dat vroeg om 30 opcenten gedurende 30 jaar, terwijl het wetsontwerp dat zij kenden en op de behandeling waarvan zij aandrongen, sprak over 60 opcenten gedurende onbepaalde tijd.

Na Pollema sprak de antirevolutionaire afgevaardigde Tjalma.⁵⁹⁹ Hij reconstrueerde op welke wijze de Tweede en Eerste Kamer waren ingelicht. Hij was er ontstemd over, dat de regering niet aanstonds duidelijk had gemaakt, dat de voorgestelde opcentenheffing niet alleen bedoeld was om de stichting van het tweede gemaal te bekostigen, maar ook de exploitatie van het Woudagemaal en de afsluiting van de Lauwerszee, voor zover die ten laste van Friesland zou komen. Hij stelde verder vast, dat in het voornemen om de gevraagde heffing te verdubbelen wel de Gedeputeerde, maar niet de Provinciale Staten gekend waren.

Ook de vergelijking met andere provincies gaf hem aanleiding tot opmerkingen. De situatie in Friesland was minder uitzonderlijk dan de bewindslieden het deden voorkomen. Alleen de bemaling van de boezem was een zaak van de provincie, maar de aanleg en het onderhoud van polderdijken, en de bemaling van de polders was net als elders een zaak van de waterschappen. En de waterschapslasten waren naar zijn zeggen vaak al hoog in Friesland.

Tenslotte vroeg Tjalma, hoe de regering zou gaan reageren wanneer ook andere provincies, zoals Zeeland en Groningen, zouden gaan vragen om extra belastingen te mogen heffen voor de betaling van hun deel van de kosten van de Deltawerken, waar de afsluiting van de Lauwerszee immers deel van uitmaakte.

⁵⁹⁹ Jetze TJALMA, Veen (N-Br.) 5 juni 1893 – Voorschoten 18 oktober 1985; voor ARP gemeentebestuurder en lid Staten-Generaal, tijdens oorlogsjaren gijzelaar. Over hem: *www.parlement.com*

Hij besloot betoog met de verklaring, dat het wetsontwerp eigenlijk teruggestuurd zou moeten worden naar de Tweede Kamer, omdat die een besluit had genomen op grond van onvolledige en onvoldoende voorlichting. Het staatsrecht kende deze werkwijze echter niet, “maar er [was] wel een andere mogelijkheid om hetzelfde doel te bereiken”. Met deze dreigende uitspraak doelde Tjalma op het enige middel dat de Eerste Kamer ter beschikking had en heeft om herziening van een wetsontwerp te bereiken: verwerping ervan.

Na hem kwam de sociaaldemocraat De Loor aan het woord.⁶⁰⁰ Afkomstig uit Rotterdam, was hij vanaf 1928 tot 1946 leraar in Leeuwarden geweest. Van 1946 tot 1953 was hij lid geweest van Gedeputeerde Staten van Friesland. Hij had zijn partijgenoot Hoogland dus zowel als collega-gedeputeerde als in de Eerste Kamer meegemaakt. Hij had ook voorafgaand aan de Kamerbehandeling inlichtingen gevraagd bij de provinciale griffie.⁶⁰¹ Hij hield dan ook een gepassioneerd betoog over de unieke wijze waarop de Friese waterstaat georganiseerd was. Uitvoerig schilderde hij, hoe onwenselijk het zou zijn om van Friesland één groot waterschap te maken. Daarom kon geen waterschapsomslag geheven worden, en was deze opcentenheffing nodig. Het ging daarbij om relatief geringe bedrag van drie tot drieënhalve gulden, terwijl de produktiekosten per hectare op dat ogenblik vijftienhonderd tot tweeduizend gulden bedroegen. Elke andere vorm van heffing zou meer kosten.

Hij was er niet erg over te spreken, dat Friesland moest meebetalen aan de afsluiting van de Lauwerszee, omdat het de vruchten plukte van de verbetering van het boezembeheer die daardoor mogelijk werd, en omdat het anders in de toekomst een derde gemaal had moeten stichten. Hij achtte de provinciale instemming afgedwongen door de minister van Verkeer en Waterstaat, omdat de noordelijke provincies de afsluiting van de Lauwerszee hoe dan ook noodzakelijk achtten. Hij vond het onbillijk dat specifiek de eigenaars van onroerend goed nu extra moesten betalen voor die afsluiting.

Hij tilde niet zo zwaar aan de verruiming van de gevraagde heffingsmogelijkheid van 30 tot 60 opcenten. De Provinciale Staten konden immers altijd besluiten om daar geen gebruik van te maken, al deed zich dan wel de vraag voor, hoe zij dan zouden meebetalen aan de afsluiting van de Lauwerszee.

Minister Toxopeus antwoordde uitvoerig. Hij verzette zich tegen het beeld als zou de regering zuinig met haar inlichtingen aan de Kamers geweest zijn. Toen de memorie van toelichting in de zomer van 1961 naar de Tweede Kamer was gestuurd, waren de besprekingen over de verdeling van de kosten van de

600 drs. Dirk de LOOR, Rotterdam 11 oktober 1900 – Veenendaal 7 maart 1992; onderwijzer, voor PvdA provinciebestuurder in Friesland, lid Staten-Generaal. Over hem: *www.parlement.com*

601 Arch. GS, 1962-1986, -1.791.142 Bemalingsbelasting, omslag 2

Lauwerszeewerken nog in volle gang. Daar kon toen dus nog niets over gezegd worden. En in hun eerste antwoord op de vragen vanuit de Eerste Kamer hadden de bewindslieden de kosten van de afsluiting van de Lauwerszee al genoemd. Hij ontkende dat de provincie in een positie gebracht was, waarin zij wel gedwongen was om de bijdrage aan de kosten van de Lauwerszeewerken te betalen uit de opcentenheffing. Men had niets anders gewild dan haar in de gelegenheid te stellen om heffingen op te leggen voor kosten die zij had bij ontstentenis van een waterschap. Hij benadrukte dat het wetsontwerp was voorbereid in overleg met Gedeputeerde Staten. De regeling voor de bijdragen van de noordelijke provincies aan de Lauwerszeewerken was gebaseerd op een berekening van de uitgaven die hen door de afsluiting bespaard bleven. De Provinciale Staten van Friesland hadden deze regeling aanvaard.⁶⁰² De minister betoogde verder, dat het de Staten vrij stond om minder opcenten te heffen dan de toegestane 60. Maar om de Friese financiële huishouding met die van andere provincies te kunnen vergelijken, zou hij er de voorkeur aan geven als de Friese waterschapszaken uit de sfeer van de algemene middelen zouden worden gehaald. Dat zou kunnen wanneer het Woudagemaal ten laste van de opcentenheffing zou worden gebracht. De regeling sloot uit, dat de algemene middelen van Friesland behalve hierdoor ook nog op andere manieren verruimd zouden worden. Dat was ook het oogmerk van de begrotingsvoorschriften in de wet. De minister verzette zich tegen het beeld, dat de heffing eenzijdig op de landbouw zou drukken. De heffing drukte op alle onroerend goed, ook industrieel en stedelijk. Zelfs als Friesland de volle 60 opcenten zou gaan heffen, zouden de waterschapslasten daar zeker niet hoger zijn dan in Zeeland en Holland.

Zijn opponent Pollema was met deze uiteenzetting niet tevreden. Hij concludeerde dat de Tweede Kamer het wetsontwerp had moeten bespreken vanuit een ander gezichtspunt dan de Eerste, omdat toen de bijdragenregeling met betrekking tot de Lauwerszeewerken nog niet vaststond. Ook betwijfelde hij of de Gedeputeerde Staten de Provinciale Staten tijdig hadden ingelicht. Nog in de laatste zitting van de Provinciale Staten was de vraag hoe de provinciale bijdrage aan de Lauwerszeewerken betaald zou moeten worden, door Gedeputeerde Staten beantwoord met de mededeling, dat zij dat niet wisten. Pollema verklaarde al lang te vermoeden, dat daar de opcentenheffing ook voor bedoeld was. Hij zou dan ook niet voor dit wetsontwerp stemmen. Hij wilde niet ingaan op de vraag of er één waterschap voor heel Friesland zou moeten komen, maar een omslagheffing in waterschapsverband zou wel billijker geweest zijn. Want deze belasting zou zeer onbillijk blijken, omdat gronden waar voor een goede afwatering gezorgd was, hoog in de grondbelasting stonden. Waar die zorg

602 Hierboven, p. 202-208

afwezig bleef, was de grondbelasting dikwijls laag. Het gevolg was, dat voor de gronden die de minste behoefte hadden aan verbetering van de boezem, veel betaald zou moeten worden, en voor de meest belanghebbende gronden weinig. En tot slot verklaarde hij te vrezen, dat de rijksoverheid de provincie met deze wet in financieel opzicht in de greep had. Wanneer de Staten zouden besluiten om niet de volle 60 opcenten te heffen, zou de provincie in de toekomst door de regering bij elke financiële wens verwezen worden naar haar eigen ongebruikte belastingcapaciteit. Hij herhaalde dat hij niet voor het wetsontwerp zou stemmen.

Ook Tjalma bleef vinden dat de regering onduidelijk geweest was. Waarom had zij zich in de *memorie van toelichting* aan de Tweede Kamer laten weten dat de opcentenheffing bestemd was voor dekking van “de kosten van waterbeheersing op de Friese boezem in het algemeen”? Waarom was niet duidelijker gezegd, wat daarmee bedoeld werd? De minister zei, aldus Tjalma, dat er toen nog onderhandeld werd over de Lauwerszeekosten. Maar waarom sprak het wetsontwerp dan van het begin af aan over een hogere heffing dan de Staten van Friesland nodig achtten? Hoe kon de minister al wel weten, dat er 60 opcenten nodig zouden zijn, terwijl hij nog niet wist wat de uitkomst zou zijn van de onderhandelingen over de Lauwerszee?

Minister Toxopeus ging uitvoerig in op de chronologie van de gebeurtenissen. Toen de *memorie van toelichting*, medio 1961, werd ingediend, was de gedachte “dat eventuele verbetering van de waterbeheersing op de Friese boezem door de Lauwerszeewerken ... zou kunnen leiden tot een bijdrage door de provincie wegens het niet nodig zijn van andere uitgaven door die provincie ten behoeve van de waterbeheersing.” Maar omdat de provincie op dat moment in gesprek was met de minister van Verkeer en Waterstaat, moest men nog afwachten wat de precieze uitkomst zou zijn. Toen het wetsontwerp op 13 maart 1962 in de Tweede Kamer werd behandeld, hadden de Gedeputeerde Staten bijna een maand tevoren, op 19 februari 1962, de Provinciale Staten al zeer uitvoerig ingelicht over de kostenverdeling van de Lauwerszeewerken. Die kostenverdeling was dus geruime tijd daarvoor vastgesteld. Ook de Tweede Kamer kon die kennen, en kende die naar zijn mening ook. Maar daar had men klaarblijkelijk weinig problemen gezien. Desgevraagd sprak de minister verder als zijn opvatting uit, dat het de Gedeputeerde Staten niet vrij had gestaan, om het wetsontwerp voor de opcentenheffing, waarover hen advies was gevraagd, te bespreken met de Provinciale Staten. Maar dat betekende niet dat die niet wisten, wat er te gebeuren stond. Zij wisten dat namelijk via de informatie over de Lauwerszeebijdrage. En al was het dus formeel niet bekend bij de Provinciale Staten, in feite wisten zij het wel. Als die het er mee oneens geweest zouden zijn, zouden zij dan ook zeker van zich hebben laten horen. En de keuze voor een heffing van 60 opcenten was niet gemaakt op grond van de hoogte van de

Friese Lauwerszeebijdrage, maar op grond van een “globale berekening” van de situatie waarbij men Friesland als één groot waterschap zou zien.

Vervolgens werd het wetsontwerp zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Aangetekend werd dat Pollema en een fractiegenoot, evenals de twee C.P.N-leden van de Kamer, geacht wensten te worden tegen te hebben gestemd.

Het voorstel voor heffing van een bemalingsbelasting bij de Provinciale Staten

Op 23 oktober 1962 stuurde het college van Gedeputeerde Staten naar de Provinciale Staten een *voorstel tot het heffen van een bijzondere belasting in verband met de stichting van het gemaal te Stavoren en de afsluiting van de Lauwerszee*.⁶⁰³ Daarmee liep het college vooruit op de behandeling in de Eerste Kamer, op 30 oktober 1962, en op de publicatie in het Staatsblad, op 1 november daaropvolgend, van de *Wet betreffende heffing van een bijzondere belasting door de provincie Friesland*.⁶⁰⁴ Op grond van deze wet zouden “ter bestrijding van de kosten, voortvloeiende uit de waterbeheersing op de Friese boezem jaarlijks maximaal 60 extra-opcenten op de hoofdsom der grondbelasting kunnen worden geheven”.

Het college begon met een verwijzing naar de voorgeschiedenis, twee besluiten van de Staten: dat van 23 december 1958, waarbij aan het besluit tot stichting van een gemaal bij Stavoren de voorwaarde werd verbonden, dat het provinciale aandeel in de kosten gedekt zou mogen worden door een bemalingsbelasting⁶⁰⁵, en dat van 15 juli 1959, waarbij het college gemachtigd werd om bij de rijksoverheid te streven naar de bevoegdheid om gedurende 30 jaar een belasting van maximaal 30 opcenten op de grondbelasting te heffen.⁶⁰⁶

Bij het overleg met het rijk werd van die kant aangedrongen op “de oprichting van een waterschap in Friesland, dat de waterbeheersing van de Friese boezem zou verzorgen, opdat de waterstaats-organisatie op dit punt op gelijke wijze zou zijn geregeld als elders in den lande het geval [was], en tevens de kosten der waterbeheersing op de Friese boezem ... dan in de vorm van waterschapslasten voor rekening van de belanghebbende gronden zouden komen”.⁶⁰⁷ Gedeputeerde Staten hadden bereikt, dat in de organisatie van het boezembeheer geen wij-

603 *Notulen van het verhandelde in de winterzitting der Staten van Friesland van het jaar 1962*, punt E-7, bijlage BG

604 Stb. 1962, nr. 483

605 Hierboven, p. 249

606 Hierboven, p. 251-257

607 *Notulen van het verhandelde in de winterzitting der Staten van Friesland van het jaar 1962*, punt E-7, bijlage BG, p. 2

ziging zou worden aangebracht. Maar in Den Haag was een compromis tussen de standpunten van rijk een provincie ontwikkeld: de bevoegdheid voor de provincie om permanent maximaal 60 opcenten – en niet 30 opcenten gedurende 30 jaar, zoals gevraagd – op de grondbelasting te heffen. Aan deze benadering lag de gedachte ten grondslag, dat het boezembeheer een provinciale zaak zou blijven, maar dat belanghebbende eigendommen, gebouwd en ongebouwd, zo zouden gaan bijdragen aan de lasten van het boezembeheer op een manier die vergelijkbaar was met die bij andere boezems in Nederland. Op grond van een kostenvergelijking was men uitgekomen op 60 opcenten. Dat zou in Friesland neerkomen op fl 1,50 à fl. 1,75 per hectare. Toen een wets-concept in deze geest, dat inhield dat de provincie bevoegd, niet verplicht, zou zijn om een dergelijke belasting te heffen, aan het college was voorgelegd, had dit zich daarmee akkoord verklaard. Daarbij was geen gelegenheid geweest voor overleg met de Provinciale Staten, aldus het college. Dat laatste was niet verwonderlijk, omdat de Staten in deze jaren slechts enkele malen per jaar vergaderden. Maar men is geneigd te denken dat het, gezien de weerstand te verwachten was, Gedeputeerde Staten misschien ook wel goed uitkwam, dat er een zeer voldoende feit in de vorm van een rijks-wet in het leven geroepen was. Gedeputeerde Staten hadden daarbij overwogen, zo gingen zij vervolgens verder, dat hierdoor ook de mogelijkheid ontstond om ook het provinciaal aandeel in de kosten van de Lauwerszee-werken, voor zover die de verbetering van de afstroming betroffen, ten laste van belanghebbenden te brengen. De algemene provinciale middelen boden daarvoor, evenmin als voor de kosten van het tweede gemaal, de nodige ruimte.

Vervolgens gaf het college aan, hoe het de verkregen bevoegdheid gebruikt zou willen zien. Het berekende welke lasten de provincie zijns inziens op het punt van de afstroming te wachten stonden. Behalve aan de stichting en de exploitatie van gemaal te Stavoren, en aan de afstromingswerken bij de Lauwerszee, moest ook gedacht worden aan aanpassing van de bestaande vaarwegen aan de nieuwe situatie, aan de exploitatiekosten van het Woudagemaal, en aan onderhoud en beheer van een aantal bestaande werken, met name sluizen, in het Lauwerszeegebied. Als men dit alles in aanmerking nam, zouden 60 opcenten niet eens genoeg zijn om de kosten te dekken, aldus het college. Op grond van de uitkomsten van deze becijferingen zou het de mogelijkheid om 60 opcenten te heffen, van het begin af aan dan ook volledig willen benutten, liever dan het aantal opcenten over een aantal jaren te laten stijgen tot het toegestane maximum. Het college stelde de Provinciale Staten dan ook voor “om met ingang van 1 januari 1963 jaarlijks 60 opcenten te heffen op de hoofdsom van [de grondbelasting over] de ongebouwde en de gebouwde eigendommen”.⁶⁰⁸ Op

608 *Ibid.*, p. 6

grond van de wet zou het aantal opcenten jaarlijks opnieuw moeten worden vastgesteld. Maar Gedeputeerde Staten gaven aan dat het besluit tot heffing van 60 opcenten in 1963 naar hun mening ook de gedragslijn voor de nabije toekomst vast moest leggen.

Tenslotte besprak het college, in welke delen van Friesland de opcenten naar zijn mening geheven zouden moeten worden. Ontheffing voor de Waddeneilanden, die geen enkel direct belang hadden bij de beheersing van de Friese boezem, was vanzelfsprekend. Anders lag het voor de Polder van Oost-en Westdongeradeel. Dit waterschap had een eigen boezem van waaruit, met behulp van het elektrische gemaal Dongerdielen bij Ezumazijl, rechtstreeks geloosd werd op de Lauwerszee.⁶⁰⁹ Het had op dat moment dus geen rechtstreekse belangen bij het beheer van Friesland's boezem. Toch wilden Gedeputeerde Staten ook in dit gebied gaan heffen, want "na de afsluiting van de Lauwerszee [zou] het karakter van deze polder geheel veranderen." Dan zou het polderwater niet meer op zee geloosd worden, maar op het nieuwe boezemmeer, dat ook onderdeel van het Friese afwateringssysteem zou worden. Omdat het waterschap vanaf de afsluiting geheel via de nieuwe spuisluizen bij Lauwersoog zou gaan afwateren, zou het vanaf dat ogenblik volledig vergelijkbaar zijn met andere waterschappen, die via de boezem afwaterden. Ook stelden Gedeputeerde Staten de bijdrage ter discussie, die de Polder van Oost- en Westdongeradeel op grond van een Statenbesluit van 29 januari 1929 jaarlijks ontving. Deze bijdrage was evenredig aan het bedrag dat voor de rest van Friesland werd uitgegeven aan bemaling door het Woudagemaal.⁶¹⁰ In de nieuwe waterstaatkundige constellatie zou deze regeling volgens het college herzien moeten worden.⁶¹¹ Een derde categorie gronden, die naast die op de Waddeneilanden en in de Dongeradelen, afzonderlijk genoemd werden in het voorstel van het college waren de buitendijkse gronden langs de kust. Ook deze gronden waterden niet af op de Friese boezem. Zij zouden dus niet belast moeten worden. Maar administratief was dat zeer bezwaarlijk: er zou een grote hoeveelheid kadastraal werk nodig zijn. Omdat het bovendien om relatief geringe bedragen zou gaan, stelde het college voor om hier geen vrijstelling toe te passen. Bovendien bestond altijd de mogelijkheid, dat buitendijkse gronden mettertijd wel op de boezem zouden gaan afwateren. Voor de gronden in de Lauwerszee zou het na afsluiting van die zee al meteen het geval zijn, en voor "het gebied tussen Zwarte Haan en Holwerd na indijking naar alle waarschijnlijkheid". Dat laatste gebied is het Friese wad.

609 Over dit gemaal: Wouda, *Afwatering*, p. 343-353, en E. de Groot, *Malen om het peil. Enkele gemalen in Friesland en hun achtergrond*, Leeuwarden (Stichting Kultuer en Toerisme in Fryslân) 1996, p. 44-55

610 Wouda, *Afwatering*, p. 350.

611 Dit gebeurde in de 4e zitting van 1964. Hierna, p. 294-295

Indijking daarvan, gevolgd door afwatering op de Friese boezem, heeft echter nooit plaatsgevonden en lijkt inmiddels tamelijk onwaarschijnlijk.

En tenslotte stelden Gedeputeerde Staten afspraken met de drie aangrenzende provincies in het vooruitzicht, over daar gelegen gronden die op de Friese boezem afwaterden.

De besluitvorming door de Provinciale Staten, 1962

Zoals gebruikelijk werd dit voorstel besproken in de afdelingen van de Provinciale Staten. In het rapport dat van die besprekingen werd gemaakt, werd een tiental vragen en opmerkingen geformuleerd.⁶¹² Deze waren niet zeer kritisch. De meeste waren informatief van aard, enkele hadden een strekking. Zo werd er gevraagd, of het college het unaniem met dit voorstel eens was, dan wel of er binnen dat gezelschap ook een andere mening bestond. Zo ja, dan had men dat wel graag vermeld gezien. Hier werd duidelijk naar een bekende weg gevraagd. Een andere vraag, die vanuit het zuid-oosten van Friesland al jaren met grote regelmaat binnen en buiten de Staten werd gesteld, luidde of het niet consequent zou zijn om, nu de hoger gelegen gronden in de kosten van bemaling betrokken werden, dan ook de lager gelegen gronden te laten meebetalen aan de opmaling.

Voorheen werden de vragen uit het rapport beantwoord tijdens de plenaire vergadering, maar kort tevoren was ingevoerd dat het college eerst schriftelijk antwoordde. Gedeputeerde Staten lichtten in hun beantwoording toe, hoe zij er toe gekomen waren om in te stemmen met 60 opcenten, terwijl de Provinciale Staten er 30 hadden gevraagd.⁶¹³ Pas nadat de Staten op 15 juli 1959 tot dat laatste hadden besloten, was, op 28 oktober 1959, duidelijk geworden, dat de provincie zou moeten meebetalen aan de afsluiting van de Lauwerszee. Het stichten van het gemaal bij Stavoren en de afsluiting van de Lauwerszee waren, vanuit een oogpunt van afwateringsbelang van de Friese boezem werken van gelijke allure, aldus Gedeputeerde Staten. Ook de investeringskosten voor de provincie zouden in beide gevallen vergelijkbaar zijn, beide rond de zes miljoen gulden. Het had daarom billijk geleken om de lasten van beide werken ook op dezelfde manier te dekken.

Het college beperkte zich tot één zin om te laten weten, dat één van zijn leden zich niet met het voorstel verenigen kon.

⁶¹² *Notulen winterzitting 1962*, bijlage CP, Rapport, p. 2-3

⁶¹³ *Notulen winterzitting 1962*, bijlage CP, Schriftelijk antwoord, p. 1-4

Dat lid, gedeputeerde Gerbrandij, opende de bespreking van het voorstel in de voltallige vergadering van de Provinciale Staten op 18 en 19 december 1962 met een uitvoerige uiteenzetting van zijn bezwaren ertegen.⁶¹⁴ Zijn betoog had een principiële toonzetting. De essentie ervan was, dat waterafvoer in Friesland een algemeen belang was, waarvoor niet alleen betaald zou moeten worden door degenen die grondbelasting betaalden. Waterstaatsrecht en waterschapswezen in Nederland, zo betoogde hij, gingen uit van de grondgedachte dat iedere belanghebbende betaalde naar de mate van zijn belang. Dat beginsel werd hier, in strijd met recht en redelijkheid, geschonden. Het voorstel bevatte een interne strijdigheid. Aan de ene kant ging het ervan uit, dat de exploitatie van het Woudagemaal blijvend uit de algemene provinciale middelen bekostigd zou worden. Daarmee werd erkend dat de beheersing van de boezem een algemeen belang was. Maar aan de andere kant werden twee nieuwe instrumenten voor die beheersing, te weten het tweede gemaal en de afsluiting van de Lauwerszee, niet bekostigd als een algemeen belang, maar slechts door een deel der belanghebbenden, namelijk degenen die grondbelasting betaalden. Hij erkende dat er naast het algemene belang van de boezembeheersing voor alle aspecten van het leven in de provincie, ook bijzondere belangen bestonden voor de betalers van grondbelasting. Maar zou met 30 opcenten rijkelijk voor betaald worden. Daar was hij, toen het enige jaren tevoren aan de orde was, “na grote inwendige strijd” uiteindelijk mee accoord gegaan. Maar dat zou hij nu niet weer doen. Het voorstel was, in zijn woorden, onbillijk en daarom voor hem onaanvaardbaar.

Gerbrandij was zijn betoog begonnen met de mededeling dat hij er geen behoefte aan had om “een nieuw afzetgebied voor politieke doelstellingen te zoeken. Als hier voor hem politieke achtergronden aanwezig waren, zou hij als Gedeputeerde zeker niet het woord hebben gevraagd. Ook wenst[e] hij geen enkel groepsbelang te dienen of te schaden. Maar zijn rechtsgevoel [vond] geen bevrediging in de strekking van het voorstel ... , en daarom alléén [had] hij behoefte, van zijn mening te doen blijken.” De nadruk van zijn uitspraken doet de vraag rijzen of dit alles dan niet vanzelfsprekend was. Gerbrandij, van oorsprong veehouder, was verknocht aan en vergroeid met de agrarische belangen in Friesland. Vastgesteld moet worden, dat zijn standpunt wonderwel samenviel met dat van een deel van de Statenfractie en met de belangen van de achterban van zijn politieke partij, de Christelijk-Historische Unie. Bovendien zouden er enkele maanden later, op 15 mei 1963, verkiezingen gehouden worden voor de Tweede Kamer. Gerbrandij was op 4 oktober 1962 lid geworden van dat orgaan als opvolger van zijn overleden partijgenoot F.H. van de Wetering.

⁶¹⁴ *Handelingen winterzitting 1962*, p. 230-234. Het gehele verloop van de bespreking: *ibid.*, p. 230-296. Voor zover niet anders aangegeven worden bij de nu volgende bespreking van de behandeling de *Handelingen* geparafraseerd.

Na de verkiezingen zou hij de Kamer weer verlaten.⁶¹⁵ In Friesland waren de achterban en het electoraat van de CHU vooral te vinden op het platteland. En het was daar uiteraard dat men ook de betalers van de grondbelasting vond. De reikwijdte van Gerbrandij's rechtsgevoel wordt daarnaast ook belicht doordat hij een ambtenaar liet berekenen wat die 60 opcenten voor hem persoonlijk zouden betekenen.⁶¹⁶

De inhoud van zijn standpunt was geen verrassing, noch voor het college, noch voor de Statenleden. Op 28 september 1962, ruim drie weken voordat het collegevoorstel om de 60 opcenten te heffen naar de Provinciale Staten gestuurd werd, was het besproken in de Staten-*Contactcommissie voor de waterstaat*. Bij dat overleg van enkele Statenleden, uit de fracties van CHU, PvdA, ARP en VVD, met Hoogland en Gerbrandij had de laatste al een vrijwel identiek betoog gehouden als hij op 18 december zou doen, met inbegrip van de verzekering van zijn politieke belangeloosheid.⁶¹⁷ En ook tijdens een forum-bijeenkomst van de CHU in Franeker, op 15 november, waarvan in de pers verslag gedaan was, had hij zich tegenstander van de heffing van 60 opcenten verklaard.⁶¹⁸

Toch wekte zijn optreden ergernis binnen de Provinciale Staten, omdat hij als gedeputeerde pas nu zijn bezwaren kenbaar maakte. Men had hem niet gehoord toen enige jaren geleden de 30 opcenten werden behandeld. Toen twee maanden tevoren het nu besproken voorstel naar de Staten was gezonden, was er niets van een afwijkend standpunt gebleken. Naar aanleiding van het publieke optreden van Gerbrandij was daarop in het afdelingsonderzoek gevraagd of dit een unaniem voorstel van het college was. Het antwoord op die vraag had bestaan uit een één-regelige ontkenning. En dan nu plotseling, vanuit de banken van waaruit men de verdediging van het voorstel verwacht had, een "uitvoerige, wijdlopige" afwijzing ervan. In de loop van de behandeling werd hier door een aantal sprekers naar verwezen. Met name Hoogland's partijgenoot Snijder pakte Gerbrandij hard aan. Deze laatste kwam later nogmaals met een verklaring, maar, afgezien van Gerbrandij's optreden en de reacties daarop, werd het voorstel op de gebruikelijke wijze behandeld, en verdedigd door gedeputeerde Hoogland.

615 www.parlement.com

616 Notitie aanwezig in Arch. GS 1962-1986, dossier -1.791.142 *Bemalingsbelasting*, map 2

617 Arch. GS en PS 1919-1961, inv.nr. blanco na nr. 2495, met verwijzing naar Arch. GS 1962-1986. Aldaar -1.79. *Instelling ... contactcommissie voor de waterstaat, 1959-1968*, notulen 28 september 1962.

618 *Verslag der handelingen*, winterzitting 1962, p. 252

PvdA-woordvoerder Hendrik Vondeling verklaarde dat zijn fractie principieel op het standpunt stond, dat het beheer van de Friese boezem een waterschapstaak was. Maar toen de financiering van het tweede gemaal in de Staten ter sprake was geweest, had men op historische en praktische gronden besloten dat het beheer van de boezem bij de provincie zou blijven. Het gevolg daarvan was geweest, dat men voor de financiering een andere vorm had moeten vinden dan het heffen van waterschapslasten. Ondanks de bezwaren die men ook toen had tegen de heffing van opcenten op de grondbelasting, was daar op praktische gronden toch voor gekozen. Het voorstel dat nu aan de orde was, bouwde hierop voort. Het was principieel hetzelfde. De fractie was ook van mening dat de kosten van de Lauwerszeewerken, voor zover deze ten goede kwamen aan de verbetering van de afwatering, in deze lastenheffing betrokken diende te worden. Zij zag geen principieel verschil tussen deze kosten en die voor het tweede gemaal. Hij was het ermee eens, dat afschaffing van de grondbelasting wenselijk was. De grondbelasting, een rijksbelasting, werd als onrechtvaardig en verouderd ervaren, omdat zij geheven werd naast de vermogensbelasting, eveneens een rijksbelasting. Wie een vermogen in grond had, betaalde daarover zowel grondbelasting als vermogensbelasting. Wie eenzelfde vermogen in een andere vorm bezat, betaalde alleen vermogensbelasting. Maar wanneer de grondbelasting zou worden afgeschaft, aldus Vondeling, zou een andere vorm van bekostiging in het leven moeten worden geroepen. Dan kon gedacht worden aan betaling uit de algemene provinciale middelen, óf aan de oprichting van één groot waterschap, belast met het boezembeheer en met de daarvoor nodige lastenheffing. De financiële positie en vooruitzichten van de provincie sloten de eerste mogelijkheid uit. Boezembeheer door een waterschap zou duurder zijn dan wat nu werd voorgesteld. Vondeling bracht in herinnering dat hij zelf grondeigenaar was. De lasten van fl. 1,50 à fl. 1,75 per hectare waren naar zijn inzicht niet te hoog in verhouding tot het belang dat de gronden bij een voldoende waterbeheersing hadden. Het waren in het verleden juist de landbouwmensen geweest die hadden aangedrongen op de totstandkoming van een tweede gemaal, omdat intensief gebruik van de grond een goede waterbeheersing vereiste. De grondbezitters moesten dus bereid zijn om hun bijdrage te leveren.

Vondeling woonde in Oosterwolde, de hoofdplaats van de gemeente Ooststellingwerf, waar hij wethouder was, en voorzitter van het bestuur van het waterschap Boven Tjonger-Grootdiep, ter grootte van ruim 6900 ha. Memorend dat hij zelf van de hogere gronden in de provincie kwam, verklaarde hij, dat zijn fractie er ook mee akkoord zou gaan, dat de hogere gronden op gelijke voet aangeslagen zouden worden als de lage, hoewel zij volgens "verouderde, doch nog steeds gehanteerde waterschapsinzichten" geen belang bij de boezembeheersing hadden. Het adagium "Die 't water deert, die 't water keert" achtte

hij verouderd. Maar het aanvaarden van dit inzicht betekende ook dat er iets gedaan moest worden: de waterbeheersing in de provincie vereiste één groot totaal plan. Dat was er nu nog niet, maar de fractie stond op het standpunt dat, wanneer er in de toekomst sprake zou zijn van opmaling in de provincie, de opvoering van water in de provinciale kanalen zonder kosten voor de betrokken gronden plaats zou moeten vinden. Distributie van het water binnen de betrokken waterschappen zou uiteraard voor rekening van deze laatsten komen.

Vanuit de CHU-fractie spraken twee leden: fractievoorzitter A. Oosterhoff namens de voorstanders, die bij de stemming de meerderheid van de fractie zouden blijken te vormen, en T. Tolman, schoonzoon van Gerbrandij's tweelingbroer Germ, naar zijn eigen, onjuiste, zeggen namens de meerderheid van tegenstanders.

Oosterhoff toonde zich verheven boven de partijpolitiek door afstand te nemen van de manier waarop Gerbrandij's standpunt uiteindelijk ter kennis van de Provinciale Staten was gekomen. Hij ging vervolgens in op de opstelling van de provinciale begroting. Daarin was een nieuw hoofdstuk "Waterbeheersing van de Friese boezem" opgevoerd. Oosterhoff meende, dat Gedeputeerde Staten hier een principe hadden geformuleerd: met deze zaak waren specifieke uitgaven en inkomsten gemoeid, die los moesten staan van de algemene provinciale middelen. Hij was het er mee eens dat de kosten van het tweede gemaal, en mettertijd eventueel ook die van de Lauwerszeewerken voor zover die voor de afwatering van belang zouden zijn, op deze wijze werden begroot. Hij was het ook met Vondeling eens, dat de gehele waterbeheersing eventueel als een waterschapszaak beschouwd zou kunnen worden. Hij vond het dan ook terecht dat alle lasten op dezelfde manier gedragen zouden worden, door heffing van opcenten op de grondbelasting. Wel vond hij dat de heffingsperiode gelijk zou moeten zijn aan de periode waarin de lasten zouden worden afgeschreven: dertig jaar. Hij zou het voorstel steunen, omdat het grootste deel van de heffing niet zou worden opgebracht van de ongebouwde eigendommen, maar van de gebouwde, zodat er sprake was van een spreiding van de lasten over de hele Friese bevolking.

De woordvoerder van de zelf-verklaarde fractiemeerderheid, Tolman, was het met dit laatste oneens. Tolman, geboren in 1924, had eenzelfde achtergrond als Gerbrandij.⁶¹⁹ Hij was van oorsprong veehouder, actief in christelijk-historische en in standsorganisaties. Daarnaast was hij waterschapsbestuurder in zijn streek van herkomst, Weststellingwerf. Op 15 mei 1963 zou hij gekozen worden

619 Teunis TOLMAN, geboren Oldeholtspade 22 september 1924. Over hem: www.parlement.com

als lid van de Tweede Kamer. Naar zijn mening zouden de eigenaren van gebouwde en ongebouwde eigendommen met een heffing van dertig opcenten zeker aan hun verplichtingen voldoen. Hij wilde niet dat er teruggekomen werd op de eerdere beslissing met deze strekking. Bovendien wogen volgens hem de algemene belangen zo zwaar, dat het juist zou zijn om te putten uit de algemene middelen. Hij zag het besluit om de waterbeheersing afzonderlijk te bekostigen niet als van principiële, maar van budgettaire aard: het ontbrak de provincie aan geld om deze zaak uit de algemene middelen te betalen. Zijn criterium, “de vrucht van sociaal denken en handelen”, was naar zijn zeggen, een rechtvaardige lastenverdeling. De grondbelasting paste niet in het bestaande belastingstelsel, en heffing van opcenten niet op vermogen, maar op de inkomstenbelasting zou juister zijn. Tolman illustreerde met enkele voorbeelden hoezeer de waterbeheersing naar zijn mening een algemeen belang was. De speciale landbouwbelangen achtte hij met dertig opcenten voldoende verrekend. Daarom zou hij tegen stemmen. Alleen de instelling van een provinciaal waterschap zou kunnen leiden tot een billijke lastenverdeling.

De antirevolutionair Reitsma deelde de kritiek op de grondbelasting, als dubbele belasting naast de vermogensbelasting. Maar hij stelde vast dat, behalve het college van Gedeputeerde Staten, ook de landbouworganisaties, evenals de deskundigen van het Landbouwschap, een publiekrechtelijke organisatie voor de land- en tuinbouw, tot de slotsom waren gekomen, dat er in dit geval geen andere oplossing was dan de heffing van opcenten op die belasting. Hij was er uiteindelijk gelukkig mee, dat de regering de provincie een ruimere armslag had gegeven dan zij gevraagd had, door verhoging van de toegestane heffing van dertig naar zestig opcenten, door de bevoegdheid tot heffing niet te beperken tot dertig jaar, maar die voor onbepaalde tijd te verlenen, en door uitbreiding van het doel van de heffing tot de gehele waterbeheersing. De ontwikkelingen in de Friese waterhuishouding waren van groot belang voor de landbouw, maar daarnaast ook voor de scheepvaart, de visserij en de recreatie. Daarom was het goed, dat de provincie het beheer van de boezem aan zich had gehouden. Maar ook met de zestig opcenten zouden niet alle daaraan verbonden kosten kunnen worden bestreden. Er zou dus in ieder geval ook vanuit de algemene middelen een bijdrage aan dat beheer geleverd moeten worden. Bovendien was door recente economische ontwikkelingen de opbrengst van de grondbelasting op gebouwde eigendommen, behalve boerderijen ook woningen, kantoren en fabrieken, groter dan die van de ongebouwde eigendommen, de landerijen. De bijdrage van de agrarische sector in de kosten van de waterbeheersing was dus verhoudingsgewijs aan het dalen, terwijl het effect van de getroffen en te treffen voorzieningen voor de landbouw juist aan het toenemen was, aldus Reitsma. De agrarische sector, voor de opvattingen waarvan de ARP-Statenvructie zich

zeer gevoelig verklaarde, zat dus zeker niet in de verkeerde hoek. Hij schaarde zich dan ook achter het voorstel.

De KVP-er De Jong zag de bespreking meer als een openbare verantwoording van standpuntbepalingen van de verschillende fracties en sprekers, dan als een poging elkaar nog te overtuigen. Dat zou ook moeilijk zijn, omdat de gekozen weg het rechtsgevoel niet erg bevredigde. Zijn fractie was van mening dat de begroting niet zou moeten uitgaan van de benodigde middelen, maar van de beschikbare. De voorgestelde heffing stond naar zijn mening op gespannen voet met de rechtvaardigheid. Liever zou hij andere uitgaven schrappen of geld lenen.

De CPN-er Zandstra hield het kort. Dit was een onrechtvaardige belasting. De rijksoverheid moest nu maar eens ophouden met Friesland achter te stellen. De kosten van wat er gebeuren moest, werden op de bevolking verhaald, en omdat die al zo zwaar belast was, zou hij daar niet aan meewerken.

Voorzitter W. Harmsma van de fractie van de Partij van de Arbeid meende dat de discussie draaide om twee vragen. Was het nodig, dat de provincie extra belasting hief? En zo ja, langs welke weg kon dat dan gebeuren? De noodzaak stond voor hem buiten twijfel. Er was een heel programma van werken en activiteiten dat alleen uitgevoerd zou kunnen worden als de provincie haar inkomsten in belangrijke mate zou weten op te voeren. Dan kwam de vraag of de heffing van extra opcenten op de grondbelasting een reële mogelijkheid was, dan wel of de rechtvaardigheid hierbij té ver te zoeken was. Het was hem niet duidelijk, waarom de bezwaren tegen de grondbelasting zoveel zwaarder wogen nu het om 60 opcenten ging in plaats van om 30. Bij 30 opcenten had binnen de Staten nog unanimité bestaan. Hij onderstreepte dat de boezembeheersing niet alleen voor de boeren, maar voor geheel Friesland van belang was. En door een heffing op de grondbelasting zou ook geheel Friesland meebetalen. Hij herhaalde wat ook Reitsma had gezegd: de opbrengst van gebouwd werd elk jaar hoger, zodat de belasting op ongebouwd in verhouding elk jaar afnam. En tenslotte was er geen andere mogelijkheid. Zijn fractie zou dan ook vóór stemmen.

Op de liberaal B.P. van der Veen maakte het door hem gebruikelijk genoemde geweeeklaag uit de agrarische hoek geen grote indruk. Hij beriep zich op het oude waterstaatsadagium "Wie water deert, die water keert", en meende dat wie baat had bij de plannen, ook de kosten zou moeten dragen. Wel stelde hij vragen bij de verhoging van 30 naar 60 opcenten. Was die echt nodig? Zat er echt geen ruimte meer in de begroting, bijvoorbeeld bij het geld dat was uitgetrokken voor de cultuurnota? Het waren vragen die ook gesteld waren, bij

de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede-Kamercommissie, waar Van der Veen ook deel van uitgemaakt had.⁶²⁰ Naar zijn mening moest de provincie slechts voorzien in collectieve behoeften. Hij vond de voorgestelde lastenverdeling niet billijk. Beter zou het, naar zijn mening, zijn om de belangen die bij de Lauwerszeewerken gebaat waren, zoals de ontzilting, de scheepvaart en de ontwatering, in geld te waarderen, en de kosten daar te laten drukken, waar ook de baten behaald werden.

De derde spreker vanuit de CHU-fractie, H.W. Hielkema, had gevoelens van groot onbehagen over de gang van zaken. De Staten waren indertijd akkoord gegaan met 30 opcenten gedurende 30 jaar, onder andere omdat de cultuurtechnische werken daardoor beter op gang zouden kunnen komen. Als men er dan van uitging, dat de grondbelasting een onrechtvaardige belasting was, dat de 30 opcenten ook bedoeld waren als startsubsidie voor de cultuurtechnische werken, en dat het droog houden van de provincie alle inwoners aanging, dan vroeg hij zich af met welk recht en reden dit voorstel nu op tafel lag. Het was spijtig dat de wet er in zijn huidige vorm was. Hij vond het onbillijk dat alleen de eigenaars van ongebouwd en gebouwd onroerend goed zouden moeten betalen, terwijl de groep belanghebbenden veel groter was. Hij was er dan ook niet gelukkig mee, dat Gedeputeerde Staten de Provinciale Staten niet gekend hadden in hun overleg met de rijksoverheid. Nu had deze laatste de indruk gehad, dat de Provinciale Staten heel tevreden met dit voorstel waren. Dat was ook bij de behandeling in de Eerste Kamer gebleken. Gezien de onbillijkheid van de voorgestelde heffing, vroeg hij zich af of men moest streven naar een groot provinciaal waterschap of men provinciale fondsen moest aanspreken, dan wel of men eventueel een lening sluiten moest.

De KVP-er Van Buijtenen deelde de onbehaaglijke gevoelens waarvan anderen hadden gesproken. Hij zag een maatschappelijke ontwikkeling van het privaatrechtelijke "Wie water deert, die water keert" naar solidariteitsgevoel en gemeenschapsplicht. Die zou hij ook in dit geval graag zien optreden. Grond was altijd een gemakkelijke bron van belastinginkomsten geweest. Het werd tijd om die druk eens te verlagen. Misschien zou gezegd worden, dat het in dit geval niet mogelijk was, maar het moest wel uitgesproken worden.

De antirevolutionair Wijbenga hekelde het rijksbeleid. Voor het Woudagemaal was de rijksbijdrage 40% geweest, nu was het voor het tweede gemaal eveneens 40%, en in de toekomst zou het bij de Lauwerszeewerken weer om 40% gaan.

⁶²⁰ Hierboven, p. 264-265

Hoewel het hier om een cultuurtechnisch werk ging, werd er veel minder subsidie gegeven dan bij ruilverkavelingswerken. Voor de verbetering van de afstroming rond Meppel betaalde het rijk twee derde van de kosten. Als Friesland voor de verbetering van zijn afstroming ook twee derde gekregen had, zou er nu door de Staten niet gesproken hoeven te worden over 30 of 60 opcenten. Dan zouden 30 opcenten genoeg zijn.

Wijbenga verzette zich tegen de gedachte dat de kosten uit de algemene middelen betaald zouden moeten worden. Hier was in de eerste plaats sprake van een boerenbelang. Het was boerenland dat werd ingepolderd, met het gevolg dat de boezem gevoeliger werd. Daarop had de Cultuurtechnische Dienst zijn eisen gesteld, met het oog op de ruilverkavelingen, ook een boerenbelang. En als de polderdijken die aan het boezemwater lagen, en die nu 90 centimeter hoog moesten zijn, omlaag zouden kunnen naar 35 centimeter, dan zou dat een verlaging van de onderhoudskosten betekenen die ook de boeren ten goede zou komen. En tenslotte werd via de provinciale waterstaat al een aanzienlijke bijdrage uit de algemene middelen geleverd.

Men kon naar zijn mening niet anders doen dan het voorstel aannemen. Zolang de 60 opcenten niet geheven werden, zou men geen beroep kunnen doen op het rijk om de algemene middelen te versterken. En dat beroep zou zeker gedaan moeten worden. Maar dan zou de provincie eerst deze 60 opcenten die zij tegen haar zin gekregen had, moeten heffen.

Hij was het niet eens met de suggestie van Tolman om één waterschap op te richten. Daardoor zouden de lasten zeker hoger worden dan zij nu zouden zijn. En zouden de lasten dan via classificatie binnen dat waterschap verdeeld moeten worden? Dan zouden de lage landen veel duurder uit zijn. Ook dat was geen rechtvaardige oplossing.

De volgende christelijk-historische spreker, R. Regnerus, liet weten het volkomen met Gerbrandij eens te zijn. Ook hij vond dat de waterbeheersing veel meer belangen diende dan alleen die van eigenaars van onroerend goed. Daarom zou hij tegen het voorstel stemmen.

De sociaaldemocraat De Wilde relativeerde de eenzijdigheid van de heffing. Inderdaad zouden in eerste instantie de eigenaren van gebouwd en ongebouwd onroerend goed de belasting voor hun rekening moeten nemen. Maar voor gebouwd zou het verrekend gaan worden in de huren, en bij ongebouwd zou het doorwerken in de productiekosten en dus uiteindelijk in de prijs van producten. Uiteindelijk zou waarschijnlijk blijken, dat vrijwel de hele Friese bevolking langs deze weg mee zou gaan betalen. Er zou dan slechts een geringe last resulteren. En er zou dan toch nog sprake zijn van een redelijke lastenverdeling.

Nu er vanuit de CHU-fractie een aantal afwijzende geluiden hadden geklonken, wilde fractielid J. Wijmenga een ander geluid laten horen. Hij had eerder bepleit om te snoeien in de financiering van tertiaire wegen, om zo de heffing tot 30 opcenten beperkt te kunnen houden, maar dat was afgewezen door het college van Gedeputeerde Staten. Er was gesproken over de oprichting van één groot waterschap. Maar daar zouden grote kosten aan verbonden zijn. En het was de vraag of degenen die nu opcenten zouden moeten gaan betalen, dan beter af zouden zijn.

Het ging om de vraag of deze heffing rechtvaardig en billijk was. Hij zou niet graag mede-verantwoordelijk willen zijn voor een onrechtvaardige en onbillijke belasting. Maar hij zou deze belasting ook niet willen vervangen door een nog onbillijker regeling. De tegenstanders van het voorstel waren er niet in geslaagd om een andere mogelijkheid tot financiering aan te geven. Daarom zou hij het voorstel steunen.

Zijn partijgenoot Keuning beperkte zich er toe om zijn onbehagen over de wijze van optreden van Gerbrandij te uiten. Hij was het met het voorstel eens. Er werd steeds gesproken over billijkheid en redelijkheid. Het zou niet redelijk en financieel niet verantwoord zijn, om de provincie in haar huidige omstandigheden, deze middelen te onthouden.

Gedeputeerde Hoogland begon zijn beantwoording met het vastleggen van de uitgangspunten waarover eensgezindheid bestond: de boezembeheersing was op dat ogenblik beslist onvoldoende, verbetering van de afstroming moest zo vlug mogelijk ter hand worden genomen, en de boezembeheersing moest in handen blijven van de Provinciale Staten.⁶²¹ Daarom was de regering gevraagd het mogelijk te maken, dat de provincie 30 opcenten op de grondbelasting zou heffen voor de bekostiging van rente en afschrijving op de stichtingskosten van het tweede gemaal. De grondbelasting was een rijksbelasting, de heffing een provinciale bemalingsbelasting. Men kon dus niet zeggen, dat er meer grondbelasting betaald zou moeten worden. De heffing van opcenten was de eenvoudigste en goedkoopste mogelijkheid om die bemalingsbelasting vorm te geven. Hij bestreed dat, zoals ook Pollema in de Eerste Kamer gezegd had, met name de agrarische bedrijven door deze heffing getroffen zouden worden. De opbrengst van de grondbelasting over gebouwd onroerend goed, dat ook zou moeten meebetalen aan deze belasting, was hoger dan die over ongebouwd. De opcentenheffing zou dus dienovereenkomstig zwaarder drukken op het gebouwde dan op het ongebouwde onroerend goed.

621 Hoogland: *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, winterzitting 1962, p. 270-285

Daarna ging Hoogland in op de bevoegdheid om 60 opcenten te heffen in plaats van de gevraagde 30. Men moest zien, dat er een verschil was. De 30 opcenten gingen over het tweede gemaal, de 60 bovendien over het Woudagemaal en de afstromingswerken die samenhangen met de afsluiting van de Lauwerszee. Op 15 juli 1959 was de beslissing over het tweede gemaal gevallen, en op 28 oktober 1959 begon het duidelijk te worden, dat Friesland een “afstromingsbijdrage” aan het rijk zou moeten gaan betalen. Omdat Gedeputeerde Staten bezorgd werden over de kosten van de Lauwerszeewerken, had hij, Hoogland, een nota geschreven om duidelijk te maken dat de kortst mogelijke afsluiting van de Lauwerszee veel beter was dan de verhoging van alle bestaande zeedijken rondom die zee. Bij het vaststellen van de kosten en van het aandeel van de provincie daarin, hadden Gedeputeerde Staten, en in het bijzonder Gerbrandij, hard gestreden om dat aandeel zo laag mogelijk te krijgen. Hij vond het geen probleem, dat Gerbrandij en hij “niet geheel gelijk” dachten over de mogelijkheid tot afstroming op het beoogde Lauwersmeer, die in feite een “derde gemaal” was. Persoonlijk was hij ervan overtuigd, dat de afstroming op het Lauwersmeer tezamen met het tweede gemaal de waterbeheersing in de provincie zou voltooien. Toen de minister had laten weten een wetsontwerp te willen maken, waarin 60 opcenten in plaats van 30 werden genoemd, was het vanwege de vertrouwelijkheid die de minister had opgelegd, niet mogelijk geweest om daarover met de Staten te overleggen.

Vervolgens kwam Hoogland met een retorische vondst. Bij het tweede gemaal was het om een heffing van 30 opcenten gegaan. Was het, nu het over “het derde gemaal” ging, dan niet logisch om aan eenzelfde oplossing te denken? Bovendien hadden de Staten nu wel de bevoegdheid, maar niet de verplichting om jaarlijks 60 opcenten te heffen. Zij konden zelf beslissen over de hoogte.

Over het optreden van Gerbrandij sprak hij in termen die bij lezing ironisch lijken, maar waarvan men de gevoelswaarde zonder de spreker te zien en te horen moeilijk nauwkeurig kan bepalen. De strekking ervan is echter duidelijk. Hij betreurde het met name, dat Gerbrandij zijn bezwaren niet binnen het college van Gedeputeerde Staten besproken had. Ook het college wilde, evenals Gerbrandij, billijkheid en rechtvaardigheid bij de heffing. Hij had graag geweten, wat Gerbrandij precies voor ogen stond, maar deze had laten weten zijn standpunt alleen in de Statenvergadering naar voren te willen brengen. Het was zeker niet zo, zo betoogde Hoogland omstandig aan de hand van cijfers, dat deze heffing onevenredig zwaar op de boerenbedrijven of een deel daarvan zou drukken. Dit gold temeer omdat het landbouwbedrijf wel het zwaarste gedupeerde was, wanneer de waterstanden te hoog waren. De gekozen oplossing was in elk geval beter dan de oprichting van een waterschap voor de hele provincie. Dat zou een grote administratieve en financiële last betekenen.

Hierna ging hij in op wat de afzonderlijke sprekers gezegd hadden. De zaak van de opmaling was een moeilijk probleem. De hogere gronden hoefden inderdaad geen last te hebben van overtollig water, als zij dat konden laten afvloeien op de boezem. Maar of daar dan, nu zij zouden gaan meebetalen aan de opcentenheffing, zonder meer opmaling van water tegenover zou moeten staan, was een zaak die nader overwogen moest worden.

Het adagium "Wie het water deert, die het water keert" waar de VVD-er Van der Veen zich op beroepen had, achtte hij een "ouderwets-liberale opvatting". Hij voelde zich beter thuis bij de "uitgroei naar een groter solidariteitsgevoel" waar de KVP-er Van Buijtenen over had gesproken.

Wat betreft de polderdijken was het niet zo, dat die nu verlaagd zouden kunnen worden. De geldende hoogte van 90 centimeter boven FZP zou gehandhaafd worden. Maar het onderhoud zou wel belangrijk lichter worden, omdat een sterk wisselende waterstand zeer grote invloed had op het onderhoud.

De vergadering werd vervolgd met een verklaring van Gerbrandij, waarom hij zijn bezwaren niet in het college had besproken. Als hij dat gedaan zou hebben, zouden zijn bezwaren in de woorden van anderen ter kennis van de Staten zijn gebracht. Dat had hij niet gewild. Hij zag het als zijn goed recht om in de Statenvergadering zelf over zijn bezwaren te spreken. Zijn partijgenoot Oosterhoff stelde daar tegenover, dat hij in een volgend geval toch liever zou zien, dat een minderheidsstandpunt al bij het voorstel van Gedeputeerde Staten gevoegd zou worden.

Fractiegenoot Tolman bracht alsnog het boezempeil ter sprake. Een juist boezembeheer was een algemeen belang, en geen specifiek landbouwbelang. Daarom zou het uit de algemene middelen betaald moeten worden. Als het boezempeil uitsluitend een zaak voor de landbouw zou zijn, zou men de boezem met name in de winter lager kunnen laten afstromen, waardoor er niet zo regelmatig meer problemen zouden ontstaan. Hoogland bevestigde, dat er met het oog op andere belangen, bijvoorbeeld die van de scheepvaart, een hoger boezempeil werd aangehouden dan voor de landbouw nodig was. Maar als men dat peil zou verlagen, zou de bergingsmogelijkheid op de boezem toch maar in beperkte mate toenemen.

Tijdens de verdere discussie over het voorstel werden nog wat kanttekeningen gemaakt, maar uiteindelijk verklaarde bijna iedereen zich, al dan niet van harte wegens gebrek aan alternatieven, door Hoogland overtuigd.

Het voorstel tot heffing van een bemalingsbelasting van 60 opcenten werd hierna aangenomen met 36 stemmen voor en 6 stemmen tegen. Behalve van de VVD-er Went en de communist Zandstra kwamen de tegenstemmen van de vier christelijk-historische leden Gerbrandij, Hielkema, Regnerus en Tol-

man. Hun partijgenoten Beuckens, De Graaff-Nauta, Oosterhoff, Wijmenga en Keuning stemden voor.⁶²²

Bouw van het gemaal

Nu de bekostiging verzekerd was, kon de bouw van het gemaal worden aanbesteed. Dat gebeurde al op 5 februari 1963.⁶²³ Op 23 augustus 1963 sloeg commissaris Linthorst Homan de eerste van de 540 palen. "Natte" werkzaamheden waren al eerder verricht. Het werk werd bij de algemene beschouwingen in december 1963 ter sprake gebracht door de voorzitter van de fractie van de ARP, A. Tjoelker. Zijn fractie was verontrust over het verschil in diepten.⁶²⁴ Voor de sluisvakken was 4,5 meter voorzien, voor de vaarten 3,5 meter, en voor de meren, bijvoorbeeld de Morra, 1,75 meter. Men vreesde dat de grote scheepvaart, die men naar Stavoren hoopte te trekken, last zou krijgen van die geringe diepte op de meren. Het gevolg zou zijn, dat de zuidwesthoek alsnog niet zou profiteren van de werkzaamheden.

De zorg dat de aanleg van het gemaal voor de regio rond Stavoren niet die gunstige economische uitwerking zou hebben die volgens de vragenstellers mogelijk was, was enkele jaren tevoren ook al geuit vanuit de antirevolutionaire fractie, toen door Th. de Vries, die zelf uit de zuidwesthoek afkomstig was.⁶²⁵

Gedeputeerde Hoogland lichtte de gekozen diepten toe.⁶²⁶ Een sluis werd in het algemeen wat aan de ruime kant geprojecteerd, om de te voorkomen dat deze later een flessenhals zou worden, want het was bijzonder kostbaar om een te kleine sluis later te vergroten. De diepte van 3,5 meter was bedoeld voor een schip van 1000 ton. Tussen de Fluessen en het gemaal, en vanaf Heeg in oostelijke richting werd hier naar gestreefd. Hoogland benadrukte overigens, dat er onderscheid gemaakt moest worden tussen het nieuwe gemaal en de scheepvaart. Het rijk subsidieerde het gemaal, maar het stond nog niet vast dat dat ook zou gelden voor de verdieping van de vaarweg over de meren. Gedeputeerde Staten streefden in elk geval na, dat na de gereedkoming van de sluis ook de weg over de meren aan de eisen zou voldoen.

622 *Notulen van het verhandelde in de winterzitting ... 1962*, p. 49-50 voor het stemgedrag; Provinciale Almanak voor partijlidmaatschap.

623 *Leeuwarder Courant*, 6 februari 1963

624 *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, winterzitting 1963, p. 20

625 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 200, p. 144-146

626 *Ibid.*, p. 38-39

Tenslotte moest er nog een regeling getroffen worden voor enkele gebieden waren die niet op de Friese boezem afwaterden: de Polder van Oost- en Westdongeradeel en gronden aan de IJsselmeerkust en in het zuidoosten.

Daarvoor dienden Gedeputeerde Staten op 1 juni 1964 een voorstel in.⁶²⁷

Sinds 1929 kreeg de Polder van Oost- en Westdongeradeel van de provincie “een jaarlijkse uitkering per hectare gelijk aan het bedrag, dat de provincie jaarlijks per hectare aan de mechanische bemaling van de Friese boezem ten koste [legde]”. Dat gebeurde omdat de gronden in dat waterschap meebetaalden aan de bemalingsbelasting voor de bekostiging van het Woudagemaal, terwijl het waterschap bij Ezumazijl zijn eigen waterlossing had, rechtstreeks op de Lauwerszee, onafhankelijk van de Friese boezem en zijn bemaling. Gedeputeerde Staten stelden voor om deze uitkering aan te passen, maar zij vonden dat die bij de afsluiting van de Lauwerszee, waaraan op dat ogenblik gewerkt werd, beëindigd zou moeten worden, omdat het dan nieuw ontstane boezemmeer “een onderdeel van het Friese afwateringssysteem” zou worden. Er zou dan wat de afwatering betreft geen verschil meer bestaan tussen de Polder van Oost- en Westdongeradeel en elk ander waterschap dat via de provinciale boezem afwaterde, aldus het college. Het had dit aan het waterschapsbestuur laten weten, maar dat was het er niet mee eens geweest. Dat betoogde, dat het Lauwersmeer, evenmin als het IJsselmeer, als onderdeel van de Friese boezem beschouwd mocht worden. Het waterschapsbestuur vergeleek de positie van de Polder dan ook met die van de gronden aan de IJsselmeerkust, die onafhankelijk van de Friese boezem rechtstreeks op het IJsselmeer afwaterden. Maar Gedeputeerde Staten hadden zich niet laten overtuigen: het overtollige water van het Lauwersmeer zou moeten worden geloosd door spuisluizen in de afsluitdijk van dat meer, en die spuisluizen werden voor de helft door Friesland betaald. Al het door het waterschap uitgemalen water zou derhalve, na de afsluiting van de Lauwerszee, “via een provinciaal lozingswerk” op de Waddenzee worden gebracht, zo schreef het college. Het hield daarom vast aan zijn standpunt dat de jaarlijkse uitkering bij de afsluiting van de Lauwerszee beëindigd zou moeten worden.

Anders lag de situatie bij 3400 hectaren gronden langs het IJsselmeer en bij Appelscha. Omdat deze gronden onafhankelijk van de Friese boezem afwaterden, wilden Gedeputeerde Staten daar de betaalde bemalingsbelasting wel terugbetalen. Zij kozen er echter voor om dat niet te doen aan de particuliere belastingplichtigen, maar aan de organen die in die gebieden de waterhuishouding verzorgden: de gemeente Workum en de waterschappen *De Linde* en *De zeven grietenijen en Stad Sloten*.

627 *Notulen van de vierde zitting van Provinciale Staten van Friesland, 1964, punt E-1*

Op 13 en 14 oktober 1964 bespraken de Provinciale Staten dit voorstel.⁶²⁸ Na ampele discussie over de zienswijzen van Gedeputeerde Staten en van het bestuur van de Polder van Oost-en Westdongeradeel volgden Provinciale Staten het college. Het voorstel werd aangenomen met 35 stemmen voor en 12 tegen.

Op 11 februari 1966 richtten Gedeputeerde Staten zich opnieuw tot Provinciale Staten met betrekking tot het gemaal. Nu ging het om een *mededeling* “inzake het treffen van extra voorzieningen aan het gemaal te Staveren”.⁶²⁹ De strekking daarvan was dat het college besloten had, om zwaardere motoren te doen plaatsen. Het gemaal was zodanig ontworpen, dat de vier pompen in normale gevallen zouden worden aangedreven door betrekkelijk lichte elektromotoren van 285 pk. Daarmee kon een zeer economisch waterverzet worden bereikt van 4200 m³ per minuut, iets meer dan 6 miljoen m³ per etmaal. Bij peilverschillen tussen de boezem en het IJsselmeer van meer dan 75 cm waren deze motoren echter niet sterk genoeg om de pompen draaiende te houden, aldus de mededeling. Twee pompen werden daarom ook uitgerust met zwaardere motoren van 560 pk, die zouden kunnen worden ingeschakeld bij peilverschillen boven de 75 cm. In dat laatste geval zouden dus twee pompen in bedrijf kunnen blijven.

Naar aanleiding van de ervaringen uit de vorige hoogwaterperiode was de vraag opgekomen, zo ging het college verder, of het niet raadzaam zou zijn, om ook de beide andere pompen van zwaardere motoren te voorzien. In noodsituaties zou dan namelijk ook bij normaal peilverschil met de zwaardere motoren kunnen worden gemalen. De stroomsnelheden in de toevoerkanalen zouden daardoor wel oplopen. Ook zou de uitmaling door een groter energieverbruik per m³ water minder rendabel worden. Maar daar stond tegenover dat de capaciteit van het gemaal zou kunnen worden opgevoerd van 4200 m³ per minuut naar 5800 m³ per minuut, iets meer dan 8,3 miljoen m³ per etmaal, een toename van bijna 40%.

Bij het ontwerpen van het gemaal was reeds met deze extra voorzieningen rekening gehouden. Daarom zouden deze nu voor circa fl. 130.000, ongeveer één procent van de bouwsom van het gemaal, verwezenlijkt kunnen worden. Omdat de vordering van de werkzaamheden dat vroeg, kon niet gewacht worden op de uitkomst van overleg met het rijk over de subsidiëring van deze uitgaaf. Het college liet weten daarom, in het belang van de boezembeheersing, vanwege de vereiste spoed tot de plaatsing van zwaardere motoren besloten te hebben. Het vroeg Provinciale Staten deze mededeling voor kennisgeving aan te nemen.

628 *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, 4e zitting 1964, p. 51-69

629 *Notulen van de vergaderingen van 1 februari, 8 maart en 19 april 1966*, 8 maart 1966, punt E-8

Op 8 maart 1966 werd deze *mededeling* door de Provinciale Staten besproken.⁶³⁰ Niemand had er problemen mee. De verschillende vragenstellers brachten, naast een paar procedurele opmerkingen, tezamen in feite de hele waterhuishouding van Friesland ter sprake: naast de afbouw van het gemaal het tempo van uitvoering van de Lauwerszeewerken, de hoge IJsselmeerstanden en de verkleining van de boezem. Gedeputeerde Hoogland liet weten, dat er verschil van opvatting bestaan had tussen het rijk en de provinciale technici over de noodzaak om twee dan wel vier pompen te verzwaren. Maar de provinciale technici hadden het gemaal al zodanig uitgevoerd, dat de zwaardere pompen gemakkelijk aangebracht zouden kunnen worden. Het was naar zijn mening gebleken, dat een grotere capaciteit onder bepaalde omstandigheden nuttig kon zijn, al ging het dan om een peil dat slechts voorkwam met een frequentie van eenmaal in de honderd jaar.

Hij kwam vervolgens terug op de situatie in en de discussies over de afgelopen winter. Het vergroten van de polders, en dus het verkleinen van de boezem leverde inderdaad inundatiegevaar op. Maar als de polders en waterschappen hun dijken op de voorgeschreven hoogte gehad zouden hebben zou er nauwelijks één polder onder gelopen zijn. Hij had er begrip voor dat waterschappen, met het vooruitzicht van reorganisatie of ruilverkaveling, wat meestal verkorting van de waterkeringen met zich mee bracht, het ophogen en het onderhoud van de dijken van minder belang achtten. Gedeputeerde Staten hadden dan ook het uiterste gedaan om de boezemstand zo laag mogelijk te houden, maar de capaciteit was ten enenmale ontoereikend geweest. Nu was het tweede gemaal bijna klaar, terwijl een drooggevalLEN Lauwerszee precies hetzelfde effect zou hebben als een derde gemaal.

Er was gesuggereerd om de kosten van de verzwaring van de motoren te verhalen op het rijk, dat verantwoordelijk was voor de hoge IJsselmeerstand. Het college probeerde inderdaad een bijdrage van 40 % in de kosten te krijgen van het rijk. Dat was het percentage waarmee het rijk ook bijdroeg in de kosten van het gemaal.

De PSP'er De Leeuw, die bij de overstromingen drie maanden tevoren gepleit had voor een maalverbod,⁶³¹ was het niet met hem eens, dat die overstromingen er niet geweest zouden zijn, als de dijken op hoogte geweest zouden zijn. Hij was integendeel van mening, dat het maar goed was, dat het water ergens heen had gekund. Want als de dijken op hoogte geweest zouden zijn, hoe had de boezem het water dan moeten bergen, en wat zouden de gevolgen voor die dijken geweest zijn? Al zouden de dijken een halve meter hoger zijn

630 *Verslag van het verhandelde in de vergaderingen der Staten van Friesland*, 1e-3e vergadering 1966, 8 maart 1966, p. 19-22

631 Hierboven, p. 122-123

geweest, dan nog zou er land onder water zijn gelopen. Hij was ervan overtuigd, dat de waterbeheersing in de komende tijd veel aandacht zou vragen, en dat het nieuwe gemaal, juist in de hoek van Friesland waar de stormen vandaan kwamen, problemen elders in de provincie zeker niet altijd zou kunnen voorkomen.

Hoogland gaf hem deels gelijk. De inundaties hadden inderdaad voor waterberging gezorgd. Maar het was daarbij zeker niet om een halve meter op de boezem gegaan. De provincie zou er binnenkort wat de mogelijkheden van bemaling en lozing betreft betrekkelijk goed voorstaan: die zouden drie keer zo groot zijn als op dat moment. Maar ook Hoogland zag gebeuren dat de capaciteit in de toekomst verder uitgebreid zou moeten worden. De meest voor de hand liggende mogelijkheid daarvoor lag bij het Woudagemaal. De capaciteit daarvan bedroeg – en bedraagt ook op het moment van verschijnen van deze studie nog – 4000 m³ per minuut. Die zou vrij gemakkelijk met 2000 m³ vergroot kunnen worden, omdat de bestaande toevoerkanalen een voeding van 6000 m³ per minuut mogelijk maakten.

Na deze discussie werd de *mededeling*, zoals het college gevraagd had, voor kennisgeving aangenomen. Dit besluit verdient enige aandacht, omdat hier, als het ware terloops, toch de oorspronkelijke ambitie uit het *Rapport Bemaling Frieslands boezem* en van het provinciaal bestuur verwerkelijkt werd.

Het rapport had in 1956 gepleit voor twee gemalen van achtereenvolgens 4000 en 2000 m³ per minuut, waarbij ervan werd uitgegaan, dat de Lauwerszee afgesloten zou worden. Provinciale Staten en de rest van spraakmakend Friesland hadden in 1958 uitbreiding van de bemaling met meteen 6000 m³ gewild, terwijl zij daarnaast een snel besluit vroegen om de Lauwerszee af te sluiten. Hoogland had er toen om taktische redenen – het scheppen van druk tot verhoging van de capaciteit van de sluizen bij Dokkumer Nieuwe Zijlen – aan vastgehouden om eerst een gemaal van 4000 m³ te stichten. De minister had vervolgens laten weten, dat naar zijn mening 2000 m³ eigenlijk genoeg zou zijn, maar dat hij met het oog op toekomstige ontwikkelingen een gemaal van 4000 m³ wilde subsidiëren. Vervolgens werd dat gemaal gebouwd, maar bij het ontwerp werd al rekening gehouden met vergroting van het vermogen. En nu verruiming van de sluzencapaciteit bij Dokkumer Nieuwe Zijlen een feit zou worden,⁶³² werd de mogelijkheid tot uitbreiding van het vermogen van het gemaal tot 5800 m³ aangegrepen. Die uitbreiding werd in de voorlaatste vergadering voordat Hoogland zijn ambt zou neerleggen als voldongen feit ge-

632 De aanbesteding van de nieuwe sluis vond plaats op 27 april 1966. (Nouta, *Dokkumer Nieuwe Zijlen*, p. 91)

presenteerd aan een Statenvergadering die in de voorgaande jaren aanmerkelijk van personele samenstelling was veranderd, terwijl daar in de jaren '50 juist sprake was geweest van een grote personele continuïteit. Uit de discussie in de Provinciale Statenvergadering blijkt niet, dat iemand in de gaten had, dat hier uiteindelijk de hele buit werd binnengehaald. Het heeft er echter alle schijn van dat Hoogland bij het scheiden van de markt de kroon op het werk heeft willen zetten. Maar hij zweeg daarover. Dat zal geen argeloosheid geweest zijn, maar knap bestuurderschap, dat triomfalisme vermijdt.

Hoogland, die op 29 april 1966 zeventig jaar geworden was, keerde na de Statenverkiezingen van 23 maart 1966 niet in de Provinciale Staten terug. Het was daarom gedeputeerde Gerbrandij die op 9 november 1966 onder applaus van de Staten meedeelde, dat 's morgens de eerste twee van de vier pompen van het nieuwe gemaal voorlopig in werking waren gesteld.⁶³³ Daarmee was het eerste water door het nieuwe gemaal uitgeslagen op het IJsselmeer. De verwachting was, dat de andere twee pompen binnen enkele weken ook bedrijfsklaar zouden zijn.

In verband met de zware regenval en de daarmee gepaard gaande hoge boezemstanden, werd het gemaal enige tijd later al in werking gesteld, hoewel het nog niet opgeleverd was.

Het college van Gedeputeerde Staten meldde dit laatste aan de Provinciale Staten op 6 december 1966, bij het begin van de algemene beschouwingen. De voorzitter van de CHU-fractie, burgemeester A. Oosterhoff van Wonseradeel, reageerde hierop in zijn bijdrage aan die gedachtenwisseling.⁶³⁴ Hij was blij dat het gemaal draaide, en dat het al zoveel water uitsloeg, dat het gevaar dat het vorige jaar, in de winter 1965/1966, voortdurend bedreigd had, nu bezworen was.⁶³⁵ Hij bracht hulde aan Gedeputeerde Staten, en in het bijzonder aan oud-gedeputeerde Hoogland. "As der ien [wie], dy't dit gemaal sliepleaze nachten koste [hie], [hie] dit wol Deputearre Hoogland west. Hoe soene de Steaten syn krewearjen better earje kinne as oan dit gemaal syn namme to forbinen en it it Hoogland-gemaal to neamjen?"⁶³⁶ Het is niet meer na te gaan, hoe verrassend dit voorstel voor het college en de andere Staten-fracties was, dan wel of het

633 *Verslag der handelingen van Provinciale Staten van Friesland*, 9 november 1966, p. 50-51

634 *Verslag der handelingen van Provinciale Staten van Friesland*, 6 december 1966, p. 22

635 Over de winter 1965/1966: *Hoogwaterperiode winter 1965-1966*. [Rapport van de] Provinciale waterstaat van Friesland. [Leeuwarden], [1966]

636 "Als er één persoon was, aan wie dit gemaal slapeloze nachten had gekost, dan was dat wel gedeputeerde Hoogland geweest. Hoe zouden de Staten zijn ijveren beter kunnen eren dan door zijn naam aan dit gemaal te verbinden, en het het Hooglandgemaal te noemen?"

hier ging om “afgesproken werk”. Gezien de persoonlijke aard van het voorstel, ligt het voor de hand om aan het laatste te denken.

Niettemin toonde gedeputeerde Gerbrandij, die in het toen bestaande stelsel van provinciaal bestuur zelf ook deel uitmaakte van de CHU-fractie en die daardoor waarschijnlijk wel van tevoren op de hoogte geweest zal zijn, zich namens Gedeputeerde Staten verrast.⁶³⁷ Het was, naar zijn zeggen, de vraag of het wenselijk was mensen al bij hun leven te eren door het verbinden van hun naam aan een object. Maar als iemand nu eenmaal een bepaalde verdienste had, en dat was hier het geval, dan leek hem daar niets tegen. Het college had dan ook besloten om de suggestie van fractievoorzitter Oosterhoff over te nemen en het gemaal de naam *J.L.Hooglandgemaal* te geven. Gerbrandij zei blij te zijn, dat het voorstel uit de Staten gekomen was, en al was hij het niet met Hoogland eens geweest over de opcenten, het deed hem goed, als Hoogland hiermee geëerd kon worden.

Bij de voortzetting van de algemene beschouwingen verklaarde Statenlid Singelsma,⁶³⁸ van de eenmansfractie van de Fryske Nasjonale Party, zich met de naamgeving oneens.⁶³⁹ Hij had de hoogste achting voor Hoogland, maar het ging niet aan om nog levende mensen te vernoemen, aldus Singelsma, die ten tijde van de naamgeving van het Prinses-Margrietkanaal nog geen lid van de Provinciale Staten was geweest. Gerbrandij deed dit af met het weerwoord dat mensen er meer aan hadden, wanneer zij iets dergelijks nog meemaakten, dan wanneer dat niet het geval was.⁶⁴⁰ Op 7 februari 1967 namen de Provinciale Staten het formele besluit om de naam van het gemaal vast te stellen als *J.L.Hooglandgemaal*.⁶⁴¹ Op 10 mei 1967 werd het gemaal officieel in gebruik gesteld door minister J.A. Bakker van Verkeer en Waterstaat.⁶⁴²

Het gemaal wordt sindsdien ingezet, als de natuurlijke lozing via de sluizen ontoereikend is. Dan wordt eerst het J.L. Hooglandgemaal in werking gebracht,

637 *Ibid.*, p. 15

638 Jan Bearn SINGELSMa, Huizum 1914 – Jellum 2005, leraar; over hem: *Enc. bedend. Fr.*, II, p. 665

639 *Verslag der handelingen van Provinciale Staten van Friesland*, 13 december 1966, p. 9

640 *Ibid.*, p. 24-25

641 *Verslag der handelingen van Provinciale Staten van Friesland*, vergadering van 7 februari 1967, punt E-3, p. 21-22

642 *Friesch Dagblad* en *Leeuwarder Courant*, 11 mei 1967. Voor de technische gegevens van het gemaal: B. Volbeda, “Frieslands tweede boezemgemaal”, *Land en water* 15 (1971) afl. 3 (mei/juni), p. 46-51. Ir. Volbeda was van 1952 tot en met 1969 verbonden aan de provinciale waterstaatsdienst, laatstelijk als hoofdingenieur-ad-junctdirecteur. Hij had de leiding van het bouwteam van de dienst dat betrokken was bij de bouw van het gemaal.

en als dat niet voldoende soelaas biedt, het bewerkelijker ir. D.F. Woudage-maal. In de periode 1970-1989 heeft het Hooglandgemaal per jaar gemiddeld 44 etmalen gedraaid, voornamelijk in de maanden november tot en met maart. Daarmee werd gemiddeld per jaar 255 miljoen m³ overtollig boezemwater geloosd op het IJsselmeer.⁶⁴³ Dat is 22 % van de totale lozing.

⁶⁴³ De Groot, *Malen om het peil*, p. 39

5 De bescherming van het boezemland

5.1 Poldervorming tot 1867

De oudste polders

Een polder is “een door waterscheidingen begrensde gebied waarin de waterstand kunstmatig wordt geregeld.”¹ De oudste polders in Friesland waren zeepolders, gebieden waarvan de dijken dienden om het zeewater buiten te houden. De waterbeheersing daarbinnen vond plaats met behulp van duikers en sluizen.² Naarmate er in de eerste helft van het tweede millennium meer gronden bedijkt werden, kwamen deze polders steeds meer binnenslands te liggen. Een voorbeeld hiervan zijn de vier “moeder-polders” in Westergo – oorspronkelijk *bedijkingseilanden* –: de polder van Hartwerd-Witmarsum, de Oosterenderpolder, de polder Tzum-West en de Wijnaldumer polder. Wanneer hier in het vervolg van *bepoldering* en van *polders* gesproken zal worden, zal het uitsluitend gaan over gronden binnen de zeedijken. De buitendijkse polders waren voor de binnendijkse waterhuishouding niet van belang.

Van bemaling was bij de oudste polders nog geen sprake: de windwatermolen werd pas aan het begin van de vijftiende eeuw ingevoerd, in Holland.³ In Friesland lijkt hij zijn intrede gedaan te hebben in de zestiende eeuw.

D.J. van der Meer, die een uitputtende verzameling archivalische gegevens over boerderijen in Hennaarderadeel bijeenbracht, deelt mee dat in de jaren tussen 1500 en 1550 “vrij veel” boerderijen in deze grietenij gesplitst zijn. Hij veronderstelt dat “een betere beheersing van de waterhuishouding, ... mogelijk

¹ Van de Ven, *Atlas van Nederland, dl. 15: Water*, p. 23

² Over de oudste bepolderingen in Friesland: Rienks en Walther, *Binnendijken en slieperdijken*, passim, en K. Huisman, “De oudste bedijkingen in Friesland” in: J.J.J.M. Beenhakker en H.S. Danner (edd.), *Strijd tegen het water: het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied*, Zutphen (Walburg Pers) 1992, p. 35-43

³ A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland, 1407/’08 – rondom 1500*, Wormerveer (Stichting Uitgeverij Noord-Holland) 1990, p. 44-56

gemaakt door de hulp van watermolens” daarbij een rol gespeeld heeft.⁴ Vast staat, dat er in deze grietenij in 1560 een windwatermolen stond bij Lutkewierum, gemeenschappelijk eigendom van twee boeren.⁵ In dezelfde streek komen enige tijd later meer molens voor: op 14 augustus 1601 bepalen Gedeputeerde Staten dat de Oude Ried verbreed moet worden en ontdaan van dammen en begroeiing, omdat de uitwatering, ten behoeve waarvan watermolens zijn geplaatst, ontoereikend is. Drie weken later verklaart Tet Johannesdochter te Hidaard in verband met deze slatting dat zij haar molens en “molendijken” – *kaden* zou men tegenwoordig zeggen – in stand zal houden.⁶ De aanwezigheid van molens betekent dat er polders bestaan: het heeft geen zin om het water uit te malen als het bemalen gebied niet afgesloten of af te sluiten is voor watertoevoer van buiten. Dat Tet Johannesdochter belooft om niet alleen haar molens, maar ook haar kaden in stand te houden, dient niet alleen haar eigen belang, maar ook dat van de boezembeheerder. Bemaling zonder afsluiting zou niet alleen de bemaling van Tet’s land zinloos maken, maar ook de mogelijkheid scheppen, dat ook water van gronden achter die van Tet op de boezem gemalen zou worden. Dat zou dan tot een te groot waterbezwaar op die boezem kunnen leiden.

De vorming van kleine polders – van het type *één boer, één polder, één molen* – die wij hier zien beginnen, is doorgegaan tot in de twintigste eeuw. Doordat de overheid tot in de negentiende eeuw geen enkele bemoeienis had met dit type polders, en doordat er ook langs andere, bijvoorbeeld kartografische, weg voordien niet stelselmatig betrouwbare gegevens over zijn vastgelegd, is het moeilijk om een duidelijk beeld te krijgen van de grootte, het aantal en de spreiding van deze polders vóórdat in de negentiende eeuw de eerste tellingen van overheidswege plaatsvonden. Incidenteel komen bepolderingen in beeld, wanneer er sprake is van verkoop van boerderijen, of van aandelen daarin, met wat daar bij behoort. Als ook een molen daar deel van uitmaakt, moet er sprake zijn van een bepoldering. Na de oprichting van de Leeuwarder Courant in 1752 werden verkopeningen van boerderijen in die krant aangekondigd.⁷ In de eerste twaalf jaar van het bestaan van de krant verschijnen er zo’n dertig van dergelijke

4 D.J. van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel 1511-1698. Archivalische gegevens over de stemdragende boerderijen, hun eigenaars en gebruikers in de twaalf dorpen van de grietenij Hennaarderadeel*, Ljouwert (Fryske Akademy) 2004, p. 69

5 O. Postma, “Eerste afdeling” in: J.J. Spahr van der Hoek m.m.v. O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 dln., s.l. (Friesche Maatschappij van Landbouw) 1952, aldaar I, p. 102. Helaas geeft Postma geen vindplaats voor deze vaak aangehaalde mededeling.

6 H.T. Obreen, *Hennaarderadeel. Inventaris der archieven*, s.l. 1980, p. 20-21.

7 Graag betuig ik mijn dank aan de heer ing. J.W. Dijkstra te Oudehaske, die mij op het bestaan van deze bron wees, en die mij deze gegevens ter beschikking stelde.

Kaart 4 *Verkoopaankondigingen van kleine bepoperingen in het midden van de achttiende eeuw*

aankondigingen. Zo werd op woensdag 18 maart 1761 aangekondigd dat op de volgende zaterdag, 21 maart, een stemhebbend boerenbedrijf onder Mantgum, met woning, schuur, twee tuinen, watermolen en 80 pondematen – dat is ruim 29 ha. – weiland verkocht zou worden.⁸ Aankondigingen waarin een molen wordt genoemd, betreffen voornamelijk bedrijven in alle delen van Westergo: Britswerd, een bedrijf van 50 pondematen, Midlum, 101 pondematen, Lollum, 112 pondematen, Oosterend, 73 pondematen, Cornjum, 65 pondematen, Achlum, 85 pondematen, Makkum, 32 pondematen, Workum, 38 pondematen, Mantgum, 80 pondematen, Hieslum, 55 pondematen, Goënga, 50 pondematen, Schillaard, 130 pondematen, Tjerkwerd, 71 pondematen, Winsum, 80 pondematen, Cnossens onder Bolsward, 81 pondematen met 2 watermolens, Idzega, 80 pondematen met 2 watermolens, Oosthem, 47 pondematen, Oppenhuizen, 129 pondematen.⁹ De andere bedrijven liggen in het aangrenzende deel van het Lage Midden: Haskerdijken, 136 pondematen, Goingarip, 107 pondematen, Warga, 112 pondematen, Oldeboorn, 124 pondematen.¹⁰ De gemiddelde grootte van de genoemde bedrijven bedraagt ruim 83 pondematen, bijna 31 ha. Maar dit zegt weinig over de grootte van de polders, omdat het niet duidelijk is in hoeverre de bedrijfsground en de bepolderde grond samenvielen. Ook blijken er meer molens op één bedrijf voor te komen. Daarnaast is er ook enkele malen sprake van verkoop van “los” land met een eigen watermolen. Zo bijvoorbeeld op 14 april 1764 39½ pondemaat, in zes percelen, onder IJlst.¹¹ De desbetreffende molen bemaalde, tegen betaling, ook twee aangrenzende percelen, 16 en 9 pondematen groot, van andere eigenaars.

Het is moeilijk om op grond van de beknopte teksten van de aankondigingen tot precieze gevolgtrekkingen te komen, temeer daar men hier alleen maar een aantal polders ziet die toevallig binnen een gegeven periode verkocht werden. Degene die niet geveild werden, de overgrote meerderheid, blijft buiten beeld. Toch rijst er wel een beeld op. Polders zijn de bepolderde gronden die bij één

8 *Leeuwarder Courant*, 18 maart 1761. De pondemaat was in Friesland tot in het midden van de twintigste eeuw de gangbare oppervlaktemaat. Zij was gelijk aan 0,37 ha. Er gingen 2,72 pondematen in een ha. (Holtman, *Met en wegen in Friesland*, p. 84-103)

9 *Leeuwarder Courant*; Britswerd: 15 nov. 1755; Midlum: 15 nov. 1755; Lollum: 20 maart 1756; Oosterend: 12 maart 1757; Cornjum: 12 maart 1757; Achlum: 21 dec. 1757; Makkum: 15 maart 1758; Workum: 11 november 1758; Mantgum: 18 maart 1761; Hieslum: 15 augustus 1761; Goënga: 10 april 1762; Schillaard: 14 april 1762; Tjerkwerd: 27 nov. 1762; Winsum: 4 juni 1763; Cnossens: 28 dec. 1763; Idzega: 14 april 1764; Oosthem: idem; Oppenhuizen: idem

10 *Leeuwarder Courant*; Haskerdijken: 24 mei 1758; Goingarip: 14 juni 1758; Warga: 5 april 1760; Oldeboorn: 17 okt. 1761;

11 *Leeuwarder Courant*; 14 april 1764

bedrijf horen. Zo worden gevonden in heel Westergo en in het aangrenzende deel van midden-Friesland. Er lijkt zeker geen sprake te zijn van incidentele gevallen. De gemiddelde poldergrootte bedroeg misschien enkele tientallen ha., al moet men met deze uitspraak wel bijzonder terughoudend zijn, omdat het waarschijnlijk vooral de aantrekkelijke bedrijven waren, waarvan de veiling in de krant werd aangekondigd.

Verder blijft het bij globale aanduidingen. Zo schrijft de auteur van de *Tegenwoordige Staat* in 1786 over Westergo: "Alomme vindt men ... laage landen, die van weinig dienst zyn, zo zy niet in polders worden gebragt; doch door dit heilzaam middel, 't welk meer en meer, doch tot hier toe nog veel te spaarzaam, wordt aangewend, kunnen zy alle zeer nuttig gemaakt worden."¹² En in 1789 over het gewest als geheel: "Ondertusschen zou de aanfokking van runderen nog merkelyk kunnen worden vermeerderd, indien men alle weidlanden zodanig behandelde, als het wel behoorde, en 't getal der inpolderingen van laage landstreeken, 't geen reeds jaarlyks meer en meer geschiedt, aanmerkelyk wierd vermenigvuldigd."¹³

Droogmakerijen

In de zeventiende eeuw deed naast de kleine polder, de *molekrite*, een nieuwe vorm van bepoldering zijn intrede: de droogmakerij. De droogmakerij is een bijzonder soort polder. In een gewone polder gaat het om gronden, die ook zonder bemaling tenminste een gedeelte van het jaar boven water staan. "Droogmakerijen [daarentegen] zijn polders die ... ontstaan door het droogmaken van gebieden die voordien permanent onder water stonden."¹⁴ Dat laatste kan het resultaat zijn van de natuurlijke situatie of van natuurlijke processen, maar ook van menselijk ingrijpen, met name in de vorm van *vervening*, het weggraven van veen om daar turf van te maken.¹⁵ Over de droogmakerijen zijn wij aanmerkelyk beter ingelicht dan over de molekriten, doordat hier rechten van de soevereine overheid bij betrokken waren: de eigendom van meren en de heffing van belastingen. De soevereiniteit in Friesland berustte tijdens de

¹² *Tegenwoordige Staat*, II, p. 407

¹³ *Ibid.*, IV, p. 579

¹⁴ Schultz, *Waterbeheersing droogmakerijen*, p. 37

¹⁵ Toen grootschalige vervening tot rampzalige gevolgen dreigde te leiden, werden in de negentiende eeuw de alleen in Friesland voorkomende *veenpolders* opgericht, organen die bedoeld waren om eerst de vervening in goede banen te leiden, en vervolgens droogmaking te bewerkstelligen. Zoals een droogmakerij een bijzonder type polder is, zo is de veenpolder weer een speciaal soort droogmakerij.

Republiek bij de Staten van Friesland. Deze souvereiniteit omvatte ook het oppergezag in waterstaatszaken. Het waren dan ook de Staten die een octrooi tot bedijking en droogmaking verleenden, waarbij meestentijds ook vermindering of vrijstelling van *floreen*, een grondbelasting, en andere belastingen verleend werd, totdat de droogmakerij renderend geworden zou zijn.

De eerste droogmakerijen die werden geoctrooieerd waren die van de Staverse Noorder- en Zuidermeren, op 14 maart 1613¹⁶, het Wargaster meer, in 1632, vóór 2 augustus¹⁷, en de Sens- en Atzebuurstermeren, ten oosten van Parrega, op 30 november 1632. Op 21 september 1633 volgden octrooien voor het Haanmeer en de poelen de Grons en de Gersloot, bij Koudum, voor enige meertjes in de buurt van Workum, te weten de Nijhuister Ee, de Hieslumer Ee en de Horsa¹⁸, en voor het Jornahuistermeer, ten oosten van Warga. Een volgende droogmakerij is niet met volledige zekerheid te dateren. Het betreft enkele meertjes bij Ferwoude, tussen Gaast en Piaam en een meertje, De Kolken genaamd. Op 7 juni 1644 krijgt de bedijker uitbreiding van zijn octrooi: voor 68 jaar voor zijn land bij Ferwoude, voor 73 jaar voor dat tussen Gaast en Piaam, en voor 75 jaar voor het nieuw bij deze droogmakerij te betrekken De Kolken. De gevolgtrekking lijkt voor de hand te liggen dat de droogmaking van het Fer-

16 De oorspronkelijke octrooien en de ermee samenhangende resoluties uit de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn merendeels niet te achterhalen. Dat komt wellicht doordat zij verleend werden in de vorm van een kantbeschikking op het ingediende verzoekschrift, dat dan aan de aanvrager terug werd gegeven. Zie A.J. Thurkow, "De overheid en het landschap in de droogmakerijen van de 16^e tot en met de 19^e eeuw", *Historisch-geografisch tijdschrift*, 9 (1991), p. 49-56, aldaar p. 50. (Zijn mededeling betreft een octrooi voor de bedijking van de "Workumer Meer", d.d. 22 juli 1620. De Workumer Meer is echter pas in de jaren 1874-1878 drooggemaakt. Zie A.J. Thurkow, "De negentiende-eeuwse droogmakerij als winstobject. Een particulier initiatief in Noord-Holland en in Friesland", *It beaken*, 48 (1986), p. 25-45, aldaar p. 32-33)

De inhoud van de octrooien is echter bekend door de latere verlengingen.

Voor de dateringen van deze en de volgende droogmakerijen: *Placaatboek*, V, p. 1204-1205, en de op dit punt met voorzichtigheid te raadplegen *Beschrijving van de provincie Friesland, behorende bij de waterstaatskaart*. Directie Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat ('s-Gravenhage (Staatsdrukkerij en -uitgeverijbedrijf), s.a. [1948]), aldaar p. 378-381.

Voor afzonderlijke droogmakerijen: M. Schroot, "Droogmakerijen in Friesland (1600-1800)", *Noorderbreedte*, 13 (1989), p. 73-77

17 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr.44, f. 102, en A.L. Heerma van Voss, "De inpoldering van de Wargaster Meer en Paulus Jansz. Kley", *De vrije Fries*, 34 (1937), p. 104-121, aldaar p. 105.

18 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 1639, rapport. Het octrooi is verleend aan J. van Harinxma; de meertjes zijn in maart 1657 nog niet drooggemaakt.

wouder meertje zeven jaar eerder, dus in 1637 geoctrooieerd was, en die tussen Gaast en Piaam twee jaar eerder, in 1642.¹⁹ Op 21 maart 1650 volgt het octrooi tot droogmaking van de Klaarkamper meer²⁰ en op 13 november 1657 dat voor het Stortemeer onder Hallum.²¹

De Statenresolutie van 18 juli 1633

De uitgifte van drie octrooien tegelijk, op 21 september 1633, lijkt niet los gezien te kunnen worden van een Statenbesluit van twee maanden eerder. Op 18 juli 1633 hadden de Staten van Friesland een resolutie vastgesteld, waarbij degenen die reeds een octrooi tot droogmaking hadden of het in de toekomst zouden krijgen, zekere rechten kregen die hun onderneming moesten vergemakkelijken.²² Blijkens de overwegingen die in het begin van het besluit genoemd worden, waren er houders van een droogmakingsoctrooi die te maken hadden met tegenwerking en chicanes van anderen. Om daar een eind aan te maken kregen octrooihouders toestemming om voortaan die naastgelegen gronden tot zich te trekken, die nodig zouden zijn voor het maken van een dijk en een ringsloot, en om zonodig vaarten, zijlen en sloten te verleggen. Vertegenwoordigers van het Hof van Friesland zouden tevoren moeten vaststellen om welke gronden en ingrepen het ging, en zij zouden er op moeten toezien dat na voltooiing van de droogmakerij alles weer in goede staat kwam. De kosten van dat alles zouden voor rekening van de droogmakers zijn. De Staten benadrukten ook nog even, dat omwonenden geen beroep konden doen op visrechten en op het recht van aanwas. De eerste waren een recht, dat alleen de soevereine overheid toekwam. Het tweede verwijst naar de rechtsregel dat gronden die langs natuurlijke weg droogvielen toekwamen aan de eigenaars van het aangrenzende vaste land. Daarop werd klaarblijkelijk later ook nog steeds een beroep gedaan: bij de behandeling van de aanvraag van een octrooi tot droogmaking van de Hempensermeer, honderdveertig jaar later, wordt er uitgebreid aandacht aan besteed.²³ De desbetreffende regel werd in het geval van droogmaking echter niet van toepassing geacht.

19 Kopie van het octrooi: Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 1639, bijlage B bij deductie.

20 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 57, f. 102v.

21 J. van Leeuwen, *Register op de openbare werken, getrokken uit de resolutiën der Staten van Friesland en opvolgende besturen over het tijdvak van 1571 tot 1803*. Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1860, p. 23-24.

22 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 40, f. 53-55. Gedrukt: *Placaatboek*, V, p. 356-357. Hierna opgenomen als bijlage I.

23 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 819, bijlage bij punt 7.

De resolutie van 1633 verwijst naar tegenwerking die houders van reeds uitgegeven octrooien ondervonden. Dat zou kunnen gaan over de droogmaking van de Wargaaster meer en de Sens- en Atzebuurstermeren, die in het voorgaande jaar geotrooieerd waren. De bronnen zwijgen hierover echter, zodat plaats noch aard van de tegenwerking precies vast te stellen zijn. Los van de directe aanleidingen, in de sfeer van tegenwerking, lijkt echter bij de uitvaardiging van deze regeling ook de waarneming van J.A. Faber een rol te spelen. Deze wijst er op dat in deze periode de hoge waarde van landbouwgrond landaanwinning door indijking, afdamming en drooglegging aantrekkelijk maakte.²⁴ Als dat argument inderdaad een rol gespeeld heeft, zijn de droogmakers zeker teleurgesteld. Hoewel de Staten reeds in 1682 besloten om de verleende belastingvrijdommen te laten uitsterven²⁵, werden deze tot in het vierde kwart van de achttiende eeuw keer op keer verlengd omdat de eigenaars zich beriepen op tegenvallende opbrengsten en hoge kosten.²⁶ Aan te nemen is, dat de Staten zich van de geloofwaardigheid van de klachten hebben laten overtuigen, voordat zij in nieuwe derving van gewestelijke inkomsten toestemden.²⁷ Bovendien kwam het stichten van droogmakerijen al snel tot stilstand. Zelfs droogmakerijen waar octrooi op verleend was, werden niet uitgevoerd: Haanmeer, Grons, Gersloot, Hieslumer Ee, Horsa en Klaarkamper meer worden pas in de negentiende eeuw drooggemaakt. Ook dit strookt met hetgeen Faber heeft vastgesteld: “in de periode 1660 tot 1750, een tijd van druk op het prijsniveau, is de activiteit [op het gebied van landaanwinning en landverbetering] beduidend geringer ... [dan]

24 J.A. Faber, “Economische op- en neergang” in: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (red.), *Geschiedenis van Friesland*, Drachten (Laverman) 1968, p. 340-365, aldaar p. 345-346

25 *Placaatboek*, V, p. 1204-1205

26 Zie b.v. het verzoek van de eigenaars van de Sens- en Atzebuurstermeren in 1777 (Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 835, bijlage bij punt 54). Zelfs in 1804 nog verzochten de eigenaars van de Jornahuister- en Wargaastermeer-polders, onder overlegging van hun administratie en gesteund door het lokale bestuur van Idaarderadeel, om vrijstelling van floreen, omdat de polders weinig op zouden brengen. (BRF, inv.nr. 924, 12 oktober 1804 en 14 december 1804. Ook: A.J. Thurkow, “De Friese en de Noordhollandse droogmakerijen: een vergelijking” in: Beenhakker en Danner (edd.), *Strijd tegen het water*, p. 63-74)

27 Aan de maatregel van 24 maart 1660, waarbij aan alle bestaande droogmakerijen eenzelfde fiscaal regime vergund werd (*Placaatboek*, V, p. 634-635), ging een uitvoerig onderzoek vooraf, waarbij ook de opbrengsten werden bekeken: Arch. gew. best., inv. nr. 1639. Op het verzoek van de ingelanden van de Staverse Noordermeer van 1784 om een nieuwe vrijstellingstermijn van 25 jaar werd door de Staten op 15 maart 1785 gereageerd met een voorlopige verlenging van twee jaar. In deze tijd zou het Mindergetal moeten nagaan hoe gegrond deze vrijstelling nog was. Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 192, f. 50r

in de periode 1580 tot 1660, de tijd van sterk stijgende prijzen.”²⁸ Pas honderd jaar na de eerste golf uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw komen er nieuwe droogmakingen tot stand.

Maar behalve misschien landaanwinning en het twijfelachtige rendement daarvan speelde mogelijk ook de bescherming van aangrenzende gronden een rol: de droogmaking van De Kolken wordt in 1644 geoctrooieerd, onder andere omdat het meertje, 120 pondematen groot, “d’omleggende landen, bijzonder bij wintertijden, harde winden ende tempeesten grootelyck met affslach ende andersins beschadichd.”²⁹ Het argument van de veiligheid geeft ook een betere verklaring voor het feit dat er alleen langs de zuidwestelijke rand van het gewest in deze tijd droogmakerijen aangevraagd en tot stand gebracht zijn. Het merendeel van de genoemde meren en poelen ligt daar, bijna in een keten, bijeen.

Voorstellen aan de Staten na 1633

Met uitzondering van de octrooiering van afzonderlijke droogmakerijen, en van de nog te bespreken goedkeuring van het reglement van de Tjaard van Aylvapolder in 1680, was de bemoeienis van de Staten met bepolderingen generiek van aard. De eerste algemene maatregel was de hierboven genoemde resolutie van 18 juli 1633.

Daarmee waren echter niet alle toekomstige moeilijkheden weggenomen. Klaarblijkelijk bleef het regelmatig voorkomen, dat wenselijk geachte ontwikkelingen door minderheden of enkelingen werden tegengehouden.³⁰ Daarom besloten de Staten op 13 april 1702 dat het Mindergetal, een permanente coördinerende commissie uit hun midden, in overleg zou moeten treden met het Hof van Friesland om te bespreken of besluiten tot bepoldering in het vervolg genomen zouden kunnen worden bij meerderheid van stemmen van de des-

28 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Wageningen (Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool) 1972, 2 bdn., A.A.G.-bijdragen 17, aldaar p. 149. De door Faber op p. 460-461 genoemde grotere bepolderingen betreffen, met uitzondering van de Tjaard van Aylvapolder en de Greonterper polder, waarschijnlijk droogmaking van verveende gronden.

29 Kopie van het octrooi: Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 1639, bijlage B bij deductie.

30 Dit werd overigens niet alleen bij de vorming van polders gevoeld. Zo wordt in het octrooi van 1 april 1642 tot het graven van een vaart uit de venen van Vinkega en Noordwolde, in Weststellingwerf, naar de Linde, melding gemaakt van de behoefte aan “publijcque autoriteitj” wegens het verzet van omwonenden. (Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 49, f. 72v.)

betreffende eigenaars, in plaats van met eenparigheid.³¹ Dit voorstel gaat een belangrijke stap verder dan de resolutie van 1633. Deze laatste had alleen betrekking op droogmakerijen. Het voorstel dat nu op tafel lag betrof blijkens de tekst duidelijk bepolderingen van bestaande gronden. Het meerderheidsbesluit tot bepoldering zou voor alle eigenaars van gronden binnen de beoogde polder bindend moeten zijn, ook in zijn financiële consequenties. De Staten dachten aan een meerderheid van twee derden, maar wilden graag de mening van het Hof kennen over de vraag of die meerderheid groter zou moeten zijn. Zij lieten er geen twijfel bestaan aan hun oordeel: bepolderingen waren een “heilsaem werck”, en overstemming was een “dienstich en hoognodich point”. Misschien speelde hierbij mee dat de waterstaat op dit moment in hun aandacht stond: op 16, 17 en 18 oktober 1701 hadden er zware en langdurige stormen gewoed, die dijkdoorbraken en overstromingen in de Zevenwouden, aan de zuidkust, hadden veroorzaakt. In het voorjaar en de zomer van 1702 werd er regelmatig over die doorbraken, bij Teroele en Slikenburg, gesproken. Het besluit van 13 april 1702 lijkt echter geen vervolg gekregen te hebben. In ieder geval heeft het niet geleid tot een regeling.

Want op de landdag van 25 februari 1704 kwam Westergo met een schril getoonzet voorstel voor een aantal maatregelen die de strijd tegen het water zouden moeten ondersteunen.³² Een doorbraak van de zeedijken in het zuiden en het westen zou leiden tot overstroming van zuidwest-Friesland tot aan de Leppedijk en de Vijf Delen Slachtedijk toe. Dat zou niet alleen voor de ingezetenen, maar wegens de belastingderving ook voor de gewestelijke overheid rampzalig zijn. Daarom zou er een regeling moeten komen met eisen voor de kwaliteit van de Leppedijk, en de andere binnenlandse slaperdijken, om bij een doorbraak in het zuiden en westen het noorden te beschermen, en vice versa. Maar dat zou niet voldoende zijn. Zoveel mogelijk land zou gebracht moeten worden in polders waarvan de kaden het zeewater, bij een doorbraak van de zeedijken, zouden kunnen weerstaan. Die polders zouden zo groot mogelijk moeten zijn. Daarom zou de overheid, als twee derden van de eigenaars van een voldoende groot gebied, bijvoorbeeld tweehonderd pondematen, een polder wilden maken, het overblijvende derde gedeelte van de eigenaars zonder meer moeten verplichten om mee te doen. Hier is de discussie van twee jaar eerder weer terug. Nu wordt aan het voorstel toegevoegd dat het om een voldoende omvangrijk gebied zou moeten gaan. Wellicht is dat in 1702 een punt van verschil geweest. Het voorstel van 1704 ging echter nog veel verder: daar waar

31 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 109, f. 68 r-v. Hierna opgenomen als bijlage II

32 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 507, bijlage bij punt 60

een duidelijke mogelijkheid is om een polder te maken, zou de overheid de ingezetenen moeten opdragen om dat te doen. Bij de financiering zou zij dan eventueel kunnen bemiddelen. Als voorbeeld werd verwezen naar de resolutie van 18 juli 1633. De formulering waarmee dat laatste gebeurt, en het feit dat het nodig werd geacht een kopie van die resolutie toe te voegen, doen vermoeden dat die resolutie niet sterk meer in het bewustzijn leefde.

Het is niet toevallig dat het voorstel uit Westergo kwam. Daar lag de keten van droogmakerijen, en daar lag ook het merendeel van de grond die voor bepoddering in aanmerking kwam.

Het lijkt in 1704 echter aan dovemansoren gericht geweest te zijn. Want op de landdag van 8 februari 1718 werd het in zijn geheel nogmaals ingediend.³³ Misschien hoopten de indieners dat de stormen, en de overstroming van het noorden van het gewest in december 1717, de geesten nu rijp hadden gemaakt. In dat geval zijn zij bedrogen uitgekomen. Het enige gevolg van hun voorstel was een besluit om het voorstel voor onderzoek in handen van het Mindergetal te stellen.³⁴ Daar eindigt het verhaal voorlopig.

In 1769 kwamen de inpolderingen opnieuw op de agenda van het gewestelijk bestuur. De invalshoek was nu die van de gewestelijke financiën. Friesland ging gebukt onder de druk van zijn bijdrage aan de uitgaven van de Republiek. Deze bijdrage, de *quote*, werd in Friesland als onevenredig zwaar ten opzichte van die van andere gewesten, met name Holland, ervaren. De Staten streefden bij de generaliteit naar vermindering van de *quote*.³⁵ Daarnaast zochten zij binnen het gewest naar mogelijkheden om hun financiële positie te verbeteren. In deze samenhang zonden de Gedeputeerde Staten in februari 1769 aan de Landdagvergadering een “memorie ... tot verbetering der culture van landen” met een voorstel tot aanmoediging “om lage landen onder molens te brengen, polderingen te doen, en heidevelden te cultiveren”.³⁶ Zij stelden voor om investeringen in bepodderingen van laag gelegen gronden, in het indijken van buitendijks land, en in het in cultuur brengen van heidevelden te stimuleren door fiscale maatregelen. Degenen die dergelijke projecten ondernamen, zouden de toezegging moeten krijgen dat zij tenminste tien tot vijftien jaar geen verhoging van hun op dat moment geldende belasting op het *reël* zouden krijgen, en dat de waardevermeerdering van hun grond pas nadien tot verhoging van de te betalen belastingen zou leiden. Deze maatregel zou het gewest geen geld kosten, maar

33 *Ibid.*

34 Arch. gew. best. 1580-1795, inv. nr. 125, f. 78 r.-v.

35 Frieswijk, *Geschiedenis 1750 – 1995*, p. 28-29

36 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 788, punt 39.

op termijn wel geld gaan opleveren. De gedeputeerden wezen er op dat ook in het verleden “in gevallen van indijkingen ofte polderingen van importantie, als van groote meeren” fiscale concessies waren gedaan. Weliswaar zou het nu eerder gaan om “onderneemingen van minder omslag, [zo]als het indijken van eenige weijnige pondemaaten lands, of het bouwen van een geringe plek heijde”, maar wie het kleine niet eert is het grote niet waard, en mettertijd zou hier een belangrijke bron van nieuwe inkomsten kunnen ontstaan. Het was vanuit dat perspectief dat zij hun plan wilden presenteren. Het is niet na te gaan hoe de behandeling van het voorstel verlopen is, maar het heeft in ieder geval niet tot een besluit van deze aard geleid.

De Statenresolutie van 9 mei 1774

Een dergelijk besluit kwam er wel vijf jaar later. Toen werd er een heel pakket fiscale maatregelen genomen.³⁷ Daarbij namen de Staten ook het voorstel van de gedeputeerden uit 1769 opnieuw in beschouwing en nu kwamen zij tot een regeling. Op 9 mei 1774 stelden zij een plakkaat vast ter aanmoediging van bedijking van buitendijkse en binnenlandse gronden, en van ontginning en bebouwing van heidevelden en afgegraven veengebieden.³⁸ Deze regeling, waarin de woordkeus van de memorie uit 1769 nog doorklinkt, omvat zes artikelen. Het eerste is een algemene verklaring dat iedereen die een van de genoemde activiteiten wil ondernemen zich tot de Staten kan wenden. De Staten verklaren “genegen te zyn om [de plannenmaker] alle zulke vryheden en voorregten als met de publicque belangens en de billykheid eenigzints bestaanbaar zyn, te vergunnen”. Algemene en concrete fiscale tegemoetkomingen, zoals in 1769 waren voorgesteld, worden niet gedaan. Per geval zal worden gezien wat mogelijk is. Misschien is deze terughoudendheid behalve door de wens om onnodige concessies achterwege te laten, ook te verklaren door de behandeling, een jaar tevoren, van een verzoek om octrooi tot droogmaking van de Hempensermeer, ten noorden van Warga. Twintig inwoners van Leeuwarden verklaarden zich toen per rekest bereid om dit meer, 246 pondematen groot, te doen bedijken, droog te maken, en in cultuur te brengen, als de Staten aan een aantal wensen tegemoet kwamen.³⁹ Zij vroegen de eigendom van het meer en zijn bodem,

37 *Verzameling van placaten* [sic], IV, p. 183-276

38 *Ibid.*, 266 – 272. Hierna opgenomen als bijlage III. Een exemplaar van het oorspronkelijke placaat bevindt zich in de bibliotheek van *Tresoar* in een convoluit met de titel *Geëxtraheert uit het resolutie-boek der Ed. Mog. heeren Staaten van Vriesland. Friesche placaten 1770-1784*, met de signatuur J 107/2.

39 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 819, pt. 7

blijvende vrijstelling van floreen,⁴⁰ en vrijstelling voor vijftig jaar van het reël⁴¹ en andere grondlasten, alsmede ontheffing van twee juridische procedureregels, en, tenslotte, in de slotzin van hun verzoek, de verklaring dat de regeling van 1633 van toepassing zou zijn. De Staten gaven het Mindergetal opdracht om advies over dit verzoek uit te brengen. Na raadpleging van de grietmannen en de inwoners van Leeuwarderadeel en Idaarderadeel, kwam het Mindergetal op de landdag van 25 juli 1773 met een uitgebreid advies. Het belang van het project was voor hen buiten kijf, maar met name de wens tot blijvende vrijstelling van floreen stuitte bij het college op grote bezwaren. In eerdere gevallen – genoemd worden het Workumer Nieuwland, de Staverse, Wargaaster en Atzebuurster meren – was wel langdurige vrijstelling verleend, die wegens tegenvallende exploitatie in enkele gevallen ook was verlengd, maar ook was besloten geen verdere verlengingen meer toe te staan. Vrijstelling voor 30 of 40 jaar, met het recht om éénmaal verlenging te vragen, leek het Mindergetal in dit geval op zijn plaats. Minder bezwaren zou het college er tegen hebben om vijftig jaar vrijstelling van de belastingen *reël*, *veertigste penning* en *vijf speciën*⁴² toe te staan. Met de gevraagde juridische uitzonderingen had het Mindergetal helemaal geen probleem. Over de toewijzing van de eigendom aan de droogmakers tenslotte was enige discussie mogelijk: er was een tegenstelling denkbaar tussen het publiekrechtelijke karakter van de eigendom van rivieren en meren – dat recht berustte bij de soevereine overheid, in casu de Staten – en het privaatrechtelijke recht van aanwas. Op grond van dat laatste zouden eigenaren van aanliggende gronden de eigendom van de aan hun gronden grenzende meerbodem bij het droogvallen daarvan kunnen opeisen. Met een meer retorisch dan juridisch betoog wordt deze eventuele aanspraak echter weerlegd. Het Mindergetal adviseert dan ook de eigendom aan de droogmakers toe te wijzen, op voorwaarde dat eigenaren van aanliggende gronden desgewenst kunnen deelnemen in de onderneming. Het toezicht op de waterstaatkundige uitvoering van het geheel zou moeten worden opgedragen aan de grietmannen van Leeuwarderadeel en Idaarderadeel. En tenslotte wordt er iets gezegd over de werkelijke dan wel fictieve verliezen die derden kunnen lijden door de toepassing van de regeling van 1633. Alleen op deze impliciete manier geeft het college aan dat het deze regeling van toepassing acht. Expliciet wordt daar niets over gezegd.

⁴⁰ *Floreen*: grondbelasting

⁴¹ *Reële honderdste penning*: belasting over de huurwaarde van onroerend goed

⁴² *Veertigste penning*: omzetbelasting bij de verkoop van onroerend goed; *belasting der vijf speciën*: vermogensbelasting op personen, schoorstenen, paarden, koeien en bezaaide landen.

De volgende vijf artikelen in de regeling van 9 mei 1774 staan in feite los van het eerste. Zij gaan niet meer over bemoeienis van de overheid met alle te stimuleren activiteiten. Zij beperken zich tot de rechten en plichten van eigenaren die betrokken zijn, niet alleen bij droogmakerijen, zoals in 1633, maar bij alle binnendijkse gronden waar men bepolderingen tot stand zou willen brengen. Onder verwijzing naar de regeling van 1633, die er ook op gericht was tegenstand weg te nemen, wordt vastgelegd wat reeds in 1702 nodig werd geacht: wanneer men een bepaald gebied in een polder wil brengen, zijn de stemmen van de eigenaars van twee derden van de betrokken gronden voldoende om een besluit daartoe te nemen dat ook voor de overige eigenaars bindend is. De laatsten moeten dan óf meewerken en meebetalen óf hun grond tegen taxatiewaarde verkopen (*artikel 2*). Ook voor besluiten over het te handhaven peil, waar de belangen van eigenaars van hogere en lagere gronden kunnen verschillen, over de vlucht, hetgeen neerkomt op de capaciteit, van de molens, en over de uitwateringen is een tweederde meerderheid voldoende (*artikel 4*). Evenals in 1633 wordt het Hof van Friesland aangewezen als beroepsinstantie voor wie het oneens is met de taxatie of met andere besluiten (*artikelen 3 en 4*). Voor het geval de eigenaar en de gebruiker verschillende personen zijn, of voor het geval de grond, uit hoofde van een fideïcommis of om andere redenen, niet vervreemd mag worden, worden er voor alle voorkomende mogelijkheden regels gesteld. Die zijn er steeds op gericht om tegenstanders te verplichten zich te laten uitkopen (*artikel 5*). En tenslotte wordt bepaald dat, om misbruik van dit artikel te voorkomen, het Hof van Friesland in voorkomende gevallen het nut van een voorgenomen bepoldering tevoren zal moeten beoordelen en vaststellen (*artikel 6*). Voor de waterstaat was de feitelijke betekenis van deze regeling dus dat voortaan, in plaats van eenparigheid van stemmen, een meerderheid van twee derden voldoende zou zijn om over te gaan tot bepoldering en om besluiten te nemen over het beheer van de polder, zoals ruim zeventig jaar tevoren al wenselijk was geacht.

De vraag is, waarom een maatregel die in 1702 al bepleit werd, pas en juist in 1774 werd genomen. De trage behandeling doet vermoeden, dat de regeling vooral als een belang van Westergo gezien werd, en dat voor de andere kwartieren mogelijke juridische bezwaren zwaarder wogen: in 1702 gingen de Staten accoord, maar het plan lijkt in het overleg met het Hof van Friesland gestrand te zijn. De noodzaak om de andere kwartieren over de streep te trekken, zou ook de verklaring kunnen zijn voor de opbouw van de regeling van 1774. De regeling bestaat in feite uit vijf specifieke artikelen over binnenlandse polders, voorafgegaan door een algemeen artikel dat, behalve deze polders, ook de bedijking van buitendijkse gronden, verveningen en heidevelden noemt.

De binnendijkse polders waren vooral, maar niet uitsluitend een belang van Westergo, de buitendijkse gronden, de venen en de heidevelden waren vooral buiten Westergo te vinden.

Dat de regeling juist in 1774 werd uitgevaardigd is, naar het lijkt, een resultaat van enkele elkaar versterkende omstandigheden. Er was de hoop op fiscaal rendement in de toekomst, zoals bij de behandeling van het voorstel naar voren werd gebracht. Die hoop kon men koesteren tegen de achtergrond van economische vooruitgang. Volgens Faber maakte in deze jaren “de stijgende waarde van de grond ... het nu weer aantrekkelijk, het landbouwareaal uit te breiden en het gebruik van de grond te intensiveren.”⁴³ Daarnaast waren de jaren '70 een periode waarin het gewest een hausse aan waterstaatkundige bedrijvigheid kende.⁴⁴ En tenslotte was er al sprake van het feitelijke bestaan van een ruim aantal polders. De *Tegenwoordige Staat*, uit 1786, vermeldt ze met name in het *Lage Midden*, in Idaarderadeel en Rauwerderhem, beide aan de zuidwest-kant van Oostergo. Over Idaarderadeel schrijft de auteur: “... toen de Wouden, ... , en de zeestranden, ... , merkelyk verhoogd werden, moesten de tusschen beiden liggende landen noodzaakelyk de laagste worden; 't welk ten gevolge heeft gehad, dat deeze laage oord, door bepolderinge en veele gestichte watermolens, moest worden drooggehouden, om tot goede weid- en hooilanden te dienen.”⁴⁵ En over Rauwerderhem: “De laagheid deezer landstreek maakt dezelve meerendeels onbekwaam tot den akkerbouw, en ook op veele plaatsen tot weidlanden, vooral in 't zuiden, alwaar de meeste landeryen alleen tot mieden of hooilanden kunnen dienen, ten zy dezelve, door middel van bepolderinge, droog werden gehouden, gelyk men meer en meer, tot groot voordeel van huurders en eigenaars niet alleen, maar ook van 's Lands kasse, begint in 't werk te stellen.”⁴⁶ Hier lijkt sprake te zijn van polders van het type *molekrite*, het omkade land van één eigenaar, met een eigen molentje er op. Dat klinkt in de eerste plaats door in de formulering. Verder wordt dat beeld bevestigd door het beeld van dezelfde streek dat het dagboek van Lieuwe Jans de Jong zo'n vijftig jaar later oproept.⁴⁷ De grote versnippering van het gebied op waterstaatkundig terrein tot in het midden van de twintigste eeuw tenslotte, maakt het al zeer onwaarschijnlijk dat er twee eeuwen eerder wel sprake geweest zou zijn van omvangrijke polders.

43 J.A. Faber, “Economische op- en neergang”, p. 358

44 Zie de opsomming in Van Leeuwen, *Register openbare werken*

45 *Tegenwoordige Staat*, II, p. 312

46 *Ibid.*, p. 319

47 De Jong, *Dagboeken*, passim

Uitwerking van de regeling van 1774

Het is enigszins na te gaan of de regeling uit 1774 invloed heeft gehad op de totstandkoming van polders. De *Beschrijving* van de Waterstaatskaart geeft een chronologische opsomming van de polderbedijkingen.⁴⁸ Bij het gebruik daarvan is wel enige voorzichtigheid geboden. De herkomst van de gegevens wordt niet vermeld. Vaak is deze wel te raden, maar soms is een vermelding onnaspeurbaar. Bovendien zijn er sinds het samenstellen van de *Beschrijving*, in 1946, nieuwe gegevens beschikbaar gekomen, met name door de reeks inventarissen van waterschapsarchieven van de hand van H. de Raad en J. Hagen. Maar voor de vorming van een algemeen beeld is het overzicht in de *Beschrijving* voldoende.

De *Beschrijving* geeft per decennium de volgende aantallen polderbedijkingen:

1700 – 1709	3
1710 – 1719	6
1720 – 1729	1
1730 – 1739	2
1740 – 1749	3
1750 – 1759	2
1760 – 1769	1
1770 – 1779	4
1780 – 1789	5
1790 – 1799	6
1800 – 1809	18
1810 – 1819	15
1820 – 1829	13

Het is niet zinvol de opsomming te vervolgen voor volgende decennia. Toen deden zich nieuwe invloeden gelden, zoals de watersnood van februari 1825, en de daarna begonnen verbetering van de waterbeheersing.

Er is dus in het laatste kwart van de eeuw een duidelijke toename van het aantal polderstichtingen, al beginnen de grote aantallen pas in de negentiende eeuw. De afstand in de tijd is te groot, om dan nog de uitvaardiging van de regeling van 1774 als verklaring te nemen.

Het overzicht maakt het echter ook aannemelijk, dat de regeling van 1774 bijgedragen heeft aan de toename van het aantal polderstichtingen in de tijd na haar uitvaardiging. Maar de grootte van die bijdrage is veel moeilijker vast te

⁴⁸ *Beschrijving waterstaatskaart*, p. 134-171: "B. Inpolderingen langs de boezem"

stellen. Zij kan bovendien van tweeërlei aard geweest zijn: tegemoetkomingen van overheidswege en overstemming van tegenstanders.

Als er tegemoetkomingen werden gevraagd, waren die voornamelijk van fiscale aard.

In 1777 deden de ingelanden van de Dongjumer meer een beroep op de regeling. Dat gebied was in het totaal 1007 pondematen groot. Daarvan zouden er 672 in de bepopoldering zouden moeten deelnemen. De aanvragers vroegen om vrijstelling van hoorngeld voor één koe per vier contribuerende pondematen gedurende vijftientig jaar, alsmede fiscale compensatie van het maalgeld.⁴⁹ Dat was, in vergelijking met de genereuze vrijstellingen van honderdveertig jaar geleden, een bescheiden verzoek.

Een jaar later vroegen Jan Wiebrens Cloostra en anderen, eveneens onder verwijzing naar de regeling, belastingvrijdom ten behoeve van de droogmaking van de Sillaarder meer, 70 tot 80 pondematen groot, onder Cornwerd. Zij zetten hoger in: zij vroegen vrijdom van de belastingen *reël* en *speciën*, eveneens gedurende vijftientig jaar.⁵⁰ Zij kregen deze, onder de voorwaarde dat de indijking binnen twee jaar zou geschieden.⁵¹ In 1779 vroeg Pieter Soveele de Landdag om een octrooi voor droogmaking van de Hempenser en Louwsmeren, groot respectievelijk 246 en 150 pondematen.⁵² Ook hij beriep zich op de regeling en deponeerde een hele lijst van wensen. Eenzelfde verzoek van enige jaren eerder voor de droogmaking van de Hempenser meer⁵³ had, als gevolg van verzet van de eigenaars van naastgelegen gronden, tot niets geleid.⁵⁴ Nu was er de toezegging van overheidssteun. De rekestranten kregen ditmaal in grote lijnen hun zin.⁵⁵

Ook het recht van de tweede-derde meerderheid om de minderheid te overstemmen heeft effect gehad. De auteur van de *Tegenwoordige Staat* schrijft daarover in 1786: "Echter zyn in Oostergo, gelyk op veele andere plaatsen onzer Provincie, veele laage en weinig opbrengende landen, door het omleggen van polderdyken, grootelyks verbeterd; waarom ook deze heilzaame handelwyze thans meer en meer toeneemt: vooral na dat de Heeren Staaten hieromtrent verscheiden nuttige bestellingen hebben gemaakt, onder anderen hierin be-

49 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 835, bijlage bij punt 68

50 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 840, punt 53

51 Van Leeuwen, *Register openbare werken*, p. 163

52 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 843, bijlage bij punt 12

53 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 819, bijlagen bij punt 7

54 Hierboven, p. 312-313

55 Arch. gew. best. 1580-1795, inv.nr. 186, f.86-87v. d.d. 24 april 1779 en *ibid.*, inv. nr. 187, f. 153v-154, d.d. 10 augustus 1780

staande, dat drie vierde deelen [sic] der eigenaaren van een groot laag district thans de minderheid tot poldering konnen dwingen, daar weleer één eigenzinnig mensch met eenige weinige pondemaaten de heilzaamste onderneemingen van dien aard kon beletten.”⁵⁶

Bij de bepopoeling van het Deinumer Nieuwland in 1774/1775 was “het plakkaat ..., dat bepaalde dat een meerderheid ... de overige eigenaren kon dwingen mee te betalen aan de polderwerken, ... een van de factoren die de bepopoeling bespoedigden.”⁵⁷

Het meest concrete voorbeeld van beroep op het recht van overstemming vinden wij bij de oprichting van de Kleine Schalsumpolder. Op 26 november 1799 vond in herberg *De Valk* in Franeker, ten overstaan van vertegenwoordigers van de “gemeente” van Franekeradeel, een vergadering plaats over de bepopoeling van gronden onder Schalsum, Boer, Ried en Peins.⁵⁸ Later zou deze polder bekend staan als de *Wester- of Kleine Schalsumpolder*. De initiatiefnemers waren Jacob Wassenaar uit Harlingen en Eduard Marius van Beijma⁵⁹ uit Zweins. Beiden waren grootgrondbezitter in de regio. Wassenaar was notaris en eigenaar of mede-eigenaar van 262 van de 997½ pondemaat die de beoogde polder omvatte, Van Beijma, later grietman van Franekeradeel, eigenaar van 122½ pondemaat. In volgende jaren zouden zij eveneens een rol spelen bij de totstandkoming van nog twee polders in de omgeving: de latere Ooster- of Grote Schalsumpolder, en een polder ten westen van Franeker, die later is opgegaan in de Riedpolder. In de eerste bezaten Wassenaar en Van Beijma en diens familieleden respectievelijk 184 en 261½ van de 1124¼ pondematen⁶⁰, in de tweede 291½ en 211 van de 1386¼ pondematen.⁶¹ Tijdens de vergadering in *De Valk* werd besloten tot bepopoeling van het gebied. De te verrichten werkzaamheden – de bouw van een molen met molenaarswoning, en het noodzakelijke grondwerk – werden aanbesteed aan een driemanschap. Dit stelde zich garant voor de uitvoering van de werkzaamheden, en voor de bemaling met

⁵⁶ *Tegenwoordige Staat*, II, p. 4-5

⁵⁷ De Raad, *Boezemwaterschappen De Middelsékrite*, p. 40

⁵⁸ *Contract van bepopoeling onder de dorpen Schalsum, Boer, Ried en Peins*. S.l. [1800], p. 14

⁵⁹ Jacob WASSENAAR, sinds 11 mei 1792 notaris te Harlingen; <http://home.wanadoo.nl/mpaginae>. Mr. Eduard Marius VAN BEIJMA, Harlingen 6 juni 1755 – Zweins 6 augustus 1825; regent, grootgrondbezitter. Over hem: P. Nieuwland, “De eerste volksvertegenwoordigers van Friesland in 1795” in: P. Brood e.a. (red.), *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*. Amsterdam (Schiphouwer & Brinkman) 1993, p. 127-239, aldaar p. 172-173

⁶⁰ *Contract van bepopoeling onder de dorpen Schalsum, Peins en Sweins*, p. 16

⁶¹ *Contract van bepopoeling onder de dorpen Harbajum, Midlum, Wynaldum, Pietersburum en Sexbierum*. S.l. [1803], p. 14 – 16

ingang van 1 augustus 1800. De belanghebbenden zouden daarvoor jaarlijks een maalgeld betalen naar rato van de grootte en de kwaliteit van hun kavels. Er was één probleem: Jan en Gosse Haijes, eigenaars en in de persoon van Gosse ook gebruiker van een boerderij onder Peins, wilden niet meedoen. Dat was voor de zes *gecommitteerden*, de gekozen vertegenwoordigers van de eigenaars en gebruikers van de beoogde polder, onder wie Van Beijma en Wassenaar, reden om op 20 februari 1800 bij het Hof van Friesland een beroep te doen op de regeling van 1774.⁶² In een rekest betoogden zij, dat Jan en Gosse Haijes als eigenaars respectievelijk gebruiker van een boerderij van ongeveer 70 pondematen, slechts één veertiende van de landerijen in de beoogde polder bezaten, en dat daarom door hun afwijzing de bepoldering niet tegengehouden mocht worden. De rekestranten vroegen om toepassing van de bepalingen uit 1774: óf Jan en Gosse Haijes zouden, op grond van artikel 2, verplicht worden om mee te doen en mee te betalen, óf zij zouden, op grond van artikel 3, hun grond tegen taxatiewaarde aan de bepolderaars moeten overdragen. Het Hof stelde de zaak in handen van zijn lid Jovius Duco Hanekamp van Harinxma.⁶³ Deze ontbood de partijen op 19 maart bij zich thuis in Leeuwarden. De gedaagden ontvingen daar het rekest en gaven daarop op 23 april van hun kant een verklaring. Zij lieten weten bereid te zijn om in te stemmen met de bepoldering, niet omdat zij zich daartoe verplicht zouden voelen, maar om een langdurig proces te voorkomen. Aan hun instemming verbonden zij enkele voorwaarden. De belangrijkste daarvan was dat hun bezit niet voor 70, zoals de eisers wilden, maar, “volgens de juiste grootheid”, voor 48 pondematen zou worden aangeslagen. De andere voorwaarden waren overname van hun molen tegen taxatiewaarde en deling van de tot dusverre gemaakte procedurekosten. In hun weerwoord van 6 mei zeiden de eisers, dat het hen niet interesseerde waarom Jan en Gosse Haijes instemden, dat over de grootte van het bezit niet te onderhandelen viel, maar dat die werd vastgesteld “naar naam en faam”, dan wel, als gedaagden daar de voorkeur aan gaven, “naar uitwijzing van de publieke registers”, en dat gedaagden zelf ook wel wisten dat hun bezit groter was dan 48 pondematen. Als blijk van goede wil wilden de eisers hun eigen kosten voor eigen rekening nemen. En wat de molen betreft: de overname daarvan was in het bepolderingscontract al geregeld. Het desbetreffende artikel verwijst eveneens naar de regeling van 1774. Deze stukkenwisseling leidde tot een tweede zitting ten huize van raadsheer Harinxma, op 25 juni 1800. Blijkens het zeer korte verbaal dat deze van de zitting gemaakt heeft, waren partijen op dat ogenblik niet nader tot elkaar

62 Arch. Hof van Friesland, inv. nr. 16952. Graag betuig ik mijn dank aan de heer prof. dr. Ph.H. Breuker te Boazum, die mij wees op het bestaan van dit dossier.

63 Jovius Duco HANEKAMP VAN HARINXMA, Heeg 1761 of 1762 – Leeuwarden 9 november 1830. *www.genlias.nl*

gekomen, waarop een volgende stap in de procesgang gezet werd. Toch zijn er geen verdere stukken. Tot een uitspraak op grond van de regeling van 1774 is het dus niet gekomen. De uitkomst van het geheel is echter wel bekend: in het later gedrukte contract worden Jan en Gosse Haijes genoemd als deelnemers voor 59 ½ pondemaat. Dat is vrijwel precies het gemiddelde tussen de 48 en 70 pondematen, waar de discussie over ging. De conclusie lijkt dan ook op zijn plaats dat de partijen tot een compromis zijn gekomen, iets waartoe Jan en Gosse Haijes waarschijnlijk niet bereid zouden zijn geweest, als de regeling niet als stok achter de deur had gestaan.

Het lijkt dat Van Beijma en Wassenaar bij hun volgende project dergelijke tegenstand van het begin af aan hebben willen uitsluiten: in het verslag van de bijeenkomst op 26 januari 1801, eveneens in herberg *De Valk* in Franeker, waar besloten werd tot de stichting van de latere *Grote Schalsumerpolder* is met zoveel woorden opgenomen, dat drie eigenaar-gebruikers, met een totaal bezit van 31 van de 1124¼ pondematen, tegen de voorgenomen bepoddering waren, en dat deze dus door zou gaan “daar ... volgens Publicatie van den 9 May 1774 de toestemming van twee derde gedeelte der belanghebbende tot de Uitvoering genoegzaam is.”⁶⁴

De regeling van 1774 heeft dus een stimulerende invloed op de totstandkoming van bepodderingen gehad. Men moet de grootte van deze invloed echter niet overschatten: als gevolg van de fysieke en de economische omstandigheden zou het merendeel van de bepodderingen ook zonder deze regeling waarschijnlijk wel tot stand gekomen zijn, maar dan wat later, binnen andere begrenzingsen, of met andere afspraken tussen de bepodderaars.

Particuliere polders in de negentiende eeuw

Het hierboven gegeven overzicht laat zien dat er in de achttiende eeuw een gestage stroom van binnendijkse polderstichtingen, naast de *molekritten*, op gang komt. Het betreft hier een nieuwe vorm van bepoddering. Deed de *molekrite* het zonder formele organisatie en zonder overheidsbemoeienis, en had de droogmakerij overheidstoestemming nodig, dit nieuwe type, de *particuliere polder*, kende wel privaatrechtelijke organisatie, maar geen overheidsbemoeienis.⁶⁵

⁶⁴ *Contract van bepoddering onder de dorpen Schalsum, Peins en Sweins*, p. 3

⁶⁵ Het spraak- en schrijfgebruik maakt in de jaren 1800 – 1950 in het algemeen een duidelijk onderscheid tussen de *molekritten* en de *particuliere polders*. Wanneer er van *polders* sprake is, worden bijna altijd deze laatste bedoeld.

Een zowel qua tijdstip als qua regeling unieke uitzondering hierop vormt de Tjaard van Aylvapolder bij Wommels. Daar hadden de ingelanden reeds honderd jaar eerder een poldercontract gesloten, en dat ter bevestiging aan de Staten voorgelegd. Het betrof een gebied van 700 pondematen groot, ongeveer 260 ha, dat erg laag lag en vaak onder water stond. Het was bekaad⁶⁶ en met twee windwatermolens toegerust. Op 27 februari 1680 werd het poldercontract door de Staten goedgekeurd en executabel verklaard. Daarmee had een privaatrechtelijke overeenkomst een publiekrechtelijke sanctie gekregen. In de twintigste eeuw heeft deze constructie geleid tot een discussie over de vraag of hier nu al dan niet een publiekrechtelijk orgaan in het leven was geroepen. *Non liquet*.⁶⁷ Dit precedent vond echter slechts incidenteel en pas veel later navolging.⁶⁸

Anders dan de molekritten zijn de particuliere polders vanaf hun ontstaan te volgen doordat het vanaf circa 1800 gebruikelijk lijkt te worden om formele contracten af te sluiten. De oudst-bewaarde poldercontracten dateren uit het eerste decennium van de negentiende eeuw. Zij hebben betrekking op gronden in het Noordwesten, in de omgeving van Franeker. Behalve de reeds genoemde Schalsumerpolders en de polder onder Herbaijum, uit achtereenvolgens 1800, 1801 en 1802, betreft het de Sexbierumer Zuiderpolder uit 1802, groot circa 1000 pondematen⁶⁹, en een polder van 355½ pondemaat onder Welsrijp en Dronrijp, uit 1808⁷⁰.

Het *poldercontract* was in het begin van de negentiende eeuw meestentijds een overeenkomst tussen aan de ene kant enkele *polderheren* en aan de andere kant

66 De Statenresolutie gebruikt steeds de woorden *dijk* en *bedijken* waar tegenwoordig de woorden *kade* en *bekaden* gebruikelijk zijn. Het algemene gebruik van deze laatste begrippen is in Friesland van jonge datum omdat het begrip *kade* oorspronkelijk alleen werd gebruikt in verband met zomerpolders. Het betrof dan onvolwaardige polderdijken die slechts tegen hoge zomerwaterstanden beschermden. (*Enc. v. Fr.*, p. 398)

67 *Placaatboek*, V, p. 1173 – 1176. Zie ook Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 238, en vooral De Raad, *Boezemwaterschappen "It Marnelân"*, p. 278-279.

68 Het reglement van de Sens- en Atzebuurstermeerpolders werd in 1823 door Gedeputeerde Staten goedgekeurd. Vermelding bij A. Schrijver, *Beknopt overzicht van de provinciale wetgeving op waterstaatsgebied in Friesland, aangevuld met korte aantekeningen over den Frieschen waterstaat*, Bolsward (A.J. Osinga) 1944, p. 52.

Het contract voor een bepoldering onder Makkinga werd op 16 februari 1863 door Gedeputeerde Staten goedgekeurd. Vermelding bij C.J.H. Schepel, *Waterschapswetgeving*. Groningen etc. (Wolters) 1927², p. 28, noot 1, hier aangehaald naar Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 261, noot 810

69 De Raad, *Boezemwaterschappen Noardlik Westergoa*, p. 55-56, aldaar inv.nr. 75

70 *Contract van inpoldering en bemaling van landerijen gelegen onder de dorpen Welsrijp en Dronrijp...*, Leeuwarden (C.L. van Altena) [1810]

de ingelanden, eigenaars, en de gebruikers van de in te polderen gronden. De ingelanden en gebruikers wezen enige *gecommitteerden* aan die hun belangen behartigden, omdat hun aantal van enige tientallen tot in de honderden kon lopen. De polderheren, soms ook *poldereigenaren* genoemd, verplichtten zich om voor eigen rekening een molen te stichten en in bedrijf te houden, de ingelanden en gebruikers verbonden zich tot de betaling van *maalgeld* en tot onderhoud van de werken die voor de polder van belang waren: tochten, sloten, dammen, duikers en dergelijke.⁷¹ De polderheren waren vaak ook ingelanden in de polder. Het bedijken van de polder geschiedde voor rekening van de polderheren. Het contract kreeg later ook de vorm, de naam, of beide, van *reglement*. Het bevatte onder meer een beschrijving van de grenzen van de polder en de afspraak om een kaart te maken, de verplichting tot de bouw van een of meer molens, dan wel het brengen van de gronden onder de bemaling door een bestaande molen, en tot de aanstelling van een molenaar. Ook werden er regels vastgesteld om er voor te zorgen dat, en hoe in geval van droogte water zou worden ingelaten. Het maalgeld werd aanvankelijk bepaald door taxateurs, op grond van de grootte en de hoogteligging van een kavel. Dit systeem werd al snel verfijnd: gronden werden *geclassificeerd* in *klassen* die elk een eigen tarief per oppervlakte-eenheid hadden.

Later in de eeuw verdwijnen de polderheren, en worden de gezamenlijke ingelanden eigenaars van de polder. Zij vormden tezamen echter geen rechtspersoon. De bepoldering en de exploitatie daarvan bleven een overeenkomst tussen personen. Men probeerde die overeenkomst wel een officieel tintje te geven, bijvoorbeeld door het grietenijbestuur te betrekken bij de oprichting. Maar ook ondanks die legitimatie door de overheid was het geen systeem dat de gronden verbond, zoals de latere waterschapsreglementering. Iedere nieuwe eigenaar moest zich opnieuw bij de overeenkomst aansluiten. Men trachtte dit te bewerkstelligen door het opnemen van kettingbedingen: verkopers werden verplicht kopers aan het contract te verbinden. Dit bleek er in de loop der tijden echter toch toe te leiden, dat onwilligen zich aan hun verplichtingen konden onttrekken. Dat was een van de redenen waarom polderbesturen er, na de verruiming in 1874 van de in 1867 in beginsel geschapen mogelijkheid om boezemwaterschappen te stichten, steeds meer toe overgingen om omzetting van hun polder in een boezemwaterschap te vragen. Dan werd een privaatrechtelijke overeenkomst tussen personen een publiekrechtelijk verband van gronden.

71 Behalve naar de bronnen die genoemd worden in de noten 801, 803, 804, 807, 812 en 813 wordt hier ook verwezen naar: *Poldercontract voor den dorpe Pingjum; Verzameling...Hitzumer Polder; Reglement voor de bepoldering onder Almenum*, Harlingen (M. van der Plaats) 1842; *Reglement voor den Wijnsaldumer Westerpolder*, Franeker (T. Telenga) 1844.

Aantallen molens en polders in het begin van de negentiende eeuw

Aan het begin van de negentiende eeuw zijn er dus droogmakerijen, molekritten en particuliere polders. Het is moeilijk nauwkeurig na te gaan, hoeveel polders er waren, hoe groot de bepolderde oppervlakte was, en wat de invloed van de bepolderingen was op de waterhuishouding. Uit het eind van de achttiende eeuw zijn er alleen globale uitspraken, zoals de hierboven aangehaalde opmerkingen uit de *Tegenwoordige Staat*. Ook is er het al eerder besproken rapport uit 1796, van twee *Representanten*, over de winterse wateroverlast en het zomerse watertekort in Westergo.⁷² Over de oorzaken van de overlast schrijven zij: “Ja, men sou hier nog bi kunnen voegen een groote meenigte van watermoolens die ’s winters om krijg malen om geheele velden droog te houden.” En de eveneens al aangehaalde *Staat van den Landbouw* meldt in 1807: “Door de vermeerdering van polders worden sommige landen, die te voren van het water geen hinder hadden, ondergezet, daar de kom ter bevatting van het water door den sterken aanvoer te klein wordt.”⁷³

Uit de negentiende eeuw zijn er wel enkele tellingen en metingen, die een kwantitatief beeld van de bepolderingen kunnen geven. De eerste sluit aan bij de hierboven aangehaalde vermelding van de watermolens. Op 19 oktober 1811 richtte mr. Jacob van den Houte⁷⁴, *maître des requêtes, chargé du service des ponts et chaussées dans les départemens* [sic] *de Hollande*, zich tot de prefect van het departement Friesland, J.G. Verstolk.⁷⁵ Rekestmeester Van den Houte was op dat ogenblik een van de zeven leden van het Algemeen Bestuur dat na de inlijving van de voormalige Republiek bij Frankrijk de zeven “Hollandse” departementen bestuurdde waarin het gebied boven de grote rivieren als onderdeel van het Franse keizerrijk verdeeld was. Hij had in dat college de portefeuille van de “droge en natte waterstaat”.⁷⁶ Van den Houte vroeg de prefect om op-

72 BRF, inv.nr. 518. Hierboven, p. 76

73 Hierboven, p. 54

74 mr. Jacob VAN DEN HOUTE, Zierikzee, gedoopt 19 november 1760 – ’s-Gravenhage 10 februari 1812; doorliep vanaf 1780 ambtelijke loopbaan. Over hem: *NNBW*, VIII, kol. 856-857

75 mr. Johan Gijsbert (sinds 1823 baron) VERSTOLK VAN SOELEN, Rotterdam 16 maart 1776 – Zoelen 3 november 1845; bestuurder, diplomaat uit Rotterdamse regenten-familie. Over hem: *NNBW*, IX, kol. 1204-1206; www.parlement.com

76 J.W.A. Naber, *Overheersching en vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk, juli 1810 – november 1813*, Haarlem (Tjeenk Willink) 1909, p. 34-35; H.T. Colenbrander, *Inlijving en opstand*, Amsterdam (Meulenhoff) 1913, p. 30; J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland*

gave te doen van het aantal windmolens voor het uitmalen van water onder beheer van dijkbesturen, van polders en van particulieren, en om te laten weten hoeveel daarvan voorzien waren van schepraderen en hoeveel van vijzels.⁷⁷ Dat laatste onderscheid is van belang, omdat het een aanwijzing geeft voor de hoogte waartoe de molens het water kunnen opvoeren. Een scheprad kan het water ten hoogste ongeveer anderhalve meter opmalen, een vijzel viereneenhalve meter.⁷⁸ Bij gebruik van een vijzel kan één molen dus volstaan in een situatie waar bij gebruik van schepraderen een molengang van twee of zelfs drie molens nodig is. Van den Houte deed zijn verzoek zonder verdere toelichting. Op 21 oktober 1811 stuurde de prefect de vragen door naar de bestuurders en besturen binnen Friesland.⁷⁹ Aan de vraag naar de constructie voegde hij toe: “wordende bij dezen alleen bedoeld de permanente watermolens, en geenzinds dezulke welke tijdelings worden vervoerd, of die welke bekend zijn onder de naam van jaskers.”

In de volgende maanden kwamen de antwoorden binnen.⁸⁰ Het totaal van de telling bedraagt het vaak vermelde aantal van 2445 molens, waarvan 1639 met een vijzel en 806 met een scheprad. De vijzel is uitgevonden in het jaar 1634, maar zij heeft vooral sinds het midden van de achttiende eeuw opgang gemaakt in Friesland.⁸¹ In het algemeen zullen daarom de schepradmolens de oudste geweest zijn. Hun verspreiding kan dan gezien worden als een aanwijzing voor de ouderdom van de bepodderingen. Hun aantal is het grootst in Idaarderadeel en het aangrenzende Utingeradeel: 152 van de 221, respectievelijk 112 van de 141 watermolens daar zijn schepradmolens. Beide grietenijen liggen in het hart van Frieslands natte *Lage Midden*. Het hoeft dus geen verbazing te wekken, dat daar al vroeg op grote schaal watermolens geplaatst zijn.

Het is al evenmin een verrassing dat ook in het begin van de negentiende eeuw de molendichtheid per grietenij het hoogste was in datzelfde deel van Friesland, zoals blijkt uit het volgende overzicht.⁸²

ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813), Amsterdam (De Bataafsche Leeuw) 2000, p. 107-109. *Twee eeuwen Rijkswaterstaat: 1798-1998*, Zaltbommel (Europese Bibliotheek) 1998, p. 40.

77 BRF, inv.nr. 4117, volgnummer 148

78 *Grote Winkler Prins*, XXV, p. 10-11, s.v. *Windmolen*, 3b. *Watermolens*

79 BRF, de minuut in inv.nr. 4101, het net-exemplaar in inv.nr. 4095, p. 50-52

80 BRF, inv.nr. 4295.

81 Uitvinding vijzel: G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de landaanwinning en waterbeheersing in Nederland*, Utrecht (Matrijs) 2003, vijfde, geheel herziene druk, p. 143; verspreiding in Friesland: vriendelijke mededeling van de heer ing. J.W. Dijkstra te Oudehaske, ook *Enc. v. Fr.*, s.v. *molen*

82 Bij het gebruik van het begrip *molendichtheid* is wel te bedenken, dat het hier gaat om een verhoudingsgetal tussen het oppervlak van een grietenij en het aantal molens. Niet alle hectaren in elke grietenij werden daadwerkelijk bemalen.

Naam	Hectaren land	Vijzel- molens	Scheprad- molens	Totaal aantal molens	Eén molen per ... hectaren
Idaarderadeel	6114	69	152	221	27,7
Rauwerderhem	3296	63	46	109	30,2
Hennaarderadeel	5752	111	47	158	36,4
Utingeradeel	5902	29	112	141	41,9
Wymbritseradeel	14018	236	86	322	43,5
Baarderadeel	7073	89	45	134	52,8
Wonseradeel	14328	174	48	222	64,5
Franekeradeel	5810	81	8	89	65,3
De elf Steden & platteland	9214	117	11	128	72,0
Tietjerksteradeel	15404	160	28	188	81,9
Haskerland	4979	11	49	60	83,0
Hemelumer Oldephert en Noordwolde	6168	43	20	63	97,9
Leeuwarderadeel	8661	46	36	82	105,6
Doniawerstal	9583	50	27	77	124,5
Dantumadeel	9401	60	1	61	154,1
Lemsterland	5233	26	5	31	168,8
Menaldumadeel	7581	35	2	37	204,9
Barradeel	5876	28	0	28	209,9
Schoterland	13160	16	35	51	258,0
Weststellingwerf	21153	65	14	79	267,8
Gaasterland	7956	20	8	28	284,1
Ferwerderadeel	8047	28	0	28	287,4
Aengwirden	3143	5	4	9	349,2
Opsterland	22051	40	4	44	501,2
Smallingerland	11223	3	18	21	534,4
Het Bildt	7581	9	0	9	842,3
Achtkarspelen	10094	10	0	10	1009,4
Westdongeradeel	6572	5	0	5	1314,4
Oostdongeradeel	7888	5	0	5	1577,6
Kollumerland en N.	8075	5	0	5	1615,0
Ooststellingwerf	22339	0	0	0	
Totaal per kolom	293675	1639	806	2445	
Hectare per molen over geheel Friesland					120,1

Aantallen molens in 1811, alsmede de molendichtheid, per grietenij gerangschikt naar afnemende molendichtheid

De zes grietenijen met de grootste molendichtheid vormen een aaneengesloten geheel, deels in het kleiweidegebied, deels in het veenweidegebied, maar tezamen een groot deel van het *Lage Midden* beslaand. De dan volgende zes grenzen hieraan in de verschillende windrichtingen. Aan de andere kant van het spectrum staat de noord-oosthoek: Achtkarspelen in de Wouden, en Kollumerland en de Dongeradelen in de kleibouwstreek tellen nauwelijks molens. Daarbij wordt over de molens in Kollumerland door de rapporterende baljuw en gemeentebestuur nog opgemerkt: “Dezelve bestaan in vijf kleine watermolens geschikt voor zeer kleine terreinen, egter alle met schroeven.”⁸³ Deze opmerking illustreert ook de betrekkelijke waarde van dit overzicht: het geeft aan hoeveel bemalings-gebieden er waren en hoe hun spreiding over de provincie was, maar het laat de grootte van de polders niet zien.

De vraag van de prefect maakte melding van “windmolens voor het uitmalen van water ... onder de administratie van de dijksbestuuren, polderbestuuren of particulieren”.⁸⁴ De dijkbesturen zijn de latere zeewerende waterschappen, de polderbesturen zullen de besturen van de particuliere polders zijn, en de particulieren de eigenaars van een molekrite. De meeste respondenten gaan niet in op dit onderscheid. Als zij het wel doen, beperken zij zich meestal tot de mededeling dat alle molens eigendom van particulieren zijn. Drie antwoorden maken ook melding van andere eigenaren. Oostdongeradeel geeft op dat de vijf molens die daar staan, toebehoren “aan het dijksbestuur en aan particulieren”⁸⁵, zonder een verdeling aan te geven. Barradeel meldt dat er géén molens van dijkbesturen zijn, zeven van polderbesturen, en eenentwintig van particulieren.⁸⁶ En in Hennaarderadeel vallen twee molens onder polderbesturen, en 156 onder particulieren.⁸⁷ Uit dit alles ontstaat het beeld dat het overgrote deel van de 2445 molens in molekriten stond. Het aantal polders zal dus niet belangrijk kleiner dan dit aantal geweest zijn. En bij dit alles zijn de jaskers dus niet meegerekend. Maar deze gegevens zijn niet voldoende om een steekhoudende schatting te maken van de oppervlakte die aan het begin van de negentiende eeuw bemalen werd.

Zomerpolders en winterpolders

De polders werden onderscheiden in zomerpolders en winterpolders. De laatste werden het gehele jaar door, dus ook in de winter, bemalen. De eerste werden

83 BRF, inv.nr. 4295, f. 18v

84 BRF, inv.nr. 4095, f. 51

85 BRF, nr. 4295, f. 20

86 *Ibid.*, f. 35

87 *Ibid.*, f. 48

alleen in de zomer bemalen, of soms zelfs niet bemalen, maar alleen door kaden beschermd tegen boezemstijging in de zomer. De zomerpolders dienden voornamelijk als hooiland, en de overstroming in de winter werd beschouwd als noodzakelijke bemesting. Daarnaast was er het boezemland of buitenland, dat onbeschermd voor de boezem lag, en waar het niveau van het water dus met het boezempeil meeging. Ook dit diende als hooiland, maar hier bestond steeds het risico dat de hooioogst onder water kwam te staan. Uit deze indeling zou de gevolgtrekking gemaakt kunnen worden, dat de grens tussen land en water duidelijk was. Ten onrechte. Toen ir. Ferrand in 1832 rapport uitbracht over de toestand van de Friese waterstaat, schreef hij daarover: "Hoewel dus het getal dezer bepolderingen in latere tijden zeer toegenomen is, is echter het verschil der hoogte van het polder- en boezemwater zeer gering; de polderkaden hebben veelal meer het aanzien van een verhoogden zoom of boord rondom de landen, dan ... van regelmatige dijkes. De molens, welke derhalve ook eene geringe opmaling hebben, zijn zeer klein en somtijds zelfs verplaatsbaar, zoodat hier en daar wel eenige oplettendheid noodig is, om het aanzijn der bepoldering te ontdekken."⁸⁸ Maar dat vond hij niet bezwaarlijk: "De polderlanden ... zijn doorgaans in eene gunstige omstandigheid. Te laag, om 's winters niet naar behooren onder water te zijn, of om 's zomers eenen hoogen boezem noodig te hebben, zijn deze landen tevens, door hunne kaden, tegen de ontijdige verhoogingen van den boezem gewaarborgd ..."⁸⁹ Als de [zomer]polders onder water staan, is dat "naar behooren", en de kaden dienen "... minder als een onvermijdelijk vereischte tot drooghouding, dan wel ter bekoming van eene vervroegde opdrooging en als een waarborg tegen de wisselvallige en hoogstnadeelige zomerrijzingen van den boezem."⁹⁰ De peilbeheersing in de zomerpolders was er dus niet op gericht deze het gehele jaar door droog te houden, maar om te zorgen voor tijdig droogvallen in het voorjaar en voor het tegengaan van ontijdige wateroverlast in de zomer.

Ook de dagboek aantekeningen van Lieuwe Jans de Jong illustreren wat hierboven gezegd is over de onduidelijkheid van de grens tussen land en water. Zo noteert De Jong op 1 mei 1827: "Nog zommige binnenpolders onder water, de buitenlanden [het boezemland. L.] bijna als eene zee." En een maand later, op 1 juni 1827 heet het nog steeds: "De buitenlanden waarvan de ongemaalden meest nog geheel in het water zitten laten zich goed aanzien." Ook zijn aantekeningen uit voorgaande en volgende jaren tonen eenzelfde beeld. Zo schrijft hij op 18 augustus 1829: "O Hemel! wat is het nu weer erg met het water. Veel zeer vele buitenlanden zijn onder water door de vele regens die wij nu ... hebben

88 *Stukken binnenlandschen waterstaat*, p. 173-174

89 *Ibid.*, p. 213-214

90 *Ibid.*, p. 173

gehad, alle dagen malen; 9 mad van ons denkende weder te zullen hooijen staat blank van water.”⁹¹ En een jaar later noteert hij, na een natte maand juni, op de 30^e van die maand: “Vele buitenlanden worden nog onder de molen gebracht, dat is, met dijken en dammen voorzien om het water te kunnen uitmalen. Ik en mijn buurman brengen 9 en 5 in dijk, dat is 14 mad.”

Maar de wateroverlast trad niet alleen, van jaar tot jaar, 's zomers op. Op 28 december 1831 noteert De Jong: “Aanhoudend windstilte waardoor vele, ook onze, binnenlanden [bepolderde gronden. L.] plas water werden wegens het doorzijen en lekken der dijken.” En twee jaar later, in december 1833: “...regen en wind. Men kan nu denken hoe het water wast, alle buitenlanden diep onder, en veel winterpolders gevaarlijk”, een paar dagen later: “... verscheidene winterpolders onder water” en “Het water wies hier verbazend, en weinig had het gescheeld of wij hier waren allen onder geraakt. 't Is rondsom zeer hoog water.”

Het beeld dat deze citaten oproepen geeft een voldoende verklaring voor het feit dat de bepolderingen ook in deze tijd onverminderd doorgingen. De aantekening van 30 juni 1830 laat ook zien op welke informele wijze molekriteren tot stand kwamen: als er aanleiding toe is brengt men een paar hectaren “onder de molen”, zoals men er in andere omstandigheden een hek om heen plaatst.

Voortgang van de bepolderingen in de negentiende eeuw

Het is op dit ogenblik nog niet mogelijk om een nauwkeurig beeld te krijgen van het verloop van de bepolderingen in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Dat zal eenvoudiger worden, wanneer de publicatie van de kadastrale atlas van Friesland uit 1832 voltooid zal zijn.⁹² Dan zullen in ieder geval het aantal molens en hun verspreiding over Friesland goed na te gaan zijn. Weliswaar heeft Van Tonderen in 1842 de uitkomsten van de kadastrale registratie al grondig geanalyseerd, maar zijn indeling van de gronden betreft het grondgebruik, en maakt niet zichtbaar wanneer er sprake is van boezemland, polders of van hoger gelegen gronden.⁹³ De kadastrale atlas van Baarderadeel is al wel beschikbaar. Daaruit blijkt, dat er in 1832 in Baarderadeel 102 watermolens stonden.⁹⁴

91 *Mad of mansmad*: oppervlaktemaat voor hooiland. Oppervlakte die een man in een dag moest kunnen maaïen, rond de 0,5 ha.

92 *Kadastrale en prekadastrale atlas fan Fryslân 1640-1832*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1988- ...

93 A. van Tonderen, *Beschouwing der kadastrale uitkomsten in Vriesland*, Leeuwarden (M. van den Bosch) 1842

94 J.H.P. van der Vaart en S. Talsma, *Kadastrale atlas fan Fryslân. Diel 5, Baarderadiel*.

Rienks⁹⁵ heeft op de kaart die Eekhoff in 1844 heeft gemaakt, de voorloper van de topografische kaart, in Baarderadeel 110 watermolens geteld.⁹⁶ In 1811 waren dat er 134. Ook als er tussen 1832 en 1844 sprake is geweest van een kleine toename, blijft er sprake van een belangrijke afname van het aantal molens in Baarderadeel van het begin naar het midden van de negentiende eeuw, terwijl er aan de andere kant wel steeds meer grond ingepolderd werd. Er viel dus per molen meer grond “onder één molen”. Dat betekent misschien dat er molens met een groter vermogen gebouwd waren, maar het betekent zeker dat er ook sprake was van de vorming van grotere polders. Samenwerkende boeren vervingen hun eigen kleine molentjes door één grotere en polderden tegelijkertijd nog wat onbedijkt boezemland in. In de toekomst zal kunnen blijken of het beeld dat de telling voor Baarderadeel oplevert, representatief is voor heel Friesland.

Vanaf 1841 worden bepolderingen weer duidelijker te volgen. Een Koninklijk Besluit van 1824 had bepaald: “De voorafgaande toestemming van Gedeputeerde Staten der provincien ... zal worden vereischt tot de daarstelling of verandering van de volgende inrigtingen, als: ... Molens, (wind- en water) met uitzondering van *koren-, mout- en pel-molens* ...”.^{97, 98} Dit besluit lijkt in Friesland niet onmiddellijk tot uitvoering te zijn gekomen. Er is in elk geval geen administratieve neerslag van. Die komt pas na een besluit van Gedeputeerde Staten, van 15 september 1841.⁹⁹ Toen kregen de plaatselijke besturen

Ljouwert (Fryske Akademy), 1992. Het aantal molens is bepaald door telling van de vermeldingen *molen* of *watermolen* in de kolom *soart gebrûk*.

95 ir. Klaas Arjens RIENKS, Oosterend (voorm. gem. Hennaarderadeel) 15 juni 1898 – Leeuwarden 1973; civiel ingenieur, 1930-1947 gemeente Leeuwarden, 1947-1963 Provinciale Waterstaatsdienst van Friesland, 1 april 1960-1 juli 1963 hoofdingenieur-directeur daarvan, als opvolger van ir. G.L. Walther met wie hij samen *Binrendiken en slieperdiken yn Fryslân* schreef. Over hem: *Enc. hedend. Fr.*, II, p. 639; Provinciale Staten, *Verslag van het verhandelde*, 2^e voorjaarszitting 1963, p. 39-41: *laudatio* bij pensionering.

96 K.A. Rienks, “De ôfwettering” in: *Baerderadiel. In geakunde*. Boalsert (A.J. Osinga b.v.) 1977, p. 114-138, aldaar p. 129

97 Voor deze laatste molens was toestemming van de Kroon nodig, op grond van de *Wet van den 21sten Augustus 1822, houdende belasting op het Gemaal*, Staatsblad 1822, nr. 36, art. 43: “Na het arresteren dezer wet, zal geen koren-, mout- of pel-molens worden gebouwd of opgerigt, zonder dat daartoe vooraf Onze toestemming gevraagd en bekomen zij...”.

98 *Besluit van den 31sten Januarij 1824, rakende de vergunning ter oprigting van sommige fabrieken en trafijken*, Staatsblad 1824, nr. 19, art. 2

99 *Resolutie van Gedeputeerde Staten, van den 15 September 1841, no. 15/261, houdende aanschrijving aan de Plaatselijke besturen, om kennis te geven van de ondernomen wordende bepolderingen*, Provinciaal Blad van Friesland 1841, no. 92. De resolutie staat in Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 745, 15 september.

opdracht om voorgenomen inpolderingen, die hen bekend werden, te melden bij Gedeputeerde Staten, onder overlegging van een schetskaart, en om hun eventuele bezwaren tegen de bepoldering zelf of tegen de plaats van de molen kenbaar te maken. Verder werden zij gewezen op de inhoud van het K.B. van 1824, en de daaruit volgende verplichting voor belanghebbenden om Gedeputeerde Staten toestemming te vragen voor het stichten van een “watermolen”, waarmee een windmolen voor polderbemaling bedoeld werd. Blijkens de aanvragen die in volgende jaren werden behandeld, achtte men deze regeling niet van toepassing op molekritten. Elke aanvraag wordt door Gedeputeerde Staten eerst alleen naar de hoofdingenieur van de waterstaat gestuurd. Deze adviseert over de gevolgen van de gevraagde plaatsing voor de scheepvaart en de waterlossing. In latere decennia vragen de gedeputeerden ook het betrokken gemeentebestuur om advies. Dat stuurt dan soms de veldwachter op pad om proces-verbaal op te maken van de mening en eventuele bezwaren van de bureu. Tussen 1841 en 1880 worden zo, naar schatting, ruim honderd aanvragen behandeld.¹⁰⁰ Het zijn aanvankelijk relatief grote, georganiseerde polders van enige honderden hectaren in het westen en het noorden, waarvoor aanvragen gedaan worden: in 1841 voor de Roordahuizumer Nieuwlandspolder, in 1842 voor de Wijnaldumer Westerpolder, ruim 214 hectare groot, en voor een naamloze polder van 115 hectare ten noordoosten van Molkwerum, en in 1844 voor een op dat ogenblik eveneens nog naamloze polder van 380 hectare ten oosten van Hallum.¹⁰¹

Maar in de volgende decennia gaat het al snel om een ander type bemaling waarvoor toestemming gevraagd wordt. Het betreft dan gronden, meestal niet groter dan enige tientallen hectaren, in gebieden waar men aan het vervenen is. De verveners plaatsen dan molens om de waterspiegel te verlagen teneinde veen te kunnen steken. Zo geven Gedeputeerde Staten op 8 oktober 1868 toestemming aan U.H. van Dam, vervener te Terwispel, om in zijn veenderij te Beets¹⁰² een watermolen “of zogenaamde jasker” te plaatsen op het door hem aangekochte perceel veenland, om het overtollige water uit te malen en om te vervenen. En een maand later krijgen H.J. en J.H. Bouwer, veenlieden te Gorredijk, toestemming om twee watermolens te stichten voor het drooghouden van de gronden onder Terwispel die zij vervenen gaan.¹⁰³

100 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nrs. 3034-3036.

101 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 3034. Voor de Wijnaldumer Westerpolder ook: *Reglement voor den Wijnaldumer Westerpolder*.

102 Tegenwoordig *Oud Beets* (fr. Âld Beets)

103 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 3035

De telling van 1867

Een volledig overzicht van de bestaande polders werd opgemaakt in 1867. In de zomervergadering van 1866 hadden de Provinciale Staten aan Gedeputeerde Staten gevraagd een onderzoek in te stellen naar klachten over de hoge stand van het boezemwater en te rapporteren over eventueel te nemen maatregelen.¹⁰⁴ Gedeputeerde Staten vroegen hoofdingenieur Bolten om advies, maar een klein half jaar later moesten zij de Staten laten weten dat deze “te kennen geeft, dat de vele bezigheden, waarmede hij tot nu toe is belast geweest, de afdoening van de onderwerpelijke zaak hebben verhinderd.”¹⁰⁵ Bolten kon zich deze opstelling misschien iets gemakkelijker veroorloven, omdat hij niet in provinciale dienst was, al bestond er wel een hiërarchische verhouding tussen het provinciaal bestuur en hem. Pas in 1876 werd er een provinciale waterstaatsdienst opgericht. Tot dan toe berustte de uitoefening van waterstaatskundige taken in Friesland bij de ingenieurs van de Rijkswaterstaatsdienst, waar ook Bolten toe behoorde. Bovendien ging Bolten op 1 januari 1867 met pensioen. Als zijn opvolger werd ir. P.J.H. Hayward benoemd. Gedeputeerden vroegen hem niet opnieuw om advies, maar op 7 januari 1867 namen zij het heft in eigen handen. Zij besloten om een onderzoek in te stellen naar de bestaande bepolderingen en het verband daarvan met de mogelijkheden tot waterberging. Zij stelden een ontwerp-enquêteformulier vast, en zij vroegen de hoofdingenieur nu, om nog in dezelfde maand zijn mening daarover te geven.¹⁰⁶ Hayward reageerde binnen twee weken, en daarop verschenen in de eerste helft van maart in het Provinciaal Blad twee besluiten van Gedeputeerde Staten, “strekkende tot het bekomen van opgaven opzigtens de inpolderingen in dit gewest.”¹⁰⁷ De gemeentebesturen werd gevraagd om vóór 1 mei een overzicht in te dienen van alle bepolderingen, geen uitgezonderd. Klaarblijkelijk waren Gedeputeerde Staten tevreden over de binnengekomen opgaven, want op 27 oktober besloten zij de gemeentebesturen te vragen voortaan jaarlijks te laten weten welke nieuwe bepolderingen tot stand waren gekomen.¹⁰⁸ Zij overwogen hierbij, dat de Staten op 18 juli van dat jaar 1867 een *verordening* hadden vastgesteld *betrekkelijk de oprigting van waterschappen ter bevordering van bepolderingen*. Bepolderingen die langs die

¹⁰⁴ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 77, p. 479-480. Ook Wouda, *Afwatering*, p. 48 e.v.

¹⁰⁵ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 79, p. 67-71

¹⁰⁶ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 983, besluit nr. 45 d.d. 7 januari 1867

¹⁰⁷ Besluit van Gedeputeerde Staten d.d. 28 februari 1867, Prov. Blad 1867, nr. 53, en Besluit van Gedeputeerde Staten d.d. 15 maart 1867, Prov. Blad 1867, nr. 61

¹⁰⁸ Besluit van Gedeputeerde Staten d.d. 24 oktober 1867, Prov. Blad 1867, nr. 174; Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 3004, losse stukken

weg tot stand zouden komen, zouden vanzelf te hunner kennis komen, omdat daarvoor de medewerking van het provinciaal bestuur nodig zou zijn. Maar van andere bepolderingen zouden zij niet op de hoogte raken, terwijl dat wel van belang was.

Deze laatste overweging is opmerkelijk. Immers, het hierboven besproken besluit van Gedeputeerde Staten van 15 september 1841, over de stichting van molens, was nog steeds van kracht. Langs deze weg werden nieuwe bepolderingen hen dus al bekend, tenzij die niet bemalen werden. Maar onbemalen polders zullen er niet veel geweest zijn. Het is niet verbazingwekkend dat Gedeputeerde Staten zich het bestaan van hun besluit van 1841 niet gerealiseerd hebben. Er werden in deze jaren eigenlijk alleen nog aanvragen ingediend voor peilverlagende bemalingen in de veengebieden. Er waren dus ook voor de meeste gemeentebesturen niet zo veel jaarlijkse wijzigingen door te geven. Het verzoek om een jaarlijkse opgave lijkt dan ook al meteen een vrijwel dode letter geworden te zijn.

Bij het onderzoek werd gevraagd naar de naam en de grenzen van elke polder, naar het aantal molens in de polder en van iedere molen de naam en de vlucht, de naam van het water waarop de molen uitmaalde, de oppervlakte die het gehele jaar en die alleen in de zomer bemalen werd, de gemiddelde hoogte van beide soorten gronden en van de polderdijken ten opzichte van het zomerpeil, en tenslotte naar het stichtingsjaar.¹⁰⁹ De binnengekomen antwoorden werden verwerkt in twee afzonderlijke staten: een voor de “binnenpolders”, en een voor de “buiten- of vrij afwaterende polders”. De eerste groep werd gevormd door de polders die loosden op de boezem, de laatste groep loosde op Wadden-, Lauwers- of Zuiderzee. Er werden 1538 “binnenpolders” geteld.¹¹⁰

De opgaven per polder zijn vaak zeer gedetailleerd. De enige vraag, waarbij in het algemeen “onbekend” wordt ingevuld, betreft het stichtingsjaar. Waar dat wel gebeurt, wordt het hierboven geschetste beeld bevestigd: het merendeel dateert uit de eerste decennia van de negentiende eeuw. Deze 1538 polders werden bemalen door 1730 molens en 2 stoomgemalen. Het oudste van deze twee stoomgemalen stond bij de Imedam, in het uiterste zuidwesten. Het werd

¹⁰⁹ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr.3004

¹¹⁰ Het overzicht is in beginsel alfabetisch ingericht, op naam van de gemeente. Maar doordat veel polders in meer gemeenten liggen, is van een strikte alfabetische ordening geen sprake. Daardoor is het ook niet goed mogelijk om ondubbelzinnig het aantal molens per gemeente te bepalen.

Alle polders dragen een volgnummer. Maar het is niet zo dat het hoogste volgnummer zonder meer het aantal polders aangeeft, want een enkel volgnummer is gesplitst. Zo is nummer 4 gesplitst in 4 tot en met 4.4, waarbij onder de corresponderende volgnummers vijf afzonderlijke polders beschreven zijn.

aangedreven door een “stoomfabriek” die ook een runmolen en een oliemolen liet draaien. Het was rond 1850 in bedrijf gesteld en het bemaalde volgens het antwoord op de enquête 501 ha. Het andere stoomgemaal stond eveneens in het zuidwesten, aan de zuidkant van het Tjeukemeer, om de Veenpolder van Echten ter grootte van 2200 ha. droog te malen. Het was in 1861 in gebruik genomen.¹¹¹ De totale bemalen oppervlakte, berekend als som van de opgegeven oppervlakten van de 1538 polders, bedroeg iets meer dan 113559 ha. Daarnaast was er bijna 7073 ha. zomerpolder. In 1876 werd het overzicht aangevuld met de gegevens over vijf polders die sinds 1867 gesticht waren, en die merendeels bemalen werden door een reeds bestaande molen.¹¹² Het totale aantal polders werd daardoor 1543, het aantal molens 1732, de oppervlakte aan winterpolders ruim 113588 ha. Het areaal zomerpolders was niet vergroot.

De gegevens uit deze enquête stemmen in grote lijn overeen met de gegevens op de waterstaatskaart die men toen van heel Nederland begon te maken.¹¹³ Blijkens die kaart waren er in 1875 in het totaal 1588 polders.¹¹⁴

De bemalen oppervlakte die loosde op de Friese boezem omvatte in 1867 dus 120632 ha, in 1876 120661 ha.

De gemiddelde grootte van de polders bedroeg in beide jaren achtereenvolgens 78,4 en 78,2 ha, de door één molen bemalen oppervlakte 68,1 ha.¹¹⁵

Het aantal molens is in 1867 aanzienlijk kleiner dan ruim 50 jaar eerder, in 1811. Toen werden er, exclusief de tjaskers, 2445 opgegeven. Weliswaar omvatte dit laatste getal ook de molens in de “buitenpolders”, maar dat waren er niet veel meer dan 20. De bepolderde oppervlakte is in deze vijftig jaar zeer aanzienlijk vergroot, al is het bij gebrek aan gegevens over de bepolderde oppervlakte in 1811 niet na te gaan hoeveel. Zeker is dan ook dat de 2445 molens in 1811 minder gronden bemaalden dan de 1730 molens in 1867. De gevolgtrekking is duidelijk: het beeld dat ontstaat uit de telling van het aantal molens die in 1832 en 1844 in Baarderadeel stonden, is juist. Er heeft een aanzienlijke concentratie van kleine poldertjes plaatsgevonden, en het vermogen van de molens is belangrijk vergroot. Wij kunnen hier dan ook wel spreken van de bloeiperiode van de particuliere polder in Friesland. In latere decennia zou bij schaalvergro-

111 De Raad en Hagen, *De Stellingwerven*, p. 57

112 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 3004, 12^e vervolg, voorlaatste pagina

113 M.J.E. Blauw, *Waterstaat in kaart. Geschiedenis van de waterstaatskaart van Nederland 1865-1992*. Utrecht (Matrijs) 2003

114 Blauw, *Van Friese grond*, p. 218. Het is echter niet duidelijk of bij deze 1588 polders de vrij afwaterende polders inbegrepen zijn.

115 Voor de berekening van dit getal is de oppervlakte die bemalen werd door de twee gemalen in mindering gebracht op de totale bemalen oppervlakte.

ting vaker worden gegrepen naar de organisatievorm van het publiekrechtelijke *waterschap* dan naar de privaatrechtelijke vereniging die een *particuliere polder* vormt.

De binnengekomen opgaven werden ter hand gesteld aan hoofdingenieur Hayward. Deze was, naar het lijkt, een man die een half-vol glas vooral als half-leeg zag. Hij had tenminste niet veel waardering voor het materiaal dat hij ontving. Hij verwerkte de gegevens in een rapport aan Gedeputeerde Staten over de hoge boezemstanden in de provincie.¹¹⁶ Hij begon met “ten aanzien van deze opgaven” vast te stellen, dat ... “velen blijkbaar niet zijn gedaan met de zorg en naauwkeurigheid, die de zaak verdiende, waardoor een groot deel van de waarde verloren gaat, die daaraan anders ware te hechten. ...; zij kunnen alleen strekken om een globaal overzicht over de polders te verkrijgen.” Hij lichtte dit toe met detailkritiek op een paar opgaven. Daarna ging hij over tot een bewerking van de cijfers. Die blijken alle enige procenten groter of kleiner te zijn dan de cijfers die hierboven op grond van hetzelfde materiaal gegeven zijn. Een verklaring daarvoor is misschien, dat Hayward dat in handen gehad zou kunnen hebben in een ruwere vorm dan waarin het uiteindelijk is overgeleverd. Dat zou ook Hayward’s kritische opmerkingen voor een deel kunnen verklaren. Deze veronderstelling wordt geloofwaardig door de uiterlijke vorm waarin de staat bewaard is gebleven. Die draagt weliswaar het opschrift “Staat ... opge maakt in 1867”, maar die datering kan alleen maar betrekking hebben op de inhoud. Want de continuïteit in schrift en vormgeving laten onbetwistbaar zien dat de aanvullingen uit 1876 in één schrijfsproces door zijn toegevoegd aan de voorafgaande gegevens. Dat dateert de staat, in zijn fysieke overlevering, als een stuk uit 1876. Het is dan aannemelijk dat bij het opstellen van die definitieve staat oneffenheden, en misschien ook punten van kritiek van Hayward, zijn weggewerkt.

Hayward besteedde in zijn weergave van de uitkomsten vooral aandacht aan de hoogteligging van de gronden, en aan de hoogte van hun bedijkingen. Het boezemwater placht in deze jaren ’s winters vele tientallen centimeters boven FZP te staan. Dat zomerpolders hun naam terecht droegen, blijkt uit het feit dat voor een aantal daarvan kadehoogten van slechts 10, 20, 30 of 50 centimeter boven FZP werden opgegeven. Voor 44.500 ha., dus ruim een derde gedeelte, van de winterpolders gold dat de dijken lager waren dan een meter boven FZP, waardoor ook deze polders dus elke winter met overstroming bedreigd werden.

116 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 87, het rapport op p. 186-234, de enquête op p. 200-205

Van die 44.500 ha. lagen er ruim 10.000 in de gemeenten Wonseradeel en Bolsward, bijna 7400 in Wymbritseradeel, IJlst en Sneek, 5100 in Franekeradeel en Franeker, ruim 4900 in de gemeenten langs de zuidwest-kust, en bijna 3700 in Idaarderadeel. Het gaat hier bijna steeds om de laagste delen van Friesland, met soms liggingen meer dan een meter beneden zomerpeil, maar behalve over de fysieke omstandigheden zeggen deze getallen ook iets over de bereidheid van de eigenaren en gebruikers van deze gronden om kosten te maken om het boezemwater buiten te houden. Nog honderd jaar later zouden in dit gedeelte van Friesland veel kaden en dijken in extreme omstandigheden te laag blijken te zijn.¹¹⁷

5.2 Boezemwaterschappen en boezemland, 1867-1950

De Verordening van 1867

Hierboven is al even gewag gemaakt van de *Verordening* die de Provinciale Staten in 1867 hadden vastgesteld. De totstandkoming daarvan was het onmiddellijk gevolg van een geschil over een voorgenomen inpoldering. Hette Sipkes Tamminga¹¹⁸ en enkele andere boeren uit Wanswerd deden in februari 1867 een beroep op de Gedeputeerde Staten om te bereiken dat hun gronden buiten een voorgenomen bepoldering zouden blijven, of dat zij daar in ieder geval niet aan zouden moeten meebetalen. Zij voerden aan dat hun gronden zo hoog lagen, dat deze 's winters ook zonder bemaling vrijwel droog bleven, en dat inpoldering van hun gronden 's zomers tot een tekort aan drinkwater voor het vee zou leiden. Dat bepoldering de gemoederen rond Wanswerd juist in deze maanden bezig hield, zal een gevolg geweest zijn van het feit, dat het jaar 1866 in Friesland een uitzonderlijk nat jaar geweest is. Bruinsma mat over dat jaar in het totaal 1910 millimeter neerslag, het dubbele van wat elders in Nederland was gevallen.¹¹⁹ *Commissaris des konings* Van Panhuys¹²⁰ legde het rekest van Tam-

117 Hierboven, resp. hierna, p. 121-122, 261 en 468

118 Hette Sipkes TAMMINGA, Roodkerk (gem. Dantumadeel) 1830 of 1831 – Ferwerderadeel 1878. *www.genlias.nl*

119 Bruinsma, *Natuurkundige plaatsbeschrijving*, p. 149: "De hoeveelheid gevallen regen- en sneeuwwater ... deelen wij in een staat hierbij mede. Bij de berekening van het gemiddeld bedrag hebben wij echter gemeend het jaar 1866 buiten rekening te moeten laten, omdat toen eene zoo buitengewoon groote hoeveelheid opgevangen werd, dat ik het naauwelijks durfde vermelden ..." Ook hierboven, p. 44

120 mr. Jan Ernst (sinds 1874 baron) VAN PANHUYS, Groningen 1808 – 's-Gravenhage 1878, gouverneur / commissaris des konings 1848-1878. Over hem: *NNBW*, X, kol. 708; *Enc. v. Fr.*, p. 518

minga en de zijnen, met een verzoek om advies, voor aan het gemeentebestuur van Ferwerderadeel. Dat ging echter niet in op de zaak zelf, maar liet weten dat het vond dat de adressanten en de overige belanghebbenden gewezen moesten worden op de toepasselijke bepalingen uit de regeling van 1774, voor zover die nog geldend was.¹²¹ Dat werd voor het provinciaal bestuur aanleiding om een onderzoek in te stellen naar die geldigheid en naar de eventuele toepasbaarheid van de regeling. Daarvan bleek geen sprake meer te zijn. Als laatste redmiddel had de regeling onteigening mogelijk gemaakt. En dat onderwerp was inmiddels geregeld in de Onteigeningswet van 1851. Het voornaamste onderdeel van de regeling van 1774 was geweest dat de stemmen van de eigenaren van twee derden der gronden binnen een voorgenomen bepoldering voldoende waren om tot het inpolderen te besluiten. Gedeputeerde Staten stelden de Provinciale Staten daarom voor om deze regel nu onder te brengen in een provinciaal reglement. Dat gebeurde op 18 juli 1867. Toen stelden de Staten de *Verordening betreffende de oprichting van waterschappen ter bevordering van bepolderingen in de provincie Friesland* vast.¹²²

De verordening was zeer summier. Als eigenaren van twee derden der gronden in een in te polderen gebied een waterschap wilden vormen, konden zij hun plannen indienen bij Gedeputeerde Staten, die ze dan met hun advies en eventuele voorstellen aan de Provinciale Staten zouden voorleggen (*Art.2*). Als er geen sprake was van een meerderheid van de eigenaren, konden belanghebbenden die een waterschap gevormd wilden zien, hun wensen kenbaar maken bij Gedeputeerde Staten, die dan naar eigen inzicht mededelingen of voorstellen aan de Provinciale Staten zouden doen (*Art.1*). De verordening ging er van uit dat het initiatief om te komen tot een “waterschap ter bevordering van bepolderingen” – in tegenstelling tot de zeewerende waterschappen, waarvoor andere regelingen golden – geheel bij de belanghebbenden zou liggen. De strekking van het reglement wordt op de meest bondige wijze uitgedrukt in het contemporaine opschrift op de omslag met stukken over de totstandkoming ervan. Dat luidt: “*oprichting van polders als waterschappen*”.¹²³

In de zeven jaren waarin de verordening van kracht geweest is, zijn er geen waterschappen op basis daarvan opgericht. Wel werd er kort na de uitvaardiging een beroep op gedaan, maar dat werd niet ontvankelijk geacht. Het ging

121 Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 3005

122 Prov. Blad 1867, nr. 162, hierna opgenomen als Bijlage IV. Voor de interne voorbereiding: Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 3005. Voor behandeling en vaststelling door Staten: inv. nr. 81 (notulen zomervergadering). Vgl. ook Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 259 e.v. . Winsemius spreekt daar overigens abusievelijk steeds van het reglement van 1869 in plaats van 1867.

123 Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 3005

om een verzoek van enkele landeigenaren uit Giekerk en Oenkerk.¹²⁴ Zij wilden gronden onder Miedum en Wijns, in de gemeenten Leeuwarderadeel en Tietjerksteradeel, inpolderen, maar niet alle belanghebbenden dachten daar zo over. Zij schreven in november 1867 aan Gedeputeerde Staten dat “waar.. eene inpoldering met geringe kosten is tot stand te brengen en aldus eene insluiting als het ware schijnt te gebieden, het wel te betreuren is dat zoodanige gelegenheid niet door belanghebbenden als één man wordt aangegrepen, als in welk geval alle inmenging der openbare magt kon, ja behoorde te kunnen worden vermeden; dat het echter bij de ... onverschilligheid van sommigen in opzicht tot de landbouwindustrie, wel is vooruit te zien dat de zoo even bedoelde eendragtige samenwerking niet dan althans met groote moeite en na vele jaren zal zijn te verkrijgen.” Daarom vroegen zij Gedeputeerde Staten om toepassing van artikel 1 van de verordening. Gedeputeerde Staten vroegen advies aan hoofd-ingenieur Hayward. Deze laat een half jaar later, op 20 mei 1868, weten dat er tegen de bepoldering op zichzelf geen bezwaar bestaat, maar dat, naar het hem voorkomt “... het geval, waarop art. 1 dier verordening betrekking heeft, zich hier niet voordoet. Immers niet de landeigenaren der in te polderen gronden zijn het, die de vraag doen, maar slechts eenigen hunner, en deze geven bovendien te kennen, dat de eendragtige samenwerking van allen niet zeer gemakkelijk zal te verkrijgen zijn.” Hij gaat dan verder: “De totstandkoming van een waterschap zou door de adressanten kunnen worden verzocht, naar aanleiding van art. 2 van voormelde verordening, indien zij kunnen aantoonen, dat de eigenaren van 2/3 gedeelte der landen een waterschap wenschen.” Hij adviseert om in deze geest aan de verzoekers te berichten. Op 29 mei 1868 besluiten en berichten Gedeputeerde Staten overeenkomstig dit advies. Enige verbazing daarover lijkt hier wel op haar plaats. Want wanneer men nagaat wat er in het bedoelde artikel 1 staat, blijkt dat precies de situatie te betreffen waarin de verzoekers zich bevonden: “Wanneer landeigenaren voor het inpolderen hunner landen het wenschelijk achten, dat een waterschap worde opgericht, kunnen zij hunne wenschen aan Gedeputeerde Staten mededeelen. Gedeputeerde Staten onderzoeken de zaak en doen daaromtrent zoodanige mededeelingen of voorstellen aan de Staten, als zij zullen vermeenen te behooren.” Er wordt, onbenoemd, gesproken over *landeigenaren*, niet over *de landeigenaren*, en er wordt voor Gedeputeerde Staten ruimte tot handelen geschapen. Gedeputeerde Staten hadden op grond van artikel 1 van het reglement dus wel degelijk in actie kunnen komen. De interpretatie die Hayward, daarin gevolgd door de gedeputeerden, aan het artikel geeft, illustreert nog eens hoezeer de waterstaatszorg in deze tijd in Friesland nog als een particuliere aangelegenheid beschouwd werd.

124 Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 3035. Beschikking d.d. 29 mei 1868

Toch was de verordening tot stand gekomen tegen de achtergrond van zich wijzigende opvattingen over de wenselijkheid van inpolderingen. Ir. Ferrand had in 1832 geschreven over "... het [’s winters] doelmatig onder water blijven van die landen, voor welke zulke dienstig is ...".¹²⁵ Zijn feitelijke opvolger, enige generaties later, ir. S.J. Vermaes, toen *hoofdingenieur van de provinciale waterstaat*, had het daarentegen in 1895 over het "oud en verkeerd hulpmiddel van onder-vloeiing, waardoor al het goede wat op het land is te loor gaat en in de slooten en vaarten terecht komt ...".¹²⁶ In de tussenliggende decennia werd de discussie daarover met name gestimuleerd door het hierboven al genoemde rapport van ir. Hayward uit 1869. Zijn standpunt was dat de regeling van de boezemwaterstand, de uiteindelijke inzet van alle maatregelen, zeer gebaat zou zijn bij "de oprigting van waterschappen en bepoldering op groote schaal ...".¹²⁷ En: "Mogt men tegenwerpen, dat de ondervloeiing der lage buitenlanden in den winter voor de vruchtbaarheid dier landen onmisbaar is, en langs dien weg op onkostbare wijze een goed gewas van dergelijke landen zijn [sic] te trekken, mits het overtollige water in het voorjaar bij tijds afgevoerd zij, dan moet ik opmerken, dat van eene betere cultuur door bepoldering betere opbrengst is te verwachten, zoo als overtuigend blijkt uit de vergelijking van bepolderde en niet bepolderde landen, doch dat voor hen, die het voordeel van ondervloeiing blijven verkiezen, nog de weg openstaat om hunne landerijen, na behoorlijke bedijking tegen *hoog* water, door inlating van boezemwater tot die hoogte te laten ondervloeiën, die zij verkiezen."¹²⁸ Gedeputeerde Staten waren dit met hem eens. Zij wilden "eene dringende uitnoodiging ... rigten aan de gemeentebesturen en aan de maatschappij van landbouw, om door alle binnen hun bereik staande middelen te bevorderen het oprigten van waterschappen en de daarstelling van bepolderingen op groote schaal, zulks onder uitloving van geldelijke premies ter aanmoediging."¹²⁹ Tezelfdertijd waren er ook andere geluiden. Het Statenlid J.A. Lycklama à Nijeholt, zeer deskundig en actief in waterstaatszaken, publiceerde in 1871 een brochure, waarin hij onder meer een gepassioneerd pleidooi hield voor de praktijk van *ondervloeiing*: "Water geeft duizenden guldens aan mest, terwijl er duizenden uitgegeven moeten worden, om polders daar te stellen en bovendien duizenden om die ingepolderde landen van mestspecie te voorzien."¹³⁰ En ook bij andere

¹²⁵ *Stukken binnenlandschen waterstaat*, p. 182

¹²⁶ Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv.nr. 155, zomerczitting PS 1895, punt 42, missive van Gedeputeerde Staten

¹²⁷ Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 87, p. 232

¹²⁸ *Ibid.*, p. 220

¹²⁹ Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 88, p. 63

¹³⁰ J.A. Lycklama à Nijeholt, *Frieslands waterstaat en landbouw. Beschouwingen over de rapporten en voorstellen tot verbetering van den stand van het boezemwater in de provincie Friesland*, Leeuwarden (W. Eekhoff) 1871, p. 24

Statenleden bestonden reserves. De commissie uit de Staten die in 1869 moest rapporteren over het voorstel van Gedeputeerde Staten, schreef: "Als een axioma wordt aangenomen, dat alle landen en gronden voor inpoldering vatbaar zijn, en daardoor in productiviteit toenemen. Een verder voortgezet onderzoek had wellicht ten aanzien van dit punt eenigen twijfel opgewekt, en zoude hoogst waarschijnlijk tot de ontdekking hebben geleid, dat het juist de lage niet ingepolderde landen zijn, die in tijden van mislukten of schralen hooioogst op de hogere gronden een goed deel van *Frieslands* veestapel voor gebrek behoeden, en juist daarom onmisbaar zijn."¹³¹

Maar in het algemeen won de overtuiging veld, dat verbetering van de waterbeheersing een duidelijke scheiding van land en water noodzakelijk maakte. Toen Brunings en Caland in 1870 hun rapport uitbrachten over de binnenlandse waterstaat in Friesland, noemden zij als een van de twee voornaamste maatregelen tot verbetering daarvan: "Afscheiding der lage landen van den algemeenen boezem, zoodat men ten slotte ... in de provincie slechts twee hoofddeelen zou verkrijgen: 1. het polderland en 2. de boezem."¹³² Provinciale Staten kozen er in het begin van de jaren 1870 uiteindelijk ook voor om bepoldering te stimuleren, al wezen zij een voorstel af, om deze te subsidiëren.

Het Reglement van 1874

In de jaren rond 1870 was ook de zogeheten *onderhoudsplicht als van ouden* voorwerp van bestuurlijke aandacht. De Hoge Raad der Nederlanden had in 1869 uitgesproken dat het onderhoud van de Lemsterrien, een openbaar vaarwater in de gemeente Lemsterland, een zaak voor de gemeente Lemsterland was, en niet voor particuliere onderhoudsplichtigen.¹³³ Het gevolg hiervan was dat een groot aantal onderhoudsregelingen, die op die bijzondere onderhoudsplicht berustten, op losse schroeven kwam te staan. Om dit probleem op te lossen, stelden de Provinciale Staten in 1874 een aantal maatregelen vast. Tot deze maatregelen behoorde ook de vaststelling van een nieuw *Reglement nopens de oprigting van waterschappen in Friesland*.¹³⁴ Hierdoor werd het mogelijk waterschappen op te richten, anders dan alleen op verzoek van belanghebbenden, en niet alleen om bepolderingen te bewerkstelligen, maar ook om bijvoorbeeld in het onderhoud van openbare werken te voorzien.

¹³¹ Arch. prov. best. 1813 – 1918, inv. nr. 88, p. 204

¹³² Brunings en Caland, *Memorie*, p. 28.

¹³³ Hierover: Schrijver, *Provinciale wetgeving*, p. 33 e.v. Ook: Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 246 e.v., al laat dat betoog aan helderheid veel te wensen over.

¹³⁴ Prov. Blad 1874, nr. 78, hierna opgenomen als bijlage V.

In het *Algemeen reglement voor de boezemwaterschappen in Friesland*, dat in 1908 werd vastgesteld en dat nadien periodiek werd aangepast, werd voor waterschappen die waren opgericht op grond van het oprichtingsreglement van 1874 of het opvolgende van 1908, de naam *boezemwaterschappen* reglementair vastgelegd.¹³⁵

Het reglement van 1874 schreef nauwkeurig voor welke weg bewandeld moest worden, wanneer men tot de oprichting van een waterschap wilde komen. Belanghebbenden moesten een verzoek tot oprichting inzenden aan Gedeputeerde Staten. Dit verzoek diende vergezeld te gaan van een plan vóór en een schetstekening ván het op te richten waterschap, en van een aanbeveling van ten minste drie mannen voor een voorlopig bestuur.¹³⁶ Nadat deze stukken zes weken ter inzage hadden gelegen, benoemden Gedeputeerde Staten een voorlopig bestuur. Dat gezelschap moest de plannen uitwerken. Het moest reageren op de eventueel ingediende bezwaren en het moest een ontwerp-reglement opstellen voor het waterschap. In dat reglement moesten bepalingen opgenomen zijn over de grenzen van het waterschap, zijn werken, de *legger* – dat is de administratie van de financiële en andere verplichtingen die op de gronden rusten –, de organisatie van het bestuur, de rechten van de ingelanden en de financiële administratie. Een vergadering van belanghebbenden moest dan uiteindelijk beslissen over de vaststelling van het waterschapsreglement. De provinciale regeling bepaalde dat die vaststelling een feit was, wanneer de eigenaren van twee derden van de gronden die in het waterschap betrokken zouden worden, zich daarvoor verklaarden. En wie er niet was, telde niet mee. Waar dit toe leiden kon is te zien bij de oprichting van bijvoorbeeld het waterschap *Surhuizum*, in Achtkarspelen, in 1879.¹³⁷ Dat ging over 520 ha. Bij de eerste ter-inzagelegging hadden 40 eigenaars van in het totaal 140 ha. uitdrukkelijk bezwaar aangetekend. Bij de stemming over het ontwerp-reglement waren de eigenaars van 174 ha. aanwezig. De eigenaars van 56 ha. stemden tegen vaststelling. Het reglement was daardoor met net iets meer dan de noodzakelijke tweederde meerderheid aangenomen. Uiteindelijk waren het dus de eigenaars van 118 ha. die actief de totstandkoming van een waterschap van 520 ha. bewerkstelligden. Een vastgesteld reglement moest vervolgens door het voorlopige bestuur naar Gedeputeerde Staten worden gezonden. Deze legden dan een voorstel tot instelling en reglementering voor aan de Provinciale Staten. Als deze het voorstel aanvaardden, hetgeen slechts enkele malen niet gebeurde, moest dat besluit daarna worden voorgelegd aan de Kroon. Die verleende er dan goedkeuring aan

¹³⁵ Prov. Blad 1908, nr. 105, art.1, lid 3

¹³⁶ Het reglement (art.3) spreekt over drie *personen*, omdat vrouwen als vanzelfsprekend niet in aanmerking kwamen voor publieke functies.

¹³⁷ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 493, p. 34-35

door middel van een Koninklijk Besluit (KB). Gevallen waarin de Kroon de oprichting van een waterschap niet goedkeurde, zijn niet gebleken. Na ontvangst van het KB werd het besluit tot oprichting gepubliceerd in het Provinciaal Blad. Daarmee was de instelling een feit.

Later werd de procedure verder verfijnd. Dat betekende dat ook de besturen van de gemeenten waarin het waterschap zou liggen, en de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat om advies gevraagd werd, en dat de administratieve voorbereiding meer-omvattend werd.¹³⁸

Deze gang van zaken heeft als gevolg, dat de oprichting van boezemwaterschappen, anders dan die van polders, in het archief van het provinciale bestuur nauwkeurig te volgen is.

Kort na de vaststelling van het reglement in 1874, werden de eerste waterschappen opgericht, en sindsdien werden er vrijwel jaarlijks enige aan toegevoegd, totdat de concentratiebeweging sinds de jaren '60 van de twintigste eeuw het aantal eerst tot elf, later tot vijf terugbracht, voordat de zorg voor de waterhuishouding uiteindelijk per 1 januari 2004 zou worden ondergebracht bij een alles-omvattend waterschap voor geheel Friesland. Hoewel het reglement van 1874 ook stichting op initiatief van Gedeputeerde Staten mogelijk maakte, maakte dat college van die bevoegdheid geen gebruik. Waterschappen werden door de Provinciale Staten uitsluitend op verzoek van belanghebbenden opgericht. Het leeuwendeel van de opgerichte waterschappen bestond uit particuliere polders, die nu een publiekrechtelijke vorm kregen, of uit gebieden waar niet eerder op basis van vrijwilligheid een particuliere polder tot stand had kunnen komen, en waar men nu een openbaar gezag instelde om alsnog tot zo'n bepoddering te komen.

Het oprichtingsreglement van 1874 werd in 1881 opnieuw gewijzigd.¹³⁹ Bij de oprichting van het waterschap *Oudwoude-Westergeest*, in 1876, was gebleken, dat er twijfel mogelijk was over de vraag wat voor soort werken onder het bereik van het waterschap gebracht konden worden. Om alle onzekerheid weg te nemen besloten de Provinciale Staten daarom in 1881 om de doelstelling van een waterschap zoals die omschreven werd in artikel 1 van het oprichtingsreglement van 1874, te verruimen. De in 1874 vastgelegde doelstelling betrof *bescherming tegen het boezemwater, waterlossing en beheer van het water binnen het waterschap*.¹⁴⁰ Hieraan werd nu toegevoegd: "... een en ander door aanleg, verbetering, of onderhoud van de voor die gronden noodig geachte en met

138 Schrijver, *Provinciale wetgeving*, p. 55-57

139 Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 268-270, 278.

140 Bijlage V, art. 1

het doel van het op te rigten waterschap in verband staande werken”.¹⁴¹ Deze formulering liet toe, dat voortaan ook wegen en bruggen onder het bewind van een boezemwaterschap vielen.

Het aantal boezemwaterschappen

De administratieve neerslag van de levensloop van alle boezemwaterschappen maakt het mogelijk een aantal vragen te beantwoorden. Hoeveel boezemwaterschappen zijn er in het totaal geweest? Hoe was hun oprichting gespreid over de tijd? En hoeveel bestonden er rond de jaren 1950, toen de vorming, maar ook de versnippering van boezemwaterschappen hun hoogtepunt hadden bereikt?

Voor het antwoord op de vraag naar het totale aantal boezemwaterschappen staat het *Provinciaal Blad* ter beschikking. Vanaf 1876, toen het oudste boezemwaterschap, *Oudwoude-Westergeest*, werd opgericht, tot 1997, het oprichtingsjaar van de laatste vijf *kwantiteitswaterschappen*, staan er 417 oprichtingsbesluiten in.¹⁴² Dit getal vraagt wel een paar kanttekeningen. Het begrip *waterschap*, later *boezemwaterschap* had betrekking op “alle ... publiekrechtelijk gereguleerde waterschappen, die niet behoor[d]en tot de groep der zeewerende waterschappen of der veenpolders”.¹⁴³ Door deze definitie van het begrip *boezemwaterschap* vielen in deze groep ook de waterschappen die niets met de waterhuishouding van doen hadden, maar die waren opgericht om vorm te geven aan de onderhoudsplicht met betrekking tot een brug, een weg of een ander openbaar werk. Daarbij deden zich ook nog verschillende “mengvormen” voor. De *Beschrijving van de waterstaatskaart* onderscheidt boezemwaterschappen die uitsluitend afwateringsbelangen bevorderen en andere die daarnaast ook andere belangen behartigen, brug- en kanaalwaterschappen, wegwaterschappen en weg- en vaartwaterschappen.¹⁴⁴

Het is bovendien niet zo dat deze 417 waterschappen op enig moment tegelijkertijd bestaan hebben. “Droge” waterschappen waarvan het doel was geweest om een object aan te leggen of te onderhouden, werden opgeheven als het project voltooid was of als de bekostiging op een andere manier geregeld werd. Zo werd het waterschap *De Thialfweg*, opgericht in 1917, weer opgeheven

¹⁴¹ Prov. Blad 1884, nr. 35, art. I

¹⁴² Bijlage VI. Wijlen de heer ir. Johannes Swierstra (Offenwier, 16 augustus 1920 – Ljouwert, 23 november 2004) stelde mij voor deze lijst op genieuwse wijze de resultaten van zijn eigen onderzoek ter beschikking. Ik blijf hem daarvoor erkentelijk.

¹⁴³ Schrijver, *Provinciale wetgeving*, p. 59

¹⁴⁴ *Beschrijving waterstaatskaart*, p. 12-13

in 1937.¹⁴⁵ Het waterschap *De Oosthemmerweg* bestond zelfs maar vier jaar, van 1919 tot en met 1923.¹⁴⁶ Ook werden al na enige decennia bestaande waterschappen samengevoegd tot of ingelijfd bij nieuwe waterschappen. Het waterschap *De Goudberg*, opgericht in 1915, ging in 1925 op in het waterschap *Het Buitenveld*.¹⁴⁷ Dat werd in 1967 met tal van andere boezemwaterschappen ingelijfd bij het nieuwe waterschap *De Wâlden*.¹⁴⁸ In 1997 ging dat laatste op zijn beurt met het waterschap *Lits en Lauwers* samen in het waterschap *Lauwerswâlden*.¹⁴⁹ Aan het eind van de keten staat dan als enig overgeblevene het *Wetterskip Fryslân*, waarin *Lauwerswâlden* in 2004 opgenomen werd. In dergelijke gevallen leidde de instelling van een nieuw waterschap tot gelijkblijven of vermindering van het totaal aantal waterschappen.

Behalve de 417 *boezemwaterschappen* of boezemwerende waterschappen die wel zijn opgericht, zijn er enige tientallen geweest met de beoogde totstandkoming waarvan het provinciaal bestuur formele bemoeienis heeft gehad, maar die uiteindelijk niet zijn opgericht.¹⁵⁰

Vanuit het gezichtspunt van waterschapsbemoeienis met de boezem moeten hier tenslotte de twee waterschappen worden genoemd die niet tot taak hadden het boezemwater te keren, maar dat integendeel te beheren: het *Waterschap Friesland* van 1993, en zijn rechtsopvolger, het *Wetterskip Fryslân*, van 2004.

Bij dit alles is te bedenken, dat het niet zo was, dat vanaf 1874 voor het weren van het boezemwater uitsluitend de vorm van het waterschap gekozen werd. Met name de vorming van kleinere polders, al dan niet in het verenigingsverband van een *particuliere polder*, bleef ook buiten waterschapsverband plaatsvinden.

De oprichting van boezemwaterschappen, verdeeld over de jaren

Het overzicht dat kan worden opgesteld aan de hand van het *Provinciaal Blad* maakt het mogelijk om na te gaan hoe de oprichting van boezemwaterschappen over de hele periode verdeeld is geweest. Maar het laat niet zien, hoeveel er op een bepaald tijdstip bestonden. Rond 1950 begon men zich af te vragen, of het

145 Prov. Blad 1917, nr. 60 en 1937 nr. 24

146 Prov. Blad 1919, nr. 124 en 1923 nr. 82

147 Prov. Blad 1915, nr. 43 en 1925 nr. 45

148 Prov. Blad 1966, nr. 84

149 Prov. Blad 1995, nr. 14.

150 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2101, noemt er 17. In Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 7, pt. 42, worden er eveneens 17 genoemd. Maar op een uitzondering na, zijn dit andere dan de eerste 17.

grote aantal toen bestaande boezemwaterschappen wel het beste bestel vormde om de Friese waterhuishouding te beheren. Om te weten over hoeveel boezemwaterschappen het toen ging, beschikken wij over twee andere bronnen: de *Beschrijving van de waterstaatskaart*, met de peildatum 1 januari 1948, en deel III van het *Rapport Bemaling Frieslands boezem*, uit 1956.

De *Beschrijving van de waterstaatskaart* meldt de herkomst van haar gegevens niet. Maar voor de lijst van namen en de oprichtingsjaren lijkt zij zich te baseren op de *Provinciale Almanak*. Daarin werd jaarlijks een lijst van boezemwaterschappen opgenomen. De gegevens daarvoor waren voor een deel afkomstig van de afdeling van de provinciale griffie die zich bezig hield met waterstaatszaken. Maar een deel van de gegevens moet ook afkomstig zijn van de waterschappen zelf, en zeker bij de kleinere waterschappen zal de precisie van de vermelding in de *Almanak* niet altijd als een zaak van het allergrootste belang beschouwd zijn. Omdat niet duidelijk is welke gegevens van wie afkomstig zijn, is enige terughoudendheid inzake de volledigheid en betrouwbaarheid van de lijst op zijn plaats. Met dit voorbehoud kan het aantal boezemwaterschappen in de *Beschrijving van de waterstaatskaart* als volgt worden opgegeven.

Er worden 110 boezemwaterschappen genoemd die uitsluitend de afwatering moeten dienen, 157 die daarnaast ook nog andere belangen moesten behartigen. Daarbij moet wel bedacht worden, dat deze opsomming van 267 “afwaterings-boezemwaterschappen” ook waterschappen vermeldt die niet op de boezem, maar elders afwaterden. Verder bestonden er 6 brug- en kanaalwaterschappen, 50 wegwaterschappen, en 1 weg- en vaartwaterschap.¹⁵¹ In het totaal bestonden er in 1948 dus 324 zogeheten *boezemwaterschappen*.

Uit de hierboven besproken lijst van oprichtingen blijkt dat er tot 1948 in het totaal 376 boezemwaterschappen zijn opgericht. Als de *Beschrijving van de waterstaatskaart* volledig is in haar opsomming moeten er toen dus al 52 opgeheven zijn, wegens voltooiing van hun taak of opgaan in een groter geheel. Naarmate de *Beschrijving van de waterstaatskaart* minder volledig is, is het aantal boezemwaterschappen dat in 1948 al opgeheven was, lager.

Zes jaar na de publicatie van de *Beschrijving van de waterstaatskaart*, in 1956, werd het rapport *Bemaling Frieslands boezem* voltooid. Als laatste bijlage omvat het een afzonderlijk deel met de titel *Overzicht van de bemalen gronden welke lozen op Frieslands boezem*. In dit overzicht zijn van alle desbetreffende gronden gegevens bijeengebracht betreffende de oppervlakte, de ligging en de bemaling. Het is opgesteld door de Provinciale Waterstaatsdienst. Het lijkt de *Beschrijving van de waterstaatskaart* als basismateriaal gebruikt te hebben, maar het is uitgebreid en aangevuld tot 1 januari 1952. En, anders dan de *Beschrijving van de*

151 *Beschrijving waterstaatskaart*, p. 478-598, 599-638

waterstaatskaart, beperkt het zich tot de gronden die op de boezem lozen. Het lijkt nauwkeurig en volledig te zijn. Het beschrijft achtereenvolgens 12 veenpolders, 241 (boezem)waterschappen¹⁵², 963 particuliere polders in Friesland, en 13 waterschappen en 5 particuliere polders in Groningen.

Om de verdeling van de oprichting van boezemwaterschappen over de achtereenvolgende jaren zichtbaar te maken, kan men gebruik maken van een administratief chronologisch register waarin in de jaren 1922-1983 op de provinciale griffie per waterschap alle bestuurlijke besluiten zijn vastgelegd¹⁵³, van de lijst in de *Beschrijving van de waterstaatskaart*, en tenslotte van de lijst in het *Overzicht van de bemalen gronden*.

Het *Chronologische register* heeft het voordeel, dat het een volledig overzicht van alle oprichtingen geeft, maar het nadeel dat het ook de tientallen boezemwaterschappen vermeldt die geen afwateringstaak hadden. Voor de vorming van het Friese boezemsysteem, dat hier het onderwerp is, zijn die van geen enkele betekenis. Zij vertroebelen het beeld van de oprichting van “afwaterings-boezemwaterschappen”.

De *Beschrijving van de waterstaatskaart* en het *Overzicht van de bemalen gronden* beperken zich wel tot deze laatste groep. De *Beschrijving* geeft dan alle “afwaterings-boezemwaterschappen” in heel Friesland, het *Overzicht* alleen die welke afwateren op de Friese boezem. Het nadeel van beide laatste lijsten is echter dat het momentopnamen zijn, achtereenvolgens op de peildata 1 januari 1948 en 1 januari 1952. Dan zijn er, zoals wij zagen, in de voorafgegane decennia al enige tientallen boezemwaterschappen opgeheven, waarvan niet bekend is hoeveel er uitsluitend of voornamelijk een afwateringstaak hadden. Maar het merendeel daarvan is zonder meer opgeheven en niet opgegaan in een ander waterschap.¹⁵⁴ Het lijkt verantwoord om aan te nemen dat het in die gevallen niet ging om “afwaterings-waterschappen”. Het aantal opgeheven “afwaterings-waterschappen” is dus zeer klein ten opzichte van het aantal dat rond 1950 nog wel bestond.

Het gaat in dit onderzoek over de waterbeheersing van het Friese boezemgebied. Om een zo betrouwbaar mogelijk beeld op te roepen van het aantal boezemwaterschappen in dat gebied en van de tijd van hun oprichting, worden hier de oprichtingsjaren aangegeven van de boezemwaterschappen die voorkomen in het *Overzicht van de bemalen gronden*. Boezemwaterschappen die na 1952 zijn opgericht ontbreken daarin. Om niettemin een volledig beeld van de

152 De nummering loopt tot 244, maar niet alle nummers zijn gebruikt.

153 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 2101

154 Zie bijlage VIc

oprichtingen te geven, zijn voor de jaren na 1952 alle waterschapsoprichtingen in beeld gebracht. Deze methodische oneffenheid is gerechtvaardigd, omdat het na 1952 nog slechts om relatief kleine aantallen nieuwe waterschappen gaat, die alle een afwateringstaak hebben, en die vrijwel zonder uitzondering lozen op de Friese boezem.

Als oprichtingsjaar is het jaar aangehouden, waarin het besluit tot oprichting in het Provinciaal Blad verscheen. Pas na die publicatie traden de juridische en maatschappelijke effecten van die oprichting op. Die publicatie is het eind van een proces. De belanghebbende ingelanden moeten al enkele jaren eerder de wens hebben gehad om tot de oprichting van een waterschap te komen. Maar over de tijdsduur die gemoeid was met de voorbereidingen om tot een daadwerkelijke oprichting te komen, is in het algemeen niets te zeggen.

Oprichting van waterschappen

Grafiek. Het aantal oprichtingsbesluiten van de boezemwaterschappen genoemd in het 'Overzicht van bemalen gronden' volgens het jaar van hun opname in het Provinciaal Blad

De eerste boezemwaterschappen, 1877-1883

Telling van de oprichtingsbesluiten in het Provinciaal Blad leert dat er in de zeven jaren van 1877 tot en met 1883 37 boezemwaterschappen werden opgericht. Daarvan komen er 28 voor in het *Overzicht*, en dus in de bovenstaande grafiek. In het merendeel van de gevallen ging het om normale inpolderingen van laaggelegen gronden. Soms ging het ook om de omzetting van een bestaande particuliere polder in een boezemwaterschap. Dat gebeurde bijvoorbeeld in

1878 met de in 1818 opgerichte polder *Pingjum*.¹⁵⁵ Een bijzonder geval betrof *de Sens- en Atzebuurstermeerpolders*. Deze waren in 1632 geöctrooieerd door de Staten van Friesland. Rond 1880 rees er een geschil tussen de polder en het provinciale bestuur. Het bestuur loste dit op door er vanuit te gaan dat de polder tengevolge van de octrooiering al een publiekrechtelijk lichaam was. Daarom was oprichting als boezemwaterschap niet meer nodig – zo berichtten Gedeputeerde aan Provinciale Staten – en kon men volstaan met de vaststelling van een nieuw reglement.¹⁵⁶ Dat gebeurde in 1883. Uitzonderlijk tussen de andere boezemwaterschappen waren ook de droogmakerijen de *Workumermeerpolder* en de *Makkumer- en Parregastermeerpolders* die eveneens in 1883 gereglementeerd werden. Zij waren in de jaren 1876-1878 met verplaatsbare stoommachines drooggemalen.¹⁵⁷ Zij behoorden tot de grootste droogmakerijen die buiten de verveningen in Friesland tot stand zijn gebracht.¹⁵⁸ Maar het grootste deel van de nieuwe boezemwaterschappen betrof toch gronden waar in het gekozen verband niet eerder iets ondernomen was op het gebied van de waterhuishouding. Hun grote aantal kan denkkelijk vooral hieruit verklaard worden, dat het boezempeil in deze jaren in feite onbeheersbaar bleek. De omvang van dat probleem blijkt niet alleen uit de oprichting van tientallen boezemwaterschappen nu de mogelijkheid daartoe geboden werd, maar in 1878 zelfs van de al eerder genoemde *Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland*.¹⁵⁹ In de laatste decennia van de negentiende eeuw was het een gegeven, dat ieder jaar in de winter en het vroege voorjaar tenminste een vijfde deel van de provincie een aantal maanden achter elkaar onder water stond.¹⁶⁰ Soms gebeurde dit zelfs in de zomermaanden, als het hooi op het land had moeten staan te drogen.

De roep om grotere waterschappen

Brunings en Caland hadden in 1870 al aangegeven, dat Friesland naar hun mening zijn waterhuishouding zou moeten verbeteren door inpoldering van alle lage gronden.¹⁶¹ Maar als hun opvatting al werd gedeeld, dan ontbrak toch bij het provinciaal bestuur het besef dat drooglegging her en der, al dan niet in

155 De Raad, *Boezemwaterschappen It Marnelân*, p. 54 en 229

156 Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 276-277

157 Thürkow, *De negentiende-eeuwse droogmakerij*, p. 32-33

158 Schultz, *Waterbeheersing droogmakerijen*, p. 465-476

159 Hierboven, p. 104-106

160 Vermaes, *Frieslands boezemstand*, passim

161 Hierboven, p. 102

de vorm van een waterschap, als gevolg van toevallige particuliere initiatieven, daarvoor niet voldoende was. Buiten dat bestuur bestond een dergelijk inzicht hier en daar wel.

In het eerste verzoekschrift dat Bolleman van der Veen, op 24 juni 1878, namens de *Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater* indiende, werd als een van de mogelijke oplossingen voor de wateroverlast aangegeven "... het opnieuw verdeelen van de provincie in vakken, hetzij door weder een vallaat of eene sluis te bouwen tusschen *Schenkeschans* en *Leeuwarden*, hetzij door van provinciewege het scheppen van groote waterschappen te bevorderen."¹⁶² De eerstgenoemde mogelijkheid, het bouwen van een sluis, kwam er op neer, dat Friesland het "één-boezem-stelsel" weer zou verlaten. Dat stelsel was bereikt met de opheffing van de boezemscheiding tussen de voormalige kwartieren van Friesland. De scheiding tussen Zevenwouden en Oostergo was ongedaan gemaakt door de aanleg en verbetering van een waterkering aan weerszijden van het Snekermeer die alleen gesloten werd wanneer al te grote opwaaiing vanuit het zuidwesten daartoe noodzaakte, en door de blijvende openstelling van de sluizen in de oude Leppedijk in 1877. De scheiding tussen Oostergo en Westergo was in 1859 opgeheven door de uitruiming van het Leeuwarder verlaat.¹⁶³ Gedeputeerde Staten, die de uitvoerige reactie op het verzoekschrift opstelden, vonden dat er niet op deze besluiten teruggekomen moest worden.¹⁶⁴ Wat de bevordering door de provincie van de totstandkoming van grote waterschappen betreft, schreven zij dat de strekking daarvan hen "niet geheel duidelijk" was. Financiële steun voor het oprichten van waterschappen of het verwerkelfijken van bepolderingen hadden de Provinciale Staten eerder afgewezen, zo gingen zij verder, en de juridische mogelijkheden waren meer dan voldoende. Dat laatste bleek naar hun mening hier uit, dat de vaststelling van het reglement van 1874 er toe had geleid, dat er in de jaren 1876-1878 bijna 5000 hectaren boezemland in waterschappen was opgenomen. Maar Gedeputeerde Staten twijfelden er aan, of de totstandkoming van polders en waterschappen de klachten over de overlast van het boezemwater zouden doen afnemen. Want behalve de 5000 hectaren boezemland waren er in de jaren 1876 en 1877 nog ongeveer 800 hectaren andere gronden ingepolderd. Bovendien waren in de jaren 1876-1878 de Workumer-, Parregaster- en Makumermeren drooggemaakt. Die waren tezamen 788 hectaren groot. Boezem en boezemland waren dus, naar de berekening van Gedeputeerde Staten, in

¹⁶² Aangehaald naar de weergave in Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 116, bijlage F, p. 16. Over het optreden van Bolleman van der Veen zie ook hfdst. 4.3

¹⁶³ Rienks en Walther, *Binnendijken en slieperdijken*, p. 46

¹⁶⁴ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 116, bijlage F

korte tijd 6500 hectaren kleiner geworden. Dit moest tot gevolg hebben dat de boezem gevoeliger werd: een groter wordende oppervlakte maalde uit op een kleiner wordende boezem. Het was daarom naar hun mening te voorzien, dat de niet ingepolderde landen meer en meer wateroverlast zouden ondervinden. Voortgaande bepoddering zou daarom een van de middelen tot verbetering zijn. Maar dat middel berustte niet in de handen van het provinciaal bestuur, aldus Gedeputeerde Staten. “De gunstige uitkomsten door bepoddering verkregen, de meer en meer veld winnende overtuiging, dat het verre de voorkeur verdient de zogenaamde buitenlanden te omkaden, in plaats van de opbrengst daarvan van den onzekeren stand van het boezemwater afhankelijk te laten, en dat het beter en goedkooper is, gemeenschappelijk groote polders te maken, dan ieder op zichzelf te werken; de gunstige gelegenheid eindelijk, die daartoe overal door de kunstwegen wordt aangeboden, doen ons de hoop voeden, dat ... dat middel door belanghebbenden krachtig zal worden aangegrepen.”

In een van de volgende verzoekschriften zocht Bolleman van der Veen aansluiting bij een discussie die de burgemeester van Franeker, Pieter Lycklama à Nijeholt, onder het pseudoniem *Frisius* op gang had gebracht.¹⁶⁵ Deze had in februari 1881 een brochure gepubliceerd onder de titel *Friesland één waterschap*.¹⁶⁶ Hij hield daarin een krachtig pleidooi voor de opheffing van de ongeveer twintig op dat ogenblik in Friesland bestaande zeeuerende waterschappen. Hun taak zou overgenomen moeten worden door het provinciale bestuur. Provinciale Staten hadden naar aanleiding daarvan in hun zomerzitting van 1881 Gedeputeerde Staten opgedragen een uitvoerig historisch onderzoek in te stellen “naar het ontstaan en de bestemming der [zeeuerende] waterschappen”. Bolleman van der Veen en zijn medestanders vroegen zich nu af, “waarom ook aan ons verzoek niet het voorregt te beurt vallen mocht, dat een historisch onderzoek bevolen werd naar de oorzaken, dat het boezemwater, wat door ons beweerd wordt, ten aanzien van de welvaart onze provincie, voortdurend in te hoogen stand wordt gelaten, daar wij toch ook mannen van aanzienlijke geboorte zoowel als van kennis en wetenschap ... in onze gelederen tellen.”¹⁶⁷ Zij maakten het pleit van *Frisius* tot het hunne, maar zij brachten, anders dan *Frisius* gedaan had, ook de zorg voor de “binnenlandse waterstaat” meteen onder bij dat éne waterschap: “Wij matigen ons geen oordeel aan over het verzoek om *Friesland* te maken tot één waterschap, kunnen ons echter niet ontveinen,

165 Pieter LYCKLAMA À NIJEHOLT, Bolsward 25 augustus 1842 – Zwolle 15 juni 1913; burgemeester van achtereenvolgens Franeker, Leeuwarderadeel, Leeuwarden, commissaris der koningin in Overijssel. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 456-457

166 Frisius, *Friesland één waterschap*. Franeker (Koksma), 1881

167 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 125, p. 96

dat het denkkeeld ons toelacht. En dit te meer, omdat, wanneer in dat tot één waterschap gemaakt *Friesland* de lasten gelijkmatig worden verdeeld over de bewoners der provincie, daaruit noodwendig volgen moet en zal, dat alle deelen gelijkelijk genot erlangen van de lusten van zulk waterschap; dat dus niet, gelijk nu geschiedt, het eene deel bevoorregt wordt ten koste van het ander; dat derhalve het water op dien stand wordt gebragt en gehouden, dat op alle landen en gronden landbouw en veeteelt behoorlijk beoefend kunnen worden; dat alzoo door afstrooming in het voorjaar tot op Z[omer] P[eil] de lage oorden der provincie ook tot hun lang verzaakt onmiskienbaar regt komen.”¹⁶⁸

Op 29 september 1886 verscheen er in de *Bildtsche Courant* een artikel van “een Bildtkert” met de titel “Het geheele Bildt, één boezemwaterschap”.¹⁶⁹ De zeer deskundige, niet geïdentificeerde auteur stelde vast, dat Het Bildt niet alleen bedreigd werd door het zeewater, maar ook door het boezemwater, dat in de winter altijd al hoog stond, maar dan vaak ook nog vanuit het zuiden werd opgestuwd. “Eene geheele afsluiting van het Bildt van den provincialen boezem, door middel van vallaten en het bouwen van een eigen zeesluis” was in het verleden onbereikbaar gebleken, omdat het was beschouwd “als een *gemeente*-belang, niet als dat van grondeigenaren, niet als een waterschapszaak.” Maar inmiddels hadden zich twee ontwikkelingen voorgedaan die het mogelijk maakten daar opnieuw over te denken. De herstelwerkzaamheden aan de zeedijk na de stormvloed van januari 1877 hadden met zich mee gebracht, dat men een nieuw kanaal had gegraven om de benodigde grond te krijgen voor de dijkverzwaring. Nu dit kanaal er eenmaal lag, zou het een uitstekende tochtsloot kunnen zijn naar een aan de noordkust te bouwen zeesluis. Daardoor was een belangrijke financiële belemmering voor een waterstaatkundige verzelfstandiging van Het Bildt weggenomen. En de andere ontwikkeling was de vaststelling in 1874 van het reglement inzake de oprichting van boezemwaterschappen. De auteur opperde dat de gezamenlijke grondeigenaren op Het Bildt het provinciaal bestuur nu zouden voorstellen één boezemwaterschap voor Het Bildt op te richten. Dat zou 7766 ha. groot zijn. Zijn voorstel ging vergezeld van een gedetailleerd waterstaatkundig en financieel plan. Waarschijnlijk om weerstand als gevolg van misverstanden te voorkomen, benadrukte hij dat de bestaande drie zeeverende waterschappen op Het Bildt buiten deze opzet zouden blijven. Het voorstel lijkt weinig respons gekregen te hebben, want er zijn geen blijken dat het verder gekomen is dan de kolommen van de *Bildtsche Courant*. Pas een kleine honderd jaar later, bij de oprichting

¹⁶⁸ *Ibid.*, p.107

¹⁶⁹ Vervolgens verschenen als zelfstandige brochure: *Een Bildtkert, Het geheele Bildt één boezemwaterschap*, St.-Annaparochie, 1886

van het waterschap *Noardlik Westergoa*, zouden de ideeën van de auteur min of meer verwerkelijk worden.

Het voorstel laat goed zien, wat het belang van de regeling van 1874 was. Het is niet voorstelbaar, dat men voor het gehele Bildt, ruim 7700 ha. groot, tot de oprichting van één particuliere polder zou kunnen komen. Als men daar waterstaatkundig iets wilde, dan zou dat in de vorm van een publiekrechtelijke organisatie gegoten moeten worden. Dan werd het ook mogelijk om, zoals de auteur deed, een financieringsschema met een looptijd van 35 jaar op te stellen.

Een nog ruimere blik toonde, rond het jaar 1890, Age Buma. In een voordracht voor de Friesche Maatschappij van Landbouw sprak hij over de beheersing van de Friese boezem.¹⁷⁰ Hij betoogde: "Om ... het polderland in een gewenscht verband met den boezem te stellen en de gelegenheid te scheppen ten allen tijde droog land te behouden, zou ik de provincie successievelijk in groote waterschappen willen verdeelen en deze van stoomgemalen voorzien, om daarmede hun water op de boezem over te brengen." Dit idee was op dat moment kansloos. Het zou verondersteld hebben, dat het provinciaal bestuur het initiatief nam bij de inrichting van de Friese waterhuishouding. Dat ging lijnrecht tegen de heersende opvatting in. Ook *de Bildtkert* was van mening dat het initiatief voor de oprichting van zijn grote waterschap van de grondeigenaren moest komen. Dat was het algemene gevoelen. Het provinciale bestuur diende hier volgend, niet sturend te zijn. En dat was niet de manier om de provincie verdeeld te krijgen in grote waterschappen met stoomgemalen. Hoe diep deze opvatting geworteld was, blijkt uit de weerstand die zeven decennia later nog, met dezelfde argumenten, bij de concentratie van de boezemwaterschappen tot uiting gebracht zou worden.

Bemoeienis van maatschappelijke organisaties, 1894-1900

In 1892 bracht de Friesche Maatschappij van Landbouw een rapport uit over de toestand van verkeerswegen en afvoerkanalen die niet door het Rijk of de provincie onderhouden moesten worden. Die toestand was niet best.¹⁷¹ In een

¹⁷⁰ A. Buma, *Friesland's boezemwaterstand*, Leeuwarden (Coöperatieve Handelsdrukkerij) s.a. [1891]. De brochure is ongedateerd, maar de datering is af te leiden uit de vermelding (p.21) van het feit dat de Zuiderzeevereniging "reeds gedurende een viertal jaren" actief is. De vereniging is in 1886 opgericht.

¹⁷¹ Het rapport zelf is niet meer te achterhalen, maar het wordt uitvoerig geciteerd in: Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 155, bijlagen punt 42, *verzoekschrift van W.J.van Welderen Rengers c.s.*

groot aantal gemeenten was er sprake van ernstig achterstallig onderhoud van landwegen en van grotere en kleinere waterwegen. Dit had allerlei onwenselijke economische en sociale gevolgen.

Het hoofdbestuur van de Maatschappij zond daarom tijdens de zomerzitting van 1894 een verzoekschrift naar de Provinciale Staten. In dat verzoekschrift werd een onderscheid gemaakt tussen *wenselijke* en *onmisbare* waterschappen.¹⁷² Als *wenselijk* werden de waterschappen getypeerd, die moesten zorgen voor bemaling om tot grotere opbrengsten uit de grond te komen. *Onmisbaar* waren volgens de rekestranten de waterschappen die geen inpoldering, maar alleen de regeling van de waterafvoer ten doel hadden, omdat daardoor tevens kon worden voorzien in het onderhoud van de verkeersmiddelen te land en te water. De verzoekers wezen op de slechte staat van dat onderhoud. Zij meenden, dat voorziening in dat onderhoud tot de taak van het openbaar gezag behoorde. Daarom waren zij het er niet mee eens, dat bij de oprichting van waterschappen die voor de waterafvoer zouden moeten zorgen, voor de voorlopige vaststelling van het reglement een meerderheid van eigenaren van twee derden van de betrokken gronden nodig was. Zij vroegen bij een komende herziening van het *reglement voor de oprichting van waterschappen* er voor te zorgen dat deze onmisbare waterschappen gemakkelijker zouden kunnen worden opgericht.

De Provinciale Staten stelden het verzoekschrift in handen van Gedeputeerde Staten, met het verzoek om advies. Dat werd uitgebracht in de winterzitting van 1894.¹⁷³ Gedeputeerde Staten waren het er mee eens, dat de oprichting van waterschappen in vele streken de enige manier was om de waterhuishouding te regelen. Maar zij waren het er niet mee eens dat Provinciale en Gedeputeerde Staten niet al genoeg zouden doen. In 1881 hadden die een herzien *Reglement nopens de oprichting van waterschappen in Friesland* vastgesteld.¹⁷⁴ In artikel 1 daarvan werd als een *waterschap* aangeduid "elke vereeniging"¹⁷⁵ van gronden, die ... ten doel heeft: 't zij eene gemeenschappelijke bescherming tegen het boezemwater, 't zij de bevordering van gemeenschappelijke waterlossing, waterleiding of waterloop, 't zij in het algemeen eene gemeenschappelijke wering, ophouding, afvoer of regeling van het binnenwater ... door aanleg, verbetering of onderhoud van ... werken." Daarmee hadden de Staten de ruimte geschapen om elk gewenst waterschap op te richten. En, zonder dat met zoveel woorden

172 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 154, bijlagen; punt 35: *Missive ... naar aanleiding van een verzoekschrift van het Hoofdbestuur der Friesche Maatschappij van Landbouw om de oprichting van waterschappen gemakkelijker te maken.*

173 *Ibid.*

174 Prov. Blad 1884, nr. 35

175 *Vereeniging* moet hier verstaan worden als *organisatorisch verband*, niet als *vereniging* in de huidige betekenis van het woord.

te zeggen, dit vonden Gedeputeerde Staten eigenlijk wel genoeg, want “het particulier initiatief dien[de] zooveel mogelijk voorop te gaan”. En al ging dat dan niet snel genoeg, toch waren er sinds 1876 op basis van het bestaande oprichtingsreglement al meer dan zestig waterschappen opgericht.

Het door de Friesche Maatschappij van Landbouw gewenste onderscheid tussen bepolderings- en waterafvoer-waterschappen achtten de gedeputeerden in feite niet te maken. Zij wezen er verder op dat de Provinciale Staten bij de definitieve vaststelling van het reglement van een waterschap alle gelegenheid hadden, om desgewenst ook besluiten te nemen die niet de instemming van een twee derde meerderheid van de belanghebbenden hadden. Gedeputeerde Staten adviseerden de Provinciale Staten dan ook om het verzoek van de Maatschappij af te wijzen. Dat gebeurde.

Kort na de Friesche Maatschappij van Landbouw liet een andere organisatie van zich horen. Dat was de vereniging die later bekend zou staan als *Door Arbeid tot Verbetering*. Dat was een vereniging van “verlichte burgers, filantropen en gematigde vakbondsbestuurders” die de bestaande grote werkloosheid wilde bestrijden.¹⁷⁶ Ook zij diende een verzoekschrift in, op 25 oktober 1894.¹⁷⁷ De nieuwe vereniging was niet onbekend met wat er bij de Friesche Maatschappij omging: een van de tien ondertekenaars van het verzoekschrift, D. van Konijnenburg¹⁷⁸, zou korte tijd later voorzitter van de Maatschappij worden, en van twee andere, Joh. Hilarides¹⁷⁹ en A.E. van der Meulen was de eerste bestuurslid geweest, en zou de tweede dat later worden.¹⁸⁰ Hoe kort de verschillende verbindingslijnen waren, blijkt verder uit het feit dat drie van de ondertekenaars, A.J. Andreae¹⁸¹, R. van Zinderen Bakker¹⁸², en H. Pollema lid waren van de Pro-

176 Over deze vereniging: R. v.d. Woude in: Frieswijk, *Geschiedenis 1750-1995*, p. 99 en de daar aangehaalde literatuur.

177 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 155, punt 42, bijlagen.

178 Dominicus van KONIJNENBURG, Frederiksoord 12 juni 1841- Leeuwarden 28 december 1905. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 420

179 Johannes HILARIDES, Wonseradeel 28 maart 1846 – Wonseradeel 28 oktober 1918. www.genlias.nl

180 Bestuursleden Friesche Mij: Spahr van der Hoek, *Geschiedenis Friese Landbouw*, II, p. 693 e.v.

181 mr. Arnold Johannes ANDRAE, Kollum 30 januari 1845- Kollum 27 februari 1899; notaris. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 149-150; Kalma, *Dit wienen ek Friezen*, III, p. 115-119

182 Rindert van ZINDEREN BAKKER, KorteZwaag 8 maart 1845- Heerenveen 21 januari 1927, timmerman, sociaaldemocratisch politicus en bestuurder. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 165; Kalma, *Dit wienen ek Friezen*, IV, p. 97-103; P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, 9 dln., Amsterdam 1986-2003, aldaar I, p. 161-163 en IX, p. 241

vinciale Staten. De indieners van het adres wezen er op dat naast de gebrekkige toestand van veel “verkeerswegen en afvoerkanalen”, ook het “verzuimd onderhoud van opvaarten, hooislooten, waterlossingen, reeden, tillen enz.”¹⁸³ ernstige gevolgen had voor de productiemogelijkheden van de aangelegen gronden, en daardoor weer voor de werkgelegenheid. Evenals de Friesche Maatschappij van Landbouw waren zij van mening dat een betere regeling van de onderhoudsplicht een dringende zaak was. Daar kon in voorzien worden door een ruimere toepassing van de bevoegdheid van de Staten om waterschappen op te richten. De indieners dachten daarbij aan “waterschappen zonder bemaling, die dus geene cultuurverandering veroorzaken, maar uitsluitend de verbetering en het duurzaam onderhoud der ... verkeers- en afvoermiddelen ten doel hebben”.

Om advies gevraagd, maakte de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat, ir. S.J. Vermaes, korte metten met het initiatief.¹⁸⁴ Hij was het er mee eens dat de klachten gegrond waren. Maar de Provinciale Staten konden niet ingrijpen in het particulier beheer, behalve daar waar de verwaarlozing zover ging dat het algemeen belang getroffen werd. Vermaes greep de gelegenheid aan om de aandacht te verleggen naar de zaak waar hij verantwoordelijk voor was: de beheersing van de boezemstand. Als het de landbouw beter zou gaan, doordat de boezemstand volkomen beheerst werd, zou er geld genoeg zijn om, net als vroeger, klachten over verwaarlozing te doen ophouden.

In hun bericht aan de Provinciale Staten lieten Gedeputeerde Staten weten, dat ook zij er van overtuigd waren, dat er sprake was van veel en veelsoortig achterstallig onderhoud.¹⁸⁵ Maar de aangegeven oplossing, het eigener beweging oprichten van waterschappen door de Staten, achtten zij niet juist. Van publiekrechtelijke onderhoudsplicht kon alleen sprake zijn, als er sprake was van een bestemming ten dienste van iedereen. Wanneer het gebruik beperkt was tot rechthebbenden, was er, wanneer onderhoudsverplichtingen niet werden nagekomen, sprake van een civielrechtelijke situatie, waarin de provincie niet rechtstreeks een rol kon spelen. Wat wel kon, en wat het provinciaal bestuur in feite al probeerde te bevorderen, aldus de gedeputeerden, was de oprichting van waterschappen, niet om een onderhoudsplicht te handhaven, maar om de gewraakte werken een openbare bestemming te geven. Zij zagen daarbij als essentiële vraag voor de Staten: “is de oprichting van het waterschap al dan niet gerechtvaardigd door een voldoende bewezen algemeen belang [?]” Maar tegelijkertijd vonden zij dat “de werkzaamheid van het provinciaal gezag ... zich ... alleen dan met vrucht [zou] kunnen openbaren, indien de behoefte aan zijn optreden inderdaad [zou worden] gevoeld”, maar “zoodanig gevoel ... met ge-

183 *Reed*: hier “wagenpad”, *tille*: smalle, hoge brug

184 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 155, punt 42, bijlagen

185 *Ibid.*

weld aan belanghebbenden op te dringen, te verwaarlozen het feit, dat het toch in de eerste plaats hun eigen belangen [waren] die hier ter sprake [kwamen], [zou] wel steeds in hoge mate bedenkelijk blijven.”

De bespreking van het agendapunt werd voorbereid in een commissie uit de Provinciale Staten. Die wilde verder gaan dan de gedeputeerden. In haar rapport stelde zij voor om twee uitspraken te doen. In de eerste plaats zouden de Staten moeten uitspreken, dat door de gedeputeerden een ruim gebruik zou worden gemaakt van hun bevoegdheid om zelf de oprichting van waterschappen ter hand te nemen, voor zover het particulier initiatief te kort zou schieten. En daarnaast zou men de adressanten moeten laten weten, dat het door hen ter sprake gebrachte onderwerp “bij voortduring de aandacht” van de Provinciale Staten zou hebben.

Dit ging de Provinciale Staten echter te ver. Met 25 tegen 11 stemmen werd het eerste deel van het voorstel verworpen. Alleen het tweede werd aangenomen.¹⁸⁶

Als gevolg van deze stemming hadden de adressen van de Friesche Maatschappij van Landbouw en van *Door Arbeid tot Verbetering* in feite geen enkel gevolg. Nog decennia lang zouden waterschappen uitsluitend op verzoek van belanghebbenden worden opgericht.

Beide organisaties lieten echter niet af. Op 14 juni 1898 richtte *Door Arbeid tot Verbetering* zich opnieuw tot de Staten.¹⁸⁷ Verwijzend naar haar eerdere verzoek, en de behandeling daarvan door de Staten, kwam zij terug op de verwaarlozing van openbare wateren en wegen, die niet bij het rijk, de provincie of waterschappen in onderhoud waren. De afdelingen van de vereniging hadden een overzicht opgesteld. Op grond daarvan kwam het bestuur tot de slotsom “dat het niet-regelen van den onderhoudsplicht niet langer houdbaar” was. Het bestuur aanvaardde, dat het niet goed lukte om dat te doen door het oprichten van waterschappen op vrijwillige grondslag. Het stelde daarnaast vast, dat het provinciaal bestuur het in Friesland zwaarder had dan in andere provincies. Elders regelden “flinke waterschappen of publiek-rechtelijke polders” de waterhuishouding, en beperkte de taak van het provinciaal bestuur zich tot *toezicht*. Maar in Friesland waren *toezicht* en *uitvoering* in één hand, en dat bleek minder goed te werken. Daarom wierpen zij de vraag op “of een waterschap, dat, met uitzondering der Dongeradeelen en het Lindegebied, de geheele provincie [omvatte] en het beheer over den boezem [voerde], niet tot verbetering zoude kunnen leiden. Alle zee- en boezemwaterkeerende waterschappen zouden volkomen intact kunnen blijven. Rijk, provincie en gemeenten bleven onderhoud-

186 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 155, p. 248

187 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 163, punt 17, bijlagen

plichtig voor de hun toebehoorende voorwerpen en men verkreeg een zelfstandig, geheel buiten de politieke partijen staand college, dat zich uitsluitend aan den waterafvoer kon wijden.”

Wie dit verzoek ruim een eeuw later leest, wordt getroffen door de ruimheid van visie die er uit spreekt. Bij uitvoering ervan zouden twee problemen tegelijk zijn aangevat. De regeling van de onderhoudsplicht zou gebracht zijn in een kader dat in een keer geheel Friesland omvatte. Bovendien zou een oplossing voor het chronische probleem van de beheersing van de boezem dichterbij gebracht zijn. Maar misschien was het idee té vooruitziend voor de werkelijkheid van 1898. Afgezien van de vraag of de stand van de techniek toegelaten zou hebben een goed functionerend boezembeherend *waterschap Friesland* tot stand te brengen, was het politiek uitgesloten, dat het provinciale bestuur eigener beweging zou besluiten een van zijn kroonjuwelen, het beheer van de Friese boezem, uit handen te geven.

Dat is te beluisteren in de reactie van Gedeputeerde Staten op het verzoek. Hadden die het verzoekschrift van 1894 nog met de grootste égards besproken, nu was de toon van hun advies aan de Provinciale Staten bijna sarcastisch.¹⁸⁸ Het door de vereniging ingestelde onderzoek werd afgedaan als verouderd, niet representatief en anoniem. Er waren inderdaad nog wel veel gebreken aan te wijzen, maar de oprichting van een waterschap was daarvoor niet de oplossing, vonden gedeputeerden. Dan zouden de goeden onder de kwaden moeten lijden. En het belang van de waterafvoer was te groot dan dat het overgelaten zou kunnen worden aan een a-politiek college als een waterschap. Bovendien had de wet het toezicht op de waterstaat in het algemeen opgedragen aan de Staten. Het was met dat beginsel in overeenstemming, dat het toezicht op de waterafvoer bleef berusten bij Gedeputeerde Staten. En “trouwens, het klagen [vernam] men het meest indirect, niet van de persoonlijk belanghebbenden, maar van vereenigingen als deze”. De vereniging kreeg in overweging “om zelf meer krachtig het eigen initiatief van hen, omtrent wie hij [meende], dat zij hunne eigendommen niet voldoende onderhouden, te prikkelen door voldoende voorlichting.” Gedeputeerden besloten met de uitspraak dat “het geen zaak [was] de ingezetenen der provincie in het algemeen te bezwaren door reglementaire voorschriften, die niet in het algemeen belang noodzakelijk [waren]”. Zij stelden daarom voor het verzoekschrift voor kennisgeving aan te nemen. Dat deden de Provinciale Staten op 2 november 1898.¹⁸⁹

¹⁸⁸ *Ibid.*

¹⁸⁹ Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 163, p. 13-36; In 1903 kwam de vereniging *Door Arbeid tot Verbetering* door middel van een verzoekschrift nogmaals terug op de onderhoudsplicht. Maar daarin werd niet langer gesproken over de oprichting van waterschappen als middel om het doel te bereiken. Arch. prov. best. 1813-

Ook de Friesche Maatschappij van Landbouw probeerde het nog een keer. Op 28 september 1900 diende zij opnieuw een rekest in tot wijziging van het *Reglement nopens de oprichting van waterschappen in Friesland*.¹⁹⁰ Dat had zij ook in 1894 gedaan. Evenals toen ging het er nu om de meerderheid die nodig was voor de oprichting van waterschappen van twee derden van de in te brengen hectaren terug te brengen tot de helft plus een. Evenals *Door Arbeid tot Verbetering* baseerde de Maatschappij zich op een enquête onder haar afdelingen. Daar was de vraag gesteld: “welke verbeteringen van den bodem met succes aan te wenden, worden er in Uwe afdeeling nagelaten?” Daarbij was gebleken, dat er behoefte bestond aan goed gereguleerde waterschappen. Het bestuur van de Maatschappij voerde aan, “dat immers Friesland voor een groot deel [bestond] uit een groot aantal polders van zeer geringe oppervlakte met polderdijken, molens en toevoerkanalen van niet voldoende capaciteit, met groote kosten en slechte werking als gevolg, en voor een ander groot deel uit landen die aan moeder natuur [werden] overgelaten en die dientengevolge [waren] in een toestand van zeer groote verwaarlozing; dat dientengevolge de bodem bij lange na niet [opbracht] wat ze [kon] en [moest] opbrengen, tot schade van eigenaar, landgebruiker en arbeider.” Het oprichten van waterschappen was een van de middelen om hier een einde aan te maken. De bepaling dat daarvoor een twee derde meerderheid nodig was, was begrijpelijk geweest toen het nog ging om een nieuw verschijnsel, dat “ingreep in het eigendomsrecht.” Maar nu bracht die bepaling met zich mee dat een minderheid een oprichting kon tegenhouden. Daarom herhaalde de Maatschappij haar verzoek van zes jaar tevoren, om de vereiste meerderheid terug te brengen tot de helft plus een.

Gedeputeerde Staten verwezen in hun reactie naar Provinciale Staten uitvoerig naar de discussie die had plaatsgevonden naar aanleiding van de eerdere verzoeken, van de Maatschappij in 1894, en van *Door Arbeid tot Verbetering* in 1895.¹⁹¹ Zij waren ook heel tevreden over hun eigen rol in de voorbije jaren. Zij zagen dan ook niet wat er nu voor reden zou zijn om een ander standpunt in te nemen dan in de voorbije tijd. Zij waren het bovendien niet eens met de interpretatie die de Maatschappij gaf van het gewraakte artikel. Hun conclusie was dan ook, dat “wat adressant [verlangde], onnoodig [was], ja zelfs ongewenscht, en [dat] zijn verlangen in geen geval gerechtvaardigd werd door de veeljarige milde toepassing door [Provinciale Staten] van het reglement nopens de oprichting van waterschappen”. Zij stelden dan ook voor het verzoek af te wijzen.

1918, inv.nr.175 (Notulen winterzitting 1904), bijlage B, met een uitvoerig overzicht van de voorgeschiedenis. Hierover Schrijver, *Provinciale wetgeving*, p. 37-39 en Winsemius, *Historische ontwikkeling*, p. 273

190 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 167, punt 32, bijlagen

191 *Ibid.*

Bij de discussie bracht gedeputeerde Sickenga¹⁹² de resultaten naar voren van een onderzoek dat hij had ingesteld, om de feitelijke juistheid na te gaan van de stelling dat de noodzakelijke twee derde meerderheid de oprichting van waterschappen in de weg zou staan.¹⁹³ Tot op dat moment waren er, zo had hij vastgesteld, op grond van het reglement van 1874, 78 waterschappen opgericht met een gezamenlijke grootte van 41446 hectaren. Een van zijn conclusies was, dat het “opmerkelijk [was], dat bij de oprichting van waterschappen zo veele belanghebbenden niet van hunne belangstelling hebben doen blijken, verder nog dat bij de oprichting van ten minste 40 van de opgerichte 78 waterschappen het getal der tegenstemmende en der niet-stemmende belanghebbenden (hectarengewijs gerekend) groter was dan dat der vóórstemmende belanghebbenden.” Vervolgens was hij de gang van zaken nagegaan in de elf gevallen waarin het niet tot de oprichting van een waterschap was gekomen. Aan die niet-oprichtingen lag een veelvoud van redenen ten grondslag. Sickenga was niet gestuit op gevallen waarin een niet-opgericht waterschap wel zou zijn opgericht als de meerderheidsregel anders geluid had.

Het verzoek van de Friesche Maatschappij van Landbouw om die meerderheidsregel te wijzigen werd hierna afgewezen.

Boezempeil en waterschapsvorming, 1910 -1920

Terwijl het provinciaal bestuur op deze manier jaar na jaar bezig was geen maatregelen te nemen, stonden de bewoners van het Friese platteland regelmatig in het boezemwater. In de voorafgegane decennia hadden de boeren dan ook zichzelf proberen te redden. Er waren en werden opnieuw tientallen boezemwaterschappen opgericht. In de jaren 1910 tot en met 1914 alleen al waren dat er 57. Hun oprichting zal vooral het gevolg geweest zijn van de hoge waterstanden uit voorafgaande jaren. Het waterbezwaar op de boezem was als gevolg van verschillende omstandigheden in de loop van de jaren groter geworden.¹⁹⁴ Er was in de dertig jaar die voorafgingen aan het besluit tot bemaling ongeveer 10.000 ha. boezemland ingepolderd. De waterberging bij standen boven het niveau van het boezemland, ongeveer FZP + 0,30 m, was dus met deze oppervlakte verkleind. Bovendien was de bemaling van de polders door de stichting van windmotoren en gemalen verbeterd. En tenslotte was ook de afwatering van

192 mr. Jacob SICKENGA, Wolvega 6 september 1845-Leeuwarden 2 juli 1911; advocaat, 1888-1901 lid Gedeputeerde Staten, kantonrechter, liberaal lid Eerste Kamer. Over hem: www.parlement.com

193 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 167, p. 205-215

194 Wouda, *Afwatering*, p. 188-189

de hoge gronden in de veengebieden versneld door verbeteringen in de afvoer daarvan. Het gevolg was dat in de jaren 1883-1892, 1893-1902 en 1903-1912 het aantal dagen waarop de gemiddelde boezemstand een hoogte had bereikt tussen 0,60 en 0,70 m. boven FZP achtereenvolgens 60, 102 en 163 bedroeg. Het aantal dagen waarop de stand van FZP + 0,70 m. overschreden was, bedroeg in dezelfde perioden achtereenvolgens 2, 4 en 58 dagen.

Maar aan de andere kant kwamen ook te lage waterstanden voor. Bij de behandeling van het voorstel tot stichting van het boezemgemaal spraken de Provinciale Staten op 6 en 7 februari 1913 over het toekomstige boezempeil. Gedeputeerde Pollema beschreef daarbij de situatie rond dat onderwerp.

“Te veel water is schadelijk. Schadelijk voor de hoge oningepolderde landen, meest bouwland en die in het voorjaar behoefte hebben aan droge ligging; waterstanden boven de 60 c.M. +Z.P. zijn voor die landen schadelijk. Die hoge gronden zijn ongeveer 100000 H.A. Tot dusver heeft het provinciaal bestuur waterstanden boven de 60 c.M. niet kunnen voorkomen.

Schadelijk is eveneens die hoge waterstand voor de dijken van pl.m. 1200 polders, die een hoogte hebben van 80 tot 120 c.M. + Z.P.; om maar niet te spreken van de zomerpolders met dijken beneden de 70 c.M. en die samen een oppervlakte van 11000 H.A. hebben; schadelijk natuurlijk ook voor de 30000 H.A. boezemland, die bij een hoogte van 60 c.M. +Z.P. te lang onder water staan.

Het hoge water is nadeelig, maar niet minder een te lage waterstand. Die lage standen komen nog al eens voor. Sedert 1894 daalde de boezem in den zomer, behalve in 1903, altijd beneden Z.P. Vijf zomers was het water van 15 tot 25 c.M. –Z.P. en in 1904 was het water in December nog niet op Z.P. In dien zomer was de toestand allertreurigst. Een 130 tal vaartuigen lagen dagenlang vast in het Kolonelsdiep. Voor het vee was er gebrek aan goed drinkwater, hetgeen nadeelig is voor de kwaliteit van de melk. Een peil, in overeenstemming met de behoeften van landbouw en schipperij is derhalve een provinciaal belang. Het zou van groote waarde zijn, indien het peil constant op een goede hoogte kon gehouden worden. Het peil waarop tegenwoordig afgestroomd wordt, 20 c.M. +Z.P. in Maart, 15 c.M. +Z.P. in April, was vroeger hooger.”¹⁹⁵

De burgemeester van Barradeel, L.W. de Vries¹⁹⁶, had eerder in het debat al het belang van zijn hoek van Friesland aangegeven: “Wat zijn een klachten geuit over het hoge water, maar toch heeft Friesland meer schade van het lage water. Het gansche noorden lijdt zomers bijna geregeld aan watergebrek en het

195 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 409

196 Luitzen Walles DE VRIES, Kortezwaag 7 september 1849 – Utrecht 2 mei 1928; landbouwer, christelijk-historisch politicus en bestuurder. Over hem: *www.parlement.com*

is niet onder cijfers te brengen welke enorme schade daardoor berokkend wordt aan het beste gedeelte van ons gewest.”¹⁹⁷

Wouda, die als hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst de bespreking zonder twijfel heeft bijgewoond, vat de gevoelens van de Provinciale Staten als volgt samen: “Men was van oordeel, dat in de laatste tijd in het voorjaar en in de zomer bij het nemen van beslissingen over de afstroming van het boezemwater door Gedeputeerde Staten in hoofdzaak rekening was gehouden met de belangen der oningepolderde lage graslanden, de buitenlanden, welke slechts een klein gedeelte vormden – ± 25000 ha van de ± 300.000 ha – te welker behoefte de Friese boezem zijn diensten verricht. Men wenste des zomers meer water in de provincie voor de overgrote meerderheid der overige landerijen. Het was natuurlijk begrijpelijk, dat toen in de jaren na 1860 de waarde der buitenlanden steeg¹⁹⁸, en deze nog een oppervlakte van 40 à 50.000 ha hadden, men trachtte deze voor waterschade te behoeden, maar nadien was deze oppervlakte belangrijk ingekrompen en aan de andere kant vroeg de veehouderij in de polders steeds meer water, zodat er onmiskenbaar een verschuiving van belangen plaats vond in deze richting, dat de waarde van een hogere waterstand in de provincie toenam. En nu wilde men niet de oogst van deze 20 à 25000 ha land in gevaar brengen, doch men achtte het wel mogelijk om de eigenaren der lage landen een duidelijke wenk te geven, dat na de ingebruikstelling van het gemaal hun belangen niet meer de doorslag konden geven bij het bepalen van de boezemstand voor voorjaar en zomer en hen te waarschuwen, dat zij zich bijtijds voor de gevolgen konden veilig stellen door inpoldering.”¹⁹⁹

De boodschap werd gebracht in de vorm van een motie.²⁰⁰ De Provinciale Staten spraken daarin uit, dat zij het gewenst vonden om de voorjaars- en zomerafstroming na de inwerkingstelling van het gemaal voortaan te staken op een hoger peil dan in de laatste tijd gebruikelijk was geweest. Zij vroegen Gedeputeerde Staten om binnen twee jaar nadat het gemaal in bedrijf genomen zou zijn, met een voorstel van deze strekking te komen.

197 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 510, p. 386

198 Deze waardeestijging was het gevolg van de bemesting met terpaarde. Terpen werden sinds ongeveer 1840 op commerciële schaal afgegraven, omdat terpaarde uitstekende meststof bleek te zijn. Door het gebruik daarvan werden de kwaliteit en de opbrengst van het gras op de boezemlanden vergroot. (Bouma, “De lege midden”, p. 20-21 en Bouma, *De Lage-Middenstreek*, p. 6)

199 Wouda, *Afwatering*, p. 185-187

200 Arch. prov. best. 1813-1918, inv.nr. 196, p. 73. De tekst van de motie is ook tweemaal opgenomen in Wouda, *Afwatering*, p. 186-187 en 207-208. Van deze beide transcripties benadert die op p. 207-208 het meest de tekst van de motie zoals die is opgenomen in de notulen.

Deze besluitvorming rond de bemaling van de Friese boezem vergrootte de druk tot het stichten van waterschappen nog verder. De eigenaren van de lage boezemlanden kozen in groten getale eieren voor hun geld. De oprichting van boezemwaterschappen nam in de jaren na de uitspraak van de Provinciale Staten een ongekende omvang aan. Het Provinciaal Blad laat zien, dat er in de jaren van 1915 tot en met 1919 92 zijn opgericht. Daarbij traden ook schaalvergroting en concentratie op. Zo werden in het waterschap *De Oosterwierumer Oudvaart*, dat in 1918 werd opgericht, de 58 bestaande molens in 1921 voor de sloop verkocht en vervangen door vijf windmotoren.²⁰¹ Iets dergelijks deed zich voor in het in 1914 opgerichte waterschap *Scharnegoutum c.a.* Dat liet in 1922 36 windwatermolens, voornamelijk kleine spinnekopmolens, veilen²⁰² en verving deze door enkele windmotoren.²⁰³ Dit alles kan waarschijnlijk voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de te verwachten verhoging van het boezempeil in het voorjaar en de zomer.

*Na het gemaal: peilverhoging op de boezem.
De lage boezemlanden*

Het was vooral de positie van de lage boezemlanden, die in eerste decennia van de twintigste eeuw de discussie over het boezempeil bepaalde. Op 7 oktober 1920 werd het gemaal in gebruik gesteld. Nu moesten Gedeputeerde Staten uitvoering gaan geven aan de motie van 7 februari 1913 waarbij hun gevraagd was om binnen twee jaar na de inwerkingstelling te komen met voorstellen voor afstroming en bemaling tot op een voorjaars- en zomerpeil dat hoger was dan tot dan toe gebruikelijk was geweest. In de zomerzitting van de Provinciale Staten van 1922 kwamen zij met een voorstel van dien aard.

Dat was een voorstel dat op verschillende gedachten hinkte. Er werd namelijk geen streefpeil vastgesteld, maar er werd vastgelegd wanneer het gemaal zou mogen worden ingezet. Vanaf 1 maart zou het niveau van de boezem vanaf zijn hoge winterpeil moeten worden teruggebracht tot FZP + 0,25 m. Vanaf 15 april zou dit FZP + 0,20 m. moeten worden. Vanaf 15 april tot 15 maart van het volgende jaar zou er gestroomd moeten worden wanneer het peil hoger was dan FZP + 0,20 m. Maar dit peil kan niet als streefpeil worden aangeduid. Want in het halfjaar van 15 april tot en met 15 oktober zou het gemaal wel worden aangezet als het peil tot boven FZP + 0,25 m. gestegen was om dit terug

201 De Raad, *Inventaris De Middelsékrite*, p. 315-316

202 [Veilingcatalogus:] *Openbare verkoop van 36 watermolens in het waterschap "Scharnegoutum c.a."*, Sneek (Gebr. Reijenga) 1922

203 De Raad, *Inventaris De Middelsékrite*, p. 353-354

te brengen naar FZP + 0,20 m., maar in de volgende maanden steeg het peil waarbij het gemaal zou worden in- en uitgeschakeld. Van 15 oktober tot en met 15 november zou het gemaal in bedrijf worden gesteld bij een boezempeil hoger dan FZP + 0,35 m., en uit bedrijf bij FZP + 0,25 m. Tussen 15 november en 1 maart zou het in werking gesteld worden als het peil FZP + 0,45 m. te boven ging, om weer uitgeschakeld te worden als dat zou zijn teruggebracht tot FZP + 0,35 m.²⁰⁴

De besluitvorming over dit voorstel werd vooral bepaald door de vraag, in welke mate men rekening wilde houden met de lage boezemlanden.²⁰⁵ Wanneer voortaan in het voorjaar en de zomer een hoger streefpeil dan voorheen zou worden aangehouden, zou elk jaar de opbrengst van dit land verloren kunnen gaan. Naar berekening van ir. Wouda zou het daarbij per 1 januari 1929 nog om circa 8.000 ha. gaan. De Provinciale Staten verschilden er van mening over, in hoeverre men hiermee nog rekening moest houden. De belanghebbenden wisten al jaren, dat de peilverhoging plaats zou vinden. Maar de tijdsomstandigheden hadden de oprichting van waterschappen bemoeilijkt door de hoge kosten daarvan. “Niemand trok in twijfel, dat de gekozen koers, welke zou voeren naar scheiding van boezem en boezemland de juiste was, maar het ging er om, of het doel zou worden bereikt, zonder dat schade en verlies zou ontstaan, welke met enig geduld en enige soepelheid kon worden voorkomen.”

Op 28 juli 1922 kwamen de Staten tot een besluit.²⁰⁶ Dat verschilde op een aantal punten van het voorstel. Het voornaamste verschil betrof de inzet van het gemaal. Dat zou van 15 april tot en met 15 november worden ingezet bij een peil boven FZP + 0,25 m., om dat terug te brengen tot FZP + 0,20 m. Maar tussen 15 november en 1 maart zou het pas in bedrijf gesteld worden wanneer het peil FZP + 0,45 m. overschreed, totdat dat weer tot FZP + 0,25 m. zou zijn gedaald.²⁰⁷ Wouda verklaart deze mindere inzet van het gemaal uit zuinigheid. Men was gewend dat de krachten van de natuur, in het geval van de boezem de zwaartekracht, de waterlossing kosteloos bewerkstelligden en men was niet geneigd om dan te betalen voor een resultaat.

Zoals te verwachten was, leidde deze regeling voor lage niet-ingepolderde landen tot problemen. In het noordoosten stonden tal van hooilanden in het voorjaar en de zomer van 1923 onder water. Het “regende” ingezonden stukken in allerlei bladen, en ook de Friesche Maatschappij van Landbouw kreeg vanuit

204 Wouda, *Afwatering*, p. 208

205 *Ibid.*, p. 208-209.

206 *Ibid.*, p. 209

207 *Ibid.*, p. 209, vermeldt ten onrechte dat deze regeling tot 1926 gold. De regeling werd in 1923 echter aangepast. Zie hierna

haar achterban de vraag om bij de Provinciale Staten op peilverlaging aan te dringen.²⁰⁸ Eigenaars en pachters uit het veengebied rond Tietjerk, Hardegarijp en Veenwouden lieten de Staten weten, dat de peilverhoging voor hen rampzalig was.²⁰⁹ Gedeputeerde Staten zagen daarin echter geen aanleiding, om principiële wijzigingen van de regeling voor te stellen. Maar op grond van de ervaringen met het peilbeheer in het eerste jaar waarin de bemalingsregeling van 1922 van kracht geweest was, stelden zij wel een aanpassing daarvan voor. De striktheid van de regeling had verhinderd om bij de bemaling vooruit te lopen op te verwachten neerslag. Daarom wilden zij de vrijheid krijgen om van 15 april tot 15 november een marge van 5 centimeter naar boven en beneden in acht te nemen ten opzichte van de hoogten die in de verordening waren vastgelegd, als neerslag of opwaaiing daartoe aanleiding zouden geven.²¹⁰ In de klachten uit het noordoosten zagen zij vooral aanwijzingen, dat de geesten daar rijp werden voor inpoldering en de vorming van waterschappen.

Bij de behandeling van dit voorstel in de Statenvergadering op 1 augustus 1923 liepen de gemoederen opnieuw hoog op.²¹¹ Degenen die het opnamen voor de lage boezemlanden probeerden de regeling van 1922 terug te draaien. Maar ondanks de hartstocht waarmee zij hun zaak verdedigden, vond een ruime meerderheid van de Provinciale Staten, dat men moest vasthouden aan het ingezette beleid. Het voorstel van Gedeputeerde Staten werd aangenomen, een veel verder gaand wijzigingsvoorstel werd verworpen.

De Statenfractie van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) benaderde het probleem van de tegenovergestelde kant. Als de verhoging van het peil schadelijk was voor de lage boezemlanden, moest het peil niet verhoogd worden, zoals in de discussie bepleit werd, maar moesten de lage boezemlanden worden ingepolderd. En als de eigenaars daar niet toe bereid waren, moest het provinciaal bestuur deze landen maar onteigenen. De Statenleden H. de Boer²¹², J.G. Jansonius²¹³, K. Sikkema²¹⁴ en L.J. de Jong dienden op 3 juli 1923 een voor-

208 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 134, p. 159

209 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (zomerzitting), bijlage LL, nrs.V, VI en VII

210 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (zomerzitting), bijlage LL, missive en nr. I

211 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 134, p. 156-178

212 Harm DE BOER, Warga 30 juni 1887 – Leeuwarden 20 mei 1941; onderwijzer, sociaaldemocratisch politicus. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 194; Meertens, *Biografisch woordenboek van het socialisme*, II, p. 20-21; www.parlement.com

213 Jan Gerbrandus JANSONIUS, Drachten 30 november 1870 – Haren 14 december 1957; sociaaldemocratisch politicus. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 386; Meertens, *Biografisch woordenboek van het socialisme*, I, p. 49-50 en IX, p. 103

214 Keimpe SIKKEMA, Dantumawoude 2 juni 1866 – Leeuwarden 25 september 1949; onderwijzer. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 583

stel van deze strekking in.²¹⁵ Volgens dit voorstel hadden de eigenaren sinds de Statenuitspraak van 7 februari 1913 – de motie waarbij was uitgesproken, dat het zomerboezempeil na de ingebruikneming van het gemaal verhoogd zou worden – kunnen weten, dat spoedige inpoldering noodzakelijk zou zijn. Maar dit hadden zij nagelaten. Daardoor was, aldus het voorstel, “een belangrijk deel van de lage boezemlanden ... in een toestand ... gekomen, waardoor elk jaar een groot deel van ’t gewas waardeloos [kon] worden. ... Die toestand [mocht] én met ’t oog op de productie én met het oog op de vermeerdering der werkgelegenheid niet ... worden bestendigd.” De indieners stelden daarom voor, om een procedure in gang te zetten waardoor “bepaalde complexen boezemland, die thans van het verhoogde peil ... te lijden [hadden], onteigend zouden kunnen worden. De overheid zou daarna de inpoldering ter hand moeten nemen. De Provinciale Staten besloten, zoals niet ongebruikelijk was, om voorafgaande aan de behandeling van dit voorstel het advies van de Gedeputeerde Staten te vragen.²¹⁶

Het voorstel, door De Boer elders toegelicht onder de titel “De grond aan de gemeenschap”,²¹⁷ leidde tot grote maatschappelijke discussie. Een half jaar later konden Gedeputeerde Staten 57 publicaties, van zeer uiteenlopende aard, voor Provinciale Staten ter inzage leggen.²¹⁸ Zo nam de afdeling *Idaarderadeel-Oost* van de *Friesche Maatschappij voor Landbouw* nam op 21 juli 1923, op haar vergadering in Warga, in het hart van Frieslands natte Lage Midden, met algemene stemmen een motie aan waarbij instemming met het voorstel van De Boer c.s. werd uitgesproken.²¹⁹ Deze en andere reacties noodzaakten de voltallige *Friesche Maatschappij* om ook met een standpunt te komen. Hoewel zij in haar algemene vergadering op 27 november 1923, zonder dat met zoveel woorden te zeggen, uitsprak het met de uitgangspunten van het voorstel-De Boer eens te zijn, wilde zij de stap naar onteigening nog niet zonder meer zetten. Zij vroeg daarom om verder onderzoek.²²⁰

Gedeputeerde Staten kwamen op 12 december 1923 met het advies dat hen gevraagd was.²²¹ Het is niet zeer verrassend, dat zij mordicus tegen het voorstel van de sociaaldemocraten waren. Ook het verzoek van de *Friesche Maatschap-*

215 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (zomerzitting), bijlage QQ

216 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 134, p.30-36

217 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (winterzitting), bijlage BB, p.7 verwijst naar een artikel met deze titel in de aflevering van juli 1923 van het blad *Land- en tuinbouw*. Deze publicatie is niet meer beschikbaar.

218 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (winterzitting), bijlage BB, p.14

219 *Ibid.*, p.3-4

220 *Ibid.*, p.2-3

221 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (winterzitting), bijlage BB

pij kon in hun ogen geen genade vinden. Maar de bezwaren werden niet, zoals misschien verwacht kon worden, gegoten in principiële uitspraken over grondeigendom, maar in een andere inschatting van de te verwachten gevolgen. Het college werd daarbij gesteund door de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat, ir. Wouda. Deze rekende voor, dat er wel degelijk sprake was van een voortdurende voortgang van de inpoldering van boezemland. In de tien jaren van 1912 tot en met 1921 waren er, naar zijn berekening, 6261 ha. ingepolderd in in het totaal 46 waterschappen en ruim 355 ha. in een aantal particuliere polders. Bovendien lagen er toen vergevorderde plannen voor de inpoldering van nog ruim 2300 ha. Die waren nu grotendeels uitgevoerd. Naar zijn verwachting zou de oppervlakte van het boezemland op 1 januari 1924 zijn verminderd tot een kleine 14.000 ha. en op 1 januari 1929 tot 8000 ha. Wouda gaf verder aan, dat het boezemland er naar zijn mening met de komst van het gemaal op vooruit gegaan was, zelfs nu dat geleid had tot een besluit tot peilverhoging. Want, zo betoogde hij, gezien de neerslagcijfers en de boezemstanden, kon men ervan uitgaan, dat de boezemlanden, wanneer het gemaal er niet geweest zou zijn, alleen van half juni tot half september boven water gestaan zouden hebben. Een maand tevoren, eind oktober, zou de gemiddelde boezemstand al FZP + 0,65 m. bedragen hebben. Ter vergelijking: tegenwoordig is het streefpeil het hele jaar door FZP + 0,14 m., hetgeen overeenkomt met NAP – 0,52 m.

Voorafgaande aan de bespreking van een en ander in de voltallige Statenvergadering, bogen de afdelingen – de door het lot samengestelde groepen, waarin de voltallige Statenvergadering verdeeld was voor de voorbereiding van plenaire vergaderingen – van de Provinciale Staten zich er over. Daar stemde men in met de afwijzing van het voorstel-De Boer c.s. en het verzoek van de *Friesche Maatschappij*. Maar men stelde wel voor “Gedeputeerde Staten uit te noodigen, met bekwamen spoed, ... de boezemlanden in kaart te laten brengen en plannen te ontwerpen ... om in dezen te komen tot den besten weg voor eene oplossing.”²²²

De voltallige vergadering volgde de conclusie uit de afdelingen slechts gedeeltelijk. Het voorstel-De Boer c.s. werd verworpen, maar het verzoek van de *Friesche Maatschappij* werd op 12 februari 1924 met 25 tegen 22 stemmen aangenomen.²²³ Besloten werd om, zoals de *Maatschappij* gevraagd had, “... een deskundige commissie een onderzoek te laten instellen naar de gevolgen, die de ... regeling voor de beheersching van het boezemwater voor de oningepolderde lage gronden [had] en naar de vraag, in hoeverre het om redenen

222 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (winterzitting), bijlage BB, rapport over punt 35, p.10

223 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 4 (winterzitting), p. 53-55.

van landbouwkundigen-, waterstaatkundigen- en sociaal-economischen aard wenschelijk en mogelijk is, door overheidsmaatregelen de productiviteit van de nog resterende boezemlanden te verhoogen of die verhooging te bevorderen.”

Het rapport van de Commissie Lage boezemlanden, 1926

Op 12 oktober 1926 diende die commissie, de *Commissie Lage boezemlanden* genoemd, haar rapport in.²²⁴ De eerste vraag die zij moest beantwoorden was, welke gevolgen de toepassing van de bestaande bemalingsregeling had voor de lage boezemlanden. Zij stelde vast, dat er inmiddels nog 8993 ha. boezemland beneden een niveau van FZP + 0,50 m. overgebleven was. 4018 ha. daarvan lag in gebieden waarin zeer waarschijnlijk een waterschap zou worden opgericht, of waar een waterschap al was opgericht, maar nog niet tot uitvoering gebracht. Die gronden konden dus verder buiten beschouwing gelaten worden. De resterende 4975 ha. hadden uiteraard alle een verschillende hoogteligging. 287 ha. lag beneden FZP + 0,20 m., 2116 ha. lag tussen 0,20 en 0,30 m. boven FZP, 2055 ha. lag tussen 0,31 en 0,40 m. boven FZP, en 517 ha. tenslotte lag tussen 0,40 en 0,50 m. boven FZP. De commissie vergeleek die hoogteligging met de boezemstanden die in het recente verleden onder het regime van het bemalingsreglement waren opgetreden. Zij kwam tot de slotsom, “dat boezemlanden, welke niet hooger [lagen] dan 35 c.M. + Z.P. niet veilig voor te hooge standen en dus niet zeker van een onbedorven oogst [waren] en dat boezemlanden van 35 tot ruim 40 c.M. + Z.P. eenige risico [liepen]”. De commissie verbond daaraan de gevolgtrekking, dat de eigenaren van die landen binnen kortere of langere tijd zouden moeten overgaan tot de inpoldering daarvan, zeker wanneer het in de toekomst tot peilverhoging zou komen.

Vervolgens was aan de commissie gevraagd, of het wenselijk en mogelijk was, dat de overheid maatregelen zou nemen die de productiviteit van de resterende boezemlanden zouden bevorderen. Over de wenselijkheid van maatregelen bestond bij de commissie, die onder andere twee “rijkslandbouweren” onder haar leden telde, niet de minste twijfel. De enige maatregel waaraan zij daarbij dacht, was inpoldering. Maar geheel in de geest van de opvattingen die daarover in Friesland van oudsher leefden, zag zij daarbij voor de overheid slechts een afwachtede en volgende taak. De commissie meende, “dat het initiatief gerust aan de *eigenaren* [kon] blijven overgelaten.” In de afgelopen jaren, zelfs

²²⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 7 (winterzitting), bijlage Z, *Rapport commissie lage boezemlanden*. Het rapport is ook als afzonderlijke publicatie verschenen.

in de duurste, aldus de commissie, had dank zij dat initiatief regelmatig inpoldering plaatsgevonden, meestal in de vorm van waterschappen. Nu waren de tijden weer normaler geworden. Duurte vormde geen belemmering meer voor inpoldering. Men kon er dan ook van uitgaan, dat de resterende boezemlanden in een versneld tempo omdijkt en onder bemaling gebracht zouden worden, zeker als tot peilverhoging in de zomer zou worden overgegaan. De provinciale overheid zou in voorkomende gevallen voor de bestuurlijke vormgeving van dergelijke initiatieven moeten zorgen. “Deze taak, en geen andere, blijve zij met betrekking tot de nog in polderen gronden vervullen”, aldus de commissie. Zij zag dan ook geen redenen voor aankoop, of eventueel onteigening, van nog niet ingepolderde landen.

Dan bleef de vraag over, welke de waterstaatkundige gevolgen van verdere inpoldering zouden zijn. Hierover was de commissie “niet zonder bedenking”. Inpoldering zou een verkleining van de Friese boezem betekenen. Op grond van ervaringsgegevens en berekeningen concludeerde de commissie – waarbij men in dit geval waarschijnlijk vooral aan commissielid Wouda moet denken – dat maatregelen nodig zouden zijn om te hoge boezemstanden te voorkomen. Over die maatregelen kon de commissie niet tot een eensluidend voorstel komen. De agrarische belangen en die van de scheepvaart stonden met elkaar op gespannen voet. Vanuit landbouwkundig oogpunt was ’s winters een veel lager boezempeil wenselijk dan goed was voor de scheepvaart. Maar zoals tot dusverre de Friese waterhuishouding door provinciaal bestuur en publieke opinie vrijwel uitsluitend als een agrarische aangelegenheid was gezien, zo ging het ook nu. De vertegenwoordiger van de scheepvaart liet een afwijkend standpunt vastleggen in het rapport. Maar de commissie als zodanig adviseerde, dat de afstromingsverordening zou worden gewijzigd. Het peil in enige zomermaanden zou geleidelijk moeten worden verhoogd. Het winterpeil zou met onmiddellijke ingang “beduidend” moeten worden verlaagd.

Wanneer men het rapport en zijn conclusies beziet, dringt het gevoel zich op, dat hier bekwaam een handig spel is gespeeld. De vragen waren, wat de bestaande afstromingsregeling bewerkte op de lage boezemlanden, en of het mogelijk en wenselijk was de productiviteit van die gronden te bevorderen. Het antwoord was, dat er ingepolderd zou moeten worden, zeker als tot peilverhoging zou worden overgegaan. En als die inpoldering dan zou plaatsvinden, dan zou het nodig worden het voorjaars- en zomerpeil te verhogen om de watervoorraad op peil te houden. De uitkomst van deze cirkelredenering paste precies bij de wens die de Staten op 7 februari 1913 hadden geuit: verhoging van het voorjaars- en zomerpeil na de inbedrijfstelling van het gemaal bij Lemmer. Dat was wel een zeer indirecte maatregel om de productiviteit te bevorderen.

De Verordening tot regeling van de afstrooming en bemaling van Frieslands boezem, 1927

Op grond van het rapport stelden Gedeputeerde Staten op 22 december 1926 Provinciale Staten voor om de verordening op het afstromen en bemalen van de boezem aan te passen in overeenstemming met het advies.²²⁵ Eigenaars en gebruikers van boezemlanden kwamen in het geweer. Met een keur van argumenten probeerden zij de strekking van het rapport te weerleggen. Ook kondigden zij aan, dat zij de schade die zij dachten te gaan lijden, op de provincie zouden gaan trachten te verhalen. Maar tevergeefs. Bij de bespreking van het voorstel in de afdelingen bleek, dat de meerderheid van de Provinciale Staten het voorstel ongewijzigd aan wilde nemen.²²⁶ Men onderscheidde daar vijf deelbelangen waarmee rekening gehouden moest worden:

- “1. met de groote massa der voor winterbemaling ingerichte polders;
2. met de schipperij in haar geheelen omvang;
3. met de oningepolderde hooge landen;
4. met de zomerpolders;
5. met de buitenlanden (tot 50 c.M. boven Z.P. gelegen)”.

Volgens rapporteur Th.M.T. van Welderen Rengers²²⁷ was er voor deze laatste gronden, 4 of 5000 ha. in omvang, slechts sprake van een “onbeteekenende verslechtering” die “in het geheel geen gewicht” in de schaal kon leggen bij de beoordeling van het voorstel. Van Welderen Rengers plaatste het voorgestelde besluit bovendien in een historisch perspectief. Het te nemen besluit was niet alleen een logisch vervolg van de besluiten van 1913 en 1922, het was in zijn ogen de voltooiing van een proces van honderd jaar. “Wat honderd jaar geleden den hoofdingenieur Ferrand als een onbereikbaar ideaal voor oogen zweefde, een gesepareerde boezem en al het overige land, voor zover dit bemaling nodig had, ingepolderd, is nagenoeg verwezenlijkt. Wij leggen nu de laatste hand aan ... Friesland's waterstaatkundige inrichting, voorzoover het de drooglegging aangaat...”.

Men moet het met Van Welderen Rengers eens zijn, dat er sprake is geweest van een langdurig en gestaag proces van drooglegging van Friesland. Maar hij overschatte de betekenis van het moment met zijn uitspraak, dat daar nu de laatste hand aan gelegd werd. Dat punt werd pas zo'n veertig jaar later bereikt.²²⁸

225 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 7 (winterzitting), bijlage Z

226 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 7 (winterzitting), bijlage Z, *Rapport over punt 35*

227 mr. Theodorus Marius Theresius VAN WELDEREN BARON RENGERS, Leeuwarden 9 januari 1867- Leeuwarden 15 juli 1945; maatschappelijk zeer actief liberaal bestuurder. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 548; Kalma, *Dit wienen ek Friezen*, II, p. 126-131; www.parlement.com s.v. Welderen

228 Zie hierna, hfdst. 6

Op 15 maart 1927 werd het voorstel van Gedeputeerde Staten behandeld in de Statenvergadering.²²⁹ Het debat werd geopend door Freerk Bokma, Statenlid namens de Plattelandsbond. Bokma was ook voorzitter van de *Friesche Waterschapsbond*. In die hoedanigheid had hij een maand eerder een verzoekschrift tot de Staten gericht.²³⁰ Daarin werd betoogd, dat de eigenaren van de niet-ingepolderde boezemlanden aanzienlijke schade zouden gaan lijden, wanneer de peilverhoging zou worden doorgevoerd. De *Waterschapsbond* vroeg daarom, dat zij schadeloos gesteld zouden worden voor de kosten van de inpolderingen waartoe zij zich gedwongen zouden zien, dan wel dat de desbetreffende landen tegen hun bedrijfswaarde van dat ogenblik door de provincie zouden worden overgenomen.

Bokma bracht in de Statenvergadering dan ook een vloed van argumenten naar voren om aan te tonen, dat de bestaande peilregeling zou moeten blijven bestaan.²³¹

Na hem sprak de vrijzinnig-democraat J. Wuite.²³² Wuite was voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw. Hij ging in op de redenen voor inpoldering. De eerste was de gevoeligheid van de kleiner geworden boezem. De inpoldering van boezemland had twee gevolgen: er kwamen meer polders die op de boezem loosden, maar die boezem was door de inpolderingen juist kleiner geworden. Nijverheid, handel en scheepvaart vroegen om voldoende water voor hun belangen, en de polders en waterschappen wilden naar behoefte kunnen aftappen uit de boezem. Om daaraan te kunnen voldoen, aldus Wuite, was het nodig om zo groot mogelijke zoet-waterreserves te hebben. Dat was alleen te bereiken door een zo hoog mogelijk peil in de zomer. Het lagere winterpeil was nodig om te voorkomen, dat bestaande polders onder ongunstige omstandigheden zouden onderlopen. Bij grote regenval, wanneer alle polder- en waterschapsgemalen in bedrijf zouden zijn, zou de boezem zeer snel stijgen. Het gemaal bij Lemmer zou in die omstandigheden de boezem niet lang op peil kunnen houden. Daarvoor was zijn capaciteit veel te klein. Er moest op de boezem dus beruimen zijn voor ongunstige weersomstandigheden. Die was te krijgen door te beginnen op een betrekkelijk laag winterpeil. Dat was een veiligheidsklep voor de bestaande polders, zo betoogde hij.

Hij zag drie groepen belanghebbenden, met strijdige belangen: de eigenaren en huurders van wél en van nog niet ingepolderde landen, en de scheepvaart

229 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 141, p. 134-204

230 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 7(winterzitting), bijlage Z

231 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 141, p. 134-204 voor de hele behandeling van het voorstel door de Staten.

232 Jan WUITE Jzn., Tjalleberd 8 maart 1877- 's-Gravenhage 26 oktober 1946; boer en vrijzinnig-democratisch bestuurder. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 703

en industrie. De eigenaren en huurders van ingepolderde landen vormden de grootste groep. Wuite becijferde, dat het complex ingepolderde landen ongeveer dertig maal zo groot was als het niet-ingepolderde. Hij betoogde, dat ook de ingepolderde landen rechten hadden. Zij waren vaak ingepolderd onder druk van de Staten. Zij hadden het recht om te vragen dat het boezempeil in de zomer zo hoog mogelijk werd gehouden, zowel met het oog op de watervoorziening als op de aan- en afvoer ten behoeve van de landbouw. Maar aan de andere kant hadden zij het recht om beveiliging tegen te hoge waterstanden te vragen. Hun polderdijken waren gelegd volgens eisen van hoogte en zwaarte die de Staten hadden vastgesteld. Zij mochten dan ook verwachten, dat de maalregeling zó zou worden vastgesteld, dat van overstroming geen sprake kon zijn.

Wat zouden de gevolgen van verhoging van het zomerpeil en verlaging van het winterpeil zijn, vroeg Wuite zich vervolgens af. Naar zijn mening zou de toestand voor de boezemlanden op een hoogte van 30 centimeter of minder boven FZP onhoudbaar worden. In de praktijk zou het neerkomen op inpoldering. Hij vond de uitlatingen in de publiciteit, als zou er sprake zijn van algehele teloorgang overdreven, maar hij wilde erkennen, dat er voor een deel van de enkele duizenden hectaren die in het geding waren, op korte termijn inderdaad sprake van schade zou kunnen zijn. Hij dacht daarbij aan de ruim vruchtdragende landen langs de meren en de plassen. Dat was vruchtbaar boezemland, dat met betrekkelijk geringe kosten veel vrucht droeg, al kon die in kwaliteit niet vergeleken worden met die van goed polderland. Als dat boezemland zou worden ingepolderd, zou er in de eerste jaren sprake zijn van nadeel door de gecombineerde gevolgen van waterschapslasten, verminderde opbrengst en verhoogde kosten van bemesting en bewerking. De gebruiker zou zijn bedrijfsvoering moeten veranderen: in plaats van geregeld gemaaid zou de bodem beweide moeten worden. Het nadeel zou pas na verloop van vele jaren, na doelmatige bemesting, bewerking en gebruik in voordeel veranderen, zo betoogde hij. Dit alles deed de vraag rijzen, wat voor inpoldering wenselijk zou zijn. Moest alles in winterpolders worden gelegd, en moesten die zo duur worden als enige jaren geleden het geval was? Nee. Voor wie de bevoeiing wilde behouden, was het voldoende om zomerpolders te maken, met lichte dijkjes. En winterpolders hoefden niet zo kostbaar van aanleg te zijn als voorheen, omdat ervaring was opgedaan en omdat ook het Rijk meebetaalde.²³³

Wuite's conclusie was, dat voor de eigenaren van boezemlanden inpoldering onwelkom en gedurende de eerstvolgende jaren nadelig zou zijn, maar dat op de langere termijn de welvaart van de provincie als geheel er bij gebaat zou zijn.

²³³ Waarschijnlijk doelde Wuite hier op de zogeheten *werkverschaffing*: overheidsbeleid waarbij in de jaren '20 en '30 werklozen werden ingezet voor allerlei vormen van grond- en cultuurwerk.

Wel vond hij, dat de eigenaren voldoende tijd gegeven moest worden om de voorzieningen waartoe de nieuwe maalregeling hen noodzaakte, tot stand te brengen. Daarom stelde hij voor om de nieuwe regeling pas op 1 januari 1929 in werking te laten treden. Verder stelde hij een iets hoger winterpeil voor dan Gedeputeerde Staten hadden gedaan.

Na Wuite namen ook vele andere Statenleden, al dan niet met een agrarische achtergrond, omstandig het voor en tegen van de voorgestelde regeling in beschouwing. Het ging daarbij voornamelijk over de belangen van de lage boezemlanden. Daarbij kregen ook de waterschapslasten die na inpoldering jaarlijks terugkwamen, ruime aandacht. Het rapport van de *Commissie Lage boezemlanden* bood daarvoor het materiaal. Het was voor een deel gebaseerd op de gegevens uit een enquête die de commissie had gehouden onder 37 recentelijk opgerichte "bemalingswaterschappen". De antwoorden op de enquête-vragen waren in extenso opgenomen in het rapport.

Het christelijk-historische lid J.H. Fricke, die zich tegen het voorstel zou uitspreken, vond het rapport van de *Commissie Lage boezemlanden* en het daarover weer uitgebrachte *rapport* van Van Welderen Rengers "tendenz-geschriften". Hij sprak uit, wat ook hierboven al geschreven is: "Het lijkt er tenminste veel op, alsof men de gelegenheid nu eens aangegrepen heeft om met eene regeling van 't peil te komen, alsof dat al van te voren vast stond als de bedoeling van het Statenbesluit van 12 Februari 1924. Toen werd besloten eene commissie te benoemen, die de vraag zou beantwoorden, in hoeverre het om redenen van landbouwkundigen, waterstaatkundigen en sociaal-economischen aard wenschelijk en mogelijk is door overheidsmaatregelen de productiviteit van de nog resteerende boezemlanden te verhoogen of die verhooging te bevorderen. Feitelijk antwoordt nu de commissie alleen dit: verhoog het peil in den zomer, verlaag het in den winter en dwing zoo de 4000 à 5000 H.A. boezemland tot inpoldering." Hij betwijfelde "of deze wijze van behandeling in de bedoeling heeft gelegen van allen, die meewerkten aan het Statenbesluit."²³⁴

Maar de kaarten waren geschud. Met 35 tegen 14 stemmen aanvaardden de Staten het voorstel van Gedeputeerde Staten met de wijzigingsvoorstellen van Wuite. De nieuwe *Verordening tot regeling van de afstrooming en bemaling van Frieslands boezem* zou ingaan op 1 januari 1929.²³⁵ Zij bepaalde:

- voor de periode van 1 april tot 1 augustus:
 - de sluizen zouden worden geopend bij een boezemstand boven FZP + 0,25 m.

²³⁴ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 141, p. 156-157

²³⁵ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 7 (winterzitting), p. 51-52

en gesloten wanneer dit peil weer bereikt was; het gemaal zou worden ingezet als de boezemstand FZP + 0,30 m. overschreed, en uit bedrijf gesteld, wanneer het peil zou zijn teruggebracht tot FZP + 0,25 m.

- voor de periode van 1 augustus tot 1 oktober:
de sluizen zouden worden geopend en gesloten bij een boezempeil van FZP + 0,20 m.; het gemaal zou worden ingeschakeld bij een boezemstand van FZP + 0,25 m. totdat een peil van FZP + 0,20 m. bereikt zou zijn.
- voor de periode van 1 oktober tot 1 april:
de sluizen en gemaal zouden gelijktijdig in bedrijf worden gesteld wanneer de boezemstand zou stijgen boven FZP + 0,25 m., totdat het peil weer tot die hoogte zou zijn teruggebracht.

Gedeputeerde Staten zouden bij de toepassing van deze regeling een speling van 10 centimeter van de aangegeven peilen in acht mogen nemen.

Ook in deze regeling ontbreekt, evenals in de vorige, een echt streefpeil. De aangegeven hoogten waren nagestreefde maximum-peilen. Maar er kon geen streefpeil worden vastgesteld, zolang Friesland geen mogelijkheid had om zoet water in te laten. Die mogelijkheid ontstond pas na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932.

De rol van de provincie. Toenemende financiële problemen voor de waterschappen in de jaren '30

De bemoeienis met de waterstaat, en in het bijzonder met de boezemwaterschappen, legde in deze jaren een zwaar beslag op het provinciaal bestuur. Van de 425 waterschappen die er tussen 1876 en 1977 zijn opgericht, stammen er 235 uit de twintig jaren van 1910 tot en met 1929.²³⁶ Toen de auteur E.B. Folkertsma²³⁷ in 1929 op de Kerstbijeenkomst van het *Kristlik Frysk Selskip* een pleidooi voor Fries zelfbestuur hield, zei hij enigszins laatdunkend dat de Staten niet ten onrechte “een groot polder- en waterschapsbestuur” genoemd werden.²³⁸ Hij zei er niet bij, wie deze typering gebruikte, maar uit zijn betoog blijkt duidelijk dat

²³⁶ Arch. GS en PS 1919-1961, inv.nr. 2101

²³⁷ Eeltsje Boates FOLKERTSMA, Ferwerd 13 oktober 1893 – Franeker 1 januari 1968, onderwijzer, letterkundige. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 293-294; *Enc. hedend. Fr.*, I, p. 381; G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*, Weesp (De Haan), 1985, p. 207

²³⁸ E.B. Folkertsma, *Selsbistjûr for Fryslân*, Bolswert (A.J. Osinga) 1930, p. 10. De rede is ook opgenomen in de verzamelbundel E.B. Folkertsma, *Eachweiding*, Dokkum (J. Kamminga) 1950, p. 19-47, het citaat aldaar op p. 28. Over dit pleidooi: Frieswijk, *Geschiedenis 1750-1995*, p. 326

het hier in ieder geval ook zijn eigen mening betrof. De Staten hadden volgens hem op twee terreinen maar echt iets te zeggen, dat van de waterstaat en dat van de electriciteitsvoorziening. De agenda van de winterzitting-1929 van de Provinciale Staten, die gaande was terwijl hij sprak, laat zien in hoeverre hij hierin gelijk had.²³⁹ Van de 45 punten die de agenda naast enkele bijkomende zaken vermeldde, betreffen er 17 waterstaat-in-strikte-zin. Het gaat dan om de goedkeuring van keuren en het beheer van provinciale vaarten, maar vooral om de vaststelling en wijziging van reglementen voor in het totaal 18 boezemwaterschappen. Daarnaast zijn er 6 punten die in ruimer opzicht met waterstaat te maken hebben. Zij betreffen vervening en begrotings- en subsidiezaken. De helft van de punten betrof dus de “binnenlandse waterstaat” van de provincie. Ook de suggestie van inhoudelijke bemoeienis, die uitgaat van de omschrijving van de Staten als “waterschapsbestuur”, is niet helemaal ongegrond. Niet alleen tijdens deze zitting, maar ook bij andere waren de waterstaatspunten grotendeels hamerstukken. Maar soms werd een situatie tot in detail besproken. En, waar het dan ook over ging, er was altijd wel minstens één lid dat de situatie persoonlijk kende, al kan dat natuurlijk soms juist ook de reden geweest zijn, dat zo’n geval besproken werd. In het geval van de winterzitting-1929 waren 17 van de 18 reglements-aangelegenheden hamerstukken. Het achttiende betrof de oprichting en reglementering van het waterschap Nijehorne, 360 hectaren groot, in de gemeente Schoterland.²⁴⁰ De discussie ging in dit geval over de vraag, of de eigenaren van de hoge gronden binnen dit waterschap in de toekomst door opmaling zoveel voordeel van het waterschap zouden hebben, dat de kosten zouden worden goedgemaakt. Wanneer er discussie was over zaken rond een boezemwaterschap, dan betrof het meestal verzet van een deel van de belanghebbenden, vanwege de lasten die zij in de toekomst verwachtten.

De oprichting van een waterschap bracht in het algemeen inderdaad een lastenverzwaring voor de ingelanden met zich mee. Er werden voorbereidingskosten gemaakt, en er moesten meestal werken tot stand worden gebracht. Het voorbereidende werk werd veelal uitbesteed aan gespecialiseerde externe bureaus. In de jaren '20 waren dat bijvoorbeeld die van J.G.W. Kiezebrink en C.J. Wierda. Hun bemoeienis was niet goedkoop. Voor hun werk bij de voorbereiding van zestien waterschappen ontvingen zij ruim fl. 72.800.²⁴¹ Dat komt neer op fl. 4550

239 Archief PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 149

240 *Ibid.*, p. 91-105

241 Archief PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 7, pt. 42, bijlage GG. Het betreft hier voorbereidingskosten voor waterschappen die uiteindelijk niet opgericht zijn. De niet-oprichting verandert echter niets aan de gemaakte kosten. Men kan waarschijnlijk zelfs aannemen, dat bij wel-oprichting de kosten nog verder opgelopen zouden zijn.

per waterschap. Eerder had Kiezebrink dit werk in loondienst gedaan. Toen ontving hij daarvoor fl. 120, later fl. 140 per maand. Een waterschap was dus gemiddeld zo'n drie jaarsalarissen van een middelbare ambtenaar kwijt aan zijn oprichting. Dit moest door de ingelanden worden opgebracht.

Dat dit niet onderschat moet worden, toont de gang van zaken tijdens de economische crisis in de eerste helft van de jaren '30. Een eerste blijk daarvan is de vraag die Plattelandsbonder F. Bokma stelde tijdens de vergadering van Provinciale Staten op 20 januari 1931. Hij vroeg, of Gedeputeerde Staten wilden bevorderen, dat gedurende de lopende landbouwcrisis de elektrische stroom die voor polderbemaling nodig was, tegen kostprijs zou worden geleverd.²⁴² De elektriciteitsvoorziening was een provinciale aangelegenheid, zoals ook Folkertsma al had gesignaleerd. Gedeputeerde Geerts had het gemakkelijk met deze vraag. Hij kon ermee volstaan, te antwoorden dat die stroom al 13% beneden de kostprijs geleverd werd en dat er 's nachts zelfs een extra korting gold. Maar de waterschapsnoden hadden hun weg naar het provinciaal bestuur gevonden, en volgende vragen om steun zouden steeds moeilijker te beantwoorden worden.

Een verzoekschrift van grondeigenaars, 1931

Op 18 mei 1931 stuurde het bestuur van de vereniging "Friesch Grondbezit" een verzoekschrift naar de Provinciale Staten.²⁴³ Ondertekenaars waren D.J.A. van Harinxma thoe Slooten uit 's-Graveland in de Hollandse Vechtstreek en C.J. Loopstra uit Beetsterzwaag. Zij vroegen om maatregelen ter verlichting van de "te zware" lasten van reeds opgerichte waterschappen, en om financiële steun uit de provinciale kas bij de oprichting van nieuwe waterschappen. Als reden voerden zij aan, dat de waterschapspolitiek die de provincie in de laatste jaren gevoerd had, er toe geleid had, dat grondeigenaars gedwongen waren geweest tegen wil en dank vaak dure waterschapswerken uit te voeren. In deze tijd van crisis en malaise op landbouw- en zuivelgebied kwamen de nadelen daarvan duidelijk aan het licht, zo betoogden zij. Een groot deel van Friesland was nu bezwaard met waterschapslasten die door veel ingelanden met moeite konden worden opgebracht, en die niet meer in verhouding stonden tot de voordelen die zij opleverden. Nu de pachten tot ongeveer de helft waren gedaald, terwijl de waterschapslasten gelijk gebleven waren, was de druk van deze lasten voor de grondbezitters verhoudingsgewijs veel zwaarder geworden dan in de voorafgegane jaren van hoogconjunctuur op landbouw- en zuivelgebied. Het pro-

²⁴² Archief PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 151, p. 44-45

²⁴³ Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr.12 (zz), bijlage OO

vinciale beleid was verder de oorzaak van een klemmend dilemma voor grondbezitters in andere delen van de provincie, zo gingen zij verder. Zij konden besluiten van inpoldering af te zien, met het gevolg dat hun landen 's zomers bij een iets meer dan normale regenval zouden verdrinken, waardoor de opbrengst verloren zou gaan. Of zij konden wel inpolderen. Maar dan wisten zij, dat bij pachtopbrengsten zoals die in het jaar 1930, de lasten niet gedekt zouden kunnen worden uit die opbrengsten. Door dat alles was de verkoopwaarde van de gronden sterk gedaald. Hierdoor kwamen veel grondbezitters in moeilijkheden, met name als zij gedwongen werden hun hypotheeken af te lossen, omdat de grond als onderpand niet meer voldoende waard was. De schrijvers van het verzoekschrift vonden het daarom billijk, dat de provincie hier de helpende hand zou bieden.

Gedeputeerde Staten waren niet onder de indruk.²⁴⁴ Zij vonden dat er geen sprake was van provinciale "waterschapspolitiek". Er was alleen, in verband met de oprichting van het gemaal bij Lemmer, sprake van een provinciaal beleid tot regeling van het boezempeil. De strekking van dat beleid was om te komen tot hogere waterstanden in de zomermaanden. Als gevolg daarvan kregen tal van boezemlanden behoefte aan inpoldering.

Het college zag niet hoe de provincie de lasten van bestaande waterschappen zou kunnen verlichten. Een dergelijke verlichting lag immers op de weg van de bestuursorganen van het waterschap zelf. Die moesten besluiten tot vermindering van uitgaven. De enige situatie waarin de provincie een rol zou kunnen spelen, deed zich voor wanneer waterschappen bestaande dure leningen tegen een lagere rente zouden willen oversluiten. Dat zou door Gedeputeerde Staten goedgekeurd moeten worden. Geldelijke steun voor op te richten waterschappen had de provincie nooit verleend. Het was niet alleen nu zo, dat grondbezitters een waterschap opgericht wilden zien wanneer zij hun gebied onvoldoende beschermd achtten als gevolg van het provinciale afstromingsbeleid en van de afstromingsmogelijkheden van het ogenblik. Dat was ook in het verleden de reden geweest. Het was dus niet zo, dat er nu sprake was van een provinciale "waterschapspolitiek" die grondbezitters dwong tot inpolderen. En tenslotte wezen de adressanten wel met de beschuldigende vinger naar deze veronderstelde politiek, maar als oorzaken van de hoge waterschapslasten noemden zij verschijnselen die het gevolg waren van de internationale economische situatie: malaise in de agrarische sector, en daling van de pacht prijzen. Gedeputeerden zagen het verzoek dan ook als "niets anders dan een poging, om de provincie te bewegen tot het nemen van maatregelen tot bestrijding van de gevolgen (en dan nog wel op een zeer beperkt terrein) van de economische crisis, waaronder bijna

244 *Ibid.*

gansch de wereld gebukt [ging].” Zij adviseerden Provinciale Staten daarom voor, het verzoek af te wijzen.

Voordat verzoek en advies behandeld werden in de voltallige vergadering van de Provinciale Staten, werden zij besproken in de afdelingen.²⁴⁵ Daar spraken “meerdere leden” hun verwondering uit over dit adres. Zij vroegen zich af of het wel au serieux genomen moest worden, “gezien het karakter der adresseerende vereeniging, meerendeels bestaande uit personen, die gewoonlijk wars [stonden] tegen overheidsinmenging.” Zij wezen er bovendien op, dat de landerijen hun waarde meestal juist gekregen hadden als gevolg van de oprichting van waterschappen. “Een enkel lid” ging nog verder. Hij wees er op, dat zich onder de leden van de vereniging veel “strijkgeldschrijvers” bevonden. *Strijkgeld* is een premie voor het meebieden op een veiling zonder uiteindelijk te kopen. Het desbetreffende lid vond dat deze personen “op de gemeenschap parasiteeren”. Hij vond het dan ook vreemd, dat juist zij zich tot de gemeenschap wendden. Ook werd in de afdelingen gesproken over de kosten als gevolg van electriche bemaling. Een van de leden vond, dat de waterschappen zich hierbij dure installaties lieten aanpraten. Maar daar werd regenin gebracht, dat electriche bemaling “bedrijfszekerder en doeltreffender [was] dan welke andere bemaling ook, en dat reeds in hoogste instantie door de Kroon [was] uitgemaakt, dat het voorschrijven van electriche bemaling alleszins toelaatbaar [was].”

Het verzoekschrift werd op 29 juli 1931 in de voltallige vergadering van de Provinciale Staten besproken.²⁴⁶ Zoals vaak in deze jaren, werd de discussie in een grotere, zelfs internationaal-politieke samenhang gezet doordat verschillende sprekers het onderwerp in verband brachten met hun algemene maatschappelijke opvattingen. Het christelijk-historische lid H.A. de Vries, zelf lid van het hoofdbestuur van de adresserende vereniging, kon zich niet met het verzoekschrift verenigen, en hij steunde daarom het voorstel van Gedeputeerde Staten om het af te wijzen. Maar hij wilde het verzoek wel verduidelijken. Het ging erom, steun van de provincie te krijgen, hetzij in de vorm van een toelage in de kosten van renten voor afgesloten leningen, hetzij door verlaging van de stroomprijzen. Maar dat was niet voor inwilliging vatbaar, vond ook hij. De vereniging “Friesch Grondbezit” was ten onrechte in een kwaad daglicht gezet, meende hij. Die was er niet uitsluitend op gericht op tegenstand te bieden aan de Bond van Landpachters, die door de Pachtwet een sterke rechtspositie hadden gekregen. Nee, grondbezitters en landpachters hadden elkaar over en weer nodig.

245 Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 12 (zz), bijlage ZZ

246 Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 152, p. 254-260

Dat was helemaal niet zo, vond de communist Roorda²⁴⁷. De eigenaren hadden de pachters wel nodig, maar de pachters de eigenaren niet. Zij hadden alleen de grond maar nodig. Als het straks zo ver gekomen zou zijn, dat de grond niets meer waard was en de leden van het “Friesch Grondbezit” er wel vanaf wilden, zou de tijd gekomen zijn, waarop de gemeenschap het land tot zich zou nemen, en zou zorgen, dat er eindelijk orde kwam in deze maatschappij. Dat zelfs deze vereniging nu haar heil zocht in overheidsbemoeiing, was een les voor de velen die daar nog tegen waren, vond Roorda.

De sociaaldemocraat Harm de Boer was het eens met Gedeputeerde Staten, dat de oprichting van waterschappen steeds onafscheidelijk had samengehangen met het provinciale afstromingsbeleid en de provinciale mogelijkheden op dat gebied. Al in 1912, bij de besluitvorming rond de stichting van het gemaal bij Lemmer, was er een compromis gesloten met betrekking tot de afstroming van de Friese boezem. Toen die zaak na de ingebruikneming van het gemaal in 1922 opnieuw aan de orde kwam, werd er van alle kanten op aangedrongen om niet over te gaan tot verhoging van het boezempeil. In verband daarmee had de fractie van de SDAP, waar hij lid van was, het voorstel ingediend om de boezemlanden te onteigenen. Dat was gedaan vanuit principiële overwegingen, maar ook omdat de fractie zich kon indenken, dat nadelen tengevolge van de gedwongen inpoldering, niet achterwege zouden blijven. Dat voorstel was dus gegaan in de richting waarbij de grond aan de gemeenschap zou komen. In 1929 had F. Bokma voorgesteld om aan eigenaars van boezemlanden die zouden worden ingepolderd na de inwerkingtreding van de afstromings- en bemalingsverordening van 1927, schadeloosstelling te verlenen, als zou blijken dat die landerijen door de inpoldering in waarde gedaald zouden zijn. Zijn fractie had toen opnieuw verklaard, er voor te zijn dat eventuele gedupeerden hun land aan de provincie zouden kunnen overdoen, vervolgde De Boer. Dat gold nog steeds. Maar de meerderheid van de Provinciale Staten had deze mogelijkheid van de hand gewezen. De Boer besloot zijn betoog met het verzoek aan Gedeputeerde Staten om een welwillende opstelling als waterschapsbesturen goedkeuring zouden vragen voor het oversluiten van leningen of het verschuiven van aflossingstermijnen.

Gedeputeerde Okma²⁴⁸ antwoordde, dat deze situatie zich al regelmatig voordeed. Hierna werd het voorstel van Gedeputeerde Staten, om het verzoek van het “Friesch Grondbezit” af te wijzen, aangenomen.

247 Gerrit ROORDA, Tijnje 4 september 1890 – Tijnje 9 februari 1977, aannemer en communistisch politicus. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 556; *Enc. hedend. Fr.*, II, p. 643; Meertens, *Biografisch woordenboek van het socialisme*, VII, p. 192-194 en IX, p. 176

248 Bendiks Wolter OKMA, Wymbritseradeel 1870 – Woudsend 1936, christelijk-historisch politicus, lid van Gedeputeerde Staten 1909 – 1935.

Initiatief tot steunverlening in de Provinciale Staten, 1932

Hoewel dit verzoek dus weinig sympathie had opgewekt, had het wel degelijk het bestaan van grote problemen tot uitdrukking gebracht. Dat ook de Provinciale Staten dit onderkenden, bleek een half jaar later. Toen zetten zij, met vrijwel algemene stemmen, de hoogst uitzonderlijke stap om een verzoekschrift tot de koningin te richten.²⁴⁹ De strekking ervan was, dat de regering – de koningin en het kabinet – in algemene termen gevraagd werd om hulp te bieden bij de noodtoestand waarin de gehele agrarische sector in Friesland terecht gekomen was. Het stuk gaf een dramatische schildering van de economische en sociale gevolgen van de crisis in de landbouw en, nog sterker, de veeteelt. Eerder had de Friesche Waterschapsbond, het samenwerkingsverband van de Friese boezemwaterschappen, al een verzoek om hulp tot de regering gericht. In samenhang met het verzoekschrift aan de koningin deden enkele Statenleden een voorstel om ook op provinciaal niveau een initiatief te nemen. De antirevolutionair T. Nauta, de liberaal D.J. Heeringa, lid van de Vrijheidsbond, het christelijk-historische lid F. Terpstra en de links-liberale burgemeester van Schoterland, J. Falkena, lid van de Vrijzinnig-democratische Bond, wilden onderzoeken welke mogelijkheden er waren om de boezemwaterschappen te ondersteunen.²⁵⁰ Hun voorstel omvatte drie elementen. Zij vroegen een onderzoek naar de schulden die waren aangegaan door boezemwaterschappen die waren opgericht tussen 1 januari 1915 en 1 januari 1932. Daarnaast vroegen zij Gedeputeerde Staten om na te gaan welk bedrag er mee gemoeid zou zijn, als de provincie 0,5% rente over de op dat ogenblik resterende schuld als subsidie over 1932 zou toekennen aan de desbetreffende waterschappen. En tenslotte vroegen zij Gedeputeerden om het verzoekschrift dat de Friesche Waterschapsbond bij de regering had ingediend, te ondersteunen, en om er bij de rijksoverheid op aan te dringen, dat ook die hulp zou geven in de vorm van een bepaald percentage rente over de schuld per 1 januari 1932.

Hun voorstel kwam op 3 februari 1932 in de Statenvergadering aan de orde.²⁵¹ Reeds de discussie over de vraag, hoe het voorstel zou moeten luiden, deed de gemoederen hoog oplopen, nog voordat het voorstel zelf besproken werd. De eerste discussie ging over de vraag of ook de veenpolders in het onderzoek betrokken moesten worden. Een voorstel van die strekking kwam van F. Bokma, strijdbaar als steeds wanneer hij plattelandsbelangen in het geding achtte. Hij werd gesteund door de fractie van de SDAP. Zij betoogden dat ook veenpolders in grote moeilijkheden verkeerden. Nauta, sprekend namens de indieners,

249 Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 12 (wz), p. 30-33 en bijlage EE

250 Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 12 (wz), bijlage GG

251 Arch. PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 153, p. 145-180

sprak dit niet tegen, maar hij betoogde dat de zaak bij de veenpolders geheel anders lag, doordat daar *slikgelden* aanwezig waren. Slikgeld was een belasting die betaald moest worden door verveners naar evenredigheid van de gewonnen hoeveelheid turf. Het op die manier gevormde kapitaal was bestemd om, nadat de vervening beëindigd zou zijn, de gevormde plassen weer in cultuur te kunnen brengen.²⁵² Maar Nauta's voornaamste bezwaar was, dat opname van de veenpolders in het voorstel niet paste in de opzet daarvan. Het belangrijkste deel van het voorstel was het beroep op het Rijk om de in te gaan op het verzoek van de Friesche Waterschapsbond. Om geloofwaardig te zijn tegenover het Rijk zou de provincie moeten laten zien, dat ook zij bereid was om naar de mate van het mogelijke steun te verlenen. Daarop hadden de andere elementen van het voorstel betrekking. Van de veenpolders was in het verzoek van de Waterschapsbond geen sprake. De meerderheid van de Staten volgde Nauta, en de veenpolders bleven verder buiten de bespreking. Het vervolg daarvan ging vooral over de wens van de SDAP-fractie om het gevraagde onderzoek te verfijnen. De fractie wilde wel steun verlenen, maar alleen daar waar het nodig was. Er werden voorbeelden gegeven van situaties waarbij de lasten per hectare in het ene waterschap twintig maal zo hoog waren als in het andere. De SDAP-fractie vroeg daarom, bij monde van K. Sikkema, om per waterschap te onderzoeken hoeveel ingelanden boven een bepaald bedrag in de grondbelasting werden aangeslagen – die zouden dan geen steun nodig hebben – en hoe groot de hypothecaire lasten waren die zij eventueel betaalden. De andere fracties steunden dit niet, omdat zij dat onderzoek moeilijk uitvoerbaar achtten, maar vooral omdat het niet de kleinste boeren zouden zijn, die in de grootste moeilijkheden verkeerden. Bokma bracht daarnaast het argument van de rechtvaardigheid in het geding. Toen de Staten besloten hadden om het boezempeil te verhogen, zo betoogde hij, was te voorzien dat de lage boezemlanden zouden moeten worden ingepolderd. Met de inpoldering van boezemland ging 50% van de waarde daarvan verloren. De peilverhoging was verdedigd met een beroep op het algemeen belang. De betrokken eigenaren hadden in dat belang dus een offer moeten brengen. Dat zij daarvoor niet schadeloos gesteld waren, noemde Bokma onrechtvaardig. Wanneer men grond moest afstaan voor de aanleg van wegen of andere werken, werd de waarde van de verloren grond wel vergoed. Bokma vond het ook onrechtvaardig, dat waar ingelanden in een aantal gevallen uit overwegingen van zuinigheid gekozen hadden voor windbemaling, het provinciaal bestuur hen gedwongen had om elektrische bemaling te nemen. Uiteindelijk werd het voorstel aangenomen zoals het was ingediend: aandrang bij het Rijk om hulp te geven, en een onderzoek van de mogelijkheden die de provincie daarvoor had.

252 Schrijver, *Provinciale wetgeving*, p. 29, 31-32

Een afzonderlijk voorstel van de SDAP-er J. Kolk om bij het in te stellen onderzoek alsnog ook de veenpolders te betrekken, zonder dat daarbij over steunverlening werd gesproken, werd daarna eveneens aangenomen.

*Geen financiële steun van de provincie voor de
boezemwaterschappen*

Het voorstel-Nauta c.s. ging uit van de veronderstelling, dat de rijksoverheid genegen zou zijn om de gevraagde financiële steun te verlenen, als zou blijken dat ook de provincie op dit punt het hare zou doen. Maar dat bleek niet het geval te zijn. Op 14 april 1932 antwoordde de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw afwijzend op de Friese oproep om de waterschappen steun te verlenen.²⁵³ De Friesche Waterschapsbond had het Rijk gevraagd om de waterschappen die in financiële moeilijkheden verkeerden, voor een lange termijn fl. 15 miljoen te lenen tegen een lage rente. De minister schreef, dat de normale kredietverstrekkers dat ook zouden kunnen doen, maar dat de kredietwaardigheid van de belanghebbenden daarvoor ontoereikend was geworden. De objecten waarvoor kapitaal gevraagd werd, leden onder een sterk verminderde productiviteit, aldus de minister. Er was dus geen sprake van een gebrek aan middelen, maar van een gebrek aan kredietwaardigheid. Het verlenen van krediet vond hij niet de juiste remedie om de oorzaken van dat probleem weg te nemen. Daarvoor waren andere maatregelen nodig. De regering dacht daarbij aan directe hulp aan noodlijdende bedrijven en aan verbetering van de handelsbalans. Dat laatste zou de industriële en landbouwbedrijven indirect ten goede komen. Als de bedrijven op deze manier uit de moeilijkheden zouden raken, zouden de waterschappen uiteindelijk ook weer in staat zijn om zich op de normale manier van middelen te voorzien, zo besloot de minister.

Nu er in plaats van het verwachte gunstige antwoord een afwijzing was gekomen, meenden Gedeputeerde Staten dat ook het provinciaal bestuur niet meer behoefde te overwegen, of het iets zou moeten doen.²⁵⁴ Dat gold te meer, omdat bij de maatregelen die de rijksoverheid wél nam, geen beroep werd gedaan op hulp van de provincie. Gedeputeerde Staten hadden daarom het onderzoek waarom Provinciale Staten gevraagd hadden, in de geest van de gevoerde discussie aangepast aan de gewijzigde situatie, zo rapporteerden zij op 29 juni 1932. Provinciale Staten hadden willen weten, schreef het college, of er in verband

253 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 13 (zz), bijlage R, II

254 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 13 (zz), bijlage R

met de crisis aanleiding bestond, “aan sommige of aan alle boezemwaterschappen en veenpolders, óf aan de eigenaren van in die waterschappen en veenpolders gelegen gronden, óf aan degenen die de lasten dier waterschappen en veenpolders [hadden] op te brengen, financiële steun uit de provinciale kas te verstrekken”. Gedeputeerde Staten toonden zich daar geen voorstanders van. Zij vonden dat er sprake was van een willekeurige groep uit de crisisslachtoffers, en zij voorzagen grote problemen bij de uitvoering van zo’n steunactie. Zij gingen in hun betoog vooral uitvoerig in op drie gronden voor een mogelijke steunverlening die in de Statenvergadering waren genoemd.

Er was gesproken over de drukkende hoogte van de lasten die de waterschappen en veenpolders hun ingelanden moesten opleggen, en over de financiële moeilijkheden waarin zij zelf raakten doordat men die lasten niet op kon brengen. Het college betoogde, dat in de heersende crisis niet alleen de waterschapslasten, maar alle lasten zwaar drukten op landbouw en veeteelt, en dat dit ook gold voor andere bedrijfstakken die onder de crisis leden. In het voetspoor van de minister verwachtte het vooral een oplossing door verbetering van de bedrijfsresultaten als gevolg van de overheidsmaatregelen. Gedeputeerde Staten voorzagen alleen een probleem, wanneer de ingelanden van een bepaald waterschap zozeer in gebreke zouden blijven, dat het waterschap of de veenpolder zelf minder kredietwaardig zou worden. Maar deze situatie deed zich nog niet voor, zo meldden zij.

Een tweede reden voor steunverlening die door de Provinciale Staten genoemd was, betrof de provinciale waterschapspolitiek. Gedeputeerde Staten vonden dit een miskennen van de feitelijke gang van zaken. Waterschappen waren vrijwel altijd opgericht op verzoek van de belanghebbenden zelf en met instemming van in ieder geval de meerderheid van de ingelanden. De Staten hadden “niets anders [gedaan] dan een rechtstoestand scheppen, die het mogelijk maakte tot de uitvoering der gewenschte werken, ook tegen den wil van een minderheid, te geraken en die werken bij voortduring in een goeden toestand te onderhouden.” Beter dan met deze woorden van de Gedeputeerde Staten zelf kan niet aangegeven worden, hoezeer de ontwikkeling van het Friese waterschapswezen het resultaat is geweest van toeval en van de afwezigheid van een visie en van samenhangend beleid. Het college vervolgde zijn betoog dan ook met de vaststelling, dat de beslissing over de te maken kosten en de verantwoordelijkheid daarvoor steeds lag bij de ingelanden zelf. En zelfs als dit anders zou zijn, dan zou nog moeten worden aangetoond, dat de uitvoering van de desbetreffende waterschapswerken de betrokken gronden geschaad zou hebben. Dat het rendement van sommige werken niet meer opwoog tegen de lasten ervan, lag niet aan de Staten, maar aan de gewijzigde economische situatie. Als die normaal zou zijn, zou de betaling van de lasten geen problemen veroorzaken, zo verklaarden Gedeputeerde Staten.

De provinciale afstromingspolitiek tenslotte, in de vergadering van de Provinciale Staten genoemd als derde grond voor steunverlening, had volgens het college al evenmin met de actuele crisis te maken. Het zag het noemen van het beleid met betrekking tot het boezempeil vooral, en niet ten onrechte, als een nieuwe poging om degenen die zich door de verhoging van dat peil gedupeerd achtten, schadeloos te stellen. Gedeputeerde Staten vonden dat er niet van schade gesproken kon worden. De eigenaren van de boezemlanden konden geen recht doen gelden op de toestand, die voor de peilverhoging bestond. Integendeel, zoals het woord *boezemlanden* al aangaf, was het “de natuurlijke bestemming” van die gronden, “om afhankelijk te zijn van de ‘grillen’ van dien boezem en van het beleid dat de beheerder van dien boezem meende te moeten voeren”, zo vond het college, dat beschrijving en regelgeving hierbij door elkaar haalde. Bovendien zag het, terecht, ook hier willekeur op de loer liggen bij het beantwoorden van de vraag, welke schulden het gevolg waren geweest van de peilverhoging.

Gedeputeerde Staten kwamen tot de slotsom, dat het voorstel-Nauta c.s. niet het juiste antwoord gaf op de vraag, of en hoe de provincie steun moest verlenen aan de waterschappen in moeilijkheden.

Niettemin gaven zij de gegevens waarom Nauta gevraagd had. De 186 boezemwaterschappen, die waren opgericht na 1 januari 1914 en die waren ingericht tussen 1 januari 1915 en 1 januari 1932, hadden een gezamenlijke schuld van bijna fl. 13 miljoen. Het totaal van de rente die zij over 1932 moesten betalen, beliep ruim fl. 580.000. Voor de 12 veenpolders luiden deze bedragen achtereenvolgens ruim fl. 2,5 miljoen en ruim fl. 116.000. Bij de boezemwaterschappen waren de absolute bedragen het hoogst voor *De Sneeker Oudvaart* – ruim fl. 1,5 miljoen –, *Eernewoude c.a.* – fl. 928.000 – en *De Oosterwierumer Oudvaart* – fl. 636.000 –. Drie van de 186 waterschappen stonden tezamen dus in het krijt voor fl. 3,1 miljoen, bijna een kwart, van de in het totaal fl. 13 miljoen waterschapsschuld. Deze getallen zeggen overigens niet zo veel, omdat zij niet in verband werden gebracht met de grootte van de waterschappen. Waar het uiteindelijk voor de ingelanden om draaide, waren de lasten per hectare. Het college besloot zijn brief met de mededeling, dat de steun aan de boezemwaterschappen waar in het voorstel-Nauta om gevraagd was, over 1932 fl. 64.462 zou kosten. Overeenkomstige toepassing van het voorstel op alle veenpolders zou fl. 12.839 vragen. Het college stelde Provinciale Staten voor, om zijn brief voor kennisgeving aan te nemen, dat wil zeggen, de zaak hiermee als afgedaan te beschouwen.

Provinciale Staten sloten zich hier op 20 juli 1932 in overgrote meerderheid bij aan.²⁵⁵ Men oordeelde verschillend over het betoog van Gedeputeerde Staten,

maar bij de slotsom legde men zich neer. Het voornaamste weerwerk kwam van Bokma en Wuite. Deze laatste stelde vast, dat Gedeputeerde Staten de gelegenheid hadden aangegrepen om de Staten “in te hameren”: “Reken niet op eenigen steun van ons voor crisisaangelegenheden.”

Niettemin probeerde de Friesche Waterschapsbond, waar men had vastgesteld dat de Provinciale Staten bereid waren geweest om steun te geven als de rijksoverheid dat ook gedaan zou hebben, alsnog provinciale steun te krijgen. De bond richtte een verzoekschrift tot de Staten, met het verzoek om het landbouwbedrijf te steunen door subsidiëring van waterschappen met hoge lasten.²⁵⁶ Bovendien werd in een vergadering van de bond een motie aangenomen, waarin de noodzaak van verlaging van de waterschapslasten werd bepleit. Maar de Staten waren niet bereid om de discussie te heropenen. Het adres werd voor kennisgeving aangenomen, en de motie werd afgedaan met de vaststelling, dat zij onjuist was: het bestuur van de Friesche Waterschapsbond was niet bevoegd om te spreken namens de ingelanden van de boezemwaterschappen en veenpolders.

Ook Wuite probeerde het nog een keer. In de winterzitting van 1932 vroeg hij om verlaging van de waterschapslasten door stopzetting van de aflossing van geldleningen door waterschappen en veenpolders in gevallen waarin de rentabiliteit van de bodem ernstig in gevaar was gebracht.²⁵⁷ Daarnaast vroeg hij om op de begroting voor het volgend jaar een post op te nemen voor steun aan veenpolders en waterschappen. Maar ook met dit initiatief werden korte metten gemaakt. Zijn eerste verzoek werd afgewezen omdat dat een zaak voor de rijksoverheid was. Wat de directe financiële steun aan waterschappen of veenpolders betrof, bleven Gedeputeerde Staten op het standpunt staan, dat de provincie die alleen dan zou kunnen overwegen, als het Rijk daarin voor zou gaan.

De Friesche Waterschapsbond

Op 25 januari 1933 voerden Gedeputeerde Staten overleg met het bestuur van de Friesche Waterschapsbond.²⁵⁸ Zij vroegen dat bestuur, dat in dat gesprek opnieuw op steunmaatregelen aandrong, om eens met “een welomlijnd plan” te komen. Zij stelden daarvoor “alle ter provinciale griffie berustende gegevens omtrent de waterschappen en de veenpolders” ter beschikking. Maar een dergelijk plan kwam er niet.

²⁵⁶ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 13 (wz), p. 13, 15

²⁵⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 13 (wz), p. 23, 39-40

²⁵⁸ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 14 (wz), pt. 33, bijlage IJ, p. 3

De *Friesche Waterschapsbond*, die bestaan heeft tot 1997, was opgericht in 1919.²⁵⁹ Het aantal boezemwaterschappen was in de voorafgegane jaren in korte tijd sterk gegroeid. De Bolswarder mr. R. Pollema had daarom in 1915 het initiatief genomen tot de oprichting van het tijdschrift *Waterschapsbelangen* en enkele jaren later van een vereniging, de *Friesche Waterschapsbond*. In 1935 waren daarbij 104 boezemwaterschappen aangesloten. De zeewerende waterschappen hadden hun eigen organisatie. Tengevolge van personele problemen en interne conflicten, en vermoedelijk ook tengevolge van de moeilijke omstandigheden waarin de waterschappen in de jaren '30 verkeerden, bevond de bond zich in deze jaren in ernstige moeilijkheden. Hier moet zeker een deel van de verklaring gezocht worden voor het feit, dat hij niet werd ingegaan op de uitnodiging van Gedeputeerde Staten om met een plan te komen. Een ander deel van de verklaring ligt misschien hierin dat de bond, zeker in de eerste decennia van zijn bestaan, meer gericht lijkt te zijn geweest op dienstverlening aan de aangesloten waterschappen dan op beleidsvorming en beïnvloeding van het provinciale beleid. Daardoor is er twijfel mogelijk aan het vermogen van de toenmalige bond om een dergelijk plan te maken.

Het geval-Eernewoude, 1934

Hoewel de Staten in de zomer van 1932 hadden besloten om geen maatregelen te nemen, werden zij anderhalf jaar later door adressen van het bestuur, en van een aantal ingelanden van het waterschap *Eernewoude c.a.* opnieuw met de problemen geconfronteerd.²⁶⁰ *Eernewoude c.a.* had, zoals bij het onderzoek naar aanleiding van het voorstel-Nauta gebleken was, een schuld van fl. 928.000. Het had een oppervlakte van ongeveer 3400 hectaren. Dat betekent dat de kapitaalschuld fl. 273 per hectare bedroeg. Over heel Friesland bedroeg dat bedrag twee jaar later fl. 74,30, terwijl het landelijk fl. 31,10 beliep bij een gemiddelde rente van 4,2%.²⁶¹ De Eernewouder ingelanden "ernstig begeerende de buitengewoon hoge waterschapslasten te betalen", vroegen het provinciaal bestuur maatregelen te nemen

259 [H.de Raad en J.Hagen] *Inventaris van de Bond van Friese Waterschappen, 1919-1997*. Vooralsnog is deze inventaris alleen in elektronische vorm beschikbaar: [http://www.friesarchiefnet.nl/waterschap/05.Overige archieven/Bond van Friese waterschappen](http://www.friesarchiefnet.nl/waterschap/05.Overige%20archieven/Bond%20van%20Friese%20waterschappen). De *Inleiding* bij deze inventaris geeft een duidelijk overzicht van de geschiedenis van de Bond, die verder in geen gedrukte publicatie geboekstaafd is. Een korte passage over de Bond vindt men bij Ter Haar en Polhuis, *De loop van het Friese water*, p. 119

260 Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 157, p. 3-4

261 D.R. Mansholt, *Beschouwingen over een onderzoek naar de waterschapslasten in Nederland*, 's-Gravenhage (Algemeene Landsdrukkerij) 1941, p. 216

die tot lastenverlichting zouden leiden. Want “de lasten van het waterschap, in een tijd van hoogconjunctuur – in 1916 namelijk – opgericht, [waren] voor het grootste deel der ingelanden, in een tijd als deze van laag conjunctuur, niet te betalen. ... Velen [hadden] de laatste waarschuwing ontvangen om te betalen, bij gebreke waarvan inbeslagname van hun bezittingen [zou volgen].” Het bestuur van zijn kant, “gedrongen door de buitengewone moeilijke omstandigheden waarin zeer velen van de ingelanden van het waterschap [verkeerden], waardoor zij hun omslag niet, of uiterst moeilijk [konden] voldoen, blijkende uit ... requesten aan het bestuur, zoodat weldra talrijke executies²⁶² niet [zouden] uitblijven, tenzij er steun [werd] verleend,” vroeg aan het provinciaal bestuur een of andere vorm van financiële steun, of anders, zo voegde het waterschapsbestuur er ominieus aan toe “gaarne advies ... hoe verder gerechtelijk met de achterstalligen te handelen.”

Commissaris der koningin Van Harinxma²⁶³, de voorzitter van de Statenvergadering, wilde de adressen voor kennisgeving aannemen, omdat er sinds de bespreking van anderhalf jaar tevoren geen enkel nieuw gezichtspunt naar voren was gekomen.²⁶⁴ De Staten waren het daar niet mee eens. Een aantal leden achtte een “executieverbod” wenselijk. De SDAP-er De Boer wilde een motie indienen om er bij de rijksoverheid op aan te dringen spoedig werk te maken van een dergelijk verbod, waarover in de Tweede Kamer al meermalen gesproken was. Bokma wees er op dat de provincie naar zijn mening morele verplichtingen had, omdat “de waterschapspolitiek van de provincie [de ingelanden] in deze toestand [had] gebracht”. Ook het CHU-lid H.A. Jellema wees er op dat “de Staten ... mede verantwoordelijk [waren] voor het groote aantal dure waterschappen”. De antirevolutionair Nauta was het met de geïrriteerde Van Harinxma eens, dat Gedeputeerde Staten het hunne gedaan hadden, en dat de Friesche Waterschapsbond in feite in gebreke was gebleven om met een plan voor een mogelijke oplossing te komen. De communist Roorda voorzag dat de adressanten zouden “zien, dat, [wilden] zij iets doen tegen de dreigende executies, zij [zouden] moeten zorgen om, tezamen met de boerencomité’s, de verkooping te verhinderen ...”, waarop de voorzitter van “opruiming” sprak. De Staten besloten uiteindelijk om de adressen niet voor kennisgeving aan te nemen, maar ze om advies in handen van Gedeputeerde Staten te stellen.

²⁶² *Executies*: beslagleggingen

²⁶³ mr. Pieter Albert Vincent BARON VAN HARINXMA THOE SLOOTEN, Beetsterzwaag 1870 – Olterterp 1954, Commissaris der koningin 1909 – 1945 als opvolger van zijn vader. Over hem o.a.: *Enc. v. Fr.*, p. 343; M. Schroor, “Mr. Pieter Albertus Vincent baron Van Harinxma thoe Slooten (1870-1954). De laatste gouverneur van Friesland” in: *Fryslân* 6 (2000) afl. 2 (juni), p. 8-10

²⁶⁴ Archief PS en GS, 1919-1961, inv. nr. 157, p. 5-14

De voortgang werd in de volgende dagen en weken zeer verward. Van Harinxma probeerde de behandeling van de adressen door procedure-uitspraken in feite tegen te werken. Maar op 13 februari 1934 spraken de Staten toch uitvoerig over de verzoeken vanuit Eernewoude.²⁶⁵

Nu lag er naast de adressen een advies van Gedeputeerde Staten. Die hielden vast aan hun standpunt. Zij verwezen naar wat zij eerder naar aanleiding van het voorstel-Nauta hadden geschreven.²⁶⁶ Zij besloten hun betoog met de uitspraak: “Nu de poging, om de adressen eenvoudig voor kennisgeving te doen aannemen, is mislukt, kunnen wij niet anders dan U voorstellen, op de om advies in onze handen gestelde adressen afwijzend te beschikken en daarmee duidelijk uit te spreken, dat op hulp van de provincie, strekkende tot verlichting van waterschapslasten, niet moet worden gerekend. Deze uitspraak moge hard schijnen, wij gelooven, dat zij onvermijdelijk is en dat zij de beste dienst is, dien de Staten in de gegeven omstandigheden aan de waterschappen kunnen bewijzen.”

Bij de urenlange voorbespreking van dit advies in de afdelingen bleek, dat men de motivering van de afwijzing door Gedeputeerde Staten duidelijk en sterk vond.²⁶⁷ Maar men wilde het daarbij niet laten. Vanuit de afdelingen kwam daarom het eenparige verzoek dat Gedeputeerde Staten “bij de ná 1914 ingerichte waterschappen en veenpolders een onderzoek [zouden] instellen naar de openstaande aanslagen over de laatste drie jaren en naar de reden ... waardoor die achterstand [was] ontstaan”. Jellema stelde bovendien voor om het waterschap Eernewoude c.a. in 1934 en 1935 een provinciale subsidie te geven ter grootte van 10% van zijn exploitatie-rekening, met een maximum van fl. 6200. Maar dat voorstel kreeg vrijwel geen steun in de afdelingen.

De besprekingen in de Statenvergadering begonnen met een uiteenzetting van de sociaaldemocratische gedeputeerde De Jong over de voorgeschiedenis. De zaak was al eerder af en toe in de Statenvergadering aan de orde geweest, toen in 1932 het voorstel-Nauta ingediend was, aldus De Jong. Dat voorstel had drie punten omvat: een onderzoek naar de schuld van jonge boezemwaterschappen, een onderzoek welke kosten een subsidie aan die waterschappen voor de provincie met zich mee zou brengen, en tenslotte aandrang bij de regering op een vorm van steun. De regering had dat laatste geweigerd. Daarop was de conclusie van Gedeputeerde Staten geweest, dat de provincie zich dan ook afzijdig diende te houden op de beide andere punten. De Staten waren het daar mee

265 Archief PS en GS, 1919-1961, inv. nr. 157, p. 177-221 voor de gehele bespreking. De pagina's met de bijdragen van de individuele sprekers worden hierna niet afzonderlijk aangegeven.

266 Archief PS en GS, 1919-1961, inv.nr. 14 (wz), pt. 33, bijlage IJ

267 *Ibid.*

eens geweest. Het was deze voorgeschiedenis, zo vervolgde De Jong, die gedeputeerden er toe gebracht had om te adviseren de onlangs ingekomen adressen uit Eernewoude voor kennisgeving aan te nemen.

Hij gaf aan, waarom hij tegen steunverlening was. De provinciale middelen lieten het niet toe, om meer dan één jaar enige steun te geven. Dat nu zou niets oplossen. Bovendien zou steun aan een waterschap aan alle ingelanden daarvan ten goede komen. Op grond van statistische gegevens betoogde De Jong, dat zeker 84% van de ingelanden der waterschappen aan een bescheiden steun be-
slist geen behoefte had: 20% van het land behoorde aan uitwonende eigenaren, 10% aan instellingen, en 54% aan eigenaren die voor meer dan fl. 2000,- belastbare opbrengst in de grondbelasting werden aangeslagen.

Uit de behandeling in de afdelingen maakte De Jong de gevolgtrekking, dat veel Statenleden van mening waren dat de provincie niet verplicht was om steun te verlenen. De wens die daar geuit was, om uiteindelijk voorlopig alleen een onderzoek in te stellen, toonde in zijn ogen aan, dat de Staten het standpunt van de gedeputeerden dicht waren genaderd. Maar het instellen van het gevraagde onderzoek betekende wel dat men de consequenties aanvaardde, die uit het onderzoek zouden voortvloeien.

De antirevolutionair Van der Meulen, hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*,²⁶⁸ benadrukte het verschil met de situatie van 1932. Toen was het gegaan om steun aan alle waterschappen. Nu ging het om steun in de meest problematische gevallen. Van het Rijk waren geen specifieke maatregelen te verwachten. Daarom waren er in zijn ogen wel redenen aanwezig voor de provincie om een onderzoek in te stellen en om zo mogelijk in te grijpen. Hij plaatste kanttekeningen bij de herhaalde verzekeringen dat de provincie niet aansprakelijk was voor de hoge waterschapslasten. Een formele verantwoordelijkheid was er inderdaad niet, maar een morele wel. Bij de Staten was er een geneigdheid om de waterschapslasten hoger te laten worden. Bovendien had de besluitvorming rond de stichting en de inzet van het boezemgemaal de totstandkoming van een aantal waterschappen in de hand gewerkt. Daarnaast was er de bemoeienis van de Staten met de reglementering van waterschappen, eventueel tegen de wensen van belanghebbenden in. Die bevoegdheid schiep ook een morele verantwoordelijkheid. En tenslotte werden de waterschappen voorgelicht door provinciale deskundigen.

Gevraagd naar een voorbeeld van kostenverhogende voorlichting noemde Van der Meulen het waterschap *Het Suawoudsterveld*. Daar had men goedkope

268 Daniël VAN DER MEULEN, Suawoude 4 maart 1889 – Sneek 20 juni 1935, aanvankelijk onderwijzer. Over hem: *Enc. v. Fr.*, p. 471

houten duikers willen aanleggen. Onder invloed van de provinciale ambtenaar waren dat veel duurdere betonnen duikers geworden.

Van der Meulen zou enige steun van de provincie wel gewettigd achten. Daarom steunde hij het verzoek om een onderzoek.

Ook zijn christelijk-historische medelid de Vries wees op het verband tussen de stichting van het provinciale gemaal en de oprichting van waterschappen. Het gemaal was een zegen voor de provincie. Maar de peilverhoging waartoe het aanleiding had gegeven had er toe genoodzaakt om de lage boezemlanden in waterschappen onder te brengen. Om het gemaal te bekostigen was een heffing van buitengewone opcenten op de grondbelasting ingevoerd. De Friese Waterschapsbond had voorgesteld om die heffing af te schaffen. Daar was hij het niet mee eens. Maar hij wilde wel een deel van die extra opcenten besteden om de financiële gevolgen van de peilverhoging te beperken voor degenen die dat het hardste nodig hadden.

De sociaaldemocraat Sikkema, gepensioneerd onderwijzer uit Zwaagwesteinde, sloot zich aan bij wat zijn partijgenoot, gedeputeerde De Jong had gezegd. Ook hij stond op het standpunt “dat noch rechtens, noch uit billijkheidsoogpunt door waterschappen aanspraak [kon] worden gemaakt op tegemoetkoming uit de provinciale kas.” De gronden in Friesland hadden baat bij het provinciale beleid: het gemaal, de afstromingsbesluiten en de zorg voor de zeedijken. Tot dat provinciale beleid hoorde ook de oprichting van waterschappen. Door dat laatste waren inderdaad “enkele mensen” in moeilijkheden gekomen, maar dat zou zo blijven, “zoolang de grond particulier bezit [bleef]”. Aanvaarding van het voorstel-Jellema zou tot niet te overziene en niet te aanvaarden gevolgen leiden: de waterschappen die na 1914 waren opgericht, en dan alleen die welke meer dan fl. 10,- per hectare aan lasten hieven, waren gezamenlijk per jaar ruim fl. 250.000,- aan rente schuldig. Als de provincie daar een deel van zou gaan dragen zou dat voor haar een zware last zijn, terwijl het voor de ingelanden niet van veel betekenis zou zijn. Maar hij zou zich niet verzetten tegen een onderzoek naar de actuele financiële positie van de waterschappen. Daardoor moesten echter geen verwachtingen worden gewekt, en het mocht er niet toe leiden dat de zaak op de lange baan geschoven werd.

Sikkema's standpunt dat de waterschappen noch naar recht, noch naar billijkheid aanspraak op provinciale steun konden maken, was de antirevolutionair Hoeksma te gortig. Was het verzoek van Eernewoude dan onbillijk? Het waterschap bestond uit laag land, waar men noodgedwongen was overgegaan tot inpoldering, als gevolg van de peilverhoging. Die was ten goede gekomen aan het hoge land, aan de scheepvaart en ook aan de provincie, doordat het

onderhoud van de kanalen nu minder geld vorderde. Hij zou het niet onbillijk vinden als de provincie enige steun verleende. “Want onomwonden [mocht] van dit waterschap [*Eernewoude c.a.*] gezegd worden, dat het zeer zwaar belast [was]”.

De SDAP-er De Boer kwam terug op wat hij in een eerdere vergadering over dit onderwerp gezegd had over het “executieverbod”. Het belang van zo’n verbod was in zijn ogen steeds duidelijker geworden. Hij wilde een motie indienen waarin de Staten er bij de regering op aandrongen snel met een wettelijke regeling op dit punt te komen. Voorzitter Van Harinxma vroeg hem of hij het “aan-nemelijk [achtte], dat de Regeering zoo ver zou gaan, dat de overige ingelanden [moesten] opdraaien voor de nalatigheid in het betalen van de anderen” en of hij “er dan ook bij [wilde] zeggen, hoe die andere menschen schadeloos [moesten] worden gesteld”. Zoals hij al eerder gedaan had, greep Van Harinxma ook nu weer naar het *Reglement van Orde* om de behandeling van deze motie tegen te houden. Naar de oorzaken van zijn verbetenheid bij dit onderwerp kan alleen maar gegist worden. Zijn “strikt formele, legalistische en daarmee tamelijk enge kijk op de maatschappij en de taken van de overheid daarin”²⁶⁹ kan wel de aard, maar niet de toon van zijn tegenstand verklaren.

Evenals anderen was ook het christelijk-historische lid Fricke van mening dat de Staten een verantwoordelijkheid op zich namen, als zij besloten om een waterschap op te richten. Hij vond dat Gedeputeerde Staten zich van de zaak afmaakten, en hij meende dat de meerderheid van de Provinciale Staten daar principieel niet achter stond. Hij betwijfelde bovendien stellig, dat er door Gedeputeerde Staten nooit druk zou zijn uitgeoefend om tot de oprichting van waterschappen te komen.

Dat kon Van Harinxma niet over zijn kant laten gaan. De Statenvergadering was er altijd bij geweest. Had Fricke daar ooit een stem van belang gehoord, om geen waterschappen op te richten? Of kende hij een geval, waarin een waterschap was opgericht tegen de wens van de meerderheid van de ingelanden in? De waterschappen waren niet in nood als gevolg van de provinciale waterschapspolitiek, maar van de economische crisis. Als er al sprake was van een verantwoordelijkheid van de Staten, betrof dat het oproepen van de suggestie dat zij de waterschappen zouden kunnen helpen. Als men die verwachting nog langer zou laten bestaan, zou er helemaal geen omslag meer betaald worden. Tegelijkertijd zou het krediet van de waterschappen worden

²⁶⁹ Schroor, “Van Harinxma”, p. 9

uitgehoud. Het allerbeste dat de Staten voor de waterschappen konden doen, was uitspreken, dat dit een afgedane zaak was. Nu wilden de Staten weer een onderzoek. Van Harinxma ging verder: “De [waterschaps]besturen zullen moeten onderzoeken, om welke redenen de ingelanden niet betaald hebben. Daar hebben zij wel armbezoekers bij nodig. En Gedeputeerde Staten zullen dat moeten verifiëren. Dat is totaal onmogelijk. Wat geeft dit uitstel? Er ligt een stapel papieren; resultaat van een vroeger ingesteld onderzoek. Geen Statenlid ziet er naar om. Tegen den Frieschen Waterschapsbond is gezegd: De gegevens zijn tot Uwe beschikking. Maar er is nooit iemand geweest.” Hij herhaalde dat de beste dienst die de Staten de waterschappen konden bewijzen, was te zeggen: “Redt U zelf.” Van Harinxma wees er op, dat de oprichting van een waterschap bij Koninklijk Besluit goedgekeurd moest worden. In Den Haag kon men dus niet onkundig zijn van de situatie in Friesland.

Dit betoog en lezing van de stukken deden de antirevolutionair Meines concluderen, dat Gedeputeerde Staten niet wilden, omdat zij principieel bezwaar tegen steunverlening hadden. Daarmee was hij het oneens. Maar aan de andere kant wilde hij niet dat alleen Eernewoude steun zou krijgen. Het argument dat de problemen daar geen gevolg waren van de besluitvorming rond het boezempeil, maar van de economische crisis, achtte hij onjuist. Bij de peilpolitiek was aan alle, onderling tegenstrijdige, belangen recht gedaan. De Staten hadden niet gedwongen tot de oprichting van waterschappen. Daarom wilde hij niet spreken over Eernewoude afzonderlijk, maar over de zaak in het algemeen.

Vrijzinnig-democraat Falkena vond dat de Staten zichzelf blameerden. Keer op keer werden er verwachtingen gewekt, die tot niets leidden. Men moest nu het voorstel van de gedeputeerden om niets te doen, aannemen, of men moest een bedrag vaststellen, dat de provincie aan steun zou willen besteden. Hij was er van overtuigd, dat er in Friesland bij niemand beslag zou worden gelegd, alleen omdat hij zijn waterschapslasten niet had betaald. Men zou dan moeten weten of de betrokkenen wel aan hun andere financiële verplichtingen hadden voldaan. Hij was voorstander van een onderzoek, maar tegenstander van het voorstel-Jellema. Het ging niet aan om het waterschap Eernewoude te helpen, nu dat op dit ogenblik ter sprake was, terwijl men in voorgaande jaren vergelijkbare verzoeken om hulp steeds had afgewezen.

Falkena was, behalve burgemeester van Schoterland – dat enkele maanden later, op 1 juli 1934, zou overgaan in de gemeente Heerenveen – ook bestuurder van de *N.V. Ontginningsmaatschappij De Drie Provinciën*. Deze was in 1924 opgericht op initiatief van enkele gemeentebesturen, waaronder dat van Oost-

stellingwerf, waar Falkena toen burgemeester was.²⁷⁰ Enige decennia lang is hij actief geweest ten behoeve van deze cultuurmaatschappij, die belangrijke cultuurtechnische werken heeft uitgevoerd. Het zal vanuit die achtergrond geweest zijn, dat hij met een andere suggestie kwam. Als de provincie Eernewoude, en ook andere waterschappen wilde helpen, kon dat beter door ze op een royale manier te steunen bij de uitvoering van werken dan door financiële hulp. In Eernewoude, 3000 hectaren groot, waren geen wegen te vinden, zelfs geen zandwegen. Als men de wegeaanleg daar zou subsidiëren, zou het waterschap er in de toekomst wel bij varen.

De communist Roorda plaatste, regelmatig geïnterrumpeerd door Van Harinxma, de discussie in een zeer politieke kontekst. Hij wees erop dat hij bij de bespreking in de afdelingen een middel had voorgesteld om de boerenbevolking te helpen. Men moest de regering verzoeken om de Sovjet-Unie te erkennen. Dat zou de boerenbevolking ten goede komen, omdat daar een grote afzetmarkt voor vee was. Verder was er gezegd dat de provinciale financiën geen steunmaatregelen toelieten. Dat was inderdaad het geval als men vasthield aan de politiek die ook de sociaaldemocraten wilden volgen. Maar als men het geld haalde waar het was, was het wel degelijk te vinden.

Roorda wees er op, dat Provinciale en Gedeputeerde Staten naar elkaar wenen, als mede-veroorzakers van het probleem. Daaruit bleek dat men nog niet had begrepen, wat de eigenlijke oorzaak van de crisis was. Die lag “in het tegenwoordige stelsel”. Roorda meende daarom, “dat de nood nog erger [zou] worden, tot men gedwongen [zou] worden, te zamen met de boeren en de arbeiders te zoeken naar een oplossing.” Het ging niet langer op, dat een groep mensen, die zich “een goed burgerlijk bestaan” hadden weten te veroveren, over boeren en arbeiders spraken alsof dat een ander soort mensen was. Gingen zij daarmee door, dan zou de tijd komen, dat die grote categorie van niet-bezitters overging tot daden. Hierop ontnam de voorzitter hem wegens “opruiming” het woord.

H.A. Jellema, de indiener van het voorstel om het waterschap gedurende twee jaar een subsidie te geven, zette zijn beweegredenen uiteen. Er was een morele verplichting voor de provincie tot steunverlening. Hij bracht de oprichtingsgeschiedenis van het waterschap Eernewoude c.a. in de herinnering. Daaruit bleek volgens hem dat er druk was uitgeoefend om het waterschap op te richten en de werken uit te voeren. Hij haalde ook enkele andere zaken aan, die volgens hem *feiten* waren. Volgens de voorzitter waren dat echter *legenden*. Eernewoude was in de ogen van Jellema verder een geval apart, omdat het waarschijnlijk het

270 *Enc. v. Fr.*, p. 267

enige boezemwaterschap was, waarvan de begroting en de jaarrekening goedgekeurd moesten worden door Gedeputeerde Staten. Die kenden de financiële positie dus precies. Al bij de oprichting van het waterschap, in de jaren 1915 – 1916, was voorspeld, dat het waterschap het op den duur niet zonder financiële steun zou kunnen redden.

De vrijzinnig-democraat Wuite, na eerder vervener, boer en voorzitter van de Friesche Maatschappij van Landbouw te zijn geweest nu burgemeester van Smallerland²⁷¹, had in het verleden enkele malen op steun aangedrongen. Dat hadden de Staten niet gewild. Hij was tot de overtuiging gekomen dat “van de Staten in hun tegenwoordige samenstelling voor de waterschappen en veenpolders niets [was] te verwachten”. Hij zou dan deze keer ook geen poging doen om een steunmaatregel uit te lokken. Wel deelde hij de opvatting van zijn ambt- en fractiegenoot Falkena, dat eventuele plannen van het waterschap Eernewoude om wegen aan te leggen, krachtig gesteund zouden moeten worden.

De sociaaldemocraat Ijtsma was het daar niet mee eens. Hij was tegen het verlenen van steun voor ontginningswerken in de waterschappen. Dat lag tot dusverre op het gebied van het Rijk, en daar kon het beter blijven.

Plattelandsbonder F. Bokma daarentegen vond wel dat Eernewoude gesteund moest worden. Hij meende, anders dan Gedeputeerde Staten, dat eerst de provincie zou moeten helpen, en dat dan het Rijk wel zou volgen. Dit kwam hem te staan op een aantal schampere opmerkingen van Van Harinxma. Bokma liet zich niet van zijn stuk brengen en sprak er zijn verbazing over uit “dat [CHU-gedeputeerde] de heer Okma in zijn verderfelijke waterschaps- en afstroomingspolitiek steeds door de Staten [was] gesteund.” Hij had steeds gewaarschuwd tegen het oprichten van waterschappen en de inpoldering van boezemlanden. De huidige moeilijkheden waren voorzienbaar geweest. Zij waren geen gevolg van de economische crisis. In het verleden bracht het boezemland een huur op van 5 tot 10 gulden per pondemaat, dat is 14 tot 27 gulden per hectare. Het was onverantwoordelijk op zulk land een last te leggen van 40 gulden per hectare. Er was steeds bedreigd met peilverhoging, en daardoor waren de eigenaren van boezemland gedwongen geweest om dat in te polderen. Van Harinxma wees hem er op dat na wat Bokma de *peilverhoging* noemde, de boezemstand in juli nog nooit hoger dan 15 centimeter boven FZP was geweest. Bokma herhaalde dat bedreigd was: “Polder in, want wij verhoogden het peil”. Hij kwam vervol-

271 *Enc. v. Fr.*, p. 703

gens terug op wat Van Harinxma *legenden* had genoemd, en hij wilde de rol van de voorzitter van het waterschap, ds. Offerhaus, predikant te Eernewoude, ter sprake brengen. Daarvoor kreeg hij de kans niet, want Van Harinxma had daar geen goed woord voor over. Dit alles ging gepaard met grote emoties.

Bokma voorzag dat het voorstel-Jellema geen kans van slagen had. Hij zou toch voor stemmen. Hij las uit de stukken, “dat de menschen uit *Eernewoude c.a.* met ledige handen naar huis [zouden] worden gezonden.” Hij hoopte, “dat hen dat niet [zou] ontmoedigen, maar dat zij een volgenden keer terug [zouden] komen, met hun broeders uit den Haskerveenpolder, de Deelen, enz.”.

Bij de beantwoording van de gemaakte opmerkingen ging T. Nauta, die het samenvattende verslag van de bespreking in de afdelingen had opgesteld, in op de opmerkingen van Falkena en Wuite. Die gaven volgens hem slechte raad. Want als het waterschap Eernewoude werken zou gaan uitvoeren, dan zou er, hoe ruim de provincie en eventueel het rijk ook subsidieerden, toch altijd een zeker bedrag ten laste van het waterschap blijven komen. En dat zou door een verhoogde omslag gedekt moeten worden. De afdelingen gingen, zo betoogde Nauta verder, vrijwel eenparig voor een groot deel mee met het college van Gedeputeerde Staten. Dat nam met zijn afwijzing een sterk en aannemelijk standpunt in. Maar ondanks die instemming konden de Staten niet zeggen: “Wij bemoeien ons niet met de waterschappen, ook al verkeerden zij in nood”. Het was niet in strijd met de wet als de Staten meenden, dat er iets gedaan moest worden. Van Harinxma was het op staatsrechtelijke gronden ook hiermee oneens. Nauta verdedigde de instelling van het gevraagde onderzoek. Als op grond daarvan zou blijken, hoe er precies geholpen zou kunnen worden, dan was zijn fractie, de antirevolutionaire, daar toe bereid.

Gedeputeerde Okma was het in hoofdzaken met Nauta eens. Anderhalf jaar geleden hadden de Staten besloten dat de provincie geen steun zou verlenen, als het rijk dat niet ook zou doen. De minister had nu laten weten, dat ook deze keer van hem geen steun te verwachten was. De situatie die vorige maal had geleid tot een afwijzing, bestond dus onverminderd voort.

Om nog eens duidelijk te maken hoe de situatie vroeger geweest was, citeerde Okma uit de rede die ds. Offerhaus had gehouden bij de ingebruikneming van het elektrische gemaal te Eernewoude.²⁷² Daaruit trok hij, in tegenstelling tot Bokma, de conclusie dat de stichting van het gemaal en “het aan banden leggen van den boezem” de toestand had verbeterd, ook voor de lage landen. Voor die tijd waren er in juli dikwijls boezemstanden geweest van 50 centimeter boven

272 Hierboven aangehaald, p. 12

FZP, zodat het gewas verloren ging. Die situatie, niet de druk van het provinciaal bestuur, had de behoefte aan inpoldering doen ontstaan. De provincie was ook niet betrokken geweest bij de inpoldering van *Eernewoude*. In zijn rede had ds. Offerhaus aangegeven dat een commissie uit de ingelanden een opzichter had opgezocht om plannen te maken. Okma concludeerde dat men de nood van de waterschappen dus ook los van de peilpolitiek kon zien.

Hij herhaalde wat ook al eerder gezegd was: het waren niet alleen Gedeputeerde Staten die de waterschappen niet wilden helpen, het waren ook de Provinciale Staten die nu andermaal tot de conclusie kwamen dat dat niet kon. Men moest geen ongegronde verwachtingen wekken. Daarvan was alleen maar een slechte uitwerking op de betaling van de omslag te verwachten.

Het voorstel vanuit de afdelingen, om Gedeputeerde Staten te verzoeken om een onderzoek in te stellen naar de aanslagen over de laatste drie jaren die nog open stonden bij de waterschappen en veenpolders die ná 1914 waren ingericht, en naar de oorzaak van die achterstanden, werd bij de stemming aan het slot van het debat aangenomen met 23 tegen 13 stemmen. Fractie-organisatie en fractie-discipline waren nog niet sterk ontwikkeld. Dat blijkt ook uit het stemgedrag. Voor stemden de hele fractie van de SDAP, het grootste deel van de ARP-fractie, een van de twee leden van de R.K.Staatspartij, en de eenpersoonsfracties van Plattelandsbond en communisten. Tegen stemden het grootste deel van de CHU-fractie, de leden van de Vrijheidsbond, en het merendeel van de Vrijzinnig-Democraten. Het voorstel-Jellema werd verworpen met 31 tegen 5 stemmen.

Het *geval-Eernewoude* illustreert heel duidelijk dat de oprichting van een waterschap voor de ingelanden een lastenverzwaring, en soms een aanzienlijke, met zich meebracht. Dat wordt door geen van de deelnemers aan de discussie bestreden. Zij verschillen wel met elkaar van mening over de rol van de provincie. Die rol was tweevoudig: rechtstreeks, door het uitoefenen van druk op ingelanden om tot bepoldering in waterschapsverband over te gaan, en indirect, maar misschien wel doeltreffender, door de feitelijke verhoging van het boezempeil. Sommigen menen dat die rol van doorslaggevend belang geweest is, anderen laten zich daar niet over uit, of achten die invloed van minder belang. En voor alle discussiedeelnemers was het nog steeds een vanzelfsprekend uitgangspunt, dat een waterschap alleen behoorde te worden opgericht op verzoek, of tenminste met instemming van het merendeel van de belanghebbende ingelanden. De gedachte dat de provinciale overheid hier eigen inzichten over de bestuurlijke inrichting van de provinciale waterhuishouding tot gelding zou kunnen brengen, was hen vreemd.

Het wekt geen verrassing dat in dit klimaat, waarin in feite geen plaats was voor initiatieven van de overheid, een voorstel om te onderzoeken “of en zoo ja, in hoeverre van overheidswege de noodige voorzieningen moe[s]ten worden getroffen ter verbetering van het ingepolderde boezemland”²⁷³ bij voorbaat kansloos was. Het voorstel kwam, in december 1934, uit de fractie van de SDAP. Woordvoerder H. de Boer betoogde, “dat na de inpoldering het eigenlijke werk nog moest beginnen, om uit dat land te halen wat er in zat.”²⁷⁴ Particulieren konden dat, zo zei hij, in het algemeen niet bekostigen, omdat dat in het begin te veel kosten met zich meebracht. Waterstaatkundig was de toestand van de ingepolderde boezemlanden in orde, omdat “de boezemlanden vrij algemeen binnen waterschapsverband [waren] gebracht en meest in winterpolder [lagen]”. Maar de cultuurtoestand liet nog van alles te wensen over. Het waren, aldus De Boer, maatregelen van de Statenvergadering geweest, die de onproductieve toestand hadden bewerkstelligd waarin de ingepolderde boezemlanden nu verkeerden. Dat schiep verplichtingen voor het provinciaal bestuur, vond hij. Maar het voorstel van de sociaaldemocraten werd gesmoord onder procedurele en andere formele bezwaren.²⁷⁵

De waterschapslasten

Niet alleen in Friesland leefde het gevoel, dat de waterschapslasten hoog waren, en dat zij met name te zwaar op de agrarische sector drukten. Ook de landelijke landbouworganisaties stelden dit aan de orde. In 1933 richtten zij daarover een verzoekschrift aan de regering. Zij stelden daarin de vraag, of de mate waarin de verschillende takken van bedrijf bijdroegen aan de waterschapslasten nog wel overeenkwam met hun betekenis voor de nationale economie, en of het landbouwbedrijf daarbij niet onevenredig zwaar belast werd.²⁷⁶ Zij vroegen een onderzoek daarnaar. Dat onderzoek kwam er. Het werd opgedragen aan ir. D.R. Mansholt²⁷⁷ die verbonden was aan de Cultuurtechnische Dienst. Deze publiceerde tussen 1936 en 1940 een reeks gedegen rapporten over de situatie in elk van de toenmalige elf provincies, en in 1941 een samenvattende studie over

273 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr.159, p.14

274 Het betoog van De Boer: *ibid.*, p. 14-19

275 Het voorstel en zijn gehele behandeling: *ibid.*, p. 14-22, 32-44

276 D.R. Mansholt, *De waterschapslasten in de provincie Friesland*, 's-Gravenhage (Algemeene Landsdrukkerij) 1939, p. 5

277 Dr.ir. Derk Roelf MANSHOLT, 's-Gravenhage 3 april 1906-Davos (Zwitserland) 27 februari 1967

de situatie in heel Nederland.²⁷⁸ Zijn studie over Friesland verscheen in 1939 als vierde in de reeks. In de voorafgegane jaren had hij de situatie in de aangrenzende provincies onderzocht: Drenthe (1936), Groningen (1937) en Overijssel (1938). De baaierd van cijfers en andere gegevens die hij verzamelde, maakte een goede vergelijking tussen Friesland en de andere provincies mogelijk. Op grond van de bedrijfsuitkomsten bepaalde hij voor elke provincie een “toelaatbare” druk van de waterschapslasten.²⁷⁹ Daaronder verstond hij de verhouding tussen die lasten en de pacht prijs van de grond. Voor de vier noordelijke provincies kwam hij tot een toelaatbare druk van 15%, de beide Hollanden gingen vooraan in belastbaarheid, met achtereenvolgens 35% voor Noord- en 30% voor Zuid-Holland. De gemiddelde toelaatbare druk voor het hele land bedroeg in deze benadering 20%. Mansholt vergeleek de situaties van vóór de economische crisis met die in de jaren 1933 tot en met 1935. In de periode van 1924 tot en met 1929 waren er in Friesland 11.000 hectaren grond waarvoor de waterschapslasten de toelaatbare druk van 15% overschreden. Dat komt overeen met 4,4% van de totale oppervlakte van de provincie. In de jaren 1933 tot en met 1935 was dit aantal toegenomen tot 67.000 hectaren, 24,7% van het totale oppervlak. Landelijk steeg het aantal hectaren met een hogere druk dan toelaatbaar in dezelfde tijd van 4,0% naar 13,4%. Alleen in Zeeland was een met Friesland vergelijkbaar aantal hectaren in de jaren 1933 tot en met 1935 te zwaar belast: 21,3% van de totale oppervlakte.

In Friesland ging het in het onderzochte jaar 1935 in het totaal om 296 waterschappen. In heel Nederland waren dat er 2652.²⁸⁰ Omdat de waterschappen in het onderzoek in de eerste plaats benaderd werden als lagere overheden die tot belastingheffing bevoegd waren, werden zij er alle in betrokken, onafhankelijk van hun specifieke taak. In de Friese groep treft men dus naast de 221 waterschappen en veenpolders die zich uitsluitend of voornamelijk met de afwatering van gronden bezig hielden, ook de 23 toen bestaande zeeverende waterschappen, 46 wegwaterschappen en 6 brugwaterschappen.

Het aantal hectaren dat in Friesland in het geding was, bedroeg 270.555. Maar omdat 126.128 hectaren, bijna 47%, in meer dan één waterschap lagen, bedroeg het aantal belaste hectaren 396.683. Vergelijkbare situaties trof men overigens aan in alle provincies: landelijk lag zelfs 59% van de gronden in meer dan één waterschap.

Mansholt stelde overigens ook vast, dat een deel van het lastenprobleem veroorzaakt werd door de manier waarop een en ander in Friesland georganiseerd was: “Mede als gevolg van een zekere eigengereidheid van den Fries

278 Mansholt, *Waterschapslasten Nederland*

279 Mansholt, *Waterschapslasten Nederland*, p. 72, tabel

280 Mansholt, *Waterschapslasten Nederland*, p. 38-39, tabel

maakt de ontwikkeling van het Friesche waterschapswezen een min of meer chaotischen indruk. Voor allerlei speciale belangen werden waterschappen opgericht, terwijl voor andere belangen ... weer nieuwe waterschappen in het leven werden geroepen. ... Dit remt de totstandkoming van werken in groot verband.”²⁸¹

De klachten die in de jaren '30 tegenover en binnen de Staten van Friesland werden geuit over toegenomen en drukkende lasten, wortelden dus niet alleen in de beleving van de betrokkenen. Zij worden ook door cijfers ondersteund. Als men Mansholt's analyse overneemt, was in 1929 een op de twintig hectaren meer dan “toelaatbaar” belast. In de jaren 1933 tot en met 1935 was dat er een op de vier.

Toch gingen de inpolderingen en de technische verbetering bij de waterschappen gestaag door, ondanks de economische problemen. Hoofdingenieur Wouda had becijferd, dat er in 1929 nog 8000 hectaren boezemland zouden liggen, waarvoor geen inpolderingsplannen bestonden.²⁸² Tien jaar later was de oppervlakte van de onbemalen graslanden – niet alleen boezemland, maar ook zomerpolders – die een hoogteligging hadden tussen 0,15 m. + FZP en 0,50 m. + FZP niettemin teruggebracht tot ruim 4000 ha.²⁸³ Ook de aard van de bemaling veranderde. Windbemaling, al dan niet gecombineerd met andere vormen van bemaling, bezette nog steeds een belangrijke plaats. Maar daarnaast was er een sterke groei van de elektrische bemaling.²⁸⁴ Het vriendelijke tarief dat gold voor elektriciteit voor bemalingsdoeleinden zal daar zeker toe hebben bijgedragen. Daarnaast lijkt de indruk op zijn plaats, dat het provinciaal bestuur bij de oprichting van waterschappen druk uitoefende om elektrische bemaling toe te passen.²⁸⁵

281 Mansholt, *Waterschapslasten Nederland*, p. 17

282 Hierboven, p. 365

283 Mansholt, *Waterschapslasten Friesland*, p. 17

284 Van de Ven, *Leefbaar Laagland*, p. 317-318; Mansholt, *Waterschapslasten Friesland*, p. 17

285 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 153, p. 169: “Meermalen ook is het gebeurd, dat waterschapsingelanden ... windbemaling verkozen, doch dat zij gedwongen werden elektrische bemaling te nemen”. Uit deze zin is niet duidelijk, wie de dwang uitoefende: dat zou ook de meerderheid van andere ingelanden hebben kunnen zijn. Maar gezien de context waarin deze zin werd uitgesproken, ligt het voor de hand om aan het provinciaal bestuur te denken.

Kaart 5 *De veenpolders en in de tekst genoemde zee- en IJsselmeerwerende waterschappen in 1954*

5.3 De concentratie van de boezemwaterschappen, 1956-1977

Polders en boezemwaterschappen rond 1950

Ten behoeve van het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* werd een zeer nauwkeurige inventarisatie gemaakt van de polders en boezemwaterschappen.²⁸⁶ Van al deze gronden werden gegevens bijeengebracht betreffende de oppervlakte, de ligging en de bemaling volgens de stand van zaken op 1 januari 1952.

De resultaten van de inventarisatie zijn als volgt samengevat.

	Electrisch ha.	"Ruwolief" [Diesel] ha.	Stoom ha.	Wind ha.	Totaal ha.
Veenpolders					
a. winter	21.111	900	7.237	1.556	30.804
b. zomer	63	–	–	–	63
Boezemwaterschappen					
a. winter	70.068	3.629	2.874	32.688	109.259
b. zomer	753	43	230	1.754	2.780
Particuliere polders					
a. winter	7.562	4.120	–	28.674	40.356
b. zomer	374	11	–	744	1.129
Groningen					
a. waterschappen	2.624	–	929	1.302	4.855
b. part. polders	434	–	–	34	468
Totaal	102.989	8.703	11.270	66.752	189.714

Overzicht van het oppervlak van de bemalen gronden die op 1 januari 1952 loosden op Frieslands boezem

Ontleend aan: *Rapport Bemaling Frieslands boezem*, bijlage 50

De Groninger gronden niet meegerekend, maalden in het totaal 184.391 ha. uit op de boezem. Het totale oppervlak van het Friese vasteland, met inbegrip van het binnenwater, maar nog zonder het toenmalige Lauwerszeegebied, bedroeg circa 320.000 ha.

Van deze 184.391 ha. lagen er 41.485 in de in het totaal 963 particuliere polders. Het begrip *particuliere polder* wordt in het overzicht gebruikt voor elke polder buiten waterschapsverband, dus ook voor de een-mans-polders. De ge-

²⁸⁶ *Rapport Bemaling, III: Overzicht van de bemalen gronden welke lozen op Frieslands boezem.*

middelde grootte van een dergelijke polder bedroeg 43 ha. De spreiding in oppervlak was echter groot. Aan de ene kant van het spectrum vindt men de Oosthemmer polder, 1558 ha. groot, nog door windmolens bemalen, in grootte gevolgd door de polder Nieuw Kruisland, 660 ha. groot, voor de helft electrisch en voor de andere helft eveneens nog door windmolens bemalen. Aan de andere kant treft men 7 polders van 1 ha., waarvan 1 zomerpolder, alle bemalen door een windmotor, en 17 polders van 2 ha., alle op één na eveneens bemalen door een windmotor. De uitzondering was een polder die elektrisch bemalen werd. Er waren 84 particuliere polders van 100 ha. of meer. Zij omvatten tezamen ruim de helft van het totale areaal van particuliere polders: 22.708 van de 41.485 ha. Van dat totale areaal was nog 1.129 ha. zomerpolder.

Het valt op dat van het totale oppervlak aan particuliere polders nog 29.418 ha., dat is bijna 71%, door windbemaling droog werd gehouden. Dat percentage is voor de gronden in waterschapsverband veel lager. Het is opvallend, maar niet verwonderlijk. Windbemaling was de goedkoopste vorm van bemaling. Zolang men daarmee kon volstaan, hoefde men geen waterschap op te richten om de bemaling te bekostigen. Maar wanneer er kostbaarder werken dan windmolens of windmotoren nodig werden, was de oprichting van een waterschap al snel noodzakelijk. En omgekeerd, wanneer een waterschap werd opgericht, dan moest er een plan voor de waterhuishouding worden gemaakt en uitgevoerd; daar hoorden dan vaak ook moderne bemalingswerktuigen bij.

Er waren op de peildatum 240 boezemwaterschappen die afwaterden op Frieslands boezem. Hun gezamenlijke totale oppervlak bedroeg 112.039 ha., waarvan er 2.780 alleen 's zomers bemalen werden. De gemiddelde grootte van een waterschap was dus bijna 467 ha. Dat is weliswaar een andere schaalgrootte dan bij de particuliere polders te zien is, maar toch te klein om als draagvlak te kunnen dienen voor de bekostiging van omvangrijke werken. Bovendien treedt ook hier, evenals bij de particuliere polders, een aanzienlijke spreiding in grootte op. Van de waterschapsgronden werd inmiddels 70.821 ha., ruim 63%, elektrisch bemalen, maar bijna 31%, 34.442 ha., was nog altijd aangewezen op de weersafhankelijke windbemaling.

Bij de 11 veenpolders werd van de in het totaal 30.804 ha. een vergelijkbaar gedeelte van het oppervlak elektrisch bemalen. Het ging daar om 21.111 ha., die ruim 68% van het totaal vormden. Maar anders dan bij de waterschappen, was het hier stoombemaling die het overgrote deel van de overige gronden droog hield. Dat was het werk van de gemalen in twee veenpolders, de *Polder van het 4^e en 5^e Veendistrict* en de *Haskerveenpolder*.²⁸⁷ Eerstgenoemde polder, 3837 ha. groot, werd al bijna 100 jaar door stoom bemalen. Het daar in 1858 geplaatste

287 Over deze polders: J.Hagen, *Waterschappen Boarnferd*, resp. p. 108 e.v. en p. 81 e.v.

gemaal was het tweede stoomgemaal in Friesland geweest. In de Haskerveenpolder ging het om 3400 ha. Tezamen besloegen zij ruim 23% van de bemalen oppervlakte van de veenpolders.

Meningen over het waterschapsbestel

In het voorgaande is getoond, hoe de totstandkoming van waterschappen in Friesland tot in de jaren 1950 plaatsvond zonder noemenswaardige sturing door de provinciale overheid. Bij zijn onderzoek naar de waterschapslasten in Friesland vermeldt Mansholt dan ook regelmatig, dat bepaalde gegevens niet beschikbaar waren als gevolg van de “algemeen in Friesland naar voren komende wensch om de waterschappen zooveel mogelijk vrij te laten, welke het provinciaal bestuur heeft geëerbiedigd.”²⁸⁸ En verder schrijft hij over de Friese situatie: “Daarnaast is het waterschapswezen ingewikkeld, doordat een groot aantal waterschappen gedeeltelijk dezelfde gronden omvatten, terwijl in vele waterschappen een systeem van omslagheffing naar direct belang bij afzonderlijke werken bestaat. Afgezien van de kwestie van ingewikkelder administratie en hogere kosten heeft dit systeem een onjuist uitgangspunt, omdat de ervaring leert, dat een verdeling van de totale waterschapsuitgaven over alle gronden tot besparingen bij den aanleg en betere instandhouding der werken leidt...”²⁸⁹

In 1948 wordt in de overigens zeer ambtelijke toelichting bij de waterstaatskaart over de situatie niet zonder ironie opgemerkt: “De binnenlandse waterstaat is in Friesland altijd zeer ingewikkeld geweest en is dat nog. ... Dit heeft geleid tot het ontstaan van vele waterschappen met dikwijls zeer verschillende hoofdwerkzaamheid ... welke veelal in en door elkaars gebied liggen en alle een vrij grote zelfstandigheid bezitten. Deze sterke neiging tot decentralisatie, zozeer overeenkomende met het Friese volkskarakter, heeft geleid tot een voor Nederland unieke toestand. Ofschoon bijna al deze waterschappen tenslotte afwateren op één grote boezem ... bestaat er niettemin geen centraal waterschap ... doch berust de regeling van de binnenlandse waterstaat bij het provinciale bestuur. Ten einde als het ware zelfs iedere schijn van centralisatie te ontgaan, berust deze regeling niet op een wet of besluit, doch geschiedt volgens overgeleverd recht.”²⁹⁰

²⁸⁸ Mansholt, *Waterschapslasten Friesland*, p. 74

²⁸⁹ *Ibid.*, p. 47-48

²⁹⁰ *Beschrijving waterstaatskaart*, p. 25

Gezien deze lappendeken van onafhankelijk optredende waterschappen, polders en oningedeelde gronden die Friesland in de jaren '50 in waterstaatkundig opzicht vormde, is het niet verrassend, dat het waterschapsbestel als zodanig in deze jaren steeds meer in de aandacht kwam te staan.

De noodzaak om daar iets aan te doen, werd voor het eerst verwoord in een rapport dat de *Ontwateringscommissie* van de *Friesche Maatschappij van Landbouw* in juli 1948 uitbracht.²⁹¹ Als een van de maatregelen die zouden kunnen leiden tot een betere boezembeheersing wordt daar de oprichting en concentratie van waterschappen genoemd. De opstellers van het rapport signaleren dat het oprichten van waterschappen in Friesland “vrij stroef” gaat, omdat men “zeer bevreesd is voor de kosten verbonden aan een waterschap”. Concentratie van waterschappen zou kunnen bewerkstelligen dat opvaarten en vaarten tussen de polders zouden kunnen worden afgedamd. Daardoor zou een grote lengte aan dijken kunnen vervallen. De risico's van overstroming, en de noodzaak tot onderhoud zouden dienovereenkomstig verminderen. Combinatie van middelen zou ook de mogelijkheid geven beter geschoold personeel aan te stellen. Het rapport was ondertekend door rijkslandbouwconsulent ir. K.I. de Haan en door H.L. Dedden, die zowel voorzitter was van de Friesche Maatschappij van Landbouw als van het waterschap *De Linde*. Beiden deelden klaarblijkelijk een aantal inzichten en opvattingen, want in dezelfde maand als waarin het rapport van de Ontwateringscommissie verscheen, hield De Haan in Wolvega, op initiatief van het waterschap De Linde, een voordracht voor dat waterschap en inliggende en aangrenzende waterschappen. Hij eindigde met de conclusie: “dat er gestreefd moe[s]t worden naar sterke samenvoeging van kleinere waterschappen tot grotere complexen, waardoor in de eerste plaats belangrijke bezuinigingen kunnen worden verkregen op de uitgaven, maar waarbij tevens goed onderlegde technische ambtenaren kunnen worden aangesteld ter voorlichting en hulp van het Bestuur.”²⁹² A. Schrijver, het hoofd van de afdeling waterstaatszaken van de provinciale griffie, die samen met ir. Walther op verzoek van commissaris Linthorst Homan “als toehoorder” bij die bijeenkomst aanwezig was, zei daar, dat hij “meende te weten dat G.S. in principe de kant van concentratie wel uit wilden...”.²⁹³ Gerbrandij reageerde daarop achteraf intern: “Dat is voor mij nog maar de vraag”. Zijn collega, de antirevolutionaire gedeputeerde Haan – tot 1950 lid van Gedeputeerde Staten – schreef: “Van dat principe weet ik niet. Als de voordelen niet groter zijn dan referent liet zien, moet men niet in historisch gegroeide toestanden ingrijpen.”, waarop Hoogland antwoordde:

291 Ook hierboven, p. 217-218

292 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag i

293 *Ibid.* De identificatie van Schrijver en de gedeputeerden berust op herkenning van hun parafen.

“Men moet de voordeelen niet enkel zien naar de paar cijfers welke inleider noemde. Het verkorten van de kaden en de verbetering van de waterstaatkundige toestand maakt mij groot voorstander van concentratie. Dit moet echter met zorg en geleidelijk geschieden. We moeten deze zaak maar eens spoedig in het College bespreken.”²⁹⁴ Of dit laatste gebeurd is, is niet na te gaan, maar het heeft in elk geval geen gevolgen gehad.

De Haan drong in zijn optredens naar buiten niet alleen aan op concentratie van de bestaande waterschappen, maar ook op de vorming van waterschappen waar die nog niet bestonden. Op de jaarvergadering van de Bond van Friese Waterschappen, op 11 maart 1954, waar gesproken werd over *waterbeheersing*²⁹⁵ betoogde hij, dat “de voorzieningen voor een betere waterbeheersing ... in een waterschapsverband tot uitvoering [moesten] komen.”²⁹⁶

Aandacht bij de Provinciale Staten

Ook bij de Provinciale Staten ontstond er aandacht voor de ontoereikendheid van het bestaande waterschapsbestel. In de winterzitting-1953 van de Provinciale Staten stond een voorstel tot wijziging van het reglement van de Polder van Oost- en Westdongeradeel op de agenda. In de toelichting daarbij stond dat de “technische en administratieve verzorging van de waterschapsbelangen door [dit] grote waterschap ... beter [konden] worden behartigd dan door kleine waterschappen”.²⁹⁷ Deze opmerking was voor de antirevolutionair Runia aanleiding om bij de behandeling van de provinciale begroting voor 1954 aan Gedeputeerde Staten te vragen om mogelijkheden te scheppen “om te komen tot meer coördinatie in administratie en opzicht der verschillende kleine waterschappen, teneinde door een meer uniforme regeling de kosten omlaag te krijgen”.²⁹⁸ Gedeputeerde Staten zouden dit moeten doen op een “zeer wijze, vaderlijke manier”, want de zelfstandigheid van de waterschappen en hun besturen zou niet mogen worden aangetast.

Bij zijn antwoord zei gedeputeerde Gerbrandij, dat er al in deze richting gewerkt werd.²⁹⁹ Een concreet antwoord was niet mogelijk, want Gedeputeerde Staten handelden van geval tot geval verschillend. Zij moesten daarbij ook be-

²⁹⁴ *Ibid.*

²⁹⁵ Ook hierboven, p. 116

²⁹⁶ *Friesch Landbouwbld*, 19 maart 1954, p. 192

²⁹⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 187, p. 117

²⁹⁸ *Ibid.*, p. 116-117

²⁹⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 187, p. 130-131

grip hebben voor de autonomie van de waterschappen. Hij noemde als enige concrete feit, dat er naar gestreefd werd om waterschapssecretarissen en –opzichters die bij een bepaald waterschap geen volle dagtaak hadden, ook te doen aanstellen bij andere waterschappen. Daardoor was er bij heel wat kleine waterschappen een secretaris die voor drie tot vier waterschappen werkte. Gedeputeerde Staten zouden dit blijven stimuleren, want zij achtten dit goed voor de kwaliteit van het werk en voor de beperking van kosten bij de waterschappen.

De spreker, Harmen Martens Gerbrandij, was lid van de Christelijk-Historische Unie.³⁰⁰ Van oorsprong veehouder te Nijland, werd hij na de Tweede Wereldoorlog al snel voltijds-bestuurder. Hij was voorzitter of bestuurslid van verschillende agrarische organisaties. Bij beraadslagen in de Statenvergaderingen verwees hij graag naar zijn agrarische achtergrond. Maar in de eerste plaats was hij gedeputeerde. Toen de Provinciale Staten in juli 1946 voor het eerst na de oorlog weer bijeenkwamen, was Gerbrandij een van de nieuwe leden. Hij werd meteen gekozen als lid van Gedeputeerde Staten, een functie waarin hij in mei 1945 al was benoemd door het Militair Gezag. Hij zou die vijfentwintig jaar blijven bekleden. Gedurende deze hele periode had hij onder andere zowel de zeewerende als de boezemwaterschappen in zijn portefeuille. Met kenmerkende instemming citeerde hij in 1962 in een Statenvergadering een voormalige mede-gedeputeerde, door wie zijn portefeuille “onaantastbaar” was genoemd.³⁰¹ Gerbrandij typeerde zichzelf als de “boeren-Gedeputeerde”³⁰² een typering die zowel zijn herkomst als de samenstelling van zijn portefeuille kon betreffen. De secretarissen van de beide Friese landbouworganisaties, ir. J. Swierstra, secretaris van de Friesche Maatschappij van Landbouw van 1952 tot 1980, en ir. L. Eringa, van 1950 tot 1970 secretaris-penningmeester van de Friese afdeling van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, waarvan Gerbrandij van 1945 tot 1962 voorzitter was, en nadien opvolger van Gerbrandij als gedeputeerde, typeren hem beide als een conservatief man, aan wiens opstelling in waterschapszaken volgens ir. Eringa eigenbelang niet geheel vreemd was.³⁰³

300 Harmen Martens Gerbrandij, Nijland 16 juli 1902 – Sneek, 18 november 1981. Over hem: *www.parlement.com*; *Enc. v. Fr.*, p. 314; *Enc. hedend. Fr.*, I, p. 411; necrologieën in *Friesch Dagblad* en *Leeuwarder Courant*, donderdag 19 november 1981

301 *Handelingen*, winterzitting 1962, p. 78

302 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 194, p. 94

303 [M.Tangerman], *Ferslach fan it petear yn 'e Wurkgroep Wettersteatsskiednis* [fan de Fryske Akademy] op 14 febrewaris 2003 mei ús leden, de lânbou-yngenieurs Lieuwe Eringa en Johannes Swierstra, [computer-afdruk] Ljouwert (Fryske Akademy), 8

Bij de volgende begrotingsbehandeling, in december 1954, vroeg de nestor van de Staten, de 73-jarige VVD-er Falkena aandacht voor de waterbeheersing.³⁰⁴ Hij wees er op, dat zowel de nieuw aangetreden directeur van de Cultuurtechnische Dienst, ir. S. Herweijer, als zijn voorganger, dr. ir. F.P. Mesu,³⁰⁵ bij hun wisseling van de wacht in de zomer van 1954, daarover gesproken hadden. De Cultuurtechnische Dienst was verantwoordelijk voor het tot stand brengen van ruilverkavelingen, een zaak waarvoor veel rijksgeld beschikbaar was. Falkena zei te hopen, dat de waterbeheersing ook bij de opstelling van het provinciale *Agrarisch Welvaartsplan* aan de orde zou komen.

Hier tekende zich al af, wat in latere jaren een van de punten zou worden die de discussie over het waterschapsbestel zouden gaan beheersen: het verband tussen de organisatie van de waterhuishouding en de uitvoering van ruilverkavelingen.

Dat verband werd in december 1955 opnieuw gelegd door het antirevolutionaire statenlid A. de Vries. Bij de begrotingsbehandeling bracht hij, in het verband van het werkgelegenheidsbeleid, de ruilverkavelingen ter sprake.³⁰⁶ Hij wees er op dat het Ministerie van Landbouw, en de Cultuurtechnische Dienst grote plannen hadden op dit gebied. Als men, naar zijn zeggen, ir. Herweijer, de landelijke directeur van die Dienst, mocht geloven, zou weldra half Nederland op de schop gaan. Hij vroeg of Gedeputeerde Staten druk konden uitoefenen om te bereiken dat Friesland zo'n aandeel in de beschikbare middelen zou krijgen, en dat de omvang en de snelheid van de ruilverkavelingen vergroot zouden kunnen worden. "Ruilverkaveling, herontginning, althans betere waterbeheersing" zou voor de landbouw van grote economische betekenis zijn, en de werkgelegenheid bevorderen. Gedeputeerde Gerbrandij was het met hem eens. Gedeputeerde Staten probeerden dan ook, aldus Gerbrandij, samen met de hoofdingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst in Friesland, ir. De Haan, een zo gunstig mogelijke volgorde van de te ondernemen ruilverkavelingen te verkrijgen. Hij zag het in dit verband ook als een extra argument, dat in de nabije toekomst de Lauwerszeegronden beschikbaar zouden komen. Gerbrandij doelde hier op het feit, dat in deze jaren onderzocht werd, hoe landaanwinning in de af te sluiten Lauwerszee plaats kon vinden. De mogelijke beschikbaarheid van de in te polderen gronden voor de sanering en de ruilver-

304 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 189, p. 32-33

305 Dr.ir. Ferdinand Pieter MESU, 1889 – 1978; landbouwkundig ingenieur, werkzaam in tal van cultuurtechnische functies, laatstelijk, tot 1954, als hoofdingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst. Over hem: M.A. Geuze, *Mesu, het leven van een pionier: herinneringen uit en over zijn leven*. Middelburg (Merlijn), 1979

306 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 191, p. 44-45

kaveling van de omliggende gebieden zou een reden moeten zijn om nu zo veel mogelijk ruilverkavelingen in Friesland tot uitvoering te brengen.³⁰⁷

Een week later, op 21 december 1955, kwam het in de Statenvergadering, naar aanleiding van een voorstel om de reglementen van enkele waterschappen in Menaldumadeel te wijzigen, tot een gedachtenwisseling over de wenselijkheid van concentratie van waterschappen.³⁰⁸ Bij vooroverleg over dit voorstel was vastgesteld dat er een streven bestond naar concentratie, en de vraag was gesteld of het provinciaal bestuur dat moest aanzien, dan wel op dat punt zelf een bepaald beleid voeren. Gerbrandij verklaarde dat Gedeputeerde Staten de ontwikkeling zeker niet aan het toeval zouden overlaten, maar dat zij ook niet zo ver zouden gaan, dat zij met een concreet plan tot concentratie van waterschappen zouden komen. Wanneer er aanleiding was, bijvoorbeeld in verband met een ruilverkaveling, bij plannen tot cultuurverbetering of bij de aanleg van wegen of kanalen, zou de aandacht worden gevestigd op de mogelijkheid van concentratie. Hij gaf enkele voorbeelden van beoogde samenvoegingen in Achtkarspel en in het Linde-gebied. In sommige streken was concentratie gemakkelijk en verantwoord, in andere was dat minder het geval. Als gevolg van de situatie in Friesland, met al zijn wateren, kon een klein gebied waterstaatkundig een geheel vormen, en daar kon men niet al te rigoureuus tot concentratie overgaan. Maar in voorkomende gevallen zouden Gedeputeerde Staten zich steeds beraden op de mogelijkheid en de wenselijkheid daarvan.

De antirevolutionair Wind was het volkomen met hem eens, dat men heel voorzichtig moest zijn met de concentratie van waterschappen. Al was combinatie in het algemeen wel gewenst, toch speelde ook de geschiedenis een rol: ieder klein waterschap was geworteld in Friesland, en daar moest men niet te gewelddadig bij ingrijpen. Er waren trouwens ook andere mogelijkheden denkbaar, bijvoorbeeld de aanstelling van een opzichter door enkele waterschappen gezamenlijk. Ook het toetreden tot een ruilverkaveling kon voor een waterschap een uitkomst zijn. Verwijzend naar wat Gerbrandij een week tevoren, tijdens de algemene beschouwingen, had gezegd, onderstreepte hij het belang van ruilverkavelingen, ook voor waterschappen.

Statenlid De Jong, lid van de Katholieke Volkspartij, was enigszins verrast door de nadruk die het onderwerp kreeg, maar nu dat dan toch zo was, wilde hij laten weten, dat ook hij van mening was dat Gedeputeerde Staten op dit gebied voorzichtig en behoedzaam te werk zouden moeten gaan. Het criterium zou moeten zijn: als een waterschap zijn taak goed vervulde, moest men het

307 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 191, p. 73-74

308 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 191, p. 311-313

niet groter maken. Maar als het daar niet in slaagde, moest men zich afvragen of er een groter verband was dat voor hetzelfde doel wél voor een redelijke oplossing kon zorgen.

De sociaaldemocraat Adam Vondeling was blij van de gedeputeerde gehoord te hebben, dat het gewenst was kleinere waterschappen te concentreren als het economisch belang dat met zich meebracht. Hij was het daar geheel mee eens.

1956. De lezing van ir. K.I. de Haan

Maar het was elders, dat de knuppel in het hoenderhok werd gegoooid. Op 16 maart 1956 hield ir. K.I. de Haan in *De Harmonie* in Leeuwarden voor de *Friese waterschapsbond* en het *Lânboukundich Wurkforbân* van de *Fryske Akademy* een lezing onder de titel “Waterschappen moeten sterke reuzen zijn”.³⁰⁹ Ir. De Haan was inmiddels hoofdingenieur-directeur van de provinciale directie Friesland van de Cultuurtechnische Dienst.

Hij begon met een beschrijving van de bestaande toestand. Hij gaf aan dat er, volgens de provinciale almanak, in het totaal 265 boezemwaterschappen bestonden met een taak op het gebied van de waterbeheersing, en 11 veenpolders. Voor 136 van die 265 boezemwaterschappen was waterbeheersing de enige taak, de andere 129 behartigden daarnaast ook andere belangen, in het algemeen het beheer van een of meer wegen.

De 276 waterbeheersende boezemwaterschappen en veenpolders besloegen gezamenlijk een oppervlakte van 233.200 ha. Land en water van het Friese vasteland maten respectievelijk 302.800 en 27.928 ha., tezamen 330.728 ha.³¹⁰ De Haan maakte een driedeling in grootte: van de 276 waterschappen waren er 109 kleiner dan 300 ha., 30 groter dan 2000 ha.; de overblijvende 137 hadden een omvang tussen de 300 en 2000 ha. Ruim tweederde gedeelte van de provincie was dus in het waterschapsbestel ondergebracht. Vele middelgrote waterschappen bevonden zich in het westen, kleine waterschapjes vond men vooral in de gemeenten Dantumadeel, Idaarderadeel, Doniawerstal en Utingeradeel. De bijna 100.000 ha. die niet in waterschapsverband waren opgenomen vond men voornamelijk in de gebieden tussen Leeuwarden en Ferwerd, tussen Menaldum en Bolsward, ten zuiden van Workum, en in het oosten.

³⁰⁹ De gestencilde tekst van de lezing bevindt zich in het archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, 1962-1986, in de rubriek -2.91 “Concentratie waterschappen en veenpolders” [verder aan te halen als Arch. GS 1962-1986, Concentratie], voorlopig nummer 7107, omslag a. Een vrijwel volledige weergave verscheen in het *Friesch Landbouwblad* van 30 maart 1956, p. 244-246.

³¹⁰ *Enc. v. Fr.*, p. 508, aldaar “C.B.S. I.I. 1957”

De Haan had ook gekeken naar de personele situatie bij de gereguleerde polders. Zes boezemwaterschappen en tien van de elf veenpolders hadden een opzichter in dienst. Bij de overige 260 bestonden naast het bestuur alleen de meestal in één persoon gecombineerde functies van secretaris en ontvanger, waarbij één functionaris vaak meer waterschappen bediende.

Bij een opsomming van de taken van het bestuur noemde hij vervolgens de voorbereiding van investeringsbeslissingen, zoals de vernieuwing van de bemalingsinstallatie of verandering van het tochtslotenstelsel. Het bestuur was in vele gevallen technisch niet voldoende geschoold, en daardoor aangewezen op de voorlichting van anderen. Men ging dan af op de adviezen van leveranciers van gemalen, van een waterbouwkundig bureau of van een ingenieursbureau. Advisering door leveranciers was in geen geval wenselijk, maar ook de adviezen van bureau's waren de regel al te zeer civiel-technisch, vond De Haan. De eisen van de landbouw kwamen matig of in het geheel niet aan bod. Daarom zou het vaak ook nodig zijn het kosteloze advies van de Cultuurtechnische Dienst te vragen "bij plannen, welke belangrijke veranderingen in het waterschap [beoogden], opdat juiste voorstellen uit de bus [zouden] komen wat betreft vaststelling van de juiste plaats van het gemaal, de bepaling van het polderpeil of meerdere polderpeilen in verband met de bodemgesteldheid, het vaststellen van de door het waterschap te onderhouden tochtsloten en het bepalen welke sloten onder schouw zullen staan en het bepalen van de juiste afmetingen van tochtsloten en andere watergangen...".

Dit punt uit het betoog van De Haan viel verkeerd bij de hoofdingenieur van Rijkswaterstaat in het arrondissement Leeuwarden, ir. Ph. Schuurman. Het werd voor deze laatste aanleiding om zijn chef, de hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat in Friesland, op dat moment ir. Burger, een ontwerp-brief voor te leggen aan de directeur-generaal van Rijkswaterstaat in Den Haag. Burger zou de directeur-generaal moeten adviseren om de directie van de Cultuurtechnische Dienst te wijzen "op het minder gewenste van het streven zich op zuiver waterstaatkundig gebied te bewegen".³¹¹ Ir. Burger vroeg de mening van Gedeputeerde Staten over deze ontwerp-brief. Deze laatste voelden klaarblijkelijk weinig behoefte om zich in een ambtelijke stammenstrijd te mengen, en zij lieten de vraag onbeantwoord. De brief van ir. Schuurman lijkt daarop niet verzonden te zijn. Dat laatste leek de Commissaris der Koningin een jaar later overigens wel weer reden voor ir. Schuurman om ressentimenten jegens de Cultuurtechnische Dienst te koesteren.³¹² Behalve de wijze waarop het in deze

³¹¹ Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag b

³¹² Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 1

ambtelijke organisaties toeging, illustreert deze op zich onbetekenende briefwisseling-op-de-vierkante-millimeter vooral de nadrukkelijkheid waarmee De Haan op het gebied van de waterhuishouding aanwezig was.

De Haan achtte de aanstelling van geschoolde opzichters bij de waterschappen belangrijk, zowel voor de kwaliteit van de voorbereiding van belangrijke beslissingen, alsook omdat zo'n functionaris niet alleen met grotere deskundigheid, maar ook met meer onafhankelijkheid toezicht zou kunnen houden op de wijze waarop de ingelanden hun onderhoudsverplichtingen nakwamen. Hij dacht aan functionarissen met een *M.T.S.*, een middelbare technische opleiding. Een berekening van het salaris van zo iemand leidde De Haan tot de conclusie dat een waterschap een oppervlakte van tenminste 2000 ha. zou moeten hebben om de financiële last als gevolg van dat salaris binnen aanvaardbare grenzen te houden. Daarvoor zouden bestaande waterschappen moeten worden samengevoegd. Dan zouden ook de bestuurs- en beheerskosten kunnen dalen. Daarnaast zouden kostenverlagende technische verbeteringen kunnen worden bereikt: talrijke kaden zouden kunnen worden geslecht, bemalingsinstallaties zouden kunnen worden gecombineerd.

Vervolgens gaf hij aan wat de in zijn ogen wenselijke situatie was. Hij maakte daarbij een vergelijking met Drenthe. Dat werd tezelfdertijd geheel verdeeld in een aantal stroomgebieden van riviertjes. Die zouden elk in één waterschap worden ondergebracht, met als resultaat circa twintig waterschappen van gemiddeld 10 – 20.000 ha. Een dergelijke benadering zou in Friesland niet mogelijk zijn. Daar was alleen sprake van stroomgebieden in het oosten en zuidoosten: die van Lauwers, Koningsdiep, Tjonger, Linde en misschien Luts, en van de Compagnonsvaarten. De rest van het gebied was echter opgedeeld over de talrijke geregementeerde dan wel particuliere polders, terwijl er veel boezemland was, dat buiten elk polder- of waterschapsverband lag. Daarom moest er voor een andere systematiek gekozen worden.

Vanuit het gezichtspunt van de afwatering begon De Haan ermee de stroomgebieden van Linde, Tjonger en Koningsdiep, en de gebieden die op respectievelijk de Schoterlandse, Opsterlandse en Drachtster Compagnonsvaarten afwaterden als waterschappen af te bakenen. Vanuit het gezichtspunt van de watervoorziening was dit overigens problematisch, omdat de zo begrensde oppervlakken eigenlijk te klein waren voor een redelijke verdeling van de kosten die ermee gemoeid zouden zijn om de panden van de Tjonger op te malen en de Compagnonsvaarten van daaruit van water te voorzien. Een overkoepelend waterschap zou hier misschien een oplossing zijn. Vervolgens bracht hij tien van de elf veenpolders onder in één waterschap van 28.000 ha. Dat was mogelijk doordat de vervening sterk ingekrompen was. In plaats van dat ene waterschap

zouden er overigens ook twee of drie gevormd kunnen worden. En tenslotte deelde hij de gehele resterende oppervlakte in dertien andere eenheden in. Daarbij hield hij in het algemeen de grote wateren, te weten de meren, vaarten en kanalen, aan als grenzen. In het totaal resulteerden zo twintig gebieden, waarvan de twee grootste ieder 28.000 ha, en de twee kleinste beide 5000 ha. zouden omvatten. Het hele gebied dat op deze wijze werd ingedeeld, omvatte 295.000 ha. Van de twintig waren er vijf kleiner dan 10.000 ha., tien omvatten tussen de 10- en 20.000 ha. en vijf waren er groter dan 20.000 ha. In enkele gevallen zou splitsing of samenvoeging nog eens moeten worden overwogen.

De Haan voorzag veel weerstand van zittende waterschapsbestuurders, voor wie het bestuurslidmaatschap naar zijn mening "voor een deel een erebaantje" was. Dat was echter een reden te meer om te pleiten voor een krachtige actie van het provinciaal bestuur, die de gehele provincie zou betreffen: niemand zou zich dan persoonlijk gediskwalificeerd behoeven te voelen. Zwaarder tilde hij aan de materiële aspecten van samenvoeging. De financiële positie van waterschappen, en dus de betalingsverplichting voor ingelanden, was zeer verschillend. De Haan wilde de middelen bij samenvoeging niet in een keer zonder meer op één gemeenschappelijke rekening brengen, maar negatieve en eventuele positieve saldi over een aantal jaren verrekenen. Dit is gebruikelijk bij de samenvoeging van waterschappen. Een ander punt van overweging was voor hem de vraag of er een classificatie van gronden zou moeten worden ingevoerd. Daarbij zou de hoogteligging, en de gevolgen daarvan voor afwatering of watervoorziening, invloed hebben op de te betalen waterschapslasten. Deze gedachte was een rechtstreeks uitvloeisel van de oude waterschapstrits: "belang, betaling, zeggenschap". Afwatering en watervoorziening van gronden werden daarbij niet gezien als algemene belangen, maar als zaken die alleen de rechtstreeks belanghebbenden aangingen en door hen betaald moesten worden. De Haan verklaarde zich daar geen voorstander van. Een classificatiesysteem zou ingewikkeld en dus kostenverhogend zijn, en bovendien zou een goed geregelde waterbeheersing in de nieuwe grote waterschappen de gevolgen van het verschil in hoogteligging terug moeten dringen. Tenslotte ging hij in op de "overzichtelijkheid" van de te vormen grote waterschappen. Het mogelijke bezwaar dat de leden van waterschapsbesturen, wanneer ieder van hen de verantwoordelijkheid voor een deel van het gebied zou krijgen, niet in staat zouden zijn om zicht te hebben op vele honderden hektaren, zou volgens hem ondervangen worden door de aanstelling van betaalde opzichters. Dan zouden bestuursleden zich alleen met problematische situaties behoeven bezig te houden.

Vervolgens sprak De Haan over het verband tussen de vorming van grote waterschappen en de ruilverkavelingen die in aanvraag, in voorbereiding of in uitvoering waren. Op het moment waarop hij sprak was minstens de helft van de oppervlakte van Friesland daarin betrokken. Bij een ruilverkaveling werden

blokken gevormd ter grootte van enkele duizenden tot 10.000 ha., die in het algemeen ook een waterstaatkundige eenheid waren. De werken die bij zo'n operatie tot stand worden gebracht moesten na afloop van de ruilverkaveling worden overgedragen aan een openbaar lichaam, en voor zover het werken voor de waterbeheersing betreft was een waterschap dan het aangewezen orgaan. Dat moest er dan echter wel zijn. Financieel was het bijzonder aantrekkelijk om werken in het kader van een ruilverkaveling te doen uitvoeren: er werd tot 75% subsidie gegeven, en het uiteindelijke resultaat zou dus zelfs kunnen zijn dat er belangrijke waterstaatkundige verbeteringen tot stand werden gebracht tegen zo lage kosten voor de te vormen waterschappen, dat de waterschapslasten omlaag gebracht zouden kunnen worden. Maar ook buiten het verband van de ruilverkavelingen, die op dat moment vooral op de hoge gronden in het oosten van Friesland aan de orde waren, had de Cultuurtechnische Dienst nog wel iets te bieden: het was mogelijk andere projecten uit te voeren waarop, binnen de grens van de beschikbare middelen, eveneens tot 75% subsidie verkregen kon worden, en ook de tewerkstelling van werkloze arbeiders werd zozeer gesubsidieerd dat de lasten voor de ingelanden slechts een klein deel van de werkelijke kosten vormden. Het probleem was niet de beschikbaarheid van geld, maar van werkloze arbeiders. Dat geld zou echter niet gestoken worden in onderdelen zonder samenhang, maar in breed opgezette plannen. Zijn conclusie was dan ook dat het realiseren van waterstaatkundige werken en de vorming van grote waterschappen hand in hand gingen. Gezien de subsidies was het nog zeer de vraag of de daardoor ontstane lasten voor exploitatie, afschrijving en rente hoger zouden zijn dan de bestaande lasten.

Hij besloot met een verwijzing naar het kort tevoren gehouden landelijke congres van de Unie van Waterschapsbonden. Zowel de wens van de gemeenten om medezeggenschap te hebben in waterschapszaken, als het feit dat het Rijk in het kader van het Deltaplan bijdroeg aan grote waterstaatkundige werken waren daar besproken als een bedreiging voor de autonomie van de waterschappen. Ook om die het hoofd te kunnen bieden zou men "zijn organisaties sterk moeten maken, maar [dan niet als] ...een organisatie van zwakke, kleine dwergjes, maar een organisatie van sterke, gezonde reuzen."

Maatschappelijke omgeving

De samenstelling van het gehoor dat deze uiteenzetting beluisterde, laat uitstekend zien tegen welke achtergrond De Haan sprak. Er zaten waterschapsbestuurders en agrarisch geïnteresseerden. Waterbeheersing werd in Friesland in deze jaren in de eerste plaats en vrijwel uitsluitend behandeld als een agrarisch belang. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld het feit dat het lemma "*Waterbeheer-*

ing” in de *Encyclopedie van Friesland* geschreven werd door De Haan, en niet door een van de ingenieurs van de Provinciale Waterstaat, die ook aan dit werk bijdroegen, Walther en Rienks. Visserij en scheepvaart hadden zonder twijfel ook hun belangen, maar die worden niet genoemd, terwijl recreatie en milieu nog geen enkele rol speelden. Waterbeheersing betekende bovendien voorlopig nog vrijwel uitsluitend waterafvoer, al begon de watervoorziening vooral in cultuurtechnische kring aandacht te krijgen.³¹³ De agrarische betekenis van de waterbeheersing maakte het dan ook niet verwonderlijk dat de waterbeheersing en, ruimer, de gehele waterstaatsorganisatie meedeelde in de na-oorlogse aandacht voor de landbouw. De oorlog had het belang van de voedselvoorziening aangetoond. Daardoor kreeg de landbouw na de oorlog veel aandacht. Ruilverkavelingen moesten de productiviteit vergroten, Marshall-fondsen werden gebruikt om een landelijk onderzoek naar de landbouwwaterhuishouding op te zetten,³¹⁴ en in Friesland werd een *Agrarisch Welvaartsplan* opgesteld. Het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* wijdde in 1956 twaalfeneenhalve pagina aan de betekenis van de waterbeheersing voor agrarische belangen, en twee aan die voor de “niet-agrarische belangen”.³¹⁵ Wat zeker ook zal hebben meegespeeld bij het bepalen van het perspectief van waaruit in Friesland naar waterstaatszaken werd gekeken was de achtergrond van de twee gedeputeerden die tezamen de waterstaat in hun portefeuilles hadden. Naast Gerbrandij, veehouder in de Greidhoek, was dat de sociaaldemocraat J.L. Hoogland, als gedeputeerde van 1946 tot 1966 verantwoordelijk voor de Friese boezem.³¹⁶ Hoogland, woonachtig in Sint-Annaparochie, was van oorsprong landbouwer in Het Bildt.

Er was een grote institutionele en personele verwevenheid tussen de verschillende hierboven genoemde activiteiten. Dat leidde er toe dat dezelfde standpunten en gezichtspunten in verschillende verbanden steeds opnieuw naar voren werden gebracht. Dat is het duidelijkst zichtbaar in het optreden van De Haan, die in elk project een rol speelde. Door de jaren heen droeg hij consequent en ondubbelzinnig de impopulaire boodschap uit, dat vorming van en concentratie tot grote waterschappen noodzakelijk was. Hij deed dit veel

³¹³ Hierboven, p. 113-118

³¹⁴ De Vries, *Anderhalve eeuw*, p. 98. Ook hierboven, p. 116

³¹⁵ *Rapport Bemaling*, p. 24 – 38

³¹⁶ Jan Louw HOOGLAND, Franeker 29 april 1896 – Leeuwarden 4 oktober 1980; landbouwer, politicus en bestuurder (Vrijzinnig-democratische Bond, Partij van de Arbeid), 1946/1945-1966 lid van Provinciale en Gedeputeerde Staten, 1946-1961 lid van de Eerste Kamer. Over hem: *Friesch Dagblad* en *Leeuwarder Courant*, 7 oktober 1980: overlijdensaankondigingen en necrologieën; www.parlement.com

nadrukkelijker dan de waterstaatsmensen, van wie men dat in de eerste plaats verwacht zou hebben. Hij trad regelmatig naar buiten met artikelen en voordrachten, die overigens niet alleen dit onderwerp betroffen. Daarbij is uiteraard wel te bedenken, dat hij zich als vertegenwoordiger van een belangrijke rijksdienst die geld te verdelen had, veel minder gelegen behoefde te laten liggen aan gevoeligheden van de provinciale bestuurders dan degenen die tot deze laatsten in een hiërarchische betrekking stonden, zoals de ingenieurs van de provinciale waterstaatsdienst.

De Haan verwijst nogal luchthartig naar de sociale betekenis van de bestaande organisatie, door te zeggen dat het lidmaatschap van een waterschapsbestuur als een “erebaantje” ervaren wordt. Dat hij daarmee de werkelijkheid tekort lijkt te doen, is te proeven uit het voorwoord, uit 1951, dat Wouda schreef bij zijn boek over de afwatering van Friesland: “...de verzamelde gegevens zouden moeten dienen tot voorlichting van hen, die van de afwatering van Friesland iets willen of moeten weten, omdat zij er nauw bij zijn betrokken. Waterschapsbesturen en hun technici, maar ook vooral jonge boeren en boerenzoons, die geroepen kunnen worden om bij de verzorging van een deel der afwatering en haar werken een leidende positie in te nemen, in bestuur van veenpolder en waterschap.”³¹⁷ Het schemert ook door in het rapport van Koolhaas: “...de betekenis van de waterhuishouding in het sociale vlak...Hoewel hierover weinig bekend is, mag men toch wel aanneemen, dat de betekenis van de waterhuishouding van een gebied uitgaat boven dat wat in maat en getal valt vast te leggen.”³¹⁸

Provinciale Staten en het waterschapsbestel

Met zijn rede had De Haan de concentratie van waterschappen volop in de publieke en bestuurlijke aandacht gebracht. Dat bleek in december 1956 bij de algemene beschouwingen door de Provinciale Staten naar aanleiding van de behandeling van het begrotingsvoorstel voor 1957.

Falkena, wiens partij, de VVD, niet in de Gedeputeerde Staten vertegenwoordigd was, bracht het beleid van dat college met betrekking tot de concentratie van waterschappen ter sprake.³¹⁹ Hij memoreerde dat meer Statenleden in het verleden betoogd hadden, dat het wenselijk was om waterschappen samen te voegen. Er was steeds weer op aangedrongen, dat de Gedeputeerde Staten op dit punt actief werkzaam zouden zijn. Hij vond de tot nog toe bereikte re-

³¹⁷ Wouda, *Afwatering*, p.III

³¹⁸ Koolhaas, “Waterhuishouding landbouwgronden”, p. 26

³¹⁹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 23-24

sultaten echter sober. Waar concentratie had plaatsgevonden, was het om incidentele gevallen gegaan. Hij zou graag zien, dat het vraagstuk fors zou worden aangepakt, al zou dat niet gemakkelijk zijn. Hij lichtte de urgentie van de zaak toe met een citaat uit het jaarverslag over 1955 van de Cultuurtechnische Dienst – dus ongetwijfeld van de hand van de provinciale directeur daarvan, ir. De Haan –. Dat citaat vat de waterstaatkundige situatie van dat ogenblik nog eens samen: “De waterstaatkundige toestand is in Friesland zeer belangrijk, omdat $\frac{2}{3}$ deel van het land wordt bemalen. De waterbeheersing in Friesland hangt af van de beheersing van de Friese boezem ... met een oppervlakte van 13.500 ha open water en 4.500 ha onderlopend land. Doordat de Friese boezem onvoldoende beheerst wordt, treden lekkende dijken op, waardoor weer moeilijkheden met de bemaling van de polders ontstaan. Landerijen staan daardoor lang dras of soms blank. De afvoercapaciteit van talloze poldergemalen is dermate toegenomen dat de bouw van een tweede boezemgemaal voor de landbouw dringend gewenst is. Een met de waterstaatkundige toestand verband houdend euvel is het sterk versnipperde waterschapswezen. Voor de $\pm$ 325 waterschappen is concentratie tot enkele grote dringend gewenst. Slechts hierdoor zullen de meest doeltreffende en economisch aanvaardbare verbeteringswerken kunnen worden uitgevoerd en in stand worden gehouden.” Falkena stelde vervolgens de gang van zaken in Drenthe tot voorbeeld. Hij wees er op dat ook in de Tweede Kamer van de minister van Verkeer en Waterstaat aandacht gevraagd was voor dit onderwerp. Bij de behandeling van de begroting voor Verkeer en Waterstaat, verdedigd door de Friese oud-gedeputeerde minister Algera, had het Partij van de Arbeid-lid dr. W.H. Vermooten enige dagen tevoren gepleit voor concentratie van waterschappen, vooral in Friesland. Vermooten had lof geuit voor de aanpak in Drenthe, waar het aantal waterschappen in korte tijd van 130 naar 18 was teruggebracht.³²⁰ Falkena nodigde Gedeputeerde Staten tenslotte dan ook dringend uit om niet langer te wachten met een forse aanpak van de samenvoeging van waterschappen, en om daar zo nodig, als het niet anders zou kunnen, een commissie voor in te stellen.

De sociaaldemocraat Adam Vondeling bezag de zaak vanuit agrarisch standpunt.³²¹ Mechanisatie en doelmatige verkaveling gingen hand in hand met een zo goed mogelijke waterafvoer en –beheersing. In deze samenhang voldeed de toestand op waterschapsgebied naar zijn mening niet aan de eisen die gesteld moesten worden. Net zoals Falkena verwees ook Vondeling naar de zienswijze van ir. De Haan. Hij haalde uitvoerig de lezing aan die deze negen maanden

320 Behandeling in de Tweede Kamer: vrijdag 7 december 1956; verslag in de *Leeuwarder Courant*, zaterdag 8 december 1956, p.4

321 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 44-45

eerder gehouden had. Zijn conclusie was dezelfde als die van Falkena: concentratie, niet incidenteel, maar volgens een vast plan, zo mogelijk met ruilverkaveling, en krachtiger dan op dat ogenblik plaats vond.

Ook de antirevolutionair A. de Vries stelde de samenhang tussen ruilverkaveling en waterschapsconcentratie aan de orde.³²² Hij wees er op dat in Friesland voor in het totaal 150.000 ha ruilverkaveling was aangevraagd. Daarvan was op dat ogenblik 56.000 ha uitgevoerd en 34.000 ha onderhanden. Ruilverkaveling was in zijn ogen een algemeen maatschappelijk belang, in verband met de ontsluiting van achtergebleven gebieden, met de verbetering van de productieomstandigheden in de landbouw, en met de werkgelegenheid. Daarom wilden de Staten een voortvarende aanpak ervan. De Cultuurtechnische Dienst wilde, naar hij meende te weten, dat er, voorafgaand aan ruilverkaveling, het nodige gedaan was met betrekking tot de concentratie van waterschappen. Als die niet tijdig zou worden voorbereid, bestond daarom het gevaar dat Friesland geen evenredig deel zou krijgen uit de middelen die landelijk voor ruilverkaveling beschikbaar waren.

In zijn antwoord ging Gerbrandij uitvoerig in op de ruilverkaveling, en in samenhang daarmee op de concentratie van waterschappen.³²³ Zijn betoog was in feite een poging om duidelijk te maken, dat het niet nodig was om beide zaken met elkaar in verband te brengen. Hij besprak eerst omstandig de ruilverkavelingen die in bewerking waren. Daarna legde hij uit hoe uitlatingen van de ingenieurs Herweijer en De Haan over waterschapsconcentratie volgens hem verstaan moesten worden. Herweijer had bij een vergadering met het provinciaal bestuur op 12 april 1956 verklaard: "Wanneer ik weet, dat er in een bepaalde provincie een zekere activiteit is van Gedeputeerde Staten op dit punt, dan is dit voor mij een aanbeveling om bij het vaststellen van de urgentieijst voor de ruilverkavelingen daarmee rekening te houden; in die provincies, waar ik die activiteit ontdek, ben ik bereid te veronderstellen, dat men rijp is voor de gedachte van concentratie van waterschappen en daardoor ook voor ruilverkaveling...". Daarmee had hij volgens Gerbrandij "wellicht onbedoeld, de indruk gewekt, alsof concentratie van waterschappen vooraf zou moeten gaan aan ruilverkaveling". Gerbrandij meende dat dat met deze woorden "uitdrukkelijk niet gezegd [werd]". En ook de stellingnames van ir. De Haan in het jaarverslag van de Cultuurtechnische Dienst over 1955 en in diens geruchtmakende lezing van maart 1956 zouden volgens Gerbrandij goeddeels ongedaan gemaakt worden

322 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 46-47

323 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 79-87

door de bijdrage van De Haan aan het “Welvaartsrapport” dat in de maak was. Gerbrandij doelde hier zonder twijfel op het *Agrarisch Welvaartsplan*, dat in juni 1957 verscheen. Er lijkt hier sprake te zijn van enige bluf van zijn kant, want in dat plan wordt uitdrukkelijk verwezen naar de lezing van De Haan, terwijl ook de noodzaak van waterschapsconcentratie met zoveel woorden wordt genoemd.³²⁴

Het feit dat er in de Tweede Kamer een vraag gesteld was, verontrustte hem niet. Gedeputeerde Staten waren over de beantwoording van die vraag benaderd door het departement, en in dat contact was gebleken dat daar “volkomen begrip” bestond voor “de Friese omstandigheden”. Deze laatste opmerking verwijst naar het standpunt waar Gerbrandij steeds aan vast hield, als het over de wenselijkheid en de schaal van concentratie ging: de situatie in Friesland was nu eenmaal zo uniek, dat daar een speciale aanpak nodig was. Een vergelijking met de gang van zaken in Drenthe, zoals Falkena gemaakt had, ging naar zijn mening dan ook niet op.

En dan de vraag naar de mening van Gedeputeerde Staten over concentratie van waterschappen. Het college was daar een voorstander van, “maar”, zo zei hij, “de verstandige kent tijd en wijze”.³²⁵ Een waterschap behoorde een waterstaatkundige eenheid te zijn. Concentratie omwille van de concentratie zou leiden tot onwenselijke toestanden. Aan de hand van twee voorbeelden uit de praktijk liet hij zien, hoe zeer in zijn ogen de landbouwkundige toestand, de regeling van de waterhuishouding en de ruilverkaveling in een bepaald gebied met elkaar samenhangen. De gevolgtrekking daaruit moest zijn, dat alleen een gecoördineerde benadering een goed resultaat kon opleveren.

Bovendien hadden Gedeputeerde Staten wel degelijk “begrip” voor de concentratie van waterschappen. Tijdens vrijwel elke zitting van de provinciale staten kwamen er immers voorstellen tot uitbreiding of samenvoeging van waterschappen ter tafel. Gerbrandij wees in dit verband op de opheffing van een aantal kleine inliggende waterschappen binnen de Polder van Oost- en Westdongerdeel, en op de weerstand die met name de opheffing van het waterschap *De Kolken* had opgeroepen.

Ook het opstellen van een vast plan voor concentratie van waterschappen zei hij een problematische zaak te achten. Dat zou niet mogelijk zou zijn zonder samenwerking met andere diensten. Uit het vervolg van zijn betoog blijkt dat

324 *Agrarisch Welvaartsplan*. Verwijzing naar de lezing: 24, noot; verwijzing naar concentratie: 34, rechterkolom, en 215, linkerkolom.

325 Statenvertaling, Pred. 8: 5: “Het hart eens wijzen zal tijd en wijze weten.” Een vaker door Gerbrandij aangehaalde spreuk; zie b.v. zijn toespraak voor de Ned. Heidemaatschappij op 9 september 1960 (Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag i, p. 11 van de lezing)

Gerbrandij hier met name doelde op de Cultuurtechnische Dienst, een rijksdienst. Het is niet duidelijk waarom die noodzaak tot samenwerking het opstellen van een plan in de weg zou staan: vanuit de Cultuurtechnische Dienst werd daar op aangedrongen. Bovendien werd die samenwerking drie maanden later, toen Gedeputeerde Staten toch een *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen* instelden, probleemloos tot stand werd gebracht door het toetreden van ir. De Haan tot die commissie.

Falkena toonde zich zeer onvoldaan over het antwoord van Gerbrandij.³²⁶ Hij bepleitte nogmaals een forse aanpak, zoals ook de Cultuurtechnische Dienst gedaan had. Als het mogelijk was om in Drenthe van een kleine driehonderd tot achttien waterschappen te komen, moest het toch ook mogelijk zijn het aantal van driehonderdvijfentwintig waterschappen in Friesland tot een belangrijk kleiner aantal terug te brengen. Er waren inderdaad enkele concentraties tot stand gebracht, zoals bij de *Zwette* en de *Kleine Geest*, maar daar stond tegenover dat Gedeputeerde Staten in het gebied van de *Linde* en de *Stroomkant* naar zijn mening ten onrechte gewicht waren voor de tegenstand.

Ook Vondeling ging in op de vergelijking met Drenthe.³²⁷ Hij erkende dat er een verschil bestond met de situatie in Friesland. Maar dat verschil was er niet in de stroomgebieden van de *Linde*, de *Tjonger* en het *Koningsdiep*. In Drenthe werd er geconcentreerd in de stroomgebieden van de riviertjes. Dat zou in Friesland ook kunnen gebeuren. In het gebied van het *Tjongerkanaal* bijvoorbeeld bestonden tientallen waterschappen. Dit achtte hij onjuist, temeer omdat Gedeputeerde Staten de bevoegdheid hadden om zelf te komen met voorstellen tot samenvoeging van waterschappen. Men kon daarbij niet wachten totdat het ook de laatste grondeigenaar of –gebruiker naar de zin gemaakt zou zijn. Hij drong er daarom nogmaals op aan dat Gedeputeerde Staten de bevoegdheid die zij hadden, zouden gaan gebruiken voor een planmatige aanpak.

Falkena had Gedeputeerde Staten gevraagd zich intern nogmaals te bezinnen op de concentratie van de waterschappen. In zijn laatste beantwoording zei Gerbrandij dat het college, na de algemene beschouwingen van de dag tevoren, daar in feite al toe besloten had.³²⁸ Voor Falkena zal dat geen verrassing geweest zijn, want tijdens een pauze had Gerbrandij al tegen hem gezegd: “Wij zullen er in meegaan, maar onder voorwaarde, dat er een *kleine* commissie komt”.³²⁹ Dit laatste hield Gerbrandij in de openbare vergadering nog voor zich. Pas drie maanden later, toen de samenstelling van de commissie vast stond, werd

326 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 121-122

327 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 128-129

328 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p. 141

329 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 390

haar oprichting bekend gemaakt. De gecombineerde druk vanuit de Provinciale Staten en de Cultuurtechnische Dienst, die daarbij beide vooral de voortgang van de ruilverkavelingen op het oog hadden, heeft het concentratieproces dus uiteindelijk op gang gebracht. Dit ondanks de weerstand die van Gedeputeerde Staten heette te komen, maar die vooral zijn oorsprong bij Gerbrandij vond.

1957. *De commissie concentratie boezemwaterschappen en veenpolders*

Het officiële besluit van Gedeputeerde Staten werd genomen op 25 maart 1957, een klein jaar nadat De Haan zijn rede had gehouden. Gedeputeerden besloten toen om een commissie in te stellen die tot taak had "...[het] college van advies te dienen over het vraagstuk van de concentratie van boezemwaterschappen, c.q. veenpolders in de provincie Friesland." Tot leden van de commissie werden benoemd: H.M. Gerbrandij, lid van Gedeputeerde Staten, voorzitter, J.F. Bootsma, secretaris van de Friese waterschapsbond, ir. K.I. de Haan, hoofdingenieur-directeur van de Cultuurtechnische dienst in de provincie Friesland, A. Schrijver, chef van de griffie-afdeling die belast was met waterstaatszaken, ir. A.F. Spruyt, hoofdingenieur-directeur van de Rijkswaterstaat in de directie Friesland en ir. G.L. Walther, hoofdingenieur-directeur van de Provinciale Waterstaat.³³⁰

Met uitzondering van Spruyt hadden de commissieleden al eerder samengewerkt in het (grotere) commissie-verband waarin het *Agrarisch Welvaartsplan* was opgesteld.

De deelname van Spruyt aan de concentratiecommissie was niet als vanzelfsprekend tot stand gekomen. Op 6 maart 1957 minister Algera aan Gedeputeerde Staten geschreven: "Naar mij ter ore is gekomen zou bij Uw College het voornemen bestaan een commissie in te stellen ter bevordering van een herziening (concentratie) van het Waterschapswezen in Uw Provincie, welk onderwerp zowel mijn bijzondere belangstelling als die van de beide Kamers der Staten-Generaal heeft.

Ik zou het derhalve zeer op prijs stellen indien U de Hoofdingenieur-Directeur van de Rijkswaterstaat in Uw Provincie, Ir. A. Spruijt, tot zitting nemen in zulk een commissie zoudt willen uitnodigen."³³¹

Dit briefje ontmoette weinig enthousiasme op het provinciehuis. De Commissaris der Koningin liet intern weten: "... G.S. zouden kúnnen stellen, dat het

330 Besluit GS 25 maart 1957, nr. 258, 4^e afdeling; vermeld in *Rapport van de Commissie Concentratie Boezemwaterschappen en Veenpolders, uitgebracht aan de Gedeputeerde Staten van Friesland* [Leeuwarden 1960], p. 1

331 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 1

hier gaat om het voorbereiden van een advies aan G.S., en dat zulks het vreemd zou maken, daarin te betrekken een vertegenwoordiger van het hogere orgaan, dat met het toezicht is belast. Maar dan plaatsen wij Rijkswaterst[aat] nog hoger te paard. M.i. nog eens bespreken. “Jalouzie” t.o. de CTD [de Cultuurtechnische Dienst, L.] speelt hier wellicht ook een rol op het Ministerie. Wellicht idem Ir. Schuurmans, die zich vermoedelijk beklaagd heeft, dat een door hem ontworpen brief...aan G.S. onbeantwoord is gebleven.” Linthorst Homan doelde hier op de hierboven vermelde poging die Schuurman een jaar tevoren had gedaan om, naar aanleiding van de rede van De Haan, tot territoriumafbakening te komen. Gerbrandij reageerde berustend met: “Ir. Spruit dan maar benoemen.”³³²

Een dag nadat het college het besluit tot instelling van de commissie had genomen, werd in de Statenvergadering gesproken over de opheffing van enkele waterschappen, en over de oprichting van het waterschap *De Bird*, alle in de gemeente Idaarderadeel. Naar aanleiding van een daarbij gestelde vraag deelde Gerbrandij, na die vraag eerst onbeantwoord te hebben gelaten, op een terloopse wijze mee, dat Gedeputeerde Staten een commissie hadden benoemd om te onderzoeken of “de door een aantal Statenleden gewenste concentratie van waterschappen mogelijk en gewenst [was]”.³³³ Hij meldde hoe de commissie was samengesteld. Hij gaf aan dat de Statenleden te zijner tijd wel zouden merken, hoe het ging met het werk van de commissie. Als er immers wijzigingen zouden komen in het stelsel van waterschappen, dan waren daar reglementswijzigingen voor nodig, en die moesten aan de Staten worden voorgelegd. Deze wijzigingen zouden dan “logischerwijze wellicht het gevolg zijn van de studie dezer commissie, als men tot het oordeel zou komen, dat inderdaad hier en daar iets zou moeten gebeuren.” Provinciale Staten namen deze mededeling zonder verdere gedachtenwisseling voor kennisgeving aan.

De gezichtspunten waarmee de commissieleden aan de uitvoering van hun taak begonnen verschilden nogal.

Het standpunt van De Haan, de man die proces op gang had gebracht, was duidelijk: planmatige en volledige concentratie.

Gerbrandij vond De Haan's benadering te heetgebakerd: in een interne berichtenwisseling nadat De Haan zijn rede had gehouden schreef hij: “Aan de rede van Ir. de Haan wordt m.i.z. een te grote waarde toegekend. Omdat het soms wat extreem was vliegen ook de kranten er op af, er zit copie in natuurlijk. Som-

³³² *Ibid.*

³³³ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 194, p. 58-59

mige nadelen van veel kleine waterschappen wordt nogal breed uitgemeten, bepaalde voordelen worden verzwegen. Indien na de rede van Ir. de Haan een anders ingestelde deskundige had gesproken zou veel van de eerste indrukken zijn weggevaagd. De op zichzelf correcte rede van Ir. de Haan was niettemin sterk eenzijdig. Als een andere spreker, en dan liefst "Frysksinnig" ingesteld, op gronden van historie, traditie, autonomie en ideologie de kleine waterschappen verdedigd had, zou hij bepaald een goed gehoor hebben ontvangen."³³⁴

De wenselijkheid van concentratie onderschreef Gerbrandij overigens, zij het met enige armslag. De Hoofdcommissie *Agrarisch Welvaartsplan*, waarvan hij voorzitter was, en waarvan, naast onder anderen gedeputeerde Hoogland, ook De Haan deel uitmaakte, was onder meer met de volgende conclusie gekomen: "Indien wordt aangenomen, dat de eisen, gesteld aan de waterhuishouding groter zullen worden, terwijl daarnaast de technisch-administratieve voordelen van een grotere eenheid evident zijn, dan zal de concentratie van waterschappen moeten worden bevorderd..."³³⁵ Deze uitspraak ging verder dan waartoe de (sub)Commissie *Structuur van het grondgebruik* eerder was gekomen. Deze commissie, waarvan Gerbrandij eveneens voorzitter was en De Haan secretaris, omvatte naast Hoogland en hen nog 20 leden, onder wie Bootsma, Schrijver en Walther. Dat gezelschap was niet verder gekomen dan: "De Commissie vraagt zich af, in hoeverre de huidige structuur van ons waterschapswezen wijziging behoeft. Zij acht deze vraag dermate belangrijk, dat ze ... adviseert hiernaar ... een diepgaand onderzoek in te stellen."³³⁶ De Provinciale Staten namen deze uitspraken overigens met een korreltje zout voor zover het Gerbrandij betrof. Zij gaven in de volgende jaren regelmatig aan, dat zij ernstig twijfelden aan de mate waarin hij overtuigd was van de noodzaak van concentratie.

Ook Walther, de hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst, had zich al eerder uitgelaten over het onderwerp. In 1948 zei hij, in een voordracht voor de Friesche Waterschapsbond: "De ontwikkeling van het waterschapswezen is in Friesland nog niet beëindigd; belangrijke delen, die nog wel degelijk behoefte hebben aan beheersing van de waterstand zijn nog niet tot waterschappen verenigd. Voorts is in vele gevallen concentratie van waterschappen, dat is het verenigen van kleine waterschappen tot een groot waterschap, mogelijk en gewenst."³³⁷ In 1952 herhaalde hij dit, in een publicatie voor een breed publiek, bijna woordelijk.³³⁸ En in 1958 schreef hij opnieuw:

³³⁴ Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag b

³³⁵ *Agrarisch Welvaartsplan*, p. 215

³³⁶ *Ibid.*, p. 42

³³⁷ Arch. GS en PS, 1919-1961, inv.nr. 2543; ook Arch. Boarnferd, inv. nr. 152

³³⁸ Walther, "Waterstaat en waterschappen", p. 150

“Vele delen van Friesland, die hier dringend behoefte aan hebben, zijn nog niet in waterschapsverband verenigd. Dit zal nog dienen te geschieden, terwijl het voorts zeer gewenst is, dat de nog zo talrijke kleine waterschappen tot grote eenheden worden samengevoegd.”³³⁹ Opvallend is dat hij in zijn uitspraken minder ver gaat dan De Haan. Die had ervoor gepleit geheel Friesland in waterschapsverband onder te brengen. Walther heeft het over “belangrijke delen die er behoefte aan hebben.”

Overigens had dit inzicht, voor zover is na te gaan, niet geleid tot initiatieven van de Provinciale Waterstaat. Daarvoor zijn enkele verklaringen denkbaar. De aandacht van de dienst was in deze jaren waarschijnlijk vooral gericht op het tot stand brengen van het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*. Men kan zich voorstellen, dat Walther, als hoofd van de dienst, deze niet eigener beweging wilde belasten met een ander omvangrijk project. Daarnaast heeft misschien het feit meegespeeld, dat de leiding van de Provinciale Waterstaatsdienst eigenlijk niet wilde, dat er grote waterschappen tot stand kwamen. Oud-gedeputeerde Eringa zegt hierover: “By de Provinsje woenen se net. De Provinsje hat dy saken hiel lang tsjin hâlden. De bestjoerders fan ‘e Provinsje, om’t se belanghawwers wienen en einlings de technyske tsjinst om’t se tochten dat se it dochs wol goed dienen. Dy beide dingen spilen meielkoar. En grutte wetterskippen mocht net, want dan krigen jo dêr amtners/sekretarissen op dy’t mear krigen as skaal 130 en dat wie foar de Provinsje te heech. De Provinsjale Wettersteat woe gjin amtners by de wetterskippen dy’t boppe de skaal 130 sitte. Dat hat hiel lang duorre foar’t men dêr oerhinne stappe koe. De Provinsje wie foar de wetterskippen bytiden arsjitekt, opsichter by de útfiering en kontroleur. Men siet mei hânnen en fuotten bûn. By gruttere wetterskippen mei in eigen technyske stêf soe in hiel diel fan it wurk fan ‘e Provinsjale Wettersteat ferfalle.”³⁴⁰ Behalve vanuit deze ambtelijk-territoriale

339 Walther, “De waterhuishouding van Friesland” in: *Enc. v. Fr.*, p. 77-83, aldaar p. 80-81

340 Tangerman, *Ferslach*, 13. “Bij de Provincie wilde men niet. De Provincie heeft die zaken heel lang tegen gehouden. De bestuurders van de Provincie omdat ze belanghebbenden waren, en tenslotte de technische dienst omdat zij dachten, dat zij het toch wel goed deden. Die beide zaken spelen met elkaar. En grote waterschappen mochten niet, want dan krijgt men daar ambtenaren / secretarissen die meer krijgen dan schaal 130 en dat was voor de Provincie te hoog. De Provinciale Waterstaat wilde geen ambtenaren bij de waterschappen die boven schaal 130 zitten. Het heeft heel lang geduurd voordat men daar overheen stappen kon. De Provincie was voor de waterschappen nu en dan architect, opzichter bij de uitvoering en controleur. Men was met handen en voeten gebonden. Bij grotere waterschappen met een eigen technische staf zou een belangrijk deel van het werk van de Provinciale Waterstaat vervallen.” Schaal 130 was in het toenmalige stelsel van salarisschalen de schaal voor een referendaris, een middelbare ambtenaar.

overwegingen kan men Walther's terughoudendheid tenslotte misschien ook verklaren uit inzicht in de politieke situatie. Hij wist uiteraard, dat er bij de eerst-verantwoordelijke gedeputeerde bijzonder weinig enthousiasme bestond voor het idee van waterschapsconcentratie. Dan lag het niet op de weg van een provinciale ambtenaar om dat proces op gang te willen brengen. Bovendien zal hij zich zeker gerealiseerd hebben, dat er sprake was van een gevoelige zaak. Anders dan bij de besluitvorming over het tweede gemaal was hier aanzienlijke tegenstand te verwachten.

Afdelingschef Schrijver zag weinig in concentratie. In een advies aan Gedeputeerde Staten over mogelijke concentratie van waterschappen in het Lindegebied schreef hij in december 1956: "De huidige algemene roep om concentratie van waterschappen maakt op insiders een ziekelijke indruk. Concentratie omwille van de concentratie is dwaasheid. De concentratie moet een aanwijsbaar nut hebben en dat nut moet groter zijn dan de ongetwijfeld bij elke concentratie ook aanwezige nadelen..."³⁴¹ En toen hij, aan de vooravond van zijn pensionering, in 1963, drie jaar nadat het rapport van de commissie uitgebracht was, een nieuwe uitgave van het commentaar op het *Algemeen reglement voor de boezemwaterschappen* verzorgde kon hij het niet laten om in de inleiding te schrijven: "Wel zijn ... richtlijnen getrokken, die voor alle waterschappen en veenpolders of voor een grote groep daarvan gelijkelijk gelden, doch daarnaast is nog zoveel ruimte overgebleven voor van geval tot geval afwijkende regelingen, dat men steeds op verrassingen bedacht moet zijn. ... Er zijn lieden, die deze situatie ten sterkste afkeuren en die niets liever zouden zien, dan dat het gehele waterschaps- (en veenpolder)recht zou zijn gebracht onder één schema, waarvan de lijnen op één centraal punt worden getrokken. Mij maakt het gelukkig, dat er althans nog één terrein is, waar het recht van de individu, van het 'bijzondere geval', nog niet totaal is opgeofferd aan de gemakzucht van de schematici."³⁴²

Schrijver's visie zal, zeker voor een deel, het resultaat zijn geweest van zijn maatschappelijke loopbaan.³⁴³ Hij was in de loop van 1920, op de leeftijd van 21 of 22 jaar, als klerk in dienst getreden bij de provinciale griffie, bij het *bureau voor de waterstaat*. Hij bleef gedurende zijn hele ambtelijke loopbaan van

341 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag g

342 A. Schrijver, *De Friese waterschappen en veenpolders*, Alphen aan den Rijn (Samson) 1964, p. 1. Dit boekje was bedoeld ter vervanging het in 1929 door zijn voorganger Struiksma, en in 1936 door deze met zijn medewerking herziene commentaar: N. Struiksma m.m.v. A. Schrijver, *Algemeen reglement voor de boezemwaterschappen in Friesland*. Alphen aan den Rijn (Samson), 1936, 2^e druk

343 Gegevens ontleend aan *Provinciale Almanak*

43 jaar werkzaam bij dit onderdeel van de griffie. In 1939 volgde hij de overleden N. Struiksmā op als hoofd ervan. Tot aan zijn pensionering in 1963 bleef hij, in steeds hogere ambtelijke rangen, die functie bekleden. Hij was dus volledig vergroeid met, en voor een deel mede-organisator van het bestaande stelsel van waterschappen en polders. Hij heeft daarover ook een aantal publicaties tot stand gebracht.³⁴⁴ Meestal zat hij op één lijn met gedeputeerde Gerbrandij.³⁴⁵

Commissielid Bootsma vervulde het secretariaat van de Friese Waterschapsbond als nevenfunctie. Zijn dagelijkse werkzaamheden verrichtte hij bij het *ingenieursbureau J.A. Kielman & J. Bootsma*, dat waterstaatkundig werk voor de waterschappen deed. Zijn functie als secretaris van de waterschapsbond zou kunnen doen vermoeden dat hij de status quo zou willen verdedigen. Maar dat was niet het geval: de korte, samenvattende notitie die hij indiende na één vergadering en twee notities van anderen toont dat hij toegankelijk was voor de gedachte aan concentraties. Hij was vooral gericht op concrete, praktische zaken die bij het werk van de commissie aan de orde moesten komen.³⁴⁶

Rijkswaterstaatingenieur Spruyt tenslotte lijkt, als betrekkelijke buitenstaander, zonder uitgesproken opvattingen over het wenselijke eindresultaat aan het werk begonnen te zijn. Hij “geloof[de] wel dat er in Friesland nog veel gedaan [kon] worden om de landbouw beter toe te rusten, ook door middel van concentratie van waterschappen.”³⁴⁷ Dit is niet het geluid van iemand die een vooropgezet idee verwerkelijk wil zien.

344 Behalve de reeds genoemde publicaties – te weten *Algemeen reglement*, 1936, *Provinciale wetgeving*, 1944 en *Friese waterschappen*, 1964 – : A. Schrijver, “Beschouwingen naar aanleiding van het proefschrift van mr. J.P. Winsemius, getiteld ‘De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland’” in: *Bestuurswetenschappen*, jg. 3 (1949), p. 103-127; A. Schrijver, *De Lemstersluis: een merkwaardig waterschap*. Leeuwarden, 1950; A. Schrijver, “Waterstaat” in: J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (red.), *Friesland 1945-1970*, Leeuwarden (Miedema), 1970, p. 9-44.

345 Zie b.v. zijn bijdrage in *Friesland 1945-1970*, p. 33. Hier betuigt hij zijn instemming met Gerbrandij’s stellingname, tegen het college van Gedeputeerde Staten in, met betrekking tot de heffing van een belasting voor de bekostiging van het latere J.L. Hooglandgemeal. Daarover p. 281-283

346 Hierna, p. 428-429

347 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, *notulen 5 december 1957*

De commissie aan het werk

Op 5 december 1957, ruim acht maanden na haar instelling, vergaderde de commissie voor het eerst. In de eerste vergaderingen zocht zij een weg. De discussie werd op gang gebracht door een notitie van Walther.³⁴⁸ Deze was globaal en inventariserend, en als zodanig nauwelijks afwijkend van de lezing die De Haan ruim anderhalf jaar eerder gehouden had. Wel valt het op dat ook deze waterstaatsman het agrarische belang als maatstaf neemt: “Naar mijn mening mag niet uit louter zucht tot centralisatie bij de waterbeheersing op de vorming van grotere verbanden worden aangestuurd; dit moet alleen geschieden wanneer het een duidelijk agrarisch belang is.” De aanpak die hij bepleitte was wat geleidelijker dan die welke De Haan voorstond. Hij meende dat er gestreefd moest worden naar eenheden die bij voorkeur niet kleiner zouden zijn dan 10.000 ha. Walther wilde een intentieverklaring van de Provinciale Staten, dat er gestreefd werd naar de vorming van grote waterschappen en de samenvoeging van kleine, “zonodig tegen de wens van de besturen en/of ingelanden van bestaande waterschappen in”. Dat proces van waterschapsvorming zou gelijk op moeten gaan met de voorbereiding en uitvoering van ruilverkavelingen. Daar waar deze nog niet aan de orde waren zouden over een periode van tien jaar – door de provinciale waterstaatsdienst – waterstaatkundige gegevens moeten worden verzameld en metingen moeten worden verricht, op basis waarvan dan voorstellen gedaan zouden moeten worden.

Gerbrandij vermeldde dat de directeur van de Cultuurtechnische Dienst, ir. Herweijer, de suggestie opriep dat concentratie van waterschappen meer rijksgeld naar Friesland zou doen vloeien, omdat de uitvoering van ruilverkavelingen daardoor zou kunnen worden vervroegd.³⁴⁹ Maar hij wees er op dat de minister van Landbouw, bij een bezoek aan Friesland op 29 januari 1957, uitdrukkelijk had gezegd, geen verband te willen leggen tussen de uitvoering van ruilverkavelingen en het al dan niet daaraan voorafgaan van waterschapsreorganisaties.

Spruyt gaf aan dat de verbetering van de omstandigheden voor het agrarisch bedrijf slechts ten dele bewerkstelligd kon worden door de Cultuurtechnische Dienst. Hij zag ook ruimere taken dan tot dusverre voor het provinciale bestuur en de provinciale waterstaatsdienst. Hij dacht “...aan het oprichten van overkoepelende waterschappen, die tot taak [hadden] de concentratie van in hun

348 De discussie is terug te vinden in de notulen: Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 5 december 1957. De notitie van Walther *ibid.*, omslag 2, brief d.d. 1 oktober 1957

349 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, *notulen 5 december 1957*

gebied gelegen waterschappen voor te bereiden". Hij legde een verband met de bemaling van Frieslands boezem en de stichting van een tweede gemaal, die in deze tijd ook aan de orde waren. Daarvoor zou zonder twijfel een tegemoetkoming van het Rijk gevraagd worden. De minister zou dan willen weten: "...hoeveel kan de landbouw in Friesland zelf opbrengen [?]". Er zouden dan cijfers op tafel moeten komen waaruit de draagkracht van de gronden zou blijken, maar daar zou door de grote versnippering niet uit te komen zijn. "De Minister zal dus ook aandringen op concentratie van waterschappen." Deze koppeling streek gedeputeerde Gerbrandij overigens tegen de haren in: de democratie zou om hals gebracht worden als de minister de provincie in een bepaalde richting wilde dwingen door met zijn beurs te rammelen. Maar Spruyt had het argument inmiddels wel genoemd.

De eerste vergadering bracht Schrijver er toe, ook zijn visie in een notitie op papier te zetten.³⁵⁰ Die kwam erop neer, dat hij de betrekkelijkheid van het concentratiestreven benadrukte. Gedachten die jarenlang sluimerden en weinig aanhang vonden, werden plotseling als toverstaf gezien, als de mensen en de omstandigheden er rijp voor waren. Zo'n toverstaf leek nu het begrip *concentratie van waterschappen*. Schrijver lichtte dit toe aan de concentratie van zee-erwende waterschappen in Friesland. Na de totstandkoming van de Afsluitdijk waren er vier zee-erwende waterschappen ten zuiden van die dijk samengevoegd tot *Westergo's IJsselmeerdijken*.³⁵¹ En de commissie *Zeedefensie*, die in 1953 – na de watersnood in februari van dat jaar – opgericht was, had ook tot taak om Gedeputeerde Staten te adviseren over concentratie van zee-erwende waterschappen.³⁵² Voor de boezemwaterschappen gold volgens hem iets soortgelijks. Er waren zeer kleine waterschappen, zoals *Kollumer Oudvaart*, van 12 ha., maar als het nodig was, had het provinciaal bestuur niet geaarzeld om grote waterschappen te stichten. Hij verwees naar *De Linde*, 14.000 ha. groot, en naar enkele andere waterschappen in het zuidoosten en het zuidwesten. "Maar in de jaren na de eerste wereldoorlog [was] ook een aantal ontworpen grote waterschappen, die een concentratie van bestaande waterschappen en particuliere polders beoogden, in de voorbereiding gestrand, omdat de meerderheid der ingelanden

350 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 2, "notitie van hr. Schrijver"

351 Van Buijtenen en Obreen, *Westergo's IJsselmeerdijken*

352 Zie ook de inleidingen in: H.T. Obreen, *Der Vijf Deelen Zeedijken. Inventaris van de archieven*, Ljouwert / Leeuwarden (Fryske Akademy) 1980; H.T. Obreen, M. Dillo en H. Burger, *Inventaris der archieven van het waterschap "De zeven grietenijen en Stad Sloten"*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1971; De Raad en Augustijn, *Zee- en IJsselmeerwerende waterschappen in Friesland*

er niet achter stond en het toenmalig college van Gedeputeerde Staten blijkbaar niet voldoende van de noodzakelijkheid der geplande werken overtuigd was, om ze tegen de meerderheid der ingelanden in toch door te drijven. En van een aantal dezer ontwerpen [kon] achteraf gezegd worden, dat men slechts dankbaar [kon] zijn dat zij niet tot uitvoering [waren] gekomen.”

Druk vanuit de Provinciale Staten

In december 1957 hielden de Provinciale Staten hun jaarlijkse algemene beschouwingen bij de behandeling van het begrotingsvoorstel voor het volgende jaar. VVD-woordvoerder Falkena kwam terug op wat hij een jaar tevoren bij deze beschouwingen naar voren had gebracht over de concentratie van waterschappen.³⁵³ Hij zag zijn toenmalig gelijk bevestigd door het jaarverslag van de Cultuurtechnische Dienst over 1956 en door het *Rapport inzake de bemaling van Friesland's boezem*.³⁵⁴ Zowat duizend waterschappen en polders! Hij was dan ook blij dat de bespreking van het vorige jaar Gedeputeerde Staten had doen besluiten tot de instelling van de *Commissie Concentratie boezemwaterschappen*. Hij hoopte dat de commissie zou gaan komen met voorstellen voor waterschappen van vijftien- tot twintigduizend hectaren.

De antirevolutionair A. de Vries uitte, zoals hij ook bij de vorige algemene beschouwingen gedaan had, de vrees dat de ruilverkaveling van in het totaal 160.000 hectaren die was aangevraagd, in het gedrang zou komen als er niet tijdig een concentratie van waterschappen plaats vond.³⁵⁵ Maar ook vanuit het oogpunt van waterbeheersing leek die concentratie hem noodzakelijk. Hij vermeldde dat er zeer regelmatig klachten waren over het onderhoud van watergangen.

De sociaaldemocraat A. Vondeling bracht het onderwerp ter sprake bij zijn bespreking van het *Agrarisch Welvaartsplan*.³⁵⁶ Hij verwees naar de uitspraak die daar gedaan werd over de noodzaak van concentratie,³⁵⁷ en hij vroeg naar de voortgang van de werkzaamheden van de commissie.

Bij zijn beantwoording van de vragen en opmerkingen begon Gerbrandij, evenals hij een paar dagen tevoren bij de eerste vergadering van de commissie had gedaan, met de mededeling dat de commissie bij het begin van haar werkzaamheid enige vertraging had opgelopen omdat de hoofdingenieur-directeur van de

353 Hierboven, p. 413-414

354 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 36-37

355 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 50-51

356 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 55

357 *Agrarisch Welvaartsplan*, p. 34

Provinciale Waterstaat vóór de eerste vergadering met een discussie-nota wilde komen.³⁵⁸ Die nota had langer op zich laten wachten dan gehoopt was. Maar de commissie koerste al wel op een bepaald doel af: “samenvoeging van een groot aantal waterschappen”. De stelligheid van deze uitspraak wordt overigens niet ondersteund door het verslag van de tot dan toe enige vergadering van de commissie.³⁵⁹ Gerbrandij benadrukte dat het om een moeilijke zaak ging.

Hij lichtte dit toe aan de hand van de reorganisatie en uitbreiding van het waterschap *De Schoterlandse Compagnonsvaart*. Daar deed zich onder andere het probleem voor van de *classificatie*, de indeling van gronden naar de mate waarin zij voordeel hadden van de werkzaamheid van een waterschap, en waarin zij dus moesten meebetalen in de lasten. Verder hadden verschillende gronden verschillende betalingsverplichtingen: al dan niet wegens oude schulden van het waterschap, wegens opmaling, of juist wegens bemaling en afstroming. Gerbrandij beriep zich vervolgens op de discussie-nota van hoofdingenieur Walther om duidelijk te maken dat het hele proces een zaak van lange adem zou worden. Walther had aangegeven dat men voor een deskundige concentratie veel meer hoogtegegevens over de verschillende gebieden zou moeten hebben. Hij had voor alle noodzakelijke metingen een termijn van tien jaar genoemd. Het rapport van de commissie zou overigens geen tien jaar op zich laten wachten, aldus Gerbrandij.

Hij liet vervolgens enkele andere lopende waterschapsconcentraties de revue passeren. Binnen de *Polder van Oost- en Westdongeradeel* was een concentratie zo goed als rond. De samenvoeging van de *Arumer-* en de *Arumermiedpolder* had vertraging opgelopen, doordat men de bestaande windwatermolens in bedrijf had willen houden. Gebleken was echter dat een gemeenschappelijk, nieuw te bouwen gemaal nodig zou zijn. Maar bouw daarvan op de meest aangewezen plaats, aan de Lollumeropvaart, zou vervolgens in de toekomst meeromvattend de plannen uitsluiten, omdat deze vaart dan niet meer als toevoer zou kunnen dienen bij een grotere concentratie.

En een samenvoeging van tien waterschappen in Achtkarspelen, Smallingerland en Opsterland was tegengehouden omdat men vreesde duurder uit te zijn wanneer dit nu zou gebeuren in plaats van in het kader van de aangevraagde grote ruilverkaveling. Maar nu deze ruilverkaveling voorlopig niet uitgevoerd zou worden, zou alsnog geprobeerd worden om de concentratie door te voeren.

De vraag van A. de Vries, of de ruilverkavelingen misschien ook werden tegengehouden door een trage concentratie van waterschappen, raakte in de ogen van Gerbrandij aan een heel delicate aangelegenheid. De directeur van de Cultuurtechnische Dienst had dit inderdaad wel eens gesteld. Maar de minister

358 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 86-93

359 Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7107, 4, [concept-] notulen 5 december 1957

van Landbouw had verklaard, dat een ontoereikende waterschapsconcentratie nooit aanleiding zou mogen zijn voor vertraging van ruilverkavelingen.

Gerbrandij was het eens met De Vries dat concentratie zou kunnen leiden tot een betere waterbeheersing. Bij een goede waterbeheersing komt het water sneller op de boezem. Bovendien kunnen bij concentratie opvaarten met lange kaden worden afgedamd. Maar de keerzijde van dat alles is dat de boezem gevoeliger wordt.

Een verband tussen concentratie en de kwaliteit van het onderhoud wilde Gerbrandij niet leggen: er waren zowel grote als kleine waterschappen waarbij het bestuur zijn zaken al dan niet op orde had.

In zijn antwoord op de opmerking van het Statenlid Vondeling bevestigde hij nogmaals dat ook Gedeputeerde Staten “in de richting van concentratie” gingen.

In zijn reactie op de beantwoording door Gerbrandij liet Vondeling weten dat de termijn van tien jaar die de gedeputeerde genoemd had, in zijn ogen veel te lang was.³⁶⁰ Hij was het eens met zijn mede-lid Falkena dat de concentratie in vier tot vijf jaar zijn beslag zou moeten krijgen.

Gerbrandij beriep zich op het gezag van de hoofdingenieur-directeur van provinciale waterstaat om te betogen dat dit niet mogelijk zou zijn.³⁶¹ Er zouden wel tien jaar nodig zijn voor het doen van alle vereiste hoogtemetingen, maar dit betekende overigens niet dat er pas over tien jaar een eindrapport op tafel zou liggen. Incidenteel zouden Gedeputeerde Staten voor bepaalde gebieden al eerder met plannen komen. Maar dit zou dan niet het resultaat zijn van het werk van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen*, maar van de normale werkwijze die Gedeputeerde Staten steeds volgden.

Met de Cultuurtechnische Dienst was er naar zijn zeggen overeenstemming over bereikt dat een trage concentratie geen rem zou zijn op de totstandkoming van plannen voor ruilverkaveling.

De commissie gaat verder

Na de eerste vergadering van de commissie en na de notities van Walther en Schrijver gaf Bootsma in een brief aan, wat naar zijn mening de conclusies daaruit zouden moeten zijn.³⁶² Hij poneerde die in de vorm van zeven stellingen.

³⁶⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 136

³⁶¹ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 195, p. 153-154

³⁶² Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 2, brief d.d. 28 december 1957

Concentratie kon “in bepaalde gevallen” voordelig en nuttig zijn, maar géén concentratie om de concentratie, of omdat dat voor de overheid gemakkelijker was. En voorafgaand aan een besluit tot concentratie moest er eerst een verbeterings- of een ruilverkavelingsplan zijn, omdat alleen dan de consequenties en de voordelen voor de erbij betrokken eigendommen duidelijk zouden kunnen worden. Bovendien diende gewaakt te worden tegen de opname van gebieden die daarbij geen werkelijk belang zouden kunnen hebben. Bestaande verplichtingen zouden moeten worden vereffend. Classificatie zou zo veel mogelijk moeten worden ondervangen door het maken van zoveel mogelijk gelijkwaardige voorzieningen voor alle eigendommen. In zijn laatste stelling ging Bootsma in op de procedure bij de oprichting van een nieuw waterschap. Het provinciaal bestuur zou eerst in grote lijnen een voorlopige begrenzing moeten vaststellen. Dan zou een – klaarblijkelijk overkoepelend – waterschap kunnen worden opgericht, met als enig doel het propageren van de gewenste concentratie en het verder uitwerken van de daartoe vereiste plannen. Als die plannen voldoende weerklank zouden vinden bij de betrokkenen, of zouden de voordelen dermate groot zijn, dat zou kunnen worden gesproken van een algemeen belang, dan zou de zaak bij Provinciale Staten aanhangig kunnen worden gemaakt.

Ook de twee volgende vergaderingen leidden nog niet tot een duidelijke richting, onder andere doordat de leden het er niet over eens konden worden, wat als de taak van de commissie beschouwd moest worden, en hoe zij te werk zou moeten gaan.³⁶³ Er was sprake van een flinke spraakverwarring. Daarin tekenden zich globaal gesproken twee standpunten af. Het ene ging uit van een volgend, het andere van een initiërend provinciaal beleid. Dat uitte zich in de meningen over de wenselijkheid van een verband met het ruilverkavelingsbeleid, over een planmatige aanpak dan wel een aanpak naar aanleiding van specifieke situaties die zich zouden voordoen, over de vraag of geheel Friesland in waterschapsverband gebracht moest worden, en tenslotte over het gewicht dat men aan de mening van de ingelanden wilde geven. Gerbrandij en zijn secondant Schrijver waren in feite voorstanders van het beleid dat het provinciaal bestuur in de afgelopen decennia had gevoerd, al konden zij dat onder de druk van de Provinciale Staten niet met zoveel woorden zeggen. Dat beleid was uitgesproken volgend geweest: de oprichting van waterschappen was een zaak van particulier initiatief, waarbij de provincie desgevraagd de helpende hand bood. Zij wilden daar concentreren, waar en wanneer ruilverkaveling dat nodig maakte. En omdat over het al dan niet doorgaan van ruilverkavelingen gestemd werd door de

363 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 9 januari 1958 en 30 januari 1958.

grondeigenaren, betekende dat ook een ruime invloed van de ingelanden op het geheel. Het standpunt dat De Haan in zijn lezing van maart 1956 had ingenomen stond daar recht tegenover: geheel Friesland in waterschapsverband, in een proces dat geleid zou worden door het provinciale bestuur. Dat standpunt werd ook ingenomen door de meest strijdbare woordvoerders in de Provinciale Staten. Binnen de commissie werd over het plan van De Haan in het geheel niet gesproken. De Haan stelde zich ook zelf terughoudend op. Spruyt was evenals De Haan van mening dat de commissie zou moeten komen met een voorstel voor indeling van de hele provincie. Hij was eigenlijk ook de enige die buiten de provinciegrenzen keek. Walther ging voorlopig minder ver dan De Haan was gegaan, maar hij wilde wel duidelijke initiatieven van het provinciaal bestuur. Al zei hij het niet, zijn zorg betrof waarschijnlijk ook de werklust die een volledige, gelijktijdige indeling van geheel Friesland in waterschapsverband voor zijn dienst met zich mee zou brengen. Bootsma was vooral gericht op de praktische uitvoering van de verschillende mogelijkheden die genoemd werden.

Na de derde vergadering legde Spruyt de werkwijze die hij voorstond vast in een korte notitie.³⁶⁴ Hij wilde een enquête laten houden bij een aantal waterschappen, en bestaande plannen op een aantal punten toetsen om op deze wijze te achterhalen wat de bestaande organisatie waard was, wat de doelstellingen van een eventuele verbetering zouden moeten zijn, en of er bepaalde gebieden waren waar in het bijzonder op concentratie zou moeten worden aangestuurd. Dat onderzoek zou moeten worden uitgevoerd door medewerkers van de provinciale waterstaatsdienst, de Cultuurtechnische dienst, en de provinciale griffie.

Dit voorstel ontmoette bij Gerbrandij geen enkele sympathie, maar niettemin sprak de commissie zich op de volgende vergadering, op 27 februari 1958, "in meerderheid" uit voor het houden van een dergelijke enquête.³⁶⁵ Gerbrandij trok uit dit besluit de conclusie "dat het geen zin [had] om als commissie weer te vergaderen aler de gegevens van de enquête bekend [waren] en dat het dus wel enige tijd [kon] duren voor er weer [werd] vergaderd". Het is niet bekend, of Gerbrandij Vondel's toneelstuk *Gysbreght van Aemstel* kende. Als dat zo is, dan heeft hij zich zeker zeer thuis gevoeld bij Gysbreghts uitspraak: "Een krijghsman wint genoegh, al wint hy niet[s] dan tijd."³⁶⁶

364 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 2, brief zonder datum, "na ontvangst der notulen der op 30 januari j.l [1958] gehouden vergadering"

365 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 27 februari 1958

366 J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*, r. 1600

Maar de druk van buitenaf werd voor Gerbrandij te groot. Twee maanden later riep hij de commissie weer bijeen.³⁶⁷ Hij deelde mee dat de aanleiding daartoe gevormd werd door perspublicaties uit de laatste tijd. Misschien dacht hij nog aan de schriftelijke vragen die de antirevolutionair A. de Vries gesteld had naar aanleiding van het verslag van een lezing van De Haan op 9 januari 1958. Op die dag spraken zowel Gerbrandij als De Haan voor de drie Friese landbouw-jongerenorganisaties.³⁶⁸ Gerbrandij sprak over de concentratie van waterschappen, eerst over die van de zeeverende, daarna over die van de boezemwaterschappen. Samenvoeging van deze laatste zag hij “niet onder alle omstandigheden als een voordeel”. Hij somde enkele voor- en nadelen op, maar vond vooral dat “[de overheid,] voor en al eer [zij] een eventuele concentratie dwingend zou gaan voorschrijven, ... zich terdege rekenschap [diende] te geven van de consequenties, die hieraan verbonden [waren] voor de betrokkenen, zowel financieel als uit een oogpunt van historische ontwikkeling, persoonlijke vrijheid, volksaard en democratie.” De Haan sprak over ruilverkaveling. Aan het slot van zijn betoog merkte hij op dat hij “in verband met de bespoediging van de ruilverkavelingen ... concentratie van waterschappen zeer wenselijk [achtte]. In Dantumadeel b.v. [had] de C.T.D. te maken met 18 waterschappen en 26 polders. Een chaotische toestand, die de voorbereiding en uitvoering van de ruilverkaveling ernstig [stagneerde].”

Deze laatste opmerking leidde tot schriftelijke vragen van De Vries aan Gedeputeerde Staten. De strekking van zijn vragen sloot aan bij wat hij eerder tijdens algemene beschouwingen in de Statenvergadering had gezegd. Daar had hij steeds het belang van ruilverkaveling benadrukt, en, daarvan afgeleid, van concentratie van waterschappen.³⁶⁹ Ook nu kwamen zijn vragen er op neer of de moeizame concentratie van kleine waterschappen, niet alleen in Dantumadeel, maar ook in Achtkarspelen, geen stagnatie veroorzaakte bij de uitvoering van ruilverkavelingsplannen. Gedeputeerde Staten ontkenden dit in hun antwoord, gedateerd 8 april 1958, categorisch.³⁷⁰

Maar behalve misschien op dit bericht en de eruit voortvloeiende vragen, zal Gerbrandij vooral bedoeld hebben op een commentaar in de *Leeuwarder Courant* van enige dagen tevoren.³⁷¹ Naar aanleiding van het jaarverslag over 1957 van de Cultuurtechnische Dienst had de krant vastgesteld dat deze dienst in drie achtereenvolgende jaren de noodzaak van concentratie van waterschappen

367 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 29 april 1958

368 *Friesch Dagblad*, vrijdag 10 januari 1958, p. 3

369 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p.46; *ibid.*, inv.nr. 195, p. 50-51

370 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag c. Weergave van hun antwoord: *Friesch Dagblad*, donderdag 10 april 1958

371 *Leeuwarder Courant*, zaterdag 26 april 1958, p. 6: “De veemarkt”

in Friesland, als voorwaarde voor doelmatige cultuurtechnische verbeteringen, had benadrukt. Het desbetreffende commentaar had de alarmerende koppen “Conflict dreigt” en “CTD stelt eisen”. Volgens de auteur ervan werd de provinciale overheid door dergelijke opvattingen onder druk gezet. Deze maakten het voor de provincie namelijk onmogelijk om bij waterschapsconcentratie nog andere overwegingen dan cultuurtechnische te laten gelden. De schrijver vroeg zich af of een rijksdienst hier de lakens zou gaan uitdelen op een nog zuiver provinciaal vlak. Wat Gerbrandij “de perspublicaties uit de laatste tijd” noemde, wekte naar zijn zeggen de indruk dat er tussen Gedeputeerde Staten en de Cultuurtechnische Dienst een diepgaand verschil van inzicht bestond over de concentratie van waterschappen en veenpolders in de provincie. De pers deed het volgens Gerbrandij voorkomen alsof de Cultuurtechnische Dienst stond te trappelen van ongeduld om miljoenen in Friesland te besteden, maar dat de dienst daarbij werd afgeremd doordat Gedeputeerde Staten niet opschoten met de concentratie van waterschappen. Het publiek, en wellicht ook Provinciale Staten, ging denken dat de concentratie van waterschappen, mede door een controverse tussen provinciaal bestuur en Cultuurtechnische Dienst, uiterst moeilijk lag. Volgens Gerbrandij was daar sprake van een misverstand. Dat moest uit de weg geruimd worden. Doordat besloten was tot een enquête zou de commissie in geen geval vóór de volgende Statenvergadering, twee maanden later, kunnen rapporteren. Daarom achtte hij het wel gewenst om een interim-rapport uit te brengen, “waarin [zou worden] duidelijk gemaakt, dat de commissie niet stil [had] gezeten”. Schrijver was dat met hem eens.

De Haan meende dat uit de genoemde persberichten de gevolgtrekking zou kunnen worden gemaakt dat er sprake was van een samenspel tussen pers en Cultuurtechnische Dienst over het onderwerp “ruilverkavelingen en waterschapsconcentratie”. Maar hij ontkende ten stelligste dat daarvan sprake was. Hij vond, dat de commissie zich er door de pers niet toe moest laten brengen om iets anders te doen of na te laten, dan zij zelf al eerder van plan was. Walther was dit met hem eens, maar hij vond het tegenover de Staten wel wenselijk om iets te laten horen. Te rapporteren was er nog niets, daarom leek de term *werkverslag* hem beter. Spruyt haakte gretig in op het idee. De hoofddirectie van Rijkswaterstaat zou op grond van de persberichten misschien al een verkeerde indruk gekregen hebben van de gang van zaken. Een verslag zou dat kunnen rechtzetten. Bovendien zou het een duidelijk signaal aan de ingelanden zijn. Er was zo langzamerhand gebleken dat er veel oppositie tegen concentratie te verwachten was. Door een “radicaal” getoonzet tussenrapport zou men “in de provincie ... al wat wennen aan de gedachte dat de barometer op concentratie [stond]”. Men besloot daarop om een tussentijds werkverslag uit te brengen. Spruyt bepleitte ook om te kijken hoe het in andere gewesten stond met de concentratie

van waterschappen.³⁷² Dat was een voor de hand liggend idee, want ook elders stond het onderwerp in deze jaren volop in de aandacht.³⁷³ Gerbrandij beklom hierop onmiddellijk het stokpaard dat hij ook in de Statenvergadering steeds bereed: “wel zeer in het bijzonder op waterstaatsgebied [had] ieder gewest zijn eigen structuur, zodat eventuele gegevens op dit punt moeilijk te vergelijken [waren].” De Haan en Schrijver waren dit met hem eens, en Schrijver gaf ook aan dat dit zeker vertraging zou opleveren. Er werden dus geen gegevens over de situatie buiten Friesland verzameld.

1958. *Het werkverslag*

Het werkverslag werd opgesteld door de secretaris van de commissie, griffieambtenaar J.M.C. Versloot. Commissielid Schrijver, zijn chef, vond de feitelijke beschrijving van wat er gebeurd en gedaan was, al te pover, en hij vulde die daarom aan met een aantal overwegingen en beschouwingen over de concentratie van waterschappen.³⁷⁴

Op 16 juni 1958 bracht de commissie haar *werkverslag* uit aan Gedeputeerde Staten.³⁷⁵

Er was in feite na vijftien maanden nog niet meer gebeurd dan dat enkele ambtenaren waren belast met het uitvoeren van een enquête. Het verslag, vier gedrukte octavo-pagina's groot, probeert deze situatie te bekleden met een schijn van voortvarendheid en productiviteit. Behalve door wijdlopigheid gebeurt dat bijvoorbeeld ook doordat tot vier maal toe met betrekking tot de commissie-bezigheden het woord *reeds* gebruikt wordt. Het klinkt ook door in de mededeling dat de commissie “in de loop van 1957” begonnen is en dat zij “een zestal” keren vergaderd heeft. De commissie heeft haar eerste vergadering gehouden op 5 december 1957 en zij had tot aan de indiening van het verslag zes keer vergaderd, waarvan een keer uitsluitend over dat verslag.³⁷⁶

372 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, *notulen 6 juni 1958*

373 Vanuit Noord-Holland vroeg men een jaar later juist om inlichtingen over de Friese aanpak (Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7108, omslag 7). Zie ook: H. Lambooi en D. Aten, “*De held sterft niet...*”. *Waterschapsconcentratie in Noord-Holland, 1916-2003*. [Edam] (Kring van “Vrienden van de Hondsbossche”) 2002.

374 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, *notulen 6 juni 1958*, p. 1

375 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 123, Eerste gewone zitting, punt F-3, stencil; in gedrukte vorm aanwezig in: Arch. GS 1962-1986, -2.91, voorl.nr. 7107, 6

376 Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7107, 4, [concept-] notulen

Het verslag meldt dat de commissie haar werk was begonnen met zich te beraden op haar opdracht. Zij had die aldus uitgelegd, dat zij “uitgaande van het bekende feit, dat concentratie van waterschappen in Friesland geen nieuw begrip is, doch in het verleden en ook in de laatste tijd in daartoe geëigende gevallen meermalen is toegepast, het college [van Gedeputeerde Staten] van advies heeft te dienen over de vraag of er omstandigheden en motieven zijn om thans de historische loop der dingen, die reeds automatisch tot een geleidelijke concentratie voert, te versnellen en, zo ja, welke dan die omstandigheden en motieven zijn en volgens welke richtlijnen en in welke gevallen aldus een opzettelijke concentratie moet worden bevorderd.” Met enige omhaal van woorden staat hier, dat concentratie in feite al plaatsvond, en dat de vraag eigenlijk alleen maar was, óf en, zo ja, wanneer en hoe dat proces versneld moest worden.

Vervolgens bracht de commissie in herinnering dat zij, op verzoek van Gedeputeerde Staten, haar oordeel had gegeven over drie reeds bestaande plannen tot concentratie, en dat dit oordeel positief was.

Daarna gaf zij, “zonder naar volledigheid te streven”, aan, welke factoren versnelde concentratie wenselijk konden maken:

- de noodzaak tot verkorting van de lengte der boezemkerende polderkaden,
- waterstaatkundige en cultuurtechnische verbeteringen, die mogelijk werden door rijkssubsidies,
- de vele op stapel staande ruilverkavelingen,
- de toenemende behoefte aan watertoevoer,
- de na 1953 ontstane situatie met betrekking tot de zeeweringen,
- de situatie die zou ontstaan als de provincie, ter dekking van de kosten voor uitbreiding van de boezembemaling, via waterschappen een bijdrage van de grond zou gaan vragen,
- de behoefte aan bekwaam personeel voor de uitvoering van waterschapstaken.

Maar aan de andere kant wilde zij opkomen tegen de gedachte, dat “de vorming van zulke grotere eenheden een eenvoudige zaak zou zijn in Friesland.” De bij elkaar te voegen gebieden zouden een gemeenschappelijk belang of een gemeenschappelijke zorg moeten hebben. Zij zouden een waterstaatkundige eenheid moeten vormen. De nieuwe eenheid zou groot genoeg moeten zijn om het belang adequaat te behartigen, maar niet weer zo groot dat het doel ondergeschikt zou worden aan de organisatie. Meestal zou pas beoordeeld kunnen worden welke concentratie wenselijk was, als de plannen voor uit te voeren werken of ruilverkavelingen in grote lijnen vast zouden staan.

Als middel om de concentratie te bevorderen, meende de commissie de instelling van overkoepelende waterschappen voor bepaalde gebieden te kunnen aanbevelen. Naarmate de reorganisatie vorderde zouden de binnen het grotere waterschap gelegen kleinere waterschappen geleidelijk kunnen worden opgeheven.

Daardoor zouden de streekbewoners zelf ingeschakeld kunnen worden. Dat zou misschien de bereidheid tot medewerking van belanghebbenden vergroten. Maar als die niet kwam, zou zo'n concentratie, "tot heil van de betrokken streek zelf", door het provinciaal bestuur "tactisch en bedachtzaam, doch met vaste wil" moeten worden doorgevoerd.

De commissie was tot de slotsom gekomen, dat het haar ontbrak aan voldoende feitelijke kennis van de wijze waarop het waterschapswezen in Friesland functioneerde. Daarom was aan drie ambtenaren, van achtereenvolgens de provinciale waterstaat, de cultuurtechnische dienst en de provinciale griffie opgedragen om een enquête in te stellen.

Omdat het nog wel enige tijd zou kunnen duren voordat deze uitgevoerd zou zijn – in feite moest er nog mee begonnen worden – had de commissie het dienstig geacht Gedeputeerde Staten te laten weten wat zij tot dusverre gedaan had, en welke inzichten zich reeds bij haar hadden gevormd.

Bespreking van het werkverslag door de Provinciale Staten

Gedeputeerde Staten stuurden dit verslag op 27 juni 1958 met een *mededeling* van hun kant door naar de Provinciale Staten.³⁷⁷

In deze *mededeling*, zonder twijfel opgesteld door het hoofd van de griffie-afdeling Waterstaat, tevens lid van de commissie, A. Schrijver, en zonder twijfel in het college ingebracht door de gedeputeerde voor waterschapszaken, tevens voorzitter van de commissie, gedeputeerde Gerbrandij, geven Gedeputeerde Staten aan dat zij instemmen met de opvatting van de commissie dat er factoren zijn, die versnelde concentratie noodzakelijk kunnen maken.

Daarnaast gaan zij in op het advies om overkoepelende waterschappen in te stellen. Zij melden dat zij reeds in deze richting werkzaam zijn. Zij verwijzen naar twee initiatieven hunnerzijds, beide rond Tietjerksteradeel, om te komen tot overkoepelende waterschappen, onder leiding van "krachtige persoonlijkheden, die in het betrokken gebied vertrouwen [genoten]."

Zij kondigen aan dat zij ook in andere voorkomende gevallen deze werkwijze zullen gaan volgen.

Ter voorbereiding van de behandeling in de voltallige vergadering werd het rapport van de commissie, zoals gebruikelijk, besproken in de afdelingen waarin de Provinciale Staten door het lot verdeeld waren. De vragen en opmer-

377 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 123, Eerste gewone zitting, punt F-3, stencil; in gedrukte vorm aanwezig in: Arch. GS 1962-1986, -2.91, voorl.nr. 7107, 6

kingen die daar gemaakt werden, maakten het Gedeputeerde Staten mogelijk de plenaire behandeling voor te bereiden. Ook werd door die voorbereidende besprekingen duidelijk, wat de te verwachten richting van de discussie was. De vaagheid en magerte van het *werkverslag* vinden hun weerspiegeling in de vragen die er in de afdelingen over gesteld werden.³⁷⁸ Zoals gebruikelijk werden deze in een geanonimiseerd rapport als vragen van de Provinciale Staten aan de Gedeputeerde Staten voorgelegd. De meest harde vraag was, of het zowel Gedeputeerde Staten als de commissie ernst was met de concentratie. Van een systematisch plan was weinig te bespeuren. Dacht men op deze wijze door te gaan of wilde men werkelijk systeem brengen in de bestudering van de concentratie?

Een andere vraag was of concentratie provinciaal mogelijk was, dan wel of deze beter gemeentelijk geregeld zou kunnen worden.

Verder bestond er twijfel over het "overkoepelend orgaan". Was het wel juist om zoiets in te stellen, terwijl de waterschappen met hun besturen nog bestonden? Kon men niet beter de bestaande waterschappen opheffen en direct aan het overkoepelend orgaan gezag geven? Dit ging andere leden weer te ver. Waren al die waterschapsbesturen nu werkelijk overbodig? Ook wat de snelheid betreft liet het verslag ruimte voor tegenovergestelde meningen. "Enkele afdelingen" achtten "voortvarendheid" gewenst. "Enkele leden daarentegen" wilden juist "een zeer voorzichtige weg" bewandelen bij het concentreren.

Op 15 juli 1958 werd het *werkverslag* in de voltallige vergadering van de Provinciale Staten besproken.³⁷⁹

Het PvdA-lid De Haan stelde vast dat de toekomst met betrekking tot de concentratie voor een belangrijk deel nog in nevelen gehuld was. Zijn sceptische vragen betroffen vooral het "overkoepelend orgaan". De quintessens van het hele proces lag volgens hem in de uitspraak dat pas beoordeeld zou kunnen worden welke concentratie wenselijk was, als de plannen voor uit te voeren werken of ruilverkavelingen in grote lijnen vast zouden staan. Concentraties zouden wellicht kosten met zich mee brengen, omdat zij zouden leiden tot de aanleg van nieuwe waterlossingen of de bouw van nieuwe bemalingsinrichtingen. Hij was van mening dat deze kosten alleen in het verband van ruilverkavelingen gedragen zouden kunnen worden. Langs die weg zou naar een geleidelijke concentratie gestreefd moeten worden.

378 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 123, Eerste gewone zitting, rapport over de punten F-1 t/m F-3 en G-1 t/m G-3; ook aanwezig in Arch. GS 1962-1986, -2.91, voorl.nr. 7107, 6

379 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 196, p. 116-137

De KVP-er De Jong betuigde zijn instemming met deze woorden. Concentratie van waterschappen mocht niet uitgaan van een dogmatisch, schematisch idee. Hij was ook benieuwd naar wat Gedeputeerde Staten zeggen zouden over het “overkoepelend orgaan”, “hwant men kin de boeren wol op in heap jeije mei in bipaeld útstel, mar men krijt se nea fûler en nea mear tsjin as hwannear’t men bisiket mei in bipaelde wize harren to krijen hwer’t hja net rjucht hinne wolle. Dat wolle hja hjir in Fryslân al hielendal net.”³⁸⁰

Hij had onder boeren beluisterd wat zij zelf van de waterschapssituatie dachten. Die waren zich er goed van bewust dat er verbeteringen nodig waren. Deze mensen uit de praktijk stonden zeker niet op het standpunt dat elk waterschap moest blijven bestaan, maar het was ook niet zo dat zij meteen enthousiast zouden zijn voor een bepaald schema dat op centraal niveau “uitgevonden” was. Men moest de bestaande waterschappen eerst goed op hun verdiensten beoordelen, want daar lag de ervaring van generaties aan ten grondslag.

Voorstellen moesten de waterschapssituatie verbeteren, ze mochten niet tot te grote verzwaring van lasten leiden, en men moest ze maken langs de juiste weg, met de betrokkenen zelf. Het woord “overkoepeling” deed daarbij twijfel rijzen. Men moest eerst kijken wat men met de waterschapsbesturen zelf bereiken kon, en als er dan hier of daar eens een dwarskop was, dan kon men het alsnog op een andere manier proberen.

De VVD-er Falkena had met de discussie over de overkoepelende waterschappen willen wachten totdat er uitgewerkte voorstellen op tafel zouden liggen. Hij zou er niet beducht voor zijn om voorstellen te doen die bij de boeren niet in goede aarde zouden vallen. Hij verwees naar eerdere Statenbesluiten op waterschapsgebied die tegen de wensen van de direct betrokkenen in waren gegaan. De boezemwaterschappen *De Ontginning*³⁸¹ en *De Kolken*³⁸² waren beide

380 “want men kan de boeren wel op een hoop jagen met een bepaald voorstel, maar men krijgt ze nooit zo fel en nooit meer tegen zich dan wanneer men ze op een bepaalde manier daar probeert te krijgen, waar ze juist niet heen willen. Dat willen ze hier in Friesland al helemaal niet.”

381 *Enc. v. Fr.*, p. 501: “*De Ontginning*. Boezemwaterschap in Weststellingwerf (1550 ha), opgericht 1917. Daar ingelanden en het door hen gekozen bestuur weigerden de voor beheersing van de waterstand noodzakelijke waterschapswerken uit te voeren, hebben Provinciale Staten ingegrepen en alle macht gelegd in de handen van een door Gedeputeerde Staten gekozen bestuur. Dit bestuur heeft de werken doen uitvoeren en daarna heeft *De Ontginning* weer een normale bestuursinrichting verkregen.”

382 Boezemwaterschap *De Kolken* (760 ha), binnen de Polder van Oost- en Westdongeradeel, was in 1931 opgericht tegen de wens van belanghebbenden in. (*Enc. v. Fr.*, p. 417). De opheffing, in 1954-1955, was echter eveneens met verzet gepaard gegaan. (Arch. PS en GS 1919-1961, inv. nr. 193, p. 86-87.)

onder heftige protesten opgericht. En nu zou niemand meer terug willen naar de situatie van voor die tijd. Een forse aanpak was zijns inziens de enige manier. Hier moest doorgezet worden.

Daarna was het woord aan PvdA-lid Hendrik Vondeling. Deze was, behalve wethouder van Ooststellingwerf, ook voorzitter van het bestuur van het waterschap Boven Tjonger-Grootdiep, ter grootte van ruim 6900 ha.³⁸³ Daarnaast was hij lid van het bestuur van de Friese Waterschapsbond. Ir. De Haan was een officieel adviseur van dat bestuur.³⁸⁴ Beiden zullen dus met enige regelmaat overlegd hebben over waterschapszaken, en dat zal mede van invloed zijn geweest op Vondeling's standpunt. Vondeling vond niet dat het verslag getuigde van enig enthousiasme bij de commissie bij de aanvang van haar werkzaamheden. Hij had gehoopt dat nagegaan zou worden of men in Friesland langs eigen wegen en naar eigen inzichten planmatigheid en systeem zou kunnen brengen in de waterschapsorganisatie. Ook hij bepleitte een krachtige aanpak, zoals ook in Drenthe, Overijssel en Gelderland had plaatsgevonden. Mogelijk verzet vond hij niet bij voorbaat een bezwaar. Hij was van mening dat de commissie "de historische loop der dingen" waarover zij sprak, zou moeten veranderen, want het aantal concentraties dat thans langs die weg tot stand kwam, was maar heel weinig groter dan nul. Hij kon zich niet voorstellen dat de commissie uiteindelijk anders dan tot een volledige verandering van het Friese waterschapswezen zou concluderen.

Wat de wenselijke grootte van een waterschap betreft, was hij van mening dat dit zo groot moest zijn, dat het een goede administratieve medewerker kon betalen. In de voorgestelde overkoepelende waterschappen zag hij niets.

Hij zag met belangstelling, maar niet zonder zorg het verdere werk van de commissie tegemoet. Zijn belangstelling kwam voort uit het belang van een goede waterbeheersing, zijn zorg uit de vrees dat de voorzitter van de commissie geen enthousiast voorstander kon worden geacht van de concentratie van waterschappen.

De antirevolutionair S. de Vries liet niet alleen een heel ander geluid horen dan Vondeling, maar ook dan zijn naam-, partij- en fractie-genoot A. de Vries. Het verschil in gezichtspunt tussen beide naamgenoten was waarschijnlijk een gevolg van hun maatschappelijke posities. A. de Vries vertegenwoordigde de landarbeiders; hij was voorzitter van de *Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond*. S. de Vries daarentegen kwam uit de kring van de boeren; hij was voorzitter

³⁸³ *Prov. Almanak* 1958, p. 193

³⁸⁴ *Ibid.*, p. 235

van de *Grondkamer voor Friesland*,³⁸⁵ een publiekrechtelijk orgaan dat met name pachtovereenkomsten moest goedkeuren.

A. de Vries had in de voorgaande jaren bij de algemene beschouwingen steeds het belang van ruilverkaveling benadrukt, en, daarvan afgeleid, van concentratie van waterschappen.³⁸⁶ S. de Vries daarentegen verzette zich tegen de indruk die in zijn ogen door de Staten gevestigd werd, als zouden al die oude waterschapjes maar eens opgeruimd moeten worden. Er waren honderden voorbeelden van goed functionerende waterschappen, zo meende hij. Aanpassing was van tijd tot tijd nodig, maar men moest niet al het bestaande opruimen en dan rigoureuus van boven af concentreren. Hij was van mening dat het historische waterschapswezen in Friesland grote bewondering verdiende. Hij bepleitte dan ook een voorzichtige aanpak, waarbij alleen daar ingegrepen zou worden, waar men er behoefte aan had.

Bovendien zag hij een technisch probleem. Als gevolg van de verschillen in grondsoorten en hoogten bestonden er tal van verschillende maalpeilen, soms ook in vrij kleine, dicht bij elkaar liggende polders. Die hadden dus verschillende bemaling nodig. Hij geloofde er dan ook niets van dat één groot waterschap altijd zo veel beter zou zijn dan een aantal kleinere waterschappen.

Gedeputeerde Gerbrandij toonde zich, lettend op de opmerkingen die gemaakt waren in het rapport uit de afdelingen van de Provinciale Staten, opgelucht over het verloop van de discussie.

Hij ging eerst in op de laatste opmerking van het lid Vondeling over zijn persoonlijke standpunt. Hij was voorstander van concentratie van waterschappen waar dat “nuttig, nodig, mogelijk en in het belang van het gebied” was, en er zou zijns inziens geen concentratie moeten zijn, waar en wanneer dat niet het geval was. Er was zich echter “omtrent de concentratie van waterschappen een publieke opinie gaan vormen, die in eerste aanleg een tikje overspannen geacht [kon] worden”. Hij verwees naar de lezing van ir. De Haan, waarvan de conclusie was dat men tot misschien een twintigtal waterschappen zou moeten komen. De pers had zich daar nog al meester van gemaakt, en daardoor was de indruk ontstaan, dat dit het enige en laatste woord op dit punt zou zijn. Als men vervolgens de gewenste concentratie ging bestuderen, dan bleek pas dat het geenszins verwonderlijk was dat er een jaar na de instelling van de commissie nog altijd zo’n driehonderd waterschappen in Friesland bestonden. Hij was blij dat ir. De Haan “daar dadelijk in zo grote mate begrip voor getoond [had]”. Het was ook wel gebleken dat ir. De Haan “het niet zo bedoeld [had]”.

³⁸⁵ *Agrarisch Welvaartsplan*, p. 6

³⁸⁶ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 193, p.46; *ibid.*, inv.nr. 195, p. 50-51

Het werkverslag van de commissie had de instemming van alle leden, niemand uitgezonderd. Al deze deskundigen voelden dus voor concentratie waar nodig en noodzakelijk – en die noodzaak was in drie gevallen aangetoond –, maar dat was geen eenvoudige opgave. Zoals ook ir. De Haan al had gesteld was er eigenlijk beslist samenhang met de ruilverkaveling nodig.

Bij de twee onderhanden gevallen, in Achtkarspelen en in Dantumadeel, was gebleken dat samenwerking tussen de Provinciale Waterstaat en de Cultuurtechnische Dienst noodzakelijk was voor een behoorlijk resultaat.

Daarom hadden Gedeputeerde Staten onlangs ook aan de hoofdingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst in Friesland gevraagd om een lijst van spoedig te verwachten ruilverkavelingen, aldus Gerbrandij. Die hoofdingenieur was dezelfde ir. De Haan, die voortdurend op concentratie had aangedrongen, en het getuigde dus van enige sluwheid om hem op deze wijze in de ogen van de Staten verantwoordelijk te maken voor de snelheid van het proces. Gerbrandij zei blij te zijn, dat ook een aantal Statenleden had uitgesproken dat het allemaal niet eenvoudig was en dat het nog wel even kon duren. Hij verwees, zoals ook in een vorige zitting, naar de gang van zaken bij de *Schoterlandse Compagnonsvaart* en in de *Polder van Oost- en Westdongeradeel*.

Er waren vragen gesteld over het “overkoepelend orgaan”. Daar was moeilijk antwoord op te geven, want veel zou afhangen van de omstandigheden in het specifieke geval. Vervolgens gaf hij twee voorbeelden van een situatie waar het “overkoepelend orgaan” in feite bestond uit een samenwerkingsverband op basis van vrijwilligheid: in het *Zwettegebied* en in de *Kleine Geest*. Anders was op dit moment de situatie bij de concentratie in Achtkarspelen, Smallingerland en Tietjerksteradeel. Daar bestond veel verzet bij waterschappen en particuliere polders. Over het reglement vóór en over de personele bezetting van het daar in te stellen overkoepelende bestuur werd op dit ogenblik nog overlegd.

Gerbrandij benadrukte dat de commissie in haar werkverslag had aangegeven dat het algemeen belang zou moeten prevaleren over kleinere belangen van ingelanden, en dat naar haar mening Gedeputeerde Staten in voorkomende gevallen dat algemeen belang met gebruikmaking van hun bevoegdheden dan ook met kracht zouden moeten doorzetten. In hun geleidebrief bij het werkverslag hadden Gedeputeerde Staten nog eens duidelijk aangegeven dat ook van plan te zijn.

De vraag was gesteld of de waterschapsconcentratie beperkt zou blijven tot gebieden waar ruilverkaveling aan de orde was of zou komen. Dat was niet het geval. Voor de gebieden waar niet op korte termijn ruilverkaveling te verwachten was, had de commissie opdracht gegeven voor een enquête onder een dertigtal waterschappen. Afhankelijk van de uitkomsten met betrekking tot de technische en administratieve situatie zou men zich dan beraden op de noodzaak van concentratie.

Hij deelde de bezwaren tegen al te rigoureuus en nodeloos concentreren. Maar daar “waar het eigen belang niet begrepen [werd] en niet bevorderd [kon] worden door al te conservatieve opvattingen”, zou misschien tegen de wil van de boeren in geconcentreerd moeten worden, “om hun bestwil, in hun eigen belang”.

Het pleidooi om het eerlijk met de mensen op te nemen, sprak voor hem vanzelf. Als zij niet te overtuigen waren, zou het helaas op een andere manier moeten. Maar men moest de mensen “eerlijk ... voorlichten, en hen niet dreigen; natuurlijk [mocht] een overheid dat tegenover ondergeschikten niet doen.”

Vervolgens ging Gerbrandij in op de vraag naar een planmatige aanpak. Een dergelijke aanpak zou kunnen inhouden dat men min of meer automatisch een aantal lijnen op de kaart ging trekken. Zo ver was de commissie echter nog niet. Als uit de enquête zou blijken dat er zulke grote gebreken waren, dat een dergelijke rigoureuse aanpak voordelen zou bieden, zou de commissie misschien met een advies in die richting komen, maar op dit ogenblik zag zij die noodzaak nog niet. Het zou echter, hoe dan ook, een zaak van lange adem worden. Zowel de technische kant, zoals het maken van waterpassingen, als de administratieve, bijvoorbeeld het opstellen van reglementen, zouden heel wat tijd gaan vragen. Daarnaast zou in bepaalde gevallen waarschijnlijk een overgangssituatie in het leven geroepen moeten worden tussen bestaan van een aantal kleine waterschappen en het functioneren van een nieuw, groot waterschap. Dat was ook in het *Zwettegebied* en de *Kleine Geest* gebeurd. Het was een utopie om te denken, dat dit alles minder dan tien jaar zou kunnen duren.

Van de kant van Gerbrandij was dit een robuust betoog naar aanleiding van een pover werkverslag. Daarmee leek hij de Staten tevreden gesteld hebben. Alleen H. Vondeling, die de hardste kritiek geuit had, ging nog eens op zijn antwoord in. Vondeling stemde in met het uitgangspunt dat er concentratie plaats zou moeten vinden, waar dat “nuttig, nodig en mogelijk en in het belang van het betrokken gebied” was, maar hij had de indruk dat er over de gevolgtrekkingen die men daaruit zou maken in de toekomst nog wel verschil van inzicht zou blijken.

Deze nieuwe tijd vroeg om nieuwe middelen. De waterschapsbesturen hadden uitstekend werk gedaan, maar nu men stond voor ruilverkavelingen, en voor verbeteringen van de boezem en de afwatering, moest men oog hebben voor de eisen van de tijd. Hij hoopte dat men het eens zou kunnen worden over de mogelijkheden die er in de toekomst voor grotere waterschappen zouden bestaan. Waterschappen moesten zo groot zijn, dat er voldoende mogelijkheden zouden zijn om goede technische en administratieve krachten aan te stellen.

Zijn pleidooi voor planmatigheid hield in dat men de gehele provincie uit waterstaatkundig oogpunt moest bekijken, en dat men daarbij volgens een bepaald systeem te werk zou moeten gaan.

Gerbrandij was het niet met Vondeling eens, dat de door hem genoemde uitgangspunten zouden betekenen dat men nog alle kanten op kon. “Het belang van het betrokken gebied en van de ingelanden” was in zijn ogen een ondubbelzinnige maatstaf. Hij was van mening dat de opvattingen over het wenselijke beleid niet zeer uiteen liepen. Ook Vondeling’s fractiegenoot, gedeputeerde Hoogland, zo betoogde Gerbrandij, had in een vergadering van Gedeputeerde Staten uitgesproken dat naar zijn mening een doelmatige concentratie alleen tot uitvoering zou kunnen komen, als zij hand in hand ging met een ruilverkavelingsplan, en dus in samenwerking met de Cultuurtechnische Dienst. Alleen in incidentele gevallen – een onvoldoende afwatering, een te klein bestuur, een onvoldoende administratie – zou men volgens Gerbrandij tot concentratie kunnen overgaan, zonder dat er van ruilverkaveling sprake was. Wat de aanpak betreft, bevestigde hij dat de gehele provincie bekeken zou worden. Hierna werden het werkverslag van de commissie en de begeleidende brief van Gedeputeerde Staten voor kennisgeving aangenomen.

Voortgang

De Provinciale Staten bleven de druk op de ketel houden. In december 1958, tijdens de algemene beschouwingen over de begroting-1959, bracht de sociaaldemocraat Adam Vondeling de concentratie van waterschappen opnieuw ter sprake.³⁸⁷ Hij bracht in herinnering dat de Staten het er een jaar eerder over eens geweest waren, dat deze met de ruilverkaveling hand in hand zou moeten gaan, al zouden over de mate waarin en de snelheid waarmee dat moest gebeuren, de gedachten wel uiteen lopen. Nu vroeg hij zich af, wat op dit terrein aan positieve resultaten aan de Staten was voorgelegd. De Staten hadden om voorstellen gevraagd, en tot dusverre ontbraken die op de agenda. Moest men de conclusie trekken, dat Gedeputeerde Staten weinig sympathie hadden voor het idee van concentratie, en dat het daarom op de lange baan geschoven zou worden?

Behalve Vondeling hadden ook enkele andere Statenleden opmerkingen over de concentratie gemaakt. Het antwoord van Gerbrandij kwam in feite voor een groot deel neer op een herhaling van wat hij ook een half jaar eerder gezegd had, bij de behandeling van het werkverslag van de commissie.³⁸⁸ Dat kon ook moeilijk anders, want de commissie was sindsdien niet meer bijeen

³⁸⁷ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 77-78

³⁸⁸ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 108-121

geweest.³⁸⁹ Maar dat meldde Gerbrandij niet. Hij bestreed de opvatting van de sociaaldemocraat Klok, dat een een plan voor de gehele provincie toch vrij spoedig tot stand zou moeten kunnen komen. Dat was te simpel. Hij verwees naar het werkverslag, en naar de eerder door hem aangehaalde uitspraken van ir. Walther, dat het maken van een plan zeker vier jaar zou duren, en de noodzakelijke waterpassingen tien jaar. Hij bracht in herinnering dat de commissie besloten had om een enquête in te stellen bij dertig waterschappen. De mensen die deze enquête moesten uitvoeren, konden maar één dag per week op stap. Daarom zouden met dit onderzoek bij dertig waterschappen ook dertig weken gemoeid zijn. Pas als de uitkomsten van die enquête er zouden zijn, zouden verantwoorde voorstellen gedaan kunnen worden. Dit was geen langzaam-aan-actie. Wat men deed, moest ook verantwoord zijn. Dat wilde hij illustreren aan de gang van zaken bij de concentratie van de *Arumer* en de *Arumermiedpolders*, en gedeelten van de waterschappen *Ruigelollum* en *Waaixens*, met twee particuliere polders. Aanvankelijk ging het slechts om samenvoeging van de eerste twee, omdat men daar werkte met windwatermolens, die niet meer aan de eisen van de tijd voldeden. Maar vervolgens hadden de Provinciale Waterstaat en Gedeputeerde Staten, ook in overeenstemming met het voorstel van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen*, onderzocht of de concentratie verruimd kon worden. Toen was gebleken dat de kosten dan zouden stijgen van tien tot twaalf gulden per hectare naar twintig tot twee-en-twintig gulden per hectare. De vraag was nu of men deze concentratie, gezien deze lastenverhoging, moest opleggen, als eigenlijk moest worden toegegeven dat de bestaande bemaling nog wel voldeed, terwijl de samenvoeging misschien ook niet met het algemeen belang in overeenstemming was. Toen deze cijfers bekend werden, hadden Gedeputeerde Staten bij de Cultuurtechnische Dienst subsidie gevraagd, want als hier inderdaad sprake was van een verbetering, zou deze dienst daar subsidie voor moeten geven. Gedeputeerde Staten waren nog in afwachting van een antwoord. Maar dit voorbeeld illustreerde dat het niet eenvoudig was om tot concrete resultaten te komen.

Gerbrandij stemde in met de visie van de KVP-er De Jong. Deze had het woord *concentratie* niet uitgesproken, maar hij had, sprekend over de *waterstaatspositie* in Friesland, vastgesteld dat men het eens was, maar dat er een accentverschil was. En omdat dat verschil er was, aldus Gerbrandij, moest men “met elkaar rustig, gedegen, en weloverwogen ... bestuderen en overwegen, welke de meest juiste weg [was]”. Hij was het er ook mee eens dat de belanghebbenden, namelijk de boeren, moesten meepraten. Daarom hadden Ge-

389 Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7107, 4, [concept-] notulen: de laatstgehouden vergadering had plaatsgevonden op 6 juni 1958, de eerstvolgende vergadering zou plaatsvinden op 25 april 1959.

deputeerde Staten de besturen van de vrij grote overkoepelende waterschappen³⁹⁰ die zij op advies van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen* hadden benoemd, op het hart gebonden om te overleggen met de boeren, met de leden van de landbouworganisaties en met de besturen van de bestaande waterschappen.

De antirevolutionair A. de Vries had zich ongerust getoond over de boezembeheersing, in samenhang met de door hem steeds benadrukte noodzaak van een voortvarende aanpak van de ruilverkaveling. In zijn antwoord deed Gerbrandij verslag van een gesprek dat een week eerder, op 3 december 1958, in Utrecht had plaatsgevonden tussen een Friese deputatie, bestaande uit de heren Walther, hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst, Schrijver, hoofd van de griffie-afdeling waterstaatszaken en hemzelf, en de landelijke hoofdingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst, ir. Herweijer. Dat was een bevredigend gesprek geweest. Ir. Herweijer had gezegd: "Ik vertrouw van dit ogenblik, dat het met de bemaling van de Friese boezem in orde zal komen, op grond van de verklaringen van de heer Gerbrandij, en ik ben bereid aan te nemen, dat de concentratie van waterschappen in een bevredigend tempo zal worden uitgevoerd; ik vertrouw daarop en U heeft mijn steun. Ik stel daartegenover, dat wij van onze kant, waar het maar aan zou kunnen liggen (aan de financiering, of aan het tempo, of aan de mogelijkheden en de toerusting van het apparaat van mijn dienst in Friesland) wanneer ... de urgentie voor Friesland vaststaat ... van dit ogenblik af alle mogelijke medewerking aan een versneld tempo van de ruilverkavelingen in Friesland willen verlenen." Gerbrandij achtte dit een bijzonder bevredigend resultaat.

De eveneens antirevolutionaire S. de Vries had ook over de concentratie van waterschappen gesproken. "Kleine waterschappen gaan en grote komen, er komen grote boerderijen en de kleine bedrijven verdwijnen." Gerbrandij deelde deze zorg. Het moest niet zo worden, dat Friesland Friesland niet meer was.

Ook Gerbrandij's partijgenoot H.W. Hielkema had over de ruilverkavelingen gesproken en vastgesteld dat Friesland in 1958 en 1959 pas op de achtste plaats stond bij de verdeling over de provincies van de rijks gelden voor ruilverkaveling. Gerbrandij bevestigde dat, maar gaf aan dat er sprake was van een relatieve vooruitgang van de middelen voor Friesland. Ir. Herweijer had hem verteld, dat dit kwam doordat men elders "wellicht eerder rijp was voor ruilverkaveling dan in Friesland". Aanvragen moesten immers van de belanghebbenden komen. Dat was buiten Friesland eerder gebeurd dan in Friesland, met als gevolg dat

390 Gerbrandij spreekt hier, zoals allen die bij deze discussie betrokken zijn, over "overkoepelende waterschappen." Daarvan is in feite echter geen sprake, het zijn commissies die de mogelijke vorming van grotere waterschappen moeten voorbereiden.

het maken en het uitvoeren van plannen, en dus de toedeling van gelden, daar verder voortgeschreden waren dan in Friesland.

Naar aanleiding van de opmerkingen van Adam Vondeling verwees Gerbrandij nog maar eens naar het *werkverslag* van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen*, en naar de instelling van besturen van twee overkoepelende waterschappen. Een van beide, voornamelijk in Dantumadeel gelegen, omvatte meer dan twintigduizend hectare, waarbij in één keer bijna vijftig waterschappen en particuliere polders zouden verdwijnen. Verder wees hij er op dat de enquête onder dertig waterschappen gaande was. De vraag van Vondeling of de opdracht van Provinciale Staten het college van Gedeputeerde Staten misschien niet welgevallig was, was ook in de zomerzitting al besproken. Als deze vraag maar vaak genoeg gesteld zou worden, zou dat effect vanzelf op gaan treden! Zover moest het niet komen. Gerbrandij hoopte op enige lankmoedigheid. Dan zou men met elkaar de concentratie tot een bevredigend resultaat kunnen brengen.

Vondeling had in het betoog van Gerbrandij niets gehoord over de resultaten van de genomen besluiten en maatregelen.³⁹¹ Wat hij wel waarnam vervulde hem met zorg. Zowel bij het waterschap *De Nieuwevaart* te Appelscha, als bij het waterschap *De Linde Zuidzijde* zag men belanghebbenden voorbereidingen treffen voor bemaling op kleine schaal. Op zichzelf waren dat zeer wenselijke maatregelen. Maar als zij eenmaal uitgevoerd zouden zijn, zouden zij in de toekomst een grotere concentratie in de weg staan. Hij kon Gerbrandij dan ook zeker geen schouderklopje geven.

In een volgende antwoord-ronde ging Gerbrandij nog in op door enige Statenleden geconstateerde vertragingen bij de ruilverkavelingen.³⁹² Ook hij betreurde die. Hij had de indruk dat dit kwam door de beperkte omvang van de Cultuurtechnische Dienst, een rijksdienst, in Friesland. Bovendien ging de centrale directie van deze dienst, in Utrecht, over tot een andere aanpak dan tot dusverre. Men wilde grotere ruilverkavelingen met meer verbeteringen dan vroeger. Het gesprek met ir. Herweijer had hem hoop gegeven, dat verschillende ruilverkavelingen in de nabije toekomst in stemming gebracht zouden kunnen worden. In het landelijke plan stond, dat in Friesland jaarlijks vier- tot zesduizend hectaren aan de beurt zouden kunnen komen. Ir. Herweijer had gegarandeerd dat de organisatie van de Cultuurtechnische Dienst in Friesland zodanig zou zijn dat ruilverkavelingen van deze omvang verwerkt zou kunnen worden.

391 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 183-184

392 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 197, p. 205-212

De vraag van Vondeling naar resultaten van maatregelen, die Gedeputeerde Staten genomen hadden tot concentratie van waterschappen, vond hij voorbarig. Deze maatregelen, de instelling van enige overkoepelende concentratiecommissies in drie gemeenten, waren nog maar enkele weken oud. Deze commissies moesten even de tijd krijgen. Bij de twee situaties die Vondeling had beschreven, speelde behalve het belang van afstroming ook het belang van opmaling een rol, en daar konden de belangen van direct belanghebbenden van elkaar verschillen. Men moest dan toch eerst proberen om vrijwillige medewerking te verkrijgen. Maar hij was het met Vondeling eens, dat in de genoemde gebieden concentratie noodzakelijk was. Gedeputeerde Staten zouden dan ook niet aarzelen om zo nodig tegen de wens van de betrokkenen in, tot besluiten in deze geest te komen.

Gerbrandij wees er tenslotte op dat er een ruilverkaveling in Gaasterland gaande was. Er bestond een afspraak met de Cultuurtechnische Dienst dat Gedeputeerde Staten daar, op afroep door deze dienst, tot concentratie van waterschappen zouden overgaan. Hij verbond hieraan de gevolgtrekking, dat er geen enkele ruilverkaveling in Friesland aanwijsbaar was, die zou zijn opgehouden door een gebrek aan handelen door Gedeputeerde Staten.

Enquête onder 29 boezemwaterschappen

Inmiddels was het al enkele maanden geleden dat de enquête-werkgroep was ingesteld. De groep bestond uit ir. W.H. de Lange, ingenieur bij de Provinciale Waterstaat, A. Liberg, technisch hoofdambtenaar bij de Cultuurtechnische Dienst, en J.M.C. Versloot, referendaris bij de 4^e afdeling – de afdeling Waterstaat – van de provinciale griffie. Voor hun onderzoek gingen zij op bezoek bij negenentwintig waterschapsbesturen. Dat kon in de meeste gevallen pas na de zomer, omdat in het voorjaar en de voorzomer de meeste bestuurders niet beschikbaar waren wegens drukke werkzaamheden in de landbouw. Het resultaat van hun werkzaamheid boden zij in maart 1959 aan de concentratie-commissie aan. Behalve uit de begeleidende brief, bestond het uit een pak enquête-formulieren, en een staat waarin de bevindingen werden samengevat.³⁹³ Op deze staat waren per waterschap aangegeven: de oppervlakte, het aantal ingelanden, het aantal stemgerechtigden, de grondsoort, de aanwezigheid van technisch of administratief personeel, de vraag of er een staat van de werken van het waterschap bestond, de mening van het bestuur over de toestand waarin de werken

393 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 5, en *ibid.*, voorlopig nummer 7108, omslag 8.

zich bevonden, de mening van de enquête-werkgroep hieromtrent, de gemiddelde omslag per hectare, de schouwvoering, eventuele opmerkingen, en een “beoordeling” van het waterschap door de werkgroep in de vorm van een cijfer op een tien-puntsschaal, een rapportcijfer dus. In het totaal werden negentwintig zeer uiteenlopende waterschappen op deze manier getypeerd. Het thans bekende feit, dat het gemiddelde van rapportcijfers binnen een bepaalde groep bijna altijd rond het cijfer *zes* ligt,³⁹⁴ deed zich ook hier voor: 6,1 was het in dit geval. Er zal ongetwijfeld met toewijding aan het onderzoek gewerkt zijn, maar het gereserveerde oordeel van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen* over het resultaat van dit werk kan niet anders dan onderschreven worden. Het bestaat uit een volstrekt willekeurig ogende verzameling kwalitatieve en kwantitatieve gegevens, die onderling merendeels onvergelijkbaar zijn, en waaruit geen enkele gevolgtrekking is te maken.

Bijna een jaar nadat zij voor het laatst bijeen geweest was, vergaderde de commissie opnieuw. Op 25 april 1959 besprak het rapport dat de werkgroep van enquêteurs had uitgebracht.³⁹⁵ Er was noch over de inhoud, noch over de bruikbaarheid van het stuk enig enthousiasme te beluisteren. Schrijver meende zijn standpunt bevestigd te zien, dat het al dan niet goed functioneren van een waterschap niet afhing van de oppervlakte daarvan, maar van de instelling van de erbij betrokken mensen. Toch lijken zijn inzichten zich in de loop van het proces ontwikkeld te hebben. Want hij gaf nu aan langs welke algemene lijnen een waterschapsindeling naar zijn mening tot stand gebracht zou moeten worden. Gezocht moest worden naar “waterstaatkundige eenheden met gelijkgerichte belangen”. Dat was het eenvoudigste in het zuidoosten, in de stroomgebieden van Linde, Tjonger en Koningsdiep. Voor de andere gebieden lag dat moeilijker, maar de commissie wist wel, welke boezemwateren in de toekomst beslist open moesten blijven. Verder hoefden gebieden die in één waterschap werden ondergebracht, niet ook vanzelfsprekend één bemalingskring te vormen: er konden meer bemalingskringen in een waterschap liggen. Het was zelfs denkbaar een overkoepelend waterschap op te richten met instandhouding van de daarbinnen gelegen bestaande waterschappen. Schrijver zal hier ook wel gedacht hebben aan de situatie in west-Nederland. Daar was het een vanzelfsprekendheid dat de grote hoogheemraadschappen tientallen inliggende waterschappen, geregementeerde polders, omvatten. En tenslotte moest men, anders dan tot dusverre, bij de waterstaatkundige indeling de gemeentegrenzen negeren. Dat

394 A.D.de Groot, *Vijfen en zessen. Cijfers en beslissingen. Het selectieproces in ons onderwijs*. Groningen (Wolters), 1966

395 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 25 april 1959

die bij eerdere plannen wel waren aangehouden, kwam door de opzet van de ruilverkavelingsaanvragen. Spruyt had in het rapport meer gegevens willen zien van financieel-economische aard. De gegevens die er nu lagen, achtte hij niet geschikt voor publicatie. De Haan vond in het rapport steun voor zijn opvattingen. Het liet zien, dat sommige besturen niet eens wisten hoe de zaken er in hun eigen waterschap voor stonden. Technisch opzicht was te duur voor kleine waterschappen. Alleen daarom al was het gewenst om te streven naar grotere eenheden. Het was Walther opgevallen dat de gemiddelde beoordeling van de waterschappen, door de commissie uitgedrukt in rapportcijfers, een *zes* was. Dit liet zien dat er toch wel iets gebeuren moest: concentratie was een gebiedende eis. Gerbrandij verklaarde het met Schrijver eens te zijn: bij concentratie moest men letten op waterstaatkundige eenheden. Men kon niet domweg een aantal hectaren bij elkaar optellen. Hij wees er op dat ook in de Staten verschillende leden hadden aangedrongen op voorzichtigheid. Zelf zou hij liever beginnen met de natuurlijke stroomgebieden. Publicatie van dit rapport vond hij ongewenst. Maar gegevens eruit zouden wel verwerkt kunnen worden in het slotrapport van de commissie. Hij hoopte dat dat vóór de winterzitting-1959 van de Staten, over ruim een half jaar, gepubliceerd zou kunnen worden.

Walther ging in op het begrip *waterstaatkundige eenheid* dat in de discussie gebruikt was. Hij vond dat een moeilijk te definiëren begrip. Gebied dat voor de bemaling een eenheid vormde, hoefde dat nog niet te zijn op het punt van de watervoorziening. Dit is een van de zeer weinige malen in de hele discussie over concentratie van waterschappen dat dit laatste onderwerp genoemd wordt. Vanuit de Cultuurtechnische Dienst werd er aandacht voor gevraagd, maar in de provinciale kring leefde het niet.³⁹⁶ Het instituut *boezemwaterschap*, voor zover in het leven geroepen voor waterbeheersende taken, viel daar in feite samen met *waterlossing*. Walther vond het niet bezwaarlijk als verschillende eenheden zouden worden samengebracht in één waterschap. In bestaande waterschappen was dat soms ook al zo. Door afdamming van vaarten zouden veel bemalingen kunnen worden samengevoegd. Daardoor zouden bovendien veel polderkaden kunnen vervallen.

Op voorstel van Spruyt kreeg de enquête-werkgroep uiteindelijk de opdracht om nog wat meer, gedetailleerde gegevens uit de enquête te verstrekken.

De werkgroep die de enquête had uitgevoerd, was pijnlijk getroffen. Toch kwam zij nog met een beknopt aanvullend overzicht. Zij verbond daaraan de gevolgtrekking dat het waterschapswezen voor verbetering vatbaar was, en dat de vorming van grotere eenheden daaraan een belangrijke bijdrage zou kunnen

396 Hierboven, p.115-120

leveren.³⁹⁷ Maar in haar volgende vergadering besteedde de commissie daar al vrijwel geen aandacht meer aan. Zij was daarmee weer even ver als bij het begin van haar werkzaamheid, anderhalf jaar tevoren. In de discussie passeerden dan ook alle bekende thema's en standpunten weer de revue.³⁹⁸ Aan het einde van de vergadering werd daarom besloten dat De Haan en Walther een kaart zouden maken, waarop "mogelijke concentraties" werden aangegeven.

Het plan van irs. De Haan en Walther

Met deze opdracht aan twee duidelijke voorstanders van systematische concentratie, die uit hoofde van hun functie bovendien over de mogelijkheden beschikten om een doortimmerd plan op tafel te leggen, werd het punt vanwaar geen terugkeer mogelijk was, bijna terloops en ongemerkt gepasseerd. In de volgende paar maanden stelden zij een plan op, dat in november 1959 aan de commissieleden werd toegestuurd. Dat ging niet zonder problemen. De Haan overkwam in het najaar een ongeval, dat hem een hersenschudding bezorgde, en bij Walther openbaarde zich de ziekte, waaraan hij op 16 november 1959 zou overlijden. Zijn werk werd overgenomen door zijn waarnemer, ir. K.A. Rienks. Het plan ging uit van de volgende uitgangspunten:

- samenvoeging van waterschappen, behorend tot één stroomgebied
- begrenzing van de waterschappen waar mogelijk door belangrijke boezemwateren
- het streven naar wat genoemd wordt "éénvormige" gebieden, bijvoorbeeld knipkleigronden, veenpolders
- een minimum-oppervlakte van tenminste 8000 ha.³⁹⁹

Op basis van deze uitgangspunten werd de gehele provincie vervolgens ingedeeld in 25 waterschappen. Onder deze 25 vielen ook de waterschappen op Terschelling en Ameland. Deze laatste zullen hier verder buiten beschouwing blijven. Tot de 23 op het vasteland resterende waterschappen behoorde ook de *Polder van Oost- en Westdongeradeel*, die niet afwaterde op de Friese boezem. Het op deze manier ingedeelde gebied omvatte in het totaal 308.860 ha. Dat kwam neer op een gemiddelde grootte per waterschap van 13.430 ha. Het grootste voorgestelde waterschap lag in het noordoosten, Dantumadeel-noord/Tietjerksteradeel, met 21.480 ha., de vijf kleinste, alle tussen de 10.000 en 11.000 ha. groot, lagen gelijkelijk over de provincie verspreid. Zonder dat dit met zoveel

397 Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7108, omslag 8

398 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 6 augustus 1959

399 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4a

woorden werd gezegd, was hier in het voorbijgaan ook de beslissing genomen om het gehele vasteland, ook daar waar tot op dat moment alleen particuliere polders of zelfs die niet bestonden, in een waterschapsverband onder te brengen. Per voorgesteld waterschap werd een toelichting gegeven waarin de keuze van de grenzen en de samenhang binnen het gebied, voor zover nodig, werden toegelicht.

Bij zijn lezing op 16 maart 1956 had De Haan vrijwel dezelfde uitgangspunten gehanteerd als Walther en hij in dit voorstel deden: één waterschap per stroomgebied, begrenzing door grote wateren, een grootte van tenminste 5000 tot 30.000 ha. Op grond hiervan was hij toen gekomen tot een indeling in 20 waterschappen.⁴⁰⁰ Het zal, gezien het feit dat de uitgangspunten en een van de twee plannenmakers dezelfde waren als drieënhalf jaar tevoren, geen verbazing wekken dat ook de uitkomst in 1959 niet veel afweek van wat De Haan eerder had voorgesteld. De Haan was, begrijpelijk waar het ging om een lezing, iets globaler geweest in de berekening van de oppervlakten – hij was gekomen tot een ingedeelde oppervlakte van 295.000 ha. – en in zijn toelichting per gebied. De gemiddelde oppervlakte van de door hem voorgestelde waterschappen was 14.750 ha., maar de spreiding was veel groter dan in het voorstel aan de commissie. Zijn twee grootste waterschappen besloegen ieder 28.000 ha., de twee kleinste ieder 5000. Maar per saldo overlaptten de 20 waterschappen die hij alleen, en de 23 die hij samen met Walther ontworpen had, elkaar in aanzienlijke mate.

Het voorstel werd op 1 december 1959 door de commissie besproken.⁴⁰¹ De minimumgrootte van 8000 ha. bleek gebaseerd op het loon van een technische kracht. Dat bedroeg fl. 1,- per hectare per jaar. 8000 ha. was dan de minimumoppervlakte waarbij een waterschap een eigen technische kracht in dienst kon hebben. De verdere discussie ging in wezen nog steeds over de vraag: “concentratie of geen concentratie?”. Maar nu kreeg zij de vorm van een gedachtenwisseling over de indeling van de te stichten waterschappen in *urgentieklassen*. Deze urgentieklassen zouden moeten worden afgeleid van de termijn waarop in het desbetreffende gebied een ruilverkaveling te verwachten was. Dat sloot ook de vraag in, of geheel Friesland in een waterschapsbestel moest worden ondergebracht. Het is misschien niet ongegrond om te denken, dat de tegenstanders van systematische en volledige concentratie – want als zodanig moeten met name Gerbrandij en Schrijver uiteindelijk toch worden getypeerd – hoopten dat men de laatste urgentieklasse zou bereiken rond Sint-Juttemis. Maar de

400 Hierboven, p. 407-411

401 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 1 december 1959

voorzitters hadden nu het initiatief. Walther was in de commissie opgevolgd door zijn waarnemer Rienks. Deze liet zich seconderen door ir. W.H. de Lange, die eerder deel had uitgemaakt van de enquête-werkgroep. Deze lijkt ook degene te zijn die, onder de uiteindelijke auspiciën van Walther, vanuit de Provinciale Waterstaat aan het nu besproken voorstel gewerkt had. Daardoor was hij goed ingewerkt in het onderwerp. Maar vooral Spruyt had overwicht in deze discussie. Hij was altijd al zeer aanwezig geweest. Hij was degene die het meest de grote lijn in de gaten hield en die grotere verbanden zag. Bovendien was er geen alternatief, terwijl daarnaast de druk vanuit de Provinciale Staten op Gerbrandij onverminderd groot bleef. Het resultaat van de discussie was dat het plan zou worden uitgewerkt, en dat de gebieden, op het voorstel van Spruyt, zouden worden ingedeeld naar waterstaatkundige en naar ruilverkavelingsurgentie.

Provinciale Staten ontevreden

Bij de algemene beschouwingen in december 1959 naar aanleiding van de begroting-1960 ging de aandacht van de Provinciale Staten, voor zover het waterstaatsaangelegenheden betrof, vooral uit naar de afsluiting van de Lauwerszee. De concentratie van boezemwaterschappen kreeg deze keer slechts beperkte aandacht, vooral van de sociaaldemocraat Hendrik Vondeling. Deze had zich tijdens de zomerzitting van 1958 zeer kritisch uitgelaten over het *werkverslag* van de commissie. Ook deze keer sprak hij zijn teleurstelling uit over de trage gang van zaken, nu in aanmerkelijk hardere woorden dan de vorige maal.⁴⁰² Hij hekelde de trage en incidentele aanpak van Gedeputeerde Staten en het feit dat de commissie na twee-en-half jaar nog steeds geen rapport had uitgebracht. Hij kreeg het gevoel, dat de voorstanders van een doelbewust beleid zo nu en dan een zoethoudertje kregen, maar dat zij in feite telkens met een kluitje in het riet werden gestuurd. Hij benadrukte het grote belang van de concentratie voor de landbouw, en wees er op dat ook de Cultuurtechnische Dienst er zo over dacht. Hij vroeg of Gedeputeerde Staten bereid waren om mee te delen, of zij er naar streefden om zo spoedig mogelijk te komen met een plan voor regeling en reorganisatie van het waterschapswezen in de gehele provincie. En als zij bereid waren mee te delen, dat zij er naar streefden om met zo'n plan, als resultaat van het werk van de commissie, te komen, konden zij dan laten weten, wanneer zij dat aan de Provinciale Staten zouden voorleggen? Vondeling benadrukte dat hij deze zaak zag als iets van niet alleen gedeputeerde Gerbrandij, maar van het hele college van Gedeputeerde Staten.

402 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 69-71

Gerbrandij koos het tegenoffensief.⁴⁰³ Als hij niet zo'n goedmoedig man was, zou hij door de woorden van de heer Vondeling een beetje ontstemd kunnen raken. Hij vroeg geen pluim voor zichzelf, maar wel voor zijn medeleden van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen*, en voor de beide overkoepelende besturen in noord-oost-Friesland. Deze laatste hadden concentratieplannen gemaakt die tienduizenden hectaren en een groot aantal waterschappen betroffen. Deze plannen lagen nu bij Gedeputeerde Staten.

Het dossier van de concentratiecommissie had inmiddels een flinke omvang. Hij zou vertellen, wat de gang van zaken was geweest. Een paar jaar geleden was de commissie begonnen met eerst te spreken over de algemene situatie en de te volgen werkwijze. Maar bij nadere bestudering bleek, dat men eerst een enquête zou moeten houden bij een representatief dertigtal waterschappen. Doordat de onderzoekers druk bezette mensen waren, had de enquête driekwart jaar in beslag genomen. Naar de mening van de commissie bleek uit de resultaten van de enquête niet duidelijk, waar de knelpunten en de moeilijkheden zaten. Er was geen verband gebleken tussen de grootte van waterschappen en de mate waarin de zaken daar al dan niet in orde waren. Men was met die hele studie dus eigenlijk niet veel opgeschoten. Toen men in juni 1959 tot die conclusie gekomen was, had men besloten de zaken dan maar fors aan te pakken, op de wijze zoals de heer Vondeling bepleitte. Daarop hadden Gedeputeerde Staten de provinciale waterstaat en de Cultuurtechnische Dienst gezamenlijk opgedragen om te komen met een kaart – al was het maar met voorlopige lijnen – van concentratie over de hele provincie van alle waterschappen. De notulen van de commissie formuleren hetzelfde feit overigens aanmerkelijk informeler: “De voorzitter [gedeputeerde Gerbrandij] zou ook [evenals commissielid Schrijver] graag eens een kaart op tafel willen zien waarop mogelijke concentraties zijn aangegeven. Afgesproken wordt dat een dergelijke kaart zal worden ontworpen door de heren De Haan en Walther.”⁴⁰⁴ Gerbrandij meldde vervolgens dat die kaart er nu was. Het waren op dit ogenblik nog enkel lijnen, waarbij de natuurlijke scheiding tussen gebieden werd gevolgd. Friesland viel daarbij uiteen in vijftientig waterschappen plus de veenpolders. Deze kaart was nu in studie. De commissie was er volop mee bezig, maar de ziekte van ir. Walther en een hersenschudding van ir. De Haan hadden vertraging veroorzaakt. In antwoord op de vragen van Vondeling deelde hij mee, dat Gedeputeerde Staten bereid waren om te komen met een plan dat de hele provincie omvatte, en dat zij hoopten dat dat in de volgende zomerezitting het geval zou zijn. In dat plan zou heel Friesland op papier ingedeeld zijn, maar in de praktijk zou men ook

⁴⁰³ *Ibid.*, p. 122-125

⁴⁰⁴ Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7107, 4, [concept-] notulen d.d. 6 augustus 1959

rekening moeten houden met bepaalde prioriteiten. Concentratie was voor het ene gebied beslist meer gewenst dan voor het andere. En ook zou moeten worden afgewacht of de Staten inderdaad bereid zouden zijn om de provincie “in vijftientig stukken op te delen”.

In zijn reactie op de uiteenzetting van Gerbrandij hield Vondeling voet bij stuk.⁴⁰⁵ Hij wist heel goed dat samenvoeging van waterschappen geen peuleschilletje was. Maar wat er tot nu toe gedaan was, was nog maar een heel klein begin in verhouding tot de vraagstukken, waarvoor men stond. De kern van waar het hemzelf, zijn fractie en ook anderen in de Staten om ging, was het feit dat er tot nu toe geen sprake was geweest van een systematische en forse aanpak van de hele zaak. De kern van het meningsverschil lag in het ontbreken van enig enthousiasme bij de heer Gerbrandij voor het aanvangen van deze belangrijke taak. Dat schaadde Friesland en de Friese landbouw. Hij achtte zijn ongerustheid op haar plaats, als hij de gedeputeerde hoorde verklaren, dat grote waterschappen noch beter, noch goedkoper zouden werken dan kleine. Hij wilde dan ook graag horen wat Gerbrandij bijvoorbeeld dacht van de inkrimping van het onderhoud van kaden, als gevolg van een doelmatige concentratie. In de Kleine Geest was de kadelenkte van tachtig tot vijftien kilometer teruggebracht. De totale kadelenkte in Friesland bedroeg 5100 kilometer. Dat leek hem een argument vóór concentratie. De nonchalance waarmee Gerbrandij het bestaan van een plankaat had aangekondigd, had bij hem een onbevredigd gevoel achtergelaten. Maar hij hoopte dat het voor de zomerzitting toegezegde plan dat gevoel zou doen verdwijnen.

In zijn laatste woord benadrukte Gerbrandij nogmaals de ingewikkeldheid van de opgave.⁴⁰⁶ Inkrimping van de kadelenkten bijvoorbeeld, was niet overal mogelijk. Er waren gebieden waar bemalingswerktuigen, die nog in goede staat verkeerden, aan opvaarten waren geplaatst. Om de mogelijkheid tot afstroming open te houden, konden deze niet worden afgedamd. Andere opvaarten moesten bevaarbaar worden gehouden.

De plankaat was er nu, en deze werd intensief bestudeerd. Hij hoopte dat de commissie spoedig met suggesties zou kunnen komen, hoe het zou kunnen, en met een rapport waarover zou kunnen worden gediscussieerd. Met suggesties, niet met een plan, want het was ondenkbaar, dat men nu al een concentratieplan op tafel zou kunnen leggen dat resulteerde in vijftientig waterschappen. Gedeputeerde Staten hoopten dus met een nota te komen, die

405 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 199, p. 194-196

406 *Ibid.*, p. 208-209

een uitgangspunt zou kunnen zijn, en waarbij prioriteiten zouden kunnen worden genoemd. Dan zou men voor een aantal jaren de richting hebben.

Op 29 maart 1960 kwamen in de vergadering van de Provinciale Staten de oprichting van het waterschap *Kleindiep* in de gemeente Ooststellingwerf, en de daarmee samenhangende opheffing van drie kleinere waterschappen aan de orde.⁴⁰⁷ Dat was voor PvdA-woordvoerder Adam Vondeling aanleiding om de concentratie weer aan de orde te stellen. Hij had graag gezien dat er een plan geweest was, waarbij men uitging van enige grote lijnen, en dat er niet, zoals nu, een heel kleine concentratie in één hoek van de provincie plaats zou vinden. Ook uit een rapport van de Nederlandse Heidemaatschappij over de concentratie van waterschappen in Friesland bleek, naar zijn zeggen, dat men moest komen tot een concentratie in groter verband.⁴⁰⁸ De voorgestelde concentratie besloeg zo'n vierduizend hectaren. Dat was te weinig om administratief en technisch personeel met een volle dagtaak aan te stellen. Tenslotte vroeg hij, of het gezien de grootte van het op te richten waterschap niet wenselijk zou zijn om de bestuurlijke vorm van een volmachten-waterschap in plaats van die van een ingelandenwaterschap te kiezen. In het laatste geval bestuurde de vergadering van ingelanden rechtstreeks, in het geval van een volmachten-waterschap kozen de ingelanden *volmachten*, die dan een vertegenwoordigende vergadering vormden.

Gerbrandij beantwoordde de opmerking over de wenselijke omvang van de concentratie met een verwijzing naar het toegezegde rapport van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen*. De commissie was hard aan het werk, en het zag er naar uit dat het rapport vóór de zomerzitting van de Staten zou kunnen worden uitgebracht. Dan zou ook wel blijken, dat de visie van de Nederlandse Heidemaatschappij zeker niet verder, en misschien zelfs wel minder ver reikte dan die van de commissie. En wat de wenselijkheid van een volmachtenwaterschap betreft: concentratie joeg altijd een stukje democratie de deur uit. Als het niet anders kon, en het algemeen belang vroeg dit, dan zou men dit offer er voor over moeten hebben. Maar in het onderhavige geval was het nog wel mogelijk dat er zalen in de buurt waren, waar de ingelanden met elkaar in de ingelandenvergadering hun eigen zaken konden bespreken en er over beslissen. Dat stukje democratie miste men goeddeels bij een volmachtenwaterschap: dan kwamen de ingelanden er alleen aan te pas als de volmachten en het bestuur gekozen moesten worden. Daarom hadden Gedeputeerde Staten in dit geval de voorkeur gegeven aan een ingelandenwaterschap. Het verwijt van traagheid

407 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 200, p. 76-81

408 Het is niet vast te stellen, op welk rapport Vondeling hier doelt. Het wordt nergens elders genoemd en bibliografisch is het niet bekend.

van de kant van Adam Vondeling pareerde Gerbrandij met de opmerking dat drie jaar tevoren begonnen was met deze concentratie, omdat daar een waterstaatkundige noodzaak toe bestond. De betrokken besturen en de ingelanden waren daar toen tegen. Gedeputeerde Staten hadden geduld getoond, plannen op tafel gelegd, alles nog eens met iedereen besproken, en het resultaat was dat nu alle besturen aan deze concentratie mee wilden doen. Dit liet zien dat een voorzichtige aanpak tot een waardevol resultaat kon leiden.

Onder enige druk van Vondeling bevestigde Gerbrandij later in de discussie nogmaals dat de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen* vóór de zomer hoopte te rapporteren.

De commissie was inderdaad werkzaam bezig. In het begin van het jaar waren de vijftientig geprojecteerde waterschappen stuk voor stuk aan een gedetailleerde bespreking onderworpen.⁴⁰⁹ Dit leidde tot “grenswijzigingen” en in enkele gevallen tot splitsing. Toen op deze manier de indeling was vastgesteld, ging men over tot een indeling in *urgentieklassen*.⁴¹⁰ De commissie koos voor vier van deze klassen. Daarmee was men tot een eindresultaat gekomen. Op 7 mei 1960 werd het rapport van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen en Veenpolders* vastgesteld. Op 10 juni 1960 werd het in druk uitgebracht en door de commissieleden ondertekend.⁴¹¹

1960. Het rapport

De commissie begon haar rapport met aan te geven wat zij onder *boezemwaterschappen* had verstaan.⁴¹² In Friesland vielen onder dat begrip “alle waterschappen, die niet [waren] zeewaterende waterschappen of veenpolders, dus ook die, welke zich uitsluitend bezig [hielden] met verkeersbelangen ... of soms enkel met het aflossen van een bepaalde schuld, waarna zij [konden] verdwijnen”. De

409 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 6 januari 1960 en notulen 3 februari 1960

410 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 3 maart 1960

411 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag 4, notulen 7 mei 1960. De gedrukte versie van het rapport is gedateerd 10 juni 1960. De commissieleden hebben drie gedrukte exemplaren van dit rapport ondertekend. Twee van deze exemplaren bevinden zich in Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7108, omslag 12. Een gedrukt exemplaar van het rapport bevindt zich ook in de bibliotheek van Tresoar.

412 *Rapport Commissie Concentratie*, p. 1-2. De hierna volgende weergave volgt de opzet en inhoud van het rapport.

commissie had zich beperkt tot de boezemwaterschappen die zich bezig hielden met de waterhuishouding. Omdat de veenpolders zich op dat ogenblik ook in hoofdzaak daarop richtten, en omdat zij zich wat hun werkzaamheden betreft in feite niet meer onderscheidten van de boezemwaterschappen-in-strikte-zin, werden ook zij in het rapport ook onder de term *boezemwaterschappen* gebracht.

Volgens deze omschrijving waren er in Friesland 264 boezemwaterschappen. Die besloegen tezamen circa 220.000 ha. De totale oppervlakte van Friesland, exclusief de Waddeneilanden en de Friese boezem, bedroeg ongeveer $\frac{1}{3}$ gedeelte van het Friese vastland viel dus buiten waterschapsverband. De grootte van de 264 waterschappen varieerde van 12 ha tot 16.000 ha.

Vervolgens gaf het rapport aan hoe de bestaande situatie was ontstaan. De meeste waterschappen waren opgericht in de twintigste eeuw, veelal op initiatief van de belanghebbenden zelf. Waar de eigendomstoestand dat toeliet, en waar de onderlinge verstandhouding goed was, volstond men voor de waterbeheersing met de oprichting van een vereniging in particulier verband, de particuliere polder. Publiekrechtelijke organisatie, met overheidsgezag, was daar dus achterwege gebleven. Als zich moeilijkheden voordeden, b.v. bij inning van de omslag, en men behoefte aan overheidsgezag voelde, waren particuliere polders door de Staten omgezet in waterschappen. Er bestonden nu circa 940 van deze particuliere polders, met een gezamenlijke grootte van circa 40.000 ha.

De Friese waterschappen waren volgens de commissie in het algemeen klein doordat het initiatief tot hun oprichting van onderop was gekomen, en doordat in de eerste decennia van de eeuw vrijwel ieder beperkt gebiedje rechtstreeks op de boezem kon lozen via de (boezem)vaarten die overal liepen ten behoeve van het landbouwvervoer over water. Als er geen waterstaatkundige noodzaak was had men geen behoefte aan één bestuurlijk verband.

Waar wel gemeenschappelijke belangen aanwezig waren, had het provinciaal bestuur ook vroeger al de vorming van grotere eenheden bevorderd. Als voorbeelden noemde het rapport het waterschap *de Polder van Oost-en Westdongeradeel*, ter grootte van 12.000 ha, dat rechtstreeks op de Lauwerszee loosde, en het waterschap De Linde, waarin gehele stroomgebied van de Linde, dat daarop afwaterde, verenigd was.

Maar niet overal had de situatie in de richting van een groter waterschap gewezen. Rond 1920 waren, mede onder aandrang van het provinciaal bestuur, veel plannen voor grotere of grote waterschappen ontworpen. Verschillende daarvan hadden echter zoveel weerstand opgeroepen, dat zij binnen de toenmalige verhoudingen niet konden worden doorgezet, zodat de plannen, met instemming van de Provinciale Staten, waren blijven rusten. De oorzaak van het verzet lag meestal in de hoge kosten van de inrichting van de ontworpen waterschappen. Bovendien was het een onzekere tijd voor Friese landbouw. Er

werden wel grotere waterschappen gevormd – *de Linde, Sneeker Oudvaart, Eernewoude c.a.* – , maar de lasten waren daar soms zeer hoog. Men zag dan niet, dat dit geen gevolg was van grootte, maar van de dure tijd. Het effect was echter dat kleine waterschappen goedkoper geacht werden, en dat belanghebbenden zelf het initiatief namen tot vorming daarvan. Daarbij kwam de geografische diversiteit van de provincie. Door dit alles was reorganisatie tot grotere waterschappen, buiten de natuurlijke stroomgebieden in de provincie, een moeizame zaak gebleken.

Vervolgens gaf de commissie aan, hoe zij de bestaande situatie beoordeelde. Zij verwees naar de enquête die zij had laten houden onder “een dertigtal”⁴¹³ in ligging, grootte en doelstelling verschillende waterschappen. Maar deze enquête had met name op financieel terrein niet de gewenste inzichten opgeleverd. Dat kwam doordat de kosten per afzonderlijk onderdeel of afzonderlijke taak in het algemeen niet uit te splitsen waren uit de totale administratie. Daarnaast geschiedde de omslagheffing meestal met toepassing van classificatie, en de grondslagen daarvoor liepen te sterk uiteen.

Niettemin had de enquête “een geenszins onbelangrijke kennis van feiten” opgeleverd. De commissie noemde:

- a. de toestanden in de waterschappen – bijvoorbeeld een in het kleiweidegebied, en een, vol petgaten, in het veen – waren onderling niet te vergelijken;
- b. een goede toestand was niet overal met eenzelfde inspanning en kosten te realiseren. In de lage veengebieden bijvoorbeeld verzakten dijken en hielden sloten geen profiel;
- c. de gegevens wezen niet uit dat grotere waterschappen het beter deden dan kleine;
- d. de kwaliteit van de taakuitoefening door een waterschap bleek niet in de eerste plaats af te hangen van de grootte, maar van de kwaliteit van bestuur en ambtenaren;
- e. schouwvoering, bijvoorbeeld op afmetingen van sloten, werd in het algemeen slecht of niet uitgevoerd, omdat men het belang ervan niet inzag of moeilijkheden vreesde;
- f. juist in een klein waterschap was het moeilijk de juiste gezagsverhoudingen te vinden: men kende elkaar te goed;
- g. de waterschappen deden in het algemeen te weinig aan het onderhoud van de werken; soms kwam dat door gemakszucht en gebrek aan activiteit, maar meestal door verkeerde zuinigheid. Men vroeg soms zelfs om subsidie voor

⁴¹³ Het waren er 29. Hierboven, p. 446-447

wat in feite achterstallig onderhoud was;

h. de bestuurskosten waren laag.

De commissie voegde hier zelf de volgende bezwaren aan toe, die zij onderkende in de bestaande situatie:

1. Veel onderhoud aan kaden. De grote lengte aan kaden, gevolg van het feit dat om elk waterschap zijn eigen kade lag, maakte onderhoud, zeker als kaden de reglementair voorgeschreven hoogte kregen, onnodig duur. Samenvoeging kon de kadelengte bekorten.
2. Versnippering op het gebied van de bemaling. Er waren onnodig en onoverzichtelijk veel kleine bemalingswerktuigen.
3. Weinig coördinatie in de uitvoering van werken. Als gevolg van beperkt bestuurlijk inzicht en van het ontbreken van technische bijstand overschreed men de grens van het eigen kleine waterschap niet, ook daar waar dat wel zeer nuttig zou zijn, bijvoorbeeld voor gezamenlijk onderhoud van kaden of voor mechanisch onderhoud van sloten..
4. Ondeskundig personeel. Kleine waterschappen en particuliere polders hadden geen personeel met volledige dagtaak, noch technisch noch administratief. Dit leverde grote nadelen op.
5. Gezagshandhaving naar binnen en naar buiten. Intern was dat moeilijk omdat de afstand tussen bestuurders en ingelanden te klein was, extern voelden men zich, en was men vaak ook, de mindere van andere publiekrechtelijke besturen, bijvoorbeeld de gemeenten.
6. Versnippering van krachten. Het grote aantal waterschappen en particuliere polders vroeg inzet van zeer veel mensen. Dit ging ten koste van kwaliteit – niet overal waren goede mensen beschikbaar – en rendement – goede mensen werkten in een te klein gebied.
7. Moeilijk te effectueren toezicht van hogerhand. Er was een groot aantal waterschappen met in vele gevallen ondeskundig personeel. Toezicht was dan moeilijk en tijdrovend. En wie moest in de gebieden buiten waterschapsverband de belangen van de waterhuishouding behartigen, met name bij de aanleg van openbare of particuliere werken, die meestal het bestaande afwateringsstelsel verstoorden? Daarvoor was een met publiekrechtelijke bevoegdheden beklede lokale instantie nodig.

Maar aan de andere kant zag de commissie ook voordelen in de bestaande situatie.

1. Lage bestuurskosten.
2. Goedkoop personeel. Kleine eenheden hadden een secretaris-ontvanger in deeltijd. De incidentele technische zaken die het bestuur zelf niet aan kon, werden uitbesteed aan een aannemer of een ingenieursbureau.
3. Meer invloed van de ingelanden op de gang van zaken. In de kleinere waterschappen konden de ingelanden hun stem rechtstreeks laten horen. In de

grotere daarentegen kwamen zij niet meer zelf in vergadering bijeen, maar kozen zij “volmachten”. In de volmachten-boezemwaterschappen waren de ingelanden niet meer direct bij het bestuur betrokken.

4. Ingelanden en bestuur kenden elkaar. Het bestuur kende de belangen, de ingelanden wisten waar zij zijn moesten.

Hierna stelde de commissie de vraag of door concentratie van waterschappen verbetering in de bestaande situatie kon worden gebracht. Zij sprak als haar mening uit dat “het waterschapsbestel [moest] worden aangepast aan de eisen des tijds”. Dat was geen diskwalificatie van de goed functionerende waterschappen. Maar andere tijden stelden nu eenmaal andere eisen. Op agrarisch gebied waren er de laatste jaren ingrijpende wijzigingen:

- de landbouwwetenschap gaf aan hoe door doelmatige en verfijnde waterbeheersing tot rationeler en efficiënter bodemgebruik gekomen kon worden;
- naast goede afwatering ging ook goede watervoorziening een steeds grotere rol spelen;
- de bestrijding van waterverontreiniging vroeg steeds meer aandacht.

Dit vroeg om lichamen met gezag, met bestuurskracht en deskundig eigen technisch en administratief personeel. Alleen al vanwege de financiële consequenties daarvan hadden dergelijke organen een flinke omvang nodig. De commissie had twee jaar tevoren in haar tussentijds werkverslag al voor versnelde concentratie gepleit, wegens de volgende “omstandigheden en motieven”:

1. de noodzaak van verkorting van de lengte der polderkaden, die op boezemkerende hoogte onderhouden moesten worden; dat kon omdat de betekenis van veel kleinere vaarten als vaarwater verdwenen was.
2. mogelijkheden voor waterstaatkundige en cultuurtechnische verbeteringen waren nu, tengevolge van de subsidiepolitiek van het Rijk, groter dan vroeger.
3. de vele op stapel staande ruilverkavelingen.
4. de toenemende behoefte aan watertoevoer.
5. de situatie sinds 1953 ten aanzien van de zeeweringen: het was de commissie bekend, dat men taken op het gebied van de waterhuishouding wilde overbrengen van de zeewerende naar bestaande of te vormen boezemwaterschappen.
6. “de situatie die zou kunnen ontstaan, als de provincie zou overgaan tot de uitbreiding van de bemaling van Frieslands boezem en voor het dekken van de kosten genoodzaakt zou zijn, via waterschappen een bijdrage van de grond te vragen”.
7. de toenemende behoefte aan goed technisch en administratief personeel.

Dit alles maakt concentratie niet alleen beter mogelijk dan vroeger, maar soms ook noodzakelijk. Daarbij zouden de volgende richtlijnen moeten gelden:

- het samen te voegen gebied zou een gemeenschappelijk belang of een gemeenschappelijke zorg moeten hebben;

- het gebied zou een waterstaatkundige eenheid moeten zijn;
- het gebied zou groot genoeg moeten zijn, maar ook weer niet zo groot dat de organisatie hoofdzaak, en het doel van het waterschap bijzaak zou worden;
- dit alles zou gedaan moeten worden met oog voor “de bestaande verhoudingen, lasten en lusten”.

Veel zou afhangen van krachtige besturen en deskundig personeel, dat behoorlijk betaald zou kunnen worden.

Ook het toezicht zou eenvoudiger worden, maar deze overweging kwam pas ná de belangen van de betrokken gronden.

Vervolgens gaf het rapport nogmaals een overzicht van de voor- en nadelen die aan de concentratie van waterschappen verbonden zouden zijn. Die opsomming toonde, zoals de commissie ook zelf aangaf, een spiegelbeeld van de eerder aangegeven voors en tegens van de bestaande situatie. Dit alles bracht de commissie tot de uitspraak “dat het aanbeveling [verdiende] concentratie van waterschappen in Friesland in zijn algemeenheid te bevorderen.

Hierna kwam het rapport tot de kern: hoe te komen tot een gereorganiseerd waterschapsbestel in Friesland? De eerste keuze was:

- a. concentratie alleen daar waar ruilverkavelingsplannen of grote cultuurtechnische of waterstaatkundige verbeteringsplannen aan de orde waren, óf
- b. concentratie in zijn algemeenheid bevorderen?

De commissie koos voor de laatste mogelijkheid, omdat de ruilverkavelingen in omvang en aantal nog te beperkt waren, en een lange aanloop nodig hadden. Bovendien moest waterstaatkundige verbetering vaak voorafgaan aan ruilverkaveling.

De commissie had heel Friesland waterstaatkundig ingedeeld, op basis van de volgende uitgangspunten:

- het was wenselijk dat de hele provincie in waterschapsverband werd opgenomen;
- waterschappen, behorende tot één stroomgebied, dienden te worden samengevoegd;
- waar samenvoeging tot grotere eenheden optrad, werd gestreefd naar eenvormige gebieden: de knipkleigronden, de veenpolders etc.;
- waterschappen moesten een zodanige oppervlakte hebben dat zij een opzichter en een deskundige administratieve kracht zouden kunnen betalen.

De commissie had daarbij rekening gehouden met vaarwaters die naar het zich laat aanzien beslist niet zouden worden afgesloten. Gestreefd was naar logisch afgeronde eenheden. De grootte was daaraan soms ondergeschikt gemaakt. Niet elk afzonderlijk bemalingsgebiedje moest overigens als een eenheid worden beschouwd: binnen grotere waterschappen konden zonodig afzonderlijke bemalingskringen bestaan.

Met het oog op de financiële draagkracht van de waterschappen had de commissie aanvankelijk een minimumgrootte van 10.000 ha nagestreefd. "Verschillende geprojecteerde concentraties [waren] evenwel kleiner geworden dan 10.000 ha." Rooskleurigheid is aan deze beschrijving niet te ontszeggen: in werkelijkheid was de omvang van achttien van de eenendertig beoogde waterschappen op het vasteland kleiner dan het minimum dat de commissie zichzelf gesteld had.

Als motieven hiervoor gaf de commissie "de te vrezen weerstand in bepaalde gebieden tegen een grotere concentratie of een concentratie in een zekere richting, het niet op elkaar afgestemd zijn van bepaalde gebieden, de onmogelijkheid van een bevredigend contact tussen bestuur en ingelanden of de ingelanden onderling (geografische gesteldheid)."

Voor de uitvoering van het plan had de commissie de beoogde waterschappen ingedeeld in vier urgentieklassen:

- I. Verwezenlijking was urgent en bovendien vrijwel vaststaand. Dit betrof gebieden waar ruilverkavelingen of verbeteringsplannen in uitvoering waren of spoedig zouden komen. In deze gebieden behoefde bovendien de bestaande waterschapsorganisatie dringend verbetering.
- II. Verwezenlijking was wel urgent, maar nog niet spoedig te verwerkelijken. Hier ging het om gebieden waar over enige tijd ruilverkavelingen of verbeteringsplannen zouden worden uitgevoerd.
- III. De overige concentraties. Deze waren niet urgent. In de betrokken gebieden lagen vele goed werkende, kleine en middelgrote waterschappen en polders. Toch was een concentratieschema gewenst: dan konden de bewoners vast vertrouwd raken met het idee. Bovendien kon men dan in onvoorziene waterstaatkundige situaties, zoals het afdammen van vaarten, of het buiten gebruik raken bemalingsinstallaties, al rekening houden met de nagestreefde eindsituatie.

De commissie adviseerde de Gedeputeerde Staten om periodiek door de provinciale waterstaatsdienst te laten rapporteren over de stand van zaken in de concentraties in deze urgentieklasse. Dan zou de concentratie niet uit het oog verloren worden, en zou een concentratie zo nodig een hogere urgentie kunnen krijgen.

- IV. Enkele bestaande grote waterschappen waarvan het territoire kon worden afgerond.

Er zouden bij dit alles problemen uit het verleden meekomen:

- Vele waterschappen hadden schulden voor in het verleden uitgevoerde werken. Bij concentratie zouden die schulden, totdat zij zouden zijn afgelost, in het nieuwe waterschap verbonden moeten blijven aan de gronden die er in oorsprong mee belast waren. Zo ging het tot dusverre trouwens ook.
- De bestaande inrichting zou belemmerend kunnen werken: het zou moeilijk zijn om goede bemalingsinstallaties buiten gebruik te stellen.

In het rapport werd, evenals in het eerdere werkverslag, als middel om tot concentratie te komen, de mogelijkheid genoemd om overkoepelende waterschappen in te stellen en de inliggende kleine waterschappen geleidelijk op te heffen. Dat zou wellicht tot “meer medewerking van belanghebbenden” leiden. Dat zou overigens niet overal nodig zijn. Als het direct mogelijk was om een nieuwe toestand te scheppen zou men dat moeten doen. Verder kon gedacht worden aan een concentratie-in-etappes: deelconcentraties, op weg naar de grotere concentratie.

De commissie wees nog op het belang van juiste en intensieve voorlichting. Men was in de provincie, mede vanuit eerdere ervaringen, in het algemeen huiverig ten opzichte van waterschapsconcentratie. Het bestuur zou de concentratiegedachte moeten bevorderen, de bevolking moest er rijp voor gemaakt worden. Daarom zou ook zoveel mogelijk rekening gehouden moeten worden met bijzondere belangen. Van de eerste concentraties moest een propagandistische werking uitgaan. Niet het belang van toezichthoudende of subsidiërende organen – hier wordt zonder twijfel bedoeld op het provinciaal bestuur en de Cultuurtechnische Dienst – maar van de samen te voegen gronden moest voorop staan. Er was alleen sprake van geslaagd concentratiebeleid als de bevolking meewerkte.

De commissie besloot het rapport met de wens uit te spreken “dat concentratie van waterschappen dienstbaar [zou mogen] zijn aan een harmonische agrarische ontwikkeling van Friesland.”

In een bijlage werd vervolgens een overzicht gegeven van de te stichten waterschappen. Dat waren er in het totaal drieëndertig, waarvan er twee op achtereenvolgens Terschelling en Ameland lagen. Bij elk waterschap werden, behalve naam, oppervlakte en urgentieklasse, een korte beschrijving van de grenzen, waar nodig een toelichting bij de keuze daarvan, en een enkele eventuele bijzonderheid gegeven.

De eenendertig vastelandswaterschappen die op deze manier waren ingedeeld, omvatten tezamen in het totaal 308.310 ha. De gemiddelde grootte was dus bijna 10.000 ha, de omvang die de commissie wenselijk geacht had. Maar de spreiding rond dit gemiddelde was groot. Achttien van de eenendertig waterschappen waren kleiner dan 10.000 ha, acht lagen tussen de 10- en 15.000 ha, drie tussen de 15- en 20.000 ha, en één was er groter dan 20.000 ha. De twee kleinste – aan weerszijden van het Sneekmeer – omvatten 4310 en 4450 ha, de twee grootste – Dantumadeel/Tietjerksteradeel en Boven Tjonger – 21.480 en 18.600 ha. Zeer sterk schematiserend zou men kunnen zeggen dat de grootte van de voorgestelde waterschappen toenam vanuit het zuidwesten naar het noordoosten.

De grootste kwaliteit van het rapport was misschien wel, dat het de ondertekening van Gerbrandij droeg. Hoewel het door de Provinciale Staten goed ontvangen zou worden, is het naar de maatstaven van enige tientallen jaren later een pover rapport te noemen. Maar ook naast een vrijwel gelijktijdig rapport over een vergelijkbaar onderwerp steekt het mager af. Het *Rapport bemaling Frieslands boezem*, uit 1956, is een zeer gedegen werkstuk. Het concentratierapport daarentegen beperkt zich tot een aantal gezond-verstandwijsheden, die nergens geconcretiseerd, gespecificeerd of onderbouwd worden. Het rapport noemt, buiten de inventariserende inleiding, slechts één enkel cijfer: de streefomvang van 10.000 ha, die vervolgens door 18 van de 31 beoogde vastelandswaterschappen niet wordt bereikt. Het rapport is daarbij omzichtig van toon, omdat de opstellers klaarblijkelijk de bestaande gevoeligheden zoveel mogelijk wilden ontzien. Het valt sterk op, dat de waterhuishouding als een exclusief agrarisch belang beschouwd en behandeld wordt.

De vraag rijst, wat het verschil was tussen de inhoud van dit rapport, en datgene wat ir. De Haan vier jaar tevoren had betoogd. Inhoudelijk is dat verschil in feite heel klein. In beide gevallen wordt, op basis van merendeels dezelfde overwegingen, heel Friesland in waterschapsverband gebracht, en wordt het aantal waterschappen van enige honderden tot ten hoogste enige tientallen teruggebracht. De verdienste van het rapport zit in deze twee beslissingen. Dat waren nu niet meer de aanvechtbare opvattingen van de vertegenwoordiger van een rijksdienst, maar het werden besluiten van het provinciaal bestuur. Blijkens de notulen van de commissie heeft De Haan zich daar terughoudend opgesteld, maar hij heeft er zijn ideeën volledig verwerkelijkt zien worden. Maar die ideeën waren er al, ook zonder de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen en Veenpolders*. De voornaamste betekenis van het rapport ligt dan ook in het proces van zijn totstandkoming, meer dan in zijn inhoud. Het opstellen van het rapport heeft de tegenstribbelende gedeputeerde Gerbrandij geplaatst voor de onontkoombare noodzaak om in te stemmen met planmatige concentratie. Ir. K.I. de Haan is te beschouwen als de initiator en vormgever daarvan. De landelijke directie van de Cultuurtechnische Dienst en de Provinciale Staten waren de organen die de verwerkelijking afdwongen.

Op 13 juni 1960 werd het rapport naar de leden van Provinciale Staten gestuurd. Gedeputeerden voegden er een brief bij om te laten weten, dat zij enige tijd nodig zouden hebben voor beraad, voordat zij hun standpunt konden bepalen.⁴¹⁴ Zij wilden dat in de winterzitting kenbaar maken, waarna Provinciale Staten er van gedachten over zouden kunnen wisselen.

414 Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7108, omslag 15

Ontvangst van het rapport

Op 9 september 1960, enkele maanden na de vaststelling van het rapport van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen en Veenpolders* hield Gerbrandij in *De Harmonie* in Leeuwarden een voordracht voor de Algemene Vergadering van de Nederlandsche Heidemaatschappij.⁴¹⁵

Hij sprak over de concentratie van boezemwaterschappen en veenpolders in Friesland. Op dat ogenblik hadden Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten geen van beide nog een standpunt uitgesproken over het rapport.

Gerbrandij begon zijn uiteenzetting er mee, met te wijzen op de betekenis van deze concentratie. De Nederlandse landbouw was voor een belangrijk deel afhankelijk van de buitenlandse afzet. De kostprijzen moesten daarom zo laag mogelijk zijn. Kostprijsverlaging en productiviteitsstijging waren afhankelijk van de productie-omstandigheden. Daartoe behoorde de waterhuishouding van de landbouwgronden. En dat was in de eerste plaats een zaak van de waterschappen, die daarom goed voor hun taak berekend moesten zijn.

Vervolgens gaf hij aan, dat concentratie leidde tot een voortdurende afweging van voor- en nadelen. Gerbrandij meende, dat het criterium voor de beoordeling moest zijn, “welke ..., na juiste afweging, de belangen van de grondeigenaar en de grondgebruiker [waren]”. Dat zou een dogmatische benadering voorkomen.

Daarna citeerde hij in zijn uiteenzetting grote fragmenten uit het rapport. Hij gaf aan dat uitvoering technisch en administratief naar zijn mening “nogal gecompliceerd” zou zijn. Men moest dan denken “in enkele tientallen van jaren”. Begonnen zou worden, waar de omstandigheden dat vroegen. Waar men begon zou men het goed moeten doen, want “met een samenvoeging op papier [werd] geen liter water verplaatst”. De aanpak zou “doelbewust, maar niet geforceerd” moeten zijn. “Praten en nog eens praten met de ingelanden of hun vertegenwoordigers.” De nieuwe grotere waterschappen zouden “nauw contact moeten onderhouden met de besturen van de te concentreren waterschappen. Een kannibaal [had] niet het recht te spreken in naam van degene die hij opgegeten [had].” In de keuze van deze metafoor lijkt Gerbrandij zijn gevoelens over de hem opgedrongen concentratie lucht te geven. Vervolgens gaf hij aan, dat, zoals ook in het rapport stond, de reorganisatie van het waterschapsbestel los van de ruilverkavelingen ter hand genomen moest worden. Concentratie diende meer in zijn algemeenheid te worden bevorderd. Gerbrandij vervolgde met een weergave van de voorgestelde waterschapsindeling.

415 Arch. GS 1962-1986, Concentratie, voorlopig nummer 7107, omslag f: tekst van de voordracht

Hij besloot met wat hij “een commentaar” noemde. Er werd in het zelf-beschikkingsrecht van de boer nogal sterk ingegrepen. Politiek progressief en conservatief waren beide nogal begaan met “de rechten van de mens”. Hier ging het om “de rechten van de mens-boer en de mens-eigenaar”. Als concentratie zou leiden tot hogere lasten doordat er dure werken gerealiseerd zouden moeten worden, zouden deze verkregen moeten worden “uit de meeropbrengst van grond of kapitaal, en geen aanslag op het bezit mogen betekenen”.

Op 17 oktober 1960 maakten Gedeputeerde Staten hun standpunt over het rapport bekend in een *Mededeling* aan de Provinciale Staten.⁴¹⁶ Zij waren tevreden, en zij zouden bij het bepalen van het beleid zoveel mogelijk rekening houden met de aanbevolen werkwijze en de gegeven richtlijnen. Zij zouden graag een tijdschema hebben voorgelegd voor de verwezenlijking van de concentraties uit de verschillende urgentieklassen. Maar dat was niet mogelijk, omdat er teveel onzekere invloeden van buiten een rol speelden bij de concentratie van waterschappen. Met name het al of niet doorgaan en de volgorde van ruilverkavelingen zou invloed hebben op het concentratieproces. Maar zij zouden dat in elk geval met kracht bevorderen.

Concentratie was overigens geen eenvoudige zaak. Het omzetten van de historisch gegroeide situatie zou met voorzichtigheid moeten plaatsvinden. Bovendien zou “niet in alle gevallen op de medewerking van alle belanghebbenden ... kunnen worden gerekend”. Maar het college was van mening dat een verantwoord plan zorgvuldig, maar met vaste wil zou moeten worden doorgevoerd.

Gedeputeerde Staten merkten op, dat het rapport zich niet uitsprak over de belangen van natuurbescherming en recreatie. Dat kon naar hun mening ook niet, omdat het rapport nog slechts grote lijnen trok. Maar bij de uitwerking zou bij elke concentratie ook met deze belangen rekening worden gehouden.

Dit is een markante opmerking. Hier wordt er voor het eerst in de hele discussie over de concentratie van waterschappen melding van gemaakt dat daar ook andere dan landbouwbelangen mee gemoeid waren.⁴¹⁷ Het is gewaagd om aan deze drie zinnen een uitgebreide exegese te verbinden. Maar misschien zijn zij een indicatie van de maatschappelijke kentering rond 1960, waarbij de na-oorlogse prioriteiten langzaam wijzigden. Voorlopig bleef het overigens bij deze uitspraak.

416 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 36, Tweede gewone zitting 1960, punt F-2, bijlage AQ

417 Verandering voor en verbondenheid met de natuur waren in Friesland zeker al eerder aanwezig. De provinciale landschapsvereniging *It Fryske Gea* is in 1930 opgericht. Maar in de sfeer van het provinciale bestuur kregen deze gevoelens voor 1960 geen vertolking.

Het college stelde Provinciale Staten tenslotte voor het rapport te onderschrijven en tot uitgangspunt van het provinciale beleid te maken.

Bij de bespreking ervan binnen de afdelingen van de Provinciale Staten onderzocht het rapport van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen* ruime waardering.⁴¹⁸ Daarnaast waren er ook vragen. Men vroeg verheldering over het verband dat Gedeputeerde Staten zagen tussen ruilverkavelingswerken en concentratie van de waterschappen.

Ook vroeg men opheldering over de uitspraak van gedeputeerde Gerbrandij, gedaan tijdens zijn lezing voor de Heidemaatschappij, dat verwezenlijking van de concentratie een zaak van enkele tientallen jaren zou zijn. Men wilde er een termijn aan stellen, bijvoorbeeld tien jaar. Verder waren er opmerkingen over de indeling in urgentieklassen en over de omvang van enkele waterschappen. Die werden respectievelijk enigszins willekeurig en te klein geacht.

Tenslotte meende een aantal leden, dat classificatie binnen de waterschappen niet meer beantwoordde aan de gewijzigde opvattingen over de waterhuishouding. Als aan dit standpunt gevolg gegeven zou worden, zou dat een breuk betekenen met een werkwijze die anderhalve eeuw vanzelfsprekend was geweest. *Betaling* was in waterstaatszaken van oudsher rechtstreeks afgeleid van het *belang* dat een ingelande had bij een bepaald werk. Hoe groter zijn belang, hoe meer hij betalen moest. Toen men aan het eind van de achttiende eeuw begon met de polderstichtingen, had men ook daar de classificatie ingevoerd. Daarbij werden de gronden in de beoogde polder, afhankelijk van de grootte van hun belang, als gevolg bijvoorbeeld van hun hoogteligging, ingedeeld in enkele groepen, voor elke waarvan een verschillend tarief gold. De kentering van opvattingen met betrekking tot classificatie zou in de Statenvergadering twee jaar later, bij de discussie over de heffing van een belasting ter bekostiging van een tweede gemaal, opnieuw en nog duidelijker zichtbaar worden.

Hoofdingenieur-directeur Rienks van de provinciale waterstaat, en “de griffie”, waarbij het voor de hand ligt aan Schrijver te denken, beiden mede-ondertekenaars van het commissierapport, maakten ieder, waarschijnlijk ten behoeve van de beantwoording door Gerbrandij in de Statenvergadering, een aantal kanttekeningen bij dit rapport uit de Staten.⁴¹⁹

Rienks rekende nog eens voor hoe lang de concentratie zou gaan duren. Per concentratie moesten de grenzen worden vastgesteld, een hoogtekaart en een plan van verbetering worden gemaakt, en er moest gepraat worden met de

⁴¹⁸ *Ibid.*, bijlage BK

⁴¹⁹ Arch. GS 1962-1986, voorl.nr. 7108, omslag 18.

zittende besturen. Ten minste drie jaar van voorbereiding waren dan ook noodzakelijk. Omdat drie tot vier gebieden gelijktijdig konden worden aangepakt, betekende dit bij drieëndertig waterschappen – waarbij de twee op de eilanden waren inbegrepen – dat het gehele proces zo'n dertig jaar zou vragen.

Over de classificatie maakten Rienks en Schrijver beiden een opmerking. Classificatie was onwenselijk en werd ook steeds meer afgeschaft, maar het was in de eerste plaats een zaak van de desbetreffende waterschapsbesturen of die nog zou worden toegepast. Bij afschaffing moest echter wel een oplossing gevonden worden voor reële belangentegenstellingen, bijvoorbeeld die tussen bemalen en niet-bemalen gronden binnen een waterschap.

Behandeling van het rapport door de Provinciale Staten

Op 20 december 1960 werd het *Rapport van de Commissie Concentratie Boezemwaterschappen en Veenpolders* behandeld door de Provinciale Staten.⁴²⁰

De sociaaldemocraat Hendrik Vondeling, eerder een van de hardste critici van het in zijn ogen lakse beleid van Gedeputeerde Staten, dus in feite van Gerbrandij, had lof voor het rapport zelf. Hij vond dat de commissie voortvarend en met een brede blik had gewerkt. Zijn fractie kon zich grosso modo vinden in de voorgestelde indeling, en uit de daaruit resulterende indeling van Friesland in ongeveer dertig waterschappen. Maar over de beoogde uitvoering was hij minder te spreken. Hij zag een tegenspraak tussen het rapport en de uitspraken van Gedeputeerde Staten. Het rapport wilde de waterschapsconcentratie los zien van de uitvoering van ruilverkavelingen en andere cultuurtechnische werken. Maar in zijn aanbiedingsbrief legde het college wel een verband. Hoe zat dat? Ook zag hij een tegenspraak tussen de uitspraak van Gerbrandij bij de Heidemaatschappij, dat de concentratie een zaak van tientallen jaren zou zijn, en de mededeling van Gedeputeerden, dat zij deze met kracht zouden bevorderen. Een streeftermijn van ten hoogste tien jaren was, met het oog op de belangen van landbouw en veehouderij, zeer wenselijk. In de indeling in urgentieklassen zag hij het risico dat de urgentieklassen II en III niet met de gewenste voortvarendheid zou worden aangepakt. Ook bij de grootte van enkele voorgestelde waterschappen plaatste hij vraagtekens. Deze zou niet groot genoeg zijn voor de betaling van volwaardige medewerkers. Daar zou nog wel over moeten worden gepraat. En met de bedenkingen van de commissie dat de democratie in een volmachtenwaterschap niet voldoende tot haar recht zou komen, was hij het oneens. "Thorbecke was een te goed staatsman om aan deze dingen geen

⁴²⁰ Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 370-397

aandacht te besteden.” Tot slot liet hij weten dat naar de mening van de fractie van de Partij van de Arbeid het idee van classificatie van gronden binnen de nieuw op te richten waterschappen, als verouderd moest worden beschouwd.

De antirevolutionair S. de Vries hield het kort. Hij sloot zich aan bij de loftuigingen over het rapport. Maar hij vond het jammer, dat de Staten geen mededelingen kregen over de Lauwerszee en het tweede gemaal. Hij was er een voorstander van dat deze concentratie zo snel mogelijk haar beslag zou krijgen, maar dan zou het water wel ergens heen moeten. En als de Lauwerszee dan niet klaar zou zijn, en het tweede gemaal zou er niet staan, dan leek dat hem “niet best” toe. De vorige week had men kunnen zien, waar wateroverlast toe leiden kon.

De Vries doelde hier op de gang van zaken in het weekeinde van zaterdag 3 en zondag 4 december 1960. Toen had een zware storm, windkracht 10, gewoed, en er was over Friesland in een etmaal meer regen gevallen dan de 60 mm die er gemiddeld over de hele maand december viel. Het boezempeil was 40 centimeter hoger geworden dan het normale streefpeil. De Makkumer- en de Workumerwaard en grote delen van het Lage Midden en van de Zuidoosthoek liepen onder water. Het Woudagemaal kon de hoeveelheden water niet aan, temeer daar de wind het water op het IJsselmeer bij Lemmer opjoeg, waardoor het gemaal het water hoger moest oppompen. Daarom riepen Gedeputeerde Staten op zondagmorgen de waterschaps- en polderbesturen per radio op, om te stoppen met het uitslaan van water op de boezem.⁴²¹ De Vries vond het een gelukkige omstandigheid dat er nog polders waren, waarvan de kaden te laag waren, zodat zij onder liepen, want anders zouden Leeuwarden en Drachten blank gestaan hebben. Daarom: men moest zo snel mogelijk met het rapport aan de slag, maar men moest zich wel afvragen waar het water heen zou moeten.

Gerbrandij's geestverwant Hielkema onderstreepte dit namens de christelijk-historische fractie: als er één zaak geen uitstel lijden kon, dan was dat de beheersing van de Friese boezem. De wateroverlast van het moment liet zien dat de stichting van een tweede gemaal dringend nodig was. Maar aan de andere kant rees de vraag of het toezicht op de kaden van de waterschappen niet verzwakt moest worden. Gezien het belang van die kaden voor de gemoderniseerde Friese landbouw, moest de versterking daarvan niet gekoppeld worden aan de ruilverkavelingsplannen, want dan zou er te veel tijd overheen gaan.

Hielkema wist waarover hij sprak. Hij was veehouder in Harich, in Gaasterland, en hij zou in 1962 Gerbrandij opvolgen als voorzitter van de Friese Chris-

421 *Leeuwarder Courant* en *Friesch Dagblad*, maandag 5 december 1960

telijke Boeren- en Tuindersbond.⁴²² Ook was hij voorzitter van de *Grondkamer* in Friesland. Hij greep de gelegenheid aan om tegelijkertijd iets te zeggen over de Friese boezem. Via de zeesluizen zou in theorie een afvoer van 4,5 miljoen m³ water per etmaal mogelijk zijn, maar in de praktijk kwam men daar niet aan toe. En ook als de 6 miljoen m³ van het Woudagemaal daar bij kwam, dan bleef het nog duidelijk hoe nodig de stichting van het tweede gemaal was. Als het er eenmaal zou zijn, zou het misschien zelfs maar een beperkt hulpmiddel blijken te zijn, omdat de ruimte voor waterberging in de provincie steeds kleiner werd. En dat zou nog verder gaan, naarmate er meer ruilverkavelingen zouden komen. De Kleine Geest, Wollegaast, de 4500 hectaren van de Haskerveenpolder, en binnenkort de 10.000 hectaren van het Koningsdiep zouden dan door hun moderne bemaling droog liggen. Maar andere gebieden, waar de polderkaden door inklinking of door ontoereikend onderhoud te laag waren, zouden onder lopen. Als dat om zomerpolders ging, was het niet zo erg; daar lag het aan de mensen zelf, die voor een dubbeltje op de eerste rang wilden zitten. Maar als men twintig of dertig gulden per hectare aan waterschapslasten betaalde, moest men er op kunnen rekenen dat de beheersing van de Friese boezem in orde was. De actuele situatie was het beste bewijs dat de provincie meer greep op de waterstaat moest hebben. Het Woudagemaal draaide nu voor de zeventigste achtereenvolgende dag. Dat was een record, dat het aanvaarden van het concentratierapport een stuk gemakkelijker maakte. Grotere eenheden op waterstaatkundig gebied waren nodig. Hier moest een krachtig beleid gevoerd worden. Er was iets te bereiken. Als voorbeeld noemde Hielkema het waterschap *De Sneeker Oudvaart*, waarin honderdtien voormalige particuliere polders waren samengebracht.

Hij sloot zich aan bij de vraag van Vondeling over het verband tussen het schema van de ruilverkavelingen en de waterschapsconcentratie. Naar zijn mening moest men de ruilverkavelingen niet afwachten. De waterhuishouding zou in de naaste toekomst veel belangrijker worden, omdat zij een van de middelen was voor de verhoging van de productiviteit. Dat gold zowel in verband met de bemesting als met de kunstmatige beregening en irrigatie. Alleen daarom al konden de hogere gronden het niet zonder een grote waterstaatsorganisatie stellen. In de toekomst zou de watertoevoer voor de landbouw net zo belangrijk worden als de afvoer van het overtollige water. Hij hoopte daarom van Gedeputeerde Staten een tienjarenplan voor de uitvoering van het rapport te ontvangen.

422 Hielke Willems HIELKEMA, Harich 1917 – Harich 1965. Over hem: *Enc. hedend. Fr.*, I, p. 443

VVD-woordvoerder Falkena memoreerde dat Gedeputeerde Staten aanvankelijk maar heel weinig hadden gevoeld voor de concentratie van waterschappen. Hij was dan ook blij dat dit rapport er nu lag. Hij stelde vast dat Gedeputeerde Staten in feite al bezig waren met de uitvoering ervan, omdat op enkele plaatsen al gewerkt werd aan verbetering van de waterbeheersing en aan de instelling van grotere waterschappen. Dit getuigde van voortvarendheid. Hij had er dan ook geen behoefte aan om een termijn te verbinden aan de uitvoering van het rapport.

In zijn antwoord ging gedeputeerde Gerbrandij eerst in op de opmerking van Vondeling over de grootte van enkele voorgestelde waterschappen. Ook de commissie had aanvankelijk een kleiner aantal waterschappen gewenst. Om tactische en psychologische redenen had zij het echter niet juist gevonden om streken, waar de opvattingen van de ingelanden nogal van elkaar verschilden, zoals in de gebieden aan weerszijden van het Sneekermeer, tezamen onder één scepter te brengen, zo beweerde hij. Voor het aantrekken van personeel hoefde het geen probleem te zijn als een waterschap kleiner was dan tienduizend hectaren. Ook nu hadden kleinere waterschappen soms gezamenlijk één opzichter en één secretaris.

Gerbrandij zag geen tegenstelling tussen de uitspraken in het rapport en die van Gedeputeerde Staten over het verband tussen waterschapsconcentratie en ruilverkavelingen. Zoals ook eerder wanneer het over concentratie van waterschappen ging, lichtte hij deze uitspraak toe met de uitvoerige bespreking van enige voorbeelden met de bijbehorende specifieke problemen. Evenmin zag hij een tegenspraak tussen de mening die hij als particulier kenbaar had gemaakt bij zijn redevoering voor de Nederlandse Heidemaatschappij, dat het nog “enkele tientallen van jaren” zou gaan duren, en het voornemen van Gedeputeerde Staten om de concentratie “krachtig [te] bevorderen”. Met een beroep op uitspraken van de hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaat zette hij uiteen dat de kosten, de tijd en het personeelsbeslag die met alle nodige werkzaamheden gemoeid zouden zijn, moesten doen denken aan een termijn van eerder dertig dan tien jaar.

Hij ging ook in op de actuele watersituatie. Vooral in het Lage Midden en de zuidoost-hoek, maar eigenlijk over de gehele provincie was een vrij groot waterbezwaar opgetreden. Geen overstromingen hadden echter plaatsgevonden in de gebieden van vooral kleine waterschappen, die de zaken goed voor elkaar hadden. In de kleiweidestreek, waar men de polderkaden behoorlijk in orde had, hadden zich geen moeilijkheden voorgedaan. De omstandigheden waren hier ook beter dan in de veengebieden, die men dus ook geen verwijten maken kan. Dat in deze omstandigheden de bemalingswerktuigen het water niet à la minute konden uitslaan op de boezem, was ook begrijpelijk. Ook in het gebied van de Kleine Geest, waar een nieuw gemaal met moderne capaci-

teit stond, had het land dras gestaan. Bemalingswerktuigen die tegen dergelijke uitzonderlijke omstandigheden opgewassen zouden zijn, zouden in het algemeen onrendabel zijn.

De indeling in urgentieklassen was duidelijk: in klasse I waren de gebieden ingedeeld waar ruilverkavelingen aan de orde waren, in klasse II ging het om gebieden waar de ruilverkaveling niet zo spoedig tot stand zou komen als men wel zou willen. De provincie zou daar dus het initiatief moeten nemen.

Hij was het oneens met het standpunt, dat de democratie in een volmachtenwaterschap even groot zou zijn als in een ingelandenwaterschap, want in het laatste was er sprake van directe stemming, in het eerste van gedelegeerde stemming. Daarom zou hij het idee steunen, dat binnen een volmachtenwaterschap iedere volmacht contactpersoon zou zijn voor een bepaald gebied.

Classificatie van gronden diende thans inderdaad anders gehanteerd te worden dan vroeger was gebeurd. Maar de praktijk was moeizamer. In het nieuw op te richten waterschap *Baard-Winsum* was toch gekozen voor classificatie, omdat anders een billijke lastenverdeling niet mogelijk was. Daar lagen vrij hoog gelegen gronden, die zonder meer op de boezem zouden kunnen afwateren. Zij hadden dus amper belang bij het waterschap. Maar er waren er ook die veel lager gelegen waren. Het werd in de streek als onbillijkheid gevoeld om al die gronden gelijkelijk te belasten. Classificatie was de mogelijkheid om dat te verhelpen.

De huidige uitzonderlijke hoeveelheid regen van zestig tot tachtig millimeter had een uitweg gevonden doordat hier en daar polderkaden te laag waren. S. de Vries had, zo gaf Gerbrandij diens woorden weer, vastgesteld dat, wanneer bij deze hoeveelheid alle bemalingswerktuigen in orde zouden zijn geweest, en wanneer dus alles direct op de boezem uitgeslagen zou zijn, ook het tweede gemaal geen uitkomst zou hebben geboden. Waar al dat water heen moest? Straks voor een deel naar de Lauwerszee en de rest naar het IJsselmeer. Het lag niet aan zijn mede-gedeputeerde Hoogland, dat het tweede gemaal er niet vlugger kwam.

Tenslotte was Gerbrandij blij verrast om van Falkena gehoord te hebben, dat naar zijn mening het college van Gedeputeerde Staten voortvarend bezig was met de concentratie. Dat was niet zo vaak gezegd in de Staten. Hij vond het dan ook van visie bij Falkena getuigen, als deze zei dat concentratie binnen tien jaar, en het stellen van een streefdatum niet mogelijk waren.

H. Vondeling had er moeite mee dat kleine of te kleine waterschappen in het plan bleken te zijn opgenomen, omdat de weerstand tegen een groter verband bij de bevolking erg groot zou zijn. Hij drong aan op herziening van dit standpunt. Maar hij was zeer tevreden met de uitspraak dat deze concentratie los van de plannen voor ruilverkaveling gezien zou worden. Hij wilde onderscheid maken tussen de administratieve en de technische kant van een samenvoeging.

Er hoefde niet van tevoren een volledig uitvoerbaar ontwaterings- en bewateringsplan voor een nieuw waterschap te liggen. Als men nieuwe waterschappen zou stichten, zonder dat er al een verbeteringsplan was, zouden de besturen en volmachten van die nieuwe organen er voor moeten zorgen dat zo'n plan er kwam. Op deze wijze zou een concentratie wel in een periode van tien jaar tot stand kunnen komen.

Hij was verbaasd over de lofzang van Gerbrandij op de wijze waarop de kleine waterschappen de recente regenval het hoofd hadden geboden. Die strookte niet met de conclusie van het rapport dat er grotere eenheden moesten komen. Dat maakte hem wantrouwend tegenover het beleid dat de gedeputeerde in de toekomst ten opzichte van de concentratie zou voeren.

Classificatie noemde hij "beslist verouderd". De zegswijze "wie het water deert, die het water keert" achtte hij een uiting van egoïstisch denken, die in deze tijd niet meer op zijn plaats was. Als gronden hun water op de boezem zouden kunnen lozen zonder gebruik te maken van waterschapswerken, zou een vrijstellingsclausule kunnen worden opgenomen in een waterschapsreglement. Daarvoor behoefde niet weer een classificatie te worden ingevoerd.

Vondeling bleef twijfel houden over de aanpak die van Gedeputeerde Staten te verwachten zou zijn. Hij bespeurde "veel te weinig enthousiasme en voortvarendheid". Hij hield vast aan een termijn van tien jaar voor de uitvoering van het concentratiebeleid, en vertrouwde er op dat het college een motie van deze strekking niet naast zich neer zou leggen.

S. de Vries verklaarde zich nogmaals voorstander van concentratie en van een streeftermijn, maar hij herhaalde zijn vraag waar het water heen moest. De gemalen van de Haskerveenpolder, Wollegaast en binnenkort het Ouddiep zouden tezamen al een capaciteit van veertig procent van die van het tweede gemaal hebben. Als die gemalen er zouden zijn, dan zou men in die polders ook willen dat die droog bleven. En dat zou het tweede gemaal dan misschien niet voor elkaar kunnen krijgen. Bovendien was dat tweede gemaal er nog niet, omdat de rijks-overheid nog toestemming voor de heffing van een bemalingsbelasting moest geven. En ook over de Lauwerszee vroeg de provincie allerlei garanties en was zij uiterst voorzichtig. Maar bij de concentratie van de zeeuerende waterschappen die op dit moment ook aan de orde was, wilde zij wel wat doen, omdat zij vond dat deze hoe dan ook plaats moest vinden. Hij begreep dit beleid niet. Als men deze concentratie ter hand nam, zou men voor de vraag komen te staan, waar het water heen moest. En dan zouden in elk geval het tweede gemaal en het zoetwater-reservoir in de Lauwerszee er zo snel mogelijk moeten komen.

Als in de afgelopen tijd de polderkaden overal in orde geweest zouden zijn, dan zouden ook de door de gedeputeerde genoemde kleine waterschappen wateroverlast gehad hebben. Daarom moest de concentratie zo snel mogelijk aan-

gepakt worden, maar dan kon men niet zeggen: “die Lauwerszee dicht, en dat tweede gemaal, och, dat komt wel”.

Het verdient opgemerkt te worden, dat De Vries tot tweemaal toe verband legde tussen de concentratie van waterschappen en andere beslissingen die de beheersing van de Friese boezem in de nabije toekomst in sterke mate zouden beïnvloeden. Hij was de enige die met zoveel woorden de samenhang ertussen aan de orde stelde. Bij andere pleidooien voor de bouw van een tweede gemaal en voor de afsluiting van de Lauwerszee werd ook wel gesproken over “de toegenomen gevoeligheid van de boezem”, maar dat de waterschapsconcentratie die gevoeligheid nog veel groter zou kunnen maken, was nog nergens uitgesproken.

De KVP-er De Jong benadrukte het belang van de historisch gegroeide situatie. Men moest rekening houden met wat de waterschappen tot dusverre zelf gedaan hadden. Als voorbeeld voor een situatie waarin classificatie wenselijk was, had de gedeputeerde gesproken over het geval waarin gronden zonder probleem rechtstreeks op de boezem konden afwateren en andere niet. Maar er waren ook heel andere gevallen. Bij concentratie werden gebieden waar men met veel geld en moeite de zaken voor elkaar gekregen had, samengevoegd met andere, waar men de zaak op zijn beloop had gelaten. Als men classificatie dan van tevoren zou uitsluiten, zou hij niet weten hoe het de betrokkenen duidelijk gemaakt moest worden, dat het niet alleen om een technisch wenselijke, maar ook om een rechtvaardige zaak ging.

Volgens Vondeling zou dat kunnen door het instellen van bemalingskringen.

De Jong noemde dit een kwestie van woorden. Zijn conclusie was, dat er in zo’n geconcentreerd waterschap hetzelfde gebeurde als bij classificatie.

Falkena was dit met hem eens. Hij was het ook eens met Gerbrandij, die ontkend had dat het moeite gekost had Gedeputeerde Staten het pad van de concentratie op te brengen. Falkena verwees daarvoor naar de gang van zaken bij de algemene beschouwingen van vier jaar tevoren. Het college was toen zonder verzet ingegaan op zijn verzoek om een commissie in te stellen om de samenvoeging van waterschappen ter hand te nemen.⁴²³

Hendriks naam- en fractiegenoot Adam Vondeling wees er, naar aanleiding van de opmerkingen van De Jong op, dat er wel degelijk waterschappen waren met aparte leggers ten aanzien van de waterschapslasten. Zo was bijvoorbeeld *De Schoterlandse Compagnonsvaart* in bemalingskringen verdeeld. Daar werd geheven naar aparte liggers, zonder classificatie.

Gerbrandij reageerde nogmaals op de gemaakte opmerkingen. Zoals meestal, ging hij ook nu uitgebreid in op specifieke situaties. Zelf wonend in Nijland,

423 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 390. Hierboven, p. 414, 417

ten westen van Sneek, benadrukte hij nogmaals het grote mentaliteitsverschil dat er zou bestaan tussen de mensen aan weerszijden van het Sneekermeer. Dat verschil zag men terug in de waterstaatkundige toestand. Men kon die mensen niet onder elkaars gezag brengen, zeker niet nu er ook nog duidelijke waterstaatkundige grenzen waren aan te wijzen.

De opmerking dat een administratieve concentratie heel goed vooraf kon gaan aan een concentratie van bemalingen, weerlegde hij met een uitvoerige beschrijving van de gang van zaken in Dantumadeel, waar de Cultuurtechnische Dienst al zes jaar bezig was met de voorbereiding van een ruilverkaveling, waarbij achtenveertig waterschappen betrokken zouden zijn. Daar zou men met alleen een administratieve samenvoeging niets bereiken, temeer daar de plannen nodig waren om tot een billijke lastenverdeling te komen. Hij was het met De Jong eens, dat daarvoor een classificatie nodig was. Als de belanghebbenden er niet van overtuigd zouden zijn, dat billijkheid betracht werd, zou men de grootste moeilijkheden ontmoeten.

Hij bestreed nogmaals dat er een tegenspraak zou zijn tussen zijn woorden in *De Harmonie* en die in het rapport. Op Vondeling's gebrek aan vertrouwen in hem, omdat hij ook de lof van kleine waterschappen had gezongen, riposteerde Gerbrandij door te wijzen op de gang van zaken bij een opmalingsplan voor de Schoterlandse Compagnonsvaart. Vondeling was daar als wethouder van Ooststellingwerf tegen geweest, terwijl hij er als voorzitter van het waterschap Boven Tjonger-Grootdiep een voorstander van was. Zaken hadden nu eenmaal meerdere kanten.

Op het punt van de classificatie sloot hij zich geheel aan bij de woorden van De Jong. De concentratie mocht het billijkheidsgevoel niet teleurstellen en tegenstand oproepen door het ontbreken van een classificatie. Soms was classificatie de enige mogelijkheid. Een waterschap was nu eenmaal geen filantropische instelling waarbij de een betaalde voor de ander. Tot dusverre had men dit kunnen opvangen met verschillende liggers. De situatie was geen onbeschreven blad: er bestonden historisch gegroeide waterschappen met bestaande bemalingswerktuigen. Als men in een gebied waar hoger en lager gelegen gronden aanwezig waren, wilde concentreren, dan had men de classificatie nodig om het billijkheidsgevoel te bevredigen.

In de uitspraken van De Vries had hij niets nieuws gehoord. Natuurlijk vonden ook Gedeputeerde Staten dat het tweede gemaal noodzakelijk was, en dat de Lauwerszee dicht moest. Hij was het oneens met De Vries, die blij was dat de polderkaden hier en daar te laag waren. Die situatie was hem een grote zorg geweest, en hij was blij als mensen dan de polder droog hadden kunnen houden. De verschillende gebieden in Friesland waren niet met elkaar te vergelijken. In het westen en het zuidwesten was het waterstaatkundig verleden ouder dan in andere delen van de provincie. Als men de historie ging aantasten, zou men

toch rekening moeten houden met die historie. Los en onafhankelijk van haar kon men niet denken, werken en leven.

De beantwoording door Gerbrandij had klaarblijkelijk niet voldaan. Want zij leidde tot de indiening van een motie door de sociaaldemocraten Hendrik en Adam Vondeling en de antirevolutionair S. de Vries. In deze motie werd uitgesproken dat “er naar gestreefd moe[s]t worden, de concentratie van de boezemwaterschappen en veenpolders binnen een tijdvak van tien jaren tot uitvoering te brengen”. Bij de bespreking van die motie herhaalde Gerbrandij dat Gedeputeerde Staten met de meeste spoed en met grote voortvarendheid deze concentratie zouden bevorderen. Maar zij hadden bezwaar tegen het stellen van een streeftermijn van tien jaar, omdat deze niet reëel was. Evenals anderen hoopte ook hij, dat zou blijken dat het geen dertig jaar zou hoeven duren. Hendrik Vondeling herhaalde dat hij meende te hebben laten zien, hoe men deze concentratie op veel kortere termijn zou kunnen uitvoeren. Men zou eerst moeten volstaan met de administratieve kant, zodat de besturen van de te stichten waterschappen zelf de verantwoording zouden krijgen voor de uitvoering van de technische kant van de zaak. Maar omdat hij vaststelde dat er onvoldoende steun, of in ieder geval een naar zijn mening te kleine meerderheid voor deze motie aanwezig was, trokken de indieners de motie in.

Vervolgens werd zonder hoofdelijke stemming besloten om, overeenkomstig het voorstel van Gedeputeerde Staten, hun mededeling voor kennisgeving aan te nemen. Dit betekende dat de Provinciale Staten het rapport van de *Commissie Concentratie Boezemwaterschappen* onderschreven, en dat het tot uitgangspunt voor het provinciale beleid zou worden.

Beeld van de gang van zaken

Als men de gehele discussie over de concentratie overziet, valt het op, dat met name de tegenstanders er vanuit gaan, dat voor elk waterstaatkundige situatie, bijvoorbeeld de bemaling van een bepaalde polder, een afzonderlijke bestuurlijke organisatie in de vorm van een waterschap, nodig of wenselijk is. Elke molen en elk gemaal zijn eigen waterschap. Het idee om een waterschap te vormen, komt steeds uit de ingelanden. Iedereen is daarbij bang voor eenheden waarin men zelf geen directe zeggenschap meer heeft. Gedeputeerde Staten, vertegenwoordigd door Gerbrandij, laten de oren hiernaar hangen. Het inzicht dat één bestuurlijke organisatie verschillende opgaven tegelijk op kan lossen, wordt slechts mondjesmaat naar voren gebracht. Dat gebeurt in feite alleen doordat de mogelijkheid om *bemalingskringen* in te stellen enkele malen genoemd wordt.

Kaart 6 *De concentratie tot 11 waterschappen, 1966-1977, en tot 5 kwantiteitswaterschappen, 1997*

Beziet men het optreden van de sleutelfiguur in de hele besluitvorming, gedeputeerde Gerbrandij, dan ontstaat het beeld van iemand bij wie een behoudende inslag samenging met het ontbreken van enige visie, en die daarom vooral keek naar concrete, bestaande situaties. Hij kon zich bij concentratie eenvoudigweg niets kon voorstellen. Hij wist in elke discussie, niet alleen die over de waterschapsconcentratie, bij elke oplossing altijd wel een probleem uit de praktijk als weerleggend voorbeeld-met-bewijskracht aan te halen. Discussies werden bij hem bijna altijd een zaak van casuïstiek. Gerbrandij bevond zich in de concentratiediscussie bovendien in een moeilijke positie: er was sterke politieke en institutionele druk vóór concentratie, maar er was ook een sterke publieke opinie tegen. En dat was een moeilijke positie voor de “boeren-Gedeputeerde”.⁴²⁴

Nu het besluit tot concentratie er lag, was er, zoals S. de Vries bij de behandeling van het rapport in de Statenvergadering terecht had vastgesteld, een stap gezet die de waterbeheersing van het Friese boezemgebied in sterke mate zou gaan beïnvloeden. In de gebieden van de nieuwe waterschappen zou de waterhuishouding ingrijpend worden heringericht, met name daar waar ook een ruilverkaveling plaats vond.

Dat concentratieproces zou uiteindelijk nog ruim veertig jaar duren, en het zou bewerkelijk en somtijds ingewikkeld zijn, maar het was in beginsel niet meer waterstaatkundig van aard, maar bestuurlijk-technisch. Ook de ontwikkelingslijn is duidelijk: in enkele fasen verdwijnen de boezembeherende waterschappen als zelfstandige organen, en tegelijkertijd wordt er één waterschap gevormd voor geheel Friesland. De toename van de taken daarvan houdt gelijke tred met de trapsgewijze vermindering van het aantal boezemwaterschappen en hun taken. Omdat deze bestuurlijke ontwikkelingen geen invloed van grote betekenis hebben gehad op de waterbalans, kan hier met een schets daarvan worden volstaan.

Uitvoering van de concentratie 1961 – 1977

Enkele maanden na het Statenbesluit tot concentratie, op 6 maart 1961, presenteerde Rienks aan Gerbrandij een “concept-werkschema” voor dat proces.⁴²⁵ Zijn schema had de vorm van een matrix waarin de drieëndertig beoogde waterschappen waren afgezet tegen het verloop van de tijd. In zijn opzet waren er twintig jaar – van 1961 tot en met 1980 – mee gemoeid totdat het geheel voltooid zou zijn. Hij trok per waterschap vier jaar uit: drie jaar voor het voorbereidende werk door “de

⁴²⁴ Hierboven, p. 404 (Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 194, p. 94)

⁴²⁵ Arch. GS 1962 – 1986, dossier -2.91, voorlopig nummer 7106, map 17a, omslag 2

bekende cultuurmaatschappijen”, gevolgd door besluitvorming door de Staten in het vierde jaar. De technische voorbereidingen bestonden uit een waterpassing en een opname van het gebied. Daarna kon een verbeteringsplan worden opgesteld. Dat werk zou tenminste twee jaar kosten. Dan had de voorbereidingscommissie nog een jaar nodig voor het overleg met belanghebbenden en instanties. De opzet bracht met zich mee, dat er gestreefd moest worden naar de oprichting van tenminste twee waterschappen per jaar. In het plan zouden meestal vier tot vijf gebieden gelijktijdig in verschillende stadia van voorbereiding zijn.

Rienks adviseerde om de Cultuurtechnische Dienst te vragen om de voorbereidingskosten als subsidiabel te beschouwen, zodat de nieuw-opgerichte waterschappen niet meteen met een schuld belast zouden zijn. Deze dienst verklaarde zich daar inderdaad toe bereid.

In de zomerzitting van de Provinciale Staten van 1961 werden voortstellen tot oprichting van de waterschappen *Bergum en omstreken* en *Achtkarspelen-Zuid* behandeld.⁴²⁶ *Achtkarspelen-Zuid* was ook een van de waterschappen die in het concentratierapport werden beschreven. Maar de voorbereidingen voor de oprichting van beide waterschappen waren al ruimschoots begonnen voordat de Provinciale Staten zich hadden uitgesproken over het concentratie-rapport. Bij de behandeling van de voorstellen werd de spanning zichtbaar tussen aan de ene kant de tijd die nodig was voor de provinciale voorbereiding van een concentratie en aan de andere kant de snelheid die gevraagd werd door de voortgang van de ruilverkavelingen. Dat was voor Rienks aanleiding om bij Gedeputeerde Staten op voortvarendheid aan te dringen. Hij pleitte voor de aanpak van zes gebieden. In twee daarvan, *Koningsdiep* en *Garijp-Wartena* ging de concentratie van waterschappen samen met een ruilverkaveling.⁴²⁷

Zijn pleidooi was niet onverdeeld succesvol, want toen de Cultuurtechnische Dienst een jaar later vroeg, hoe het er mee stond, moest Rienks er bij Gedeputeerde Staten opnieuw op aandringen om over te gaan tot de concentratie en oprichting van boezemwaterschappen.⁴²⁸ Hij noemde daarbij merendeels dezelfde gebieden als hij een jaar eerder had gedaan. In het gebied *Dantumadeel/Noord-Tietjerksteradeel* diende volgens Rienks “thans eens een beslissing genomen te worden of dit al of niet tot één waterschap [zou] worden geconcentreerd.” Als gevolg van verzet in de publieke opinie lagen de voorbereidingen hier vrijwel stil, terwijl dit waterschap samen met Achtkarspelen-Zuid als één van de meest urgente concentraties was beschouwd, aldus Rienks.

426 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 202, p. 226-257

427 Arch. GS 1962 – 1986, dossier -2.91, voorlopig nummer 7106, map 17a, omslag 2, brief d.d. 28 augustus 1961

428 Arch. GS 1962 – 1986, dossier -2.91, voorlopig nummer 7106, map 17a, omslag 3

Het waterschap *Achtkarspelen-Zuid* was inmiddels wel opgericht,⁴²⁹ evenals de concentraties *Bergum en omstreken*⁴³⁰ en *Lits en Lauwers*⁴³¹. Langzaam maar zeker was het proces dus toch op gang gekomen. Het waterschap voor het gebied *Dantumadeel/Noord-Tietjerksteradeel* zag in 1964 het licht onder de naam *De Wâlden*.⁴³² Bij zijn oprichting besloeg het 21.340 hectaren, aan het eind van het concentratieproces 30.550 hectaren.⁴³³ Het was gevestigd te Damwoude. Zijn vorming maakte de opheffing van enige tientallen inliggende waterschappen in de jaren 1967-1972 mogelijk. Het precieze aantal lijkt moeilijk te bepalen. Een telling van de opheffingsbesluiten in het Provinciaal Blad leidt tot 43. Van der Til,⁴³⁴ die schrijft vanuit zijn eigen ambtelijke administratie, meldt dat 53 waterschappen werden opgeheven en meer dan 80 particuliere polders ontbonden, en de inventaris van de archieven van voorgangers, die bij het waterschap gedeponeerd zijn, vermeldt zelfs 85 waterschappen. Een mogelijke verklaring voor de verschillen ligt in het al dan niet meetellen van “tussen-concentraties”. Een dergelijke tussen-concentratie was bijvoorbeeld het waterschap *Súd-Winninghe* in het gebied *Tietjerksteradeel-Zuid*. Dat heeft bestaan van 1964 tot 1972, en heeft op zijn beurt de opheffing van 13 inliggende waterschappen mogelijk gemaakt. De concentratie van al deze corporaties, tezamen met de ruilverkavelingen, heeft een van de beoogde doelen van de concentratie, vermindering van de lengte van de boezemkaden, ruimschoots bereikt.⁴³⁵

Zo werden er vanaf 1961 bijna elk jaar wel een of meer “geconcentreerde” boezemwaterschappen opgericht. Maar daarbij werd al snel van de oorspronkelijke indeling afgeweken. Ook gingen enkele jaren later sommige nieuw opgerichte waterschappen al weer op in een nieuw, groter waterschap. Want in de loop van het proces ontwikkelden zich de inzichten over de wenselijke minimum-grootte en over de vraag met welke factoren men bij de vorming van waterschappen rekening moest houden. Op 7 november 1966 vroegen Gedeputeerde Staten daarom de

429 Prov. Blad 1961, nr. 51

430 Prov. Blad 1961, nr. 49

431 Prov. Blad 1961, nr. 51. Dit waterschap zou opgaan in het grotere waterschap met dezelfde naam dat in 1969 werd opgericht.

432 Prov. Blad 1964, nr. 61

433 D. v.d.Til, “Bericht’ van een concentratie” in: *Waterschapsbelangen* 65 (1980), p. 282-288, aldaar p. 286.

434 Douwe VAN DER TIL, Grijpskerk (Groningen) 5 september 1931 – 28 mei 1992; christendemocratisch politicus en bestuurder, afkomstig uit de ARP, secretaris-ontvanger van het waterschap *De Wâlden*, 1966-1992 lid van Provinciale Staten, 1981-1992 lid van Gedeputeerde Staten, in de jaren ’70 provinciaal correspondent voor Friesland voor het tijdschrift *Waterschapsbelangen*.

435 *Enc. bedend. Fr.*, II, p. 760

hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaat – dat was sinds 1 juli 1963 ir. H. Zandvoort – om advies. Zij hadden behoefte “om op de plaats rust te houden, de kaart te raadplegen en de verder te volgen route uit te stippelen”.⁴³⁶ Zandvoort maakte een inventarisatie van de stand van zaken en op 26 mei 1967 stuurde hij een voorstel voor de voltooiing van het proces. Hij bracht in herinnering, dat de commissie in 1960 was uitgegaan van een wenselijke minimumgrootte van 10.000 ha., maar dat 18 van de 31 door haar voorgestelde waterschappen op het Friese vasteland deze omvang niet bereikten. Nu de concentratie inmiddels bijna tweederde van de provincie omvatte, was gebleken dat de grootte van een waterschap zeker niet onder de 10.000 ha. mocht liggen. Als dat wel het geval was, vormden namelijk de kosten van bestuur, administratie en technische dienst, die grotendeels onafhankelijk waren van de omvang van het waterschap, een te groot deel van de waterschapslasten. Aan de andere kant achtte Zandvoort een bovengrens van 30.000 ha. wenselijk. In andere provincies zag men waterschappen tot een grootte van 100.000 ha. Maar dat vond hij voor Friesland niet aan te bevelen. Want dan werd het ambtelijk apparaat weer te groot en te duur, en bovendien zou de voorzitter “een dusdanige positie [gaan] innemen, dat ook hier flinke bedragen mee [waren] gemoeid”.⁴³⁷ De hoge kosten probeerden die waterschappen dan vervolgens te rechtvaardigen door zich ook te gaan bemoeien met waterzuivering, natuurbeheer en wegeaanleg en -onderhoud. Maar die zaken waren in Friesland uitstekend geregeld, aldus Zandvoort, en bemoeienis van de waterschappen daarmee was “niet aan te bevelen”. Geen grotere waterschappen dus dan van 30.000 ha., maar die grootte behoefde niet onder alle omstandigheden bereikt te worden. Als de begrenzing bijvoorbeeld te veel geforceerd zou moeten worden om die omvang te bereiken, of als de vestigingsplaats van het waterschap daardoor al te excentrisch kwam te liggen, achtte hij ook een waterschap van 15.000 ha. nog wel verantwoord. Zandvoort vond, dat er bij de vorming van waterschappen geen rekening meer gehouden behoefde te worden met grondsoorten en “bevolkingsaard”. Dat laatste was in 1960 nog wel gebeurd. Op grond van deze uitgangspunten ontwierp hij een nieuwe indeling van het gehele Friese vasteland in veertien boezemwaterschappen. Een aantal daarvan bestond inmiddels al. De gemiddelde grootte zou 21.000 ha. bedragen. Het gehele reorganisatieproces zou, naar de mening van Zandvoort, in 1972 zijn beslag kunnen krijgen. Gedeputeerde Staten stemden in met het voorstel, en zij verspreidden het op grote schaal onder waterschapsbesturen, de landbouworganisaties en andere maatschappelijke organisaties.⁴³⁸ Dit leidde opnieuw tot veel correspondentie en

436 Arch. GS 1962 – 1986, dossier -2.91, voorlopig nummer 7106, map 17a, omslag 4

437 Zie ook hierboven de mededeling van oud-gedeputeerde ir. L. Eringa, p. 421

438 De brief van Gedeputeerde Staten, d.d. 12 juli 1967, waarin het gehele voorstel van ir. Zandvoort is opgenomen, is ook als bibliotheekstuk aanwezig bij Tresoar, onder de titel *Concentratie boezemwaterschappen en veenpolders*

overleg, maar het merendeel van de belanghebbenden bleek zich uiteindelijk in de nieuwe opzet te kunnen vinden.

Maar het zou blijken dat dit voorstel opnieuw een tussenstation was geweest. Het proces duurde langer dan Zandvoort had voorzien, en de concentratie ging opnieuw verder dan in een plan was vastgelegd. In 1977 verscheen het laatste oprichtingsbesluit in het Provinciaal Blad. Dat betrof het waterschap *De Middelsékrite* in het gebied tussen de meren en de stad Leeuwarden.⁴³⁹ Daarmee waren de twee uitgangspunten van de concentratie verwerkelijkt: het aantal boezemwaterschappen was ingrijpend teruggebracht, en het gehele Friese vasteland was ingedeeld in waterschapsverband. Dat waterschapsverband bestond nu uit elf boezemwaterschappen:

- *De Wâlden*⁴⁴⁰
- *De Stellingwerven*⁴⁴¹
- *Tusken Mar en Klif*⁴⁴²
- *Noardlik Westergoa*⁴⁴³
- *Boarnferd*⁴⁴⁴

439 Prov. Blad 1977, nr. 37. Aan de vermelding in het Provinciaal Blad van de oprichting van een waterschap gaan twee besluiten vooraf: het besluit tot oprichting door Provinciale Staten, en het Koninklijk Besluit tot goedkeuring van die oprichting. De vermelding in het Provinciaal Blad maakt het feitelijke optreden van het nieuwe orgaan mogelijk. Uiteraard kunnen deze drie stappen plaatsvinden in verschillende jaren. Daardoor komt men soms voor één waterschap verschillende oprichtingsjaren tegen.

440 Prov. Blad 1966, nr. 61. Van dit en van elk van de volgende tien waterschappen vindt men, elkaar aanvullend, een korte typering bij Van der Til, "Bericht" en een uitvoeriger beschrijving bij Ter Haar en Polhuis, *De loop van het Friese water*, p. 144-154. Daarnaast vindt men van zeven van de elf waterschappen een beschrijving in de inleiding tot de archiefinventarissen van de hand van H.de Raad en J.Hagen die door deze waterschappen zijn uitgegeven. Zie daarover ook noot 15. De lotgevallen per jaar van de waterschappen worden kort beschreven in: *Jaarverslag*. Provinciale Waterstaat van Friesland ([Leeuwarden] 1972-1986), (alles wat verschenen is).

De Wâlden: van der Til, p. 286; Ter Haar/Polhuis, p. 153-154; *Inventaris van de gedeponeerde archieven van het Waterschap De Wâlden 1862-1987*. Assen (A & I Archiefbewerking), 1997 (onuitgegeven)

441 Prov. Blad 1966, nr. 18; Van der Til, p. 286; Ter Haar/Polhuis, p. 150-151; De Raad/Hagen, *Inventaris De Stellingwerven*; Hagen, *Van Tilgrup tot Lemsterrijn*

442 Prov. Blad 1966, nr. 41; Van der Til, p. 286; Ter Haar/Polhuis, p. 152; J.Hoving. *Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Tusken Mar en Klif*, Leeuwarden, 1990 (onuitgegeven)

443 Prov. Blad 1966, nr. 56; Van der Til, p. 286-287; Ter Haar/Polhuis, p. 149-150; De Raad, *Inventaris Noardlik Westergoa*

444 Prov. Blad 1966, nr. 74; Van der Til, p. 287; Ter Haar/Polhuis, p. 144-145; Hagen, *Inventaris Boarnferd*

- *Het Koningsdiep*⁴⁴⁵
- *Tjonger-Compagnonsvaarten*⁴⁴⁶
- *Lits en Lauwers*⁴⁴⁷
- *It Marnelân*⁴⁴⁸
- *Tusken Waed en Ie*⁴⁴⁹
- *De Middelsékrite*⁴⁵⁰.

Het was geen toeval, dat de sluitsteen van het stelsel gevormd werd door het waterschap *De Middelsékrite*. Dit was het gebied bij uitstek geweest van de particuliere polders, die tot dan toe voor hun waterhuishouding buiten elke regeling gebleven waren. Het verzet tegen de waterschapsindeling had hier tot het sterkste behoord. Maar nu waren met de voltooiing van dit dekkend stelsel van waterschappen enkele van de belangrijkste termen van de waterbalans van het Friese boezemgebied – de waterberging in de polders en in de boezem – eindelijk goed beheersbaar geworden. Maar al was het waterstaatkundige verhaal hiermee afgelopen, het bestuurlijke en politieke proces rond de organisatie van het Friese waterschapswezen ging gestaag voort.

2004. De concentratie voltooid

Aan de ene kant zag men een afnemend aantal waterschappen. Zij besloegen ieder slechts een deel van de provincie, en hun taken waren relatief beperkt. Aan de andere kant ontwikkelde zich een waterschap voor de gehele provincie waaraan keer op keer nieuwe taken werden toebedeeld.

De concentratie tot op het niveau van de hele provincie begon bij de zeeurende waterschappen. Dat proces begon bij de afsluiting van de Zuiderzee in 1932. Het kreeg een nieuwe impuls na de watersnood van 1953. Het verliep

445 Prov. Blad 1968, nr. 48; Van der Til, p. 286; Ter Haar/Polhuis, p. 145-146; De Raad, *Inventaris Het Koningsdiep*

446 Prov. Blad 1969, nr. 16; Van der Til, p. 287; Ter Haar/Polhuis, p. 151; De Raad, *Inventaris Tjonger-Compagnonsvaarten*

447 Prov. Blad 1969, nr. 41; Van der Til, p. 285-286; Ter Haar/Polhuis, p. 146-147

448 Prov. Blad 1971, nr. 89; Van der Til, p. 287; Ter Haar/Polhuis, p. 147-148; De Raad, *Inventaris It Marnelân*

449 Prov. Blad 1972, nr. 74; Van der Til, p. 287-288; Ter Haar/Polhuis, p. 152-153; C. Ginjaar, *Gedeponeerde archieven van het waterschap "Tusken Waed en Ie" te Dokkum*. [Dokkum], 1977

450 Prov. Blad 1977, nr. 37; Van der Til, p. 288; Ter Haar/Polhuis, p. 148; De Raad, *Inventaris De Middelsékrite*

moeizaam, maar uiteindelijk besloten de Provinciale Staten in 1977 tot de vorming van één zee- en IJsselmeerwerend waterschap voor de gehele provincie. Dat waterschap nam, onder de naam *Waterschap Fryslân*, per 1 januari 1980 de taken over van alle zee- en IJsselwerende waterschappen die op dat moment op het Friese vasteland bestonden.⁴⁵¹

Een andere langlopende discussie betrof het boezembeheer. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat zag dat al sinds de besluitvorming rond het ir. D.F. Woudagemaal bij voorkeur ondergebracht bij een of meer waterschappen. Dat was voor het provinciaal bestuur lange tijd echter onbespreekbaar, zoals opnieuw was gebleken bij de stichting van het J.L. Hooglandgemaal.⁴⁵² Maar in de loop van de jaren '60, toen er een grote doorstroming in dat college plaatsvond, begon het standpunt van de Provinciale Staten te verschuiven. Bij de algemene beschouwingen naar aanleiding van de behandeling van de begroting voor het volgende jaar vroegen zowel in december 1966 als in december 1967 de achterenvolgende PvdA-fractievoorzitters Van Dam en Kolthoff, of het boezembeheer eigenlijk wel een taak voor de provincie was, en of daar niet beter een waterschap voor ingesteld kon worden.⁴⁵³ Het duurde echter nog vijftientig jaar voordat er, onder steeds toenemende druk van de rijksoverheid, een boezembeherend waterschap werd opgericht.⁴⁵⁴ Per 1 januari 1993 werd het *Waterschap Friesland* opgericht. Dat kreeg tot taak om te zorgen voor de kwantiteit en de kwaliteit van het oppervlaktewater in heel Friesland.⁴⁵⁵ Het kwantiteitsbeheer betrof de boezem, het Friese deel van het Lauwersmeer, de Tjonger en de Opsterlandse Compagnonsvaart. Het kwantiteitsbeheer binnen de bestaande elf waterschappen bleef dus, voor zover het geen boezemwateren betrof, bij die organen berusten. Per 1 januari 1995 kwam bij de taken van het nieuwe waterschap ook de kering van het Waddenzee- en IJsselmeerwater. Tot aan die datum bleef dat, met uitzondering van de waterkering op de eilanden, de taak van het al bestaande *Waterschap Fryslân*, dat op dat moment opgeheven werd.

In 1993 en 1994 bestonden er dus twee waterschappen voor de gehele provincie. Gelukkig zorgde de tweetaligheid van de provincie voor een oplossing van het probleem, welke naam die moesten dragen. *Waterschap Fryslân* functioneerde van 1 januari 1980 tot 1 januari 1995. Het zorgde voor de zee- en IJsselmeerwe-

451 De Raad en Augustijn, *Zee- en IJsselmeerwerende waterschappen*, p. 27-28

452 Hierboven, p. 253-254

453 *Verslag van het verhandelde*, verg. 6 dec. 1966, p. 9; *ibid.*, verg. 12 dec. 1967, p. 6

454 Ter Haar en Polhuis, *De loop van het Friese water*, p. 189-194

455 *Reglement van het waterschap Friesland*. Provinciale Staten van Friesland ([Leeuwarden] 1 september 1992), art. 2.2, leden 2 en 3, en art. 7.2

ringen op het vasteland. *Waterschap Friesland* bestond vanaf 1 januari 1993. Het zorgde vanaf die datum voor het kwantiteitsbeheer van de boezem en enkele andere hoofdwateren, en voor het kwaliteitsbeheer van alle oppervlaktewater. Vanaf 1 januari 1995 zorgde het ook voor de buitenwaterkeringen, met inbegrip van die op de eilanden. Nu het *Waterschap Fryslân* opgeheven was, kon men het *Waterschap Friesland* gaan tooien met een Friestalige naam: in 1998 kreeg dat laatste de naam *Wetterskip Fryslân*.⁴⁵⁶

Vanaf 1 januari 1995 bestond er dus een waterschap dat als het ware om de elf sinds 1977 bestaande boezemwaterschappen heen was georganiseerd. Het was verantwoordelijk voor “de waterstaatkundige verzorging van zijn gebied, voor zover deze verzorging niet uitdrukkelijk tot de taak van andere publiekrechtelijke lichamen behoor[de]”.⁴⁵⁷ Die “andere publiekrechtelijke lichamen” waren de elf boezemwaterschappen met hun zorg voor de kwantiteit, voor zover het niet de boezem betrof. Het is duidelijk, dat dit bestuurlijk geen stabiele situatie was. Maar opheffing zonder meer van de elf boezemwaterschappen, en overdracht van hun taken aan het grote waterschap, was, zoals bij alle voorgaande concentraties van Friese waterschappen gebleken was, een te grote stap ineens. Er vond een concentratie plaats, die men achteraf als een tussenstap kan bestempelen. De elf boezemwaterschappen werden per 1 januari 1997 samengevoegd tot vijf “kwantiteitswaterschappen”: *De Waadkant*, *Lauwerswâlden*, *Marne-Middelsee*, *Sevenwolden* en *Boarn en Klif*. Maar deze instellingen was slechts een kort leven beschoren. Per 1 januari 2004 werden hun taken overgedragen aan het *Wetterskip Fryslân*. De kwantiteitswaterschappen werden met ingang van deze datum opgeheven. De concentratie van de waterschappen in Friesland had daarmee zijn eindpunt bereikt. Er bestaat sindsdien nog slechts één waterschap, dat verantwoordelijk is voor alle onderdelen van de waterhuishouding: buitenwaterkering, de zorg voor kwantiteit en kwaliteit van het binnenwater, en het beheer van de oevers en kaden.

⁴⁵⁶ Ter Haar en Polhuis, *De loop van het Friese water*, p. 194

⁴⁵⁷ *Reglement van het waterschap Friesland*, art. 2.2, lid 1

6 1970: een stabiel systeem

Rond 1950 liet de waterbeheersing in Friesland nog alles te wensen over. Het verhaal van Henk Kroes laat dat duidelijk zien.¹ De boezem was niet onder controle, en het land van vader Kroes lag in een polder die niet tegen het boezemwater beschermd kon worden en van waaruit het water niet afgevoerd kon worden.

Het inzicht dat verbetering wenselijk en mogelijk was, leefde niet sterk in de kring van het provinciaal bestuur, in het bijzonder het college van Gedeputeerde Staten. Verbetering van de natuurlijke lozing was geen punt van aandacht. Versterking van de natuurlijke lozing door vergroting van de bemalingscapaciteit op de boezem werd als onderwerp van studie en onderzoek voorlopig overgelaten aan de provinciale waterstaatsdienst. En poldervorming, al dan niet in waterschapsverband, en bescherming van het polderland tegen het boezemwater werden als vanouds als een zaak van uitsluitend de direct belanghebbenden beschouwd. In de loop van het decennium dat in 1951 begon, werd op al deze drie punten de weg naar verbetering ingeslagen.

De afsluiting van de Lauwerszee zou het uiteindelijk mogelijk maken de natuurlijke lozing via de Dokkumer Nieuwe Zijlen belangrijk te verruimen. Maar deze afsluiting werd in het begin van de jaren 1950 vrijwel uitsluitend gezien als landaanwinningproject. Zodra de provinciale waterstaatsdienst van Friesland daar in 1952 bij betrokken werd, bracht zij het afwateringsbelang in. In de technische sfeer bleef de waterhuishouding van het oude land sindsdien een van de hoofdaspecten bij het maken van de plannen. Maar in de politieke sfeer bleef het afwateringsbelang steeds “een goede tweede”. De optiek van waaruit daar naar het plan gekeken werd verschoof echter. Ging het in het begin om inpoldering, landaanwinning en afsluiting met een dijk waarvan de loop alleen afhankelijk was van de vraag welke grond nog de moeite en kosten van het inpolderen waard was, later ging het nog uitsluitend om afsluiting met een gestrekte dijk en verder in eerste instantie niets méér. Toen er bij de rijksoverheid

1 Hierboven, p. 11

twijfel rees over de uitvoering van de plannen, paste men in het noorden de argumentatie aan de gewijzigde omstandigheden aan. Nu werd het de veiligheid die als belangrijkste reden voor de noodzaak van afsluiting werd aangevoerd. Regionale gevoelens van achterstelling verzwaarden de emotionele lading van dit argument. De minister zwichtte en in 1960 kwamen de onderhandelingen over de afsluiting op gang. Op 13 november 1961 bereikten de minister en de noordelijke provincies een overeenkomst over de bekostiging en het beheer van de werken. De afsluiting van de Lauwerszee werd een feit op 23 mei 1969. Daarmee had Friesland een aanzienlijke vergroting van de natuurlijke lozing van zijn overtollig boezemwater bereikt. Andere belangen dan de landaanwinning, met name de zeekering en de kustverdediging, hebben uiteindelijk de doorslag gegeven bij het besluit om de Lauwerszee af te sluiten. Maar als er daartoe al vóórdát er sprake was van *Deltawerken*, geen plan gelegen had, dan zou dat er eind jaren 1950 zeker niet gekomen zijn. De waterbeheersing heeft op een gelukkige wijze gevaren in het kielzog van eerst de landaanwinning en later de veiligheid.

De noodzaak tot verbetering van de natuurlijke lozing van het boezemwater was enige jaren tevoren al verminderd doordat op 9 november 1966 het tweede boezemgemaal, het J.L. Hooglandgemaal, feitelijk en op 10 mei 1967 officieel in gebruik was genomen. Ook hier was sprake geweest van een wisselwerking tussen de besluitvorming op provinciaal en die op rijksniveau. In dit geval was het niet gegaan om de uitvoering van het project als zodanig, maar om de bekostiging ervan. Provinciale Staten hadden het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* dat de provinciale waterstaatsdienst in 1956 had uitgebracht, omarmd, en besloten tot de bouw van een tweede boezemgemaal. Dat zou bekostigd moeten worden op dezelfde manier als gebeurd was met het eerste boezemgemaal, het ir. D.F. Woudagemaal: door een rijksbijdrage van 40% in de stichtingskosten, en door de heffing van een provinciale bemalingsbelasting. Voor de heffing van een dergelijke belasting was toestemming bij wet van de rijksoverheid nodig. Begin 1959 vroegen Gedeputeerde Staten de minister van Verkeer en Waterstaat om instemming met een dergelijke regeling. Die instemming en de gewenste wetgeving lieten echter op zich wachten. De minister, en achter de minister Rijkswaterstaat, was geen voorstander van het beheer van de boezem door de provincie. Hij zag dat liever in handen van een waterschap, dat dan een omslag zou kunnen heffen. Toen de *Wet betreffende heffing van een bijzondere belasting door de provincie Friesland* op 31 juli 1961 toch bij de Staten-Generaal werd ingediend, was de inhoud ervan anders dan de provincie gevraagd had. De provincie had gevraagd 30 opcenten op de hoofdsom van de grondbelasting te mogen heffen. Het wetsontwerp bood ruimte voor de heffing van 60 opcenten. En dat bedrag zou dan niet alleen bestemd zijn

voor uitbreiding van de boezembemaling, maar “ter bestrijding van de kosten, voortvloeiende uit de waterbeheersing op de Friese boezem.” Die omvang van het te heffen bedrag en de formulering van de bestemming ervan boden de ruimte om ook de provinciale bijdrage aan de Lauwerszeewerken, waarover inmiddels onderhandeld werd, uit deze belasting te betalen. Men kan niet anders dan waardering hebben voor deze trouvaille. De Tweede Kamer stemde er zonder veel tegenspraak mee in. Maar in de Eerste Kamer had met name de fractie van de Christelijk-Historische Unie (CHU) bezwaar ertegen. De CHU was een behoudende, protestants-christelijke partij die in Friesland de boeren vertegenwoordigde. Nadat het wetsontwerp ondanks de christelijk-historische tegenstand door de Eerste Kamer was goedgekeurd, nam de CHU in het Friese provinciale bestuur het verzet ertegen over. Niet alleen een deel van de fractie in de Provinciale Staten, maar ook CHU-gedeputeerde H.M. Gerbrandij wees het voorstel van het college van Gedeputeerde Staten af, om de toegestane 60 opcenten daadwerkelijk te heffen. Gerbrandij had zich van het begin af aan al terughoudend getoond ten aanzien van uitbreiding van de bemaling. Maar ook op provinciaal niveau was de christelijk-historische tegenstand niet toereikend om goedkeuring van het voorstel tegen te houden.

De afwatering van Frieslands boezem was aan het einde van de jaren '60 dus tweevoudig verbeterd: door verbetering van de natuurlijke lozing en door versterking van de boezembemaling. Ook de bescherming van het polderland was fundamenteel vooruit gegaan. In 1960 was besloten de lappendeken, vol gaten, die tot dan toe het Friese waterschaps- en polderbestel uitmaakte, om te vormen tot een stelsel van enige tientallen waterschappen dat het gehele grondgebied van de provincie zou omvatten. Ook dit was niet zonder slag of stoot gegaan. Sinds het einde van de jaren '40 had de Cultuurtechnische Dienst, vooral bij monde van zijn belangrijkste vertegenwoordiger in Friesland, ir. K.I. de Haan, het belang van een herziening van het waterschapsbestel benadrukt. Alleen wanneer het toekomstig beheer van cultuurtechnische en waterhuishoudkundige werken gewaarborgd was, was de Cultuurtechnische Dienst bereid om ruilverkavelingen in Friesland te bekostigen. Die waarborgen waren niet te vinden bij de bestaande 240 boezemwaterschappen en 963 particuliere polders. De uitspraken van De Haan kregen een politieke verklanking in de vergaderingen van de Provinciale Staten. Die hechtten het grootst mogelijke belang aan ruilverkaveling. Deze moest verbetering van de infrastructuur op het platteland en verhoging van de agrarische productiviteit tot stand brengen. Ondanks de aandrang vanuit de Staten was de gedeputeerde die de waterschappen in zijn bestuurlijke portefeuille had, H.M. Gerbrandij, niet erg genegen om in te grijpen in de bestaande situatie. Hij strooide zichzelf en de Provinciale Staten zand in de ogen met verklaringen waarvan de strekking was, dat de soep

niet zo heet werd gegeten als de Cultuurtechnische Dienst haar opdiende. Maar dat was wel het geval. Aan het eind van de jaren '50 bedroegen de investeringen in Friesland in ruilverkaveling minder dan 3% van de investeringen daarin in geheel Nederland,² terwijl tezelfdertijd Friesland en Noord-Brabant tezamen de provincies waren waar de grootste noodzaak tot ruilverkaveling werd vastgesteld.³ Gerbrandij was geen tegenstander van ruilverkaveling. Hij vertelde in de Statenvergadering over de boerderij van zijn zoon waar al het hooi voor veertig koeien over het water aangevoerd moest worden. Men zou "om behoorlijke toestanden voor die veehouder te scheppen, de boerderij bij het land moeten brengen".⁴ Desondanks sribbelde hij tegen waar het maar kon, wanneer de Provinciale Staten herziening van het waterschapsbestel aan de orde stelden. De druk werd te sterk nadat ir. De Haan op 16 maart 1956 een lezing had gehouden onder de titel "Waterschappen moeten sterke reuzen zijn." Er kwam een commissie en er kwam een rapport. Dat werd in december 1960 aanvaard als uitgangspunt voor het concentratiebeleid dat de provincie zou gaan voeren.

Nu waren de mogelijkheden om te komen tot een goede waterbeheersing dus wezenlijk verbeterd. De noodzaak daarvan bleek opnieuw in de decembermaanden van 1960 en 1965, toen de regen grote delen van Friesland onder water zette, en in het najaar van 1966 toen het tweede boezemgemaal nog voor zijn voltooiing in bedrijf gesteld moest worden. Naast het besluit tot concentratie van de boezemwaterschappen en veenpolders, en tot het indelen van heel Friesland in waterschapsverband, lag er eind 1960 het besluit om de Lauwerszee af te sluiten. Met de bouw van het nieuwe boezemgemaal werd op dat ogenblik slechts nog gewacht totdat in Den Haag de noodzakelijke wetgeving tot stand gekomen zou zijn. Nu kreeg ook de Cultuurtechnische Dienst vertrouwen in de gang van zaken. Het Friese aandeel in de landelijke ruilverkavelingsgelden steeg dan ook snel. Vanaf 1961 was het elk jaar meer dan 10%, vanaf 1967 steeds meer dan 15%, en vanaf 1973 bleef het jarenlang groter dan 20%.

2 Gegevens ontleend aan: S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*, Groningen / Wageningen (Nederlands Agronomisch Historisch Instituut) 2004. *Historia Agriculturae* 35, aldaar Bijlage I, p. 223-224.

Van den Bergh heeft zijn gegevens ontleend aan het *Jaarverslag* (1947-1985) van de Centrale Cultuurtechnische Commissie en de Cultuurtechnische Dienst.

3 *Meerjarenplan voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland*. Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Centrale Cultuurtechnische Commissie ('s-Gravenhage 1958), p. 56-58

4 Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 203, p. 70-71

Tien jaar later, in 1970, waren een goede waterbeheersing en de drooglegging van Friesland een feit. De Lauwerszee was afgesloten, het J.L. Hooglandgemaal was in bedrijf, en acht van de elf boezemwaterschappen die uiteindelijk gevormd zouden worden, waren inmiddels tot stand gekomen. Het klassieke model van waterkwantiteitsbeheer was nu ook in Friesland verwerkelijk. Dat was precies een eeuw nadat Brunings en Caland hadden geschreven:

“Naar onze overtuiging laten zich de maatregelen tot verbetering van *Frieslands* waterstaat brengen onder de volgende twee hoofdpunten:

1. Verbetering der afvoerkanalen;
2. Afscheiding der lage landen van den algemeenen boezem, zoodat men ten slotte, even als in ieder welgeordend waterschap, in de provincie slechts twee hoofddeelen zou verkrijgen: 1. het polderland en 2. de boezem.

In dien toestand ware het beheer en het onderhoud van den inwendigen waterstaat gemakkelijk. De polders, bemalen wordende, hetzij dan met stoom- of met windmolens, waren onafhankelijk van elkander en zouden slechts tot elkander in verband staan door het gemeenschappelijk belang, den algemeenen boezem. Die boezem, beter met de uitwateringssluizen verbonden, ware zonder moeite in bedwang te houden ...”⁵

Deze situatie was nu bereikt, maar de weg erheen was een andere geweest dan zij hadden aanbevolen. Brunings en Caland hadden aangeraden de verschillende problemen gelijktijdig en planmatig aan te pakken. Maar daarvan was geen sprake geweest. In de jaren 1880 was de toevoer naar de afwateringssluizen verbeterd. Rond 1900 sprak men over afsluiting van de Lauwerszee. In 1913 besloot men tot de bouw van een boezemgemaal. De vorming van waterschappen vond plaats onder druk van het boezempeil, zonder bestuurlijke sturing. Het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*, uit 1956, zou een uitstekend instrument hebben kunnen vormen voor het ontwikkelen van de samenhangende benadering die Brunings en Caland bepleit hadden. De daar geïntroduceerde *waterbalans* maakte het verband tussen de elementen van het systeem duidelijk zichtbaar. Maar het provinciale bestuur, een enkel Statenlid daargelaten, benaderde de zaken niet in samenhang. Er was op technisch niveau wel enige afstemming tussen de ontwikkeling van de plannen voor de afsluiting van de Lauwerszee en van die voor een tweede boezemgemaal, maar dat was voornamelijk een zaak van toevallige gelijktijdigheid. Een belangrijke reden daarvoor heeft zeker hierin gelegen, dat er twee gedeputeerden waren die ieder verantwoordelijk waren voor een deel van de waterhuishouding. J.L. Hoogland had “de boezem” in zijn portefeuille, H.M. Gerbrandij “de waterschappen” en

5 Brunings en Caland, *Memorie*, p. 27-28

“landaanwinning”. Het was vanuit deze laatste bemoeienis dat Gerbrandij de eerst-verantwoordelijke werd voor de Friese betrokkenheid bij de afsluiting van de Lauwerszee.

Het inzicht dat binnen de waterbeheersing alles met alles samenhang, was wel aanwezig bij de cultuurtechnici. Zij vertaalden dat inzicht in standpunten tegenover het provinciaal bestuur die men zonder voorbehoud als *eisen* kan beschrijven. Zij konden dat doen, omdat de Centrale Cultuurtechnische Commissie en de Cultuurtechnische Dienst beslisten over de verdeling over Nederland van de gelden die voor ruilverkaveling beschikbaar waren. Hun uitspraken werden door de Provinciale Staten omgezet in politieke druk op het college van Gedeputeerde Staten, in het bijzonder op Gerbrandij. Dat leidde uiteindelijk tot het totstandkomen van een doelmatige waterbeheersing. In 1970 was de waterbalans van het Friese boezemgebied in evenwicht en onder controle. Het zal dan ook niet uitsluitend administratieve toevalligheid zijn, die er toe geleid heeft, dat er juist vanaf dat jaar waterbalansen op dag-, maand- en jaarniveau zijn opgesteld en bewaard.⁶ De waterbalans werd een vanzelfsprekend instrument voor boezembeheer.⁷

Zoals in de jaren van 1950 tot 1970 op het fysieke niveau het gebrek aan samenhang binnen het waterkwantiteitsbeheer werd opgeheven, zo werd in dezelfde periode ook het daarmee overeenkomende ideologische uitgangspunt verlaten, dat het bestrijden van wateroverlast alleen een zaak was van wie er last van had. Rond 1950 gold nog onverkort: “Wie water deert, die water keert”. Maar in volgende jaren kwamen de discussies over de classificatie van gronden, over de lang slepende vraag of lage en hoge gronden ieder afzonderlijk de kosten van hun eigen waterhuishouding moesten dragen, over de financiële gevolgen van de concentratie van waterschappen⁸ en over de bemalingsbelasting.⁹ Daardoor kenterden de opvattingen. Rond 1970 was de opvatting gemeengoed geworden, dat de waterbeheersing een algemeen belang is.

6 Als “technische informatie”, buiten het archief, aanwezig bij Wetterskip Fryslân

7 De actuele boezembalans is te raadplegen op de website www.wetterskipfryslan.nl/veiligheid/actuele_waterinfo

8 Bijvoorbeeld: Arch. PS en GS 1919-1961, inv.nr. 201, p. 386

9 *Handelingen winterzitting 1962*, p. 264-265

7 Samenvatting

Inleiding

Een aanzienlijk deel van Friesland stond honderden jaren lang gedurende een groot deel van het jaar onder water. Sinds de tweede helft van de achttiende eeuw heeft men er naar gestreefd, om daaraan een einde te maken door te komen tot waterbeheersing, dat wil zeggen tot beheersing van de Friese boezem en tot bescherming van het land tegen boezemwater.

Bij de waterbeheersing in een bepaald gebied heeft men te maken met een aantal verschijnselen en voorzieningen. De samenhang en de wisselwerking daartussen kan beschreven worden in de *waterbalans* van dat gebied. De waterbalans is een vergelijking die beschrijft hoe de watertoevoer naar de boezem, minus de afvoer daaruit, resulteert in toename of afname van de watervoorraad in de boezem.

De waterbalans voor het Friese boezemgebied werd voor het eerst beschreven en opgesteld in 1956. Nagegaan wordt, wat men tussen de tweede helft van de achttiende eeuw en het jaar 1970 gedaan heeft om de waterbalans van het Friese boezemgebied in evenwicht te brengen, en hoe de desbetreffende beslissingen tot stand zijn gekomen. Dit onderzoek behandelt meer in het bijzonder de besluitvorming inzake de lozing van boezemwater op het buitenwater, en inzake het voorkómen van overlast van boezemwater op het land.

De waterbalans

In 1947 begon de provinciale waterstaatsdienst een onderzoek naar de waterhuishouding van Friesland. Dit resulteerde in 1956 in het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*. In dit moderne en goed gefundeerde rapport werd de waterbalans van het Friese boezemgebied onderzocht.

De conclusies daaruit waren, dat de afwatering van Frieslands boezem niet meer aan redelijke eisen voldeed. Om die afwatering weer in orde te maken, zou verruiming van de kunstmatige lozing van boezemwater, gepaard gaande met

inpoldering van de Lauwerszee, noodzakelijk zijn. Voor kunstmatige lozing was tot dan toe alleen Frieslands eerste boezemgemaal, het ir. D.F. Wouda-stoomgemaal bij Lemmer, met een vermogen van 4000 m³ per minuut, beschikbaar. Die lozing zou uitgebreid moeten worden met een vermogen van 6000 m³ per minuut. Daartoe zouden twee gemalen moeten worden gesticht: een dieselgemaal met een capaciteit van 4000 m³ per minuut te Laaxum, en een electrisch gemaal van 2000 m³ per minuut nabij het gemaal te Lemmer.

De toevoer van water naar het boezemgebied

Water bereikt het Friese boezemgebied op vier manieren: als schutwater bij de sluizen, als ingelaten IJsselmeerwater, als kwel en als neerslag. De watertoevoer als gevolg van de eerste twee is, sinds de gewestelijke overheid er in de achttiende eeuw in slaagde om het openen en sluiten van de sluizen daadwerkelijk onder controle te krijgen, goed te beheersen. Beide vormen van watertoevoer hebben dan ook niet bijgedragen aan de wateroverlast in het Friese boezemgebied.

Kwel doet zich vooral voor als zoute kwel in het noorden. Het is daar de belangrijkste bron van verzilting. Die kan worden tegengegaan door doorspoeling met zoet water. Sinds 1934 is daarvoor IJsselmeerwater beschikbaar. Voor een doelmatige organisatie van het waterbeheer in het noorden heeft het provinciaal bestuur in de jaren 1972-1973 Het Bildt losgemaakt van de Friese boezem. Het gebied loost sindsdien rechtstreeks op de Waddenzee via gemalen bij Zwarte Haan en Roptazijl. Het Friese boezemgebied werd daarmee 13.000 ha kleiner. Voor het beheer van het afgekoppelde gebied werd een afzonderlijk waterschap ingesteld, *Noardlik Westergoa*.

Verreweg het meeste water bereikt het Friese boezemgebied in de vorm van neerslag. Twee derde gedeelte daarvan verdampt of wordt opgenomen door het gewas. Voor de waterbalans is het verschil tussen neerslag en verdamping, het neerslagoverschot, van belang.

Voor Friesland zijn pas vanaf 1876 betrouwbare, doorlopende neerslagwaarnemingen aanwezig.

De verdamping kan, volgens de methode-Penman, berekend worden vanaf 1911. De Penman-waarden, vermenigvuldigd met een factor 0,7, werden tot 1987 gehanteerd als maatstaf voor de verdamping vanaf een begroeide bodem.

In de periode 1894-1913, waarin de waterbeheersing op de Friese boezem in studie was in verband met plannen voor afsluiting van de Lauwerszee en de

bouw van een of twee gemalen, werd het neerslagoverschot niet rechtstreeks in de berekeningen betrokken.

Pas in het rapport *Bemaling Frieslands Boezem* werd op een kwantitatieve manier rekening gehouden met neerslag en verdamping in verband met de waterhuishouding op de Friese boezem.

Voor de neerslag ging men er vanuit, dat de lozingsmiddelen in staat moesten zijn om een 7-daagse neerslag van 64 mm en een 14-daagse neerslag van 95 mm te verwerken. Dat waren hoeveelheden die gemiddeld eens in de honderd jaar bereikt of overschreden werden.

De verdampingswaarden waarmee in het rapport gerekend werd, weken af van het 0,7 deel van de Penman-waarden. Daardoor is men uitgegaan van een groter verdampingsoverschot in het voorjaar en van een groter neerslagoverschot in het najaar, dan "in werkelijkheid" optrad. Het gaat hier echter om relatief kleine verschillen, die bovendien het beeld van beide verschijnselen versterken en niet leiden tot onderschatting daarvan.

Het neerslagoverschot in Leeuwarden bedroeg in de periode 1911-1979 gemiddeld 281,4 mm per jaar.

De beheersing van de boezem

Het ontstaan van de boezem weerspiegeld in het gebruik van het woord ervoor.

Het woord *boezem* in zijn betekenis van *waterberging* wordt in Friesland pas sinds de eerste decennia van de negentiende eeuw gebruikt. De boezem is de berging voor water dat uit de polders wordt gemalen. Als er geen of weinig polders zijn, is er ook geen afzonderlijke waterberging. Is die berging er wel, dan kan men er dus ook van uitgaan, dat een niet onbelangrijk deel van de grond in polders gelegd is. Dat men in Friesland rond de wisseling van de achttiende en negentiende eeuw het woord *boezem* is gaan gebruiken, geeft aan dat er toen sprake begon te zijn van meer dan incidentele, kleinschalige inpolderingen.

Peilvlak en streefpeil

De eerste pogingen om samenhang te brengen in de Friese binnendijkse waterhuishouding betroffen het peil van het water. In de zeventiende en achttiende eeuw werden aan de sluiswachters bij de buitensluizen instructies gegeven, op welke hoogte zij het water binnen hun sluis moesten houden. Maar doordat er geen samenhang zat in de instructies en het stelsel van meetpunten, had dit slechts beperkt resultaat.

Een principiële stap vooruit werd gezet in 1784. Op grond van metingen en voorstellen van de Franeker hoogleraar Nicolaas Ypeij werd één gemeenschap-

pelijk meetvlak voor heel Friesland geconstrueerd. Dat werd afgeleid van een lijn die Ypeij en provinciaal ingenieur De Boer hadden laten hakken in een hoeksteen van de Verwersbrug in Leeuwarden. Deze lijn was aangebracht twee voet en zes duimen boven het laagste niveau dat tot dan toe in de zomer gemeten was. Ook werd er een peilbesluit genomen dat voor de hele provincie gold.

Het laagst gemeten zomerniveau werd in het begin van de negentiende eeuw op enkele peilplanken aangegeven met een *O*. Daarmee werd het meetvlak in feite twee voet en zes duimen verlaagd ten opzichte van de lijn die Ypeij daarvoor had laten aanbrengen. Dat verlaagde vlak ging *het Fries Zomerpeil (FZP)* heten.

Deze verplaatsing werd in de jaren 1849-1850 landmeetkundig verankerd. Over heel Friesland verspreid waren er voor het FZP toen ongeveer 200 verkenmerken, waarvan de onderlinge hoogte zo nauwkeurig mogelijk bepaald werd.

Deze nauwkeurigheid liet echter te wensen over, en daarom werd in de jaren 1870-1872 een nieuwe meting uitgevoerd. Hierbij werd ook de hoogte van het Fries Zomerpeil ten opzichte van het Amsterdams Peil bepaald. Als verschil tussen beide werd vastgesteld, dat het FZP 42 centimeter beneden AP lag.

De eerste nauwkeurigheidswaterpassing die in Nederland werd uitgevoerd, in de jaren 1875-1885, en waarbij het Normaal Amsterdams Peil werd ingevoerd, leidde vervolgens tot de vaststelling dat het FZP geen 42, maar 66 centimeter beneden N.A.P. lag.

Hiermee waren de Friese peilwaarnemingen en -besluiten definitief gekoppeld aan één, binnen geheel Nederland geldend stelsel. Het FZP bleef in Friesland de standaard tot in de jaren '70 van de twintigste eeuw. Toen begon de geleidelijke vervanging ervan door het N.A.P. Met ingang van het jaar 2000 is het gebruik van het FZP definitief beëindigd.

Natuurlijke lozing en waterinlaat 1800-1960

Vrijwel de volledige toevoer van water naar de boezem kwam en komt uit neerslag en door bemaling van de polders. Polderbemaling werd tot in de jaren 1960 beschouwd als een zaak die alleen de polder- en waterschapsbesturen aanging. Daardoor was het onmogelijk om watertoevoer naar de boezem te reguleren. Beheersing van de boezem kon dus alleen tot stand komen door waterlossing. Dat kwam, tot het ogenblik waarop het eerste boezemgemaal in bedrijf werd gesteld, in 1920, neer op natuurlijke lozing door sluizen op de omringende zeeën.

De meeste sluizen lagen aan de zuid- en de westkust van het gewest. In het noordoosten gaven de Dokkumer Nieuwe Zijlen toegang tot de Lauwerszee. Het spuien was vaak een moeizame zaak. Door ontoereikendheid van de toevoerwegen kon het water de sluizen niet altijd snel genoeg bereiken. En wan-

neer het water wel bij de sluizen kwam, kon er niet gespuid worden als de wind uit de verkeerde richting kwam of als het op zee vloed was. Maar aan het afvoer-vermogen van de sluizen heeft nooit twijfel bestaan. Metingen en berekeningen die in de negentiende eeuw enkele malen opnieuw zijn uitgevoerd, hebben de verschillende ingenieurs, Karsten, Ferrand, Bolten, steeds tot deze vaststelling geleid. De laatste werden verricht door Brunings en Caland toen die in 1870 op verzoek van de Provinciale Staten een onderzoek naar de binnenlandse waterstaat van Friesland uitvoerden. Zij kwamen tot dezelfde slotsom.

Daarom moest men zijn aandacht voor de verbetering van de natuurlijke lozing gaan richten op de toevoer naar en de afvoer voorbij de sluizen.

Rond het jaar 1800 was er bij het provinciaal bestuur ruime aandacht voor de waterstaat. Door de bemoeienis van Matthijs Ypeij en Jan Wiedemann Karsten werden sluizen en waterwegen onderzocht en opgemeten. Maar tot belangrijke verbeteringen kwam het niet.

Dat gebeurde pas na de grote overstroming van 1825 waarbij heel zuidwest-Friesland door de Zuiderzee werd overspoeld. Men herstelde niet alleen de zeedijken, maar nam ook de verbetering van de binnenlandse waterstaat ter hand. Na lange voorbereiding begon men in de jaren 1830 aan de uitvoering van een programma, opgesteld door ir. J.H. Ferrand, waarbij in een periode van dertig jaar planmatig enige honderden grotere en kleinere projecten werden uitgevoerd. Door een aanzienlijke toename van de bevolderingen in de negentiende eeuw leidden deze werken uiteindelijk echter niet tot een betere beheersing van de boezem. Dat leidde tot maatschappelijke onvrede en discussie.

In de jaren van 1880 tot 1890 werden weer enige tientallen werken uitgevoerd. Maar toen die opnieuw niet tot een toereikende boezembeheersing leidden, ging men de aandacht richten op verbetering van de natuurlijke afwatering op de Lauwerszee. In 1896 begon men het eerste van enkele achtereenvolgende onderzoeken naar de mogelijkheid van indijking van de Lauwerszee. In de loop van die onderzoeken kwam ook de mogelijkheid van stoombemaling aan de zuidkust naar voren, al dan niet in combinatie met afsluiting van de Lauwerszee. Na een langdurig besluitvormingsproces kozen de Provinciale Staten van Friesland in 1913 uiteindelijk voor wat de goedkoopste oplossing leek: de bouw van één gemaal aan de zuidkust, bij Lemmer. Van afsluiting van de Lauwerszee en van andere maatregelen die tot verbetering van de natuurlijke lozing zouden kunnen leiden, werd afgezien.

In 1932 werd de Afsluitdijk van de Zuiderzee gesloten. Dat verminderde de mogelijkheden voor natuurlijke lozing aan de zuidwest-zijde van de provincie verder. Daartegenover stond, dat het nu mogelijk werd zoet water vanuit het IJsselmeer in te laten. Daarmee begon men in 1934. Deze watervoorziening

diende en dient drie doelen: peilbeheer, doorspoelen van de boezem en watervoorziening voor de provincie Groningen. Aanvankelijk vond de waterinlaat plaats via bestaande sluizen, maar in de jaren 1936-1938 werd er een speciale inlaatsluis gebouwd bij de Teroelsterkolk, naast het stoomgemaal, en in de jaren 1952-1953 werd de bestaande sluis bij Tacoziyl vervangen door een inlaatsluis.

In de jaren 1950 zocht men een evenwicht tussen het peilbeheer op het IJsselmeer, de aanvoer daar naartoe door de Gelderse IJssel, en de afname van water door de grote omliggende "afnemers". De Cultuurtechnische Dienst zag hier op termijn een gevaar voor de watervoorziening van de noordelijke provincies. Daarom drong zij er, bij monde van haar in 1954 aangetreden landelijke hoofd-ingenieur-directeur, ir. S. Herweijer, op aan dat er een provinciale *commissie voor de watervoorziening* ingesteld zou worden. Het Friese provinciaal bestuur en de Friese waterstaatsingenieurs lijken de noodzaak daartoe niet erg groot gevonden te hebben, maar de Cultuurtechnische Dienst kon niet genegeerd worden. Het was deze dienst die besliste in welke provincies de grote bedragen zouden worden uitgegeven die voor ruilverkavelingen beschikbaar waren. Daarom lijkt men in Friesland Herweijer ter wille hebben willen zijn. In 1957 werd er zo'n commissie ingesteld. Deze lijkt het louter-administratieve bestaan echter nooit ontstegen te zijn. Na een decennium van stilte werd zij in 1967 opgeheven.

Het probleem van de watervoorziening werd in deze tijd langzaam maar zeker achterhaald door alle cultuurtechnische en waterhuishoudkundige ingrepen die in en rond het decennium 1960-1970 werden verricht. Het werd teruggebracht tot een technische beheersaangelegenheid.

Verbetering van de natuurlijke lozing: de Lauwerszee 1951-1969

De mogelijkheid om de Lauwerszee af te sluiten ter verbetering van de waterbeheersing in Friesland is voor het eerst onderzocht in het begin van de twintigste eeuw. Vijftig jaar eerder waren ook al enkele plannen opgesteld, maar die waren gericht op landaanwinning. Zij kwamen uiteindelijk niet tot uitvoering, omdat de Provinciale Staten van Friesland beducht waren om niet meer vrij te kunnen lozen op de Waddenzee.

In de jaren rond 1900 moest deze vrees wijken voor de waterstaatkundige werkelijkheid, dat grote delen van Friesland maanden per jaar onder water stonden omdat de boezem niet te beheersen was. Daarom onderzocht men de mogelijkheden tot het creëren van een bergboezem in de af te sluiten Lauwerszee en tot bemaling van de boezem. De rijksoverheid en de besturen van Groningen en Friesland konden het niet eens worden. De minister en de deskundigen uit de waterstaatsdienst wilden de doelmatigste, de provincies de goedkoopste oplossing. Het resultaat was, dat men zich uiteindelijk beperkte tot de bouw van een boezemgemaal in elk van de beide provincies. In Friesland werd dat het stoomgemaal bij Lemmer, dat in 1920 in bedrijf gesteld werd.

De Lauwerszee behield echter de belangstelling van de rijksoverheid vanwege de mogelijkheden tot buitendijkse landaanwinning. In de jaren 1930 werden daarvoor werken op gang gebracht. Met een onderbreking in de oorlogsjaren werden deze voortgezet tot in de jaren 1950. Maar de resultaten waren onbevredigend. Daarom stelde ir. J. van der Ham in 1951 voor, om de mogelijkheid van afsluiting en inpoldering van het zuidelijk gedeelte van de Lauwerszee te onderzoeken. Hij beperkte zich tot het zuidelijk deel, omdat hij van volledige afsluiting en inpoldering niet alleen onvoldoende economisch rendement verwachtte, maar ook problemen in verband met de afwatering van Groningen en Friesland. Van der Ham zag de gevolgen van afsluiting voor de waterhuishouding niet als mogelijke voordelen, maar als oplosbare problemen bij het aangaan van zo'n onderneming.

Op het moment dat de provinciale waterstaatsdienst van Friesland bij het bespreken van de plannen betrokken werd, veranderde dat. De dienst was sinds 1947 bezig met het onderzoek naar de bemaling van Frieslands boezem. Zij legde van het begin af aan het verband tussen uitbreiding van de bemaling en afsluiting van de Lauwerszee. Maar in deze jaren was vertrouwelijkheid nog regel en openbaarheid uitzondering. De provinciale waterstaatsdienst trad daardoor vóór 1956 met haar onderzoek en haar bevindingen niet verder naar buiten dan tot de kring van Gedeputeerde Staten en de waterstaatsdeskundigen. De Friese bestuurders, Gedeputeerde en Provinciale Staten, bleven de inpoldering tot ver in de jaren '50 dan ook in de eerste plaats als een landaanwinningsproject zien. Dat veranderde niet door de stormvloed van 1 februari 1953 en december 1954. In de discussies over het project speelde de zeedefensie als argument tot in 1957 geen enkele rol.

Het lijken vooral de Staten-Generaal geweest te zijn die, bij de behandeling van de *Deltawet*, het verband tussen de veiligheid van het noorden en de afsluiting van de Lauwerszee gelegd hebben; dat inzicht werd aanvankelijk in ieder geval niet vanuit Friesland uitgedragen. Een krachtige argumentatie van die zijde was ook niet nodig, want de minister van Verkeer en Waterstaat, de Friese oud-gedeputeerde mr. J. Algera, was voorstander van de afsluiting.

Het tij kenterde in de jaren 1957 / 1958. Het ging slecht met de rijksfinanciën, er ontstond twijfel aan de rentabiliteit van afsluiting en inpoldering, en in oktober 1958 moest minister Algera om gezondheidsredenen aftreden. De plannen bleven vooral voorwerp van studie. Het aantal gezichtspunten van waaruit er naar gekeken werd, werd groter, en de argumentatie werd versterkt. Het belang van de Groningse en Friese afwatering was daarbij een constante factor. Maar het noorden, en met name Friesland, was niet in staat de afsluiting te verwerkelijken, omdat het hier niet ging om een provinciale, maar om een rijksbeslissing. De Provinciale Staten konden weinig anders doen dan betrekkelijk machteloos terzijde staan en moties aannemen, en de eerst-ver-

antwoordelijke gedeputeerde, H.M. Gerbrandij, viel niet op door enige visie of daadkracht.

Vanaf medio 1959 begon het er naar uit te zien, dat de afsluiting van de Lauwerszee van de baan zou raken. Nu liet een nieuwe discussiedelnemer zich horen: de publieke opinie. In een Fries-chauvinistische benadering werden gevoelens van onveiligheid en achterstelling met alle middelen naar voren gebracht. Aanvankelijk zonder succes, want op 25 januari 1960 stuurde minister Korthals, die sinds een half jaar het departement van Verkeer en Waterstaat beheerde, een nota naar de Staten-Generaal waarin hij aangaf, dat de belangen die door de afsluiting van de Lauwerszee gediend moesten worden, ook op een goedkopere manier zouden kunnen worden behartigd. De Friese waterhuishouding zou belangrijk verbeterd worden door de bouw van een tweede boezemgemaal, bij Stavoren ditmaal. En de veiligheid van het noorden zou evenzeer gewaarborgd zijn door verhoging van de zeedijken rond de Lauwerszee tot deltahoogte, als door afsluiting van die zee.

Maar tezelfdertijd tastte de minister af, of de noordelijke provincies bereid zouden zijn om mee te betalen aan een eventuele afsluiting. De colleges van Gedeputeerde Staten beperkten zich echter tot vage en algemene uitspraken. Niettemin zwichtte de minister uiteindelijk voor de druk vanuit de Staten-Generaal, instellingen als het *Landbouwschap*, en de publieke opinie. Op 10 juni 1960 liet hij weten, dat hij bereid was om tot afsluiting van de Lauwerszee over te gaan, als de noordelijke provincies een aantal voorwaarden van financiële aard en betreffende het toekomstige beheer zouden aanvaarden. De geldelijke eisen kwamen er op neer, dat de provincies zouden moeten betalen voor de voordelen die de afsluiting mee zou brengen door minder dijk aanleg en -onderhoud, betere afwatering en de vorming van een zoetwaterboezem. Bovendien wilde de minister dat de provincies alle beheer en onderhoud van de bestaande en aan te leggen werken rond de Lauwerszee op zich zouden nemen. De provincies van hun kant probeerden te bewerkstelligen dat de afsluiting als *deltawerk* gekwalificeerd zou worden, en daardoor voor rijksrekening zouden komen.

Daarmee kwam een proces van langdurig en moeizaam onderhandelen op gang. Dat kwam pas op 13 november 1961 tot een afsluiting met een compromis over de financiële aspecten, en met een zwichten van de provincies op het gebied van beheer.

Inmiddels waren de feitelijke werkzaamheden, onder leiding van ir. C. van der Burgt, medio 1960 al begonnen. Dit leidde ertoe dat de Lauwerszee op 23 mei 1969 werd afgesloten. De kustlijn werd daardoor verkort van 32 tot 13,5 km. Er werd een boezemmeer gevormd van 2000 ha. met een zomerstreefpeil van N.A.P. – 0,83 m. en een winterstreefpeil van N.A.P. – 0,93 m. Bij Dokkumer Nieuwe Zijlen werd naast de bestaande sluis een nieuwe schut- en spuisluis gebouwd.

Versterking van de natuurlijke lozing door bemaling

In 1895 diende ir. S.J. Vermaes, hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst, een voorstel in voor een gedeeltelijke afsluiting van de Lauwerszee. Dat zou de mogelijkheden voor waterlossing via de Dokkumer Nieuwe Zijlen moeten verruimen. Dit voorstel bracht verschillende onderzoeken op gang. De uitkomsten daarvan werden voorgelegd aan de minister van Waterstaat die op zijn beurt advies vroeg aan de inspecteurs van de Rijkswaterstaat. Was er eerst sprake van afsluiting van de Lauwerszee, daarna was er sprake van afsluiting gecombineerd met bemaling aan de zuidkust, en tenslotte alleen van bemaling aan de zuidkust door middel van twee gemalen. In 1913 besloten de Provinciale Staten van Friesland voorlopig slechts één gemaal te bouwen met uiteindelijk iets meer dan de helft van het vermogen waarvan berekend was dat het noodzakelijk zou zijn. De minister stemde hiermee in. Het rijk gaf een subsidie van 40% van de stichtingskosten van het gemaal. Daarnaast werd een provinciale bemalingsbelasting ingevoerd, in de vorm van opcenten op de van rijkswege geheven grondbelasting.

Het gemaal, bij Lemmer, werd in 1920 in bedrijf gesteld. Bij diens pensionering als hoofdingenieur van de provinciale waterstaatsdienst, in 1947, kreeg het de naam van zijn ontwerper, ir. D.F. Wouda.

Het gemaal verbeterde uiteraard de beheersing van de boezem, maar het bleek al snel dat die nog geenszins geheel onder controle was.

In 1947 begon de provinciale waterstaatsdienst het onderzoek dat in 1956 leidde tot het uitbrengen van het *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem*. Daarin werd vastgesteld, dat uitbreiding van de boezembemaling noodzakelijk was. Het rapport werd in het najaar van 1956 aan Gedeputeerde Staten aangeboden. Maar die hielden het nog ruim een jaar onder zich, vermoedelijk omdat men het niet eens kon worden over de bekostiging van de te nemen maatregelen. Gedeputeerde H.M. Gerbrandij lijkt hier gestaan te hebben tegenover zijn collega J.L. Hoogland, tot wiens portefeuille de zorg voor de Friese boezem behoorde.

Eind 1957 werd het rapport aan de Provinciale Staten aangeboden en openbaar gemaakt.

Op 15 juli 1958 bespraken de Staten het rapport voor het eerst, aan de hand van een brief van Gedeputeerde Staten waarin deze beschreven wat zij tot dan toe hadden ondernomen om financiële steun van het Rijk voor deze onderneming te krijgen. Hun pogingen hadden echter nog niets opgeleverd. De teleurgestelde Provinciale Staten vatten hun bespreking samen in een motie waarin zij vroegen om een zo hoog mogelijke investeringssubsidie van het rijk, om extra inkomsten voor de provincie om bouw en exploitatie van het gemaal te bekostigen, en om een snelle beslissing tot inpoldering van de Lauwerszee.

Met deze motie in de hand deden Gedeputeerde Staten een beroep op minister Algera van Verkeer en Waterstaat.

Zij vroegen om rijkssteun voor de bouw en om de bevoegdheid tot instelling van een provinciale bemalingsbelasting, net zoals bij het ir. D.F. Woudagemaal in de vorm van provinciale opcenten op de grondbelasting. In de herfst van 1958 vond hierover overleg met het Rijk plaats.

Ondertussen oefende de Cultuurtechnische Dienst in deze jaren constant druk uit om tot verbetering van de boezembeheersing in Friesland te komen. Als die achterwege zou blijven, was de dienst niet bereid om geld te steken in ruilverkaveling. De Provinciale Staten lieten niet na, om de Gedeputeerde Staten hier steeds opnieuw op te wijzen.

Op 10 november 1958 dienden Gedeputeerde Staten een *Voorstel tot verbetering van de bemaling van de Friese boezem* in bij de Provinciale Staten. Dit voorstel werd, enigszins gewijzigd, aangenomen. Daarmee besloten de Staten in te stemmen met de voorgenen maatregelen tot verbetering van de afstromings- en bemalingscapaciteit van de Friese boezem met 10.000 m³ per minuut. Deze 10.000 m³ zouden het resultaat moeten zijn van de afsluiting van de Lauwerszee – goed voor 4000 m³ per minuut – en van gemalenbouw, in eerste instantie van een gemaal van 4000 m³ bij Stavoren. Dan zou het Rijk wel een bijdrage van tenminste 40% in de kosten moeten leveren, en de heffing van een bemalingsbelasting mogelijk moeten maken.

In zijn reactie op het besluit liet de minister weten, dat hij bereid was een subsidie van 40%, met een maximum van vier miljoen gulden, te verstrekken. Over een bemalingsbelasting sprak hij zich nog niet uit, temeer omdat er in Den Haag een sterke voorkeur voor bestond, om het boezembeheer onder te brengen bij een waterschap dat de hele provincie zou omvatten, en dat zonder speciale machtigingswet omslag zou kunnen heffen.

De provincie bleef echter op het standpunt staan, dat zij het boezembeheer zelf in handen wilde houden. Gedeputeerde Staten hielden daarom vast aan een bemalingsbelasting. Op basis van een berekening van de kosten van bouw en exploitatie van het gemaal, vroegen zij op 8 juni 1959 aan de Provinciale Staten er mee in te stemmen, dat het college zou gaan streven naar een machtiging van de provincie door het Rijk “tot het heffen gedurende 30 jaar van een bemalingsbelasting van maximaal 30 extra-opcenten op de grondbelasting voor ongebouwd en gebouwd [onroerend goed]”. Op 15 juli 1959 spraken de Provinciale Staten de gevraagde instemming uit.

Gedeputeerde Staten, in het bijzonder commissaris der koningin Linthorst Homan en gedeputeerde Hoogland, putten zich uit in pogingen om de wet die heffing van de bemalingsbelasting mogelijk zou maken, verwerkelijkt te krijgen. Maar de opstelling van die wet bleek nogal wat tijd te vragen. Uiteindelijk werd het wetsontwerp op 31 juli 1961 ingediend bij de Staten-Generaal. Maar in

plaats van over “30 opcenten voor de bekostiging van het tweede gemaal” sprak het ontwerp over “60 opcenten”, “ter bestrijding van de kosten voortvloeiende uit de waterbeheersing op de Friese boezem”. Het wetsontwerp passeerde de Tweede Kamer zonder grote moeilijkheden op 13 maart 1962. De Eerste Kamer, en in het bijzonder de fractie van de Christelijk-Historische Unie, was minder meegaand. Tijdens de voorbereiding en gedurende de behandeling van het wetsontwerp wist zij boven water te krijgen, dat de verruiming van de hoogte en het doel van de opcentenheffing bedoeld waren om Friesland te kunnen laten meebetalen aan de afsluiting van de Lauwerszee, waartoe inmiddels besloten was. Dat was voor enkele leden van de CHU reden om tegen de aanvaarding van het wetsontwerp te stemmen. Maar de Eerste Kamer als geheel keurde het ontwerp op 30 oktober 1962 goed.

Nu waren de Provinciale Staten aan bod. Op 18 en 19 december 1962 bespraken zij een voorstel van Gedeputeerde Staten voor een heffing van 60 opcenten. In dat voorstel rekenden Gedeputeerde Staten voor, dat een heffing van 60 opcenten zou betekenen, dat belanghebbende eigendommen zouden gaan bijdragen aan de kosten van het provinciale boezembeheer op een manier die vergelijkbaar was met wat elders in Nederland bij de hoogheemraadschappen gebeurde. En bovendien stond inderdaad de provinciale bijdrage aan de afsluiting van de Lauwerszee voor de deur. Kortom, een heffing van minder dan 60 opcenten was niet mogelijk, aldus Gedeputeerde Staten. Bij de behandeling van het voorstel sprak gedeputeerde Gerbrandij, lid van de CHU, zich er tegen uit. Hij werd gevolgd door drie van de acht andere leden van de CHU-fractie in de Provinciale Staten. Niettemin werd het voorstel tot heffing van een bemalingsbelasting van 60 opcenten aangenomen.

Nu de bekostiging gegarandeerd was, kon de bouw beginnen. In augustus 1963 werd de eerste paal voor het gemaal geslagen. Toen de bouw goeddeels voltooid was, lieten Gedeputeerde Staten, op 11 februari 1966, aan de Provinciale Staten weten, dat zij besloten hadden om zwaardere motoren in het gemaal te laten plaatsen. Deze zouden er voor zorgen, dat het vermogen van het gemaal van 4200 m³ per minuut kon worden verhoogd tot 5800 m³ per minuut. Nu had het provinciaal bestuur alles bereikt, wat tien jaar tevoren in het rapport *Bemaling* bepleit was: de Lauwerszee ging dicht, de mogelijkheid tot natuurlijke lozing zou verruimd worden doordat er een nieuwe sluis bij Dokkumer Nieuwe Zijlen zou worden aangelegd naast het bestaande complex uit 1729, en tenslotte was de mogelijkheid tot kunstmatige lozing vergroot met 5800 m³.

Nog voordat het gemaal voltooid was, werd het, vanaf 9 november 1966, wegens zware regenval ingezet.

Op 6 december 1966 stelde fractievoorzitter Oosterhoff van de CHU-fractie in de Provinciale Staten voor om het gemaal te vernoemen naar de inmiddels teruggetreden gedeputeerde Hoogland. Dat voorstel leidde op 7 februari tot

het formele besluit om het gemaal de naam *J.L. Hooglandgemaal* te geven. Op 10 mei 1967 werd het officieel in gebruik genomen. Sindsdien is het van wezenlijk belang voor de beheersing van Frieslands boezem.

De bescherming van het boezemland

Poldervorming tot 1867

De oudste polders dateren uit de zestiende eeuw. Dat gaat het om kleine polders, die waarschijnlijk min of meer samenvallen met de bedrijfsgrond van één boerderij, waarop een watermolen was geplaatst. De eerste grotere bepolderingen waarover gegevens zijn overgeleverd, betroffen *droogmakerijen*. Met name in het zuidwesten en in het hart van het *Lage Midden* werden er sinds de jaren '30 en '40 van de zeventiende eeuw op ruime schaal meren en meertjes drooggelegd. Overwegingen van veiligheid lijken daarbij uiteindelijk van groter belang geweest te zijn dan de waarde van de drooggelegde grond.

Om deze ondernemingen te vergemakkelijken, stelden de Staten van Friesland op 18 juli 1633 een resolutie vast. Deze gaf houders van een droogmakingsoctrooi het recht om zonodig ook naastgelegen gronden te gebruiken, als dat voor de droogmaking noodzakelijk zou zijn. Zij zouden die grond tegen taxatiewaarde mogen overnemen.

In de volgende 140 jaar werd vanuit Westergo, waar de inpolderingsbelangen het grootst waren, enkele malen getracht om tot een ruimere regeling te komen. Daarbij zou elke bepoldering, niet alleen meer droogmakerijen, tot stand kunnen komen als een meerderheid van de belanghebbende eigenaren daar toe besloot. De minderheid zou dan voor de keuze staan om alsnog deel te nemen of haar gronden tegen taxatiewaarde te laten overnemen. Nadat voorstellen van deze aard een paar maal waren gestrand, werd uiteindelijk op 9 mei 1774 een resolutie van deze strekking vastgesteld.

Het lijkt wel vast te staan, dat de regeling heeft bijgedragen aan de toename van het aantal polderstichtingen die sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw optreedt. Omdat daar altijd sprake was van particuliere initiatieven, die vaak weinig of geen administratieve sporen hebben nagelaten, is het moeilijk om rechtstreeks vast te stellen, hoeveel en hoe grote polders sindsdien zijn gesticht.

Langs indirecte weg is dat echter heel goed mogelijk. Het aantal molens geeft een duidelijke aanwijzing van de omvang van de inpolderingen. De eerste molentelling in Friesland vond plaats in 1811. Toen werden er, exclusief de *jaskers* – kleine, verplaatsbare molentjes – 2445 molens geteld. Latere tellingen laten een gestage afname van het aantal molens zien, maar een toename van de oppervlakte ingepolderde grond. Dit wijst er op, dat er grotere polders wer-

den gevormd, waarbij niet alleen nieuwe grond werd ingepolderd, maar waarbij ook bestaande kleinere polders werden samengevoegd. In 1876 werden er 1543 polders geteld, die bemalen werden door 1732 molens. De oppervlakte van de *winterpolders*, die het hele jaar door bemalen werden bedroeg toen ruim 113.000 ha., de *zomerpolders*, die alleen 's zomers droog lagen, besloegen bijna 7100 ha.

Binnen de zeekeringen bleef bepoldering in Friesland tot rond het midden van de twintigste eeuw uitsluitend een zaak van particulier initiatief. Dat gold niet alleen voor bepoldering op privaatrechtelijke grondslag, maar ook voor de instelling van organen met overheidsgezag, de waterschappen.

Boezemwaterschappen en boezemland 1867-1950

Na de veranderingen die het staatsbestel en de wetgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw ondergaan hadden, had de regeling van 1774 zijn betekenis verloren. Daarom stelden de Provinciale Staten in 1867 een *Verordening betreffende de oprichting van waterschappen ter bevordering van bepolderingen in de provincie Friesland* vast. De verordening was gebaseerd op het uitgangspunt, dat de oprichting van een waterschap plaatsvond op verzoek van belanghebbenden. Als twee derden van hen daarom vroegen, moesten Gedeputeerde Staten een en ander voorleggen aan de Provinciale Staten. Er werd geen rekening gehouden met de mogelijkheid, dat het provinciaal bestuur zelf een initiatief tot oprichting zou kunnen nemen. Er is tenminste één keer een beroep gedaan op de verordening, maar zij heeft niet geleid tot de oprichting van enig waterschap. In de tweede helft van de negentiende eeuw won ondertussen het inzicht veld, dat inpoldering van laag gelegen gronden wenselijk was. Voordien had men met vanzelfsprekendheid de jaarlijkse overstroming van de lage gronden gezien als een verschijnsel dat de vruchtbaarheid van die gronden ten goede kwam. Maar in de loop van de eeuw kenterde deze opvatting. Daarnaast noodzaakte landelijke jurisprudentie de provincie er toe, om een vorm te vinden voor de bekostiging van het onderhoud van openbare werken als vaarten, wegen en bruggen.

Daarom stelden de Provinciale Staten in 1874 een nieuw *Reglement nopens de oprigting van waterschappen in Friesland* vast. Ook hierbij gold, dat het initiatief van belanghebbende eigenaren en gebruikers van een in te polderen gebied kon komen. Maar daarnaast zouden nu ook Gedeputeerde Staten eigener beweging een voorstel tot oprichting van een waterschap aan de Provinciale Staten kunnen voorleggen. Kort na de vaststelling van het reglement werden de eerste waterschappen opgericht. In 1881 werd het bereik ervan verruimd, zodat voortaan ook "droge" werken tot waterschapszaak gemaakt konden worden. In 1908 werd voor de niet-zeewerende waterschappen de naam *boezemwaterschappen* reglementair vastgelegd.

Het verbeteren van de waterbeheersing, de bescherming van het lage land tegen het boezemwater, en het oprichten van (boezem)waterschappen waren

zeker geen zaken die samenvielen. Aan de ene kant probeerde het provinciaal bestuur waterbeheersing tot stand te brengen zonder waterschappen op te richten. Aan de andere kant werden er boezemwaterschappen opgericht die niets met de waterhuishouding te maken hadden.

Tussen 1876 en 1997 zijn er volgens het *Provinciaal Blad* in het totaal 417 boezem- of vergelijkbare waterschappen opgericht. Waterschappen werden ook weer opgeheven: als zij hun taak hadden vervuld of bij samenvoeging met of tot grotere waterschappen. Daarnaast hebben er dertien *veenpolders* bestaan. Het beeld van de oprichtingsjaren vertoont een aantal perioden waarin duidelijke pieken optraden: de grootste aantallen oprichtingen vielen in de jaren 1910-1920 en 1924-1930. De nauwkeurigste bron, het rapport *Bemaling Frieslands boezem*, telt per 1 januari 1952 in Friesland 12 veenpolders, 241 (boezem)waterschappen en 963 particuliere polders die op de Friese boezem lozen.

Het reglement van 1874 bood het provinciaal bestuur de mogelijkheid om eigener beweging tot het instellen van waterschappen over te gaan. In de volgende decennia werd van verschillende kanten een beroep gedaan op dit bestuur om van deze bevoegdheid gebruik te maken. Rechtstreeks ingrijpen in de waterhuishouding werd bepleit door bestuurders met kennis van zaken en een ruime visie, zoals Age Buma, door plattelandsbewoners die gedupeerd werden door de hoge boezemstanden en door maatschappelijke organisaties. Gedeputeerde en Provinciale Staten weigerden echter stelselmatig om zelf het initiatief tot oprichting van een of meer waterschappen te nemen.

In de decennia rond de eeuwwisseling steeg de boezem regelmatig tot zulke hoogten dat er in feite van overstromingen sprake was. Het provinciaal bestuur kon zich daarom niet langer afzijdig houden, en in 1910 stemde het ermee in om over te gaan tot bemaling van de boezem. Bij de feitelijke besluitvorming daarover, in februari 1913, kwam de gehele boezembeheersing aan de orde. Daarbij spraken de Provinciale Staten uit, dat na de inwerkingstelling van het gemaal de voorjaars- en zomerafstroming gestaakt zouden moeten worden op een hoger peil dan in de laatste tijd gebruikelijk was geweest. Dat zou ten koste gaan van de lage boezemlanden, maar die namen gestaag in omvang af, en bovendien gingen andere landbouwbelangen zwaarder wegen.

De voortdurende hoge boezemstanden en het vooruitzicht, dat de lage boezemlanden te maken zouden krijgen met een hoger boezempeil, leidden ertoe dat er met name in het tweede decennium van de twintigste eeuw vele tientallen boezemwaterschappen werden opgericht.

Na de ingebruikneming van het boezemgemaal in 1920 stelden de Provinciale Staten een regeling vast voor de afstroming en de bemaling van de boezem. Deze regeling legde geen streefpeil vast, maar bepaalde in welke periode van het jaar bij welke hoogte van de boezem er gestroomd dan wel gemalen zou worden. Deze regeling leidde tot de verhoging van het boezempeil waarvoor de Sta-

ten zich in 1913 hadden uitgesproken. Hierdoor ontstonden er problemen voor de niet-ingepolderde lage landen. In de jaren '20 hielden de Provinciale Staten zich daar, soms in bewogen zittingen, intensief mee bezig. De SDAP-fractie pleitte in 1923 voor onteigening van de gronden die niet ingepolderd werden. De Friesche Maatschappij van Landbouw wilde dit voorstel onderzocht zien. De Staten besloten een dergelijk onderzoek te laten uitvoeren. Daarbij zou de vraag beantwoord moeten worden, wat de bestaande afstromingsregeling bewerkte op de lage boezemlanden, en of het mogelijk en wenselijk was de productiviteit van die gronden te bevorderen. Het onderzoek vond plaats en in het najaar 1926 diende de *commissie lage boezemlanden* haar rapport in. Haar antwoord was, dat er ingepolderd zou moeten worden, zeker als tot peilverhoging zou worden overgegaan. En als die inpoldering zou plaatsvinden, dan zou het nodig worden het voorjaars- en zomerpeil te verhogen om de watervoorraad op peil te houden. Deze cirkelredenering gaf geen antwoord op de gestelde vraag, maar zij sloot uitstekend aan bij de wens van de Staten om het peil te verhogen. De regeling voor afstroming en bemaling werd in deze geest aangepast. De hele gang van zaken leidde er toe, dat er in de jaren tussen 1924 en 1930 opnieuw een groot aantal boezemwaterschappen werd opgericht.

In de economisch zeer sombere eerste helft van de jaren '30 raakte een groot aantal van de boezemwaterschappen die in de voorafgaande decennia waren opgericht, in financiële moeilijkheden. Er werd daarom zowel van buitenaf als vanuit de eigen vergadering aan de Provinciale Staten gevraagd, om hier op de een of andere wijze tegemoet te komen. Voorstanders van provinciale steun wezen erop, dat de "waterschapspolitiek" van het provinciaal bestuur de oorzaak van het grote aantal waterschapsstichtingen was geweest, en dat de provincie dus tenminste een morele verantwoordelijkheid droeg. Dit standpunt werd door Gedeputeerde Staten echter steeds met felheid bestreden. Hun standpunt, dat er nooit sprake was geweest van een provinciale "waterschapspolitiek" werd uiteindelijk steeds door de meerderheid van de Provinciale Staten gesteund. Bij de bespreking van een noodkreet uit het waterschap *Eernewoude c.a.*, in februari 1934, bereikte de discussie haar climax en haar einde.

Niet alleen in Friesland, maar ook elders in Nederland leefde het gevoel, dat de waterschapslasten onevenredig hoog waren. Daarom liet de Cultuurtechnische Dienst zijn medewerker ir. Mansholt in de jaren 1936-1941 een onderzoek naar deze lasten uitvoeren. Mansholt stelde voor elke provincie een "toelaatbare" druk van de waterschapslasten vast. De "toelaatbaarheid" werd bepaald door de grootte van de verhouding tussen die lasten en de pacht prijs van de grond. In Friesland was in 1929 een op de twintig hectaren meer dan "toelaatbaar" belast geweest. In de jaren 1933 tot en met 1935 was dat er een op de vier. De klachten over de toegenomen druk van de waterschapslasten stoelden dus op feiten.

De concentratie van de boezemwaterschappen 1956-1977

Van de 320.000 ha. die het Friese vasteland rond 1950 omvatte, loosden toen 184.000 ha. door middel van bemaling op de Friese boezem. Van deze gronden was 112.000 ha. ingedeeld in 240 boezemwaterschappen, 31.000 ha. in 11 veenpolders, en 41.000 ha. in 963 particuliere polders.

Dit hele waterstaatkundige samenstel kwam in de jaren '50 steeds meer in de aandacht te staan. Buiten de Provinciale Staten was het vooral de hoofdingenieur-directeur van de provinciale directie Friesland van de Cultuurtechnische Dienst, ir. K.I. de Haan, die het onderwerp naar voren bracht, binnen de Staten waren het met name de leden Falkena, A. de Vries en Adam en Hendrik Vondeling. Als woordvoerders van de fracties van achtereenvolgens de VVD, de ARP en de PvdA vertegenwoordigden zij tezamen het overgrote deel van de Provinciale Staten. Zij legden ook verband met de uitvoering van ruilverkavelingen. Deze werden bemoeilijkt of onuitvoerbaar wanneer een behoorlijke waterhuishoudkundige infrastructuur ontbrak. Ook de landelijke directie van de Cultuurtechnische Dienst, die besliste over de verdeling over Nederland van de middelen die voor ruilverkaveling beschikbaar waren, benadrukte er daarom stelselmatig de noodzaak van om de inrichting van de Friese waterhuishouding te herzien.

Op 16 maart 1956 hield ir. De Haan een voordracht voor een gezelschap van Friese waterschapsbestuurders en mensen uit de agrarische sfeer. De kern van zijn betoog was, dat het hele Friese vasteland moest worden ingedeeld in een waterschapsbestel, en dat twintig waterschappen daarvoor zouden volstaan.

Waarnemers die met enige afstand naar de situatie in Friesland keken, deelden zijn opvattingen, maar velen in Friesland, onder wie gedeputeerde H.M. Gerbrandij, die de waterschappen in zijn portefeuille had, klonken zijn uitspraken als ketelmuziek in de oren.

Bij de behandeling van de provinciale begroting voor 1957, in december 1956, kwamen alle woordvoerders in de Statenvergadering terug op het onderwerp *concentratie van waterschappen*. Zij gaven aan dat die in hun ogen voorwaarde was om een evenredig deel te krijgen van de middelen die de Cultuurtechnische Dienst aan ruilverkavelingen te besteden had. Hoewel Gerbrandij betoogde, dat het een niets met het ander te maken had, oefenden de Staten zo veel druk uit, dat Gedeputeerde Staten besloten tot de instelling van een adviescommissie.

Zij omvatte, naast Gerbrandij als voorzitter en ir. De Haan, J. Bootsma, secretaris van de Friese waterschapsbond, ir. G.L. Walther, hoofdingenieur-directeur van de provinciale waterstaatsdienst, rijkswaterstaatsingenieur ir. A.F. Spruyt, en A. Schrijver, chef van de afdeling van de provinciale griffie die belast was met waterstaatszaken.

Het werk van de commissie kende een moeizaam begin, omdat men het noch over het te bereiken resultaat, noch over de daar naartoe te volgen weg eens was.

In de kern draaide de discussie om de vraag of de provincie een sturend dan wel een volgend beleid moest voeren bij de vorming van en de concentratie tot grote waterschappen, en of men moest wachten tot een ruilverkaveling zo'n besluit nodig maakte, dan wel of men daar op vooruit moest lopen. Gerbrandij was er een uitgesproken voorstander van om de afwachtede en visie-vrije werkwijze die het provinciaal bestuur van oudsher had gevolgd bij polder- en waterschapszaken, op de oude voet voort te zetten. De commissie besloot een enquête te laten houden om meer duidelijkheid over de feitelijke situatie te krijgen. In de tussentijd liet zij haar werkzaamheden rusten.

Provinciale Staten waren over de trage voortgang hoogst ontevreden. Om hen tegemoet te komen, bracht de commissie medio 1958 een *werkverslag* uit. Het uitbrengen van dat verslag kon het feit niet verbloemen, dat er in feite niets te rapporteren was. De ingestelde enquête bracht daarin geen verandering. De commissie vond de uitkomsten daarvan onbruikbaar. In de impasse die daardoor ontstond, werd de ingenieurs De Haan en Walther gevraagd, om eens een voorstel te maken. Daarmee werd ongemerkt een keerpunt bereikt. Beide ingenieurs waren ter zake kundig en beschikten vanuit hun functie over de mogelijkheden om een plan op tafel te leggen. Maar vooral waren zij beide voorstander van concentratie, zij het dat Walther, wiens dienst met de uitvoering te maken zou krijgen, en die bovendien in een hiërarchische relatie tot Gedeputeerde Staten stond, zich daarover in het verleden minder uitgesproken had uitgelaten dan De Haan. Zij kwamen met een voorstel, en vanaf dat moment bepaalde dat het werk van de commissie. Gestimuleerd door het steeds toenemende ongeduld van de Provinciale Staten bracht deze op 10 juni 1960 haar rapport uit.

De essentie daarvan was, dat er het hele Friese vasteland in waterschapsverband gebracht zou worden, en dat dit zou gebeuren in 31 waterschappen. Afgezien van het wat grotere aantal waterschappen, verschilde de inhoud van het rapport niet wezenlijk van wat ir. De Haan vier jaar eerder had voorgesteld. Het belangrijkste verschil was, dat Gerbrandij daar in 1956 nog niets van had willen weten, en dat hij er nu, onder voortdurende druk van de Cultuurtechnische Dienst en de Provinciale Staten, zijn handtekening onder had gezet.

Provinciale Staten ontvingen het rapport met instemming, maar nu de verplaatste de discussie zich naar het tempo van de uitvoering ervan, en opnieuw naar de vraag naar het verband tussen ruilverkavelingen en waterschapsconcentratie. De provinciale waterstaatsdienst, na het overlijden van ir. Walther in november 1959 geleid door ir. K.A. Rienks, berekende dat met de verwerkelijking van het plan zo'n dertig jaar gemoeid zouden zijn. Gerbrandij sloot zich daarbij gretig aan. Maar de Staten namen daar geen genoegen mee. Ten hoogste tien jaar zou het mogen duren, vonden zij. Tot een formele uitspraak hierover kwam het echter niet. ARP-Statenlid S. de Vries legde bovendien

nadrukkelijk het verband met de andere grote ingrepen in de Friese waterhuishouding die in het verschiets lagen: de bouw van een tweede gemaal en de afsluiting van de Lauwerszee. Als de waterbeheersing binnenslands verbeterd werd, zou het water ook beter en sneller afgevoerd moeten kunnen worden, betoogde hij.

De feitelijke uitvoering van het plan zou zeventien jaar blijken te vragen. Men begon met het werken op grond van het commissierapport. Dat sprak over de vorming van 31 waterschappen. Maar in de loop van het proces bleek, dat deze toch nog te klein waren. Daarom kwam de volgende directeur van de waterstaatsdienst, ir. H. Zandvoort, in 1967 op verzoek van Gedeputeerde Staten met een aangepast voorstel. Dat behelsde de vorming van 14 in plaats van 31 waterschappen. In de loop van het proces verminderde dat aantal verder. Het doel waarmee de voorstanders de discussie over de concentratie van de waterschappen in waren gegaan – indeling van het hele Friese vasteland in waterschapsverband in ten hoogste enige tientallen waterschappen – werd uiteindelijk in 1977 bereikt. Toen verscheen het oprichtingsbesluit van het waterschap *De Middelsékrite* in het Provinciaal Blad. Het Friese vasteland was nu ingedeeld in elf waterschappen.

Dat was nog niet het eind van het verhaal. Als resultaat van een aantal verschillende ontwikkelingen werden de kering van zee- en IJsselmeerwater, het kwaliteitsbeheer van al het oppervlaktewater, en het kwantiteitsbeheer van de boezem in de loop van de volgende decennia uiteindelijk opgedragen aan één orgaan, dat sinds 1998 de naam *Wetterskip Fryslân* droeg. Binnen het territoire daarvan bestonden aanvankelijk de elf waterschappen waartoe men in de jaren 1961-1977 gekomen was. Deze werden in 1997 samengevoegd tot vijf “kwantiteitswaterschappen”. Maar dat was slechts een tussenstap. Met ingang van 1 januari 2004 werden zij opgeheven. Hun taken werden ondergebracht bij het *Wetterskip Fryslân* dat per die datum om juridische en bestuurlijke redenen werd opgeheven en opnieuw opgericht. Sindsdien bestaat er in Friesland nog slechts één waterschap, dat verantwoordelijk is voor alle onderdelen van de waterhuishouding: buitenwaterkering, binnenwater-kwantiteits- en -kwaliteitszorg en het beheer van oevers en kaden.

1970: Een stabiel systeem

Rond 1950 was de waterbeheersing in Friesland nog zeer ontoereikend. Noch de beheersing van de boezem, noch de bescherming van het boezemland waren toereikend geregeld. In de twee volgende decennia veranderde dit volledig.

De beheersing van de boezem werd tot stand gebracht door twee maatregelen. De natuurlijke lozing werd verbeterd door de afsluiting van de Lauwerszee in 1969, en zij werd versterkt door de ingebruikneming van een tweede boezemgemaal, het J.L. Hooglandgemaal, in 1967.

Ook de bescherming van het boezemland werd planmatig verbeterd door de concentratie van boezemwaterschappen, en de indeling van het gehele provinciale territoir in waterschapsverband, waartoe het provinciaal bestuur in 1960 besloot. Dit proces werd in 1977 voltooid. Er waren toen elf waterschappen gevormd. Het beheer van de boezem berustte nog bij de provincie.

Zowel het proces van vorming van een waterschap dat de gehele provincie omvat en dat alle waterschapstaken uitoefent, als de concentratie van waterschappen gingen voort tot 1 januari 2004. Toen werd er één Wetterskip Fryslân gevormd, dat alle waterschapstaken in Friesland vervult. Alle andere waterschappen waren al eerder of werden nu opgeheven.

Bijlagen *

Bijlage I. 18 juli 1633. Resolutie van de Staten van Friesland, waarbij bepaald wordt dat, en onder welke voorwaarden, houders van een octrooi tot droogmaking de voor die droogmaking noodzakelijke werkzaamheden mogen verrichten, en werken mogen aanleggen op andermans grond.

Origineel: Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland, 1580-1795, inv.nr. 40 [Resoluties van de Staten, anno 1633], f. 53-55.

Uitgave: Charterboek, deel V, pp. 356-357, onder de titel *Resolutie, genomen bij de heeren Staaten van Vriesland, aangaande de uitwateringe en verlegging der vaarten, in cas van meeren droog te maalen*

De Staten van Frieslandt,
bericht sijnde, soe deur de mennichvuldige clachten, als deur andere vertho-
ningen, dat seeckere hun vergunde ende uijtgegeven octroijen waerbij eenige
personen, tot proffijt ende dienst van 't landt, toegestaen sijn des voorschre-
ven landtschaps meeren, poelen ende wateren, om den selven te doen uijt-
maelen ende tot goet landt maecken, bij verscheijdene personen werden ge-
contremineert, ende onder veel nietwaerdige pretexten met ongefundeerde
procedures ende oppositiën illusoir gemaect, ende de personen die d'selve
vergunt sijn, onvruchtbaer, alles tot nadeel ende disreputatie van de staet der
voorschreven landtschappe, ende tot een evidente schade van de voorschre-
ven personen,
ende daerbij noodich vindende alsulcke ongeregeltheden, vexatiën ende moed-
willicheden eens te remediëren, ende hunne octroijen, die alreeds geïmpetreert
sijn, ende naderhants geïmpetreert sullen mogen worden, te maintenireren ende
den behoorlijcken effecte te doen sorteren,
hebben ten respecte van den publicque welvaert goed-geacht te resolveren ende
te statueren, gelijckerwijs zij resolveren ende statueren bij desen,

* In de bijlagen I tot en met III zijn hoofdlettergebruik en interpunctie met terughou-
dendheid aangepast aan het moderne gebruik. Enkele afkortingen zijn opgelost.

dat om den voorschreven vexatiën voor te comen alle de personen d'welcke alsulcke octroijen ende indulten, als vooren verhaalt, alrede g'obtineert hebben ende naemaels geraecken sullen van hun Edele Mogende te obtineren, sullen vermogen soo veel van de omleggende vaste landen aen hun te trekken als zij tot hun dijk ende ringsloot sullen van noden hebben, oock allen vaerten, zijllen ende slooten tot hun costen te verleggen;

edoch met dien bescheijde, dat zij gehouden sullen zijn de eijgenaers den behoorlijke prijs der voorschreven landen te betalen, bij kennisse van goede mannen, ofte bij tauxatie van den Raide Provinciâl, alles tot costen van de landtmaeckers, ende op voorgaende kennisse, oculaire inspectie ende informatie deur commissariën van denselven rade, die welcke commissariën niet alleen reguarde sullen hebben te nemen op de waerdije der voorschreven landen, maer oock hoe veel landts tot alsulcken dijk ende ringsloot van noden sal zijn, ende dat oock de affdeelinghe ende affgravinge der voorschreven landen, als mede 't verleggen van tillen, vaerten, sijllen ende dammen geschiede op de bequaemste plaetsen ende de beste ordre, oock met de minste quetsinge ende discommoditeit der naestlegers, ende alsoo wederom geleijt worden in behoorlijke diepte en wijdte, dat de deurvaerten ende waterlossingen daer deur niet verhindert worden, ende in somma sulcx bemiddelen dat de naest-gelandde ende allen anderen geïnteresseerden, die deur de voorschreven bedijckinge eenighe schaede ofte moeijenisse soude mogen lijden, nae genomen kennisse van saecken, mogen becomen redelijke satisfactie, sonder dat eenige reguard sal worden genomen van vischeriën, die verstaen worden als een regael den heerlijkheijt alleen te raecken, ofte dat oock de pretensie van aangewas van landt wijders sal in consideratie comen, als sulcx nae rechte behoort,

ende gelijckerwijs dan alle 'tgeene vooren verhaalt is, ende wes wijders ter oirsaecke van dien soude mogen ontstaen, bij desen resolutie gestelt wort tot arbitrage ende uitspraeck van den welgedachten Raden Provinciael;

soo wort oock verstaen ende gestatueert dat bij d'selve Raden alsulcke uitspraেকে geschieden sal *de plano*, op den voorschreven informatiën van hun commissariën, binnen de tijt van veerthien dagen, sonder figuur van proces;

ordonnerende oversulcx ende gebiedende den welgedachten hunne Raden Provinciael ende allen officiers, justiciers ende ingesetenen deses landts, van wat staet, qualiteit ofte conditie d'selve soude mogen wesen, omme nae den inhoud van desen resolutie sich te reguleren, want men verstaet sulx tot groot vorndeel ende dienst van 't landt te behooren.

Aldus gedaen ende geresolveert bij de Staten van Frieslandt, op 't Landtschapshuis binnen Leuwarden, den XVIII Julij 1633.

Voor Oostergoe
P.Eissingha
S.Riemersma

Voor Westergoe
J.van Heerma
Fonger Laquart

Voor de Sevenwolden
Syds van Osinga
Hessel van Sminia

Voor de Steden
Johan van Beijma
C.v.Heermans

Bijlage II. 13 april 1702. Resolutie van de Staten van Friesland, waarbij bepaald wordt dat onderzocht zal worden met welke meerderheid besluiten om landen in polders te leggen, genomen zullen moeten worden om voor alle betrokkenen verbindend te zijn, en welke regelingen in dit verband verder getroffen moeten worden.

Origineel: Tresoar, Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580 - 1795, inv. nr. 109 (resoluties van de Staten, anno 1702), folio 68 recto en verso

Op hetgene ter vergaderinge is geproponeert en voorgedragen, rakende de nootsaeklijkheit en het nutte, het welke bij experientie bevonden wordt te resideren in het leggen landen in polders, en of niet dienstich soude wesen dat tot faciliteringe van dat heilsame werck bij haer Ed[ele] Mo[genden] wierde gearresteert dat twee derde parten van de eigenaers eens sijnde om te polderen, de resterende derde part soude moeten volgen, of andersins soo veel kleinder getal als haer Ed[ele] Mo[genden] sullen oordelen te behooren, des ijder betalende pro quota van de landerijen die hij in de te makene polder heeft leggende; is nae deliberatie goedgevonden en verstaen te committeren de heeren van 't Mindergetal, om met commissarissen uit den Hove Provinciael over het voorschreven point in conferentie te treden, en specialijck met deselve te overleggen, hoe groot het getal van de eigenaers die genegen [sijn] om te polderen soude behooren te wesen om de onwillige te overstemmen, alsmede alle andere swaricheden, die in dat dienstich en hoognodich point souden kunnen resideren, uit de wech te nemen, en daer van ter vergaderinge rapport te doen, opdat hetselve gesien wesende, in de sake ten principalen gedisponeert te worden soo als haer Ed[ele] Mo[genden] tot gemeene nut en dienst van 't land en goede ingesetenen van dien, verstaen sullen te behooren.

Aldus geresolveert op 't Landschapshuijs den 13den April 1702.

Voor Oostergo,
S. Baron v. Aijlva
J.van Glinstra

Voor Westergo,
C.v. Aijlva

Voor de Zevenwolden,
B.Lycklama à Nijeholt
M. Beuckens

Voor de Steden,
T.S.Botnia

Bijlage III. 9 mei 1774. Resolutie van de Staten van Friesland, waarbij steun wordt toegezegd aan bedijking en ontginning van gronden, en waarbij wordt bepaald dat een meerderheid van twee derde der eigenaars voldoende is om een voor alle betrokkenen verbindend besluit tot bepoddering te nemen, alsmede welke regelingen in het geval van bepoddering gelden.

Uitgave: Verzameling van placaten, reglementen en andere stukken, door de Ed. Mog. Heeren Staaten van Vriesland zedert den 10 january 1772 tot de 18 augusty 1777 geëmaneed en uitgegeven, Leeuwarden (wed. Willem Coulon) s.a., Verzameling van placaten ..., deel IV, pp. 266-272, onder de titel Placaat ter aanmoediging tot bedijking en betere culture der landen

De Staaten van Vriesland allen den geenzen, die deezen zullen zien of hooren leezen: Salut;

Doen te weeten: dat wy bedagt zynde om niet alleen door de verbetering der middelen en het vaststellen van veele poincten van bezuiniging der provinciale uitgaven, maar ook door het beter gebruik maaken van de voordeelen die de binnenlandsche bodem aan de hand geeft, den bloei en welvaart des lands te bevorderen;

ook onder anderen op nieuws in overweginge hebben genomen een voorstel, in den jaare 1769 aan ons door het college der heeren Gedeputeerde Staten gedaan, en strekkende om de ingezetenen aan te moedigen tot het bedyken en bepodderen van buitendyksche of andere laage landen, en het aansteken en bebouwen van onvrugtbare heidvelden;

en na het bericht van de commissie der financiën hier over ingenomen, en gezien te hebben de hoogwyze consideratiën van Zyne doorlugtigste Hoogheid, daar toe betrekkelyk;

Zoo is 't, dat wy hebben goedgevonden en geresolveert, ter bereikinge van vorrengemelde oogmerk, de volgende publicatie en uitnodiging te doen uitgaan.

Artikel I. En in de eerste plaatze verklaren wy genegen te zyn om alle zulke vryheden en voorregten als met de publicque belangens en de billykheid eenigzints bestaanbaar zyn, te vergunnen aan die geene, die hunne moeite en vermogen zullen willen besteden aan het bedyken van landen, die aan zee voor ebbe en vloed bloot leggen, het bepolderen van binnenlandsche, in eene meerdere of mindere maate laage landen, het droogmaken van meiren en poelen, en eindelyk het bebouwen van woeste heidvelden en ondergronden der afgegravene veenen.

En kunnen de ingezetenen of vreemden, die diergelyke onderneeminge willen in het werk stellen, zig aan ons by requeste vervoegen, ten einde wy ter begunstiging van hun voornemen, na onderzoek van zaaken zodanige resolutie daar op neemen, als de omstandigheden der verzoekers, de gesteltheit der gronden, het vooruitzigt der voordeelen, of de bedenkelyke vrees voor min gunstige toevallen, zullen aanraden en vorderen.

II. En vermits de bepolderinge ligtelyk onoverkomelyke zwarigheden kunnen ontmoeten door de tegenkanting en weigering van deeze of geene, die eenige landen bezitten in het district, hetwelk men in een polder wil brengen, is boven alles nodig, dat deeze hinderpalen zoo veel mogelyk uit den weg geruimt worden.

Het is daarom dat wy, na het voorbeeld van onze voorzaten, die hier omtrent in den jaare 1633 by publicatie van den 18 July reeds eenige voorziening hebben gemaakt, by deezen goedvinden vast te stellen en te ordonneeren: dat wanneer de eygenaren van twee derde gedeeltens der landen in eene bepaalde omtrek gelegen, goedvinden dezelve in een polder te brengen, de bezitters van het overige een derde deel hunne toestemming hier toe zullen moeten geeven, en de kosten daar van meede helpen draagen, of anderzints verpligt zyn die landen aan de bepolderaren op tauxatie over te doen, die in voorschreven geval gehouden zullen zyn dezelve dus over te neemen.

III. Dat deeze tauxatie zal geschieden door twee onpartydige personen, by partyen ieder een te benoemen, met byvoeginge van een derde door deeze twee, indien zy het eens kunnen worden, en anders by lotinge uit een tweetal te kiezen; en gebeurt het dat een der partyen by de gedagte tauxatie zig agt bezwaart te zyn, zal hy binnen tien dagen van den Hove Provinciaal het doen van eene nieuwe tauxatie mogen verzoeken, die, te zynen koste zynde geschied, tot een onherroepelyk rigtsnoer in deezen zal verstrekken.

IV. Als by het doen van eene bepoldering tusschen de ondernemers dispuut ontstaat over de peil waar op het water zal worden gehouden en uitgemalen (en waar omtrent de belangens van de eygenaren van hogere en lagere

landen kunnen verschillen), gelyk mede als men het niet eens is over de vlugt der molens, het graaven der uitwateringen, en diergelyke schikkingen, zal als boven de overstemming van twee derde deelen gelden, zoo nogthans, dat de overstemde binnen een maand na dat de eygenaren of bezitters van ten minsten twee derde der landen zig over het onderwerp van geschil eenparig zullen hebben verklaart, aan het Hof Provinciaal hun beklag zullen mogen doen, het welk, na partyen schriftelyk gehoord en het bewerken van een minnelyk accoord beproeft te hebben, de plano en zonder form van proces, tusschen hun uitspraak zal uitspraak doen, welke uitspraak aan geene verdere provocatie zal zyn onderhevig.

V. En nadien het ligtelyk kan gebeuren, dat in den omtrek, die men in een polder wil brengen, landen leggen die met fideïcommis zyn bezwaart, of welker verkoping of vervreemding uit eenige andere oorzaake verboden is, of zulke waar van het vrugtgebruik en den eygendom aan verschillende personen toebehoren, iets waar door de voortgang van deeze nuttige ondernemingen moet opgehouden en belemmert worden,

zoo hebben wy goedgevonden de volgende schikkingen daar omtrent te beramen en by deezen vast te stellen:

dat het in cas voorschreven geoorlooft zal zyn de fideïcommissaire en andere goederen die niet mogen vervreemt worden, by tauxatie aan de eygenaren van de overige landen, op den voet boven vermeldt, over te doen, des dat de aanhandelaars den prys die voor deeze goederen zullen moeten betalen, aan het Comptoir van de losse renthen brengen, en zorg draagen dat daar voor obligatiën tegens drie pro cento werden uitgegeven, die in de plaatze van de verkogte goederen zullen koomen, en op welke zal worden aangetekent door den ontvanger-generaal der gemelde rente, dat om redenen, in de obligatie te melden, niet mogen worden vervreemt.

Dog wat aanbelangt de landen met vrugtgebruik belast, zal men daar mede op de volgende wyze handelen: indien de eygenaar ongenegen is om in de bepoldering deel te neemen, dog de vruchtgebruiker daar tegens wel zoude wenschen dat dezelve mede te zynen koste geschiede, zal de eerste aan de laatste (zulks begerende) die landen op tauxatie als vooren moeten overdoen, des dat deeze dan ook in de daad zyn aandeel ter voortzettinge der bepoldering toe brenge; zoo nog de eygenaar, nog de vrugtgebruiker hier toe gewillig zyn, zullen die landen overgedragen worden aan de eygenaren der overige, op de voorwaarden boven reeds ter nedergestelt, en zal dan de eerste eygenaar, aan wien de prys of waarde derzelve door de aanhandelaren wordt voldaan, kunnen volstaan met aan den vrugtgebruiker jaarlyks te betalen het beloop der zuivere vrugten, gerekent over de laatste tien jaaren door elkanderen, zoo lang het vrugtgebruik duurt, en daar voor moeten stellen behoorlyke cautie; en zal dit

laatste ook plaats hebben indien niet de vrugtgebruiker, maar wel de eygenaar tot het aanleggen van een polder zyne toestemming wil geeven, in welk geval hy, onder uitkering zo even genoemd, in het volkomene bezit dier landen zal mogen treden.

Dog gebeurt het dat de eygenaar en die geene die het vrugtgebruik heeft beide zig volvaardig toonen om zulk eene onderneming te helpen bevorderen, zal de laatste de onkosten moeten verschieten, die by het eindigen van het vrugtgebruik aan hem of zyne erfgenamen door den geene die dan eygenaar zyn zal, renteloos zullen worden terug gegeven; en zal een bezitter van fideïcommissaire goederen, die goedgevonden heeft dit verschot in het voorschreven geval te doen, of zyne erfgenamen by de overgang van het fideïcommis, van den opvolger in het zelve insgelyks mogen vorderen, dat die penningen aan hem (dog zonder interessen) werden goed gedaan, en zal by eene tweede devolutie van dat goed de helft van die gelden kunnen wederom geëischt worden.

VI. En vermits zomtyds een of meerdere personen zulk een belang zouden kunnen hebben in de verkopinge of overdragt van alle de goederen, in het vorige artikel vermeldt, dat alleen ter bereikinge van dat oogmerk eene bepoldering wierde ondernomen, en het tegens onze welmening zeer zoude stryden, dat onder dit voorwendzel, en ter bevorderinge van heimelyke inzigten de eygdommen der vaste goederen wierden verwisselt, vinden wy goed, om zulks zoo veel mogelyk voor te koomen, by deezen te ordonneeren dat, wanneer men fideïcommissaire met vrugtgebruik bezwaarde, en andere goederen die niet veraliëneert mogen worden, in een polder wil brengen, de nuttigheid van dien aan onzen Hove Provinciaal zal moeten aangetoont, en die onderneming door het zelve goedgekeurt worden voor en al eer dit werk ter uitvoert word gebragt.

En zal deeze, op dat aan een ieder bekend worde, alomme worden gepubliceert en geaffigeert, daar men gewoon is publicatie en affixie te doen.

Aldus geresolveert ende gearresteert op 't Landschapshuis binnen Leeuwarden den 9 may 1774.

I.J. de Schepper, vt.

Ter ordonnantie van Hun Edele Mogenden,

H.W.van Plettenberg

Bijlage IV. 18 april 1867

Provinciaal Blad 1867, nr. 162

De STATEN van *Friesland*,

In aanmerking nemende, dat het algemeen en bijzonder waterstaatsbelang, gelegen in de bevordering van bepodderingen, de vaststelling vordert van enkele regelen voor de oprigting van daartoe strekkende waterschappen;

Gezien artt. 131 en 192 der Grondwet en artt. 137 en 138 der Provinciale wet;

Hebben besloten en besluiten vast te stellen navolgende:

VERORDENING betreffende de oprigting van waterschappen ter bevordering van bepodderingen in de provincie Friesland.

Art. 1.

Wanneer landeigenaren voor het inpolderen hunner landen het wenschelijk achten, dat een waterschap worde opgerigt, kunnen zij hunne wenschen aan Gedeputeerde Staten mededeelen.

Gedeputeerde Staten onderzoeken de zaak en doen daaromtrent zoodanige mededeelingen of voorstellen aan de Staten, als zij zullen vermeenen te behooren.

Art. 2.

Wanneer de eigenaren van twee derde gedeelten der landen, in eenen bepaalden omtrek gelegen, zich ter bevordering eener inpoldering hunner landen tot een waterschap wenschen te vereenigen en dit aan Gedeputeerde Staten mededeelen, onder overlegging van plannen van inrigting, worden deze door Gedeputeerde Staten onderzocht en met hunne consideratiën en advies bij de Staten overgebracht, onder aanbieding van zoodanige voorstellen als zij dienstig achten.

Art. 3.

Gedeputeerde Staten bevorderen, voor zoo veel van hen afhangt, dat in de plannen van inrigting regelen worden gesteld voor een goed bestuur en beheer, zoomede dat het aandeel der ingepolderde gronden in de kosten van oprigting en onderhouding van het waterschap worde gebragt in verhouding van het belang dat deze gronden geacht mogen worden daarbij te hebben.

Aldus vastgesteld door de Staten van Friesland.

Leeuwarden, den 18 Julij 1867.

S.van Welderen Rengers, Loco-Voorzitter

A.van der Laan, Griffier

Goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van den 31 Augustus 1867, no. 63.

Bijlage V. 9 april 1874

Provinciaal Blad 1874, no. 78

De Staten der provincie Friesland,

Overwegende, dat het algemeen en bijzonder waterstaatsbelang in dit gewest de vaststelling vordert van een reglement voor de oprigting van waterschappen;
Gelet op der artt. 131 en 192 der grondwet en op de artt. 137 en 138 der provinciale wet;

Besluiten:

Vast te stellen volgend

REGLEMENT nopens de oprigting van waterschappen in Friesland

Art. 1 Onder den naam van waterschap, in dit reglement voorkomende, wordt verstaan elke vereeniging van gronden, welke *of* eene gemeenschappelijke bescherming tegen het boezemwater, *of* de bevordering van gemeenschappelijke waterlossing of waterleiding, *of* de regeling van den loop en van den stand van het water, binnen aan te wijzen grenzen ten grondslag heeft.

Dit reglement beheerscht niet de zeewaterwerende waterschappen en veenpolders, noch de bereids gereguleerde waterschappen.

Art. 2 De tot het waterschap behoorende perceelen dragen in de algemeene kosten bij in verhouding tot het belang, hetwelk zij gerekend worden bij het waterschap te hebben.

Art. 3 Waterschappen kunnen worden opgericht, hetzij op verzoek van belanghebbenden, hetzij op voorstel van Gedeputeerde Staten.

Het door belanghebbenden aan de Provinciale Staten in te dienen verzoek wordt aan Gedeputeerde Staten ingezonden.

Indien de gemeentebesturen de oprigting van een waterschap wenschelijk rekenen, geven zij hiervan, onder opgaaf van redenen, aan Gedeputeerde Staten kennis.

Bij het verzoek van belanghebbenden worden door hen overlegd een plan en eene schetsteekening van het op te rigten waterschap, zoomede een aanbeveling van minstens drie personen voor een voorloopig bestuur.

Indien het voorstel tot oprigting door Gedeputeerde Staten is gedaan, geschiedt die aanbeveling door het bestuur der gemeente, waarin het op te rigten waterschap of het grootste gedeelte er van is gelegen.

Art. 4 Zoowel het verzoek van belanghebbenden, als het voorstel van Gedeputeerde Staten wordt met een plan en schetsteekening van het op te rigten

waterschap, op eene door laatstgemelden aan te wijzen plaats, gedurende zes weken ter inzage van een ieder nedergelegd.

Voor de ter nederlegging geschiedt hiervan door Gedeputeerde Staten kennisgeving in één of meer nieuwsbladen.

Zij die geacht kunnen worden belang te hebben bij het op te rigten waterschap kunnen, binnen den in het 1e lid van dit artikel gestelden termijn, hunne bezwaren bij Gedeputeerde Staten indienen.

Art. 5 Na afloop van den gestelden termijn wordt een voorloopig bestuur door Gedeputeerde Staten, ten getale als zij dienstig oordelen en bij voorkeur uit de belanghebbenden, benoemd, aan welk bestuur de stukken en bezwaren in art. 4 bedoeld worden toegezonden.

Bij weigering van belanghebbenden worden andere personen door Gedeputeerde Staten gekozen.

De leden van dit bestuur blijven hunne betrekking bekleeden tot dat zij, ingevolge het bij art. 7 vast te stellen reglement, zullen zijn vervangen.

In de opgevallen plaatsen van dat bestuur wordt door Gedeputeerde Staten voorzien.

De schadeloosstelling aan dit bestuur te verleenen wordt door Gedeputeerde Staten geregeld.

Zij wordt, bijaldien het waterschap wordt opgericht, uit zijne kas voldaan; bij niet tot standkoming van het waterschap wordt zij door de provincie geleden.

Art. 6 Binnen zes maanden na zijne benoeming ontwerpt het voorloopig bestuur een reglement op het waterschap en legt het met eene memorie van toelichting en schetsteekening, na voorafgaande bekendmaking in één of meer nieuwsbladen, binnen of in de nabijheid van het op te rigten waterschap gedurende eene maand voor ieder ter inzage.

Bezwaren daartegen kunnen binnen dien termijn schriftelijk bij het voorloopig bestuur worden ingediend.

Art. 7 In dit reglement worden bepalingen opgenomen nopens de grenzen van het waterschap, zijne werken en onderhoudpligtigheid, de zamenstelling, inrigting en regeling van het bestuur, den legger, het stemregt en de bevoegdheid van ingelanden, de begrooting, de rekening en den omslag.

Art. 8 Binnen drie maanden, nadat het ontwerp-reglement ter inzage heeft gelegen, wordt het in eene door den voorzitter van het voorloopig bestuur belegde vergadering van belanghebbenden, daartoe in één of meer nieuwsbladen opgeroepen, voorloopig vastgesteld.

Die vaststelling wordt gerekend te zijn geschied, wanneer de eigenaren van twee derde gedeelten der tot het waterschap te brengen hectaren zich vóór de voorloopige vaststelling verklaren.

Belanghebbenden, die niet zijn opgekomen of die zich niet hebben doen vertegenwoordigen, worden geacht tegen die vaststelling geene bezwaren te hebben.

Art. 9 Het voorloopig bestuur zendt het vastgestelde reglement, of, indien dit door belanghebbenden niet is vastgesteld, het door hem aangeboden ontwerp-reglement met memorie van toelichting en de daartegen ingekomen bezwaren, vergezeld van zijn advies, aan Gedeputeerde Staten in.

Gedeputeerde Staten brengen deze stukken, zoo mogelijk, in de eerstvolgende vergadering van de Provinciale Staten ter tafel, onder bijvoeging van hunne beschouwingen en voorstel.

Art. 10 De verordening betreffende de oprigting van waterschappen, goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 31 Augustus 1867, no. 63 (provinciaal blad no. 162 van 1867) wordt ingetrokken.

Aldus besloten door de Staten van Friesland.

Leeuwarden, den 9en April 1874
Van Panhuys, Voorzitter
A. van der Laan, Griffier

Goedgekeurd bij Koninklijk besluit van den 14en Julij 1874, no. 14

Bijlage VI a

Alfabetische lijst van de (boezem)waterschappen en veenpolders in Friesland
De namen van de veenpolders zijn gemarkeerd met een asterisk*.

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1834, 11 december, KB 98	1873 begin	1873, 9	*Groote Noordwolder Veenpolder, De -	Groote Noordwolderpolder, De -
1854, 20 juli; PS nr3; PB 1854,121&122	1971 1 juni	1971, 17	*Groote Sint Johannesgaster Veenpolder, De -	Boarnferd
1868, 15 juli; PS nr 27; PB 1868,113&114	1970 1 januari	1969, 112	*Groote Veenpolder in Opsterland en Smallerland, De -	Koningsdiep, Het - [2]
1847, 25 juni, KB 78	1970 1 januari	1969, 85	*Groote Veenpolder in Weststellingwerf, De -	Stellingwerven, De -
1854, 14 dec; PS nr2; PB 1855,26&27	1970 1 augustus	1970, 37	*Haskerveenpolder, De -	Boarnferd
1855, 28 nov; PS nr 6; PB 1856,109&110	1948 1 januari	1947, 50	*Heidschapster Veenpolder, De -	Heidschapsterpolder, De -
1833, 10 april, KB 59	1970 1 augustus	1970, 37	*Polder van het Vierde en Vijfde Veendistrict, De -	Boarnferd
1882, 20 juli; PS nr 4; PB 1883, 25	1969 1 april	1969, 26	*Trijegaster Veenpolder, De -	Boarnferd
1919, 28 jan; PS nr 4; PB 1919, 132	1983 1 maart	1983, 11	*Veenpolder De Deelen	Boarnferd
1919, 22 jan; PS nr 10; PB 1919, 133	1974 1 maart	1974, 5	*Veenpolder Delfstrahuizen, De -	Boarnferd
1855, 24 juli; PS nr11; PB 1855,166&167	1966 1 juli	1966, 40	*Veenpolder onder Ter Idzart en Oldeholtwolde, De -	Stellingwerven, De -
1854, 13 dec; PS nr7; PB 1855,23&24	1970 1 januari	1969, 85	*Veenpolder van Echten, De -	Stellingwerven, De -
1839, 20 maart, KB 102	1970 1 augustus	1970, 37	*Veenpolder van het Zesde en Zevende Veendistrict, De -	Boarnferd

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1925, 90	1981 1 januari	1980, 58	Abbega	Middelsékrite, De -
1905, 74	1977 1 januari	1976, 73	Achlumer Noorder- polder, De -	Marnelan, It -
1961, 51			Achtkarspelen-Zuid	
1912, 104	1968 1 december	1968, 60	Akmarijppsterpolder	Boarnferd
1916, 43	1982 1 januari	1981, 70	Ald Skroet, It -	Middelsékrite, De -
1879	1972 1 januari	1971, 77	Altoena	Noardlik Westergoa
1921, 25	1969 1 mei	1969, 36	Anjen, De -	Walden, De -
1929, 133	1976 1 maart	1975, 69	Arkum	Marnelan, It -
1893, 11	1977 1 januari	1976, 73	Arumer, Achlumer en Kimswerderpol- ders, De -	Marnelan, It -
1894, 20		1959, 64	Arumermiedpolder, De -	Arumerpolders, De -
1892, 30		1959, 64	Arumerpolder, De -	Arumerpolders, De -
1959, 64	1976 1 maart	1975, 69	Arumerpolders, De -	Marnelan, It -
1941, 40	1965 1 augustus	1965, 41	Augustinusga	Lits en Lauwers [1]
1961, 26	1982 1 januari	1981, 70	Baard-Winsum	Middelsékrite, De -
1920, 108	1942 1 april	1941, 70	Barrahuis	
		1920, 105	Bartensweg, De -	
1924, 51	1977 1 januari	1976, 73	Bedelaarsvaart, De -	Marnelan, It -
1897, 11	1972 1 januari	1971, 77	Beetgumer-Enge- lumer Nieuwland, Het -	Noardlik Westergoa
1924, 50	1977 1 januari	1976, 73	Benijsten	Marnelan, It -
1917, 52	1948 23 novem- ber	1948, 79	Berghuizen	
1916, 33		1964, 30	Bergum	Bergum en omstre- ken
1961, 49		1966, 84	Bergum en omstre- ken	Walden, De -
1911, 117	1972 1 januari	1971, 77	Berlikumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1918, 73	1976 1 januari	1975, 69	Beveiliging, De -	Marnelan, It -
1916, 148		1925, 52	Bildt, Het -	
1917, 43	1968 1 januari	1967, 104	Binnemiede en Weeshuispolder	Walden, De -
1957, 34	1980 1 januari	1979, 70	Bird, De -	Middelsékrite, De -

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1918, 46	1947 19 novem- ber	1947, 61	Bisschopsreed, De -	
1920, 61			Blija Buitendijks	
1962, 58	1975 1 januari	1974, 107	Blijaerpolder, De -	Tusken Waed en le
1929, 92	1982 1 januari	1981, 70	Bloksloot, De -	Middelsékrite, De -
1994, 9nov.PS			Boarn en Klif	
1966, 74	1997 1 januari	1995, 14	Boarnferd	Boarn en Klif
1878, 32	1987 1 januari	1987, 137	Bombay	
1906, 100	1968 1 juni	1968, 19	Borken, De -	Walden, De -
1931, 38	1949 17 mei	1949, 67	Boschberg, De -	
1915, 40	1972 1 januari	1971, 77	Boschbrug, De -	Noardlik Westergoa
1917, 63	1972 1 januari	1971, 95	Boven Tjonger- Grootdiep	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1895, 93	1971 1 juli	1971, 32	Bovenveld, Het -	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1917, 44	1982 1 januari	1981, 70	Boxum	Middelsékrite, De -
1941, 9	1969 1 mei	1969, 11	Brandemeer	
1878, 10	1970 1 januari	1969, 97	Broek, De -	Walden, De -
1918, 128	1970 1 januari	1969, 97	Broeklaan, De -	Walden, De -
1912, 43	1970 1 januari	1969, 97	Broekpolder, De -	Walden, De -
1915, 41	1970 1 januari	1969, 97	Buitenmurk	Walden, De -
1878, 40	1971 1 januari	1970, 97	Buitenpost (Oost- einde)	Lits en Lauwers [2]
1925, 45	1967 1 januari	1966, 84	Buitenveld, Het -	Walden, De -
1915, 79	1947 19 novem- ber	1947, 60	Buitenweg, De -	
1907, 34	1976 1 januari	1975, 69	Cornwerd	Marnelan, It -
1913, 112	1968 1 juni	1968, 19	Dammelaan, De -	Walden, De -
1916, 34	1947 4 juli	1947, 21	Damwedze, De -	
1921, 84	1968 1 juni	1968, 19	Damwoudstertrek- weg, De -	Walden, De -
1899, 76	inwerkingtreding opvolger	1919, 32b	Deelen, De -	Veenpolder De Deelen
1918, 49	1980 1 januari	1979, 64	Deinum	Middelsékrite, De -
1916, 74	1949 7november	1949, 111	Dokkumer Trekweg, De -	

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1883, 77	1972 1 januari	1971, 77	Dongjumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1916, 124	1937 14 mei	1937, 35	Drachten c.a.	
1924, 70	1966 1 septem- ber	1966, 59	Drait, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1910, 88	1972 1 januari	1971, 77	Drie Dorpen, De -	Noardlik Westergoa
1916, 58	1920 25 septem- ber	1920, 114	Drie Gemeenten, De -	
1916, 44	1967 15 augustus	1967, 48	Driegreppel, De -	Boarnferd
1926, 44	1960 11 april	1960, 25	Driehuistervaart, De -	Bird, De -
1921, 85	1969 1 mei	1969, 36	Driesumer Meer, De -	Walden, De -
1917, 57	1965 1 augustus	1965, 41	Drogeham	Lits en Lauwers [1]
1927, 265	1970 1 januari	1969, 112	Dulf, De -	Koningsdiep, Het - [2]
1926, 47	1976 1 januari	1975, 69	Eemswoude	Marnelan, It -
1888, 74	1975 1 mei	1975, 22	Eendracht, De -	Marnelan, It -
1916, 126	1970 1 januari	1969, 111	Eernewoude c.a.	Sud-Winninghe
1892, 13	inwerkingtrekking opvolger	1916, 126	Eernewoudsterwar- ren, De -	Eernewoude c.a.
1916, 35	1960 10 oktober	1960, 59	Eersteling, De -	Linde, De -
1944, 5 en 1949, 60	1977 1 januari	1976, 73	Eeskerd	Marnelan, It -
1915, 42	1971 1 januari	1970, 97	Eestrum	Lits en Lauwers [2]
1916, 125	1968 1 juni	1968, 19	Eewal, De -	Walden, De -
1900, 85	1972 1 januari	1971, 77	Engelumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1881, 50	1976 1 maart	1975, 69	Exmorra c.a.	Marnelan, It -
1917, 62	1976 1 maart	1975, 69	Fallingabuurst- en Aaltjemeerpolder	Marnelan, It -
1877, 122,125,126	1968 1 juni	1968, 19	Fennen, De - en de Hoogfenne	Walden, De -
1914, 101	1975 1 januari	1974, 107	Ferwerd	Tusken Waed en Ie
1947, 9	1955 20 juni	1955, 39	Foudgumer Kolken, De -	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1929, 93	1980 1 maart	1980, 10	Friens	Middelsékrite, De -

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1927, 216	1982 1 januari	1981, 70	Friesma	Middelsékrite, De -
1911, 137	1976 1 maart	1975, 69	Gaast-Ferwoude	Marnelan, It -
1919, 44	1968 1 januari	1967, 93	Gealanden, De -	Sud-Winninghe
1893, 96	1968 1 juni	1968, 19	Geestmer Noorder- en Zuiderveld, Het -	Walden, De -
1903, 7	inwerkingtreding opvolger	1916, 124,2b	Geeuw, De -	Drachten c.a.
1921, 24	1970 1 januari	1969, 97	Giekerker- Oenker- kerpolder	Walden, De -
1917, 45	1969 1 mei	1969, 36	Goddeloze Brug, De -	Walden, De -
1889, 26	1930 15 juli	1930, 75	Goesekoesterhem, De -	
1925, 71	1952 14 januari	1952, 10	Goingahuizen	Zwettegebied, Het -
1915, 43	1925 30 mei	1925, 45	Goudberg, De -	Buitenveld, Het -
1919, 45	1964 1 januari	1963, 60	Gouden Bodem, De -	Wollegaast
1917, 111	1979 1 januari	1978, 60	Goutumer Oud- landsweg, De -	Middelsékrite, De -
1929, 132	1969 1 mei	1969, 11	Grens, De -	Tusken Mar en Klif
1878, 32-34	1976 1 januari	1975, 69	Greonterp	Marnelan, It -
1896, 97	[1929-1930]	1917, 108	Grienen op Ameland, De -	
1926, 37	1988 1 maart	1987, 140	Groene- en Moskou- dijk, De -	Middelsékrite, De -
1883, 30	inwerkingtreding opvolger	1916, 127	Groenedijk c.a., De -	Sneeker Oudvaart, De -
1897, 14	inwerkingtreding opvolger	1917, 112	Groote Kryte, De - [I]	Groote Kryte, De - [II]
1917, 112	1956 21 januari	1956, 2	Groote Kryte, De - [II]	Leechlanswei
1919, 46	1970 1 januari	1969, 97	Groote Miedumer- polder, De -	Walden, De -
1882, 24-26	1972 1 januari	1971, 77	Groote Noorderpol- der, De -	Noardlik Westergoa
1873, opv v nr 1814	1969 1 mei	1969, 11	Groote Noordwol- derpolder, De -	Tusken Mar en Klif
1883, 34	1982 1 januari	1981, 70	Groote Wargaster meer, De -	Middelsékrite, De -

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1920, 16	1928 1 januari	1928, 29	Groote Wijk, De -	
1928, 136	1956 21 januari	1956, 2	Grouwster Laag- land, Het -	Leechlanswei
1906, 106	1971 1 januari	1970, 97	Hammen, De - (in Kollumerland en Nieuwkruisland)	Lits en Lauwers [2]
1928, 115	1966 1 januari	1965, 66	Hammen, De - (in Tietjerksteradeel)	Bergum en omstre- ken
1922, 71	1961 20 maart	1961, 14	Hanswetering, De-	Luchtenrek
1880, 112-114	1956 8 november	1956, 47	Hantumerleeg, Het -	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1931, 113	1969 1 mei	1969, 36	Hardegarijpster Hoek, De-	Walden, De -
1922, 72	1966 1 januari	1965, 66	Hardegarijpster Warren, De -	Bergum en omstre- ken
1926, 51	1962 10 mei	1962, 23	Haskerdijken	Polder van het Vierde en Vijfde Veendistrict, De -
1923, 73	1981 1 januari	1980, 79	Hatzum	Middelsékrite, De -
1918, 134	1982 1 januari	1981, 70	Heeg	Middelsékrite, De -
1931, 41	1967 1 juni	1967, 26	Heeremasloot	Boarnferd
1883, 29	inwerkingtreding opvolger	1916, 127	Heerenborg, De -	Sneeker Oudvaart, De -
1947, 50	1972 1 februari	1971, 84	Heidenschapster- polder, De -	
1910, 32	1966 1 januari	1965, 66	Heidloane, De-	Bergum en omstre- ken
1944, 6	1972 1 januari	1971, 77	Hemmema	Noardlik Westergoa
1890, 8	1981 1 januari	1980, 58	Hempensermeer- polder, De -	Middelsékrite, De -
1918, 129	1969 1 oktober	1969, 82	Henshuizen	Boarnferd
1926, 50	1952 14 januari	1952, 10	Henswoude	Zwettegebied, Het -
1931, 114	1976 1 maart	1975, 69	Hieslum c.a.	Marnelan, It -
1920, 18	1935 4 april	1935, 45	Hijlaard	
1919, 47	1977 1 januari	1976, 73	Hitzum	Marnelan, It -
1919, 120	1942 1 januari	1942, 2	Hochtsweg, De -	
1911, 120	1958 1 januari	1958, 5	Hoeksterpolder, De -	
1927, 213	1980 1 januari	1979, 26	Hofland, Het -	Middelsékrite, De -

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1927, 214	1982 1 januari	1981, 70	Hoflandstra	Middelsékrite, De -
1955, 41	1972 1 januari	1971, 77	Hogedijksterpolder, De -	Noardlik Westergoa
1916, 36	1975 1 januari	1974, 107	Holwerder- en Blijaerpolder	Tusken Waed en le
1913, 97	1980 1 januari	1979, 70	Hommerts-Sneek	Middelsékrite, De -
1905, 122	1973 1 septem- ber	1973, 59	Hond, De -	
1905, 6	1967 1 oktober	1967, 66	Hooge Warren, De -	Sud-Winninghe
1938, 58	1964 1 januari	1963, 55	Hooge Weg, De - (Dongeradeel)	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1923, 72	1966 5 december	1966, 71	Hooge Weg, De - (Smallingerland)	
1913, 98	1975 1 januari	1974, 107	Hoogebeintumer- mieden, De -	Tusken Waed en le
1926, 36	1972 1 januari	1971, 77	Hoogpad, Het -	Noardlik Westergoa
1921, 86	1969 1 mei	1969, 36	Hooïdollen, De -	Walden, De -
1913, 110	1939 1 mei	1939, 24	Hornestreek, De -	
1894, 95	1982 1 januari	1981, 70	Huizumer en Gou- tumer Nieuwland, Het -	Middelsékrite, De -
1932, 240	1967 1 oktober	1967, 66	Iestpolder, De -	Sud-Winninghe
1902, 107	1968 1 juni	1968, 19	Indijk, De -	Walden, De -
1924, 52	1964 1 januari	1963, 55	Ingelandsweg, De -	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1879, 36-38	inwerkingtreeding opvolger	1916, 127	Irnsuerveld, Het -	Sneeker Oudvaart, De -
1929, 94	1968 1 juni	1968, 19	Jantje Zeepolder, De -	Walden, De -
1906, 101	1981 1 januari	1980, 58	Jellumer- en Beer- sterpolder, De -	Middelsékrite, De -
1922, 73	1975 1 januari	1974, 107	Jelsum	
1894, 93	1975 1 januari	1974, 107	Jelsumer Oudland, Het -	
1926, 49	1979 1 mei	1979, 15	Jokse, De -	Middelsékrite, De -
1927, 217	1975 1 januari	1974, 107	Joussenspolder, De -	

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1910, 29	1964 1 januari	1963, 55	Jouswier	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1931, 37	1954 6 april	1954, 23	Kampen, De -	Veenpolder van Echten, De -
1914, 47	1969 1 mei	1969, 11	Kei, De -	
1914, 36	1971 10 decem- ber	1971, 51	Kiesterzijl	
1913, 43	1977 1 januari	1976, 73	Kimswerd	Marnelan, It -
1917, 53	1975 1 januari	1974, 107	Kleffens	
1880, 137-139	inwerkingtreding opvolger	1918, 110	Klein Stroobos	Twee Provinciën, De -
1953, 27	1961 20 maart	1961, 14	Kleindiep	Luchtenrek
1926, 54	1978 1 maart	1978, 12	Kleine Brekken, De -	Tusken Mar en Klif
1956, 22	1967 1 januari	1966, 84	Kleine Geest	Walden, De -
1928, 137	1962 28 novem- ber	1962, 54	Kleine Geestmer Landweg, De -	Kleine Geest
1896, 73	1962 28 novem- ber	1962, 54	Kleine Geestmer- vaart, De -	Kleine Geest
1921, 23	1926 1 juni	1926, 41	Kleine Noorderpol- der, De -	Groote Noorderpol- der, De -
1932, 241	1973 1 januari	1972, 95	Kleine Wiskepolder, De -	Tusken Mar en Klif
1925, 70	1957 16 decem- ber	1957, 47	Kloosterlaan, De -	
1911, 122	1972 1 januari	1971, 77	Kloosterpolder, De -	Noardlik Westergoa
1931, 60	1955 1 oktober	1955, 49	Kolken, De-	
1947, 29	1968 1 juni	1968, 19	Kolkhuizen	Walden, De -
1915, 80	1964 1 januari	1963, 55	Kolkreed, De -	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1916, 45	1971 1 januari	1970, 97	Kollumer Oudzijl	Lits en Lauwers [2]
1880, 124-126	1971 1 januari	1970, 97	Kollumerland-Oost- deel	Lits en Lauwers [2]
1953, 26	1972 1 januari	1971, 77	Kolthofpolder, De -	Noardlik Westergoa
1930, 38	1972 1 januari	1971, 77	Koning, De -	Noardlik Westergoa
1963, 35	1970 1 januari	1969, 112	Koningsdiep, Het - [1]	Koningsdiep, Het - [2]

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1968, 48	1997 1 januari	1995, 14	Koningsdiep, Het - [2]	Sevenwolden
1917, 62	1976 1 maart	1975, 69	Kooihuizen	Marnelan, It -
1945, 12	1988 1 januari	1988, 22	Kooiplaatsreed, De -	
1941, 31	1977 1 januari	1976, 73	Koum	Marnelan, It -
1941, 67	1964 1 januari	1963, 55	Kouweweg- Miedweg-Dwars- weg	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1912, 102	1955 4 juli	1955, 35	Kriensen, De -	
1928, 135	1966 1 januari	1965, 66	Kuikhornsterpolder, De -	Bergum en omstre- ken
1948, 15	1966 1 juli	1966, 40	Kuinder, De -	Stellingwerven, De -
1920, 111	1981 1 januari	1980, 58	Lang Deel, Het -	Middelsékrite, De -
1910, 87	1969 1 mei	1969, 11	Langesloot, De -	
1919, 52	1948 8 mei	1948, 50	Langpad, Het -	
1915, 81	1972 1 januari	1971, 77	Lauta	Noardlik Westergoa
1994, 9nov.PS			Lauwerswalden	
1951, 9	1982 1 januari	1981, 70	Leechlanswei	Middelsékrite, De -
1898, 68	1975 1 januari	1974, 107	Leeuwarder Oud- en Nieuwland, Het -	
1914, 104	1970 1 januari	1969, 97	Lege Miede, De -	Walden, De -
1914, 103	1948 8 mei	1948, 49	Leijen, De -	
1882, 44-46	1973 1 januari	1973, 3	Leitspolder, De -	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1877, 113-115	1979 1 januari	1978, 61	Lemsterpolders, De -	
1913, 117	1980 1 januari	1979, 64	Leppedijk, De -	Middelsékrite, De -
1918, 136	1970 1 januari	1969, 83	Linde, De -	Stellingwerven, De -
1961, 51	1971 1 januari	1970, 97	Lits en Lauwers [1]	Lits en Lauwers [2]
1969, 41	1997 1 januari	1995, 14	Lits en Lauwers [2]	Lauwerswalden
1919, 121	1954 1 augustus	1954, 44	Loop, De -	Marnelan, It -
1960, 44	1973 1 januari	1973, 3	Luchtenrek	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1913, 116	1977 1 januari	1976, 73	Ludinga	Marnelan, It -
1879, 111-113	1971 1 januari	1970, 97	Lutjewoude	Lits en Lauwers [2]
1914, 107	1969 1 mei	1969, 11	Luts, De -	Tusken Mar en Klif

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1885, 27	1982 1 januari	1981, 70	Lyonserpolder, De - I en II	Middelsékrite, De -
1943, 24 en 1949, 49	1973 1 januari	1972, 95	Madenlaan, De -	Tusken Mar en Klif
1883, 88	1976 1 maart	1975, 69	Makkumer en Parre- gastermeerpolders, De -	Marnelan, It -
1911, 52	1919 6 maart	1917, 63	Mardijk, De -	Boven Tjonger- Grootdiep
1926, 48	1981 1 januari	1980, 58	Marlan, 't -	Middelsékrite, De -
1994, 9 nov. PS			Marne-Middelse	
1971, 89	1997 1 januari	1995, 14	Marnelan, It -	Marne-Middelse
1914, 37	1975 1 januari	1974, 107	Marrum Wester- Nijkerk	Tusken Waed en Ie
1900, 86	1972 1 januari	1971, 77	Marssumpolder, De -	Noardlik Westergoa
1908, 22	1966 1 septem- ber	1966, 58	Meenthe, De -	Stellingwerven, De -
1920, 17	1967 1 mei	1966, 59	Meeuwmeer, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1930, 4	1969 1 juni	1968, 60	Meinesloot-Akkru- merrak	Boarnferd
1931, 40	1966 1 septem- ber	1966, 58	Merriemaden	Stellingwerven, De -
1977, 37	1997 1 januari	1995, 14	Middelsékrite, De -	Marne-Middelse
1913, 118	1961 2 oktober	1961, 46	Midlum	Ludinga
1918, 48	1971 1 januari	1970, 84	Mieden, De -	Lits en Lauwers [1]
1915, 82	1972 1 januari	1971, 77	Miedtille, De -	Noardlik Westergoa
1919, 122	1964 1 januari	1963, 55	Miedweg, De - (in Dongeradeel)	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1913, 96	1970 1 januari	1969, 97	Miedweg, De - (in Leeuwarderadeel)	Walden, De -
1919, 123	1972 1 januari	1971, 95	Mildam-Oost	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1916, 76	1966 1 septem- ber	1966, 58	Mildam-Oude- schoot	Stellingwerven, De -
1916, 37	1972 1 januari	1971, 77	Minnertsga'ster Zuidermiedpolder, De -	Noardlik Westergoa

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1941, 68	1952 14 januari	1952, 10	Modder, De -	Zwettegebied, Het -
1925, 69	1943 2 juni, en 1949 13 mei	1943, 19 en 1949, 47	Molendijk, De -	Bergum
1914, 105	1942 1 mei, en 1949 12 mei	1942, 20 en 1949, 34	Molenlaan, De -	Bergum
1917, 58	1946 29 januari	1946, 2	Mouweweg, De -	
1966, 8	1967 1 juni	1967, 26	Nannewiid	Boarnferd
1895, 54	1930 1 januari	?	Nes op Ameland	
1897, 93	1972 1 januari	1971, 95	Nieuwe Vaart, De -	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1921, 21		1958, 20	Nieuwe Wijkje - Loodegracht	
1911, 134	1970 1 januari	1969, 97	Nieuwland, Het-	Walden, De -
1911, 136	1981 1 januari	1980, 58	Nieuwlandsweg, De -	Middelsékrite, De -
1896, 65	1960 11 april	1960, 25	Nije Borgkrite, De -	Bird, De -
1913, 41	1968 1 januari	1967, 93	Nijegasterfennen, De -	Sud-Winninghe
1930, 50	1972 1 januari	1971, 95	Nijehorne	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1907, 89	1980 1 januari	1979, 70	Nijland c.a.	Middelsékrite, De -
1966, 56	1997 1 januari	1995, 14	Noardlik Westergoa	Waadkant, De -
1929, 131	1978 1 maart	1978, 12	Noedweg, De -	Tusken Mar en Klif
1939, 52	1972 1 januari	1971, 77	Noorden, Het - (in de gemeente 't Bildt)	Noardlik Westergoa
1915, 83	1964 1 januari	1963, 55	Noorden, Het - (in Dongeradeel)	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1877, 122-124	1968 1 juni	1968, 19	Noorder Rietveld, Het -	Walden, De -
1906, 98	1929 10 juli	1929, 69	Noorder Ruigland, Het -	Tietjerk
1937, 35	1979 1 mei	1979, 11	Noorderfennen, De -	
1911, 118	1972 1 januari	1971, 77	Noorderpolder, De - (in de gemeente Menaldumadeel)	Noardlik Westergoa
1926, 78	1962 28 novem- ber	1962, 54	Noorderpolder, De - (in Tietjerksteradeel)	

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1935, 50	1972 1 januari	1971, 77	Noordster, De -	Noardlik Westergoa
1927, 27	1966 1 januari	1965, 67	Oeble-Om sloot, De -	Sud-Winninghe
1919, 48	1968 1 april	1968, 6	Oldelamer	Stellingwerven, De -
1918, 130	1968 1 juni	1968, 19	Olifant, De -	Walden, De -
1917, 59	1966 1 septem- ber	1966, 58	Ontginning, De -	Stellingwerven, De -
1859, 132 en 133	1973 1 april	1973, 16	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)	Tusken Waed en le
1919, 50	1972 1 januari	1971, 77	Oosterbierumerpol- der, De -	Noardlik Westergoa
1926, 46	1982 1 januari	1981, 70	Oosterhemmen, De -	Middelsékrite, De -
1916, 38	1965 1 augustus	1965, 41	Oostermeer	Lits en Lauwers [1]
1918, 135	1979 1 januari	1978, 67	Oosterwierumer Oudvaart, De -	Middelsékrite, De -
1905, 75	1970 1 januari	1969, 85	Oosterzee	Stellingwerven, De -
1919, 124	1923 5 oktober	1923, 82	Oosthemmerweg, De -	
1952, 32	1972 1 januari	1971, 77	Oostpolder, De - (waterschap) (gem. Het Bildt)	Noardlik Westergoa
1912, 103	1980 1 januari	1979, 64	Oppenhuizen c.a.	Middelsékrite, De -
1924, 53	1966 1 septem- ber	1966, 59	Oud Diep, Het-	Koningsdiep, Het - [1]
1928, 123	1968 15 decem- ber	1968, 60	Oude Geeuw, De -	
1915, 44	1966 1 septem- ber	1966, 59	Oude Hooi- en Buitenweg, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1910, 31	1966 1 januari	1965, 66	Oude Hooiweg, De -	Bergum en omstre- ken
1900, 84	inwerkingtreding opvolger	1911, 122	Oude Meer, De -	Kloosterpolder, De -
1929, 95	1962 28 novem- ber	1962, 54	Oude Miede	Kleine Geest
1891, 23	1970 15 septem- ber	1970, 77	Oude Ried, De-	Lits en Lauwers [2]
1892, 87	1962 28 novem- ber	1962, 54	Oude Wartenaster Trekvaart, De -	Kleine Geest

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1881, 13,16,17	1965 1 augustus	1965, 41	Oudevaart, De -	Lits en Lauwers [1]
1916, 109	1968 1 juni	1968, 132	Oudewegsterpolder, De -	Boarnferd
1919, 125	1988 1 januari	1988, 23	Oudlandsweg, De -	
1877, 8-10	1971 1 januari	1970, 97	Oudwoude-Westergeest	Lits en Lauwers [2]
1920, 109	1964 1 januari	1963, 55	Paesens	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1878, 113-115	1977 1 januari	1976, 73	Pingjum	Marnelan, It -
1917, 46	1975 1 januari	1974, 107	Poelensterpolder, De -	
1912, 45	inwerkingtreding opvolger	1918, 73	Polder, De -	Beveiliging, De -
1912, 41	1968 1 juni	1968, 32	Polslootpolder, De -	Boarnferd
1927, 22	1974 1 januari	1973, 97	Poppenhuizen	Koningsdiep, Het - [2]
1883, 80	1981 1 januari	1980, 58	Potschar, Het -	Middelsékrite, De -
1894, 96	1967 1 oktober	1967, 66	Putten, De -	Sud-Winninghe
1915, 45	1933 1 januari	1933, 48	Raskes, De -	
1911, 133	1962 28 november	1962, 54	Reitsma Fenne	Kleine Geest
1913, 114	1972 1 januari	1971, 77	Riedpolder, De -	Noardlik Westergoa
1926, 52	1970 1 januari	1969, 112	Rijpwegsend (- Geren)	Koningsdiep, Het - [2]
1917, 62	1976 1 maart	1975, ?	Ritseburen	Marnelan, It -
1878, 101-103	1971 1 januari	1970, 97	Rohel	Lits en Lauwers [2]
1915, 46	1968 1 juni	1968, 19	Roodkerkerpolder, De - en de Hondersreed	Walden, De -
1917, 113	1979 1 mei	1979, 15	Roordahuizumer Nieuwlandspolder, De -	Middelsékrite, De -
1928, 83	1980 1 februari	1980, 4	Roordapolder, De -	Middelsékrite, De -
1904, 82	1929 10 juli	1929, 69	Roozendaal	Tietjerk
1918, 131	1976 1 januari	1975, 69	Ruigelollum	Marnelan, It -
1911, 132	1928 1 juli	1928, 69	Ruigfenne, De -	
1929, 96	1962 28 november	1962, 54	Rustenburgerveld, Het -	Kleine Geest

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1940, 22	1972 1 januari	1971, 77	Saxenoord	Noardlik Westergoa
1941, 17	1972 1 januari	1971, 77	Schalsumer Polders, De -	Noardlik Westergoa
1914, 102	1980 1 januari	1979, 64	Scharnegoutum c.a.	Middelsékrite, De -
1894, 21	1970 1 september	1970, 52	Scherwolder- en Morra-Hemmen, De -	Middelsékrite, De -
1924, 71	1959 14 april	1959, 18	Schoterlandse Compagnonsvaart, De -	Schoterlandse en Opsterlandse Com- pagnonsvaarten, De -
1959, 18	1974 1 februari	1974, 6	Schoterlandse en Opsterlandse Com- pagnonsvaarten, De -	Tjonger-Compag- nonsvaarten
1883, 31 en 53	1976 1 januari	1975, 69	Sens- en Atzebuurs- termeerpolders, De -	Marnelan, It -
1994, 9nov.PS			Sevenwolden	
1929, 129	1977 1 januari	1976, 73	Sijdswerderreed, De -	Marnelan, It -
1919, 49	1964 1 januari	1963, 55	Sjoorda	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1953, 15	1977 1 januari	1976, 73	Skrok	Marnelan, It -
1919, 126	1932 15 augustus	1932, 157	Slachtedijk, De -	
1917, 115	1975 1 januari	1974, 107	Slagdijksterpolder, De -	
1916, 127	1981 1 januari	1980, 58	Sneeker Oudvaart, De -	Middelsékrite, De -
1929, 130	1968 1 oktober	1968, 60	Snikzwaagsterpol- der, De -	Boarnferd
1896, 11	1952 14 januari	1952, 10	Sorremorsterpolder, De -	Zwettegebied, Het -
1903, 4	1921 22 maart	1921, 26	Sperkhem	
1933, 69	1946 27 februari	1946, 5	Spoorbuurt	
1966, 18	1997 1 januari	1995, 14	Stellingwerven, De -	Sevenwolden
1933, 20	1975 1 januari	1974, 107	Stirtlandsmeer	
1892, 12	1966 1 mei	1966, 33	Stoekveld, Het -	Sud-Winninghe
1878, 28-30	1965 1 augustus	1965, 41	Stroobos	Lits en Lauwers [1]

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1922, 74 en 241	1966 1 juli	1966, 40	Stroomkant, De -	Stellingwerven, De -
1923, 35	1966 1 januari	1965, 66	Suawoude-Oost	Bergum en omstreken
1924, 54	1962 28 november	1962, 54	Suawoude-Zuid	Kleine Geest
1892, 88	1962 28 november	1962, 54	Suawoudsterveld, Het -	Kleine Geest
1964, 51	1972 1 maart	1972, 20	Sud-Winninghe	Walden, De -
1877, 8,11,12	1965 1 augustus	1965, 41	Surhuisterveen	Lits en Lauwers [1]
1879, 111,116,117	1965 1 augustus	1965, 41	Surhuizum	Lits en Lauwers [1]
1921, 22	1968 1 juni	1968, 21	Sybrandahuis	Walden, De -
1917, 60	1937 3 mei	1937, 24	Thialfweg, De -	
1948, 11	1975 1 mei	1975, 22	Thiem	Marnelan, It -
1925, 31	1968 1 januari	1967, 93	Tiekevaart, De -	Sud-Winninghe
1924, 24	1962 28 november	1962, 54	Tietjerk	Kleine Geest
1925, 44	1968 1 juni	1968, 19	Tjeerd Foekeslaan, De -	Walden, De -
1969, 16	1997 1 januari	1995, 14	Tjonger-Compagnonsvaarten	Sevenwolden
1893, 102	1972 1 januari	1971, 95	Tjongervallei (Noordzijde), De-	Tjonger-Compagnonsvaarten
1893, 103	1961 20 maart	1961, 14	Tjongervallei (Zuidzijde), De-	Luchtenrek
1912, 46	1972 1 januari	1971, 77	Tjummarumer Miedpolder, De -	Noardlik Westergoa
1893, 97	1971 1 januari	1970, 97	Tochmaland	Lits en Lauwers [2]
1917, 114	1970 15 september	1970, 77	Triemen, De -	Lits en Lauwers [2]
1883, 24	1968 1 december	1968, 60	Trijegaster polder, De -	Nanneviid
1900, 87	1973 1 januari	1973, 3	Trimbeetster waterlossingen, De-	Tjonger-Compagnonsvaarten
1966, 41	1997 1 januari	1995, 14	Tusken Mar en Klif	Boarn en Klif
1972, 74	1997 1 januari	1995, 14	Tusken Waed en le	Waadkant, De -
1916, 110	1968 1 juni	1968, 19	Tusschen Lanen	Walden, De -
1928, 114	1957 28 maart	1957, 11	Tusschendijken	

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1943, 1 en 1949, 42	1966 1 mei	1966, 33	Twa Polders	Sud-Winninghe
1926, 45	1978 1 maart	1978, 12	Twaalf Voeten, De -	Tusken Mar en Klif
1917, 61	1966 1 septem- ber	1966, 58	Twee Gedeelten, De -	Stellingwerven, De -
1918, 110	1970 1 november	1970, 91	Twee Provincien, De -	
1913, 113	1972 1 januari	1971, 77	Twee Wegen, De -	Noardlik Westergoa
1913, 42	1970 1 januari	1969, 97	Twisken Lytsen	Walden, De -
1926, 38	1973 1 januari	1972, 95	Uitkomst, De -	Tusken Mar en Klif
1920, 110	1959 25 juni	1959, 36	Verbindigsweg Ureterp-Drachtster- compagnie	
1929, 128	1980 1 januari	1979, 70	Verbinding, De	Middelsékrite, De -
1911, 116	1920 26 april	1920, 32	Vereeniging, De -	Kloosterpolder, De -
1886, 80	1968 1 juli	1968, 32	Vier Polders, De -	Boarnferd
1946, 18	1967 1 oktober	1967, 66	Vier Zandwegen, De -	Sud-Winninghe
1914, 106	1975 1 januari	1974, 107	Vijfhuizen	Tusken Waed en Ie
1931, 59	1952 14 januari	1952, 10	Vlierbosch, De -	Zwettegebied, Het -
1935, 92	1975 1 januari	1974, 107	Vogelzang	Tusken Waed en Ie
1926, 76	1964 1 januari	1963, 55	Voorste Groene Reed, De -	Oost- en Westdon- geradeel (Polder van -)
1927, 239	1969 1 mei	1969, 36	Vossegeaten, De -	Walden, De -
1994, 9 nov. PS			Waadkant, De -	
1917, 62	1976 1 januari	1975, 69	Waarborg, De -	Marnelan, It -
1914, 42	1977 1 januari	1976, 73	Waaxens c.a.	Marnelan, It -
1919, 127	1974 1 juli	1973, 74	Waekenser Reed	Marnelan, It -
1913, 40	1969 1 mei	1969, 11	Wainserwar	Tusken Mar en Klif
1964, 61	1997 1 januari	1995, 14	Walden, De -	Lauwerswalden
1918, 132	1982 1 januari	1981, 70	Wammerterpolder, De -	Middelsékrite, De -
1902, 24	1970 1 januari	1969, 97	Warren, De -	Walden, De -
1918, 74	1976 1 maart	1975, 69	Weeren, De - (in de gemeente Wonse- radeel)	Marnelan, It -

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1911, 135	1966 1 september	1966, 58	Weeren, De - (in Weststellingwerf)	Stellingwerfen, De -
1941, 29 juli PS-besl	1952 14 januari	1952, 10	Weg Veenhoop-Oldeboorn met zijtakken	Zwette, De -
1914, 100	1987 1 maart	1987, 24	Weiwise, De -	Middelsékrite, De -
1926, 77	1969 1 mei	1969, 36	Westereagen, De -	Walden, De -
1911, 121	1972 1 januari	1971, 77	Westerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1912, 105	inwerkingtreding opvolger	1917, 59	Westersche Polder I, De -	Ontginning, De -
1923, 36	1931 1 oktober	1931, 52	Westersche Polder II, De -	Ontginning, De -
1901, 95	1919 2 juni	1919, 68	Westersche Veld, Het -	Oldelamer
1897, 16	1967 1 oktober	1967, 66	Wieren, De -	Sud-Winninghe
1885, 10	1916 29 november	1916, 148	Wijngaardenspolder, De Van -	Bildt, Het -
1910, 30	1970 1 januari	1969, 97	Wijnserdijk	Walden, De -
1926, 53	1970 1 januari	1969, 97	Wijnzerpolder, De -	Walden, De -
1917, 42	1967 1 januari	1966, 35	Wildlanden, De -	Sud-Winninghe
1913, 115	1965 1 augustus	1965, 41	Witveen, Het -	Lits en Lauwers [1]
1916, 111	1978 1 maart	1978, 12	Wollegaast	Tusken Mar en Klif
1937, 23 en 24	1972 1 februari	1971, 84	Workumer Nieuwland, Het -	Tusken Mar en Klif
1883, 87	inwerkingtreding opvolger	1918, 73	Workumermeerpolder, De -	Beveiliging, De -
1918, 133	1969 1 maart	1969, 8	Woudfennen, De -	Boarnferd
1916, 58	1969 1 mei	1969, 11	Woudsend c.a.	Tusken Mar en Klif
1923, 74	1972 1 februari	1971, 84	Ymedam	Tusken Mar en Klif
1892, 32	1977 1 januari	1976, 73	Ympapolder, De -	Marnelan, It -
1878, 116-118	1971 1 januari	1970, 97	Yzermieden, De -	Lits en Lauwers [2]
1895, 55	1971 1 januari	1970, 97	Zandsloot, De -	Lits en Lauwers [2]
1912, 42	1970 1 januari	1969, 97	Zanjesreed, De -	Walden, De -
1924, 19	1970 1 januari	1969, 112	Zomerpolder	Koningsdiep, Het - [2]
1914, 38	1941 1 januari	1941, 29	Zomerweg, De -	
1921, 67	1969 1 januari	1968, 65	Zuidbroeksterpolder, De -	Boarnferd

Oprichting Prov. Blad nr.	Opheffing m.i.v.	Prov. Blad opheffing	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1915, 84	1975 1 mei	1975, 28	Zuiddijk Wonsera- deel	Marnelan, It -
1951, 44	1972 1 januari	1971, 77	Zuiden, Het -	Noardlik Westergoa
1886, 78	inwerkingtreding opvolger	1912, 44	Zuider Rietveld, Het -	Zuider- en Ooster Rietveld, Het -
1912, 44	1970 1 januari	1969, 97	Zuider- en Ooster Rietveld, Het -	Walden, De -
1929, 127	1966 1 septem- ber	1966, 59	Zuiderhoogeweg, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1956, 33	1975 1 januari	1974, 107	Zuidermiedreed, De -	Tusken Waed en Ie
1905, 73	1977 1 januari	1976, 73	Zuiderpolder bij Franeker, De -	Marnelan, It -
1951, 43	1972 1 januari	1971, 77	Zuidhoek St. An- naparochie	Noardlik Westergoa
1894, 94	1972 1 januari	1971, 77	Zuidoosterpolder, De - (in de gemeen- te 't Bildt)	Noardlik Westergoa
1911, 119	1972 1 januari	1971, 77	Zuidoosterpolder, De - (in de gemeen- te Menaldumadeel)	Noardlik Westergoa
1929, 97	1952 24 septem- ber	1952, 51	Zuidoosthoek, De -	
1930, 39	1972 1 januari	1971, 77	Zuidwesterpolder, De -	Noardlik Westergoa
1918, 47	1970 15 septem- ber	1970, 77	Zwaagwesteinde c.a.	Lits en Lauwers [2]
1881, 13-15	1971 1 januari	1970, 97	Zwadde, De - (Oos- telijk deel)	Lits en Lauwers [2]
1883, 26	1970 15 septem- ber	1970, 77	Zwadde, De - (Wes- telijk deel)	Lits en Lauwers [2]
1880, 73-75	1970 15 septem- ber	1970, 77	Zwagermieden en de Triemen	Lits en Lauwers [2]
1915, 47	1970 15 septem- ber	1970, 77	Zwartkruispolder, De -	Lits en Lauwers [2]
1932, 34	1965 1 augustus	1965, 41	Zwartveen, Het -	Lits en Lauwers [1]
1896, 7	1969 1 mei	1969, 36	Zwemmer, De -	Walden, De -
1882, 53-55	1963 15 augustus	1963, 31	Zwette, De -	
1951, 58	1975 1 januari	1974, 99	Zwettegebied, Het -	Koningsdiep, Het - [2]
1928, 124	1968 15 juni	1968, 32	Zwettepoel, De -	Boarnferd

Bijlage VI b

De (boezem)waterschappen, in chronologische volgorde van hun oprichting
De namen van de veenpolders zijn gemarkeerd met een asterisk*.

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
*Polder van het Vierde en Vijfde Veendistrict, De -	1833, 10 april, KB 59
*Groote Noordwolder Veenpolder, De -	1834, 11 december, KB 98
*Veenpolder van het Zesde en Zevende Veendistrict, De -	1839, 20 maart, KB 102
*Groote Veenpolder in Weststellingwerf, De -	1847, 25 juni, KB 78
*Veenpolder van Echten, De -	1854, 13 dec; PS nr7; PB 1855,23&24
*Haskerveenpolder, De -	1854, 14 dec; PS nr2; PB 1855,26&27
*Groote Sint Johannesgaster Veenpolder, De -	1854, 20 juli; PS nr3; PB 1854,121&122
*Veenpolder onder Ter Idzart en Oldeholtwolde, De -	1855, 24 juli; PS nr11; PB 1855,166&167
*Heidenschapster Veenpolder, De -	1855, 28 nov; PS nr 6; PB 1856,109&110
Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)	1859, 132 en 133
*Groote Veenpolder in Opsterland en Smallerland, De -	1868, 15 juli; PS nr 27; PB 1868,113&114
Groote Noordwolderpolder, De -	1873, opv v nr 1814
Lemsterpolders, De -	1877, 113-115
Fennen, De - en de Hoogfenne	1877, 122,125,126
Noorder Rietveld, Het -	1877, 122-124
Surhuisterveen	1877, 8,11,12
Oudwoude-Westergeest	1877, 8-10
Broek, De -	1878, 10
Rohel	1878, 101-103
Pingjum	1878, 113-115
Yermieden, De -	1878, 116-118
Stroobos	1878, 28-30
Bombay	1878, 32
Greonterp	1878, 32-34
Buitenpost (Oosteinde)	1878, 40
Altoena	1879
Surhuizum	1879, 111,116,117
Lutjewoude	1879, 111-113

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Irnsurnerveld, Het -	1879, 36-38
Hantumerleeg, Het -	1880, 112-114
Kollumerland-Oostdeel	1880, 124-126
Klein Stroobos	1880, 137-139
Zwagermieden en de Triemen	1880, 73-75
Oudevaart, De -	1881, 13,16,17
Zwadde, De - (Oostelijk deel)	1881, 13-15
Exmorra c.a.	1881, 50
*Trijegaster Veenpolder, De -	1882, 20 juli; PS nr 4; PB 1883, 25
Groote Noorderpolder, De -	1882, 24-26
Leitspolder, De -	1882, 44-46
Zwette, De -	1882, 53-55
Trijegaster polder, De -	1883, 24
Zwadde, De - (Westelijk deel)	1883, 26
Heerenborg, De -	1883, 29
Groenedijk c.a., De -	1883, 30
Sens- en Atzebuurstermeerpolders, De -	1883, 31 en 53
Groote Wargaster meer, De -	1883, 34
Dongjumerpolder, De -	1883, 77
Potschar, Het -	1883, 80
Workumermeerpolder, De -	1883, 87
Makkumer en Parregastermeerpolders, De -	1883, 88
Wijngaardenspolder, De Van -	1885, 10
Lyonserpolder, De - I en II	1885, 27
Zuider Rietveld, Het -	1886, 78
Vier Polders, De -	1886, 80
Eendracht, De -	1888, 74
Goesekoesterhem, De -	1889, 26
Hempensermeerpolder, De -	1890, 8
Oude Ried, De-	1891, 23
Stoekveld, Het -	1892, 12
Eernewoudsterwarren, De -	1892, 13
Arumerpolder, De -	1892, 30
Ympapolder, De -	1892, 32
Oude Wartenaster Trekvaart, De -	1892, 87
Suawoudsterveld, Het -	1892, 88

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Tjongervallei (Noordzijde), De-	1893, 102
Tjongervallei (Zuidzijde), De-	1893, 103
Arumer, Achlumer en Kimswerderpolders, De -	1893, 11
Geestmer Noorder- en Zuiderveld, Het -	1893, 96
Tochmaland	1893, 97
Arumermiedpolder, De -	1894, 20
Scherwolder- en Morra-Hemmen, De -	1894, 21
Jelsumer Oudland, Het -	1894, 93
Zuidoosterpolder, De - (in de gemeente 't Bildt)	1894, 94
Huizumer en Goutumer Nieuwland, Het -	1894, 95
Putten, De -	1894, 96
Nes op Ameland	1895, 54
Zandsloot, De -	1895, 55
Bovenveld, Het -	1895, 93
Sorremorsterpolder, De -	1896, 11
Nije Borgkrite, De -	1896, 65
Zwemmer, De -	1896, 7
Kleine Geestmervaart, De -	1896, 73
Grienen op Ameland, De -	1896, 97
Beetgumer-Engelumer Nieuwland, Het -	1897, 11
Groote Kryte, De - [I]	1897, 14
Wieren, De -	1897, 16
Nieuwe Vaart, De -	1897, 93
Leeuwarder Oud- en Nieuwland, Het -	1898, 68
Deelen, De -	1899, 76
Oude Meer, De -	1900, 84
Engelumerpolder, De -	1900, 85
Marssumerpolder, De -	1900, 86
Trimbeetster waterlossingen, De-	1900, 87
Westersche Veld, Het -	1901, 95
Indijk, De -	1902, 107
Warren, De -	1902, 24
Sperkhem	1903, 4
Geeuw, De -	1903, 7
Roozendaal	1904, 82
Hond, De -	1905, 122
Hooge Warren, De -	1905, 6

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Zuiderpolder bij Franeker, De -	1905, 73
Achlumer Noorderpolder, De -	1905, 74
Oosterzee	1905, 75
Borken, De -	1906, 100
Jellumer- en Beersterpolder, De -	1906, 101
Hammen, De - (in Kollumerland en Nieuwkruisland)	1906, 106
Noorder Ruigland, Het -	1906, 98
Cornwerd	1907, 34
Nijland c.a.	1907, 89
Meenthe, De -	1908, 22
Jouswier	1910, 29
Wijnserdijk	1910, 30
Oude Hooiweg, De -	1910, 31
Heidloane, De-	1910, 32
Langesloot, De -	1910, 87
Drie Dorpen, De -	1910, 88
Vereeniging, De -	1911, 116
Berlikumerpolder, De -	1911, 117
Noorderpolder, De - (in de gemeente Menaldumadeel)	1911, 118
Zuidoosterpolder, De - (in de gemeente Menaldumadeel)	1911, 119
Hoeksterpolder, De -	1911, 120
Westerpolder, De -	1911, 121
Kloosterpolder, De -	1911, 122
Ruigfenne, De -	1911, 132
Reitsma Fenne	1911, 133
Nieuwland, Het-	1911, 134
Weeren, De - (in Weststellingwerf)	1911, 135
Nieuwlandsweg, De -	1911, 136
Gaast-Ferwoude	1911, 137
Mardijk, De -	1911, 52
Kriensen, De -	1912, 102
Oppenhuizen c.a.	1912, 103
Akmarijsterpolder	1912, 104
Westersche Polder I, De -	1912, 105
Polslootpolder, De -	1912, 41
Zanjesreed, De -	1912, 42
Broekpolder, De -	1912, 43

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Zuider- en Ooster Rietveld, Het -	1912, 44
Polder, De -	1912, 45
Tjummarumer Miedpolder, De -	1912, 46
Hornestreek, De -	1913, 110
Dammelaan, De -	1913, 112
Twée Wegen, De -	1913, 113
Riedpolder, De -	1913, 114
Witveen, Het -	1913, 115
Ludinga	1913, 116
Leppedijk, De -	1913, 117
Midlum	1913, 118
Wainserwar	1913, 40
Nijegasterfennen, De -	1913, 41
Twisken Lytsen	1913, 42
Kimswerd	1913, 43
Miedweg, De - (in Leeuwarderadeel)	1913, 96
Hommerts-Sneek	1913, 97
Hoogebeintumermieden, De -	1913, 98
Weiwise, De -	1914, 100
Ferwerd	1914, 101
Scharnegoutum c.a.	1914, 102
Leijen, De -	1914, 103
Lege Miede, De -	1914, 104
Molenlaan, De -	1914, 105
Vijfhuizen	1914, 106
Luts, De -	1914, 107
Kiesterzijl	1914, 36
Marrum Wester-Nijkerk	1914, 37
Zomerweg, De -	1914, 38
Waaxens c.a.	1914, 42
Kei, De -	1914, 47
Boschbrug, De -	1915, 40
Buitenmurk	1915, 41
Eestrum	1915, 42
Goudberg, De -	1915, 43
Oude Hooi- en Buitenweg, De -	1915, 44
Raskes, De -	1915, 45

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Roodkerkerpolder, De - en de Honderdsreed	1915, 46
Zwartkruispolder, De -	1915, 47
Buitenweg, De -	1915, 79
Kolkreed, De -	1915, 80
Lauta	1915, 81
Miedtille, De -	1915, 82
Noorden, Het - (in Dongeradeel)	1915, 83
Zuiddijk Wonseradeel	1915, 84
Oudewegsterpolder, De -	1916, 109
Tusschen Lanen	1916, 110
Wollegaast	1916, 111
Drachten c.a.	1916, 124
Eewal, De -	1916, 125
Eernewoude c.a.	1916, 126
Sneeker Oudvaart, De -	1916, 127
Bildt, Het -	1916, 148
Bergum	1916, 33
Damwedze, De -	1916, 34
Eersteling, De -	1916, 35
Holwerder- en Blijaerpolder	1916, 36
Minnertsga'ster Zuidermiedpolder, De -	1916, 37
Oostermeer	1916, 38
Ald Skroet, It -	1916, 43
Driegreppel, De -	1916, 44
Kollumer Oudzijl	1916, 45
Woudsend c.a.	1916, 58
Drie Gemeenten, De -	1916, 58
Dokkumer Trekweg, De -	1916, 74
Mildam-Oudeschoot	1916, 76
Goutumer Oudlandsweg, De -	1917, 111
Groote Kryte, De - [II]	1917, 112
Roordahuizumer Nieuwlandspolder, De -	1917, 113
Triemen, De -	1917, 114
Slagdijksterpolder, De -	1917, 115
Wildlanden, De -	1917, 42
Binnemiede en Weeshuispolder	1917, 43
Boxum	1917, 44

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Goddeloze Brug, De -	1917, 45
Poelensterpolder, De -	1917, 46
Berghuizen	1917, 52
Kleffens	1917, 53
Drogeham	1917, 57
Mouweweg, De -	1917, 58
Ontginning, De -	1917, 59
Thialfweg, De -	1917, 60
Twee Gedeelten, De -	1917, 61
Fallingabuurst- en Aaltjemeerpolder	1917, 62
Kooihuizen	1917, 62
Ritseburen	1917, 62
Waarborg, De -	1917, 62
Boven Tjonger-Grootdiep	1917, 63
Twee Provinciën, De -	1918, 110
Broeklaan, De -	1918, 128
Henshuizen	1918, 129
Olifant, De -	1918, 130
Ruigelollum	1918, 131
Wammerterpolder, De -	1918, 132
Woudfennen, De -	1918, 133
Heeg	1918, 134
Oosterwierumer Oudvaart, De -	1918, 135
Linde, De -	1918, 136
Bisschopsreed, De -	1918, 46
Zwaagwesteinde c.a.	1918, 47
Mieden, De -	1918, 48
Deinum	1918, 49
Beveiliging, De -	1918, 73
Weeren, De - (in de gemeente Wonseradeel)	1918, 74
Hochtsweg, De -	1919, 120
Loop, De -	1919, 121
Miedweg, De - (in Dongeradeel)	1919, 122
Mildam-Oost	1919, 123
Oosthemmerweg, De -	1919, 124
Oudlandsweg, De -	1919, 125
Slachtedijk, De -	1919, 126

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Waekenser Reed	1919, 127
*Veenpolder Delfstrahuizen, De -	1919, 22 jan; PS nr 10; PB 1919, 133
*Veenpolder De Deelen	1919, 28 jan; PS nr 4; PB 1919, 132
Gealanden, De -	1919, 44
Gouden Bodem, De -	1919, 45
Groote Miedumerpolder, De -	1919, 46
Hitzum	1919, 47
Oldelamer	1919, 48
Sjoorda	1919, 49
Oosterbierumerpolder, De -	1919, 50
Langpad, Het -	1919, 52
Barrahuis	1920, 108
Paesens	1920, 109
Verbindigsweg Ureterp-Drachtstercompagnie	1920, 110
Lang Deel, Het -	1920, 111
Groote Wijk, De -	1920, 16
Meeuwmeer, De -	1920, 17
Hijlaard	1920, 18
Blija Buitendijks	1920, 61
Nieuwe Wijkje - Loodegracht	1921, 21
Sybrandahuis	1921, 22
Kleine Noorderpolder, De -	1921, 23
Giekerker- Oenkerkerpolder	1921, 24
Anjen, De -	1921, 25
Zuidbroeksterpolder, De -	1921, 67
Damwoudstertekweg, De -	1921, 84
Driesumer Meer, De -	1921, 85
Hooïdollen, De -	1921, 86
Hanswetering, De-	1922, 71
Hardegarijpster Warren, De -	1922, 72
Jelsum	1922, 73
Stroomkant, De -	1922, 74 en 241
Suawoude-Oost	1923, 35
Westersche Polder II, De -	1923, 36
Hooge Weg, De - (Smallerland)	1923, 72

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Hatzum	1923, 73
Ymedam	1923, 74
Zomerpolder	1924, 19
Tietjerk	1924, 24
Benijsten	1924, 50
Bedelaarsvaart, De -	1924, 51
Ingelandsweg, De -	1924, 52
Oud Diep, Het-	1924, 53
Suawoude-Zuid	1924, 54
Drait, De -	1924, 70
Schoterlandse Compagnonsvaart, De -	1924, 71
Tiekevaart, De -	1925, 31
Tjeerd Foekeslaan, De -	1925, 44
Buitenveld, Het -	1925, 45
Molendijk, De -	1925, 69
Kloosterlaan, De -	1925, 70
Goingahuizen	1925, 71
Abbega	1925, 90
Hoogpad, Het -	1926, 36
Groene- en Moskoudijk, De -	1926, 37
Uitkomst, De -	1926, 38
Driehuistervaart, De -	1926, 44
Twaalf Voeten, De -	1926, 45
Oosterhemmen, De -	1926, 46
Eemswoude	1926, 47
Marlan, 't -	1926, 48
Jokse, De -	1926, 49
Henswoude	1926, 50
Haskerdijken	1926, 51
Rijpwegsend (-Geren)	1926, 52
Wijnzerpolder, De -	1926, 53
Kleine Brekken, De -	1926, 54
Voorste Groene Reed, De -	1926, 76
Westereagen, De -	1926, 77
Noorderpolder, De - (in Tietjerksteradeel)	1926, 78
Hofland, Het -	1927, 213
Hoflandstra	1927, 214

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Friesma	1927, 216
Joussepolder, De -	1927, 217
Poppenhuizen	1927, 22
Vossegaten, De -	1927, 239
Dulf, De -	1927, 265
Oeble-Om sloot, De -	1927, 27
Tusschendijken	1928, 114
Hammen, De - (in Tietjerksteradeel)	1928, 115
Oude Geeuw, De -	1928, 123
Zwettepoel, De -	1928, 124
Kuikhornsterpolder, De -	1928, 135
Grouwster Laagland, Het -	1928, 136
Kleine Geestmer Landweg, De -	1928, 137
Roordapolder, De -	1928, 83
Zuiderhoogeweg, De -	1929, 127
Verbinding, De	1929, 128
Sijdswerderreed, De -	1929, 129
Snikzwaagsterpolder, De -	1929, 130
Noedweg, De -	1929, 131
Grens, De -	1929, 132
Arkum	1929, 133
Bloksloot, De -	1929, 92
Friens	1929, 93
Jantje Zeepolder, De -	1929, 94
Oude Miede	1929, 95
Rustenburgerveld, Het -	1929, 96
Zuidoosthoek, De -	1929, 97
Koning, De -	1930, 38
Zuidwesterpolder, De -	1930, 39
Meinesloot-Akkrumerrak	1930, 4
Nijehorne	1930, 50
Hardegarijpster Hoek, De-	1931, 113
Hieslum c.a.	1931, 114
Kampen, De -	1931, 37
Boschberg, De -	1931, 38
Merriemaden	1931, 40
Heeremasloot	1931, 41

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Vlierbosch, De -	1931, 59
Kolken, De-	1931, 60
Iestpolder, De -	1932, 240
Kleine Wiskepolder, De -	1932, 241
Zwartveen, Het -	1932, 34
Stirtlandsmeer	1933, 20
Spoorbuurt	1933, 69
Noordster, De -	1935, 50
Vogelzang	1935, 92
Workumer Nieuwland, Het -	1937, 23 en 24
Noorderfennen, De -	1937, 35
Hooge Weg, De - (Dongeradeel)	1938, 58
Noorden, Het - (in de gemeente 't Bildt)	1939, 52
Saxenoord	1940, 22
Schalsumer Polders, De -	1941, 17
Weg Veenhoop-Oldeboorn met zijtakken	1941, 29 juli PS-besl
Koum	1941, 31
Augustinusga	1941, 40
Kouweweg-Miedweg-Dwarsweg	1941, 67
Modder, De -	1941, 68
Brandemeer	1941, 9
Twa Polders	1943, 1 en 1949, 42
Madenlaan, De -	1943, 24 en 1949, 49
Eeskwerd	1944, 5 en 1949, 60
Hemmema	1944, 6
Kooiplaatsreed, De -	1945, 12
Vier Zandwegen, De -	1946, 18
Kolkhuizen	1947, 29
Heidenschapsterpolder, De -	1947, 50
Foudgumer Kolken, De-	1947, 9
Thiem	1948, 11
Kuinder, De -	1948, 15
Zuidhoek St. Annaparochie	1951, 43
Zuiden, Het -	1951, 44
Zwettegebied, Het -	1951, 58
Leechlanswei	1951, 9
Oostpolder, De - (waterschap) (gem. Het Bildt)	1952, 32

Naam waterschap	Oprichting, Prov. Blad nr.
Skrok	1953, 15
Kolthofpolder, De -	1953, 26
Kleindiep	1953, 27
Hogedijksterpolder, De -	1955, 41
Kleine Geest	1956, 22
Zuidermiedreed, De -	1956, 33
Bird, De -	1957, 34
Schoterlandse en Opsterlandse Compagnonsvaarten, De -	1959, 18
Arumerpolders, De -	1959, 64
Luchtenrek	1960, 44
Baard-Winsum	1961, 26
Bergum en omstreken	1961, 49
Achtkarspelen-Zuid	1961, 51
Lits en Lauwers [1]	1961, 51
Blijaerpolder, De -	1962, 58
Koningsdiep, Het - [1]	1963, 35
Sud-Winninghe	1964, 51
Walden, De -	1964, 61
Stellingwerven, De -	1966, 18
Tusken Mar en Klif	1966, 41
Noardlik Westergoa	1966, 56
Boarnferd	1966, 74
Nannewiid	1966, 8
Koningsdiep, Het - [2]	1968, 48
Tjonger-Compagnonsvaarten	1969, 16
Lits en Lauwers [2]	1969, 41
Marnelan, It -	1971, 89
Tusken Waed en Ie	1972, 74
Middelsékrite, De -	1977, 37
Marne-Middelse	1994, 9 nov. PS
Sevenwolden	1994, 9 nov. PS
Waadkant, De -	1994, 9 nov. PS
Boarn en Klif	1994, 9 nov. PS
Lauwerswalden	1994, 9 nov. PS

Bijlage VI c

De (boezem)waterschappen en veenpolders, in omgekeerd-chronologische volgorde van hun opheffing

De namen van de veenpolders zijn gemarkeerd met een asterisk*.

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
inwerkingtreding opvolger	Groenedijk c.a., De -	Sneeker Oudvaart, De -
inwerkingtreding opvolger	Geeuw, De -	Drachten c.a.
inwerkingtreding opvolger	Heerenborg, De -	Sneeker Oudvaart, De -
inwerkingtreding opvolger	Zuider Rietveld, Het -	Zuider- en Ooster Rietveld, Het -
inwerkingtreding opvolger	Klein Stroobos	Twee Provinciën, De -
inwerkingtreding opvolger	Workumermeerpolder, De -	Beveiliging, De -
inwerkingtreding opvolger	Deelen, De -	Veenpolder De Deelen
inwerkingtreding opvolger	Polder, De -	Beveiliging, De -
inwerkingtreding opvolger	Westersche Polder I, De -	Ontginning, De -
inwerkingtreding opvolger	Irnsurnerveld, Het -	Sneeker Oudvaart, De -
inwerkingtreding opvolger	Groote Kryte, De - [I]	Groote Kryte, De - [II]
inwerkingtreding opvolger	Oude Meer, De -	Kloosterpolder, De -
inwerkingtreding opvolger	Eernewoudsterwarren, De -	Eernewoude c.a.
1997 1 januari	Marnelan, It -	Marne-Middelse
1997 1 januari	Lits en Lauwers [2]	Lauwerswolden
1997 1 januari	Boarnferd	Boarn en Klif
1997 1 januari	Stellingwerven, De -	Sevenwolden
1997 1 januari	Walden, De -	Lauwerswolden
1997 1 januari	Tjonger-Compagnonsvaarten	Sevenwolden
1997 1 januari	Middelsékrite, De -	Marne-Middelse
1997 1 januari	Noardlik Westergoa	Waadkant, De -
1997 1 januari	Tusken Mar en Klif	Boarn en Klif
1997 1 januari	Tusken Waed en Ie	Waadkant, De -
1997 1 januari	Koningsdiep, Het - [2]	Sevenwolden
1988 1 maart	Groene- en Moskoudijk, De -	Middelsékrite, De -
1988 1 januari	Oudlandsweg, De -	
1988 1 januari	Kooiplaatsreed, De -	
1987 1 maart	Weiwise, De -	Middelsékrite, De -
1987 1 januari	Bombay	
1983 1 maart	*Veenpolder De Deelen	Boarnferd

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1982 1 januari	Wammerterpolder, De -	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Baard-Winsum	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Heeg	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Oosterhemmen, De -	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Friesma	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Groote Wargaster meer, De -	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Ald Skroet, It -	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Leechlanswei	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Boxum	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Lyonserpolder, De - I en II	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Huizumer en Goutumer Nieuwland, Het -	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Bloksloot, De -	Middelsékrite, De -
1982 1 januari	Hoflandstra	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Nieuwlandsweg, De -	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Hatzum	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Jellumer- en Beersterpolder, De -	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Abbega	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Marlan, 't -	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Hempensermeerpolder, De -	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Sneeker Oudvaart, De -	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Lang Deel, Het -	Middelsékrite, De -
1981 1 januari	Potschar, Het -	Middelsékrite, De -
1980 1 maart	Friens	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Hofland, Het -	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Oppenhuizen c.a.	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Hommerts-Sneek	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Leppedijk, De -	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Nijland c.a.	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Verbinding, De	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Scharnegoutum c.a.	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Deinum	Middelsékrite, De -
1980 1 januari	Bird, De -	Middelsékrite, De -
1980 1 februari	Roordapolder, De -	Middelsékrite, De -
1979 1 mei	Jokse, De -	Middelsékrite, De -
1979 1 mei	Noorderfennen, De -	

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1979 1 mei	Roordahuizumer Nieuwlandspolder, De -	Middelsékrite, De -
1979 1 januari	Goutumer Oudlandsweg, De -	Middelsékrite, De -
1979 1 januari	Lemsterpolders, De -	
1979 1 januari	Oosterwierumer Oudvaart, De -	Middelsékrite, De -
1978 1 maart	Kleine Brekken, De -	Tusken Mar en Klif
1978 1 maart	Noedweg, De -	Tusken Mar en Klif
1978 1 maart	Twaalf Voeten, De -	Tusken Mar en Klif
1978 1 maart	Wollegaast	Tusken Mar en Klif
1977 1 januari	Ypmapolder, De -	Marnelan, It -
1977 1 januari	Koum	Marnelan, It -
1977 1 januari	Ludinga	Marnelan, It -
1977 1 januari	Waaxens c.a.	Marnelan, It -
1977 1 januari	Zuiderpolder bij Franeker, De -	Marnelan, It -
1977 1 januari	Kimswerd	Marnelan, It -
1977 1 januari	Hitzum	Marnelan, It -
1977 1 januari	Sijdswerderreed, De -	Marnelan, It -
1977 1 januari	Achlumer Noorderpolder, De -	Marnelan, It -
1977 1 januari	Eeskwerd	Marnelan, It -
1977 1 januari	Arumer, Achlumer en Kimswerdepolders, De -	Marnelan, It -
1977 1 januari	Pingjum	Marnelan, It -
1977 1 januari	Bedelaarsvaart, De -	Marnelan, It -
1977 1 januari	Skrok	Marnelan, It -
1977 1 januari	Benijsten	Marnelan, It -
1976 1 maart	Hieslum c.a.	Marnelan, It -
1976 1 maart	Exmorra c.a.	Marnelan, It -
1976 1 maart	Ritseburen	Marnelan, It -
1976 1 maart	Fallingabuurster- en Aaltjemeerpolder	Marnelan, It -
1976 1 maart	Weeren, De - (in de gemeente Wonseradeel)	Marnelan, It -
1976 1 maart	Kooihuizen	Marnelan, It -
1976 1 maart	Makkumer en Parregastermeerpolders, De -	Marnelan, It -
1976 1 maart	Arumerpolders, De -	Marnelan, It -
1976 1 maart	Gaast-Ferwoude	Marnelan, It -

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1976 1 maart	Arkum	Marnelan, It -
1976 1 januari	Ruigelollum	Marnelan, It -
1976 1 januari	Cornwerd	Marnelan, It -
1976 1 januari	Waarborg, De -	Marnelan, It -
1976 1 januari	Sens- en Atzebuurstermeerpolders, De -	Marnelan, It -
1976 1 januari	Eemswoude	Marnelan, It -
1976 1 januari	Beveiliging, De -	Marnelan, It -
1976 1 januari	Greonterp	Marnelan, It -
1975 1 mei	Eendracht, De -	Marnelan, It -
1975 1 mei	Thiem	Marnelan, It -
1975 1 mei	Zuiddijk Wonseradeel	Marnelan, It -
1975 1 januari	Zuidermiedreed, De -	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Poelensterpolder, De -	
1975 1 januari	Marrum Wester-Nijkerk	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Vogelzang	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Holwerder- en Blijaerpolder	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Slagdijksterpolder, De -	
1975 1 januari	Leeuwarder Oud- en Nieuwland, Het -	
1975 1 januari	Stirtlandsmeer	
1975 1 januari	Hoogebeintumermieden, De -	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Ferwerd	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Blijaerpolder, De -	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Vijfhuizen	Tusken Waed en Ie
1975 1 januari	Joussenspolder, De -	
1975 1 januari	Jelsum	
1975 1 januari	Zwettegebied, Het -	Koningsdiep, Het - [2]
1975 1 januari	Jelsumer Oudland, Het -	
1975 1 januari	Kleffens	
1974 1 maart	*Veenpolder Delfstrahuizen, De -	Boarnferd
1974 1 juli	Waekenser Reed	Marnelan, It -
1974 1 januari	Poppenhuizen	Koningsdiep, Het - [2]
1974 1 februari	Schoterlandse en Opsterlandse Compagnonsvaarten, De -	Tjonger-Compagnonsvaarten
1973 1 september	Hond, De -	

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1973 1 januari	Trimbeetster waterlossingen, De-	Tjonger-Compagnonsvaarten
1973 1 januari	Luchtenrek	Tjonger-Compagnonsvaarten
1973 1 januari	Kleine Wiskepolder, De -	Tusken Mar en Klif
1973 1 januari	Madenlaan, De -	Tusken Mar en Klif
1973 1 januari	Leitspolder, De -	Tjonger-Compagnonsvaarten
1973 1 januari	Uitkomst, De -	Tusken Mar en Klif
1973 1 april	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)	Tusken Waed en Ie
1972 1 maart	Sud-Winninghe	Walden, De -
1972 1 januari	Nieuwe Vaart, De -	Tjonger-Compagnonsvaarten
1972 1 januari	Altoena	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Minnertsga'ster Zuidermiedpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Noorden, Het - (in de gemeente 't Bildt)	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Noordster, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Hemmema	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Berlikumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Oosterbierumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Mildam-Oost	Tjonger-Compagnonsvaarten
1972 1 januari	Beetgumer-Engelumer Nieuwland, Het -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Miedtille, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Oostpolder, De - (waterschap) (gem. Het Bildt)	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Nijehorne	Tjonger-Compagnonsvaarten
1972 1 januari	Tjongervallei (Noordzijde), De-	Tjonger-Compagnonsvaarten
1972 1 januari	Marssumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Tjummarumer Miedpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Twee Wegen, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Hogedijksterpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Schalsumer Polders, De -	Noardlik Westergoa

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1972 1 januari	Zuidwesterpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Zuidoosterpolder, De - (in de gemeente Menaldumadeel)	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Zuidoosterpolder, De - (in de gemeente 't Bildt)	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Zuidhoek St. Annaparochie	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Drie Dorpen, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Kloosterpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Zuiden, Het -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Engelumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Westerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Saxenoord	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Groote Noorderpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Kolthofpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Noorderpolder, De - (in de gemeente Menaldumadeel)	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Riedpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Boschbrug, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Lauta	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Hoogpad, Het -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Dongjumerpolder, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Koning, De -	Noardlik Westergoa
1972 1 januari	Boven Tjonger-Grootdiep	Tjonger-Compagnonsvaarten
1972 1 februari	Workumer Nieuwland, Het -	Tusken Mar en Klif
1972 1 februari	Heidenschapsterpolder, De -	
1972 1 februari	Ymedam	Tusken Mar en Klif
1971 10 december	Kiesterzijl	
1971 1 juni	*Groote Sint Johannesgaster Veenpolder, De -	Boarnferd
1971 1 juli	Bovenveld, Het -	Tjonger-Compagnonsvaarten
1971 1 januari	Hammen, De - (in Kollumerland en Nieuwkruisland)	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Eestrum	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Kollumerland-Oostdeel	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Kollumer Oudzijl	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Buitenpost (Oosteinde)	Lits en Lauwers [2]

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1971 1 januari	Lutjewoude	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Lits en Lauwers [1]	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Mieden, De -	Lits en Lauwers [1]
1971 1 januari	Rohel	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Zwadde, De - (Oostelijk deel)	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Oudwoude-Westergeest	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Zandsloot, De -	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Yzermieden, De -	Lits en Lauwers [2]
1971 1 januari	Tochmaland	Lits en Lauwers [2]
1970 15 september	Oude Ried, De-	Lits en Lauwers [2]
1970 15 september	Zwartkruispolder, De -	Lits en Lauwers [2]
1970 15 september	Zwagermieden en de Triemen	Lits en Lauwers [2]
1970 15 september	Zwadde, De - (Westelijk deel)	Lits en Lauwers [2]
1970 15 september	Triemen, De -	Lits en Lauwers [2]
1970 15 september	Zwaagwesteinde c.a.	Lits en Lauwers [2]
1970 1 september	Scherwolder- en Morra-Hemmen, De -	Middelsékrite, De -
1970 1 november	Twee Provincien, De -	
1970 1 januari	Zuider- en Ooster Rietveld, Het -	Walden, De -
1970 1 januari	Koningsdiep, Het - [1]	Koningsdiep, Het - [2]
1970 1 januari	*Groote Veenpolder in Weststellingwerf, De -	Stellingwerfen, De -
1970 1 januari	Wijnzerpolder, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Miedweg, De - (in Leeuwarderadeel)	Walden, De -
1970 1 januari	Zanjesreed, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Lege Miede, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Warren, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Wijnserdijk	Walden, De -
1970 1 januari	Zomerpolder	Koningsdiep, Het - [2]
1970 1 januari	Groote Miedumerpolder, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Broek, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Broeklaan, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Broekpolder, De -	Walden, De -
1970 1 januari	Buitenmurk	Walden, De -
1970 1 januari	Dulf, De -	Koningsdiep, Het - [2]
1970 1 januari	Nieuwland, Het-	Walden, De -

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1970 1 januari	Rijpwegsend (-Geren)	Koningsdiep, Het - [2]
1970 1 januari	Giekerker- Oenkerkerpolder	Walden, De -
1970 1 januari	*Veenpolder van Echten, De -	Stellingwerven, De -
1970 1 januari	Oosterzee	Stellingwerven, De -
1970 1 januari	*Groote Veenpolder in Opsterland en Smallingerland, De -	Koningsdiep, Het - [2]
1970 1 januari	Twisken Lytsen	Walden, De -
1970 1 januari	Linde, De -	Stellingwerven, De -
1970 1 januari	Eernewoude c.a.	Sud-Winninghe
1970 1 augustus	*Haskerveenpolder, De -	Boarnferd
1970 1 augustus	*Polder van het Vierde en Vijfde Veendistrict, De -	Boarnferd
1970 1 augustus	*Veenpolder van het Zesde en Zevende Veendistrict, De -	Boarnferd
1969 1 oktober	Henshuizen	Boarnferd
1969 1 mei	Wainserwar	Tusken Mar en Klif
1969 1 mei	Kei, De -	
1969 1 mei	Grens, De -	Tusken Mar en Klif
1969 1 mei	Zwemmer, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Groote Noordwolderpolder, De -	Tusken Mar en Klif
1969 1 mei	Goddeloze Brug, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Driesumer Meer, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Vossegaten, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Luts, De -	Tusken Mar en Klif
1969 1 mei	Hardegarijpster Hoek, De-	Walden, De -
1969 1 mei	Hoodollen, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Langesloot, De -	
1969 1 mei	Westereagen, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Anjen, De -	Walden, De -
1969 1 mei	Woudsend c.a.	Tusken Mar en Klif
1969 1 mei	Brandemeer	
1969 1 maart	Woudfennen, De -	Boarnferd
1969 1 juni	Meinesloot-Akkrumerrak	Boarnferd
1969 1 januari	Zuidbroeksterpolder, De -	Boarnferd
1969 1 april	*Trijegaster Veenpolder, De -	Boarnferd
1968 15 juni	Zwettepoel, De -	Boarnferd
1968 15 december	Oude Geeuw, De -	

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1968 1 oktober	Snikzwaagsterpolder, De -	Boarnferd
1968 1 juni	Eewal, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Damwoudstertrekweg, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Jantje Zeepolder, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Dammelaan, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Tusschen Lanen	Walden, De -
1968 1 juni	Olifant, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Oudewegsterpolder, De -	Boarnferd
1968 1 juni	Tjeerd Foekeslaan, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Polsslootpolder, De -	Boarnferd
1968 1 juni	Borken, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Geestmer Noorder- en Zuiderveld, Het -	Walden, De -
1968 1 juni	Sybrandahuis	Walden, De -
1968 1 juni	Indijk, De -	Walden, De -
1968 1 juni	Noorder Rietveld, Het -	Walden, De -
1968 1 juni	Fennen, De - en de Hoogfenne	Walden, De -
1968 1 juni	Roodkerkerpolder, De - en de Honderdsreed	Walden, De -
1968 1 juni	Kolkhuizen	Walden, De -
1968 1 juli	Vier Polders, De -	Boarnferd
1968 1 januari	Nijegasterfennen, De -	Sud-Winninghe
1968 1 januari	Binnemiede en Weeshuispolder	Walden, De -
1968 1 januari	Tiekevaart, De -	Sud-Winninghe
1968 1 januari	Gealanden, De -	Sud-Winninghe
1968 1 december	Akmarijpsterpolder	Boarnferd
1968 1 december	Trijegaster polder, De -	Nanneviid
1968 1 april	Oldelamer	Stellingwerven, De -
1967 15 augustus	Driegreppel, De -	Boarnferd
1967 1 oktober	Wieren, De -	Sud-Winninghe
1967 1 oktober	Hooge Warren, De -	Sud-Winninghe
1967 1 oktober	Vier Zandwegen, De -	Sud-Winninghe
1967 1 oktober	Iestpolder, De -	Sud-Winninghe
1967 1 oktober	Putten, De -	Sud-Winninghe
1967 1 mei	Meeuwmeer, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1967 1 juni	Heeremasloot	Boarnferd
1967 1 juni	Nanneviid	Boarnferd

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1967 1 januari	Wildlanden, De -	Sud-Winninghe
1967 1 januari	Buitenveld, Het -	Walden, De -
1967 1 januari	Kleine Geest	Walden, De -
1966 5 december	Hooge Weg, De - (Smallerland)	
1966 1 september	Oude Hooi- en Buitenweg, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1966 1 september	Drait, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1966 1 september	Oud Diep, Het-	Koningsdiep, Het - [1]
1966 1 september	Ontginning, De -	Stellingwerven, De -
1966 1 september	Twee Gedeelten, De -	Stellingwerven, De -
1966 1 september	Mildam-Oudeschoot	Stellingwerven, De -
1966 1 september	Zuiderhoogeweg, De -	Koningsdiep, Het - [1]
1966 1 september	Weeren, De - (in Weststellingwerf)	Stellingwerven, De -
1966 1 september	Merriemaden	Stellingwerven, De -
1966 1 september	Meenthe, De -	Stellingwerven, De -
1966 1 mei	Twa Polders	Sud-Winninghe
1966 1 mei	Stoekveld, Het -	Sud-Winninghe
1966 1 juli	Kuinder, De -	Stellingwerven, De -
1966 1 juli	*Veenpolder onder Ter Idzart en Oldeholtwolde, De -	Stellingwerven, De -
1966 1 juli	Stroomkant, De -	Stellingwerven, De -
1966 1 januari	Oeble-Om sloot, De -	Sud-Winninghe
1966 1 januari	Hardegarijpster Warren, De -	Bergum en omstreken
1966 1 januari	Suawoude-Oost	Bergum en omstreken
1966 1 januari	Hammen, De - (in Tietjerksteradeel)	Bergum en omstreken
1966 1 januari	Heidloane, De-	Bergum en omstreken
1966 1 januari	Oude Hooiweg, De -	Bergum en omstreken
1966 1 januari	Kuikhornsterpolder, De -	Bergum en omstreken
1965 1 augustus	Augustinusga	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Zwartveen, Het -	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Drogeham	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Surhuizum	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Witveen, Het -	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Surhuisterveen	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Oudevaart, De -	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Oostermeer	Lits en Lauwers [1]
1965 1 augustus	Stroobos	Lits en Lauwers [1]

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1964 1 januari	Gouden Bodem, De -	Wollegaast
1964 1 januari	Jouswier	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Voorste Groene Reed, De -	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Paesens	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Sjoorda	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Hooge Weg, De - (Dongeradeel)	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Kolkreed, De -	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Kouweweg-Miedweg-Dwarsweg	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Miedweg, De - (in Dongeradeel)	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Ingelandsweg, De -	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1964 1 januari	Noorden, Het - (in Dongeradeel)	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1963 15 augustus	Zwette, De -	
1962 28 november	Tietjerk	Kleine Geest
1962 28 november	Noorderpolder, De - (in Tietjerksteradeel)	
1962 28 november	Reitsma Fenne	Kleine Geest
1962 28 november	Rustenburgerveld, Het -	Kleine Geest
1962 28 november	Suawoudsterveld, Het -	Kleine Geest
1962 28 november	Kleine Geestmervaart, De -	Kleine Geest
1962 28 november	Kleine Geestmer Landweg, De -	Kleine Geest
1962 28 november	Oude Wartenaster Trekvaart, De -	Kleine Geest

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1962 28 november	Oude Miede	Kleine Geest
1962 28 november	Suawoude-Zuid	Kleine Geest
1962 10 mei	Haskerdijken	Polder van het Vierde en Vijfde Veendistrict, De -
1961 20 maart	Kleindiep	Luchtenrek
1961 20 maart	Tjongervallei (Zuidzijde), De -	Luchtenrek
1961 20 maart	Hanswetering, De -	Luchtenrek
1961 2 oktober	Midlum	Ludinga
1960 11 april	Nije Borgkrite, De -	Bird, De -
1960 11 april	Driehuistervaart, De -	Bird, De -
1960 10 oktober	Eersteling, De -	Linde, De -
1959 25 juni	Verbindigsweg Ureterp-Drachtstercompagnie	
1959 14 april	Schoterlandse Compagnonsvaart, De -	Schoterlandse en Opsterlandse Compagnonsvaarten, De -
1958 1 januari	Hoeksterpolder, De -	
1957 28 maart	Tusschendijken	
1957 16 december	Kloosterlaan, De -	
1956 8 november	Hantumerleeg, Het -	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1956 21 januari	Grouwster Laagland, Het -	Leechlanswei
1956 21 januari	Groote Kryte, De - [II]	Leechlanswei
1955 4 juli	Kriensen, De -	
1955 20 juni	Foudgumer Kolken, De -	Oost- en Westdongeradeel (Polder van -)
1955 1 oktober	Kolken, De -	
1954 6 april	Kampen, De -	Veenpolder van Echten, De -
1954 1 augustus	Loop, De -	Marnelan, It -
1952 24 september	Zuidoosthoek, De -	
1952 14 januari	Modder, De -	Zwettegebied, Het -
1952 14 januari	Weg Veenhoop-Oldeboorn met zijtakken	Zwette, De -
1952 14 januari	Sorremorsterpolder, De -	Zwettegebied, Het -
1952 14 januari	Goingahuizen	Zwettegebied, Het -

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1952 14 januari	Henswoude	Zwettegebied, Het -
1952 14 januari	Vlierbosch, De -	Zwettegebied, Het -
1949 7 november	Dokkumer Trekweg, De -	
1949 17 mei	Boschberg, De -	
1948 8 mei	Leijen, De -	
1948 8 mei	Langpad, Het -	
1948 23 november	Berghuizen	
1948 1 januari	*Heidenschapster Veenpolder, De -	Heidenschapsterpolder, De -
1947 19 november	Buitenweg, De -	
1947 4 juli	Damwedze, De -	
1947 19 november	Bisschopsreed, De -	
1946 29 januari	Mouweweg, De -	
1946 27 februari	Spoorbuurt	
1943 2 juni, en 1949 13 mei	Molendijk, De -	Bergum
1942 1 mei, en 1949 12 mei	Molenlaan, De -	Bergum
1942 1 januari	Hochtsweg, De -	
1942 1 april	Barrahuis	
1941 1 januari	Zomerweg, De -	
1939 1 mei	Hornestreek, De -	
1937 3 mei	Thialfweg, De -	
1937 14 mei	Drachten c.a.	
1935 4 april	Hijlaard	
1933 1 januari	Raskes, De -	
1932 15 augustus	Slachtedijk, De -	
1931 1 oktober	Westersche Polder II, De -	Ontginning, De -
1930 15 juli	Goesekoesterhem, De -	
1930 1 januari	Nes op Ameland	
1929 10 juli	Roozendaal	Tietjerk
1929 10 juli	Noorder Ruigland, Het -	Tietjerk
1928 1 juli	Ruigfenne, De -	
1928 1 januari	Groote Wijk, De -	
1926 1 juni	Kleine Noorderpolder, De -	Groote Noorderpolder, De -
1925 30 mei	Goudberg, De -	Buitenveld, Het -
1923 5 oktober	Oosthemmerweg, De -	
1921 22 maart	Sperkhem	

Opheffing met ingang van	Naam waterschap	Opgegaan in waterschap
1920 26 april	Vereeniging, De -	Kloosterpolder, De -
1920 25 september	Drie Gemeenten, De -	
1919 6 maart	Mardijk, De -	Boven Tjonger-Grootdiep
1919 2 juni	Westersche Veld, Het -	Oldelamer
1916 29 november	Wijngaardenspolder, De Van -	Bildt, Het -
1873 begin	*Groote Noordwolder Veenpolder, De -	Groote Noordwolderpolder, De -
[1929-1930]	Grienen op Ameland, De -	
	Arumermiedpolder, De -	Arumerpolders, De -
	Achtkarspelen-Zuid	
	Blija Buitendijks	
	Lauwerswalden	
	Nieuwe Wijkje - Loodegracht	
	Arumerpolder, De -	Arumerpolders, De -
	Boarn en Klif	
	Sevenwolden	
	Bartensweg, De -	
	Bergum en omstreken	Walden, De -
	Bergum	Bergum en omstreken
	Bildt, Het -	
	Marne-Middelse	
	Waadkant, De -	

Geraadpleegde archieven. Aangehaalde gedrukte bronnen, litteratuur, en digitale bestanden

Lijst van gebruikte afkortingen

Arch. gew. best. 1580-1795: *Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795*

Arch. prov. best. 1813-1918: *Archieven van het provinciaal bestuur van Friesland 1813-1918* (1922)

Arch. PS en GS 1919-1961: *Archieven van Provinciale Staten van Friesland 1920-1941, 1946-1961, en Gedeputeerde Staten van Friesland 1919-1961*

Arch. GS 1962-1986: *Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland 1962-1986*

BRF [Bataafse Republiek en Franse tijd]: *Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813* (1815)

BWN: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. 1-... , 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1989-...

Enc. hedend. Fr.: G. Abma en K. Jansma (red.), *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland*, 2 bdn., Leeuwarden (M.A. van Sijen) [1975]

Enc .v. Fr.: J.H. Brouwer (hoofddred.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam/Brussel (Elsevier) 1958

NNBW: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln., Leiden (A.W.Sijthoff) 1911-1937

Placaatboek: G.F. baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat- en charterboek van Vriesland*, 6 dln., Leeuwarden (Willem Coulon) 1768-1795

Tresoar: Fries historisch en letterkundig centrum waarin zijn opgenomen de voormalige *Provinciale en Bumabibliotheek van Friesland* en het voormalige *Rijksarchief in Friesland* / *Ryksargyf yn Fryslân*

WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, bew. door M. de Vries e.a., 29 dln., 's-Gravenhage (M.Nijhoff) 1882-1998

Geraadpleegde archieven

Tijdens het onderzoek voor deze studie waren de archieven van Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten over de jaren tot en met 1961 overgebracht naar het toenmalige Ryksargyf yn Fryslân, tegenwoordig onderdeel van Tresoar.

De *notulen* en *handelingen* van Provinciale Staten over deze periode zijn als archiefstukken bewaard, en worden als zodanig aangehaald in de noten, bijvoorbeeld: *Arch. PS en GS, 1919-1961, inv. nr. 201*. Deze bescheiden zijn echter ook als bibliotheekstukken in bibliotheken aanwezig, en worden daar volgens bibliotheekgewoonten beschreven. Het stuk dat hiervoor genoemd werd, heet dan: *Verslag van het verhandelde in de vergadering van de Staten van Friesland, 1960, 2^e gewone en 2^e buitengewone zitting*.

De archieven van Provinciale Staten en Gedeputeerde Staten over de periode vanaf 1962 bevonden zich nog in het semi-statisch archief bij het provinciaal bestuur. Bescheiden uit deze periode zijn aangeduid met de registratuurcode, die zij daar droegen, bijvoorbeeld: *Archief GS -1.791.142 Bemalingsbelasting*. Na overbrenging zullen deze bescheiden een archiefkenmerk krijgen. Er is naar gestreefd om de aangehaalde stukken zo duidelijk te identificeren, dat zij ook onder een andere beschrijving herkenbaar zullen zijn.

De *notulen* en *verslagen van het verhandelde* van de vergaderingen van Provinciale Staten vanaf 1962 zijn als bibliotheekstukken geraadpleegd. Zij worden daarom in een bibliotheekbeschrijving aangehaald. Bibliografische zorgvuldigheid heeft bij de samenstellers van die boekwerken in die jaren niet voorop gestaan. De titelbeschrijving luidt dan ook bijna elk jaar anders.

Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inventaris S.P. de Jong, J.A. Schuur, P.M. Peucker. (Inventarissen van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1498-1961, nr. 3) *Fryske argyfrige "Monumenta Frisica"*, nr. 56. (Ljouwert (Fryske Akademy, nr. 863) 1998)

Archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813 (1815), inventaris P. Nieuwland, A. Pietersma, O. Kuipers. Deel I: 1795-1807, deel II: 1807-1813 (1815) (Inventarissen van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1498-1961, nrs. 4-5) Fryske argyfrige "Monumenta Frisica", nrs. 46-47. (Ljouwert (Fryske Akademy, nrs. 864-865) 1998)

Archieven van het provinciaal bestuur van Friesland 1813-1918 (1922), inventaris A.P. van Nienes en S. de Haan m.m.v. J. Hoving. 2 bdn. (Inventarissen van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1498-1961, nrs. 6-7) Fryske argyfrige "Monumenta Frisica", nrs. 54-55. (Ljouwert (Fryske Akademy, nr. 866-867) 1998)

Archieven van Provinciale Staten van Friesland 1920-1941, 1946-1961, en Gedeputeerde Staten van Friesland 1919-1961, inventaris S.P. de Jong en J.B. de Vries. (Inventarissen van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1498-1961, nr. 8) Fryske argyfrige "Monumenta Frisica", nr. 58. (Ljouwert (Fryske Akademy, nr. 868) 1998)

Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland 1962-1986. Dit berustte ten tijde van het onderzoek nog bij de provinciale griffie. Er was geen inventaris beschikbaar.

Archief Hof van Friesland: archief van de Raad, na 1515 het Hof van Friesland (1502) 1516-1811, inventaris J.L. Berns e.a., Hilversum (Verloren)/ Leeuwarden (Ryksargyf) 1999

Archieven van Rijkswaterstaat in Friesland (1840) 1849-1951 (1957), inventaris Centrale Archief Selectiedienst, Winschoten 1985

Archieven van Rijkswaterstaat in Friesland (1795) 1952-1977: Arrondissementen en Dienst Lauwerszeewerken, inventaris Rijkswaterstaat Directie Noord-Nederland, Leeuwarden 1996, dl.1

Archieven van het Corps van de Waterstaat in Friesland 1803-1849, inventaris Centrale Archief Selectiedienst, Winschoten 1984

Archieven van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1876-1964 (1981), met retroakta, 1831-1875; de hoofdingenieur(-directeur) van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1878-1963, met retroakta, 1855, 1868-1876; de ingenieur van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1876-1927; de controleur van de provinciale waterstaatsdienst van Friesland, 1903-1956, inventaris J.B. de Vries e.a., Leeuwarden [Provincie Friesland] 1988

Archief Bond van Friese waterschappen 1919-1997, anonieme inventaris, alleen digitaal gepubliceerd: [www.friesarchiefnet.nl/waterschap/05.overige archieven](http://www.friesarchiefnet.nl/waterschap/05.overige_archieven)

Familie-archief Van Haersma-Van Sytzama. Tresoar: toegangsnummer 318-18

Familie-archief (Looxma) Ypeij. Tresoar: toegangsnummer 318-42

Aangehaalde gedrukte bronnen en litteratuur

G. Abma en K. Jansma (red.), *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland*, 2 bdn., Leeuwarden (M.A. van Sijen) [1975]

Advertentie- en Nieuwsblad voor het kiesdistrict Bergum

“De afwatering van het oude land na de afsluiting van de Lauwerszee”, *Drie-maandelijks bericht Deltawerken*, nr. 23 (februari 1963), p. 151-159.

Agrarisch welvaartsplan Friesland. Een aantal studies over de Friese landbouw, samengesteld in de jaren 1955 en 1956. Provinciaal bestuur van Friesland, Commissie Agrarisch welvaartsplan (Leeuwarden 1957)

G.J. Arends, *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940*. Delft (Delftse Universitaire Pers) 1994

D. As, *Onderzoek naar kwel in de polder Baukewijk (nabij Surhuisterveen)* (Doctoraalscriptie Cultuurtechniek, Landbouwhogeschool Wageningen, 1986)

Atlas van Nederland, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1963-1977, bladen V-1: *Neerslag* en V-2: *Klimaat: diversen*

Bemaling Friesland's boezem, Utrecht (Machinefabriek “Jaffa”) 1920

A.A. Beekman, *Polders en droogmakerijen. Eerste boek: Beschrijving van het Nederlandse polderland*, 's-Gravenhage (Gebrs. Van Cleef) 1909

A.A. Beekman, *De wateren van Nederland aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven*, 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1948

W.T. Beetstra, *Toponimen en toponimyske eleminten yn Fryslân. In analytyske bibliografy ca. 1835-1980*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1987

S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*, Groningen / Wageningen (Nederlands Agronomisch Historisch Instituut) 2004. *Historia Agriculturae* 35

J. Bergstra en W.D. Hengst, *De windmotor als poldergemaal in Friesland*. s.l. [Sneek / It Heidenskip], 1995

Bergumer Courant

E. Berkers, *Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930*, Zaltbommel (Europese bibliotheek) 2002

Beschrijving van de provincie Friesland, behorende bij de waterstaatskaart. Directie Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat ('s-Gravenhage (Staatsdrukkerij en -uitgeverijbedrijf), s.a. [1948])

A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland, 1407/'08 - rondom 1500*, Wormerveer (Stichting Uitgeverij Noord-Holland) 1990

Een Bildtkert, *Het geheele Bildt één boezemwaterschap*, St.-Annaparochie, 1886

P.G. Bins, *Frieslands strijd tegen het water*, Leeuwarden 1949

Biografisch Woordenboek van Nederland, dl. 1-... , 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1989-...

M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkeling van de Friese landbouw in de negentiende eeuw*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1995

M.J.E. Blauw, *Waterstaat in kaart. Geschiedenis van de waterstaatskaart van Nederland 1865-1992*. Utrecht (Matrijs) 2003

B. Boersma en A. Zeldenrust, *101 Markante Friezen van de twintigste eeuw*, Groningen (Noordboek) 2001

C.I. Bolten, *Memorie omtrent den tegenwoordigen toestand van den binnenland-schen waterstaat in de provincie Friesland, met opgaaf der nog vereischt of nuttig geacht wordende verbeteringen aan de kanalen van algemeene afstrooming en scheepvaart*, Leeuwarden (M. van den Bosch) 1860

G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*, Weesp (De Haan), 1985

G.J.A. Bouma, *De Lage Midden-streek van Friesland: beknopt verslag van het onderzoek naar verwaarloosd grasland in de Lage Midden-streek van Friesland en het verbeteren ervan in de jaren 1940 tot 1950* [manuscript], s.l. 1980

G.J.A. Bouma, "De lege midden fen Fryslân" in: *Frysk Jierboek* 5 (1943), p. 17-31

Ph.H. Breuker en W. Hiddema, "De Slachte" in: *Klaaikluten. Nijsbrieffan de Stifting ArgHis*, 4 (2000), afl. 2

A. van den Brink, "De landinrichter. Schilleman Herweijer (geb. 1918)" in: P.C.M. Hoppenbrouwers (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*. *Historia Agriculturae* XXIII (Groningen (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut) 1991), p. 142-154.

J.H. Brouwer (hoofddred.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam/Brussel (Elsevier) 1958 (fotomechanisch herdrukt 1972)

Br[uinsma], "Boezemwaterstand" in: *Leeuwarder Courant*, dinsdag 2 april 1867

J.J. Bruinsma, *Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Friesland*. Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland; 2^e stuk ('s-Gravenhage (Departement van Binnenlandsche Zaken) 1872)

C. Brunings en P. Caland, *Memorie over den toestand van den binnenlandschen waterstaat der provincie Friesland*, s.l [Leeuwarden] 1871

T.A. Buishand en C.A. Velds, *Neerslag en verdamping*, s.l (Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut) [1980]

A. Buma, *Enkele beschouwingen over den binnenlandschen waterstaat der provincie Friesland*, Workum (H. Brandenburgh & Zn.) s.a.: overdrukken uit de *Leeuwarder Courant* van 9, 14 en 21 januari 1877.

A. Buma, *Friesland's boezemwaterstand*, Leeuwarden (Coöperatieve Handelsdrukkerij) s.a. [1891]

A. Buma, *Ontwerp in betrekking tot Frieslands handel, nijverheid, scheepvaart en afstroming*, Sneek (Van Druten & Bleeker) 1874

C. v.d. Burgt, *De afsluiting van de Lauwerszee en de afwatering van het oude land*. Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken, nota nr. 2 (Leeuwarden (Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken) 1957)

C. v.d. Burgt, *De afwatering door de afgesloten Lauwerszee*. Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken, nota nr. 12 (Leeuwarden (Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken) 1960)

C. v.d. Burgt, *Het plan tot bedijking en gedeeltelijke droogmaking van de Lauwerszee*. Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken, nota nr. 5 (Leeuwarden (Directie Landaanwinning Lauwerszeewerken) 1958)

C. v.d. Burgt en P. Terpstra, *De Lauwerszee is dicht*, Leeuwarden (Miedema Pers) 1969

M.P. van Buijtenen, *De Fries-Groningse grens in Lauwerszee en Wadden. Studie op verzoek van Gedeputeerde Staten van Friesland*, Drachten (Laverman) 1954

M.P. van Buijtenen, *De Leppa. Een rechtshistorisch-waterstaatkundige bijdrage*, Dokkum (Kamminga) 1944

M.P. van Buijtenen en H.T. Obreen, *Westergo's IJsselmeerdiijken*, Bolsward (A.J. Osinga) 1956

H.T. Colenbrander, *Inlijving en opstand*, Amsterdam (Meulenhoff) 1913

Contract van bepoldering onder de dorpen Harbajum, Midlum, Wynaldum, Pietersburum en Sexbierum. S.l. [1803]

Contract van bepoldering onder de dorpen Schalsum, Boer, Ried en Peins. S.l. [1800]

Contract van bepoldering onder de dorpen Schalsum, Peins en Sweins, en onder de jurisdictie der stad Franeker. S.l. [1801]

Contract van inpoldering en bemaling van landerijen gelegen onder de dorpen Welsrijp en Dronrijp..., Leeuwarden (C.L. van Altena) [1810]

De dagboeken (1825-1855) van Lieuwe Jans de Jong, boer te Poppenhuizen onder Oldeboorn. L.J. de Jong (ed.), s.l. 1998

L.J.L. Deij, "De verdamping van het bodemwater in Nederland. Een vraagstuk van groot economisch belang", in: *Hemel en dampkring: orgaan van de Nederlandsche Vereeniging voor weer- en sterrenkunde*, 6 (1945), p. 81-92

L.A. Dokkum, *Wateronderzoekingen in verband met de centrale drinkwatervoorziening van Friesland*, s.l. 1914

Dreaun troch it wetter. Twiede waterhuishoudingsplan Fryslân 2000-2008. Provinciale verordening waterhuishouding, Leeuwarden (Provincie Fryslân) 2001

W. Eekhoff, "Levensschets van Jan Wiedeman Karsten, wis- en waterbouwkundige", *Nieuwe Friesche Volks-almanak*, 12 (1864), p. 130-133

J.A. Faber, "Economische op- en neergang" in: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (red.), *Geschiedenis van Friesland*, Drachten (Laverman) 1968, p. 340-365

J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Wageningen (Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool) 1972, 2 bdn., A.A.G-bijdragen 17

S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album studiosorum Academiae Franeckerensis (1585-1811, 1816-1844)*, dl. I: *Naamlijst der studenten*, Franeker (Wever) [1968]

E.B. Folkertsma, *Eachweiding*, Dokkum (J. Kamminga) 1950

E.B. Folkertsma, *Selsbistjûr for Fryslân*, Bolswert (A.J. Osinga) 1930

Friesch Dagblad

Friesch Landbouwblad, voortgezet als *Fries Landbouwblad*

Frieslands boezemwater, in verband beschouwd tot de voorgenomen aandamming van Ameland aan den vasten wal, en de wenschelijkheid eener indijking van de Zuiderzee, Wadden en Lauwerzee, door een lid van de Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt, Leeuwarden (A. Akkeringa) 1870

J. Frieswijk e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*, Amsterdam (Boom) / Leeuwarden (Fryske Akademy), 1998

Frisius, *Friesland één waterschap*. Franeker (Koksma), 1881

Geëxtraheert uit het resolutie-boek der Ed. Mog. heeren Staaten van Friesland. Friesche placaten 1770-1784

M.A. Geuze, *Mesu, het leven van een pionier: herinneringen uit en over zijn leven*. Middelburg (Merlijn), 1979

K.F. Gildemacher en A.P. Versloot, *Wetternammen*, Ljouwert (PENN) 2005

Grontmij Ruimtelijke Inrichting, *Ecologisch beheersprogramma voor boezemmen in Friesland*, [Leeuwarden] (Waterschap Friesland) 1995

A.D.de Groot, *Vijfen en zessen. Cijfers en beslissingen. Het selectieproces in ons onderwijs*. Groningen (Wolters), 1966

E. de Groot, *Malen om het peil. Enkele gemalen in Friesland en hun achtergrond*, Leeuwarden (Stichting Kultuer en Toerisme in Fryslân) 1996

Grote Winkler Prins. *Encyclopedie in 26 delen*, Amsterdam (Elsevier) 1990-1993

G. ter Haar en P.L.Polhuis, *De loop van het Friese water. Geschiedenis van het waterbeheer en de waterschappen in Friesland*, Franeker (Van Wijnen) 2004

J. Hagen, *Van Tilstrup tot Lemsterriijn. Waterschap De Stellingwerfen (1966-1996) en zijn voorgangers*, [Wolvega] (De Stellingwerfen) [1996]

J. Hagen, *Waterschappen, veenpolders en particuliere polders in Midden- en Zuid-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het voormalige waterschap Boarnferd 1754-1983*, Joure (Wetterskip Boarn en Klif) 2002

W. v.d. Ham, *Meester van de zee. Johan van Veen (1893-1959), waterstaatsingenieur*, Amsterdam (Balans) 2003

Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

G. Harmsen, *Herfsttijloos (colchicum autumnale). Een levensverhaal*, Nijmegen (Sun) 1993

Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van Friesland, 4 dln., Amsterdam etc. (P. Schouten etc.) 1785-1789, fotomechanische herdruk 1976

A.L. Heerma van Voss, "De inpoldering van de Wargaster Meer en Paulus Jansz. Kley", in: *De vrije Fries*, 34 (1937), p. 104-121

J. Hoekstra, "It Frysk yn 'e deiboeken van Lieuwe Jans de Jong (1825-1855)", in: *It Beaken* 61(1999), p. 108-125

J.H. Holsbrink, "Een Fries driehoeksnet en een Fries coördinatenstelsel" in: *Geodesia. Tijdschrift voor geodesie en geo-informatie* 43 (2001), p. 74-77, 186-189, 250-255

J.H. Holsbrink, "De 'Fryske triangulaasje' van 'e Eekhoff-atlas" in: *It Beaken* 66 (2004), p. 48-62

M.A. Holtman, *Metten en wegen in Friesland*, Uithuizen (Bakker's Drukkerij/ Uitgeverij) 1994

J.C. Hooghart en W.N. Lablans, *Van Penman naar Makkink. Een nieuwe berekeningswijze voor de klimatologische verdampingsgetallen*, De Bilt (Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut)/ 's-Gravenhage (Commissie voor hydrologisch onderzoek TNO) 1988

Hoogte van verkenmerken volgens N.A.P. gevonden bij de nauwkeurigheidswaterpassingen en de waterpassingen van den Algemeenen Dienst van den Waterstaat [Deel] II. Provincie Friesland, 's-Gravenhage (Gebrs. Van Cleef) 1892

Hoogwaterperiode winter 1965-1966. Provinciale waterstaat van Friesland. [Leeuwarden, 1966]

R.M. Hordon, "Water balance" in: R.W. Herschy en R.W. Fairbridge edd., *Encyclopedia of hydrology and water resources*, Dordrecht etc. (Kluwer Academic Publishers) 1998, p. 679-681

K. Huisman, "De oudste bedijkingen in Friesland" in: J.J.J.M. Beenhakker en H.S. Danner (edd.), *Strijd tegen het water: het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied*, Zutphen (Walburg Pers) 1992, p. 35-43

De indijking der Zuiderzee volgens den heer Beijerinck en hare gevolgen voor de niet ingedijkte kusten, vooral met het oog op de afstrooming van Frieslands boe-

zemwater, beschouwd door drie leden der 2e Afdeeling van de Maatschappij van Landbouw en Veeteelt in Friesland, St. Annaparochie (J. Kuiken Jz.) 1867

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1997-1998, Leiden (Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde) 1999

Een jaarlijks stijgende nood. Adres van de Vereeniging ter bestrijding van den te hoogen stand van het boezemwater in de provincie Friesland aan de heeren Staten der provincie, Leeuwarden (J. Swarts) 1879

Jaarverslag. Provinciale Waterstaat van Friesland ([Leeuwarden] 1972-1986)

J.J.G. de Jong, "Het weer in Friesland in..." resp. "It waer yn ..." jaarlijks in: *It Beaken*, 20 (1958) - 32 (1970)

J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)*, Amsterdam (De Bataafsche Leeuw) 2000

Kadastrale en prekadastrale atlas fan Fryslân 1640-1832, Ljouwert (Fryske Akademy) 1988- ...

J.J. Kalma, *Dit wienen ek Friezen*, 5 dln., Ljouwert (Miedema) 1964-1974

H.A. Kamphuis, "Tussen algemeen en plaatselijk belang. De verwerping van Tak van Poortvliets ontwerp-Kanalenwet in 1879" in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 9 (2000), p. 34-47

L.H. Klaassen en L.M. Koyck. *De economische en sociale betekenis van de landaanwinningwerken in Groningen en Friesland*. Rotterdam (Nederlandsch Economisch Instituut), 1958

J. Klein, "Taak en positie van de waterschappen, gezien in het licht van de jongste gebeurtenissen" in: *Landbouwkundig tijdschrift* 65 (1953), p. 445-454

J.F. Koolhaas, "De waterhuishouding van de landbouwgronden" in: *De landbouwwaterhuishouding in de provincie Friesland*. Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland / T.N.O., rapport nr. 3 (s.l. [s-Gravenhage] 1958), p. 5-118

A.G. Kors, J.A.P.H. Verhulst en T. Slot, *Van oude gronden en de dingen die voorbij gaan. Een studie naar de gevolgen van bodemdaling voor hydrologie en landbouw in Fryslân*. RIZA rapport 98.037 (s.l. (Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directoraat-generaal Rijkswaterstaat, Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling) 1998)

H. Kroes, "Watersport & schaatsen. Herinneringen van een schooljongen", in: *Noorderbreedte* 15 (1991), p. 58-60

J.R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798*, Franeker (Van Wijnen) 2002

A. Kuypers e.a. "Extreme neerslag en de afwatering van Fryslân", in: *Het waterschap. Veertiendaags tijdschrift voor waterschapsbestuur en waterschapsbeheer*, 84 (1999), p. 54-59

A. Labriijn, *Het klimaat van Nederland gedurende de laatste twee en een halve eeuw*, Schiedam (H.A.M. Roelants) 1945

H. Lambooy en D. Aten, "*De held sterft niet..*". *Waterschapsconcentratie in Noord-Holland, 1916-2003*. [Edam] (Kring van "Vrienden van de Hondsbosche") 2002

De landbouwwaterhuishouding in de provincie Friesland. Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland / T.N.O., rapport nr. 3 (s.l. [s-Gravenhage] 1958)

Leeuwarder Courant

J. van Leeuwen, *Register op de openbare werken, getrokken uit de resolutiën der Staten van Friesland en opvolgende besturen over het tijdvak van 1571 tot 1803*. Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1860

Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden

H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht*. 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1980

Chr. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Meppel/Amsterdam (Boom) 1987

B.Los e.a., “Kansenkaarten voor de verziltingsbestrijding in Noord-Friesland”, *Het waterschap* 87 (2002), p. 172-179

J.A. Lycklama à Nijeholt, *Frieslands waterstaat en landbouw. Beschouwingen over de rapporten en voorstellen tot verbetering van den stand van het boezemwater in de provincie Friesland*, Leeuwarden (W. Eekhoff) 1871

J.A. Lycklama à Nijeholt, *Verbetering van Frieslands watertoestand. Beschouwingen over de beginselen en middelen, welke ten aanzien der afstrooming van het boezemwater dezer provincie vroeger bestonden, thans bestaan en nog gevolgd behoorden te worden, ten einde het, zooveel mogelijk, duurzaam meester te zijn*, Leeuwarden (W. Eekhoff) 1869

J.A. Lycklama à Nijeholt, *Vrijmoedige beoordeeling van de “Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland, 2e stuk: Natuurkundige plaatsbeschrijving van de provincie Friesland, 1872”*. Leeuwarden (W. Eekhoff & zoon) 1879

D.R. Mansholt, *Beschouwingen over een onderzoek naar de waterschapslasten in Nederland*, 's-Gravenhage (Algemeene Landsdrukkerij) 1941

D.R. Mansholt, *De waterschapslasten in de provincie Friesland*, 's-Gravenhage (Algemeene Landsdrukkerij) 1939

Meerjarenplan voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland. Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, Centrale Cultuurtechnische Commissie ('s-Gravenhage 1958)

D.J. van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel 1511-1698. Archivalische gegevens over de stemdragende boerderijen, hun eigenaars en gebruikers in de twaalf dorpen van de grietenij Hennaarderadeel*, Ljouwert (Fryske Akademy) 2004

P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, 9 dln., Amsterdam 1986-2003

Th.J. Meijer, *Album promotorum Academiae Franeckerensis (1591-1811)*, Franeker (Wever) [1972]

S.J. van der Molen, *Striid tsjin it wetter*, Ljouwert (Miedema) 1962

J. Mulder en H. van Cappellen, *Register van peilschalen, hakkelbouten en andere verkenmerken in de provincie Friesland*, Leeuwarden (De Groot) 1872

J.W.A. Naber, *Overheersching en vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk, juli 1810 - november 1813*, Haarlem (Tjeenk Willink) 1909

D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 5 dln., Kampen (Kok) 1978-2001

R. de Neve, "Bouwers van Nederland. De waterstaatsdynastie Caland" in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 57 (2003), p. 113-138

R. de Neve, "In dienst van 's-Rijks Waterstaat. Officieren en geëmployeerden van de Waterstaat, 1798-1848" in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 57 (2003), p. 153-192

Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, 10 dln., Leiden (A.W.Sijthoff) 1911-1937

P. Nieuwland, "De eerste volksvertegenwoordigers van Friesland in 1795" in: P. Brood e.a. (red.), *Homines novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795*. Amsterdam (Schiphouwer & Brinkman) 1993, p. 127-239

R. Nouta, *De voorgeschiedenis, afsluiting, ontginning en de verbouw van cultuurgewassen gedurende de tijdelijke exploitatie in de jaren 1971 t/m 1978 in de Lauwerszee*, Lelystad (Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders) 1987, 2^e verm. druk

R. Nouta, *Dokkumer Nieuwe Zijlen in historie*, s.l. (Rijkswaterstaat, Directie IJsselmeergebied), 1995

H.T. Obreen, *Hennaarderadeel. Inventaris der archieven*, s.l. 1980

H.T. Obreen, *Der Vijf Deelen Zeedijken. Inventaris van de archieven*, Ljouwert / Leeuwarden (Fryske Akademy) 1980

H.T. Obreen, M. Dillo en H. Burger, *Inventaris der archieven van het waterschap "De zeven grietenijen en Stad Sloten"*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1971

[Veilingcatalogus:] *Openbare verkooping van 36 watermolens in het waterschap "Scharnegoutum c.a."*, Sneek (Gebr. Reijenga) 1922

Plan van voort te zetten waterstaatsverbetering in de provincie Friesland, door de Gedeputeerde Staten aangeboden aan de Staten der provincie, in hunne zomervergadering van 1861, Leeuwarden (M. van den Bosch)

H.F. Pasma, *Frieslands boezemwater in zijn aanvoer, doorvoer en afvoer. Eene stem uit de menigte in Friesland*, Heerenveen (Hessel) 1868

H.L.Penman, "Natural evaporation from open water, bare soil and grass", in: *Proceedings of the Royal Society, Series A*, 193, London 1948, p. 120-145

Poldercontract voor den dorpe Pingjum, s.l [1818], herdrukt 1918

Prospectus: aankondiging herdruk "Verzameling van stukken , betreffende den binnenlandschen waterstaat van Friesland, [Leeuwarden (M. van den Bosch), 1854]

Provinciaal Almanak van Vriesland, voortgezet als *Provinciale Almanak van Friesland*, 1819-1999

Provinciaal Blad van Friesland, Leeuwarden (Provinciaal Bestuur) 1819- ...

Provinciale Staten van Friesland, *Notulen*, 1962-1967

Provinciale Staten van Friesland, *Notulen en verslag der handelingen*, 1968- ...

Provinciale Staten van Friesland, *Verslag van het verhandelde*, 1962-1967

Provinciale Waterstaat van Friesland, *Jaarverslagen 1972-1986*

H. de Raad, *Boezemwaterschappen en polders in Midden-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap De Middelsékrite 1729-1987*, Sneek (Waterschap De Middelsékrite) 1994

H. de Raad, *Boezemwaterschappen en polders in Noord-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Noardlik Westergoa 1783-1971 (1972)*, Stiens (Wetterskip De Waadkant) 1998

H. de Raad, *Boezemwaterschappen en polders in Westergo. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap "It Marnelân" 1753-1987*, Bolsward (Waterschap "It Marnelân") 1993

H. de Raad, *Boezemwaterschappen en (veen)polders in Zuidoost-Friesland; verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Het Koningsdiep 1832-1984*, Beetsterzwaag (Waterschap Het Koningsdiep) 1992

H. de Raad, *Boezemwaterschappen en (veen)polders in Zuidoost-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap Tjonger-Compagnonsvaarten (1881) 1882-1973*, Oosterwolde (Waterschap Tjonger-Compagnonsvaarten) 1992

H. de Raad en A. Augustijn, *Zee- en IJsselmeerwerende waterschappen in Friesland: verzamelinventaris van gedeponeerde archieven van het waterschap Fryslân [ca. 1619]-1979 (1980)*, Leeuwarden (Fryske Akademy) 1992

H. de Raad en J. Hagen, *Waterschappen en (veen)polders in Zuid-Friesland. Verzamelinventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap De Stellingweren (1818) 1828-1969*, Wolvega (Waterschap De Stellingweren) 1996

Rapport in zake eener drinkwaterleiding voor Sneek, Sneek (Van Druten) 1906

Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem, 3 bdn., Provinciale Waterstaat van Friesland, s.l. 1956

Rapport over de droogteperiode 1959. Provinciale Waterstaat van Friesland [Leeuwarden, 1960]

Rapport van de Commissie Concentratie Boezemwaterschappen en Veenpolders, uitgebracht aan de Gedeputeerde Staten van Friesland [Leeuwarden 1960]

Reglement van het waterschap Friesland. Provinciale Staten van Friesland ([Leeuwarden] 1 september 1992)

Reglement voor de bepoldering onder Almenum, Harlingen (M. van der Plaats) 1842

Reglement voor den Wijnaldumer Westerpolder, Franeker (T. Telenga) 1844

H.J. Reitsma, *Rapportage zoute-kwelonderzoek. Concept 1*, Leeuwarden (Provincie Fryslân, afdeling Waterhuishouding) 1993

H.J. Reitsma en P.J. Atsma, *Onderzoek bodem - zoute kwel. Onderzoek naar de mogelijke samenhang tussen bodemsoort en het voorkomen van zoute kwel*, Leeuwarden (Provincie Fryslân, afdeling Waterhuishouding) 1994

J.H. Riemersma, "De Lauwerszee: eene bijdrage tot het ontstaan van dien zee-boezem, benevens een beknopt overzicht betreffende vroeger en latere plan-

nen van bedijking en droogmaking”, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde*, 16 (1901), p. 331-356

K.A. Rienks, “De ôfwettering” in: *Baerderadiel. In geakunde*. Boalsert (A.J. Osinga b.v.) 1977, p. 114-138

K.A. Rienks en G.L. Walther, *Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân*, Ljouwert (Fryske Akademy) 1954, fotomechanische herdruk Leeuwarden/Ljouwert (A.J. Osinga) 1984

M. Schroor, “Droogmakerijen in Friesland (1600-1800)”, *Noorderbreedte*, 13 (1989), p. 73-77

M. Schroor, “Een Fries kanaalplan uit de negentiende eeuw” in: *Noorderbreedte* 13 (1989), p. 221-225

M. Schroor, “Mr. Pieter Albertus Vincent baron Van Harinxma thoe Slooten (1870-1954). De laatste gouverneur van Friesland” in: *Fryslân* 6 (2000) afl. 2 (juni), p. 8-10

M. Schroor, “Tusken Lauwers en Linde. De grinzen van Fryslân mei Grinslân, Drinte en Oerisel, benammen yn de 18de ieu” in *It Beaken* 52 (1990), p. 161-193

M. Schroor, “Veenpolders in Friesland” in: *Noorderbreedte* 15 (1991) afl. 6 (dec.), p. 30-33

M. Schroor, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1955*, Groningen (REGIO-PROjekt) 1995

A. Schrijver, *Beknopt overzicht van de provinciale wetgeving op waterstaatsgebied in Friesland, aangevuld met korte aantekeningen over den Frieschen waterstaat*, Bolsward (A.J. Osinga) 1944

A. Schrijver, “Beschouwingen naar aanleiding van het proefschrift van mr. J.P. Winsemius, getiteld ‘De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland’” in: *Bestuurswetenschappen*, jg. 3 (1949), p. 103-127

A. Schrijver, *De Friese waterschappen en veenpolders*, Alphen aan den Rijn (Samson) 1964

A. Schrijver, *De Lemstersluis: een merkwaardig waterschap*, Leeuwarden, 1950

A. Schrijver, "Waterstaat" in: J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (red.), *Friesland 1945-1970*, Leeuwarden (Miedema), 1970, p. 9-44

E. Schultz, *Waterbeheersing van de Nederlandse droogmakerijen*, Lelystad (Rijkswaterstaat, Directie Flevoland) 1992

G.F. baron thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat- en charterboek van Friesland*, 6 dln., Leeuwarden (Willem Coulon) 1768-1795

R.D. Smeding, *Weerkundige waarnemingen te Leeuwarden, 1843-1868*, [Leeuwarden (Suringar), 1869]

J.J. Spahr van der Hoek m.m.v. O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 dln., s.l. (Friesche Maatschappij van Landbouw) 1952

A.F. Spruyt, "De bemaling van Frieslands boezem", in: *Waterschapsbelangen* 43 (1958), p. 187-190

Staat der werken tot verbetering van de algemeene afstrooming van het boezemwater en de scheepvaart in de provincie Friesland, uitgevoerd van het jaar 1827 tot en met het jaar 1858. S.l., s.a.

Eerste vervolg van den staat der werken tot verbetering der algemeene afstrooming van het boezemwater en der scheepvaart in de provincie Friesland, uitgevoerd van het jaar 1860 tot en met het jaar 1862. S.l., s.a.

Tweede vervolg van den staat der werken tot verbetering van de algemeene afstrooming van het boezemwater en der scheepvaart in de provincie Friesland, uitgevoerd van het jaar 1863 tot en met het jaar 1865, s.l., s.a.

Staat van den landbouw in het koninkrijk van Holland, gedurende den jare 1807

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden

W.C.H. Staring, *De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten van vroeger en tegenwoordig*, 4^e druk, herz. door R.W. van Wieringen, Schoonhoven (Van Nooten) 1902, fotomechanisch herdrukt Arnhem (Gijsbers & Van Loon) 1980

N. Struiksma m.m.v. A. Schrijver, *Algemeen reglement voor de boezemwaterschappen in Friesland*. Alphen aan den Rijn (Samson), 1936, 2^e druk

Stukken, betreffende aan te brengen verbeteringen in den binnenlandschen waterstaat der provincie Vriesland, gedrukt ten gebruike van de heeren leden der Staten van Vriesland... 1835, herdrukt en voor het publiek verkrijgbaar gesteld, ingevolge besluit ... van den 19 juli 1854, Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1855

H.J. Stuvel e.a., "Lauwerszee of Lauwersmeer?", in: *Land en water. Tijdschrift gewijd aan waterbouw, in het bijzonder Delta-Zuiderzeewerken, waterbeheersing, landaanwinning en cultuurtechniek*, 3 (1959), p. 174-201

S. [H.J. Stuvel], Recensie-artikel van "De landbouwwaterhuishouding van Nederland" in: *Land en water*, 3 (1959), p. 210-212

[M. Tangerman], *Ferslach fan it petear yn 'e Wurkgroep Wettersteatsskiednis [fan de Fryske Akademy] op 14 febrewaris 2003 mei ús leden, de lânbou-yngenieurs Lieuwe Eringa en Johannes Swierstra*, [computer-afdruk] Ljouwert (Fryske Akademy)

C.W. Thornthwaite en J.R. Mather, *The water balance*. Publications in climatology, vol. VIII, nr. 1 (Centerton, N.J. (Drexel institute of technology, Laboratory of climatology) 1955). Third printing [1959 of later]

A.J. Thurkow, "De Friese en de Noordhollandse droogmakerijen: een vergelijking" in: J.J.J.M. Beenhakker en H.S. Danner edd., *Strijd tegen het water: het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied*, Zutphen (Walburg Pers) 1992, p. 63-74

A.J. Thurkow, "De negentiende-eeuwse droogmakerij als winstobject. Een particulier initiatief in Noord-Holland en in Friesland", in: *It beaken*, 48 (1986), p. 25-45

A.J. Thurkow, "De overheid en het landschap in de droogmakerijen van de 16^e tot en met de 19^e eeuw", in: *Historisch-geografisch tijdschrift*, 9 (1991), p. 49-56

A.J. Thurkow, "Schaal en kwaliteit. Een vergelijking van de droogmaking en ontginning van drie kleinere Friese veenpolders", in: *Noorderbreedte* 13 (1989), p. 16-23

J.Th. Thijsse, *Een halve eeuw Zuiderzeewerken, 1920-1970*, Groningen (Tjeenk Willink) 1972

D. v.d. Til, "'Bericht' van een concentratie", in: *Waterschapsbelangen* 65 (1980), p. 282-288

A. van Tonderen, *Beschouwing der kadastrale uitkomsten in Vriesland*, Leeuwarden (M. van den Bosch) 1842

G.M. Trevelyan, "Clio, a muse" in: *Clio, a muse, and other essays*, Londen (Longmans, Green), herdruk 1949

U. Tuinstra, "Van water tot land. 3. De oudere plannen voor afsluiting en inpoldering", in: *It Beaken* 25 (1963), p. 38-57

Twee eeuwen Rijkswaterstaat: 1798-1998, Zaltbommel (Europese Bibliotheek) 1998

B.J. U[iling], "Het Friesch zomerpeil", *Friesche Volksalmanak* 5 (1888), p. 185-198

J.H.P. van der Vaart en S. Talsma, *Kadastrale atlas fan Fryslân. Diel 5, Baardera-diel*. Ljouwert (Fryske Akademy), 1992

J.S.Veenenbos, *De bodemgesteldheid van het gebied tussen Lemmer en Blokzijl in het randgebied van de Noordoost Polder*, 's-Gravenhage (Staatsdrukkerij) 1950

J. Vegelin van Claerbergen, *Vertoog over de veengraverijen*, Leeuwarden (Willem Coulon) 1766

P.B.J. Vegelin van Claerbergen, *Het voorkomen van het te hoog stijgen van het winter-boezemwater, door middel van een hulp-stoomgemaal, de Provinciale Staten van Friesland ter overweging aangeboden*, Leeuwarden (W. Eekhoff & zoon) 1877

G.P. van de Ven e.a., *Atlas van Nederland. Dl. 15: Water*, 's-Gravenhage (Staats-uitgeverij) 1986, 2^e uitg.

G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de landaanwinning en waterbeheersing in Nederland*, Utrecht (Matrijs) 2003, vijfde, geheel herziene druk

S.J. Vermaes, *Frieslands boezemstand na de verbetering van de afvoerkanaalen in 1882*, 's-Gravenhage (Gebrs. J. & H. van Langenhuysen) 1895

S.J. Vermaes, *De Lauwerzee en hare geulen, in verband met de verbetering van den binnenlandschen waterstaat van Friesland*, [Leeuwarden (Coöperatieve Handelsdrukkerij) 1879]

Verslag der commissie benoemd bij beschikking van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid van 18 juni 1896 ... tot het instellen van een onderzoek in

zake de indijking der Lauwerzee in verband met eene verbeterde afstrooming van boezemwater in de provinciën Friesland en Groningen, s.l., s.d. [1900]

Verslag der commissie benoemd bij gemeenschappelijk besluit van de Collegiën van Gedeputeerde Staten van Friesland en Groningen van 7 februari 1902 tot het instellen van een nader onderzoek in zake de indijking der Lauwerzee in verband met eene verbeterde afstrooming van boezemwater in de Provinciën Friesland en Groningen. Groningen (Gebr. Hoitsema) 1904

Verslag der commissie, benoemd bij Zijner Majesteits besluit van den 9 november 1850, no. 36, ter onderzoeking van het ontwerp tot indijking der Lauwerzee, voor welke onderneming concessie is gevraagd door F. Groet c.s., en later door H.V. Geerlings, c.s., te Haarlem. (Leeuwarden (Wed. M. van den Bosch) 1851)

Verzameling van placaaften, reglementen en andere stukken door de Ed. Mog. heeren Staten van Friesland zedert den 1 junij 1748 tot den 7 februarij 1795 geëmaneerd en uitgegeven, 6 dln. Leeuwarden (D. van der Sluis), 1796. Voortgezet als: Verzaameling [sic] van placaaften, proclamatiën, notificatiën, enz. door het Comité Revolutionair, de provisioneele en volgende representanten, aanvang nemende met het laatste placaat der geremoveerde staats-leden zijnde het begin der Revolutie, dus van den 7 februarij 1795 13 delen in 21 banden. Franeker en Leeuwarden (D. Romar en D. van der Sluis), 1796-1810

Verzameling van stukken, betreffende de bepoldering onder de stad Franeker en het dorp Hitzum, bekend onder den naam van den Hitzumer Polder, Franeker (G.Ypma) 1830

[W.C. Visser], "Betekenis waterbeheersing voor landbouw en waterschapswezen", in: *Friesch Landbouwblad*, 19 maart 1954, p. 192

B. Volbeda, "Frieslands tweede boezemgemaal", in: *Land en water* 15 (1971) afl. 3 (mei/juni), p. 46-51

Voorstel van de Gedeputeerde Staten betreffende de verbetering van de afstrooming van het boezemwater. Provincie Friesland (Leeuwarden 1912)

J.J. de Vries, *Anderhalve eeuw hydrologisch onderzoek in Nederland. Overzicht van de ontwikkeling van de wetenschappelijke kennis van het water in Nederland tussen 1830 en 1980, beschouwd vanuit een geohydrologische gezichtshoek*, Amsterdam (Rodopi) 1982

B. Vrijhoff, "De verzilting van de open wateren" in: *De landbouwwaterhuishouding in de provincie Friesland*. Commissie Onderzoek Landbouwwaterhuishouding Nederland / T.N.O., rapport nr. 3 (s.l. [s-Gravenhage] 1958), p. 119-151

J.W. de Waal, *De verzouting van het boezemwater in Friesland*, s.l. 1927 [Overdruk uit *Verslagen en mededeelingen betreffende de volksgezondheid*, 1927, nr. 12]

J.W. de Waal, *De verzouting van het boezemwater in Friesland. II*, s.l. 1932 [Overdruk uit *Verslagen en mededeelingen betreffende de volksgezondheid*, april 1932]

J.W. de Waal, *De verzouting van het boezemwater in Friesland. III*, s.l. 1939 [Overdruk uit *Verslagen en mededeelingen betreffende de volksgezondheid*, 1939, nr. 9]

A. Waalewijn, *De tweede nauwkeurigheidswaterpassing van Nederland 1926-1940*, Delft (Rijkscommissie voor Geodesie) 1979

G.L. Walther, "De waterhuishouding van Friesland" in: J.H. Brouwer (hoofdred.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam/Brussel (Elsevier) 1958 (fotomechanisch herdrukt 1972), p. 77-83

G.L. Walther, "Waterstaat en waterschappen" in: E. Foppes (red.), *Friesland, toen ... nu...straks*, Leeuwarden (Algemeen Publiciteitskantoor Alta) 1952, p. 143-153

Waterschapsbelangen

P.I. van der Weele, *De geschiedenis van het N.A.P.*, Delft (Rijkscommissie voor Geodesie) 1971

J.P. Winsemius, *De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland*, Franeker [Wever] 1947

J.P. Winsemius en A. Schrijver, *Waterschapsbelangen*, 44 (1959): J.P. Winsemius, "As it net kin sa 't moat, dan moat 't mar sa 't kin", p. 73-75, A. Schrijver, "It kin de master misse", p. 100-103, J.P. Winsemius, "Rib uit het lijf", p. 137-140, A. Schrijver, "Waterschap de Rib?", p. 163-164

Woordenboek der Nederlandsche Taal, bew. door M. de Vries e.a., 29 dln., s-Gravenhage (M.Nijhoff) 1882-1998 (herdrukt 1993)

D.F. Wouda, *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis*, Sneek (Brandenburgh & Co.) 1951

S. van der Woude, *De Slachtedijk*, Drachten (Noord-Nederlands Bureau voor Toerisme), heruitgave 2000 (Monument van de maand, jg. 5 (1990), dl. 5)

G.A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland*, 2 dln., Leeuwarden (Eisma) 1930-1934

Wurdboek fan de Fryske taal. Woordenboek der Friese taal, dl. 3., Ljouwert (Fryske Akademy) 1986

J.W. Zantema, *Frysk Wurdboek. Dl.I: Frysk-Nederlânsk*, Drachten/ Ljouwert (A.J.Osinga) 1994⁸

Aangehaalde digitale bestanden

<http://home.wanadoo.nl/mpaginae> [o.a. naamlijsten Friesland tot 1795]

nl.wikipedia.org [digitale encyclopedie]

www.dewoonomgeving.nl [kadastrale kaarten 1832]

www.friesarchiefnet.nl/waterschap [archiefinventarissen]

www.genlias.nl [genealogische bestanden]

www.hisgis.nl [historisch-geografische informatie Friesland]

www.inghist.nl/onderzoek/projecten/BWN [Biografisch Woordenboek]

www.parlement.com [biografieën, kabinetten en politieke partijen]

Index van persoonsnamen

N.B. De enkele namen die duidelijk of waarschijnlijk patronymen zijn, zijn tussen de andere namen door geplaatst onder de voornaam van de betrokkene: Age Meintes, Gosse Haijes, Jan Haijes, Tet Johannesdochter.

- Aartsen, mr. J. van 156, 157, 158
Age Meintes 76
Algera, mr. J. 142, 150, 152, 156-158, 161, 228, 230, 231, 414, 418, 497, 500
Andreae, mr. A.J. 353
Bakker, J.A. 299
Bakker, M. 268
Bakker, R. van Zinderen 353
Beekman, dr. A.A. 20
Beesten, ir. C. van 216
Berge, W.H. van den 263
Bergsma, A. 162, 163, 174, 182, 229, 262
Beuckens, H. 293
Beijma, E.M. van 318-320
Biewenga, A.W. 149, 150
Bins, P.G. 19, 20
Boer, H. de 363-365, 377, 385, 389, 395
Boer, J.T. de 67-72, 82, 96, 97, 494
Boer, J. de 123
Bokma, F. 369, 374, 377-379, 383, 385, 392, 393
Bolleman van der Veen, ds. B. 104-106, 348, 349
Bolten, ir. C.I. 100-102, 109, 331, 495
Bootsma, J.F. 418, 420, 423, 428-430, 506
Bos, P.A. 127
Bouma, ir. G.J.A. 223
Bouwer, H.J. en J.H. 330
Braak, J. 76
Bruggen, Van III
Bruins Slot III
Bruinsma, J.J. 40, 44, 87n, 335
Brunings, ir. C. 40, 41, 44, 84, 85, 95, 101, 102, 107, 109, 339, 347, 489, 495
Bruijn, ir. H.E. de 127, 129, 130
Buma, mr. A. 108, 351, 504
Buma, mr. W.W. 58, 59, 78
Burger, ir. 408
Burgt, ir. C. van der 138, 140, 144, 157, 158, 187, 498
Buijtenen, dr. M.P. van 135n, 208, 256, 288, 292
Caland, ir. P. 41, 44, 84, 85, 95, 101, 102, 107, 109, 339, 347, 489, 495
Cloostera, J.W. 317
Cort van der Linden, mr. P.W.A. 213
Dam, U.H. van 330
Dedden, H.L. 217, 221, 223, 402
Deij, dr. L.J.L. 25, 26
Dibbits, ir. H.A.M.C. 138, 140
Dronkers, dr. J.J. 135-137
Duinen, W. van 163, 256-258
Eekhoff, W. 329

- Elzelingen, ir. J.M.W. van 130
 Enschedé, prof. W.A. 40, 42
 Eringa, ir. L. 59, 404, 421
 Escher, ir. G.A. 127, 130
 Faber, prof. dr. J.A. 308, 315
 Falkena, J.J.G.S. 135, 162, 163, 220,
 243, 248, 256, 257, 260-262, 378,
 390-393, 405, 413-417, 426, 428, 437,
 470, 471, 473, 506
 Ferrand, ir. J.H. 55, 95, 99, 101, 109,
 327, 338, 368, 495
 Fokkema III
 Folkertsma, E.B. 372, 374
 Fricke, J.H. 371, 389
 Geerts, J. 374
 Gerbrandij, H.M. 117, 119, 121, 122,
 124, 125, 135, 136, 141, 142, 145-147,
 156, 157, 163, 164, 170, 171, 173, 174,
 178, 182-186, 193, 194, 196-199, 203,
 206-208, 216, 221, 222, 227, 250, 254,
 257, 272, 273, 282, 283, 285, 289-292,
 298, 299, 402-406, 412, 415-420, 423-
 433, 435, 439-446, 448, 450-455, 463,
 464, 466-468, 470-475, 477, 487-
 490, 498, 499, 501, 506, 507
 Gosse Haijes 319, 320
 Graaff-Nauta, D.IJ.W. de 293
 Groot, D.R. de 106
 Haan, A.W. 219, 402
 Haan, J.F. de 123, 243, 436
 Haan, ir. K.I. de 117, 215-217, 221, 223,
 224, 227, 230, 236, 402, 403, 405,
 407-421, 424, 430-433, 438-440, 448-
 450, 452, 463, 487, 488, 506, 507
 Haersma, H.L. van 73
 Hagen, J. 316
 Ham, ir. J. van der 131, 132, 134, 136,
 137, 218, 497
 Hangelbroek, drs. J.J. 172, 173
 Haren, W.A. van 98
 Harinxma, J.D. Hanekamp van 319
 Harinxma thoe Slooten, B.Ph. van 127
 Harinxma thoe Slooten, D.J.A. van
 374
 Harinxma thoe Slooten, P.A.V. van
 214, 385, 386, 389-393
 Harmsma, W. 287
 Hayward, ir. P.H.J. 83, 84, 102, 331,
 334, 337, 338
 Heeringa, D.J. 378
 Herweijer, ir. S. 116-119, 405, 415, 424,
 444, 445, 496
 Hielkema, H.W. 288, 292, 444, 468, 469
 Hilarides, J. 353
 Hoeksma, N. 388
 Hofstra, H.J. 246
 Homan, mr. H.P. Linthorst 117, 142,
 159, 201, 217, 261, 293, 402, 419, 500
 Hoogland, J.L. 119, 124, 136, 137, 142,
 170, 171, 215, 219-221, 223, 230, 239,
 244-250, 253-255, 257, 258, 260-262,
 265, 272, 275, 283, 290-293, 296-299,
 402, 412, 420, 442, 471, 489, 499-501
 Houte, mr. J. van den 323, 324
 Jacobi, J. 98
 Jan Haijes 319, 320
 Jansonius, J.G. 363
 Jappé, J.H. 83
 Jellema, H.A. 385, 386, 388, 390, 391,
 393, 394
 Jong, L.J. de 11, 13, 14, 54, 315, 327, 328
 Jong, L.J. de 363, 386-388
 Jong, Tj. de 244, 262, 287, 406, 437,
 443, 473, 474
 Juliana, koningin 262
 Karsten, J.W. 77, 78, 80, 91, 93, 98,
 109, 495
 Kempees, ir. A.E. 212, 213
 Keuning, J. 290, 293
 Kiezebrink, J.G.W. 373, 374
 Klaassen, dr. L.H. 160
 Kleio 22

- Klok, J. 145, 146n, 147, 156, 159, 161,
 163, 182, 184, 194, 196-198, 222, 261,
 265, 443
 Kolk, J. 380
 Konijnenburg, D. van 353
 Koolhaas, ir. J.F. 413
 Kooper, ir. W. 137, 138
 Korthals, drs. H.A. 158, 161, 179, 185,
 196, 201, 209, 263, 498
 Koyck, dr. L.M. 160
 Kraijenhoff 97
 Kraijenhoff, C.R.T. 83
 Krimpen, ir. L. van 212, 213
 Kroes, ir. H. 11, 14, 485
 Kroese, H.J. 161
 Kros, ir. A.C. 81, 82
 Laan, J. van der 241
 Labriijn, dr. A. 40, 42
 Lageveen, W. 59
 Lange, ir. W.H. de 446, 451
 Leemans, ir. W.F. 130
 Leeuw, P. de 122, 123, 296
 Lely, dr.ir. C. 113, 213
 Liberg, A. 446
 Loon, A. van 73
 Loopstra, C.J. 374
 Loor, drs. D. de 275
 Lootsma, J.A. 99
 Lycklama à Nijeholt, familie 11
 Lycklama à Nijeholt, J.A. 103, 107, 338
 Lycklama à Nijeholt, P. 349
 Makkink, G.F. 39
 Mansholt, dr.ir. D.R. 395-397, 401, 505
 Maris, ir. A.G. 161, 185, 235
 Mark, P. van der 198, 207
 Mather, J.R. 26
 Meekma, J. 220
 Meer, D.J. van der 301
 Mesu, dr.ir. F.P. 405
 Meulen, A.E. van der 353
 Meulen, D. van der 387, 388
 Miedema, H.G. 38
 Miedema, S.R. 98
 Nauta, T. 378-380, 382, 384-386, 393
 Offerhaus, ds. G.J.A. 12, 14, 393, 394
 Okma, B.W. 377, 392-394
 Oosterhoff, A. 285, 292, 293, 298, 299,
 501
 Panhuys, mr. J.E. van 335
 Pasma, H.F. 107
 Penman, H.L. 39
 Pollema, H. 110, 111, 353, 359
 Pollema, mr. R. 273, 274, 276, 278,
 290, 384
 Poppens, ir. P.Tj. 111, 112
 Pringle, ir. K. 130
 Raad, H. de 316
 Regnerus, R. 289, 292
 Regout, mr. L.H.W. 213
 Reitsma, P. 198, 241, 242, 248, 286, 287
 Rengers, Th.M.T. van Welderen 368,
 371
 Riemersma, J.H. 128
 Rienks, ir. A. 233
 Rienks, ir. K.A. 27, 166, 167, 180, 185,
 216, 224, 329, 412, 449, 451, 466,
 467, 477, 478, 507
 Roelfsema, H. 185, 186, 192, 193
 Roorda, G. 377, 385, 391
 Ruiter, J. de 149, 150, 267, 268, 273
 Schrijver, A. 170, 172, 173, 201n, 203,
 235, 402, 418, 420, 422, 425, 428,
 429, 432, 433, 435, 444, 447, 448,
 450, 452, 466, 467, 506
 Schuilinga, J.D. 214
 Schuurman, ir. Ph. 408, 419
 Sickenga, mr. J. 358
 Sikkema, K. 363, 379, 388
 Singelsma, J.B. 299
 Smallenbroek, J. 268
 Smeding, R.D. 40
 Snijder, J.H.J. 283

- Soveele, P. 317
 Spitzen, mr. D.G.W. 214
 Spruyt, ir. A.F. 239, 240, 247, 418,
 423-425, 430, 432, 448, 451, 506
 Stelling, ir. P. 137, 179, 180, 185
 Sterk, ir. A. Elink 25
 Swierstra, ir. J. 404
 Swinden, prof. J.H. van 39, 40, 42, 43
 Sytama, M.P.D. van 54, 80, 99-101
 Tak van Poortvliet, mr. J.P.R. 108
 Tamminga, H.S. 335
 Terpstra, F. 378
 Tet Johannesdochter 302
 Thorbecke, mr. J.R. 467
 Thornthwaite, C.W. 26
 Thijsse, prof. ir. J.Th. 113
 Til, D. van der 479
 Tjalma, J. 274, 275, 277
 Tjoelker, A. 141, 145, 147, 197, 293
 Tolman, T. 285, 286, 289, 292
 Tonderen, A. van 328
 Toxopeus, mr. E. 171, 263, 268, 275, 277
 Trevelyan, G.M. 22
 Uiling, B.J. 58, 59
 Veen, B.P. van der 196-198, 287, 288, 292
 Vegilin van Claerbergen, P.B.J. 108
 Vermaes, ir. S.J. 106, 126, 127, 130,
 211, 338, 354, 499
 Vermooten, dr. W.H. 414
 Versloot, J.M.C. 433, 446
 Verstolk van Soelen, mr. J.G. 323
 Visser, ir. W.C. 116, 118
 Volker Lzn., A. 127
 Vondeling, Adam 215, 220, 223, 238,
 249, 255-257, 407, 414, 417, 426, 428,
 442, 445, 446, 454, 455, 473, 475, 506
 Vondeling, dr.ir. Anne 228, 231
 Vondeling, H. 123, 229, 240-242, 249,
 250, 255, 258, 262, 284, 285, 438, 439,
 441, 442, 451-453, 467, 469-475, 506
 Vos van Steenwijk, mr.dr. R.H. de
 151-153
 Vries, A. de 405, 415, 426-428, 431,
 438, 439, 444, 506
 Vries, H.A. de 376, 388
 Vries, L.W. de 359
 Vries, S. de 135-137, 230, 438, 439,
 444, 468, 471-475, 477, 507
 Vries, Th. de 123, 259, 261, 293
 Walther, ir. G.L. 27, 33, 115, 117, 118,
 137, 138, 140, 142, 144, 145, 155, 167,
 216-218, 221, 222, 224, 230, 402,
 412, 418, 420-422, 424, 427, 428,
 430, 432, 443, 444, 448-452, 506,
 507
 Wassenaar, J. 318-320
 Wellenbergh, ir. P. 99, 100
 Went, mr. D.F. 292
 Wetering, F.H. van de 282
 Wierda, C.J. 373
 Wilde, H. de 289
 Wind, A. 219, 406
 Winsemius, mr.dr. J.P. 235
 Wouda, ir. D.F. 20, 21, 27, 46, 80, 81,
 106, 110-112, 115, 213, 214, 216, 360,
 362, 365, 367, 397, 413, 499
 Wuite, J. 369-371, 383, 392, 393
 Wijbenga, P. 288, 289
 Wijmenga, J. 290, 293
 Ypeij, M. 57, 58, 62, 66, 71, 73, 77-79,
 81, 98, 495
 Ypeij, prof. N. 56-58, 67-73, 78-82, 91,
 96, 97, 493, 494
 IJtsma, J. 392
 Zaaier, dr. J. 41
 Zandstra, A. 162-164, 287, 292
 Zandvoort, ir. H. 33, 119, 122, 132,
 216, 480, 481, 508
 Zuylen van Nijevelt, J.A. van 99
 Zijlstra, dr. J. 171, 263, 27

Zusammenfassung

Friesische Wasserwirtschaftsverwaltung. Eine Geschichte der Wasserregulierung in Friesland seit der Mitte des 18. Jahrhunderts bis in die 70er Jahre des 20. Jahrhunderts

I Einleitung

Ein beträchtlicher Teil Frieslands stand jahrhundertlang während eines großen Teils des Jahres unter Wasser. Seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts hat man danach gestrebt dies zu beenden, indem man zur Wasserregulierung überging, das heißt, zur Regulierung des friesischen Busens und zum Schutz des Landes vor Busenwasser.

Bei der Wasserregulierung in einem bestimmten Gebiet hat man mit einer Anzahl Begleiterscheinungen und Vorkehrungen zu tun. Der Zusammenhang und die Wechselwirkung dieser kann in der *Wasserbilanz* dieses Gebietes beschrieben werden. Die Wasserbilanz ist ein Vergleich (Vorratsgleichung) der beschreibt, wie die Wasserzufuhr zum Busen minus dem Abfluss daraus resultiert in Zunahme und Abnahme des Busenwasservorrates.

Die Wasserbilanz für das friesische Busengebiet wurde 1956 zum ersten Mal erstellt und beschrieben.

Untersucht wird jetzt, was man zwischen der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und dem Jahr 1970 getan hat, um die Wasserbilanz des friesischen Busengebietes ins Gleichgewicht zu bekommen und wie diesbezügliche Entscheidungen zustande gekommen sind. Diese Studie behandelt insbesondere den Entscheidungsprozess in Bezug auf die Abführung des Busenwassers ins Außenwasser und diesbezüglich das Verhindern von negativen Auswirkungen des Busenwassers auf das Land.

2 Die Wasserbilanz

1947 begann das provinziale Wasserwirtschaftsamt eine Untersuchung zum Wasserhaushalt Frieslands. Das resultierte 1956 in den *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* (Bericht bezüglich der Entwässerung von Frieslands Busen). In diesem modernen und gut fundierten Bericht wurde die Wasserbilanz des friesischen Busengebiets untersucht.

Die Schlussforderungen daraus waren, dass die Entwässerung des friesischen Busens nicht mehr angemessenen Anforderungen entsprach. Um die Entwässerung wieder in Ordnung zu bringen, würde der Ausbau der künstlichen Abführung des Busenwassers, einhergehend mit der Eindeichung der Lauwerssee, notwendig sein. Für künstliche Entwässerung war bis damals nur Frieslands erstes Busenschöpfwerk, das Ing. D.F. Wouda-Dampfschöpfwerk bei Lemmer, mit einer Leistung von 4000 m³ pro Minute, verfügbar. Die Entwässerungsleistung müsste mit 6000 m³ pro Minute erweitert werden. Dazu würden zwei Schöpfwerke errichtet werden müssen: ein Dieselschöpfwerk mit einer Kapazität von 4000 m³ pro Minute in Laaxum und ein Elektroschöpfwerk von 2000 m³ pro Minute in der Nähe des Schöpfwerkes in Lemmer.

3 Die Wasserzufuhr in das Busengebiet

Wasser erreicht das friesische Busengebiet auf vier Arten: als Kammerwasser bei den Schleusen, als eingelassenes IJsselmeerwasser, als Durchsickerung und als Niederschlag. Die Wasserzufuhr als Folge der ersten zwei ist, seit es den regionalen Instanzen im 18. Jahrhundert gelang das Öffnen und Schließen der Schleusen tatsächlich unter Kontrolle zu bekommen, gut zu beherrschen. Beide Formen der Wasserzufuhr haben so auch nicht zum überhöhten Wasserstand im friesischen Busengebiet beigetragen.

Durchsickerung kommt im Norden vor allem als salziges Kuverwasser vor. Es ist dort die wichtigste Versalzungsursache. Mit Süßwasserspülung kann diesem entgegengewirkt werden. Dafür ist seit 1934 IJsselmeerwasser verfügbar. Für eine zweckmäßige Organisation der Wasserwirtschaft im Norden hat die Provinzverwaltung in den Jahren 1972-1973 Het Bildt vom friesischen Busen getrennt. Dieses Gebiet entwässert seitdem direkt über Schöpfwerke bei Zwarte Haan und Roptazijl ins Wattenmeer. Das friesische Busengebiet wurde damit um 13.000 ha kleiner. Für die Verwaltung des abgekoppelten Gebietes wurde ein eigener Wasserverband errichtet, „Noardlik Westergoa“.

Weitaus das meiste Wasser erreicht das friesische Busengebiet in Niederschlagsform. Zwei Drittel hiervon verdunsten oder werden von den Pflanzen aufgenommen. Für die Wasserbilanz ist die Differenz zwischen Niederschlag und Verdunstung, der Nettoniederschlag, von Bedeutung.

Für Friesland gibt es erst seit 1876 zuverlässige, ständige Niederschlagsbeobachtungen.

Die Verdunstung kann, laut der Penman-Methode, seit 1911 berechnet werden. Die Penman-Werte, multipliziert mit Faktor 0,7, wurden bis 1987 als Maßstab für die Verdunstung von einem bewachsenen Untergrund hantiert.

In der Periode 1894-1913, in der die Wasserregulierung im friesischen Busen im Zusammenhang mit den Plänen zur Abriegelung der Lauwerssee und dem Bau von einem oder zwei Schöpfwerken untersucht wurde, wurde der Nettoniederschlag nicht direkt in die Berechnungen aufgenommen.

Erst im Bericht *Bemaling Frieslands Boezem* (Entwässerung Frieslands Busen) wurde auf quantitative Art Niederschlag und Verdunstung im Zusammenhang mit dem Wasserhaushalt im friesischen Busen berücksichtigt.

Im Bezug auf den Niederschlag ging man davon aus, dass die Abführungsmöglichkeiten im Stande sein müssten, einen 7-tägigen Niederschlag von 64 mm und einen 14-tägigen Niederschlag von 95 mm zu verarbeiten. Das waren die Mengen, die durchschnittlich einmal in hundert Jahren erreicht oder überschritten wurden.

Die Verdunstungswerte mit denen im Bericht gerechnet wurde, wichen von dem 0,7-Teil der Penman-Werte ab. Dadurch ging man von einem größeren Verdunstungsüberschuss im Frühjahr und von einem größeren Nettoniederschlag im Herbst, als in „Wirklichkeit“ auftrat, aus. Es handelt sich hierbei jedoch um relativ kleine Unterschiede, welche außerdem das Bild beider Phänomene verstärken und nicht zur Unterschätzung derer führen.

Der Nettoniederschlag in Leeuwarden betrug in der Periode 1911-1979 durchschnittlich 281,4 mm pro Jahr.

4 Die Regulierung des Busens

4.1 *Das Entstehen des Busens spiegelt sich in der Benutzung des Wortes dafür wider*

Das Wort Busen in seiner Bedeutung als Wasserspeicher wird in Friesland erst seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts benutzt. Der Busen ist der Speicher für Wasser, das aus den Poldern gepumpt wird. Wenn es keine oder wenig Polder gibt, gibt es auch keine gesonderte Wasserspeicherung. Gibt es die Speicherung

aber wohl, dann kann man davon ausgehen, dass ein nicht unwichtiger Teil der Grundfläche eingedeicht ist. Dass man in Friesland um die Jahrhundertwende des 18./19. Jahrhunderts das Wort *Busen* anfang zu benutzen zeigt an, dass damals langsam die Rede davon sein konnte, dass es mehr als zufällige, in kleinem Umfang anwesende, Eindeichungen gab.

4.2 *Pegelfläche und Sollpegel*

Die ersten Versuche, Zusammenhang in den Wasserhaushalt der innerhalb der Deiche gelegenen Gebiete Frieslands zu bringen, betrafen den Wasserpegel. Im 17. und 18. Jahrhundert wurden den Schleusenwärtern an den äußeren Schleusen Instruktionen gegeben, welchen Wasserstand sie innerhalb ihrer Schleusen hantieren mussten. Aber weil es keinen Zusammenhang zwischen den Instruktionen und dem System der Messpunkte gab, hatte dies nur ein beschränktes Resultat.

Ein prinzipieller Schritt vorwärts wurde 1784 gemacht. Aufgrund von Messungen und Vorschlägen des Franeker Professors Nicolaas Ypeij wurde eine gemeinschaftliche Pegelfläche für ganz Friesland konstruiert. Dies wurde von einer Markierung abgeleitet, die Ypeij und Provinzingenieur De Boer in einen Eckstein der Verwersbrug in Leeuwarden hacken ließen. Diese Markierung war zwei Fuß und sechs Zoll über dem niedrigsten Niveau, das bis damals überhaupt im Sommer gemessen war, angebracht. Auch wurde ein für die ganze Provinz geltender Pegelbeschluss genommen.

Das am niedrigsten gemessene Sommerniveau wurde am Anfang des 19. Jahrhunderts auf einzelnen Pegelplanken mit einer *O* angegeben. Damit wurde die Messfläche faktisch zwei Fuß und sechs Zoll niedriger in Bezug auf die Markierung die Ypeij davor hatte anbringen lassen. Die abgesenkte Fläche wurde der Friesische Sommerpegel („FZP“) genannt.

Diese Veränderung wurde in den Jahren 1849-1850 geodätisch verankert. Über ganz Friesland verbreitet gab es damals vor dem Friesischen Sommerpegel ungefähr 200 Fixpunkte, von denen die gegenseitige Höhe so präzise wie möglich festgestellt wurde.

Diese Genauigkeit ließ aber zu wünschen übrig und darum wurde in den Jahren 1870-1872 eine neue Messung durchgeführt. Hierbei wurde auch die Höhe des Friesischen Sommerpegels im Verhältnis zum Amsterdamer Pegel bestimmt. Als Unterschied zwischen beiden wurde festgestellt, dass der Friesische Sommerpegel 42 cm unter dem Amsterdamer Pegel lag.

Das erste Feinnivellement, das in den Niederlanden in den Jahren 1875-1885 durchgeführt wurde und wobei der Normale Amsterdamer Pegel (N.A.P.) in Kraft gesetzt wurde, führte zu der Feststellung, dass der Friesische Sommerpegel nicht 42 cm sondern 66 cm unter N.A.P. lag.

Hiermit waren die friesischen Pegelbeobachtungen und –Beschlüsse an ein innerhalb der ganzen Niederlande gültiges System gekoppelt. Der Friesische Sommerpegel blieb in Friesland bis in die siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts der Standard. Danach begann sich allmählich der N.A.P. durchzusetzen. Mit dem Jahr 2000 wurde die Benutzung des Friesischen Sommerpegels definitiv beendet.

4.3 *Natürlicher Abfluss und Wassereintritt 1800-1960*

Nahezu die vollständige Wasserzufuhr in den Busen kam und kommt aus Niederschlag und von der Entwässerung der Polder. Polderentwässerung wurde bis in die sechziger Jahre als eine Aufgabe, die nur die Polder- und Wasserverbandsbehörde etwas anging, gesehen. Dadurch war es unmöglich die Wasserzufuhr in den Busen zu regulieren. Busenregulierung konnte also nur durch Entwässerung entstehen. Das lief, bis zu dem Moment, in dem das erste Bussenschöpfwerk 1920 in Betrieb genommen wurde, auf natürlichen Abfluss über Schleusen in die umliegenden Seen hinaus.

Die meisten Schleusen befanden sich an der Süd- und Westküste der Region. Im Nordosten gaben die Dokkumer Nieuwe Zijlen Zugang in die Lauwerssee. Das Ablassen war oft eine schwierige Sache. Wegen Unzulänglichkeit der Zuleitungen konnte das Wasser die Schleusen nicht immer schnell genug erreichen. Und wenn das Wasser die Schleusen erreichte, konnte es nicht abgelassen werden, wenn der Wind aus einer ungünstigen Richtung kam oder wenn es Flut war. Aber an der Abflussleistung der Schleusen hat es nie Zweifel gegeben. Messungen und Berechnungen die im 19. Jahrhundert einige Male neu durchgeführt wurden, haben mehrere Ingenieure, Karsten, Ferrand, Bolten immer wieder zu dieser Schlussfolgerung geführt. Die Letzten wurden von Brunings und Caland durchgeführt, als sie 1870 auf Ersuchen der Provinzverwaltung eine Untersuchung zur Wasserwirtschaft des Deichlandes in Friesland durchführten.

Darum musste man seine Aufmerksamkeit, in puncto Verbesserung des natürlichen Abflusses, auf die Zufuhr zu und auf den Abfluss den Schleusen entlang, richten.

Um das Jahr 1800 gab es bei der Provinzverwaltung großes Interesse für die Wasserwirtschaft. Unter dem Einfluss von Matthijs Ypeij und Jan Wiedemann Karsten wurden Schleusen und Wasserwege untersucht und vermessen. Aber zu bedeutenden Verbesserungen kam es nicht.

Das passierte erst 1825 nach der großen Überschwemmung, bei der der ganze Südwesten Frieslands von der Zuiderzee überflutet wurde. Man reparierte nicht

nur die Seedeiche, sondern nahm auch die Verbesserung der Wasserwirtschaft des Deichlandes in die Hand. In den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts begann man nach langer Vorbereitung mit der Durchführung eines von Ing. J.H. Ferrand entwickelten Programms, bei dem in einer dreißigjährigen Periode planmäßig einige hunderte größere und kleinere Projekte realisiert wurden. Durch die beträchtliche Zunahme von Polder im 19. Jahrhundert resultierten diese Arbeiten jedoch nicht in eine bessere Busenregulierung. Das führte zu gesellschaftlicher Unzufriedenheit und Diskussion.

In den Jahren 1880-1890 wurden wieder einige Dutzend Arbeiten realisiert. Aber als diese erneut nicht zur ausreichenden Busenregulierung führten, konzentrierte man sich auf die Verbesserung des natürlichen Abflusses in die Lauwerssee. 1896 begann man mit der ersten von einigen aufeinanderfolgenden Untersuchungen zur Eindeichungsmöglichkeit der Lauwerssee. Im Laufe der Untersuchungen bot sich eine neue Möglichkeit, nämlich die der Entwässerung am südlichen Ufer Frieslands mit einem Dampfschöpfwerk, an. Man betrachtete diese Möglichkeit einerseits in Kombination mit der Abdämmung der Lauwerssee und andererseits ohne diese Kombination. Nach einem langwierigen Entscheidungsprozess wählte die Provinzverwaltung Frieslands 1913 letztendlich die augenscheinlich kostengünstigste Lösung: den Bau eines Schöpfwerkes am Südufer bei Lemmer. Von der Abriegelung der Lauwerssee und von anderen Maßnahmen, die zur Verbesserung des natürlichen Abflusses führen könnten, wurde abgesehen.

1932 wurde der Abschlussdeich der Zuiderzee geschlossen. Das verringerte die Möglichkeiten des natürlichen Abflusses an südwestlicher Seite der Provinz weiter. Andererseits wurde es jetzt möglich, Süßwasser aus dem IJsselmeer einfließen zu lassen. Damit begann man 1934. Diese Wasseranlage diente und dient drei Zielen: Pegelregulierung, Busenspülung und Wasserversorgung der Provinz Groningen. Anfangs fand der Wassereinlass mittels vorhandener Schleusen statt, aber in den Jahren 1936-1938 wurde eine spezielle Einlassschleuse bei dem Teroelsterkolk, neben dem Dampfschöpfwerk, gebaut. 1952-1953 wurde die existierende Schleuse bei Tacoziyl durch eine Einlassschleuse ersetzt.

In den fünfziger Jahren versuchte man zwischen der Pegelregulierung im IJsselmeer, dem Zufluss von der Gelderschen IJssel dorthin und der Wasserabnahme von großen umliegenden „Abnehmern“ ein Gleichgewicht zu finden. Der Kulturtechnische Dienst (niederländische Behörde für Bodenverbesserung und Landgewinnung) sah hierin zukünftige Probleme für die Wasserversorgung der drei nördlichen Provinzen. Deswegen drang der 1954 angetretene Landeshauptingenieur-Direktor Ing. S. Herweijer namens der Behörde an, dass ein Wasserversorgungsausschuss der Provinz gebildet werden sollte. Die friesische Provinzverwaltung und die friesischen Wasserwirtschaftsingenieure fanden die

Notwendigkeit scheinbar nicht zwingend genug, aber der Kulturtechnische Dienst konnte nicht ignoriert werden. Es war diese Behörde die entschied, in welchen Provinzen die großen Beträge die für die Flurbereinigung verfügbar waren, ausgegeben werden sollten. Deswegen scheint es so, als ob man in Friesland Herweijer gefällig sein wollte. 1957 wurde dann der Ausschuss gebildet. Dieser scheint aber nie an der rein verwaltungstechnischen Existenz vorbeigekommen zu sein. Nach einem Jahrzehnt der Stille wurde er 1967 seiner Aufgabe entbunden.

Das Problem der Wasserversorgung wurde in diesem Zeitraum allmählich überholt. Das kam aufgrund aller kulturtechnischen und wasserwirtschaftlichen Eingriffe, die um die Jahre 1960-1970 herum durchgeführt wurden. Es wurde auf eine technische Verwaltungsangelegenheit reduziert.

4.4 *Verbesserung des natürlichen Abflusses: die Lauwerssee 1951-1969*

Die Möglichkeit die Lauwerssee zur Verbesserung der Wasserregulierung in Friesland abzdämmen, ist zum ersten Mal am Anfang des 20. Jahrhunderts untersucht worden. 50 Jahre früher waren auch schon einige Pläne entwickelt worden, aber ihr Ziel war die Landgewinnung. Sie wurden letztendlich nicht realisiert, weil die friesische Provinzverwaltung fürchtete, nicht mehr frei ins Wattenmeer entwässern zu können.

Um das Jahr 1900 musste diese Befürchtung der wasserwirtschaftlichen Realität weichen, dass große Teile Frieslands mehrere Monate pro Jahr überflutet waren, weil der Busen nicht zu regulieren war. Deswegen prüfte man die Möglichkeiten in einer abgedämmten Lauwerssee einen Mahlbusen einzurichten und die mechanische Entwässerung des Busens. Die Landesregierung und die Provinzverwaltungen von Friesland und Groningen konnten sich nicht einig werden. Der Minister und die Wasserwirtschaftsbehörde wollten die zweckmäßigste, die Provinzen die kostengünstigste Lösung. Das Ergebnis war, dass man sich letztendlich auf den Bau eines Busenschöpfwerkes in jeder der beiden Provinzen beschränkte. In Friesland wurde es das Dampfschöpfwerk bei Lemmer, welches 1920 in Betrieb genommen wurde.

Die Lauwerssee blieb, wegen der Möglichkeiten der Landgewinnung im Deichvorland, eines der Interessen der Landesregierung. In den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts wurden zu diesem Zweck Arbeiten in Gang gesetzt. Mit einer Unterbrechung in den Kriegsjahren wurden diese bis in die fünfziger Jahre fortgesetzt. Die Resultate aber waren unbefriedigend. Deswegen schlug Ing. J. van der Ham 1951 vor, die Möglichkeit der Abriegelung und der Eindeichung des südlichen Gebietes der Lauwerssee zu untersuchen. Er beschränkte sich auf den Südteil, weil er vom vollständigen Abschluss und der Eindeichung

nicht nur ungenügend wirtschaftlichen Nutzen erwartete, sondern auch Probleme im Zusammenhang mit der Entwässerung von Groningen und Friesland. Van der Ham sah die Folgen der Abdämmung für den Wasserhaushalt nicht als mögliche Vorteile, sondern als lösbare Probleme die mit diesem Unternehmen einhergehen würden.

In dem Moment, in dem das Wasserwirtschaftsamt der Provinz Friesland bei den Planbesprechungen mit einbezogen wurde, änderte sich das. Diese Behörde untersuchte seit 1947 die Entwässerung des friesischen Busens. Sie sah von Anfang an den Zusammenhang zwischen dem Ausbau der Entwässerung und dem Abschluss der Lauwerssee. Aber damals war Vertraulichkeit noch Regel und an die Öffentlichkeit treten eine Ausnahme. Das provinziale Wasserwirtschaftsamt trat deshalb vor 1956 mit seinen Untersuchungen und Erkenntnissen nicht weiter nach außen, als bis zu dem Kreis der Provinzabgeordneten und den Wasserwirtschaftsexperten. Die friesischen Autoritäten, der Provinzialausschuss und die Provinzverwaltung, sahen die Eindeichung bis weit in die fünfziger Jahre an erster Stelle als ein Landgewinnungsprojekt. Das änderte sich auch nicht mit den Sturmfluten vom 1. Februar 1953 und vom Dezember 1954. In der Projektdiskussion spielte bis 1957 die Seeverteidigung als Argument überhaupt keine Rolle.

Es war wohl vor allem das niederländische Parlament, welches bei der Erörterung des Deltagesetzes, den Zusammenhang zwischen der Sicherheit des Nordens und dem Abschluss der Lauwerssee erkannt habe; diese Erkenntnis wurde anfangs jedenfalls nicht aus Friesland heraus verbreitet. Eine starke Argumentation von dieser Seite her war auch nicht erforderlich, weil der Minister für Verkehr, Wasserwirtschaft und Öffentliche Arbeiten, der ehemalige friesische Provinzbeauftragte Jurist J. Algera, Befürworter der Abdämmung war.

Aber in den Jahren 1957/1958 wendete sich das Blatt. Es stand schlecht um die Landeshaushaltsmittel, es entstand Zweifel an der Rentabilität der Abriegelung und der Eindeichung und im Oktober 1958 musste Minister Algera aus Gesundheitsgründen abtreten. Die Pläne blieben vor allem Untersuchungsgegenstand. Die Zahl der Blickwinkel, aus denen die Sache gesehen wurde, wurde größer und die Argumentation wurde ausgebaut. Die Interessen der Entwässerung Frieslands und Groningens waren hierbei ein konstanter Faktor. Aber der Norden und vor allem Friesland war nicht im Stande die Abdämmung zu verwirklichen, weil es sich nicht um eine Provinzangelegenheit sondern um einen Landesbeschluss handelte. Die Provinzverwaltung konnte nicht viel mehr als ziemlich machtlos im Abseits stehen und Anträge anzunehmen und der zuständige Beauftragte, H.M. Gerbrandij, fiel nicht durch vorhandene Zukunftsvisionen oder Tatendrang auf.

Ab Mitte 1959 begann es danach auszusehen, dass die Abdämmung der Lauwerssee abgeschrieben wäre. Jetzt ließ ein neuer Diskussionsteilnehmer etwas

von sich hören: die öffentliche Meinung. In einer friesisch-chauvinistischen Betrachtungsweise wurden Gefühle der Unsicherheit und Benachteiligung mit allen Mitteln geäußert. Anfänglich erfolglos, denn am 25. Januar 1960 sendete Minister Korthals, der seit einem halben Jahr das Ressort für Verkehr, Wasserwirtschaft und Öffentliche Arbeiten verwaltete, ein Schriftstück an das Parlament, in dem er bemerkte, dass die Interessen, denen mit der Abriegelung der Lauwerssee gedient werden sollten, auch auf eine kostengünstigere Art nachgegangen werden könne. Der friesische Wasserhaushalt könnte, mit dem Bau eines zweiten Busenschöpfwerkes, diesmal bei Stavoren, wesentlich verbessert werden. Und die Sicherheit des Nordens wäre gleichermaßen mit der Erhöhung der Seedeiche um die Lauwerssee herum auf Deltahöhe, genauso als mit der Abdämmung der See gewährleistet.

Aber gleichzeitig untersuchte der Minister die Bereitwilligkeit der nördlichen Provinzen, sich an einer eventuellen Abdämmung finanziell beteiligen zu wollen. Die Provinzialausschüsse beschränkten sich allerdings auf vage und allgemeine Aussagen. Dennoch gab der Minister dem Druck des Parlaments, Institutionen wie der Landwirtschaftskammer und der Öffentlichkeit nach. Am 10. Juni 1960 machte er bekannt, dass er bereit wäre zur Abriegelung der Lauwerssee über zu gehen, wenn die nördlichen Provinzen bestimmte Bedingungen finanzieller Art und die zukünftigen verwaltungstechnischen Aufgaben akzeptieren würden. Die finanziellen Forderungen liefen darauf hinaus, dass die Provinzen für die Vorteile, die die Abdämmung mit sich bringen würde: geringerer Deichbau, bessere Entwässerung und die Entstehung eines Süßwasserbusens, bezahlen müssten. Außerdem wollte der Minister, dass die Provinzen die gesamte Verwaltung und Wartung der vorhandenen und entstehenden Anlagen rings um die Lauwerssee übernehmen würden. Die Provinzen probierten ihrerseits zu erreichen, dass die Abdämmung als Deltawerk bezeichnet werden würde und aus diesem Grund aus der Landeskasse bezahlt würde.

Hierdurch kam ein langwieriger und mühsamer Unterhandlungsprozess ins Laufen. Dies fand erst am 13. November 1961, mit einem Kompromiss zu den finanziellen Aspekten und dem Nachgeben der Provinzen auf Verwaltungsgebiet, sein Ende.

Inzwischen hatten die eigentlichen Arbeiten, unter der Leitung von Ing. C van der Burgt, Mitte 1960 schon angefangen. Die führten dazu, dass die Lauwerssee am 23. Mai 1969 abgeschlossen wurde. Die Küstenlinie wurde dadurch von 32 km auf 13,5 km verkürzt. Es wurde ein 2000 ha großer Busensee geformt, mit einem Sommersollpegel von N.A.P. - 0,83 m und einem Wintersollpegel von N.A.P. - 0,93 m. Bei Dokkumer Nieuwe Zijlen wurde neben der vorhandenen Schleuse eine neue Kammer- und Deichschleuse gebaut.

4.5 *Ausbau des natürlichen Abflusses durch mechanische Entwässerung*

1895 stellte Ing. S.J. Vermaes, Hauptidegenieur des provinziellen Wasserwirtschaftsamtes, einen Antrag auf Teilabriegelung der Lauwerssee. Das würde die Entwässerungsmöglichkeiten über die Dokkumer Nieuwe Zijlen vergrößern müssen. Dieser Antrag setzte verschiedene Untersuchungen in Gang. Die Resultate hiervon wurden dem Minister für Wasserwirtschaft vorgelegt, der wiederum Rat an seine Inspektoren des Landeswasserwirtschaftsamtes fragte. War erst von der Abdämmung der Lauwerssee die Rede, so war später die Rede von der Abdämmung in Kombination mit Entwässerung mit einem Schöpfwerk am südlichen Ufer Frieslands, und zum Schluss nur von Entwässerung am südlichen Ufer mit zwei Schöpfwerken. 1913 beschloss die Provinzverwaltung Frieslands vorläufig nur ein Schöpfwerk, mit letztendlich einer Leistung, die knapp über der Hälfte der benötigten lag, zu bauen. Der Minister stimmte zu. Das Land gab eine Subvention von 40% der Gesamtkosten des Schöpfwerkbbaus. Gleichzeitig wurde eine provinciale Entwässerungssteuer, in der Form einer Ergänzungsabgabe auf die vom Land erhobene Grundsteuer, eingeführt.

Das Schöpfwerk, bei Lemmer, wurde 1920 in Betrieb genommen. Bei dessen Pensionierung als Hauptidegenieur des provinziellen Wasserwirtschaftsamtes, 1947, bekam es den Namen seines Entwerfers, Ing. D.F. Wouda.

Das Schöpfwerk verbesserte selbstverständlich die Busenregulierung, aber es war schnell genug deutlich, dass diese keineswegs vollständig unter Kontrolle war.

1947 startete das provinciale Wasserwirtschaftsamt eine Untersuchung, die 1956 als Resultat den *Rapport inzake de bemaling van Frieslands boezem* (Bericht bezüglich der Entwässerung Frieslands Busen) hervorbrachte. Darin wurde festgestellt, dass Ausbau der Busenentwässerung notwendig war. Der Bericht wurde im Herbst 1956 dem Provinzialausschuss vorgelegt. Aber dieser besprach es noch gut ein Jahr unter sich. Vermutlich konnte man sich nicht über die Kosten der anstehenden Maßnahmen einig werden. Der Provinzbeauftragte H.M. Gerbrandij und sein Kollege J.L. Hoogland, zu dessen Amtsbereich die Obhut des friesischen Busens gehörte, waren in diesem Punkt nicht einer Meinung.

Ende 1957 wurde der Bericht der Provinzverwaltung angeboten und veröffentlicht. Am 15. Juli besprach die Verwaltung den Bericht erstmals an der Hand eines Briefes des Provinzialausschusses in dem beschrieben stand, was bis jetzt unternommen war, um Finanzhilfe des Landes für dieses Unternehmen zu bekommen. Seine Anstrengungen hatten aber noch nichts gebracht. Die enttäuschte Provinzverwaltung fasste ihre Besprechung in einem Antrag zusammen, in dem sie die höchstmögliche Landesinvestitionssubvention, extra Einnahmen der Provinz für den Bau und die Betreibung des Schöpfwerkes, und eine schnelle Entscheidung zur Eindeichung der Lauwerssee forderte.

Mit diesem Antrag in der Hand appellierte der Provinzialausschuss an Minister Algera von Verkehr, Wasserwirtschaft und Öffentliche Arbeiten.

Er bat um Landesunterstützung für den Bau und um Einführungsbefugnis einer provinziellen Entwässerungssteuer, vergleichbar mit der Vorgehensweise bei dem Ing. D.F. Woudaschöpfwerk in der Form einer Ergänzungssteuer zur Grundsteuer. Im Herbst 1958 fand hierzu eine Beratung mit der Landesregierung statt.

Inzwischen übte der Kulturtechnische Dienst in diesen Jahren steten Druck aus, um zur Verbesserung der Busenregulierung in Friesland zu kommen. Wenn diese ausbleiben würde, wäre der Dienst nicht bereit Geld in die Flurbereinigung zu investieren. Die Provinzverwaltung ließ nicht ab, den Provinzialausschuss hier ständig darauf zu weisen.

Am 10. November 1958 stellte der Provinzialausschuss einen *Antrag zur Verbesserung der Entwässerung des friesischen Busens* bei der Provinzverwaltung. Dieser Antrag wurde mit kleinen Anpassungen angenommen. Damit beschlossen die Provinzialstaaten, den vorgenommenen Maßnahmen zur Verbesserung der Abfluss- und Entwässerungskapazität des friesischen Busens mit 10.000 m³ pro Minute, zuzustimmen. Diese 10.000 m³ sollten das Resultat der Abdämmung der Lauwerssee - gut für 4000 m³ pro Minute - und vom Schöpfwerkbau, an erster Stelle von einem Schöpfwerk von 4000 m³ bei Stavoren, sein. Dann müsste das Land einen Kostenbeitrag von minimal 40% einbringen und die Erhebung einer Entwässerungssteuer möglich machen.

Der Minister ließ in seiner Reaktion auf diesen Beschluss wissen, dass er bereit sei eine Subvention von 40% mit einem Maximum von 4 Millionen Gulden, zu gewähren. Zu einer Entwässerungssteuer sprach er sich noch nicht aus, zumal in Den Haag ein deutlicher Vorzug dafür existierte, die Busenverwaltung bei einem ganzprovinzialen Wasserverband unterzubringen, der dann ohne besonderes Ermächtigungsgesetz eine Umlage innen könnte.

Die Provinz blieb aber bei dem Standpunkt, selbst die Busenverwaltung in Händen halten zu wollen. Der Provinzialausschuss beharrte darum auf der Entwässerungssteuer. Auf Basis von Berechnungen zum Bau und der Betreibung eines Schöpfwerkes, fragte er am 8. Juni 1959 die Provinzverwaltung zuzustimmen, dass der Provinzialausschuss danach streben sollte, dass die Provinz bevollmächtigt würde zur „Innung einer Entwässerungssteuer von maximal 30 Prozent Ergänzungsabgabe zur Grundsteuer für die Dauer von 30 Jahren“. Am 15. Juli 1959 sprach die Provinzverwaltung die gefragte Zustimmung aus.

Der Provinzialausschuss, im Besonderen der Kommissar der Königin Linthorst Homan und der Provinzbeauftragte Hoogland, erschöpften sich in Versuchen für das Gesetz, das die Innung der Entwässerungssteuer ermöglichen sollte, eine Verabschiedung zu erreichen. Aber die Gesetzesabfassung erwies sich als zeitaufwendig. Letztendlich wurde der Gesetzentwurf am 31. Juli 1961

beim Parlament eingereicht. Aber anstelle von „30 Prozent Ergänzungsabgabe für die Kostendeckung des zweiten Schöpfwerkes“ sprach der Entwurf von „60 Prozent“, „zur Bestreitung der aus der Wasserverwaltung des friesischen Busens hervorkommenden Kosten“. Der Gesetzesentwurf wurde von der Tweede Kamer (Bundestag) ohne große Schwierigkeiten am 13. März 1962 gebilligt. Die Eerste Kamer (Bundesrat) und besonders die Fraktion der Christlich-Historischen Union waren weniger fügsam. Zur Zeit der Vorbereitung und während der Behandlung des Gesetzesentwurfes, brachte sie ans Licht, dass die Erhöhung und die Erweiterung des Ziels der Ergänzungsabgabe darauf hinausgingen, Friesland an der Abdämmung der Lauwerssee mitbezahlen zu lassen, was inzwischen beschlossen war. Das war für einige Fraktionsmitglieder der CHU ein Grund, gegen den Gesetzesentwurf zu stimmen. Aber die Eerste Kamer als Ganzes nahm den Entwurf am 30. Oktober 1962 an.

Jetzt war die Provinzverwaltung am Zuge. Am 18. und 19. Dezember 1962 besprach sie eine Vorlage des Provinzialausschusses zur Innung von 60 Prozent Ergänzungsabgabe. In dieser Vorlage rechnete der Provinzialausschuss vor, dass eine Abgabe von 60 Prozent bedeuten würde, dass Steuerpflichtige einen Kostenbeitrag an der provincialen Busenverwaltung entrichten würden, der vergleichbar wäre mit der Situation wie sie anderswo in den Niederlanden bei den öffentlich-rechtlichen Wasser- und Bodenverbänden auftrat. Und außerdem stand der Provinzbeitrag für die Abdämmung der Lauwerssee tatsächlich vor der Tür. Kurz gesagt, eine Innung von weniger als 60 Prozent Ergänzungsabgabe war laut des Provinzialausschusses nicht möglich. Bei der Behandlung des Antrags stimmte der Provinzbeauftragte Gerbrandij, Mitglied der CHU, dagegen. Nach ihm schlossen sich noch drei der acht Mitglieder der CHU-Fraktion der Provinzverwaltung dieser Meinung an. Dennoch wurde der Antrag, zur Innung einer Entwässerungssteuer mit einer Ergänzungsabgabe von 60 Prozent, angenommen.

Nachdem die Finanzierung garantiert war, konnte der Bau beginnen. Im August 1963 war die Grundsteinlegung für das Schöpfwerk. Als der Bau größtenteils beendet war, teilte der Provinzialausschuss am 11. Februar 1966 der Provinzverwaltung mit, dass beschlossen war, stärkere Motoren in das Schöpfwerk installieren zu lassen. Diese sollten dafür sorgen, dass die Schöpfwerkleistung von 4200 m³ pro Minute auf 5800 m³ pro Minute erhöht werden konnte. Jetzt hatte die Provinzverwaltung alles erreicht, wofür vor 10 Jahren in dem Bericht *Entwässerung Frieslands Busen* plädiert wurde. Die Lauwerssee wurde abgeriegelt, die Möglichkeit des natürlichen Abflusses würde mit dem Bau der neuen Schleuse bei Dokkumer Nieuwe Zijlen neben dem vorhandenen Komplex aus dem Jahr 1729 ausgebaut werden und nicht zuletzt war die Möglichkeit der künstlichen Abführung mit 5800 m³ vergrößert worden.

Noch ehe das Schöpfwerk fertiggestellt war, wurde es wegen starken Regenfällen ab 9. November 1966 eingesetzt.

Am 6. Dezember 1966 schlug Fraktionsvorsitzender Oosterhoff der CHU in der Provinzverwaltung vor, das Schöpfwerk nach dem inzwischen zurückgetretenen Provinzbeauftragten Hoogland zu benennen. Dieser Vorschlag führte am 7. Februar zur offiziellen Verfügung, das Schöpfwerk den Namen *J.L. Hooglandgemaal* (J.L. Hoogland-Schöpfwerk) zu geben. Am 10. Mai 1967 war die offizielle Inbetriebnahme. Seither ist es von wesentlicher Bedeutung für die Regulierung des friesischen Busens.

5 Der Schutz des Busenlandes

5.1 *Polderbildung bis 1867*

Die ältesten Polder stammen aus dem 16. Jahrhundert. Es handelt sich hier um kleine Polder, die wahrscheinlich mehr oder weniger mit der Nutzfläche eines Bauernhofes, auf der eine Wassermühle aufgestellt war, zusammenfallen. Die ersten großen Eindeichungen, von denen Angaben überliefert sind, waren *Trockenlegungsgebiete*. Vor allem im Südwesten und im Herzen von der *Tiefen Mitte* wurden seit den dreißiger/vierziger Jahren des 17. Jahrhunderts in großem Umfang Seen und Teiche trockengelegt. Sicherheitsgründe scheinen hierbei von größerer Bedeutung gewesen zu sein, als der Wert der trockengelegten Fläche.

Um diese Unternehmungen zu vereinfachen, verfasste die Landesverwaltung Frieslands am 18. Juli 1633 eine Resolution. Diese gab den Besitzern einer Trockenlegungserlaubnis das Recht bei Bedarf auch benachbarte Flächen zu benutzen, wenn das für die Trockenlegung notwendig sein sollte. Diese Grundstücke dürften sie dann zum Taxwert übernehmen.

In den nächsten 140 Jahren wurde aus Westergo, wo die Eindeichungsbelange am größten waren, einige Male versucht diese Regelung zu erweitern. Damit sollte jede Eindeichung, nicht nur die Trockenlegungen, realisiert werden können, wenn eine Mehrheit der beteiligten Besitzer dafür stimmte. Die Minderheit würde dann vor der Wahl stehen entweder noch teilzunehmen oder zu Taxwert ihre Grundstücke zu übertragen. Nachdem einige Vorschläge dieser Art gestrandet waren, wurde letztendlich am 9. Mai 1774 zu einer Resolution mit diesem Inhalt beschlossen.

Es steht wohl fest, dass diese Regelung an der Zunahme der Poldergründungen, die seit dem letzten Viertel des 18. Jahrhunderts auftrat, beigetragen hat. Weil es sich fast immer um private Initiativen handelte, die oft wenig oder keine schriftlichen Spuren hinterlassen haben, ist es schwierig direkt feststellen zu können, wie viel und wie große Polder eingerichtet worden sind.

Über den indirekten Weg ist das aber wohl gut möglich. Die Anzahl der Mühlen gibt einen deutlichen Hinweis zum Umfang der Eindeichungen. Die

erste Mühlenzählung in Friesland fand 1811 statt. Damals wurden, die Schrickmühlen (kleine, transportable Mühlen) nicht mitgerechnet, 2445 Mühlen gezählt. Spätere Zählungen lassen eine stetige Abnahme der Mühlenanzahl sehen, aber eine Zunahme der Oberfläche des eingedeichten Grundes. Das deutet darauf hin, dass größere Polder gebildet wurden, wobei nicht nur neuer Boden eingedeicht wurde, sondern auch kleinere vorhandene Polder zusammengefügt wurden. 1876 wurden 1543 Polder gezählt, die mit 1732 Mühlen entwässert wurden. Die Oberfläche der Winterpolder, die das ganze Jahr über entwässert wurden, betrug zu diesem Zeitpunkt reichlich 113.000 ha, die Sommerpolder, die nur im Sommer trocken lagen, umfassten fast 7100 ha.

Innerhalb der Küstenbefestigungen blieb Eindeichung in Friesland bis um die Mitte des 20. Jahrhunderts eine Sache privater Initiative. Das galt nicht nur für Eindeichungen auf zivilrechtlicher Basis, sondern auch für Gründungen von Organen mit Staatsgewalt, die Wasserverbände.

5.2 *Busenwasserverbände und Busenland 1867-1950*

Nach den Veränderungen, die das Staatssystem und die Gesetzgebung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts durchgemacht hatten, hatte die Regelung aus dem Jahr 1774 keine Bedeutung mehr. Aus diesem Grund erließ die Provinzverwaltung 1867 eine *Verordnung bezüglich der Errichtung von Wasserverbänden zur Förderung von Eindeichungen in der Provinz Friesland*. Die Verordnung war auf diesem Standpunkt basiert, dass die Errichtung eines Wasserverbandes auf Wunsch der Beteiligten stattfand. Wenn zwei Drittel von ihnen das wünschten, sollte der Provinzialausschuss das der Provinzverwaltung vorlegen. Die Möglichkeit, dass die Provinzverwaltung selbst die Initiative ergreifen könnte, wurde nicht berücksichtigt. Es wurde zumindest einmal die Verordnung angesprochen, aber sie führte letztendlich nicht zur Errichtung auch nur eines Wasserverbandes.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gewann die Einsicht immer mehr Boden, dass Eindeichung von tiefer gelegenen Flächen wünschenswert war. Früher hatte man mit einer Selbstverständlichkeit die alljährliche Überflutung der tiefer gelegenen Flächen als ein Phänomen gesehen, das der Bodenfruchtbarkeit zugute kam. Aber im Laufe des Jahrhunderts änderte sich diese Auffassung. Außerdem zwang Landesrechtsprechung die Provinz, eine Finanzierungsform für die Instandhaltung von öffentlichen Einrichtungen, z.B. Kanäle, Straßen und Brücken, zu finden.

Deswegen stellte die Provinzverwaltung 1874 ein neues *Reglement betreffend die Errichtung von Wasserverbänden in Friesland* auf. Auch hierbei galt, dass die Initiative von den beteiligten Besitzern und Benutzern eines einzudeichenden

Gebietes kommen konnte. Aber gleichzeitig könne auch der Provinzialausschuss aus eigenem Antrieb einen Antrag zur Errichtung eines Wasserverbandes der Provinzverwaltung vorlegen. Kurz nach Reglementverfassung wurden die ersten Wasserverbände gegründet. 1881 wurde dessen Bereich erweitert, sodass auch „trockene“ Arbeiten zur Wasserverbandsangelegenheit gemacht werden konnten. 1908 wurde für die nicht küstenschützenden Wasserverbände der Name *Busenwasserverband* ordnungsgemäß festgestellt.

Das Verbessern der Wasserregulierung, der Schutz des tief gelegenen Bodens vor Busenwasser und die Errichtung der (Busen-)Wasserverbände waren keine Angelegenheiten die zusammenfielen. Einerseits versuchte die Provinzverwaltung die Wasserregulierung zustande zu bringen, ohne Wasserverbände zu errichten. Andererseits wurden Busenwasserverbände errichtet, die nicht mit dem Wasserhaushalt zu tun hatten.

Zwischen 1876 und 1997 sind laut Provinzblatt im Ganzen 417 Busen- oder ähnliche Wasserverbände gegründet worden. Wasserverbände wurden auch wieder aufgelöst: wenn sie ihre Aufgabe erfüllt hatten oder beim Zusammenschluss zu oder mit größeren Wasserverbänden. Außerdem hat es 13 *Veenpolder* (Moorpolder) gegeben. Das Bild der Gründerjahre zeigt einige Perioden in denen es deutliche Höhepunkte gab: Die größte Anzahl der Errichtungen fiel in die Jahre 1910-1920 und 1924-1930. Die genaueste Quelle, der Bericht *Entwässerung Frieslands Busen*, zählt am 1. Januar 1952 in Friesland 12 Moorpolder, 241 (Busen-)Wasserverbände und 963 private Polder, die in den friesischen Busen abführen.

Das Reglement aus dem Jahr 1874 bot der Provinzverwaltung die Möglichkeit, aus eigenem Antrieb zur Errichtung von Wasserverbänden überzugehen. In den nächsten Jahrzehnten wurde von verschiedenen Seiten her an die Verwaltung gefragt, von diesem Recht Gebrauch zu machen. Direktes Eingreifen in den Wasserhaushalt wurde von Autoritäten mit Sachverstand und großem Einblick, z. B. Age Buma, von Landbewohnern die von den hohen Wasserständen im Busen geschädigt waren und von gesellschaftlichen Organisationen, gefordert. Provinzialausschuss und Provinzverwaltung weigerten aber systematisch selbst Initiative zur Gründung von Wasserverbänden zu ergreifen.

Im Jahrzehnt um die Jahrhundertwende herum stieg der Busen regelmäßig so hoch, dass es sich faktisch um Überflutungen handelte. Die Provinzverwaltung konnte deswegen nicht länger im Abseits bleiben, 1910 stimmte sie zu, um auf mechanische Entwässerung des Busens überzugehen. Bei der tatsächlichen Beschlussbildung, im Februar 1913, kam die vollständige Busenregulierung zur Sprache. Dabei sprach die Provinzverwaltung aus, dass nach der Inbetriebnahme des Schöpfwerkes der Frühjahrs- und Sommerabfluss auf einem höheren Pegel als in der letzten Zeit üblich war, eingestellt werden sollte. Das würde zulasten des tieferen Busenlandes gehen, aber das nahm allmählich im Umfang ab und überdies bekamen andere Landwirtschaftsinteressen mehr Gewicht.

Die ständigen hohen Busenstände und die Voraussicht, dass das tiefere Busenland mit einem höheren Busenpegel zu tun bekommen würde, führten dazu, dass vor allem im zweiten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts viele Dutzend Busenverbände gegründet wurden.

Nach der Inbetriebnahme des Busenschöpfwerkes 1920 stellte die Provinzverwaltung eine Regelung für den Abfluss und die Busenentwässerung auf. Diese Regelung legte keinen Sollpegel fest, sondern bestimmte in welcher Periode des Jahres, zu welcher Höhe des Busens abgeführt bzw. mittels Schöpfwerken entwässert werden sollte. Diese Regelung führte zur Erhöhung des Busenpegels, wofür die Verwaltung sich 1913 ausgesprochen hatte. Dadurch entstanden Probleme für die nicht-eingedeichten tieferen Flächen. In den Zwanzigern beschäftigte sich die Provinzverwaltung, manchmal in bewegten Sitzungen, damit intensiv. Die SDAP-Fraktion (Sozialdemokraten) plädierte 1923 für Enteignung der Grundflächen, die nicht eingedeicht wurden. Die Friesische Landwirtschaftsgesellschaft wollte, dass dieser Antrag untersucht wurde. Die Verwaltung beschloss, so eine Untersuchung durchführen zu lassen. Damit sollte die Frage beantwortet werden, wie sich die existierende Abflussregelung auf die tiefer gelegenen Busenflächen auswirkte und ob es möglich oder erwünscht wäre, die Produktivität dieser Flächen auszubauen. Diese Untersuchung fand statt und im Herbst 1926 reichte die *Commissie lage boezemlanden* (Kommission tiefe Busenflächen) ihren Bericht ein. Ihre Antwort war, dass eingedeicht werden müsse, sicher dann wenn zur Pegelerhöhung übergegangen werden würde. Und wenn die Eindeichungen dann stattfinden würden, dann würde es notwendig sein, den Frühjahrs- und Sommerpegel zu erhöhen, um den Wasservorrat auf Niveau zu halten. Dieser Zirkelschluss gab keine Antwort auf die gestellte Frage, aber entsprach dem Wunsch der Verwaltung, den Pegelstand zu erhöhen. Die Regelung für Abfluss und Entwässerung wurde in diesem Sinne angepasst. Der Lauf der Dinge führte dazu, dass es in den Jahren zwischen 1924 und 1930 erneut eine große Anzahl Busenwasserverbände gegründet wurden.

In der wirtschaftlich schlecht gestellten ersten Hälfte der dreißiger Jahre kam ein Großteil der Busenwasserverbände, die in vorangegangenen Jahren errichtet waren, in finanzielle Schwierigkeiten. Darum wurde von außerhalb und innerhalb der eigenen Versammlung die Frage an die Verwaltung herangetragen, hier auf die eine oder andere Art entgegenzukommen. Befürworter provinzialer Unterstützung wiesen darauf, dass die „Wasserwirtschaftspolitik“ der Provinzverwaltung die Ursache der großen Anzahl Wasserverbandsgründungen gewesen sei und dass die Provinz zumindest moralisch gesehen die Verantwortung trug. Dieser Ausgangspunkt wurde vom Provinzialausschuss allerdings mit aller Schärfe bestritten. Ihr Standpunkt, dass es nie eine provinziale „Wasserwirtschaftspolitik“ gegeben hätte, wurde letztendlich von einer Mehrheit der Provinzverwaltung unterstützt. Bei der Erörterung eines Notrufs

des Wasserverbandes *Eernewoude cum annexis*, im Februar 1934, erreichte die Diskussion ihren Höhepunkt und damit ihr Ende.

Nicht nur in Friesland, sondern auch an anderen Orten in den Niederlanden gab es das Gefühl, dass die Abgaben zugunsten der Wasserverbände unverhältnismäßig hoch waren. Deswegen ließ der Kulturtechnische Dienst seinen Mitarbeiter Ing. Mansholt, in den Jahren 1936-1941, eine Untersuchung zu diesen Abgaben durchführen. Mansholt legte für jede Provinz die „Höchstbelastbarkeit“ für Wasserverbandsabgaben fest. Diese maximal zulässige Belastung wurde über das Größenverhältnis zwischen den Lasten und dem Pachtpreis des Grundes bestimmt. In Friesland war 1929 jeder zwanzigste Hektar über dem Höchstmaß belastet gewesen. In den Jahren 1933 bis 1935 war das jeder Vierte. Die Beschwerden über den wachsenden Druck der Wasserverbandsabgaben waren also auf Fakten basiert.

5.3 *Die Konzentration der Busenwasserverbände 1956-1977*

Von den 320.000 ha die das friesische Festland um 1950 herum umfasste, entwässerten damals 184.000 ha mittels Schöpfwerken in den friesischen Busen. Von dieser Oberfläche war 112.000 ha in 240 Busenwasserverbände, 31.000 ha in 11 *Veenpolder* und 41.000 ha in 963 private Polder eingeteilt.

Dieses ganze wasserwirtschaftliche Gefüge rückte in den fünfziger Jahren mehr ins Blickfeld. Außerhalb der Provinzverwaltung war es vor allem der Hauptingenieur-Direktor der provinziellen Direktion Friesland des Kulturtechnischen Dienstes, Ing. K.I. de Haan, der dieses Thema anschnitt, innerhalb der Verwaltung waren es vor allem die Abgeordneten Falkena, A. de Vries und Adam und Hendrik Vondeling. Als Sprecher der Fraktionen der VVD, der ARP und der PvdA vertraten sie zusammen den weitaus größten Teil der Provinzverwaltung. Sie sahen auch den Zusammenhang mit der Durchführung der Flurbereinigung. Diese wurden erschwert oder unausführbar, wenn eine gehörige wasserwirtschaftliche Infrastruktur fehlte. Auch die Landesdirektion des Kulturtechnischen Dienstes, welche über die Verteilung der Mittel innerhalb der Niederlande, die für die Flurbereinigung zur Verfügung standen, entschied, betonte systematisch die Notwendigkeit, die Einrichtung des friesischen Wasserhaushaltes zu revidieren.

Am 16. März 1956 hielt Ing. De Haan einen Vortrag vor einem Kreis friesischer Wasserverbandsautoritäten und Leuten aus dem agrarischen Sektor. Der Kern seines Vortrages war, dass das gesamte friesische Festland in ein Wasserverbandssystem eingeteilt werden müsse und dass 20 Wasserverbände hierzu ausreichen würden.

Beobachter, die aus einiger Entfernung die Situation in Friesland betrachteten, teilten seine Auffassung, aber für viele Friesen, unter ihnen der Provinzbeauftragte H.M. Gerbrandij, zu dessen Aufgabengebiet die Wasserverbände gehörten, klangen seine Aussagen wie Katzenmusik in den Ohren.

Bei der Behandlung des provinziellen Haushaltsplanes 1957, im Dezember 1956, kamen alle Sprecher in der Provinzialstaatenversammlung auf das Thema *Konzentration der Wasserverbände* zurück. Sie teilten mit, dass diese in ihren Augen Voraussetzung war, einen proportionalen Teil der Mittel des Kulturtechnischen Dienstes für die Flurbereinigung zu bekommen. Obwohl Gerbrandij darlegte, dass das eine mit dem anderen nicht zu tun hat, übten die Provinzialstaaten soviel Druck aus, dass der Provinzialausschuss beschloss, ein Beratungsgremium einzuberufen.

Es enthielt, neben Gerbrandij als Vorsitzenden und Ing. De Haan, J. Bootsma, Sekretär der Friesischen Vereinigung für Wasserverbände, Ing. G.L. Walther, Hauptingenieur-Direktor des provinziellen Wasserwirtschaftsamtes, Landeswasserbauingenieur Ing. A.F. Spruyt und A. Schrijver, Chef der Abteilung der Provinzialkanzlei zu deren Aufgabenbereich Wasserwirtschaftsangelegenheiten gehörten.

Die Arbeit des Gremiums kannte einen schwierigen Anfang, weil man sich nicht über das angestrebte Ziel einigen konnte und auch nicht über den eventuellen Weg dorthin. Im Grunde genommen drehte sich die Diskussion um die Frage, ob die Provinz eine steuernde oder eine folgende Politik, bei der Bildung von und der Konzentration zu großen Wasserverbänden, betreiben solle oder ob man auf die Flurbereinigung warten solle, die so einen Beschluss erforderlich mache und ob man den Ereignissen vorgreifen solle. Gerbrandij war ein ausgesprochener Befürworter, die abwartende und auffassungslose Arbeitsweise, die die Provinzverwaltung von jeher folgte, wenn es sich um Polder- und Wasserwirtschaftsangelegenheiten handelte, im alten Stil fortzusetzen. Das Gremium beschloss eine Enquete abhalten zu lassen, um so mehr Deutlichkeit über die tatsächliche Situation zu bekommen. In der Zwischenzeit ruhten die Arbeiten.

Die Provinzverwaltung war über die trägen Fortschritte höchst unzufrieden. Um ihr entgegenzukommen, brachte das Gremium Mitte 1958 einen *vorläufigen Bericht* heraus. Die Herausgabe des Berichtes konnte die Tatsache nicht verhüllen, dass es im Grunde genommen nichts zu berichten gab. Die abgehaltene Enquete brachte hierin keine Änderung. Das Gremium fand die Resultate hiervon unbrauchbar. Man geriet in eine Sackgasse und die Ingenieure De Haan und Walther wurden ersucht, einen Vorschlag zu machen. Damit wurde ungemerkt ein Wendepunkt erreicht. Beide Ingenieure waren sachkundig und verfügten aus ihrer Funktion heraus über die Möglichkeit einen Plan vorzulegen. Aber vor allem waren sie Anhänger der Konzentration, auch wenn Walther, dessen Dienst mit der Ausführung zu tun bekommen würde und der überdies

in einer hierarchischen Beziehung zum Provinzialausschuss stand, sich darüber in der Vergangenheit weniger geäußert hatte als De Haan. Sie kamen mit einem Plan und seit diesem Moment bestimmte dieser die Kommissionsarbeit. Von der Ungeduld der Provinzverwaltung stimuliert, brachte das Gremium am 10. Juni 1960 seinen Bericht heraus.

Die Essenz daraus war, dass das gesamte friesische Festland in einen Wasserverbandsrahmen gebracht werden solle und dies solle mit 31 Wasserverbänden realisiert werden. Von der größeren Anzahl der Wasserverbände abgesehen, unterschied sich der Bericht nicht wesentlich von dem, was Ing. De Haan vier Jahre eher vorgeschlagen hatte. Der wichtigste Unterschied war, dass Gerbrandij 1956 noch nichts davon wissen wollte und dass er jetzt unter ständigem Druck des Kulturtechnischen Dienstes und der Provinzverwaltung unterschrieben hatte.

Die Provinzverwaltung nahm den Bericht mit Zustimmung auf, aber jetzt verschob sich die Diskussion Richtung Durchführungstempo des Ganzen und erneut zur Frage nach dem Zusammenhang zwischen Flurbereinigung und Wasserverbandskonzentration. Das provinziale Wasserwirtschaftsamt, nach dem Ableben des Ing. Walther im November 1959 von Ing. K.A. Rienks geleitet, berechnete, dass die Durchführung des Planes ca. dreißig Jahre dauern würde. Gerbrandij schloss sich dem bereitwillig an. Aber die Verwaltung begnügte sich nicht damit. Sie fand, dass es höchstens zehn Jahre dauern dürfte. Zu einem offiziellen Beschluss hierzu kam es nicht. ARP-Provinzialstaatenmitglied S. de Vries legte außerdem mit Nachdruck den Zusammenhang, mit den anderen, bevorstehenden Eingriffen in den friesischen Wasserhaushalt dar: der Bau eines zweiten Schöpfwerkes und die Abdämmung der Lauwerssee. Wenn die Wasserregulierung innerhalb des Landes verbessert werde, sollte das Wasser auch schneller abgeführt werden können, plädierte er.

Es stellte sich heraus, dass die tatsächliche Ausführung des Planes siebzehn Jahre dauern würde. Die Arbeiten begannen auf Basis des Berichtes des Gremiums. Dieser sprach von der Bildung von 31 Wasserverbänden. Aber im Laufe des Prozesses stellte sich heraus, dass diese doch noch zu klein waren. Aus diesem Grunde kam der nächste Direktor des Wasserwirtschaftsamtes, Ing. H. Zandvoort, 1967 auf Ersuchen des Provinzialausschusses mit einem angepassten Plan. Er beinhaltete die Bildung von 14 anstelle von 31 Wasserverbänden. Im Laufe des Prozesses verringerte sich die Anzahl weiter. Das Ziel, mit dem sich die Befürworter an der Diskussion zur Konzentration der Wasserverbände beteiligten - Einteilung des gesamten friesischen Festlandes im Wasserverbandsrahmen in höchstens einige Dutzend Wasserverbände - wurde letztendlich 1977 erreicht: Zu diesem Zeitpunkt erschien der Gründungsbeschluss des Wasserverbandes *De Middelsékrite* im Provinzblatt. Das friesische Festland war jetzt in elf Wasserverbände eingeteilt.

Das war noch nicht das Ende der Geschichte. Als Ergebnis einer Anzahl unterschiedlicher Entwicklungen wurde die Wehr des See- und IJsselmeerwassers, die Qualitätskontrolle des Oberflächenwassers und die Quantitätskontrolle des Busens im Laufe der folgenden Jahrzehnte an ein Organ übertragen, das seit 1998 den Namen *Wetterskip Fryslân* trug. Innerhalb ihres Territoriums gab es anfangs die elf Wasserverbände, die man in den Jahren 1961-1977 realisiert hatte. Diese wurden 1997 zu fünf „Quantitätswasserverbänden“ zusammengelegt. Aber das war nur ein Zwischenschritt. Zum 1. Januar 2004 wurden sie aufgehoben. Ihre Aufgaben wurden an die *Wetterskip Fryslân*, welche zu diesem Datum aus rechtlichen und verwaltungstechnischen Gründen aufgehoben wurde und wieder neu gegründet wurde, übertragen. Seither gibt es in Friesland nur noch einen öffentlich-rechtlichen Wasserverband. Er ist für alle Teilgebiete des Wasserhaushaltes verantwortlich: Außenwasserwehr, Binnengewässerquantitäts- und -Qualitätskontrolle und die Bewirtschaftung und Verwaltung aller Ufer und deren Befestigungen.

6 1970: Ein stabiles System

Um 1950 herum war die Wasserregulierung in Friesland noch sehr ungenügend. Weder die Regulierung des Busens noch der Schutz des Busenlandes waren ausreichend organisiert. In den nächsten zwanzig Jahren änderte sich das grundlegend.

Mit zwei Maßnahmen wurde die Busenregulierung zustande gebracht. Der natürliche Abfluss wurde durch die Abdämmung der Lauwerssee 1969 verbessert. Sie war schon 1967 mit der Inbetriebnahme eines zweiten Busenschöpfwerkes, das J.L. Hoogland-Schöpfwerk, ausgebaut.

Auch wurde der Schutz des Busenlandes planmäßig, mit der Konzentration der Busenwasserverbände und der Einteilung des gesamten provinziellen Territoriums im Wasserverbandsrahmen, wozu sich die Provinzverwaltung 1960 entschloss, verbessert. Dieser Prozess wurde 1977 abgeschlossen. Es waren damals elf Wasserverbände gebildet. Die Verwaltung des Busens lag bei der Provinz.

Sowohl der Prozess der Bildung eines Wasserverbandes, der die gesamte Provinz umfasst, und der alle wasserwirtschaftlichen Aufgaben ausübt, als auch die Zusammenlegung der Wasserverbände dauerten bis zum 1. Januar 2004 an. In diesem Moment wurde ein Wasserverband, die *Wetterskip Fryslân*, gebildet, der alle wasserwirtschaftlichen Aufgaben in Friesland erfüllt. Alle anderen Wasserverbände waren schon früher oder wurden jetzt aufgehoben.

(Übersetzung: H.Hahn, Leeuwarden)

Topografische oriëntatiekaart

situatie ca. 2006, naamgeving situatie voor 1970

bijlage bij:
J.P.A. Louman, *Fries Waterstaatsbestuur.
Een geschiedenis van de waterbeheersing in
Friesland vanaf het midden van de achttiende
eeuw tot omstreeks 1970*, Amsterdam 2007.

Legenda

- kleigrond
- veengrond
- zandgrond / waddeneilanden
- meer
- kanaal
- vaart
- provinciegrens
- autosnelweg
- doorgaande weg
- bebouwing

Waterstaatkundige oriëntatiekaart

situatie ca. 1950 naar Wouda, *Afwatering*, waarop aangegeven de in de tekst genoemde boezemwaterschappen

bijlage bij:
J.P.A. Louman, *Fries Waterstaatsbestuur. Een geschiedenis van de waterbeheersing in Friesland vanaf het midden van de achttiende eeuw tot omstreeks 1970*, Amsterdam 2007.